Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

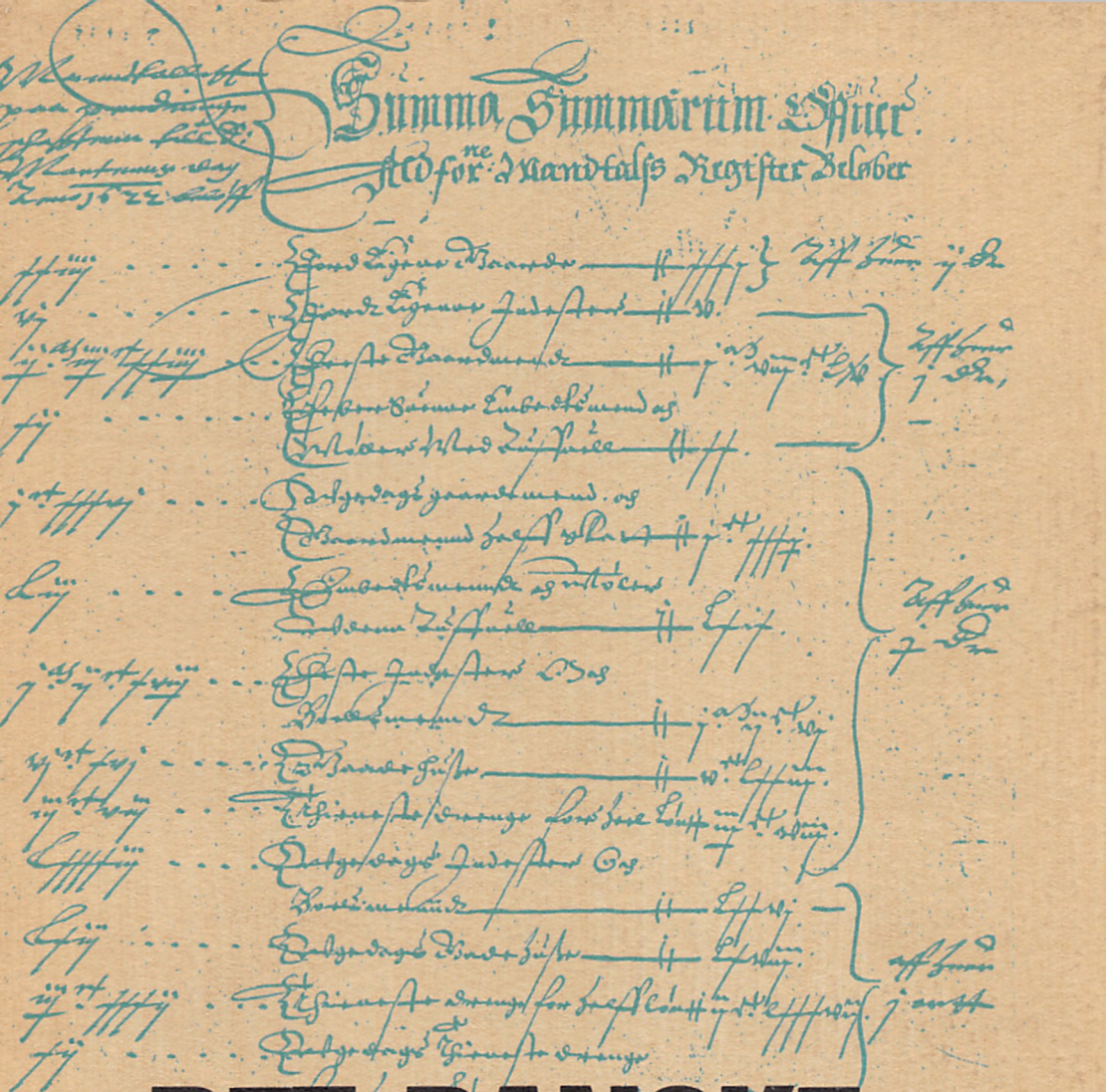
Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DET DANSKE SKATTEVÆSEN

KATEGORIER OG KLASSER
Skatter på landbefolkningen 1530–1660

AF HAAKON BENNIKE MADSEN

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG 1978

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Forsvaret finder sted fredag den 28. april 1978 kl. 13.00 i Det store Auditorium, Patologisk Institut, J.B. Winsløwsvej 15, Odense.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 53
Haakon Bennike Madsen: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

DET DANSKE SKATTEVÆSEN

KATEGORIER OG KLASSER

Skatter på landbefolkningen 1530–1660

AF HAAKON BENNIKE MADSEN

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG 1978

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Denne afhandling er den 16. marts 1977 af Odense universitets humanistiske fakultetsråd antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad.

Mogens Leisner-Jensen
h. a. dec.

ISBN 87-7492-249-1
Trykt hos Fyens Stiftsbogtrykkeri

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Forord

Tilskyndelsen til at gå i gang med det emne, der dækkes af denne bogs titel, kom til mig i forbindelse med udarbejdelsen af en afhandling i Historisk Tidsskrift 1960 "Den rige hjælpe den fattige", hvor jeg søgte klargjort, i hvor høj grad den rige har hjulpet den fattige i forbindelse med en skatteudskrivning på Fyn i året 1511.

Den omstændighed at denne passus om, at den rige skulle hjælpe den fattige, har fundet optagelse i alle skattelove fra 1507 og frem til Enevælden animerede mig til at søge at belyse, hvorledes det forholdt sig med den praktiske gennemførelse af det skat-efter-evne-princip, nævnte passus uomtvisteligt rummer. Denne oprindelig begrænsede målsætning følte jeg ved et foreløbigt gennemsyn af det store utrykte materiale (skattemandtaller) i efteråret 1962 måtte udvides til samlet skildring af beskatningen af den danske landbefolkning i tiden mellem Reformation og Enevælde. Den oprindelig begrænsede målsætning rummes i alt væsentligt i dette værks Første dels 2. afsnit: Skatteligning.

Af de 13-14 år arbejdet har varet er størstedelen gået til indsamling og udskrivning af materialet. Behandlingen af dette og sammenskrivning til foreliggende fremstilling har strakt sig over en periode på 4-5 år.

For hjælp til rejser til Rigsarkivet 1971/72 og til bogens trykning bringer jeg Statens humanistiske Forskningsråd min ærbødigste tak.

For værdifuld hjælp i forbindelse med udarbejdelsen af det tyske resumé bringer jeg lektorerne Poul Broue Jensen og Hans-Otto Rosenbohm min allerbedste tak.

Fruens Bøge, marts 1978

Haakon Bennike Madsen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Indholdsfortegnelse

INDLEDNING 13
Materialet til *undersøgelsen*
1. Normativt materiale 19
2. Kameralmateriale 25

FØRSTE DEL
DE FORSKELLIGE FORMER FOR EKSTRAORDINÆR BESKATNING 31
Klassifikation af skatterne:
1. Den almindelige landeskat i penge 32
2. Naturalieskat 33
3. Kvægligningsskat 40
4. Rentepengeskat 42
5. Hovedskat 45
6. Bådsmandsskat 45
7. Hartkornskat 46
8. Tiendeskat 47
9. Andre i almindelighed rigsdækkende pålæg 48
10. Kontributioner 49

ANDEN DEL
SKATTEPLIGT 54

Første afsnit:
SKATTEPLIGT - KATEGORIER OG KLASSER 54
I: SKATTEKATEGORIER 54
1. *Kategorisering - Emnet i almindelighed* 57
a. Skattebrevenes kategorimønster 57
b. Skattemandtallenes kategorimønster 58
2. *De enkelte kategorier* 62
a. Jordegne bønder 62
b. Fæstebønder 64
c. Gårdsæder - bolsmænd - skånske fæster 64
d. Kongelige ugedagsmænd 68

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

e. Landhåndværkere og møllere 70
f. Tjenestedrenge 72
g. Pebersvende 78
h. Andre kategorier: 79
Gårdmænd 81
Husmænd 81
Indester 83
Gadehusmænd 86
II: SKATTEKLASSER 88
1. *Klasseficering - Emnet i almindelighed* 89
2. *Gennemgang af klassesystemerne* 94
TO-, TRE-, FIRE-, FEM-, SEKS- og SYVklassesystemet
3. *Mandtalsklassificeringen* 99

Andet afsnit:
SKATTELIGNING 102
I: KORPUSLIGNING 103
1. Sigte og historisk baggrund 103
2. Lægsstørrelsen 1530-1660 104
3. Hvilke kategorier lagdes i læg? 105
4. Den praktiske gennemførelse af læglægningen 107
a. Normative bestemmelser og direktiver vedr. læglægning 108
b. Læglægning som åstedsforretning (udskrivningsmaterialets lægs- og læglægningsvidnesbyrd) . . . 113
5. Adelens ret til at ligne egne tjenere 130
6. Konklusion 133
II: FRA KORPUSLIGNING TIL LIGNING EFTER "GÅRDENS LEJLIGHED" 135

Tredie afsnit:
EN RÆKKE SÆRLIGE FORHOLD VEDRØRENDE SKATTEPLIGTEN 138
I: SKATTENS BETALING ELLER LEVERING 139
1. Skatteterminer 139
2. Møntmæssige bestemmelser 142
3. Betaling eller levering af skatten 144
4. Konvertering af enhver art 146
5. Kvalitetskrav ved naturalieskatter - Vægtbestemmelser 150
6. Udsættelse med skattebetalingen 151

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

II: SKATTERESTANCER - RETSFORFØLGELSE FOR IKKE BETALT SKAT 152
1. Restancer 153
2. Sagsøgning for ikke betalt skat 154
III: UREGELMÆSSIGHEDER I FORBINDELSE MED UDSKRIVNINGERNE 156
1. Begået af skatteyderne 157
2. Begået af udskrivningsmyndighederne 159

TREDIE DEL
SKATTEFORSKÅNSEL 163

Første afsnit:
DE FORSKELLIGE MÅDER, HVORPÅ DER FORHVERVEDES SKATTEFORSKÅNSEL 164
I: FORSKÅNSEL VED LOVHJEMMEL 164
II: FORSKÅNSEL VED BREVHJEMMEL 165
III: FORSKÅNSEL VED ALDERSHÆVD 166
IV: FORSKÅNSEL VED RETSHJEMMEL 167
1. Tingsvidner 167
2. Sognevidner 173
3. Domme 173
V: FORSKÅNSEL VED HUSBONDSEDDEL 173
Det temporære omfang af forskånslerne 174

Andet afsnit:
DE FORSKELLIGE ARTER AF FORSKÅNSEL 175
I: GENERELLE FORSKÅNSLER AF ENKELTE KATEGORIER: ADELIGE UGEDAGSMÆNDS SKATTEFRIHED SAMT KONGELIGE UGEDAGSMÆNDS HALVSKAT 175
Adelige ugedagsmænd, *ugedagskriterierne* (1-4) 176
1. Ugedagsarbejdekriteriet . . . . . 176 og 179
2. Sædegård/avl-kriteriet . . . . . 177 og 189
3. Sognekriteriet . . . . . 177 og 185
4. Arildskriteriet . . . . . 177 og 191
5. Etablering af ugedagsforhold 192
6. Ophør af ugedagsforhold 194
7. Beskatning af adelige ugedagsmænd 194
8. Kongelige ugedagsmænd 195
II: GENERELLE FRITAGELSER AF SÆRLIGE GRUPPER AF ORDINÆRT SKATTEPLIGTIGE I SÆRLIGE TILFÆLDE ("Militære forskånsler") 196

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

III: GENERELLE FORSKÅNSLER AF ENKELTE GEOGRAFISKE OMRÅDER 201
1. Hallands og Blekinges halvskattepraksis 203
2. Jylland 1629 og 1630 206
3. Mindre geografiske områder (Lokalforskånsler) 213
IV: INDIVIDUELLE FORSKÅNSLER 218
1. Forskånsel af personer i kongens eller statsmagtens tjeneste eller som modydelse for en besværing fra dennes side 218
2. Forskånsel ved overgang fra selveje til fæste 220
3. Forskånsel som følge af konstateret skatteuegnethed 220

FJERDE DEL
SKATTETYNGE 227
Skattetrykket i 17. århundrede 227
I: NORMATIV SKATTETYNGE 230
1. Antal skatter eller andre offentligretlige pålæg 1530-1660 231
2. Skattesatserne ved udskrivningerne af almindelige pengeskatter og kvantumsangivelserne for naturalieskatterne 234
3. Normativ skattetynge 235
II: SKATTEEVNE 242

EFTERSKRIFT 251

NOTER 252

TYSK RESUME 310

BILAG 337

KILDER OG LITTERATUR:
1. Utrykte kilder 398
2. Trykte kilder og litteratur 401

REGISTRE 405
1. Navneregister 405
2. Sagregister 424

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Indledning

1. Min intention med denne bog har været at give en *socialhistorisk beskrivelse* af beskatningen af den ufri del af den danske landbefolkning i tiden 1530-1660. Det er således skatterne og pålæggene og virkningerne af disse, som de fremtræder *for skatteyderne,* der skal behandles, mens statsmagtens udbytte af skatterne, det fiskale aspekt, samt emnet skatteforvaltning, det administrative aspekt, i almindelighed bevidst forbigås eller i hvert fald kun berøres i det omfang, disse to aspekter kan relateres til fremstillingens socialhistoriske sigte. 1)

2. Fremstillingen er bygget på *pålæg af ekstraordinær natur,* ordet "ekstraordinær" taget rent formelt, idet de "ordinære" skatter på landbefolkningen: leding, stud, evt. inne og sommer- og vinterskat 2) kun betaltes af en meget ringe del af landbefolkningen (leding således kun af selvejerne) og med så små beløb, at de næppe kan have udgjort nogen større byrde for dem, der betalte dem, eller nogen større indtægtskilde for statsmagten. Desuden må de i undersøgelsesperioden nærmest betegnes som jordebogsafgifter. Behandlingen rummer ekstraordinære skatter og andre ekstraordinære pålæg i penge eller penges værd, dvs. naturalier, hvad enten disse pålæg vedrørte hele Riget eller blot en del af dette. Herunder er også medtaget de tilfælde, hvor offentligretlige arbejdsforpligtelser (fx. fæstningsarbejde) konverteredes til penge; derimod ikke de tilfælde, hvor der præsteredes arbejde in natura. Endvidere har jeg fundet det hensigtsmæssigt i fremstillingen at medtage de militære forpligtelser (milits-, rytter- og bådsmandsordninger), der afficerede bønderne økonomisk, uagtet de efter deres natur faktisk ikke var ekstraordinære. Herom se indledningsstykket til UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN bag i bogen.

Udeladt af behandlingen er selvsagt også beskatningen af de andre stænder: adel, gejstlighed og borgerstand.

3. Når *tidsrummet* 1530-1660 er valgt for undersøgelsen, skyldes det, at jeg har følt nødvendigheden af at få kastet lys over en afgrænset periode i det danske skattevæsens historie, der er ejendommelig derved, at der - i hvert fald for de almindelige landeskatters vedkommende - anvendtes en beskatningsmåde, hvorved den skattepligtige landbefolkning opdeltes i karakteristiske grupper efter besiddelses-, brugs-, erhvervs- eller beskæftigelsesforhold i det hele taget. Disse grupper har jeg valgt at kalde *kategorier.* 3) Helt ubehandlet er perioden ikke, idet den første halvdel af denne er behandlet i P.V. Jacobsens fremstilling fra 1833 af det danske skattevæsen under Christian III. og Fredrik II. Ihvorvel

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Jacobsens værk i alt væsentligt ikke er forældet den dag i dag, har jeg dog ment dels at kunne supplere ham på en række områder, dels at kunne fortsætte hans arbejde med udviklingen af skattevæsenet under Christian IV. og Frederik III. til 1660. Endelig må det ikke glemmes, at jeg for denne sidste periodes vedkommende har haft materialemæssig mulighed for at bore lidt dybere, end Jacobsen har gjort for perioden 1530-1588, idet han ingen mulighed har haft for at benytte det enorme mandtalsmateriale, der først optræder efter 1588.

4. Da jeg i efteråret 1962 startede indsamlingen af stof til denne bog, var det min første indskydelse at nøjes med en del af Riget, fx. Fyn. Opgaven skulle altså afgrænses geografisk. - *Men* under udskrivningen af sedler af Kancelliets Brevbøger og Sechers Forordninger m.m. blev jeg hurtig klar over, at ikke mindst Rigets randområder i øst, vest og nord rummede problemer, jeg instinktivt følte måtte tages op, og at i hvert fald Fyn var alt for smal en geografisk basis for en sådan undersøgelse med socialhistorisk sigte. At jeg billedlig talt ville "dumpe ned i et smørhul", har jeg i høj grad fået bekræftet ved senere (1974-75) undersøgelser af bøndernes skatteevne i de forskellige dele af Riget. De fynske len indtager her en særstilling ved deres lave afkortninger som følge af skatteuformåenhed, sammenlignet med fx. de skånske len. Jeg valgte da at lade *hele* det daværende *danske Rige udgøre den geografiske basis* for undersøgelsen. Alene derved kunne, efter mit skøn, en række for en specifik socialhistorisk betragtning vedkommende problemstillinger og - ikke mindst - geografiske forskelle komme op til overfladen.

Dette har betydet, at *hele materialet* har måttet inddrages i undersøgelsen. Følgen heraf har været, at jeg har måttet forbigå en række i og for sig påkrævede dybdeboringer i adækvate problemstillinger, undersøgelser, hvortil lysten i høj grad har været til stede, men som formodentlig ville blive så tidsrøvende, at denne bog først sent ville være blevet færdig. Derfor er *fremstillingen* i alt væsentligt *blevet deskriptiv.* Dog ligger der bag flere af afsnittene 4) dyberegående undersøgelser, omend dette måske ikke i det enkelte kan følges i fremstillingen.

5. Titlen "Det danske Skattevæsens Historie 1530-1660" dækker *konkret* behandlingen af emner, jeg har valgt at give de korte og enledede overskrifter: SKATTEPLIGT - SKATTEFORSKÅNSEL - SKATTETYNGE. Dertil er føjet en klassifikation af de forskellige former for skattepålæg på landbefolkningen 1530-1660 (I. DEL).

I II. DEL. SKATTEPLIGT redegøres *dels* for den måde, hvorpå de almindelige landeskatter pålagdes og gradueredes (Kategorisering og klassificering), *dels* gives en udredning af selve skatteligningen og endelig behandles en række forhold, der - uagtet de egentlig hører ind under emnet skatteforvaltning - må siges at have socialhistorisk relevans. Det drejer sig om sådanne spørgsmål som betaling eller levering af skatten (tid, sted, måde), om fremgangsmåden i de tilfælde, hvor skatten ikke betaltes til tiden og om uregelmæssigheder i forbindelse med skatteudskrivningerne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Under III. DEL. SKATTEFORSKÅNSEL behandles *dels* de tilfælde, hvor kategorier eller grupper af landbefolkningen af forskellige årsager *forlods* var sikret skattefritagelse (generelle fritagelser), *dels* de tilfælde, hvor normalt skattepligtige helt eller delvis forskånedes for skatten pga. skatteuformåenhed (egentlig skatteforskånsel). Endvidere redegøres for de "geografiske forskånsler" af hele landskaber eller mindre lokaliteter. Som indledning til III. DEL gives en fremstilling af de forskellige måder, hvorpå det i undersøgelsesperioden var muligt at forhverve forskånsel.

Sidste og IV. DEL er viet en undersøgelse af SKATTETYNGE eller skattetrykket i undersøgelsesperioden, såvel den *normative* på grundlag af skattebrevenes satser og udskrivningernes hyppighed udregnede skattetynge som den *faktiske* på mandtallenes afkortninger byggede *skatteevne*.

En indledende *analyse* af det *benyttede materiale* er vistnok blevet vel lang, hvilket skyldes, at jeg har følt nødvendigheden af at give en udtømmende analyse dels af skattebrevsformularet dels af det karakteristiske mandtal.

Tidligt under udarbejdelsen af denne bog har jeg indset nødvendigheden af at udarbejde en såvidt mulig komplet fortegnelse over alle skattepålæg eller andre offentligretlige onera i perioden 1530-1660. Herom se indledningen til UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN bag i bogen.

6. I den *historiske litteratur* er emnet skatter og skattevæsen i 1500- og 1600-tallet (til 1660) ret sparsomt behandlet. Dette gælder emnets behandling såvel i dets fiskale/kamerale/ administrative aspekt som ud fra et socialhistorisk/ finanssociologisk synspunkt. 5) Sandt at sige findes der kun én systematisk fremstilling af emnet, endda kun omfattende den første halvdel af undersøgelsesperioden, nemlig ovennævnte værk af P.V. Jacobsen. Dvs. at oplysninger om skatter, beskatning og skattevæsen i tiden mellem Reformation og Enevælde må hentes ud af fremstillinger og værker med økonomiske (landøkonomiske), fiskale, forvaltningsmæssige og socialhistoriske emner - afhandlinger, der enten rummer hele afsnit om skatter og skattevæsen eller dog nogenlunde omfattende omtale af nævnte emner. Det almindelige indtryk af gennemgangen af disse behandlinger er, at de mere beskæftiger sig med en fiskal/ forvaltningsmæssig fremstilling end med en socialhistorisk.

I indledningen til sin bog: Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III. og Frederik II. (1833) skriver *P. V. Jacobsen* (p. VIII-IX) om behandlingen af skattevæsenet, "at denne Materie var i den Grad forsømt, at alt, hvad der hidtil er skrevet derom, vilde kunne samles paa nogle faa Sider". Det har været en af tilskyndelserne for P.V.J. til at gå i gang med arbejdet. Bogen bygger udelukkende på brevstof (brevbøger), medtager altså ikke det ganske vist lidet omfattende udskrivningsmateriale, der er bevaret fra denne tid. I fremstillingen behandles både skatter på bondestand, købstæder, gejstlige institutioner og adelen. Udredningen af bondestandens beskatning er bygget på "de forskellige Classer af Bønder". Bogen kommer også ind på emner som konvertering af militære forpligtelser, indkrævningen, afleveringen og hyppigheden af bønder-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skatterne samt på provenuet af skatterne. P.V.J.s behandling af emnet læglægning og de principper, denne formodes bygget på, er helt igennem forstandig og forbilledlig - også for denne bogs behandling af emnet. Som helhed er P.V.J.s lille bog stadig af betydelig værdi - dens alder til trods.

I første bind af sine Agrarhistoriske Studier (1886) der behandler tiden indtil 1660, har *C. Christensen (Hørsholm)* et afsnit om de skatter, ordinære som ekstraordinære, der hvilede på landbefolkningen. Det er en kortfattet oversigt, idet perioden 1530-1660 kun fylder 10-11 sider. Han nævner heri, at kategoriseringen sætter ind i 1530. Der omtales også, hvilke år der udskreves ekstraskatter, og hvor store de var. Værdifuld er hans bemærkninger om oprindelsen til læglægningen; han er vistnok den første, der har vist hen til Sverige som det land, hvorfra ideen til læglægning kan være kommet.

Tre-fire år senere (1889-90) kom i Historisk Tidsskrift (6.r.II,469-622) *J.A. Fridericias* Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i 17de Aarhundrede. Som allerede påvist af adskillige senere forskere er disse undersøgelser et særdeles værdifuldt bidrag til skildringen af danske landboforhold i 1. halvdel af 17. årh. Til belysning af skattevæsenet i denne periode rummer afhandlingen mange gode oplysninger, fx. om det synkende antal skatteydere 1600-1650 og årsagerne hertil. Hovedgrunden til denne misere finder Fridericia som bekendt i det stærkt stigende antal ugedagsbønder (14.000 i årene 1600-50), hvorimod han ikke tillægger de økonomiske årsager til skatteuformåenheden større vægt. Det er ikke mindst om denne ugedagsproblematik, fremstillingen rummer mange gode oplysninger. En del af resultaterne fra Hist.-stat. undersøgelser har fundet vej til samme forfatters Adelsvældens sidste Dage (1894).

I årene omkring 1920 skrev *L. V. Birck* flere bøger af fiskalt indhold; af disse rummer Rigets offentlige Formaal og Indtægter i Middelalderen og under Adelsvælden (1922) spredte oplysninger om skattevæsenet. Også en svensk forsker har beskæftiget sig med dansk skattehistorie; i 1935 kom - 45 år efter første bind - andet bind af *Gabriel Thulins* bog Om mantalet, hvori bl.a. er skildret "mantalet i de forna danska och norska provinserna". Selv om Thulin for størstedelen bygger på Jacobsen og Fridericia, rummer det nævnte afsnit af bogen en (delvis i fodnoteform) samlet fremstilling af skatteligningen efter princippet om, at den rige skulle hjælpe den fattige, især i årene 1628-50.

§ 41 (s.532-49) i *Poul Johs. Jørgensens* Dansk Retshistorie (1940) behandler skatter og militære byrder. Fremstillingen af de ekstraordinære skatter på landbefolkningen er for undersøgelsesperiodens vedkommende bygget på P.V. Jacobsen og Fridericia samt de gængse kildepublikationer.

I *Helge Nielsen* og *Victor Thalbitzers* Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider (1948) er et mindre stykke om tiden før 1660, rummende oplysninger om, hvorledes skattesystemet fungerede (Kategorier og klasser, læglægning).

Siden Fridericias Hist.-stat. undersøgelser havde der tilsyneladende ikke været foretaget mere omfattende arkivstudier inden for emnet. Disse genoptages imid-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lertid med *Hans H. Fussings* Stiernholm len 1603-1661. Studier i krongodsets forvaltning (1951). I de første linier af bogens behandling af beskatningen i lenet (X. Skatter, s.72-90) bemærker Fussing, at "en redegørelse for de i hele perioden udskrevne skatter kan ikke skrives på grundlag af dette len alene". Det er imidlertid en kendsgerning, at en ganske betragtelig del af de oplysninger, Fussing bringer om forholdene i Stjernholm len, umiddelbart kan jævnføres med tilsvarende forhold i andre len.

Behandlingen af emnet er først og fremmest bygget på mandtalsmaterialet. Efter Fussings opfattelse har læglægning af de skattepligtige kun fundet sted i ringe omfang. En udregning af, hvad en jordegen bonde har ydet i skat hvert af årene 1603-56 samt opgivelser om, hvad der i alt er indkommet fra lenet i samme periode, udviser en stærkt øget skattebyrde efter ca. 1640. Fridericias oplysning om det synkende antal skatteydere i 17. årh.s første halvdel beskræftes for Stjernholm lens vedkommende, det gælder også årsagen hertil. Afsnittet rummer også en undersøgelse af, hvor lang tid der gik fra skattens forfaldsdag til pengene blev indbetalt, hvilket illustrerer bøndernes betalingsevne. Denne - og de økonomiske forhold i det hele taget - mener Fussing også kan illustreres ved oplysning om det antal tjenestefolk, bønderne har haft råd til at lønne; dette tal svinger ret kraftigt i undersøgelsesperioden. Også adelens ligning af egne tjenere behandles, omend summarisk. Virkelig interessant er Fussings undersøgelser i lenets tingsvidnekorpus samt oplysningerne om skattens forsendelse til København. Fussing slutter sin fremstilling af skatterne: "alt i alt kan det vist fastslås, at kronen krævede og fik større skattebeløb ind sidst i perioden, og at denne skattebyrde har hvilet tungere og på et mindre antal skatteydere" - en oplysning med gyldighed for hele Riget.

I sin bog Adelsvældens grundlag (1964) har *Svend Aage Hansen* nogle få sider (128-131) om skatterne i 1. halvdel af 17. årh. Fremstillingen er bygget udelukkende på, hvad andre (Fridericia, Fussing, Gunnar Olsen) har skrevet og rummer for så vidt intet nyt, bortset fra, at forf. har en udregning af stigningen i skattebyrden 1600-1658, udtrykt ved indextal, samt et rent teoretisk forsøg på at udregne skattetyngen for den enkelte bonde og hans evne til at bære denne byrde. Værdifuld er forf.s understregning af, at de tætte skatteudskrivninger til finansiering af krigshandlinger i realiteten var med til at undergrave adelens skattefrihed.

En yngre tysk forsker *Kersten Krüger* har 1970 udsendt værket Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628, der mht. skattevæsenet ikke rummer noget, der ikke er sagt af andre. Dog må man give Krüger ret, når han taler om Danmarks "stabile Steuerkraft" frem til året 1627.

To år efter Krügers bog kom et nyt grundlæggende og på arkivstudier bygget værk, *Jens Engbergs* Dansk Finanshistorie i 1640'erne (1972), der rummer et ret omfattende afsnit om skatterne (s. 189-244 samt bilagsmateriale). Er skildringen end, overensstemmende med bogens sigte, gennemført ud fra en fiskal/skatteadministrativ synsvinkel, rummer afsnittet ganske mange oplysninger af socialhisto-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

risk eller finanssociologisk interesse, bl.a. om forholdet: skattebrevsdatum - skattetermin, om pålæggenes gennemførelse efter princippet om, at den rige skulle hjælpe den fattige, om kategorisering og om skattetynge for læg af 10 fæstebønder i femårsperioder 1588-1647 samt udtalelser - især af rigsråder - om skattetrykket. Fremstillingen rummer også en kortfattet analyse af mandtallenes opbygning. Værdifuld er Engbergs undersøgelser af sammenhængen mellem skattesatsens størrelse og det ved den enkelte udskrivning indkomne provenu.

For Fyns vedkommende 1657-60 findes hos *Aage Fasmer Blombergs* Fyns Vilkår under Svenskekrigene 1657-60 (1973) en række oplysninger om lokale kontributioner samt om pålægget af 1660-hovedskatten på Fyn.

Det indtil nu (sommeren 1976) seneste bidrag til skattehistorien er *E. Ladewig Petersens* Fra Domænestat til Skattestat. Syntese og fortolkning (Odense 1974). Det er en på udenlandske og danske forfattere bygget finanspolitisk fremstilling, hvori behandles baggrunden for det stigende skattetryk i 17. århundrede: domænestatens utilstrækkelighed mht. finansieringen af de mere omfattende opgaver, kongemagten påtog sig, skattestatens fremvækst og ekspansion samt de finanssociologiske reaktioner på politisk og socialt plan, det øgede skattetryk førte med sig.

Der er ingen synderlig grund til at ofre mange ord på, hvad de gængse fremstillinger af Danmarks historie - fra Danmarks Riges Historie, over Det danske Folks Historie, Schultz Danmarkshistorie til Politikens Danmarks Historie - rummer om skatter og skattevæsen, idet disse fremstillinger efter deres natur opsamler og ajourfører, evt. populariserer, forskningens resultater.

Det fortjener at omtales, at der i adskillige afhandlinger og fremstillinger af forskelligartet indhold kan findes gode på arkivstudier grundede oplysninger om problemstillinger, der er relevante for skatteforskningen eller om enkelte arter af skatter. En opremsning vil føre for vidt, blot enkelte vægtige eksempler skal bringes her. Således rummer *Fridlev Skrubbeltrangs* Husmand og Indeste (1940) gode oplysninger til belysning af emnet kategorisering og kategorier, mens *Gunnar Olsens* Hovedgård og Bondegård (1957) kan fortælle noget om sædegårdsproblematikken, af betydning for ugedagseringen. Også samme forfatters afhandling i Historisk Tidsskrift 10.r.VI om Danmarks kornavl og kornhandelspolitik indeholder relevante oplysninger (svingninger i kornpriserne, misvækstår). Kvægligningsskatterne 1566 og 1657 er behandlet af *C. Rise Hansen* i Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden ca. 1560-1660 (Hist. Tidsskr. 10.r.VI). Om selve materialet, lensregnskaberne, findes en lille opsats af *Thomas B. Bang* (i Fortid og Nutid I): Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Materialet til undersøgelsen

Materialet til en fremstilling af ekstrabeskatningen i Danmark 1530-1660 er dels normativt, dels kameralt. Hertil kommer en del brevstof, der iflg. sin natur hverken er normativt eller egentlig kameralt, men som er egnet til at illustrere en praksis.

1. Normativt materiale
angiver, præciserer eller fortolker de normer, ifølge hvilke udskrivning og pålæg af samt frigørelse for ekstraordinære skatter skulle foregå. Dette materiale kan iflg. sin natur kun meddele, hvorledes de skattebevilgende myndigheder har tænkt sig pålæggene gennemført. Hvordan de rent faktisk er gennemført, kan kun det kamerale materiale, i hvert fald delvis, illustrere.

Det drejer sig først og fremmest om: a. De udstedte skattebreve samt missiverne hertil. b. Bestemmelser i håndfæstninger og recesser. c. Spredte forordninger.
a. *Generelt* må det siges, at lovgivningen vedrørende skatter i perioden 1530-1660 ikke er særlig omfattende. Det store flertal af normer må hentes fra de forud for udskrivningerne udstedte skattebreve og missiverne til disse. Skattelovgivningen er simpelt hen indeholdt i disse udskrivningslove.
Det typiske *skattebrev* er et *formular* med en række faste passus, der går igen fra skattebrev til skattebrev, oftest ad verbum. - Opdeler man skattebrevet i "paragraffer", kan man se, at disses antal stort set er det samme i tiden fra Frederik II's tiltræden frem til Enevældens indførelse, og ofte kan meget af den sproglige formulering i skattebrevene fra før Den nordiske Syvårskrig genfindes i de allerseneste skattebreve før Enevælden 1). Der er egentlig kun én væsentlig ny paragraf mere i de senere skattebreve, nemlig bestemmelsen om adelens siden 1628 hjemlede ret til at ligne egne tjenere. Derimod er flere paragraffer udvidet med nye bestemmelser, utvivlsomt nødvendiggjort af omstændighederne. Disse udvidelser har så vundet hævd og optræder i de resterende skattebreve. Udvidelser findes i særlig grad i de to vigtigste paragraffer, nemlig den, der vedrører den praktiske gennemførelse af udskrivningen (§ 4: Kategoriseringen), og den, der fastslår skattepligtens omfang (§ 5) 2). Disse udvidelser optræder dog i særlig grad fra Kejserkrigens tid og - igen - fra tiden efter 1648; de vil blive nærmere omtalt forneden under analysen af skattebrevsmissivet. En hel del passus er af rent midlertidig karakter: de optræder i et eller nogle få på hinanden følgende skattebreve, men glider så ud igen. Men antallet af slige tilfælde er ikke ret stort, i det mindste ikke efter 1600.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I det følgende skal bringes en *analyse* dels af *skattebrevet* - væsentlig bygget på formularet 1600-1660 - dels af det skattebrevet medsendte *skattebrevsmissive.*

Skattebrevet kan inddeles i elleve paragraffer, hvoraf nogle igen kan inddeles i "stykker", hvilket dog ikke er gjort i analysen:

§ 1. *Indledning:* Hilseformularen: "Vi Christian IV. hilser eder alle, vore kære tro undersåtter, bønder og menige almue ...."; derpå følger angivelse af lenet.

§ 2. *Baggrund* for pålægget (Indledningsformel: "Vider, at eftersom osv."). Motiveringen er ofte meget omstændelig. Af og til, fra 1648 regelmæssigt, anføres en beklagelse af det nødvendige i pålægget (1617: "endog vi det gerne havde gået forbi" - senere: "ihvor ugerne vi det gjorde"). Paragraffen slutter med en omtale af, at man får midler til at bestride de nødvendige udgifter.

§ 3. *Hjemmel for udskrivningen* af pålægget - er for så vidt en fortsættelse af den foregående paragraf, idet det er en bisætning: ".... da har vi med Danmarks Riges Råds råd og betænkende nådigst for godt og rådsomt eragtet eder såvel som andre vore kære tro undersåtter en almindelig landskat at påbyde" (evt. "at lade besøge", "at lade påbyde") 3).

§ 4. *Den praktiske gennemførelse* af udskrivningen, er igen en fortsættelse af § 3: "....hvilken af eder i så måder skal udgives og oppebæres, så at...." - hvorpå følger en opremsning af de kategorier (selvejere, fæstere, landhåndværkere, tjenestekarle og kgl. ugedagsmænd; dertil evt. pebersvende, husmænd, gadehusmænd og indester), der skulle beskattes ved den pågældende udskrivning, med skattesats for læg af selvejere og fæstere og for hver enkeltperson af de resterende kategorier. Denne paragraf er sammen med den følgende om skattepligtens omfang skattebrevets "kardinalstykke".

§ 5. *Skattepligtens omfang.* Denne paragraf er formuleret således, at den først angiver skattepligtens omfang (under formlen: "Og skal aldeles ingen være fri for samme skat og hjælp, hverken fogder, skrivere eller andre..."), dernæst meddeler *undtagelserne,* dvs. hvilke kategorier eller grupper der ikke skal beskattes. Det gælder først og fremmest de af adelens ugedagsbønder, der bor i sædegårdssognene, og som har været fri af Arilds tid. Man har her fundet det nødvendigt at indsætte en passus om lensmandens pligt til at have tilsyn med, at ingen uretmæssig regnes for ugedagsbonde. Men der kan også være andre kategorier eller grupper (især af forarmede), der udtrykkeligt fritages, oftest med krav om fremlæggelse af tingsvidne.

§ 6. *Adelens ret* til at *ligne egne tjenere.* Denne paragraf er hjemlet ved forordningen af 1628, 18. sept. § 5. Ønskede enkelte adelspersoner ikke at gøre dette, skulle ligningen - som hidtil - foregå under lensmandens tilsyn.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

§ 7. *Tid* og *sted* for *skattens betaling* samt *møntmæssige bestemmelser.* Meddeler kort den termin, inden hvilken skatten skal være betalt. I de tilfælde, hvor skatteydelsen erlægges afdragsvis, meddeles terminerne. Endvidere kan der - det gælder praktisk talt altid ved naturalieskatterne - være anført stedet for afleveringen af skatten. Under denne § findes også bestemmelse om, i hvilken mønt kongen helst ønsker en pengeskat betalt (dalere), hvor mange mark daleren skal regnes til, samt at bønderne, dersom de ikke havde hele ("enkende") dalere, må betale i markstykker eller anden "små penge" (skilling) eller evt. naturalier.

§ 8. Omtale af lensmandens *rolle* ved *udskrivningen.* Paragraffen har en meget fast formulering i størstedelen af perioden: "Vi har befalet N.N., vor mand, befalingsmand på N.-slot (gård eller kloster), at skulle udi egen person og ikke ved nogen anden lade skrive samme skat over al for:ne len og at lægge eder udi læg sammen, så den rige hjælper den fattige, og have indseende med, at det ganger ligeligen og ret til, og siden samme skat at oppebære og fremskikke på de steder, vi ham nådigst befalet har".

§ 9. *Forbud* mod at *skriveren tager penge* for at *skrive skatten:* "Og skal skriveren ingen penge have, for han skriver samme skat".

§ 10. *Henstilling til skatteyderne om at lyde skattebrevets krav:* "Thi bede vi eder alle og enhver særdeles strengelig byde, at I retter eder efter at møde på de steder, for:ne N.N. eder om tilsigendes vorder, og eder der lader lægge og skrive (skrive og lægge) for samme skat, og siden den betiden at udgive og fremføre og til for:ne N.N. eller hans fuldmægtig overantvorde, så han den fremdeles inden den bestemte tid kan fra sig levere, som foreskrevet står, såfremt I ikke vil tiltales og straffes som vedbør. Thi tager ingen forsømmelse herfor". Der er tale om en meget fast formulering i størstedelen af perioden.

§ 11. *Afslutning* og *datum.* Formlen er ganske stereotyp: "Vi ville igen være eder alle og hver særdeles en nådig herre og konge og eders gavn og bedste udi alle måder vide at ramme, som vi vore kære tro undersåtter pligtige er. Givet på N.-sted N.-dato" 4).

Sammen med skattebrevene sendte centraladministrationen også *missiver,* følgeskrivelser til lensmændene som skatteudskrivningsadministratorer med instrukser vedr. udskrivnings- og opkrævningsproceduren og indskærpelse af lensmændenes tilsynspligt i forbindelse med gennemførelse af pålægget. Missiverne er dateret samme dag som skattebrevene.

Missivet er *opbygget* over *skattebrevet.* Adskillige af dettes bestemmelser går igen i missivet, ofte med skattebrevets sproglige formulering. Men der findes også bestemmelser, der mere direkte henvender sig til lensmanden som leder af udskrivningen og skatteadministrator, fx. bestemmelser vedr. læglægning og indsendelse af skatten.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nedenstående *analyse* af *missivet* er overvejende bygget på missiverne fra de sidste 30-35 år før Enevældens indførelse. Opbygning og ordvalg er meget fast i denne periode; dog kommer der enkelte tilføjelser i 1650'erne, hvilket skyldes udvidelsen af skattebrevsformularen.

Efter indledningsformular (Kongens navn og "Vor gunst tilforn") følger en omtale af skattepålægget (indledt: "Vider, at eftersom. . . .") evt. en kortfattet begrundelse for dette, fx. "en madskat til flådens behov", "en unionsskat til unionens efterkommelse og grænsernes forsikring", og iøvrigt henvises til det medsendte skattebrev ("dets lejlighed du af medfølgende vort åbne brev ydermere har at forfare"). - Derpå følger den egentlige *instruks,* indledt med ordene: "Da bede vi dig og ville. . . . ." Her får lensmanden besked om at læse og forkynde skattebrevet for bønder og menige almue i sit len og siden i egen person, og ikke ved skrivere og fogder, lade lægge og skrive skatten samt have tilsyn med, at det går ligeligt til, så at den rige hjælper den fattige. Derpå følger en passus om forskånsel af de fattige i et læg med bestemmelse om, at de forskånedes del af den samlede lægsydelse ikke skal reparteres på de resterende personer i lægget, med mindre der i lægget findes så rige personer, at de "uden deres trang og store afbræk kan lægge ud for andre"; men det fastslås udtrykkeligt, at forskånslen skal "bero på tingsvidner, som lensmanden selv skal påskrive" (fra 1641).

Den følgende passus vedrører skattepligtens omfang (Indledt: "Og at ingen bliver udi samme skat forskånet. . . . ."), og her fastslås det udtrykkeligt, at hverken fogder eller skrivere skal være fri, i det hele taget ikke nogen, "som bør skat at udgive". Dernæst følger informeringen om adelens ret til at ligne egne tjenere, hvis ordlyd helt og holdent er taget fra skattebrevet, samt indskærpelse af, at der sker beskatning af ågerkarle og folk, "der bruger stort køb, forprang eller handel med korn, øksen eller i andre måder".

Derefter følger de egentlige opkrævnings- og afleveringsbestemmelser: Tidspunktet for skattens opkrævelse samt stedet eller personen, hvortil skatten skal indsendes. Endvidere optræder her også regelmæssigt en henstilling til lensmanden om at beflitte sig på ("gøre sin største flid") at opkræve så meget som muligt af skatten i hele dalerstykker, idet det dog tilføjes, at hvis bønderne ikke kan afstedkomme dette, må de i stedet for 1 daler in specie give 6 mk danske.

Missivet slutter med admonitum til lensmanden og datum. Admonitum har en ganske fast formulering: "Tagendes her ingen forsømmelse for, at forne skat og landhjælp inden den tid, som forskrevet står, fremkommer og intet deraf udebliver, såfremt du os ikke derfor vil stande til rette. Dermed sker vor vilje. Befalendes dig Gud. Skrevet N.-sted N.-dato".

Nogle missiver har en kortere udformning, idet de kun - foruden indledningen mm. - medtager instruksen og opkrævningsbestemmelserne. - På den anden side har missiverne fra 1650'erne en noget længere udformning end tilfældet er i "normal"-missivet. I disse missiver er passus om forskånsel af de forarmede og undladelse af repartering på lægsbrødrene faldet ud. I stedet for optræder efter

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

passus om skattepligtens omfang en ny formulering: ".....(ingen skal forskånes).... uden de bønder alene, som således befindes at være forarmet, at de ikke deres landgilde eller skat kan udgive eller afstedkomme, hvilket skal bero på nøjagtigt tingsvidne, som I selv med egen hånd skal påskrive, at I det således eragtet og befundet har.....". I fortsættelse heraf instrueres lensmanden om, at han skal angive årsagen til, at en person, der tidligere har været optaget i mandtallet, nu er forsvundet ud af dette. Endvidere er der i disse missiver fra det sidste årti før Enevældens indførelse en del nye bestemmelser, der dog alle skyldes den udvidelse af skattebrevets kategoristykke (specielt passus om tjenestedrengene), der finder sted i 1649. Der er en henstilling til lensmanden om at være opmærksom på, at ingen gårde regnes for halve gårde uden de, der virkelig "af Arilds tid er blevet regnet derfor". Ny, men med hjemmel i skattebrevene, er også (fra 1653) bestemmelsem om, at lensmanden skal tilholde hver sognepræst i lenet at aflevere et mandtal over tjenestekarlene og -drengene i de enkelte sogne i lenet med angivelse af husbond eller tjenestetyendets logi. I missiverne fra 1649ff. opfordres lensmanden til at påse, at de bøndersønner, der tjener hjemme hos forældrene, beskattes på lige fod med andre tjenestekarle og -drenge. "Løse" tjenestefolk, dvs. sådanne, der ikke ville tage fast tjeneste i halve eller hele år, skulle betale dobbelt mod andre tjenestefolk. Sluttelig findes en - efter sin formulering fra skattebrevet hentet - passus om, hvorledes der skal forholdes med skattebetalingen i de tilfælde, hvor en tjenestekarl eller -dreng rejser bort.

Foruden disse almindelige bestemmelser kan der, mere sporadisk, optræde andre bestemmelser. Fx. henstilles det ofte ved madskatter til lensmanden, at han skal have tilsyn med kvaliteten af de modtagne naturalier (Se fx. 1628, 8. sept.). I en del missiver meddeles det lensmanden, at man medsender skattebreve til købstæderne i lenet, hvorhos lensmanden får besked om at instruere bystyret om udskrivningen og iøvrigt have tilsyn med denne samt forlange bystyrets ligning for sig (Se fx. miss. 1631, 22. juli og 1645, 22. jan.). Interessant, i hvert fald mht. oplysning om læglægningsteknikken, er bestemmelsen i miss. 1628, 8. sept., hvor lensmanden får påbud om at ligne sognepræsterne sammen med bispen og provsterne. - Enkelte missiver vedrører blot enkelte punkter i det samlede missive, fx. levering af skatten, eller nyfortolkning af visse bestemmelser i skattebrevene, der åbenbart er blevet misforstået af nogle af lensmændene (Fx. "korrektions"-missive 1653, 19. sept.).

Andet normativt materiale.

Som omtalt foroven indeholdes størstedelen af datidens skattelovgivning i skattebrevskorpus'et. Hvad der findes af bestemmelser vedr. beskatningsforhold udover det i skattebrevene og skattebrevsmissiverne indeholdte, er egentlig ikke meget. b. *Håndfæstningerne* i perioden rummer kun den bekendte bestemmelse om, at skattepålæg kun måtte ske med Rigsrådets bevilling. I Frederik III's håndfæstning er hertil føjet den nye bestemmelse om, at adelens ugedagsmænd skulle være fri ved fremtidige udskrivninger - en simpel kodifikation af en tilstand, der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

har været gængs i 150-200 år, og som har været optaget i alle skattebreve, bortset fra de ganske få gange, de adelige ugedagsmænd er blevet beskattet.

Heller ikke i *recesserne,* datidens lovkodifikationer, er der noget at hente mht. ekstraordinære pålæg. Dette kan måske skyldes netop disses ekstraordinære karakter. "Store reces" fra 1643 har nogle generelle bestemmelser, der mest tager sigte på de ordinære skatter samt specielle gejstlige og købstadsskatter foruden de kgl. tjeneres skattefrihed 5).

c. Af egentlige *forordninger* (hvilken benævnelse disse end måtte have), skattevæsenet vedkommende, er der ikke ret mange. Hvad der findes, er tydeligvis et resultat af en række praktiske forhold, man ligesom ikke har taget (eller har kunnet tage) højde for forud for udskrivningerne. Man mærker her tydeligt manglen af en systematik, noget der jo er velkendt også fra andre områder.

Her skal særligt omtales de to mest omfattende forordninger, hvorfra kan hentes ret gode oplysninger, nemlig de to "fiskalforordninger" fra 1628 og 1635. Den første (Fiskal I) er forordningen af 1628, 18. sept., om restancer hos lensmænd og toldere og om adelsmændenes ret til at sætte deres bønder i skat 6). Den anden er forordningen af 1635, 23. januar, om kronens indkomster, afgifter og regnskaber (Fiskal II) 7). - Begge forordninger vedrører iflg. deres natur først og fremmest forholdet central-lokaladministration, men indeholder dog en hel del bestemmelser af betydning for nærværende undersøgelse. Når således 1628-forordningens § 2 omtaler kongens frygt for, at forsømmelige - dvs. med afgifter resterende - lensmænd "skulle deres forrige efterladenhed at justificere det resterende og nu påbudne udi en il og uden betænkende indsamle. . . . ." - ja, så har, som det også fremgår af den efterfølgende del af paragraffen, dette jo socialhistorisk betydning. Det samme gælder forordningens § 3 om fritagelse i forarmelsestilfælde mod tingsvidne, § 4 om lensmandens personlige tilstedeværelse ved skatteligningen samt indseende med, at skriverne og deres drenge ingen skriverpenge eller foræring tager "være for skatsedler eller madskat, den ene for den anden dermed at afskille". § 5 hjemlede adelen ret til at ligne egne tjenere, hvis skattebeløb så kunne opkræves af lensadministrationen. - 1635-forordningen gentager flere af bestemmelserne fra 1628. Af interesse er her især § 5 om rettidig indsendelse af restanceregistre samt "tingsvidner, at rettigheden der ikke er at bekomme, med mindre godset skal blive øde". Endvidere § 6 om synsforretning i tilfælde af misvækst og sandflugt, en paragraf med stor reel betydning for dele af Riget, § 8, stk. 4 om, "at bøndernes skat skulle annammes, som de kommer til og den ene ikke længere opholdes end den anden". § 9, der svarer til Fiskal I's § 5 om adelens ret til at ligne egne tjenere, er nu udvidet derved, at den nu også giver de adelige husbonder ret til at oppebære deres bønders skatter og aflevere pengene til lensmanden sammen med mandtal. Af særlig interesse er den sidste del af denne §, der forbyder en adelsmand "ved sin seddel enten på fattigdom, ringe brug eller andet nogen fra forrige gammel skattelæg befri", hvilket skal ske ved implicering af retsvæsenet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Af forordninger iøvrigt, skattevæsenet vedrørende, som skønnes at have generel betydning, kan nævnes de talrige åbne breve og missiver til Halland og Blekinge om, at disse landskaber må forskånes med halvskat ("den hallandsk-blekingske halvskatteregel"), forskellige bestemmelser om møntens beregning ved skatter og landgilde 8), bestemmelser om vægt og kvalitet i forbindelse med naturalieskatter 9), bestemmelser om beskatningsforhold vedr. udskrevne soldater og officerer eller underhold af officerer 10), forordningen om arv af 1632, 23. april, § 10, hvoraf fremgår, at skat var et privilegeret krav i et dødsbo 11), missive af 1645, 2. nov., til landsdommerne i Jylland og Skåne om forskellige bestemmelser, som fjendens indfald har foranlediget (§ 3 og 18 om indløsning af de af lægsmændene tagne panter og om de tilfælde, hvor lægsmænd har lagt ud for deres lægsbrødre 12), forordningen af 1650, 2. nov., § 16 om skat af det pantsatte gods 13), forbud af 1657, 15. okt., mod udlæg i bøndernes korn, "sålænge som kobber, tin, boskab, fæ, kvæg, heste, hopper eller andet, som i boet findes, kan tilstrække" 14), forordningen af 1658, 14. juli, om universitetets ret til at ligne egne tjenere 15) - og endelig forordningen af 1660, 24. juli, om trætter og tvistigheder, som forårsagdes af den sidste svenske fejde (stort set af samme indhold som miss. 1645, 2. nov.) 16).

Foruden ovennævnte forordninger, der for størstepartens vedkommende dækker hele Riget eller i det mindste hele "lande" inden for dette, findes et utal af åbne breve og missiver, der som oftest vedrører mindre dele af Riget eller enkelte personer. Disse er vel ikke normativt materiale i egentlig forstand, foranlediget som de ofte er af en række rent konkrete problemer, lovgiverne ikke altid har været i stand til at tage højde for ved udarbejdelse af den skattelovgivning, der er indeholdt i skattebrevene. - Men da den stadige stillingtagen til en række enkeltproblemer af ensartet eller i det mindste sammenlignelig natur må have fremkaldt en vis *praksis* mht. ensartet behandlingsmåde, er det klart, at vi her står over for et grænsetilfælde mht. spørgsmålet normativt - ikke-normativt materiale 17).

2. Kameralmaterialet

Som omtalt foroven illustrerer det kamerale materiale den praktiske gennemførelse af pålæggene og udskrivningsproceduren i det hele taget. Ved siden af at give et indblik i, i hvor høj grad man har fulgt de normative bestemmelser, giver det ikke-normative materiale ganske gode indtryk af, hvorledes man "i marken" har søgt at klare en række problemer, der ikke var taget højde for i lovgivningen. Af og til afslører materialet også centralmagtens stilling til slige lokale problemstillinger.

Kameralmaterialet udgøres af de i Rigsarkivet bevarede *skattemandtaller* med *bilag*. Af sidstnævnte er især *tingsvidnerne* af interesse, men også husbondsedler (udstedt af adelspersoner eller disses fogder om adelsfæsteres beskatningsforhold) og antegnelser fra centraladministrationen kan gøre krav på betydelig interesse. Af ringere værdi i nærværende undersøgelse, der jo ikke har fiskalt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sigte, er de massevis af bevarede kvittanser vedr. lokalmyndighedernes indbetaling af skattebeløb til centraladministrationen.

Af *skattemandtaller* i perioden 1530-1660 er der kun bevaret ganske få fra Christian III's og Frederik II's tid, men tusindvis fra Christian IV's og Frederik III's tid. Nedenstående *analyse* af skattemandtallet er i alt væsentligt bygget på mandtalsmaterialet 1600-1660.

Således som mandtallene fra det 17. årh. foreligger, er de afskrifter af personfortegnelser beroende i lenets skriverstue (mandtalsliggere), personfortegnelser, der holdtes nogenlunde a jour 18). Fra året 1651 er bevaret flere af sådanne mandtalsliggere. Forskånedes personer ved tingsvidne, hvilket ofte skete, efter at skattefristen var udløbet, kunne dette markeres i marginen ud for den pågældende person og/eller i afkortningerne bag i mandtallet 19), ligesom tingsvidnerne bilagdes mandtallet ved dets indsendelse til Renteriet.

Det typiske skattemandtal rummer: a. Selve mandtallet, dvs. fortegnelse over de skattepligtige personer. b. Summa summarum, der ved de almindelige landskatter er ordnet kategorivis. c. Et stykke efter Summa summarum 20), der rummer "levering" af skatten samt afkortninger og opgøres til et samlet tal, der i slutposten ("Udgiften lignet mod indtægten") trækkes fra Summa summarum.

På det enkelte mandtals forside er altid anført skattens *benævnelse,* fx. "Almindelig pengeskat", "Almindelig kornskat", "Bådsmandsskat", samt *len* og *termin.* Derudover *kan* være anført hjemmelen for udskrivningen (skattebrevet) samt oplysning om, hvad hver enkelt kategoriperson eller læg af sådanne skal betale. Desuden kan der optræde forskellige oplysninger, alle tilføjede, efter at mandtallet er indleveret i Rentekammeret: tidspunktet for mandtallets indlevering i Rentekammeret (kun i de seneste mandtaller), oplysning om, hvordan mønten skal beregnes, revisionspåtegninger ("Skatten er ret beregnet og sammenlagt") samt hvornår mandtallet er "kvitteret". Drejer det sig om mandtaller for naturalieskatter, er der ikke så sjældent i de tilfælde, hvor konvertering til penge var hjemlet i skattebrevet, tilføjet konverteringssatser for de enkelte persiller. På bådsmandsskattemandtallene står ofte: "Som sædvanligt" eller "De giver så hvert år".

a. Selve *mandtallet* kan bestå af: kolumnering, summæ latris samt ofte summæ for sogne og herreder, marginalnoter, forskellige vidnesbyrd om læglægning samt "interkolumniale" stykker (dog ret sjældne).

Kolumneringen, personopstillingen, er tydeligvis foretaget ud fra skattebrevets bestemmelse om inddeling af de skattepligtige i kategorier, selv om skattebrevets kategorirækkefølge ikke altid følges slavisk. Opstillingen af de enkelte kategorier er enten "underordnet" eller "sideordnet". Ved den underordnede opstilling er kategorierne placeret under hinanden i en eller to kolumner på hver side: først de egentlige bønder (selvejere og fæstere) 21), derpå de resterende kategorier, sluttende med tjenestedrengene eller de kgl. ugedagsmænd. Denne kategoriopstilling kan være gennemført by-, sogne- eller herredsvis, ja ikke så sjældent for hele lenet, især når dette hører til de mindre. - Ved den underordnede opstilling var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der på hver side afsat kolumner til de enkelte kategorier. Da man imidlertid sjældent havde plads til mere end 3-4 kolumner på hver side, måtte man regelmæssigt placere flere (som regel "beslægtede") kategorier i én kolumne, almindeligvis den sidste, der så tilmed kunne være opdelt på partial-kolumner for hver af de kategorier, der indgik i den samlede kolumne. - Kolumne 1 rummede de egentlige bønder: selvejerne først, derpå fæsterne, ofte fulgte de kgl. ugedagsmænd efter fæsterne. 2. og 3. kolumne omfattede som oftest tjenestekarlene og -drengene. I de tilfælde, hvor der kun var én kolumne med tjenestekarle, var det nødvendigt hos hver enkelt at angive, om han var på hel eller halv løn. Var de anbragt i to kolumner, løstes dette problem ved overskriften over kolumnerne. I de fleste tilfælde var tjenestekarlene blot markeret ved en lodret streg ud for husbonds navn; var tjenestetydendet på halv løn, var der en vandret streg igennem. Det er undtagelsen, at de optræder med navn, i så fald kun med fornavn. I sidste, 3. eller 4., kolumne figurerer så de resterende kategorier: husmænd, gårdmænd, indester, gadehusmænd; men også landhåndværkere og undertiden kgl. ugedagsmænd kunne optræde her.

Almindeligvis var der intet skattebeløb markeret for de enkelte personer. Findes sådanne individuelle beløb, er det med ganske sjældne undtagelser gennemsnitsbeløb, også for de kategoriers vedkommende, hvor læglægning har fundet sted.

De fleste mandtaller har sidesammentælling, Summa lat(e)tris, som kan være mere eller mindre omfattende. I sin simpleste form angiver den blot, hvor mange personer af en given kategori der findes på siden, eller også den samlede sum, som alle de på siden opførte personer har præsteret. I sin mere omfattende form oplyser summa latris både, hvor mange personer der findes på siden og den samlede sum, disse betaler. Optræder der flere kategorier på en side, hvilket jo altid er tilfældet ved den sideordnede opstilling, er der ofte anført både antal personer i hver kategori og disse kategoripersoners samlede ydelse samt sammentælling af alle kategorisummerne, hvilket har lettet arbejdet med sammentælling af kategoripersonerne til evt. sogne- eller herredssummarum, på grundlag af hvilke man kunne opbygge summa summarum for hele lenet. I de tilfælde, hvor kategorisering sker på bredere geografisk basis (fx. herreder eller hele lenet), findes der kategorisammentælling for hver kategori.

I flertallet af mandtallene er der - i det mindste fra Kejserkrigens tid - *marginalnoter,* ofte i både venstre og højre margin, anført ud for de personer, der af forskellige grunde var enten skattefrie eller helt eller delvis skatteuegnede. Almindeligvis er marginalnoterne tilføjet senere og vedrører for langt den største del forarmede personer eller øde gårde; men hermed markeredes også halve gårde - hvis der da ikke var en særskilt kolumnering af disse - og status som adelig ugedagstjener mm. Ofte er forskånselsårsagen anført i den ene margin, mens der i den anden er angivet nummeret på det tingsvidne, der hjemlede forskånslen. Alle disse med marginalnoter forsynede personer var ordentligvis opført i afkortningerne i de tilfælde, hvor sådanne fandtes.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I flertallet af de bevarede mandtaller er der intet, der indicerer læglægning. Mandtallene viser kun rækker af navne. Undertiden har skriveren bestræbt sig på at holde et bestemt eller nogenlunde bestemt antal navne på hver side (som regel mangefold af 10), men dette synes ikke at kunne tolkes som læglægning. - *Dog* findes der adskillige mandtaller, der bærer vidnesbyrd om læglægning - eller i det mindste viser, at man har givet det indtrykket af, at man virkelig har foretaget den i skattebrevene krævede læglægning. Disse vidnesbyrd er: ophold efter hver 10 personer i kolumneringen, evt. med marginalklamme med anført lægsydelse, lægsnummerering (ret sjældent), sammentælling af læg af selvejere og fæstere (også sjældent), marginal markering af lægsmænd (ret almindeligt indtil ca. 1620, derefter meget sjældent). Man tør dog ikke ubetinget, som det skal ses i afsnittet SKATTELIGNING forneden, anse disse vidnesbyrd som en verifikation af et åstedsforhold; men de kan selvfølgelig godt være det.

I enkelte mandtaller findes indsat i selve kolumneringen særlige stykker. Disse *interkolumniale stykker* kan omtale særlige forhold vedr. grupper af skatteydere, bosat i en bestemt lokalitet, og det er betegnende, at de går igen fra mandtal til mandtal og optræder over meget lange perioder. Det drejer sig i så godt som alle tilfælde om skattemæssige begunstigelser til disse grupper. Ofte markeres det i selve mandtallet, at disse begunstigelser er meddelt ved kgl. bevilling, hvis ikke det ligefrem står, at de nævnte personer fra gammel tid af har givet fx. et bestemt beløb, eller at de "plejer at give" n rigsdaler.

b. *Summa summarum* er den kategorivis ordnede sammentælling for hele lenet. Dens omfang retter sig helt og holdent efter antallet af kategorier i selve kolumneringen, hvorover den er bygget. Særlig omfattende bliver summa summarum i de tilfælde, hvor den også medtager de kategoripersoner, der af forskellige grunde (fx. forarmede, øde, officersbønder) er forskånet helt eller blot sat for halv skat.

Summa summarum angiver almindeligvis: hvor mange personer der findes i hver enkelt kategori, skattesatsen for den enkelte kategoriperson (evt. lægsydelse for læglagte personer) og samlede kategorisummer. I venstre margin er med andet blæk og anden hånd i praktisk talt alle mandtaller ud for hver enkelt kategori hidsat antal personer i den pågældende kategori i det umiddelbart foregående mandtal. De enkelte kategorisummer er sammentalt til totalydelsen: den samlede sum, som lenet ydede (se dog forneden under afkortninger). I venstre margin herudfor er normalt hidsat totalsummen ved sidste udskrivning. Er der forskel mellem disse to totalbeløb - og det er det som oftest - gøres der rede for årsagen (Fx. forskel i skattesatsens størrelse ved de enkelte udskrivninger eller nogle skatteyderes overgang fra en kategori til en anden).

c. *"Udgift"* og *afkortninger.* I begyndelsen af 1600-tallet afsluttedes mandtallet oftest med summa summarum, der som omtalt godt kunne rumme personer, der ikke betalte skat, eller i hvert fald ikke betalte fuld skat. Senere føjedes der et afsnit til, der i en stor del af mandtallene havde overskriften "Udgift" eller "Udgift mod forskrevne indtægt"; men der kunne også være tale om flere afsnit,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvert med sin overskrift. Som helhed rummer dette eller disse afsnit to hovedposter: a. Levering af skatten og b. Afkortninger.

a. Her er anført, hvor skattebeløbet er leveret, hvornår dette skete og beløbets størrelse, der yderst sjældent var lig med totalsummen for hele lenet. I venstre margin ud for leveringsposten er anført dokumentationen for leveringen (kvittanser). Meget ofte er skatten leveret i flere rater. - b. "Afkortninger" 22) kan deles i personelle, dvs. sådanne, der vedrører skattepligtige eller oprindelige skattepligtige personer, og administrative, dvs. lensadministrationens omkostninger (tærepenge, papir til mandtaller og lægssedler, sække til pengetransport) i forbindelse med skattepålægget. Hovedparten af de personelle afkortninger udgjordes af et mandtal, der rummede forarmede personer og øde gårde, bønder, der var overgået til status som adelig ugedagsmænd, bønder, der var sat til halv skat, personer, der holdt officerer eller ryttere eller var udskrevne til soldater, eller personer, der var særskilt fritagne ved kgl. brev. I de tilfælde, hvor der forelå retshjemmel for sådanne fritagelser eller forskånsler, var tingsvidnenummeret som oftest tilføjet i marginen ud for den enkelte post.

Den sidste notits i de mandtaller, der har et udgiftsstykke, lyder almindeligvis: "Udgiften lignet mod indtægten". Forskellen er ofte et ret ringe beløb, som lokaladministrationen kom til at skylde centraladministrationen. Af og til "ganger det lige op". Det kunne også hænde, at det blev lensadministrationen, der fik penge til gode hos centraladministrationen.

Ud over mandtallene for de almindelige penge- og naturalieskatter er der bevaret en del mandtaller, der vedrører andre former for skatter eller offentligretlige ydelser. Det gælder tiendeskatter, rentepengeskatter, kontributioner, hovedskatter samt skatter lignet på kreaturer 23).

Bilagene til mandtallene udgøres af skattebreve (som regel kopier), skattebrevsmissiver, tingsvidner, domme, husbondsedler, sognepræsters testimonier, antegnelser fra Rentekammeret, ekstrakter over indtægter og udgifter i forbindelse med de enkelte skatter, kvitteringer vedr. levering af skatterne. Foroven er behandlet skattebreve og missiver hertil. Ekstrakter og kvitteringer har kun fiskal betydning og skal derfor forbigås her.

Tingsvidner optræder først i større tal fra Kejserkrigens tid. De må tælles i titusinder; utvivlsomt er langt det meste bevaret. De er efter deres natur deklarationer først og fremmest vedr. skatteyderes skatteuformåenhed (forarmelse), men kan også angå halve gårde og overgang til adelig ugedagsstatus. Ved siden af tingsvidnerne er også bevaret et mindre antal sognevidner. *Domme* forekommer ret sjældent blandt bilagene. De synes at optræde i de tilfælde, hvor der er tale om fortolkning af praksis på specielle områder. De er i de fleste tilfælde forhvervet af adelige husbonder. *Husbondsedler* er "bevisligheder", udstedt af en skatteyders husbond, i de fleste tilfælde en adelsmands foged eller skriver, og lydende på navn eller "denne seddelviser". Det store flertal af disse sedler indeholder oplysninger om overgang til adelig ugedagsstatus 24). - *Antegnelser* eller annoteringer er rentemestrenes revisionsbemærkninger i forbindelse med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gennemgangen af de i Rentekammeret indleverede skattemandtaller. Den fuldt udformede antegnelse 25) er en afskrift af rentemesterens i punkter formulerede skrivelse. Disse punkter afskrives af lensskriveren på højre side af et eller flere ark. På venstre side ud for hvert punkt giver lensskriveren sin "forklaring", besvarelse af det af rentemesteren stillede spørgsmål. Denne "forklarede" afskrift går derpå ind til Rentekammeret, måske bilagt rentemesterens originale skrivelse. En af rentemesterene træffer så afgørelse mht., om "forklaringen" skal tages til følge eller evt. underkendes, eller om der måske skal foretages videre i sagen. Det synes, som om kongen af og til har været impliceret mht. decisionsprocessen, hvilket måtte være naturligt i betragtning af, at afgørelsen ofte kunne være af stor principiel betydning. Disse antegnelser må anses for at være af ikke ringe værdi i vor undersøgelse. Gennem dem udbad den centrale finansforvaltning sig forklaring og oplysninger om en række punkter i det indsendte materiale 26). Det drejer sig ofte om konstateringer af eller blot formuleringer om, at lovgivningens bestemmelser ikke er fulgt. Det er ikke mindst mandtalsregistrenes afkortninger, man har interesseret sig for: det store antal forarmede og øde, der forskånedes ved tingsvidne, manglende iagttagelse af princippet om, at den rige skulle hjælpe den fattige (især o. 1630), ulovlige forskånsler 27), manglede tingsvidner i forskånselstilfælde eller - efter 1641 - manglende lensmandspåskrift på indsendte tingsvidner. Også det stigende antal halve gårde er blevet påtalt og "vil forklares". Ugedagsspørgsmålet har man også interesseret sig for, idet man kræver tingsvidner i de tilfælde, hvor en i mandtallet opført person opnår status som adelig ugedagstjener samt ønsker oplysning, om nogle i afkortningsafsnittet opførte adelige ugedagsmænd ligger i husbondens sædegårdssogn. Påviste uoverensstemmelser mellem det reviderede og det umiddelbart foregående mandtal er ofte blevet påtalt og "vil forklares".

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

FØRSTE DEL
De forskellige former for ekstraordinær beskatning

Ekstraordinære skatter, ydet i penge eller naturalier, var enten *direkte* pålæg til rigs- eller lokalformål (kontributioner) eller *afløsning i penge* for militære forpligtelser eller offentligretlige forpligtelser overvejende af militær art (fæstningsbyggeri). Én skat, bådsmandsskatten, må betragtes som ordinær, idet det i skattebrevet fra 1635 hed, at denne skat skulle udredes til St. Hans hvert år.

Langt det almindeligste var, at en skat udskreves enten som en pengeskat eller som en naturalieskat. Ønskede man en naturalieskat oven på en pengeskat, udstedte man et nyt skattebrev. Det var først i de sidste 10-12 år af perioden, at man mere konsekvent kom ind på at udskrive både penge- og naturalieskatter ved et og samme skattebrev. Det skete første gang 1) ved udskrivningen 1648, 26. juli (penge- og kornskat). I slutningen af perioden præsterede man at udskrive en hel række af offentligretlige pålæg ved et og samme skattebrev. Således udskreves 1653 en penge-, korn- og flæskeskat, og ved "Det store skattebrev" af 1657, 21. juli, udskreves både en konsumptions-, en stempel-, en kvægligningsog en tiendeskat, foruden at brevet hjemlede en forhøjelse af tolden og accisen.

Mens pengeskatter udskreves jævnt i hele perioden, som undersøgelsen omfatter (dog mere sporadisk i tiden 1580-1620), var der - når bortses fra lokale kontributioner - for naturalieskatternes vedkommende en periode på godt 40 år (1586-1627), hvor der kun udskreves naturalieskat én gang (1610 til påske 1611).

Klassifikation af skatterne.
Af skatter og andre offentligretlige pålæg af ekstraordinær natur, ydet i penge eller naturalier, kan undersøgelsesperiodens 130 år opvise ikke mindre end 10 *forskellige arter,* hvoraf den ene art kun er anvendt én gang og af én kategori af bønder 2). Opfindsomheden mht. nye beskatningsformer blev størst i de sidste 35 år før Enevældens indførelse. Indtil 1625 kendte man kun 3 af disse ti skatteformer, og den ene (kvægligningsskatten) havde man endda på det tidspunkt forladt for 55 år siden. De resterende 7 kommer til efter 1625.

Neden for skal bringes en rent *deskriptiv* fremstilling af disse ti skatteformer med anvendelse af de benævnelser, som samtiden brugte om dem.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det drejer sig om:

1. Den almindelige lande- eller pengeskat med graduerede satser, pålagt landbefolkningen efter kategorier.
2. Naturalieskat, pålagt efter (færre) kategorier eller hele og halve gårde; ofte kaldt "Almindelig landeskat" (Kun fødemidler samt emballage hertil).
3. Skat, lignet på de skatteydendes besætninger med satser, der graduerede efter kreaturernes art (Kun i årene 1566-70 samt i 1657).
4. Skat, lignet på pengeformuer, almindeligvis kaldt rentepengeskat.
5. Hovedskat med fast beløb pro persona for alle personer af landbefolkningen (kun i 1645 og 1660).
6. Bådsmandsskat (fra 1635) med fast beløb for afløsning af pligten til at stille bådsmænd til flåden.
7. Hartkornskat af de bønder, der havde frit jordegods (kun én gang, 1652).
8. Tiendeskat af bortfæstede tiender.
9. Andre almindeligvis rigsdækkende pålæg (fx. kobberskatten 1646, og rigsortsskatten 1657/58).
10. Lokale kontributioner.

1. Den almindelige lande- eller pengeskat.

Den almindeligst forekommende skat (i hvert fald på rigsbasis) var "den almindelige lande- eller pengeskat", pålagt landbefolkningen, der ved skattepålægget var opdelt i kategorier, hver kategori med sin graduerede sats. Dens "almindelighed" bestod deri, at den principielt påhvilede landbefolkningen i hele Riget med enkelte i skattebrevene anførte undtagelser.

Når bortses fra missiver vedr. lokale kontributioner vedrørte de fleste skattebreve denne form for skat. *Benævnelserne* for den kunne variere en del i perioden 1530-1660: "Skat", "Hjælp", "En mulig hjælp", "Landehjælp" eller "Landhjælp", "En almindelig skat", "En almindelig landehjælp", "En almindelig skat og landhjælp", "En mulig og anselig landhjælp og kontribution", "En almindelig landskat", "En almindelig landskat og hjælp" (eller omvendt) og "En almindelig pengeskat". - Den almindeligste formulering i tiden frem til ca. 1620 var "Almindelig skat og landhjælp", men også udtrykket: "En almindelig skat" anvendtes meget. I 1620'erne anvendtes ofte formuleringen: "En mulig hjælp", og i 1630'erne og den første del af 1640'erne: "En almindelig landskat".

Kombineredes pengeskatten med udskrivning af en naturalieskat (ved et og samme skattebrev), tilkendegaves dette ved de anvendte udtryk, fx. "En almindelig penge- og kornskat" eller "En almindelig penge-, korn- og flæskeskat", som det hedder i 1653. Men dette skete som omtalt først i den allersidste del af perioden.

Da det i særlig grad er den almindelige pengeskat, ovenstående skattebrevsanalyse er bygget på, og som behandles forneden i afhandlingens tre hoveddele (SKATTEPLIGT, SKATTEFORSKÅNSEL og SKATTETYNGE), er en almindelig beskrivelse af den på dette sted overflødig.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

2. Naturalieskat.

En mere omfattende behandling af dette emne er nødvendig, da mange af oplysningerne her ikke rigtig kan placeres ind i fremstillingen af ovennævnte tre hoveddele.

Benævnelserne for de enkelte naturalieskatter kunne have deres oprindelse i arten af de naturalier, der ydedes, men de blev som oftest blot kaldt *madskatter.* Madskat, hvori der indgik flæsk, kød eller smør, benævntes af og til - i det mindste i begyndelsen - *fetaljehjælp.* Præsteredes der udelukkende korn (rug eller byg), var benævnelsen *kornskat* almindelig (dog først fra Kejserkrigens tid). Var den ydede persil havre, var benævnelsen *havreskat.* I landene øst for Sundet kaldtes skatter, ydet i levnedsmidler, som oftest *gengærd* eller gærd, hvilket udtryk, såvidt det kan ses, kun er påtruffet enkelte gange i landene vest for Sundet, fx. i visse sjællandske len og af Fyn i 1570. Dog anvendtes også i de skånske landskaber jævnsides ordet gengærd de gængse benævnelser om naturalieskatter.

Baggrunden for udskrivningen af naturalieskatter var i langt de fleste tilfælde det behov for levnedsmidler, der opstod, når krigsflåden skulle udrustes til at stikke i søen. Derfor findes ofte i skattebrevene vedr. naturalieskatter eller i missiverne til lensmændene detaillerede bestemmelser om arten og kvaliteten af de persiller, der ydedes 3), bestemmelser, der gang på gang måtte indskærpes og nøje præciseres 4). - Foruden til krigsflådens behov kunne naturalieskatter ydes til proviantering af landsknægte i krigene, særlig under Den nordiske Syvårskrig 5) og Karl Gustavkrigene. Eller også forsynedes et med landsknægte indkvarteret kongeligt slot med levnedsmidler ved hjælp af en naturalieskat, der i så fald ofte kun udskreves i det len, hvori slottet var beliggende, evt. støttet af nabolenene. Det siger sig selv, at det her især gik ud over de skånske landskaber. Undertiden - men dog forholdsvis sjældent - udskreves i fredstid en lokal ekstraskat til supplering af levnedsmiddelbeholdningen på et kgl. slot. Men disse rent lokale udskrivninger må nærmest betegnes som *kontributioner,* som vil blive særskilt behandlet forneden. I 1650'erne udskrev man levnedsmiddelskatter, der skulle oplægges i magasinerne 6). Iøvrigt bliver udtrykkene for motiveringen af naturalieskatterne her i tiden umiddelbart op til Enevælden mere upræcise; det hedder nu ofte blot: "til vores defension til lands og vands".

Nøjagtigt at sige, *hvor mange* udskrivninger af naturalieskatter der har fundet sted i det samlede danske Rige i perioden 1530-1660, kan være vanskeligt, idet man dels nok ikke kan være sikker på, at de alle er med i brevbøgerne (gælder især dem fra Christian III's første tid), dels kan det af og til være vanskeligt at afgøre, om en i naturalier ydet skat eller andet offentligretligt pålæg skal betragtes som en naturalieskat eller som en lokal kontribution 7). Men jeg har - med alle mulige forbehold for fejl - optalt antallet til at ligge på omkring 100 udskrivninger (eller nøjagtigt 96, se IV. DEL: SKATTETYNGE, s.233). Af disse 96 naturalieskatter er mange udskrevet over kun en del af Riget eller i hvert fald ikke over alle Rigets "lande" *(geografisk-partielle),* eller beskatning har kun

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fundet sted af visse grupper af landbefolkningen med udelukkelse af andre *(kategori-partielle).*

De *geografisk-partielle* naturalieskatte-udskrivninger, der enten omfattede et eller flere "lande" af det danske Rige eller måske kun nogle få len, har åbenbart udgjort langt over halvdelen af samtlige udskrivninger af denne skatteart. I de mindste er der kun 34 skattebreve fra den behandlede periode, der er stilet til bønderne over "hele Riget" eller over "alt Danmark", mens 12 breve er stilet til Riget minus enten de skånske landskaber (især 16. årh.) eller Jylland (især 17. årh.). Af de resterende 50 geografisk- partielle udskrivninger har ikke mindre end 32 (så vidt jeg kan se) været placeret i perioden 1559-1570, hvis sidste 7 år jo dækkede Syvårskrigen 8). I denne periode kan der tales om egentlige "panikudskrivninger", afstedkommet af, at man hurtigt har skullet skaffe levnedsmidler til en betrængt fæstning eller til indkvarterede soldater. Efter 1600 var der kun 8 geografisk-partielle udskrivninger af levnedsmiddelskatter, og disse fandt alle sted under krige og var udelukkende 9) partielle, fordi en del af landet (Jylland under Kejserkrigen og Torstenssonfejden) var besat af fjenden og dermed unddraget beskatning, i det mindste til den danske statsmagt 10).

Ser vi på de *kategori-partielle* udskrivninger, der både kunne omfatte en del af og hele Riget, finder vi særbeskatning af de jordegne bønder og af kronens og gejstlighedens fæstere i tiden fra begyndelsen af 1560'erne til midten af 1580'erne; den sidste udskrivning af denne art fandt sted 1586, 6. dec. I skattebrevene opregnedes de pågældende grupper minutiøst: "Kronens, stiftsgodsets, kloster-, prælat-, kannike-, vikarie-, kirke- og præstetjenere".

De *arter* af *naturalier,* der præsteredes såvel i naturalieskatterne som i kontributionerne, kan opdeles på følgende hovedgrupper:

a. Vegetabilske produkter
b. Animalske produkter
c. Emballage-persiller 11).

Neden for vil *alle* de i denne periode ydede persiller blive gennemgået med angivelse af ydelseskvantum for den enkelte persil samt, hvad der iøvrigt vil være at sige om den enkelte naturaliepersil.

a. Af *vegetabilske* produkter præsteredes: havre, byg, rug, mel, brød, gryn, ærter, sennep, malt, humle, øl, hø, halm, hakkelse og strøelse.

Havre ydedes i hele perioden 12). Den karakteriserende pro-persona-ydelse var 1 tønde, der ydedes praktisk talt alle de gange, der præsteredes havre til skat i 16. årh., men kun én gang i 17. årh., nemlig i 1644, og da kun af jordegne bønder. Ellers ydedes 1–3 skæpper 13), enkelte gange 1/2 tønde og én gang 2/3 tønde. Særlig hård forekommer gengærden af 1657, 30. juli, Skåne, hvor hver bonde skulle præstere en skæppe ugentlig.

Byg optræder først så sent som i 1628 (valgfrihed mellem byg og malt), men bliver så til gengæld sammen med rugen den almindeligst forekommende persil i naturalieskatterne, således at den tidligere benævnelse "madskat" nu i alt væ-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sentlig afløses af benævnelsen "kornskat". Det kan godt være vanskeligt at sige, hvor meget byg der er præsteret ved den enkelte kornskatteudskrivning, da det ofte hedder, at i det ringeste halvdelen af en samlet kornydelse skulle præsteres i rug. I de tilfælde, hvor udspecifikation på rug og byg har fundet sted, ydes enten det samme kvantum byg som rug (se forneden under behandlingen af rug) eller også dobbelt så meget byg som rug 14). I det hele taget følges disse to kornsorter ad.

Rugen dukker op første gang ved udskrivningen 1627, 25. marts. Det starter med én skæppe (Jylland 2) for jordegne og 1/2 skæppe (Jylland 1) for fæstere, og rugydelsen holder sig på nogenlunde denne størrelse indtil 1639 15). I tidsrummet 1639-43 (5 udskrivninger) krævedes af hver jordegen 1/2 tønde korn, hvoraf i det mindste halvparten skulle være rug; hver hele fæstegård ydede halvt. Ved udskrivningen 1644, 2. sept., ydede jordegne og fæstere det samme: 10 mænd 10 tønder (ved siden af 10 tønder byg). Dette var en høj skat - i nogle len kaldt "den store kornskat", men i de fire følgende udskrivninger (1646, 1647, 1648 og 1652), hvor også jordegne og fæstere skattede ens, ydede hver mand 1/6 (1646-47), 1/8 (1652) eller 1/10 tønde (1648). Ved udskrivningen 1653, 12. aug., skelnes der igen mellem jordegne og fæstere. Ved denne udskrivning ydede 10 jordegne 10 tønder (sammen med 10 tønder byg), fæstere 5. Ved udskrivningerne 1654, 1655 og 1656 ydede igen jordegne og fæstere det samme, nemlig 5 tdr (samt 5 tdr byg) af 10 mænd, mens de kgl. ugedagsmænd hver ydede 1/2 td rug eller byg, dvs. halvt mod de andre, der også ydede 5 tdr byg pr læg. Endvidere præsteredes både byg og rug i vekslende mængder ved kontributioner (fra én skæppe til én tønde).

Hvede er en sjældent forekommende species. Den optræder 1652 på den måde, at der gaves valgfrihed mellem denne kornsort og rug eller byg, samt i 1659 ved en kontributionsudskrivning i Ålborghus len.

Mel præsteredes kun i 1563, hvor 20 bønder leverede 20 skæpper, samt ved kontributioner i Kalø len 1659 og 1660.

Brød ydedes altid i kavringer (tvebakker) i tønde- eller pundmål, ganske overvejende i perioden 1535-1586, senere to gange i 1628 og én gang i 1657 (Skåne). Størrelsen af ydelsen svinger en del, men 1/2 og 1 tønde pro persona synes at være den karakteriserende ydelse (dog også 1/3, 1/4, 1/5, 1/6 og 1/10 tønde samt 6 lispund). Ved kontributioner til proviantering af fæstninger var brød (samt smør, ost, kød, flæsk) en almindelig forekommende species. Fæstere yder i nogle perioder halvt mod selvejerne og de kgl. ugedagsmænd halvt mod fæsterne.

Gryn ydedes altid skæppevis 16), oftest med en pro-persona-ydelse på under en skæppe (1/2, 1/3, 1/4, 1/5 eller 1/8 skæppe), men 1628, 13. jan., ydede hver jordegen 1/2 td byggryn, hver fæster 2 skæpper.

Ærter præsteredes regelmæssigt på Lolland-Falster i stedet for gryn; der ydedes skæppe for skæppe 17). Endvidere er ærter fundet leveret ved en kontributionsudskrivning i Ålborghus len 1659.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sennep ydedes - så vidt det kan ses - kun én gang, nemlig 1644, 5. dec., hver helgård 3 pund.

Malt optræder aldrig i de udskrivninger, hvor der præsteredes øl. Pro-persona-ydelsen svingede mellem 1 og 3 skæpper 18), men hvor der skelnes mellem selvejere og fæstere, kunne man godt komme ned under én skæppe.

Humle præsteredes to gange: 1564, 15. dec., (10 mand 20 skæpper) og 1657, 30. juli (hver helgård ugentlig 1 fjerdingkar).

Øl præsteredes kun i 16. årh. og én gang (1610) i 17. årh. 19). I ganske særlig grad præsteredes det i 1530'erne og 1540'erne og under Syvårskrigen. Den karakteriserende pro-persona-ydelse var 1 tønde, af og til 1/2 tønde, to gange 2 tønder (sidste gang dog kun af jordegne). Men også andre forhold kan findes: 1/10, 1/5, 2/5, 3/5, 1/3 og 1 1/5 20).

Hø, halm, hakkelse og *strøelse* ydedes to gange i 1535: 10 mænd 3 læs hø og 30 mænd 10 læs hø, samt 3 gange i 1541: 20 mænd 4 læs hø og 4 læs halm, 20 mænd 10 læs hø og 4 læs halm; sidste gang udtrykkes det: "Hver mand så meget hø og halm, som kan føres på to heste". 1567, 19. okt., ydede i Kær herred 4 mænd 1 læs hø og 1 læs strøelse. Endvidere ydedes hø og hakkelse ved en kontribution i Ålborghus len 1658.

b. Af *animalske* produkter præsteredes okser, kød, svin, flæsk, får, lam, gæs, høns, æg, fisk, smør og ost.

Okser (okser, nød, oksekød, nødekød eller -kroppe, slagtenød, saltet nød, røget oksekød, kød) angaves i en del tilfælde at være leveret levende, og da almindeligvis 20 mænd (eller 10 jordegne) eller 10 mænd om en okse, en enkelt gang (1535 i Skåne) 30 mænd. 1570, 4. aug., ydede 10 mænd "et par færdige staldøksne". Men det kan ikke altid ses, om dyret er leveret levende eller slagtet, men dog nok, at lægget har leveret det helt. Fra 1577 går man over til at levere okserne slagtede (nøde- eller oksekrop eller blot kød). Almindeligvis ydede 10 fæstere 1/4 eller 1/2 oksekrop (1/2 oksekrop vejede ca. 6 lispund), jordegne dobbelt, kgl. ugedagsmænd halvt; men også 3/4 oksekrop kan findes ydet af lægget. Fra 1628 og perioden ud angives ydelsen altid i lispund. I de udskrivninger 21), hvor angivelsen af ydelsen gælder enkeltpersoner, yder en jordegen normalt 2 lispund og en fæster 1 lispund, men 1 og 1/2 lispund findes også.

Svin i levende tilstand præsteredes 1559, 2. okt., af Sjælland, Lolland-Falster og Skåne og 1575, 8. okt., af kronens og gejstlige institutioners bønder i Skåne og på øerne: hver jordegen og hver to fæstere et godt levende oldensvin. Endvidere gaves der ved en kontributionsudskrivning 1658 i Ålholm len valgfrihed mellem svin og flæsk.

Flæsk præsteredes i perioden 1530 - ca. 1580 gennemgående med 1/2-1 side pr mand, men af og til også 1/4 og 1/5 side. Ved adskillelse mellem selvejere og fæstere er dette normalydelsen for fæstere. Er de kgl. ugedagsmænd medtaget, betaler de halvt mod fæsterne. Fra begyndelsen af 1580'erne 22) er alle angivelserne i lispund, fra 1/4 til 2 lispund pro persona - 1 lispund synes at være den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

karakteriserende ydelse for en selvejer 23). Dog findes der mht. denne som med andre persiller lokale afvigelser (gælder ikke mindst ved kontributionerne).

Får og *lam* ydedes vistnok mest i slagtet tilstand, almindeligvis kaldt fårekroppe, en enkelt gang lammekroppe eller lam, som dog ydedes ret sjældent, bortset fra 1530'erne og begyndelsen af 1540'erne. Pro-persona-ydelsen var almindeligvis 1/2 eller 1 fårekrop, en enkelt gang 1/4 fårekrop og 1/5 fårekrop. Lam præsteredes i 1, 1/2, 1/3 og 1/4 styk 24). En enkelt gang, 1543, 4. nov., er ydet levende får (20 bønder og landboer 10 levende får). Bortset fra udskrivningen 1610, 23. okt., samt en kontributionsudskrivning i Ålholm len 1658, ydedes disse skattepersiller kun i det 16. årh.

Gæs optræder vistnok altid slagtede, almindeligvis benævnt gåsekroppe, en enkelt gang "tørre gæs", men også blot gæs. Den gængse gennemsnitsydelse i de tilfælde, hvor der ikke adskilles mellem selvejere og fæstere, var 1 gåsekrop (10 mænd 10 gåsekroppe), enkelte gange 1/2 (10 mænd 5 gåsekroppe) 25). I de tilfælde, hvor der skelnes mellem jordegne og fæstere, yder de jordegne som oftest i gennemsnit 2 stk. Kgl. ugedagsmænd præsterede i de enkelte tilfælde, hvor de beskattedes, halvt mod fæsterne. I øvrigt optræder de - bortset fra 1610-udskrivningen - kun i det 16. årh.

Høns præsteredes - såvidt det kan ses - kun i perioden 1535-41 26), almindeligvis 20 mænd 20 høns, et par gange 20 mænd 10 høns, og én gang (1535) 20 mænd 20 par høns.

Æg er tilsyneladende kun ydet én gang (1541), 20 mænd 80 æg.

Smør ydedes ganske overvejende i 1530'erne og 1540'erne, almindeligvis 20 eller 10 mænd 1 fjerding, samt i 1560-70'erne (25 gange): 10 bønder ydede i disse årtier 1/4 eller 1/8 tønde, 1571 dog 1/2 tønde, der i de tilfælde, hvor deling i kategorier har fundet sted, normalt ydedes af selvejere. 1628, 8. sept., præsterede hver jordegen 4 skålpund smør. Ved de under Torstenssonfejden og Karl Gustav-krigene udskrevne kontributioner var smør en almindelig ydet persil.

Fisk præsteredes i 1535: 10 mænd 100 tørre hvillinger og 1/2 vorde kabliau, samt i 1541: 20 mænd 400 spegesild og 1 tønde saltet torsk. Derudover præsteredes torsk ved en kontribution i Christianopel len 1645.

Ost var en sjælden naturaliespecies, kun ydet 1541-42, under Syvårskrigen og i Torstenssonfejdens og Karl Gustav-krigens kontributioner 27), tilsyneladende 9 gange. Ydelserne var vidt forskellige: fra 1/20 pund til 1/2 pund. Seks af disse 9 udskrivninger vedrørte de skånske landskaber, én visse sjællandske len, én Fyn og én Jylland.

c. *Emballage-persiller* var *sække* og *tønder*. Førstnævnte persil præsteredes i 1563 (20 mænd 5 sække til havre) og i 1645 af Sjælland: af en hel gård en sæk, af en halv gård en halv sæk. Endvidere præsteredes tomme sække og tønder af Vendsyssel ved kontributionsudskrivninger 1659 og 1660. Tønder præsteredes endvidere i 1564 og 1657, i første tilfælde én pro persona, i andet tilfælde to.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Antallet af *persiller,* der indgik i den enkelte udskrivning af naturalieskat eller kontribution, var selvsagt varierende. Størst var det i perioden 1535-1586, nemlig gennemgående 6-12 persiller 28). I den sidste del af perioden frem til 1660, nemlig 1627-1660 (idet der ikke fandt nogen udskrivning af naturalieskat sted mellem 1610 og 1627), finder vi - bortset fra gengærdsudskrivningen i Skåne 1657, 30. juli - ikke over 4 persiller ydet i den enkelte naturalieskat. Nu er det i høj grad de vegetabilske produkter, der dominerer. Fra 1630 består ydelserne ved praktisk talt alle naturalieskatteudskrivningerne af rug, byg og flæsk, enten rug og byg ellèr rug *eller* byg eller alle tre persiller sammen.

En persil kunne *konverteres* med en anden persil, hvilket oftest var anført i skattebrevene, idet der gaves valgfrihed mellem byg og rug eller flæsk og kød, "hvad bonden bedst kan afstedkomme". Konvertering til *penge* kunne også finde sted, ja endog være påbudt af statsmagten, især i de tilfælde, hvor transport af en naturaliespecies over længere afstande ansås for uhensigtsmæssigt 29). For øvrigt vil emnet konvertering blive særskilt behandlet forneden i Anden Del: SKATTEPLIGT, Tredie Afsnit: En række særlige forhold vedr. skattepligten.

Hvad angår *ligningen* af naturalieskatterne kan siges, at læglægning af skatteyderne efter princippet: "Den rige hjælper den fattige" har været krævet i flertallet af skattebrevene. Normallægget var - som ved pengeskatter - på 10 personer, enkelte gange 20 personer 30), endnu sjældnere læg med et afvigende personal (24, 8, 4), mest anvendt ved lokale kontributioner. Det er ingenlunde altid, at sætningen "den rige hjælper den fattige" er udtalt, men selv i de tilfælde, hvor den er udeladt, må man gå ud fra, at den har været alment accepteret.

I et ret stort antal skattebreve angives imidlertid den *individuelle* ydelse ("Hver mand"... "Hver jordegen bonde"... "Hver bonde med hel (halv) fæstegård"), men da det oftest i disse skattebreve er anført, at den rige skal hjælpe den fattige, må man vel gå ud fra, at man fra statsmagtens side har ønsket, at der skulle finde en læglægning sted. Ser vi på hele perioden 1530-1660, når vi til det resultat, at læglægning med samlet lægsydelse er angivet i vel 85-90 % af skattebrevene i tidsrummet 1559-1610, individuelle ydelser ("Hver mand") finder vi i alle skattebreve 1627-43, idet der som ovenfor omtalt ikke har været nogen naturalieskatteudskrivning mellem 1610 og 1627. I slutningen af perioden, i årene 1644-1660, finder vi en blanding af lægs- og individuelydelse (7 gange lægs- og 5 gange individuelydelse).

Om læglægning ved naturalieskatteudskrivningerne virkelig har fundet sted i praksis, herom kan der vanskeligt siges noget sikkert. Ligesom det eɾ tilfældet med pengeskattemandtallene i begyndelsen af mandtalsperioden, finder man rent faktisk, ganske overvejende i perioden frem til og med 1610-udskrivningen (der skulle betales til påske 1611), skatteyderne samlet i 10-mandsgrupper i mandtallene med angivelse af gruppens (læggets) ydelse. Men som det skal godtgøres forneden i afsnittet SKATTELIGNING, *kan* samlingen i 10-mandsgrupper være noget, lensskriveren har foretaget for at give det indtrykket af, at skattebrevets krav om læglægning er sket fyldest 31).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ved kravet om læglægning skelnede man i begyndelsen ikke mellem selvejere og fæstere 32), men der er eksempler på, at en naturalieskat udelukkende er præsteret af jordegne eller af kronens og gejstlige institutioners bønder (kategoripartiel). Men med udskrivningen 1574, 16. maj, der kun vedrørte bønderne i de tre nordsjællandske len, indførtes en sådan adskillelse, hvor selvejerne - ligesom det var tilfældet med pengeskatterne - betalte dobbelt mod fæsterne. Denne adskillelse fæstnede sig i de følgende udskrivninger, og med udskrivningen 1582, 27. nov., der vedrørte hele Riget, indførtes de kgl. ugedagsmænd som særskilt skattepligtige ved naturalieskatter; de betalte halvt mod fæsterne. De optræder sidste gang i udskrivning 1610, 23. okt. - og ved den derpå følgende udskrivning af naturalieskat, den i 1627, skelnes der igen kun mellem jordegne og fæstere. Sidstnævnte kategori deltes ved udskrivning 1628, 13. jan., i hele og halve gårde, en distinktion, som gennemførtes i praktisk talt alle udskrivninger af naturalieskat frem til 1660. Ja, ved udskrivningerne 1644-1653 (begyndende med udskrivning 1644, 2. sept. og sluttende med udskrivning 1652, 30. sept.) skelnes der udelukkende mellem helgårde og halvgårde, hvad enten disse bebos af selvejere eller fæstere 33). Med udskrivningen 1653, 12. aug., sker igen adskillelse mellem selvejere og fæstere, og ved de sidste udskrivninger af naturalieskat 1653-1656 er de kgl. ugedagsmænd medtaget igen.

Hvem ydede naturalieskatterne ? - Af det foransagte vil fremgå, at skattepligtige i henseende til naturalieskatter var de egentlige landbrugere, der producerede de krævede naturalier, dvs. selvejere og fæstere, hele og halve gårde. Som omtalt var de kgl. ugedagsmænd ikke med i skattebrevene i perioden efter 1611 og indtil 1652. *Dog* bør det bemærkes, at de i stor udstrækning figurerer i mandtallene i den periode efter 1611, hvor der frem til 1653 udskreves naturalieskatter, nemlig 1627-1652. Dette *kan* måske skyldes en lokal fortolkning af den passus, som i skattebrevene vedr. naturalieskatter (i det ringeste fra 1633) følger lige efter sætningen om selvejernes og fæsternes satser, og som lyder: "Og udi samme skat skal ingen bonde, som har hel eller halv gård, forskånes. . . . . ". Dog er beskatning af de kgl. ugedagsmænd mht. naturalieskat 1628-1652 på ingen måde et gængs fænomen.

Eksempler på, at naturalieskat har været krævet af *andre kategorier* end selvejere og fæstere samt evt. kgl. ugedagsmænd, er sjældne. Dog kan det nævnes, at ved to udskrivninger i 1570'erne - 1572, 2. sept. og 1574, 16. maj - udelukkende af kronens bønder i tre nordsjællandske len (det drejer sig om øksenskat i begge tilfælde), var landhåndværkere med og uden avl, tjenestedrenge med kornsæd, pebersvende og husmænd med.

I mandtallene over mad- og kornskat kan imidlertid påtræffes personer, tilhørende kategorier, der ikke - i hvert fald ikke udtrykkeligt - er nævnt i skattebrevene. Det drejer sig især om indester og bolsmænd (begge kategorier især i Jylland) samt gårdsæder (kun sjællandske ø-gruppe). Mens de to førstnævnte kategorier forekommer i ikke ringe grad i mandtalsmaterialet, er sidstnævnte kategori sjældent forekommende 34). Forklaringen på disse kategoriers

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

optræden i mandtallene synes nærliggende, i hvert fald for indesternes og bolsmændenes vedkommende: de er af lensadministrationen simpelt hen blevet betragtet som besiddere eller brugere af halve - og dermed skattepligtige - gårde. Ganske illustrerende er i denne forbindelse en bemærkning i mdt. vedr. pengeskat 1632 og kornskat 1633, fastelavn, Silkeborg len; ud for fæsteindesterne i summa summarum findes en bemærkning: "Af disse (nemlig 76) indester ere halve gårde 40, gav kornskat". En bemærkning af samme art findes i marginen ud for ugedagsindesterne.

3. Kvægligningsskat.

I årene 1566-1570 udskreves en række pengeskatter, lignede på de skatteydendes kreaturhold. En skat af samme art udskreves også i 1657 35). Disse pålæg går almindeligvis under benævnelsen "kvægskatter", men i skattebrevene 1566-1570 benævntes de "almindelige skatter" eller "skatter og landhjælp". For ikke at forveksle dem med de naturalieskatter, der præsteredes i kvæg, har jeg valgt at kalde disse pålæg for *kvægligningsskatter,* hvilket de jo også var.

I forbindelse med udskrivningen af disse skatter er der - såvidt det kan ses - bevaret i alt 11 skattebreve, hvoraf hele otte kun vedrørte dele af Riget. Den *første* skat af denne art udskreves 1566, 20. nov., og vedrørte hele Riget. Det samme gælder den følgende, 1567, 14. juni 36), som bornholmerne først betalte til december samme år 37). I samme måned udskreves en ny skat over hele Riget 38). 1568 var der ingen udskrivning. 1569 var der to, nemlig 9. sept. for Jylland og 21. nov. for Sjælland, Fyn, Lolland-Falster, Langeland og Tåsinge = øerne 39). Fra året 1570 er bevaret hele 5 skattebreve. Det første fra 1. febr. vedrørte kun Tåsinge, og er utvivlsomt udstedt, fordi udskrivningen 1569, 21. nov., ikke er blevet gennemført på denne ø 40). Den anden udskrivning, der vedrørte Riget med undtagelse af Skåne, var 12. marts, den tredie, der angik Skåne, den 4. juli. Disse to udskrivninger udgør således én skat. De to sidste udskrivninger i 1570 fandt sted 10. aug. og 18. dec.; den første vedrørte Riget vest for Sundet, den anden Skåne. Det drejede sig denne gang om en dobbeltskat.

Alt i alt bliver det således på rigsbasis 6 kvægligningsskatter: én i 1566, to i 1567, én i 1569 og to i 1570. - Til disse udskrivninger er der ved et helt tilfælde bevaret ét mandtal fra ét len (Korsør) vedr. den første udskrivning 1566 41). Af dette mandtal fremgår, at også gårdsæder, ugedagsmænd, gård- og husmænd, ja endog tjenestedrenge i en del tilfælde har betalt denne skat.

Begrundelsen for denne beskatning af husdyr fremgår af 1566-skattebrevet, hvori det hedder: ". . . . .efterdi der for os er kommet mangfoldige klager over, at de fattige besværes lige ved de rige, og at den ene ikke vil hjælpe den anden, har vore råder samtykket, at samme hjælp skal oppebæres således, at hver mand skal give af hver plovfærdig okse, han ejer, og hver ko, 4 skilling. . . . . "o.s.fr. med andre kategorier. Denne begrundelse findes også i de efterfølgende skattebreve, der vedrører denne beskatningsform.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Følgende kreaturer beskattedes med følgende satser pr. styk: okse eller ko: 4 skill., ungnød: 2 skill., kalv: 1 skill., får: 1 skill., ged: 1 skill., svin (et år gammelt): 1 skill., hest: 4 skill., øg: 2 skill., fole eller føl, som ikke er et år gammelt: 1 skill. - Dobbeltskatten 1570, 10. aug. og 18. dec., udskreves med det dobbelte af disse satser.

I skattebrevene hed det, at den der skriver skatten, skal give hver bonde en seddel på, hvor meget han skulle give.

I de to sidste udskrivninger (1570) beskattedes ugedagsmændene og ved den sidste også de dele af landbefolkningen, der måtte formodes ikke at have kvæg eller i det mindste kun et enkelt styk: møllere, landhåndværkere, husmænd, pebersvende og tjenestekarle. Beskatningen skete med en fast sats: 2 daler pro persona (i virkeligheden selvejerydelsen ved en enkeltskatteudskrivning), hvorfor denne skat også blev kaldt "todalerskatten" 42). I de tilfælde, hvor personer, hørende til disse kategorier, havde kvæg, skulle de, som det hedder i skattebrevet, "uagtet de penge, som de er taxeret for, dog give for deres kvæg som bønderne" 43). For tjenestefolk, der er bortløbet, efter at skatten er skrevet, men endnu ikke betalt, skal husbonden, som de er rømt fra, betale 44).

Åbenbart har bønderne skullet selvangive antallet af deres kreaturer af forskellig art. I skattebrev 1570, 10. aug., til bønderne vest for Sundet fortælles, at provenuet af den foregående (1570, 12. marts) udskrevne kvægligningsskat "beløber sig til en såre ringe sum", fordi "mange fordølger deres kvæg og ikke vil være det bekendt". Kan dette skattesnyderi have været så omfattende, at det har nødvendiggjort dobbelte satser - blot for at få det forventede provenu ind? I samme skattebrev står der også, at hver mand med ed og oprakte fingre skal bekende for "hine mænd" (dem, der skal skrive skatten), hvor meget kvæg han har, både i sit eget eje og i leje af andre. Hvis nogen fortier noget af det kvæg, han har, lidet eller meget, skal han deles og tiltales som en løgner og meneder og straffes derfor som for andre stjålne koster.

I skattebrev 1570, 10. aug., findes også en bestemmelse om beskatning af lejet kvæg: "De som har kvæg i leje, skulle forskatte det, som om det var deres eget, og siden afkorte det i den leje, de skulle give".

Kvægligningsskatterne udskreves og oppebares ligesom de andre pengeskatter af lensmændene eller disses fuldmægtige. Dog hedder det om skatten 1569, 9. sept., Jylland, at stiftsskriverne skal skrive og oppebære den og give hver bonde en seddel på, hvor meget han skal udgive. Lensmændene, deres fogder og skrivere skulle være stiftsskriverne behjælpelige ved dette arbejde. Gør de det ikke, skulle de regnes for uhørsomme og de, som vores brev og bud ikke agte ville og straffes, som vedbør. Husdyrskatten på Tåsinge 1570, 1. febr. (1569, 21. nov.), er oppebåret af rentemester Mads Ryberg.

Skattebrevene fra 1570 udtaler udtrykkeligt, at skattemyndighederne havde lov til at *panter* den bonde, der ikke til rette tid udgav den skat, han var takseret for. Ja, skånebrevet, 18. dec., truer endog med at indlægge soldater hos de bønder, der ikke betaler skatten for på den måde at få soldaterne forsørget.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1657, 21. juli, blev der sammen med en række andre pålæg udskrevet en ny kreaturligningsskat, at betale til Bartholomei samme år. Bestemmelsen herom rummes i "Det store skattebrev"s § 8: "Af levende kvæg, som på landet og udi købstæderne findes, gejstlige eller verdslige uden forskel tilrørige, gives, så længe denne fejde påstår, en gang om året (det blev kun til denne ene gang) til hver Bartholomei som følger: Af en hest, ko eller kvie, som er over et år: 8 skill., af et år gammelt svin: 1 skill., af en ged, hvor de må holdes: 2 skill., af en bistok: 3 skill. og af et får, vædder, lam eller bede: 1 skill." - Endvidere skulle brændevinsbrændere på landet og i byerne af hver tønde brændevin, de brænder, af hvad slags det er, betale 12. skill.

Om adelen hedder det i dette skattebrev, at det er dem frit for, om de det begærer, "selv deres egne, det være sig ugedagstjenere eller andres kvæg at anskrive, forbemeldte penge derfor at annamme og siden landkommissarierne i hver provins til samme brug at tilstille lade, hvorom dem eller deres fuldmægtige i deres fravær og straks af lensmændene skal tilskrives og deres skriftlige svar og erklæring herom fornemmes, om de det vil lade forrette eller ikke".

Til 1657-kvægligningsskatten er bevaret 15 mandtaller, 14 fra Sjælland og Lolland, Falster, Møn og ét fra Fyn (Rugård). Det er vel sandsynligt, at skatten er blevet betalt af de andre fynske len. Fra Skåne, Blekinge og Bornholm samt Jylland er der intetsomhelst vidnesbyrd - hverken i form af mandtaller eller skattebreve (missiver) - om, at denne skat skulle være præsteret i disse områder. - Af mandtallet fra Halsted kl. len fremgår, at bønderne selv har angivet deres kvæg, og at selve mandtalsregistret er blevet oplæst til tinge (1657, 1. sept.) "med alvorlig tilholdelse af ridefogden....., om nogen kunne være udi dette kvægskatteregister og antegnelse forset og ej så troligen og forsvarligen, som ske burde, angivet, eller og nogen person eller nogens kvæg kunne være "fordøld" eller uansagt, de vedkommende og afvidende ..... det nu skulle tilkendegive" 45).

4. Rentepengeskat.

De såkaldte rentepengeskatter 46) var ikke formueskatter i moderne forstand, der medtager værdien af fast ejendom, men derimod skatter, lignet på egentlige pengekapitaler, i det mindste sådanne, der var bundet i forrentede lån til andre 47).

Første gang der er omtalt rentepengeskat, ydet af bønder og menige landbefolkning, var ved udskrivningen 1627, 25. marts, der også omfattede en almindelig penge- og madskat. Frem til Enevældens indførelse udskreves der rentepengeskat i hvert fald 9 gange, nemlig: 1627, 25. marts, 1638, 9. sept., 1642, 22. juli, 1645, 12. sept., 1647, 31. juli, 1652, 17. jan., 1653, 1654 og 1657, 7. febr. 1653- og 1654-udskrivningerne er hjemlet ved skattebrevet af 1652, 17. jan., der udtrykkeligt fastslår, at skatten skal erlægges tre på hinanden følgende år.

Af disse ni udskrivninger vedrørte i det ringeste de to i 1642 og 1645 kun adelen, resten skulle betales af alle stænder. Almindeligvis var der udstedt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skattebreve til hver stand (adel, præster, provster, kapitler, professorer og købstæder). I skattebrev 1638, 9. sept., hed det dog, at rentepengeskatten, der var bevilget på stændermødet i Odense samme år, skulle erlægges af *alle,* som "penge under hænderne på rente eller ellers stillestående har". Længere nede i skattebrevet står der, at skatten skal betales af alle og enhver, "adel og uædel, gejstlig og verdslig, borgere og bønder, hvad stand og vilkår de ere af" 48). Dette siger jo klart, at det var pengeformuerne som sådanne, der skulle beskattes, uagtet ejermandens stand.

Ved denne første udskrivning (1627) omtales i skattebrevet "fogder, skrivere og bønder, som har 500 daler på rente. . . . .". Ved udskrivning 1647, 31. juli, hvis åbne brev er rettet til købstæder og bønder, "hvem de end tjene", tales om ". . . . . så mange af eder, som har nogen penge på rente udestående, enten det er børnepenge eller eders egne".

Skattens størrelse beregnedes som en procentdel af hver 100 dlr, man havde på rente. Ved fire udskrivninger (1627, 1638, 1645 og 1647) var den 2 % ("to daler af hvert hundrede"), ved fire andre udskrivninger (1642, 1652, 1653 og 1654) var den 1 % (eller 2/3 %) 49). Ved den sidste udskrivning i 1657 var procentsatsen 3.

Selve beregningsgrundlaget for rentepengeskatten fremgik tydeligt af skattebrevene: inden man beregnede sin faktiske, forrentede pengeformue, måtte man fra sine udestående pengekapitaler fradrage den gæld i penge (og hvorfor der betaltes rente), man havde til fremmede. Det hedder således i 1627-brevet: ". . . . . 2 daler af hver 100 daler, de (bønderne) har på rente *over* den gæld, som de selv udskyldige ere". I 1638-brevet er formuleringen: ". . . . . 2 daler af hvert hundrede, dog derimod beregnet et afslag, såvidt de selv til rentepenge til andre udgive, anseendes sådan udgift alene forstås at gå af de penge, nogen stående eller udestående har videre end de penge, de selv af andre har lånt og forrenter". I 1657-brevet tales om "rente af, hvad nogen har på rente over sin bortskyldige gæld".

Det turde være umiddelbart indlysende, at skatteadministrationen ingen som helst mulighed havde for at fastslå størrelsen af en skatteyders rentebærende pengeformue. Det var da også baggrunden for skattebrevenes krav om formuesdeklaration (selvangivelse) i forbindelse med rentepengebeskatning. I brevene 1627 til adel, gejstlighed og købstæder (men altså ikke til bønderne) hedder det, at man skal betale af sin formue efter ens "egen rigtigt underskrevne, forseglede bekendelse". For fogder, skrivere og bønder hedder det i skattebrevet: "og på det vides kan, om hermed retfærdigen omgås eller ej, da skal vor lensmand af enhver udfordre en rigtig fortegnelse. . . . . på, hvad penge han ejendes er og dem med pengene fremskikke". I 1638 er formuleringen: "Og skal enhver. . . . . tillige med deres rentepenge indlevere hver for sig en rigtig designation på, hvis penge de har på rente". I 1642 (kun adelen) tales også om en "designation, så og fortegnelse på deres tilstående gæld". Først ved den sidste udskrivning i 1657 er vedføjet bemærkning om muligheden for straf for urigtig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

opgivelse; det hedder her: "- penge på rente. . . . . tre pro cento udgive, hvilket enhver således rigtig har at angive, at hvem, som befindes kan dermed underslæb at begå, ikke vil derfor straffes som vedbør".

Formuesdeklarationer i forbindelse med udskrivninger af rentepengeskat findes der en del af som bilag til bevarede eller tabte mandtaller. Heraf fremgår det, at den enkeltes deklaration af det beløb, han havde udestående på rente, i hvert fald i nogle tilfælde, har fundet sted til tinge efter oplæsning af skattebrevet vedr. rentepengeskat. I forbindelse hermed kunne der udstedes tingsvidne herom 50). Dog *kan* de bønder, der havde rentebærende kapitaler udestående, være blevet anmodet om at meddele dette i lenets skriverstue; i det mindste haves ét eksempel herpå 51).

Mandtaller over ydet rentepengeskat er bevaret for alle dele af Riget, nogenlunde jævnt fordelt, godt et halvt hundrede i tallet. Langt de fleste er fra udskrivningerne 1647 og 1652, 1653 og 1654. Tilsyneladende er intet mandtal bevaret fra 1638-udskrivningen. De bevarede mandtaller giver os mulighed for at se, dels hvor mange personer der har ydet denne form for skat, dels hvor store deres rentebærende kapitaler har været eller, hvor meget de har betalt i skat af dem.

Rent umiddelbart måtte man vel tro, at det ikke har været det helt store antal bønder, der har betalt rentepengeskat. Det er det da heller ikke, når man optæller antallet af personer af utvivlsom bondestand, som har betalt rentepengeskat, og sammenligner tallet med persontallene i summa summarum. *Men* alligevel imponeres man, når man fx. ser, at et par hundrede personer i Hammershus len 1647 havde rentepengeindtægter af udestående pengekapitaler. I det endnu mindre Stegehus len var tallet samme år 71, i Lundenæs 93 og i Koldinghus 65. Hald len noterer 1652-53-54 116 personer som rentepengeskatteydere, 1657 er dette tal 100 personer. Overraskende turde det vistnok være, at halvskattelenet Sølvitsborg ved 1652-53-54-udskrivningerne kunne opvise ca. 100 modtagere af rentepenge. I de len, hvorfra der er bevaret mandtaller for flere rentepengeskatter, kan gennemgående noteres en tilbagegang mht. antallet af personer. Fx. var der i Dragsholm len 1642 34 personer 52), 1647 kun 3, 1652 blot 2, nemlig birkefogden og skovridderen. I 1647 var der i Skivehus len 11 personer, i 1652-53-54 overhovedet ingen, der angav at have penge på rente. Dog bør det bemærkes, at Ringsted kl. len 1647 havde 10 deklarerede rentepengemodtagere, mens det 1652 havde hele 29.

De *beløb,* hvoraf der ydedes rentepengeskat, var selvsagt vidt forskellige, strækkende sig fra nogle ganske få rigs- eller sletdaler til over 1000, ja endnu mere. Fra Ringsted kl. len 1652 findes et eksempel på, at en fæstebonde har haft 4000 rigsdaler stående ude på rente. Langt den overvejende del af beløbene ligger dog i intervallet 20 - 200 rdl. Det er betegnende, at det store flertal af beløbene er "runde" eller måske snarere "afrundede" (10-20-30. . . . . 100, 150, 200 osv. rdl. eller sletdlr.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

5. Hovedskat.

I perioden 1530-1660 udskreves to gange egentlige hovedskatter 53), nemlig 1645, 22. maj, og 1660, 5. nov. 53a).

Ved 1645-hovedskatten 54) opdeltes hele befolkningen på i alt 15 skatteklasser: 1. adelspersoner, 2. biskopper og professorer, 3. præster, 4. degne, skolelærere, 5. studenter, 6. borgmestre, råd og borgere, 7-8. fogder og skrivere, 9-11. karle, piger og drenge hos adelen, 12. andre personer hos adelen, 13. bispers, professorers og præsters karle, 14. bispers, professorers, præsters, degnes og læreres piger. I alle grupper af fast bosiddende personer er medtaget hustru samt børn over 15 år.

Den 15. klasse omfattede hele den egentlige landbefolkning: bønderne, deres hustruer, deres tjenestekarle og piger, deres sønner og døtre over 15 år, som boede hjemme. Hver person i disse grupper præsterede 8 skill. i hovedskat.

Det understregedes i missivet, at tjenestefolk - karle såvel som piger - selv skulle betale den dem pålignede skat, "og det må ikke anses, hvad kontrakt er gjort mellem husbonden og hans folk, med mindre husbonden vil forstrække dem af deres løn".

Urigtig angivelse af drenges eller pigers alder medførte bøder: 1 rigsdaler (altså 12 gange skattebeløbet) for hvert år, "de forsvige".

Også den anden hovedskat betaltes af alle samfundsgrupper. Den bevilgedes 1660, 5. nov., på stændermødet i København ved særskilt brev til ridderskabet, købstæderne, gejstligheden og bønderne. Adelsmænd og deres fruer ydede ved den lejlighed 4 rdl. hver, deres børn 1 rdl., deres fogder og skrivere 2 rdl., og resten af deres tyende 1 sletdaler for mændenes og 2 slette mk for kvindernes vedkommende. For bondestanden var satsen ligesom i 1645 8 skill. for hver af ovennævnte 6 grupper, men der var også omtalt alle dem, "som er hos andre til huse, hvad køn det og være kan". Skatten skulle være erlagt inden førstkommende juleaften. Det udtales i brevet 55), at de indkomne penge skal bruges til at betale militien, for at undersåtterne i by og på land kan fritages for indkvartering, "indtil consumptionen og andet..... til bemeldte milities underholdning kunne indkomme".

Det er kun et ret begrænset antal mandtaller, der er bevaret til de to udskrivninger af hovedskat 1645 og 1660. Jeg har noteret mig 14 til 1645-udskrivningen 56) og 5 til 1660-udskrivningen, hvoraf de fire er fra Lolland-Falster og Møn 57). Opstillingen i disse mandtaller er foretaget efter familier (mand, hustru, børn, tjenestefolk, evt. andre). Flertallet af dem synes udarbejdet eller i hvert fald kontrolleret af sognepræsterne 58).

6. Bådsmandsskat.

1635, 23. marts, udstedtes et skattebrev om udskrivning af en skat til afløsning af pligten til at stille bådsmænd til flåden 59). I skattebrevet hedder det, at kongens tro undersåtter har anmodet om i fredstid at måtte forskånes for at stille krigsfolk til flåden og i stedet at måtte yde "nogen visse tillæg folk derfor

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

at hverve og antage". Skattepligten omfattede købstæderne og af landbefolkningen udelukkende kronens og gejstlighedens bønder, "fogder og skrivere ikke undtagne". Man differentierede ikke mellem selvejere og fæstere. Rent faktisk blev den iflg. de massevis af bevarede bådsmandsskattemandtaller betalt af selvejere, fæstere, gårdsæder, bolsmænd, skånske fæster samt kongelige ugedagsmænd 60). Det fremgår klart af mandtallene, at man har differentieret mellem hele og halve enheder - især af de to første kategorier.

Bådsmandsskatten skulle præsteres hvert år til Sct. Hans og kom til at løbe lige til Enevældens indførelse. Ydelsen var i alle årene fast, nemlig 1/2 ortsdaler = 12 skilling pro persona. Halve gårde betalte 6 skill., hvilket almindeligvis også var satsen for de kategorier, der ikke var selvejere eller fæstere 61). Dog synes der at have været nogen vaklen mht. de kgl. ugedagsmænds sats. Almindeligvis har de vel betalt "halvskat", 6 skill., men en antegnelse fra Halsted kl. len, hvorom findes bemærkning bag i lenets bådsmandsskattemandtal 1640, fortæller klart, at de kgl. ugedagstjenere, der i lenet ved udskrivningerne til bådsmandsskat 1636-39 kun har betalt 6 skill., skal give fuld skat. Skattebeløbet var således ret ringe, kun 1/8 af en fæstebondes enkeltskat. Det er nok grunden til, at afkortninger er ret sjældne i bådsmandsskattemandtaller.

Som ved de almindelige penge- og naturalieskatter skulle de skattepligtige lægges i læg efter princippet: den rige hjælpe den fattige, men intet i det bevarede materiale tyder på, at dette er sket.

Udskreves bådsmandsskatteydere (eller deres børn eller tjenestefolk) til bådsmænd, faldt ordentligvis bådsmandsskatten bort for det eller de år, hvor de var udskrevne. I et missive, 1639, 10. jan., til Dragsholm len 62), hvorefter der af lenet krævedes sendt 10 bådsmænd til København, hedder det: "og eragte vi billigt, at de, hvis tjenere udskrives, det år forskånes for "udneffn"skat, og de, hvis børn udskrives, må forskånes, medens deres børn i vor tjeneste forbliver og sig forholder". I 1645 forskånedes kronens bønder under Tranekær len for bådsmandsskat, "formedelst det år var bådsmændene udskikket på K.M. skibe" 63). Med samme begrundelse - og fordi befolkningen har udgivet proviant og rytterheste "og andre skatters tynge" - fritoges iflg. miss. 1650, 28. juni 64), befolkningen på Samsø for bådsmandsskatten for årene 1643, 1644, 1645 og 1646.

Gårde, der fragik kronen - fx. derved at de udlagdes o. 1650 til betaling af Rigets gæld - slap for at betale bådsmandsskat 65). - I enkelte len 66) er bådsmandsskatten knyttet sammen med den *"ordinære postbuds underholdning"*, dvs. at noget af skatten gik til lønning af postbude.

7. Hartkornsskat.

Det er lidt af en tilsnigelse at sige, at der fandtes egentlige hartkornsskatter på den skattepligtige landbefolkning, før Enevælden i 1660'erne gennemførte dette beskatningsgrundlag. Ved frivillige adelspræstationer til statsmagten, der kun ydedes mod skriftlig revers, var det derimod ganske almindeligt, at den enkelte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

adelsmands hjælp til kongen fastsattes som et bestemt beløb af hver tønde hartkorn, adelsmanden besad. Men ved udskrivningen 1652, 17. jan., hvor adelen pålagde sig selv en hartkorns- og rentepengeskat, forlangte den, at den skulle præsteres af alle (dvs. også ikke-adelige), der ejede *frit* jordegods. Som det hedder i skattebrevet "med visse tilforsigt, at ingen af andre landsens indbyggere, som frit jordegods ejede og rentepenge årligen oppebar, sig herudi skulle vægre og viderlig anstille". Og i henstillingen til lensmanden længere nede i skattebrevet hedder det, at "han eder, bønder og menige almue, som frit jordegods eller penge på rente har, alvorlig skal tilholde, at I det samme (som adelen) også gøre". Afgiften var 8 skill. pr. tønde hartkorn, "efter rostjenestetakst anslagen, enten det ved køb, pant eller i anden måde besiddes". - Denne skat har sikkert ikke ramt mange bønder 67).

De forskellige kontributioner, der fra slutningen af 1640'erne og igennem 1650'erne præsteredes i forbindelse med fæstningsbyggeri eller reparationer, var lignet efter hartkorn. Men dette skal behandles forneden under 10. Kontributioner. Dog fortjener det at bemærkes, at en kontribution til indkvartering af 3000 soldater i Koldinghus len april 1626, og som skulle underholdes af dette, Riberhus, Skanderborg og Stjernholm len, er lignet efter de enkelte lens hartkorn 68).

8. Tiendeskat.

I perioden 1627-1657 udskreves i alt fire såkaldte tiendeskatter, nemlig i årene 1625, 1626, 1647 og 1657. Kun til den sidste udskrivning findes et egentligt skattebrev, idet denne skat er optaget i "det store skattebrev" af 1657, 21. juli, ved hvilket som bekendt også udskreves en kvægligningsskat. Til de tre første udskrivninger foreligger kun missiver til lensmændene. Ja, til 1625- og 1626-udskrivningerne er det - såvidt det kan ses - end ikke tale om godkendelse fra Rigsrådets side, hvilket kan skyldes kongens ret stærke politiske stilling på dette tidspunkt.

I missiverne til de to første udskrivninger: 1625, 28. febr. og 1626, 14. marts, hedder det, at lensmændene af enhver, adelig eller uadelig, der har kronens eller kirkens tiender i fæste, skulle kræve 2 dlr. af kronens part og 2 dlr. af kirkens part. Terminerne var henholdsvis Sct. Hans og 8. maj. Ved udskrivningen 1647, 12. juni, der skete med Rigsrådets "råd og betænkende" er udtrykket "adelig og uadelig" afløst af "gejstlig og verdslig", og satsen er fordoblet: 4 dlr. af hver tiende. Missivet slutter: "Hvis nogen findes, som har jus patronatus til nogen kirke, skulle de ligeledes komme os til hjælp med 4 rdl. af hver tiende, som de kunne have". Terminen var Martini 1647. Ved den sidste tiendeskatteudskrivning, 1657, 21. juli, er beregningsgrundlaget ændret. Den pågældende § i "Det store skattebrev" lyder: "Af hver tiende, kongens eller kirkens anpart, giver den, som har fæstet, af hver tønde deres afgift, enten kronen eller kirken det nyder, 8 skilling. To tønder "arre" (havre) regnet mod en tønde korn (rug eller byg)".

Der er bevaret o. 65 tiendeskattemandtaller; deraf er ca. halvdelen (31) til 1647-udskrivningen, mens der kun er overleveret 3 til 1657-udskrivningen. Det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

er indlysende, at efter missiverne og 1657-skattebrevets ordlyd har bønderne været forpligtet til at præstere denne form for skat i det omfang, hvori disse havde fæstet kirke- og kongetienderne. Flertallet af tiendefæsterne er adelspersoner, borgere og præster 69), eller tienden kan være "perpetueret" til gejstlige institutioner. Men der findes også adskillige eksempler på, at "sognemændene" har fæstet enten kongens eller kirkens part eller begge parter 70). Hvordan skattebeløbet er blevet reparteret på de enkelte bønder, herom kan intet siges. I hvert fald kunne der kun blive tale om, at den enkelte sognemand skulle af med nogle få skilling. Af mandtallene, i hvert fald for Ringsted kl. og Tryggevælde len, begge fra 1647, kan ses, at også *enkelte* bønder har fæstet tiender 71). I de tilfælde, hvor en tiende er pantsat, har den formentlig ikke skullet yde nogen skat 72).

I mandtalsmaterialet bruges ofte benævnelsen "kontribution" om tiendeskatter.

9. Andre almindeligvis rigsdækkende pålæg.

Fælles for de hidtil nævnte skattearter er - bortset fra en del af naturalieskatteudskrivningerne - at de er udskrevet på rigsbasis, medmindre krig eller fremmed besættelse gjorde dette umuligt. Specielle udskrivninger på basis af "lande" eller mindre regionale enheder skal behandles forneden under 10. *Kontributioner.* Tilbage står her kort at omtale enkelte kun sporadisk forekommende offentligretlige pålæg, udskrevet på rigsbasis, som det vil være naturligt at behandle samlet.

Det drejer sig først og fremmest om kobber- og tinskatten 1646 og rigsorts- eller månedsskatten 1657/58. Men hertil *kan* også regnes de udbuds- og soldaterlønningspenge, der udskreves under krige, i hvert fald i det omfang disse udskrivninger gjaldt hele Riget. Men da disse pålæg for størstedelen udskreves på basis af "lande" eller endnu mindre geografiske enheder, vil det være naturligt at behandle dem forneden under kontributioner. Dog bør i nærværende afsnit omtales de rigsdækkende ydelser, der blev pålagt bønderne i forbindelse med etableringen af en national rytterordning i årene 1646-1653.

1646, 30. maj, samme dag som der udskreves både en penge- og kornskat, pålagdes en *kobber-* og *tinskat,* som udskreves, fordi "Riget udi forleden krigstid stor skade på stykker har bekommet", og man ønskede "en fornøden artilleri igen at lade oprette". Ydelsen var af hver herredsfoged og herredsskriver to lispund keddelkobber og et halvt lispund tin. Bønderne slap for at yde tin, idet hver bonde, der sad for helgård, skulle give fire skålpund (= 1/4 lispund) keddelkobber, den, der sad for halvgård, 2 skålpund. Ydelsen skulle likvideres til Mikkelsdag 1646; men skatteyderne synes at have haft vanskeligheder mht. at præstere skatten 73), idet et missive af 1646, 11. nov., 74) meddelte bønderne udsættelse indtil pinsedag 1647.

Ved stændermødet i Odense febr.-marts 1657 forud for krigserklæringen til Karl Gustav blev der blandt forskellige af alle stænder ydede bevillinger pålagt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bønderne en *rigsort* - eller *månedsskat:* af hver helgård og to halve gårde én rigsort om måneden et helt år igennem, hvilket blev til 3 rdl. på årsbasis. Skatten, der udskreves 1657, 28. febr., skulle begynde at løbe fra dagen efter, 1. marts. Dog skulle bønderne 25. marts indbetale 3 rigsort for de første tre måneder. Også adelens ugedagsbønder skulle betale denne skat 75); det samme gjaldt det pantsatte gods. Adelen synes generelt at have lignet eller i det mindste at have opkrævet skattebeløbet hos sine egne bønder. I det mindste hedder det i skattebrevet: "eftersom adelen gør klart for deres egne tjenere", og en del af de til rigsortskatten bevarede mandtaller 76) angiver, at de dækker kronens og gejstlighedens bønder. I størstedelen af Riget vest for Storebælt nåede man ikke at opkræve for alle 12 måneder 77). Fra august 1657 blev månedsskatten i Skåne ændret til en *ugeskat.*

I årene efter Torstenssonfejden søgtes etableret en ny *rytterordning* for hele Riget, en ordning, der kom til at implicere de enkelte bønder økonomisk. Ved en række breve, udstedt august-december 1646 78), bestemtes, at af hver 400 tdr hartkorn af kronens gods skulle udtages en gård, som en rytter skulle bebo og drive. Tabet i landgilde skulle bæres af bønderne, som også skulle give rytteren 4 1/2 rdl månedlig i de tilfælde, hvor denne ikke kunne få en gård udlagt med det første 79). Ordningen har næppe fungeret efter sin hensigt 80), da det viste sig nødvendigt at udstede breve herom igen i 1649, (27. august) og 1650 (24. sept.). En endelig rytterordning tilvejebragtes først med etableringen af sognerytterinstitutionen 1652-53 81). Hvor stor en økonomisk byrde rytterskatten har været for bønderne, kan ikke siges med sikkerhed, men Rockstrohs udsagn 82), at det skulle dreje sig om lidt over 1 rdl årlig for en hel gård, lyder sandsynlig 83).

10. Kontributioner.

Ud over de nævnte former for ekstraordinær beskatning af landbefolkningen 1530-1660 optræder en særlig kategori af offentligretlige pålæg af utvetydig ekstraordinær natur: *Kontributioner.* Det kan godt være vanskeligt at udskille en kontribution fra visse af de andre pålæg, ikke mindst fra de geografisk-partielle udskrivninger af naturalieskat. Men forskellen mellem en "almindelig landeskat" i penge eller naturalier og en kontribution ligger, såvidt jeg kan se, dels i formålet med udskrivningen af den, dels i omfanget af det område, hvorover udskrivningen foregår.

Mens begrebet er kendt i hele perioden, er *benævnelsen* først påtruffet i både det normative og ikke-normative materiale et stykke ind i det 17. årh. 84). Det synes at være et nyt ord, der er kommet ind i sproget, i det mindste på det saglige område, der er relevant i nærværende undersøgelse. Derfor er det ikke brugt éntydigt i den tid, det er anvendt (frem til 1660). Det bruges af og til om skat i al almindelighed, også om de almindelige penge- og naturalieskatter 85), både af central- og lokaladministrationen samt retsvæsenet (tingsvidner). Omvendt kan man finde pålæg med uomtvistelig kontributions-karakter benævnt "skat" (Graver-, fortifikations- og vagtskat). Udtrykket "kontribution" anvend-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tes også i udstrakt grad om ydelser af adel og gejstlighed ("godvillige kontributioner").

Dog er det hævet over enhver tvivl, at kontribution i flertallet af de tilfælde, hvor ordet er nævnt, er brugt i en betydning, der er afvigende fra det reelle indhold i benævnelsen "almindelig skat".

Mens en "almindelig skat" principielt pålagdes hele Riget 86), og - for at bruge et fra samtiden hentet udtryk - bevilgedes "til Rigens nødtørft", er en kontribution en rent lokal ekstraskat, der ovenikøbet var en "skat oven i skatten" (den almindelig skat) for dem, der kom til at betale den, medmindre da kongen fritog dem, hvilket vistnok var sjældent. Kontributionen havde altid et *lokalt formål* og var iflg. sin natur "mere ekstraordinær" end de almindelige skatter, der efter 1620 egentlig ikke var ekstraordinære, idet de udskreves hvert år.

En sammenligning mellem de formål, der er angivet i skattebrevene vedr. de almindelige lande- dvs. penge- og naturalieskatter og de i de åbne breve og missiver ang. kontributioner angivne formål viser med al ønskelig tydelighed, at de almindelige skatter bevilgedes til formål, der angik *hele Riget* og dettes undersåtter, mens kontributionerne kun angik et enkelt "land", ja ofte kun en del af dette. Én ting er imidlertid fælles for både almindelige skatter og kontributioner: formålet var i det ganske overvejende antal af tilfældene militært. Den almindelige skat, betalt i penge eller naturalier, kunne udskrives til hvervning, aflønning og underhold af krigsfolk til at forsvare *Riget* og dettes undersåtter, til "grænsernes forsikring", hvilket udtryk sikkert dækkede over krigsfolk og fæstninger til forsvar af Rigets grænser, hvis ikke det ligefrem er udtrykt, at skatten er bevilget til bygning eller reparation af Rigets fæstninger *i almindelighed.* Endvidere kunne en almindelig skat bevilges "til gældens aflæggelse", dvs. den ved en krig forvoldte gæld. Madskatter udskreves til "vores krigsflåde i beredskab at have", kornskatter til det samme eller - i slutningen af perioden - til magasinerne (såvel flådens som hærens). Ofte føjedes til det specifikt angivne formål de mere uklare ord: "og anden Rigens nødtørft", ja af og til kunne skatten udskrives (gælder i årene efter 1636) "til vore landes og Rigers høje anliggende nødtørft". Da unionen mellem Kongeriget og Hertugdømmerne etableredes i 1637, hed det i brevene (fra 1637, 5. nov.), at skatten var udskrevet "til unionens efterkommelse og grænsernes forsikring", hvortil fra 1639 (januar-udskrivningen) føjedes: ". . . . . og Rigets krigsfolks derpå liggende underholdning", en formulering, som blev gængs frem til 1644. Kobberskatskatten fra 1646 bevilgedes som omtalt for en "fornøden artilleri igen at lade oprette".

Ovenstående gennemgang viser tydeligt, at det var mere eller mindre konkret udtrykte *rigsanliggender, der var formålet med udskrivningen af de almindelige skatter.*

Ser vi på *kontributionsudskrivningerne,* der ofte er foretaget ved missiver, så møder vi et helt andet formålsmønster. Her er der tale om noget *lokalt,* på sin vis mere "konkret". Nedenstående gennemgang af de forskellige former for kontribution vil godtgøre dette.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kontributioner udskreves over geografiske områder, der strakte sig fra hele "lande" ned til enkelte len, i nogle tilfælde enkelte herreder, og med en række formål, der må karakteriseres som "rent lokale". Klassificerer man disse, vil man se, at det drejer sig om: a. Præstationer i forbindelse med fæstningsbyggeri eller -reparationer. b. Tilførsel af mad og fourage til fæstninger, byer m.m. c. Lønning til soldater i et givet område. Afløsningsydelser for at slippe for at holde vagt eller indkvartering. d. Rent civile formål.

a. Præstationer i forbindelse med fæstningsbyggeri eller -reparation kaldtes i samtiden graverskat, voldskat, voldpenge, arbejdspenge (til fæstningernes reparation), fortifikationsskat, stenpenge, sandpenge. Af disse benævnelser synes graverskat at være den mest anvendte (dog overvejende i områderne øst for Storebælt). Benævnelsen stenpenge og sandpenge er kun påtruffet i Blekinge. Fortifikationsskat, som synes den mest hensigtsmæssige benævnelse af denne art kontribution, præsteredes mest i *perioder.* Det kan således nævnes, at indbyggerne i Skanderborg len 1617 ydede kontribution til befæstningen af Skanderborg slot, en skat, der ved brev af 1618, 28. marts, forlængedes med ét år. I årene 1617-1621 kontribuerede Christianopel og Sølvitsborg lens bønder "stenpenge", nemlig 2 rdl af hver bonde, til Christianopels befæstning, medens indbyggerne i Halmstad len 1618 kontribuerede til Halmstads befæstning. I årene 1632-1635 foretoges der bygningsarbejder på fæstningerne i de skånske landskaber 87) og på Nakskov fæstning 88). Men det mere omfattende fæstningsbyggeri satte først ind efter Torstenssonfejdens afslutning. Fra 1647 og praktisk talt i alle årene frem til Karl Gustavkrigene byggedes der på de skånske og blekingske fæstninger samt på Københavns befæstning, hvortil henholdsvis indbyggerne i Skåne, Blekinge samt på den sjællandske øgruppe måtte kontribuere. De jyske len måtte til gengæld i årene 1650-53 præstere kontribution til Frederiksoddes befæstning (Om ligningen af disse kontributioner se forneden). Disse fortifikationsskatter ramte således alle dele af Riget med undtagelse af den fynske øgruppe.

b. *Tilførsel* af mad og fourage til besætninger på fæstninger, til byer, hvori var indkvarteret soldater, kaldtes vistnok almindeligvis "proviantskat". Den optræder kun under krige, især under Syvårskrigen, Torstenssonfejden og Karl Gustavkrigene. Ved disse i egentligste forstand lokale udskrivninger ramtes alle dele af Riget, men dog især de skånske landskaber, Lolland-Falster samt Nordjylland. Også til forlægning af troppekontigenter måtte befolkningen i en vis afstand fra forlægningsområdet kontribuere. Det bedst kendte eksempel herpå er den kontribution, som bønderne i Antvorskov kl. og Korsør len måtte yde til underhold af kongens hoffane, der vinteren 1627-28 indkvarteredes i Slagelse 89).

c. Kontributioner med det formål at *lønne soldater* kendes især fra Syvårskrigen 90), og udskrivningerne havde da ofte en panikagtig karakter: befolkningen i et givet område (næsten altid Riget øst for Sundet) pålagdes ydelser af penge for at forebygge uønskede reaktioner fra lejetroppernes side. En særlig omfattende kontribution af denne art er soldaterlønningsskatten 1625 91), der efter de bevarede mandtaller at dømme kun er udskrevet i Jylland-Fyn. Det er tvivlsomt,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

om den skal henregnes til kontributionerne eller de almindelige landeskatter. Af en del sjællandske len 92) ydedes der i årene 1644-45 "soldaterpenge". Af Fyn præsteredes iflg. miss. 1644, 6. nov., 1 rdl månedlig i 3 måneder af hver helgård "til soldateskens underhold". Indbyggerne i Varberg len præsterede 1644, Martini, en "contributionsskat" i penge "at udgive til garnisonens officerer og soldater med at underholde". I årene 1659 og 1660 udskreves flere pengekontributioner i Ålborghus len til lønning af soldater eller for at bønderne kunne blive fri for indkvartering. Under Kalmarkrigen ydede skånske len "vagtskat" til lønning af vagtmandskab ved grænsen 93).

.d. Pålæg af kontributiv art kunne - om end sjældnere - også tjene rent *civile formål.* Det drejede sig især om vejbygning, brobygning eller reparation af veje, regulering af vandløb o.l. - offentligretlige arbejdsforpligtelser, der i undersøgelsesperioden almindeligvis afløstes med penge. Således kan det nævnes, at bønderne i Halland samt i Høgs, Bjerge og Nørre Asbo herreder i Skåne i årene 1633-35 måtte betale hver 1 rigsmark for en hel og 1/2 rigsmark for en halv gård som bidrag til udgravningen af Stensåen. Alle de tre hallandske len måtte 1642 yde en kontribution til Laholm bros bygning: af hver jordegen eller fæstegård - både adelens, kronens og gejstlighedens gods - 1 rdl, hver halve gård 1/2 rdl, og hver fjerdingsgård 1 rigsort. Endvidere kan nævnes, at adelens bønder i en del skånske herreder 1624, 20. febr., tilpligtedes at kontribuere til vedligeholdelse af veje: 4 skill. årlig af hver fuldgård, 2 skill. af hver halve gård og af adelens ugedagsmænd, mens alle skånske bønder 1634 måtte betale en omfattende restaurering af landsdommerens bolig: 1 1/2 sletmk af hver af kronens og gejstlighedens bønder. 1636 måtte hver af kronens og gejstlighedens bønder af med 1/2 sletmk til istandsættelse af St. Peders kirke i Lund. En art kontribution må der være tale om, da Gydinge, Villands m.fl. herreder 1541, 6. maj, fik ordre til at rykke ud med en gengærd i anledning af et møde i Kalmar mellem den danske og den svenske konge.

Som det er fremgået af ovenstående præsteredes kontributioner dels i *penge,* dels i *naturalier* - eller både/og. Naturaliepersillerne var vegetabilske (korn, gryn, mel, brød, ærter, malt, øl), animalske (kød, flæsk, smør, ost, lam, gæs, høns) eller emballage-persiller (tønder, sække). Men disse samt størrelsen af den enkelte persil er i alt væsentlig behandlet under naturalieskatterne foroven. Hvad angår satserne for de i penge ydede kontributioner, så er der foroven givet en række eksempler. Sammenfattende kan siges, at en sats på en rdl for en hel gård og en enkelt kontribution synes at være en art norm. Dog kunne satsen godt komme en del højere op under krigsforhold. Således udgjorde vagtskatten 1612 i Skåne som omtalt 3 rdl for en sommers vagt, det samme som tremånedersskatten på Fyn 1644-45. Men satsen kunne også være lavere (end 1 rdl). Således præsterede de lollandske bønder 1633-35 2 mk (1/3 rdl) årlig hver til Nakskovs befæstning (for de tre år altså 1 rdl).

Almindeligvis var kontributioner pålagt med et *fast beløb* for hver person, af og til gradueret efter jordegen eller fæsterstatus, hyppigere efter hele og halve

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gårde (se forneden). *Læglægning* af de skattepligtige efter princippet, at den rige skulle hjælpe den fattige, forekommer også, især ved tilførselskontributioner under krige 94), men var i øvrigt ikke gængs skik ved pålæg af kontributioner. Ved fortifikationsskatten til Københavns befæstning fra 1647ff. og Frederiksoddes 1650ff., hvor der af hvert len skulle stilles en karl pr 200 tdr hartkorn eller betales et beløb i stedet for 95), fastsattes den enkelte bondes tilsvar til den samlede ydelse efter hans anden af lenets *hartkorn*, hvilket fremgik af jordebogen 96).

Ligesom det var tilfældet med naturalieskatterne ydedes kontributionerne ordentligvis kun af de egentlige bønder, dvs. jordegne, fæstere og - mere sporadisk - kongelige ugedagsmænd. I flertallet af de opnoterede udskrivninger af kontribution, der ganske overvejende vedrørte tidsrummet 1625-1660, differentierede man ikke så meget efter jordegen og fæsterstatus som efter hele og halve gårde 97). Der haves enkelte eksempler på, at også andre end ovennævnte kategorier har deltaget i udredelsen af kontributioner. Ved vagtskatten 1612 af de skånske len ydede også de, der boede på fæster og gadehusmænd noget (sidstnævnte kategori dog kun 1/6 af det, en jordegen eller en landbobonde ydede). Ved en månedskontribution 1644 (fra 3. april) i Nykøbing len ydede hver gårdsæde, gadehusmand og indest 16 skill. om måneden, mens hele gårdmænd præsterede 36 skill. Ved en kontribution 1658, 25. nov., af Ålholm len til Nakskov fæstnings proviantering, hvor de "fulde" gårde bl.a. præsterede saltet oksekød, gav husmænd og indester salt og tønder dertil. Men i øvrigt er det sjældent, at andre kategorier end de egentlige "bomænd" deltog i kontributionsudskrivningerne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ANDEN DEL
Skattepligt

Pligten til at betale de ekstraordinære skatter og ovrige offentligretlige pålæg påhvilede principielt hele den del af den ikke-adelige landbefolkning, der ikke ved særskilt bestemmelse i skattebreve eller ved kgl. bevilling eller på anden måde var særlig undtagne. Alle disse tilfælde skal behandles i tredie del: Skatteforskånsel, der også medtager de tilfælde, hvor skattepligten ikke kunne bringes til anvendelse på grund af de skattepligtiges uformuenhed.

Første afsnit:

KATEGORIER OG KLASSER

I undersøgelsesperioden 1530-1660 gennemførtes de almindelige landeskatter, først og fremmest de i penge betalte offentligretlige pålæg, men i nogen grad også naturalieskatterne, på landbefolkningen ved en opdeling af det samlede korpus af skattepligtige på forskellige grupper, hver med sin benævnelse (jordegne bønder, fæstere, landhåndværkere o.s.fr.). Disse grupper vil i det følgende blive kaldt *kategorier.* Antallet af kategorier, der medtoges ved den enkelte udskrivning, fortæller noget om, hvor *langt ud man har strakt skattepligten.*

Samler man alle de kategorier, der betaler *samme* skattesats (gennemsnit ved læglagte kategorier) i én ramme, får man, hvad jeg vil kalde en *skatteklasse.* Antallet af klasser, der er anvendt ved den enkelte udskrivning, illustrerer sammen med satsrelationen mellem de enkelte klasser - *hvorledes man har gradueret skattepligten* mellem de skattepligtige kategorier. I en given skatteklasse figurerer altså de kategorier, der skønnedes at have nogenlunde samme skatteevne. Og et system med et givet antal klasser må derfor angive relationerne mellem de enkelte kategoriers af statsmagten skønnede skatteformaenhed 1).

I: SKATTEKATEGORIER

De skattepligtige kategorier kan hentes ud af skattebrevene. Både skattebreve og skattemandtaller samt bilagene til disse godtgør med al ønskelig tydelighed, at man ved de almindelige landeskatter *beskattedes som tilhørende en kategori.* "Kategoriløse" skattepligtige eksisterer simpelt hen ikke, i hvert fald ikke ved udskrivningerne af de almindelige landeskatter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Begyndelsen til denne opdeling af den skattepligtige landbefolkning på kategorier er ganske utvivlsomt sket på herredagen i København juli 1530. Den faste differentiering af ydelserne er vistnok først fra 1535.

Indtil året 1530 blev alle pålæg af landehjælp gennemført ved, at læg af "mænd", "bønder" eller "bønder og landboer" betalte en bestemt lægsydelse. Sidstnævnte udtryk er for så vidt klart nok: herved forstodes selvejere og fæstere. Men der er blot ikke tale om nogen differentiering i henseende til ydelsen. Nogen egentlig kategorisering er der således ikke tale om.

I årene op imod 1530 frygtede man som bekendt Christiern II's tilbagekomst. Det var den dystre baggrund for Frederik I's krav om ikke blot en ny landehjælp i året 1530 (Den umiddelbart foregående var udskrevet i 1528), men også om store pengebevillinger af adel og gejstlighed 2). På herredagen i København sommeren 1530 bevilgede Rigsrådet store beløb både af adelen, gejstligheden og købstæderne. Hver person af adelen eller gejstligheden blev takseret til et bestemt beløb. Samtidig samtykkede Rigsrådet i en almindelige skat over alt Riget, "som udi gives skal af kronens, kirkens og ridderskabets og alle deres, som bøndergods ejendes ere, tjenere udi dette år (1530), om behov gøres. Skal hver 4 mand 4 mark give, dog undtagen de gårdsæder, som fra gammel tid for slig skat og tyngsel har fri været". Men kongen var ikke tilfreds med bevillingens størrelse, og det lykkedes ham at få en del af adelsmændene til at tegne sig for yderligere summer. Dette fremgår af en ny taksation med dertil føjede nye eller skærpede bestemmelser 3). Rigsrådet krævede, at pengene kun skulle oppebæres, hvis Riget virkelig blev udsat for angreb fra Christiern II's side.

Helt *uformidlet* efter denne sidste oplysning står derpå i Danske Magazin 4.r.VI, 18-20, hvorfra dette er refereret:

"Item alle landgildesmøller skulle give 1 mark i denne skat, dog så, at de møllere er fri, der ligger for gode mænds gårde. - Item alle husmænd skulle hjælpe 1 mark eller 1/2 eller 4 skill., som de er formuendes til. - Item alle skræddere, skomagere, pebersvende og alle andre, som ikke tjener bonden for helt eller halvt års tjeneste, skulle og give i den hjælp 1 mark eller 1/2 eller 4 skill. efter deres formue, og alle bønder, i præstegårde bor, skulle og give 1 mark i denne hjælp".

Ved betragtning af dette stykke bliver man klar over, at 1. Rigsrådet for at skaffe kongen flere penge har måttet inddrage disse dele af landbefolkningen til beskatning, hvilket vistnok ikke er sket før. Hvis ideen er, kongens eller Rigsrådets, ved vi intet om. 2. Der er ikke tale om nogen lægglægning af disse grupper som med "mændene". 3. Gradueringen af den enkelte kategoripersons ydelse er mere "elastisk" end senere hen, hvor man satte et "fast" beløb for hver person. Her - i 1530 - er der, alt efter en persons økonomiske formåenhed, mulighed for at vælge mellem tre ydelses-satser. Disse fremkommer ved en simpel "dobbelthalvering" af det oprindelige beløb. Dette princip for fastsættelse af ydelsen ("den successive halvering") skal vi komme tilbage til senere.

Kategoriseringen er kommet for at blive.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Herefter følger imidlertid et "hul" i skatteudskrivningerne, i virkeligheden frem til 1535, hvilket er forståeligt på baggrund af den stærke sociale gæring især blandt de jyske bønder netop i disse år og de meget urolige forhold i øvrigt 4). Vi ved, at Frederik I i den allersidste del af 1531 - efter at Christiern II var landet i Norge - har forlangt hjælp af Rigsrådet til at lønne landsknægte og krigsfolk med, og at han i den forbindelse har pålagt en ny skat i Hertugdømmerne. Rigsrådet henviste ved den lejlighed til skatten af 1530, men lovede dog, hvis denne sum ikke kunne slå til, at "samtykke K.M. en ny landskat og hjælp over hele Riget til Mikkelsdag næstkommende (1532), og ville vi derom ydermere handle og beslutte udi første tilkommende herredag" 5). Men denne herredag er givetvis ikke holdt, der blev således ingen mikkelsdagsskat i 1532, og der udskreves næppe flere skatter i resten af Frederik I's kongetid (til hans død 10. april 1533). På herredagen i København 1533, 8. juni - 14. juni, er efter det overleverede materiale ikke bevilget nogen skat 6), og under interregnet ophørte på det nærmeste al administration 7). Juni 1534 gik Christoffer af Oldenburg i land på Sjælland. Ifølge Erik Arup 8) skulle han sept. 1534 have udskrevet en skat over de dele af Riget, som han kontrollerede, 3 mark pr. bonde, foruden at adelen måtte taksere sig selv til store beløb; også købstæderne og gejstligheden måtte skatte. Det samme gjaldt Norge og Færøerne. At de danske - eller sjællandske - bønder i efteråret 1534 skulle have ydet en sådan skat, har jeg ikke fundet noget sikkert vidnesbyrd om, men derimod nok, at de andre stænder har betalt skat.

Fra 1. febr. 1535 påbegyndtes igen den registrering af udgåede breve, der havde ligget stille så længe, og skattebrevene er med så at sige fra begyndelsen. Differentieringen er nu en kendsgerning, men nu med faste beløb for hver kategori, altså ikke 1 mark, 1/2 mark eller 4 skill. efter deres formue. Og læglægning, nu i 20-mandslæg, har fundet sted i ret stor omfang. Ydelserne for et system med fx. tre klasser er bygget på "det successive halverings princip", fx. (med indextal) 100 for "mænd", "bønder og landboer" - 50 for ugedagsmænd - 25 for resten af de skattepligtige. Dette princip kom til at gælde for det store flertal af kategoriskatterne frem til Enevælden.

Vi tør vel regne med, at statsmagten med bestemmelsen om opdeling af de skattepligtige i kategorier, hvortil kom læglægning af nogle af kategorierne, har fulgt et *dobbelt formål: 1. fiskalt* at få flere penge ved beskatning af grupper af landbefolkningen, der hidtil ikke har været skattepligt undergivet og *2. socialt* ved inddelingen i klasser med forskellig sats for hver klasse at gennemføre en mere retfærdig skatteligning. Men det må understreges, at der - såvidt jeg ved - ingen udtalelse findes fra datiden, hvorved sigtet med denne ændring i beskatningen blottes.

I det følgende skal behandles først emnet: *1. Kategorisering,* taget i almindelighed. Derpå skal gennemgås *2. De enkelte kategorier.*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1. Kategorisering - Emnet i almindelighed.

Hvilke kategorier der indtoges til beskatning ved den enkelte udskrivning fremgik som omtalt foroven af skattebrevet. For så vidt synes skattebrevenes afsnit om de skattepligtige kategorier (også de skattefrie) at være klart og tydeligt formuleret. Det har imidlertid vist sig, at en fyldetsgørende fremstilling af skattepligtens omfang, kategorimæssigt set, ikke vil kunne bygges på skattebrevskategoriseringen alene. Dertil er denne altfor "stift" normativ - og må selvfølgelig også være det. Det store mandtalsmateriale er bedre egnet til at meddele, hvad man kunne kalde "den kategorative virkelighed", fortælle noget om "åstedskategorier". Derfor må en behandling af emnet kategorisering ganske vist tage sit udgangspunkt i det kategorimønster, der møder os i skattebrevene *(skattebrevskategoriseringen),* men hovedvægten bør nok lægges på det rigere og mere varierende kategorimønster, mandtallene kan give os *(mandtalskategoriseringen).*

a. Skattebrevenes kategorimønster.

I årene omkring 1550 udvikledes i alt væsentlig et *fast kategorimønster* ved udskrivninger af almindelige pengeskatter, "kategoriskatter" 9). Dette mønster rummer en *grundstamme* af kategorier, der alle sammen gik igen fra udskrivning til udskrivning lige frem til den sidste kategoriskat før Enevælden (1656). Disse "stam-kategorier" er - nævnt i den rækkefølge, hvori de optræder i skattebrevene:

Jordegne bønder
Fæstebønder
Landhåndværkere
Tjenestefolk
Kongelige ugedagsmænd 10)

Til dette faste "femkategorimønster" må for så vidt fra 1578 føjes indester, hvilken benævnelse dette år optræder for første gang i skattebrevenes passus om beskatning i de tilfælde, hvor der sidder flere bønder på én gård 11).

Dette stam-kategorimønster kan så efter behov *udvides med nye* kategorier, somme tider kun en enkelt, somme tider flere. Herved fremkommer nye kategoriseringsmønstre. Anvendes et givet udvidet kategoriseringsmønster med en vis regelmæssighed, som en slags norm, kan bruges benævnelsen: *kategoriseringsmodel.* Det siger sig selv, at benævnelsen "model" ikke kan anvendes i forbindelse med de udskrivninger (fx. under Kejserkrigen), hvor et nyt kategorimønster kun anvendtes én eller to gange.

Udover stamkategorimønstret eller -modellen kan man i perioden ca. 1550-1656 tale om i alt *tre* (udvidede) kategoriseringsmodeller, hvortil kommer et kun i årene 1611- 1614 anvendt mønster, som jeg - selv om jeg ikke betragter det som nogen egentlig model - vil kalde "Kalmarkrigs- eller "krigsskattemodellen". Ved siden af disse modeller findes der ganske få *afvigelser* (især under Kejserkrigen), der ikke på nogen måde kan kaldes modeller, idet de kun anvendtes én, højst to gange.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stamkategorimodellen findes kun anvendt i perioden 1603-1630 og langt fra ved alle udskrivninger (Jfr. krigsskattemodellens anvendelse 1611-1614; i årene 1626-1629 anvendtes for en del også afvigende mønstre) 12).

Kategoriseringsmodel I, der anvendtes i det længste tidsrum, 1559-1602, dog mindre konsekvent under Syvårskrigen, føjede til stamkategorierne kategorierne: *indester, husmænd og pebersvende* 13). Udover perioden 1559-1602 anvendtes model I ved udskriv. 1628, 1. jan., ved udskrivningerne i årene 1631-1634 14) samt ved udskrivn. 1645, påske 15).

Kategoriseringsmodel II, der var lig med stamkategorimodellen med tilføjelse af pebersvende, anvendtes i årene 1635-1652, bortset fra udskrivningen til påske 1645. Det drejer sig om i alt 24 udskrivninger af almindelig pengeskat.

Kategoriseringsmodel III, der føjede gadehusmænd til kategorierne i model II, brugtes i årene 1653-1656, altså ved i alt fire udskrivninger. Som følge af det ringe antal gange, denne model er anvendt, kan det godt forekomme betænkeligt i det hele taget at kalde den en model. Dog tyder noget på, at man her i 1653 søger at etablere et nyt "gængs" mønster.

Krigsskattemodellen 1611-1614 kan hentes ud af de to skattebreve 1611 og 1613. Ved det første fastsloges, at skatten skulle udskrives således som anført i skattebrevet for hele den tid, krigen varede; ved det andet skattebrev udskreves skatten for både 1613 og 1614. Kategorimønstret var - udover stamkategorierne - ågerkarle, pebersvende, husmænd og gadehusmænd 16).

De *afvigende kategorimønstre,* der ikke kan kaldes modeller, fordi de kun anvendtes én eller to gange, finder vi 1621-1622 samt under Kejserkrigen. Udskrivn. 1621, 20. juli (for både 1621 og 1622), berørte kun de såkaldte "uvisse personer"; udtrykket, der er hentet fra udskrivningsmaterialet, dækker hele den skattepligtige del af landbefolkningen med undtagelse af selvejere og fæstere. Konkret drejede det sig om møllere, landhåndværkere, pebersvende, tjenestekarle, gadehusmænd, "som har sået eller sår hos bønderne", samt "indester, som sidder til huse hos bønderne og nærer sig hos dem af deres tjeneste". Ved udskrivningerne 1626, Martini og 1627, Philippi-Jacobi, føjedes husmænd til stammodellen. Udskrivningerne til 1628, påske/1. juli og 1628, jul/1629, påske, hvor Jylland ikke var med, udviste et ret omfattende kategorimønster, idet det til stammodellen føjede bolsmænd, pebersvende, gadehusmænd, husmænd og indester.

I skattebrevene underdeltes af stamkategorierne landhåndværkere i sådanne med og sådanne uden avl, tjenestedrenge i dem med fuld og dem med ikke fuld løn. Af og til kunne der også til andre kategorier være knyttet bemærkninger om sæd/avl eller tjeneste.

b. *Skattemandtallenes kategorimønster.*

En gennemgang af mandtallenes kolumnering og summa summarum afslører for uendelig mange mandtallers vedkommende en betydelig *mere omfattende, mere differentieret kategorisering* end den, der rummes i de til grund for mandtallene

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udstedte skattebreve. Summa summarum omfatter ofte et stort antal poster 17). Årsagen hertil er ikke vanskelig at få øje på: mens skattebrevskategorierne er, hvad man kunne kalde *simplexe,* usammensatte, er mandtalskategorierne i overordentlig mange tilfælde *komplexe.* Ved forskellige former for *underdeling* differentierer mandtallene ud fra åstedsforholdene og afslører derved "den kategorative virkelighed" på stedet. Disse underdelinger og differentieringer *synes* for en ikke ringe dels vedkommende at kunne hjemles ud fra en lokal fortolkning af, hvilke kategorier der iflg. skattebrevene var skattepligt undergivet. Men for nogle underdelinger og differentieringer gælder det, at det er vanskeligt at "hente dem ud af" skattebrevenes tekst. Hertil kommer den omstændighed, at der i mange tilfælde utvivlsomt er sket beskatning af kategorier, der ikke direkte er nævnt i skattebrevene.

Den nævnte underdeling af mandtalskategorierne vedrører i alt væsentlig tre forhold: 1. Opdeling på hele og halve enheder. 2. Opdeling efter kriteriet: avl - ikke avl (sæd - ikke sæd). 3. Differentiering af visse kategorier efter jordegen eller fæsterstatus samt ugedagsstatus ("subkategorisering"). Hertil kan komme en række mindre væsentlige differentieringer, fx. af landhåndværkerne, udover de i skattebrevene nævnte grupper.

1. *Hele og halve enheder.* Mandtallenes differentiering af skatteyderne efter hele - eller fulde - eller halve - eller ikke fulde - enheder kan vedrøre dels selve grundlaget for beskatningen (hele og halve gårde), dels den beregnede skat (hel eller fuld skat, halv skat). Det siger sig selv, at der - som regel da - var en sammenhæng mellem disse to muligheder.

I skattebrevene vedr. kategoriskat i penge er en differentiering efter hele og halve gårde kun hjemlet ved to udskrivninger: til 1628, påske/1. juli og til 1628, jul/1629, påske - og da kun for fæstebøndernes vedkommende 18). I forbindelse med udskrivninger af naturalieskat (især i korn) i tiden efter 1630 var det derimod ganske almindeligt, at skattebrevene herom differentierede mellem hele og halve gårde 19).

Opdeling på hele og halve gårde - eller anden agronomisk enhed - var uhyre almindeligt i mandtallene i hele den periode, hvorfra sådanne er bevaret. Men *antallet af halve gårde øgedes i mandtalsperioden ret voldsomt* i en række len 20). Ved siden af halve gårde kan - omend ret sjældent - findes andre forhold: tredingsgårde, totrediedelsgårde, trefjerdedelsgårde, fjerdingsgårde (fjerdingsbol i Halmstad len 1612-1644). - Foruden gårde kan bol og gårdsæder også være opdelt på hele og halve. Derimod har jeg ikke truffet en sådan opdeling for de skånske fæsters vedkommende.

En graduering efter personer, der betaler den *fulde* skat, som krævedes af den kategori, de tilhørte, og personer, der kun betalte *halv* skat (evt. andet forhold) optræder i umådelig mange mandtaller. Der er her utvivlsomt tale om en skatteforskånsel, formentlig opnået ved tingsvidne. Det fortjener at bemærkes, at en sådan graduering efter skatteydelsens størrelse ikke alene påtræffes hos de egentlige bønder (selvejere, fæstere, ugedagsmænd, gårdsæder og bolsmænd),

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

men også - omend ikke i så stor udstrækning - hos møllere, landhåndværkere, gårdmænd, indester, husmænd og gadehusmænd, ja, den er endog påtruffet hos tjenestedrenge 21). Også andre forhold end halvskat kan konstateres; således for indesternes vedkommende trediedels- og totrediedelsskat og for husmændenes vedkommende fjerdelsskat (ved siden af trediedels- og totrediedelsskat).

2. *Differentiering efter avl - ikke avl* (eller sæd - ikke sæd) forekommer i skattebrevene kun i forbindelse med landhåndværkerne og møllerne 22). I mandtallene finder vi, i det mindste i nogen udstrækning, differentiering efter avl/ikke avl (foruden hos landhåndværkere og møllere) hos bolsmænd, pebersvende, indester, husmænd og gadehusmænd, altså hos kategorier - bortset fra bolsmænd - hvor man traditionelt ikke skulle have ventet det. De, der ikke havde avl, betalte altid *halvt* mod sådanne med avl.

3. *Differentiering* af *kategorier* efter *selvejer-* eller *fæsterstatus* samt *ugedagsstatus.* - En underdeling af mandtalspersonerne efter selvejer- eller fæsterstatus, enten personlig (gårde, bol) eller gennem en "hovedmand" (indester, husmænd) er i det samlede mandtalskorpus - foruden hos de almindelige bønder - truffet i det ringeste hos bolsmænd, skånske fæster, indester, bolsindester, gårdmænd, husmænd, husindester og gadehusmænd (jordegne gadehusmænd dog sjældne). Differentieringen er *ikke* påtruffet hos gårdsæder (der jo alle havde fæsterstatus), møllere, landhåndværkere, pebersvende og tjenestedrenge 23). Dog kan der ikke herske nogen tvivl om, at der i det mindste blandt møllerne og landhåndværkerne *må* have været folk med jordegen status; man har blot ikke fundet det fornødent at markere dette i mandtallene. - En differentiering efter ugedagsstatus er påtruffet hos alle kategorier i mandtallene.

Det vil altså sige, at særdeles mange mandtaller arbejder med kategoribenævnelser som jordegne bolsmænd, jordegne bolsindester, jordegne husmænd, fæstebolsmænd, fæsteindester, fæstehusmænd, men afvigende formuleringer (selvejer-, ejendoms-, landbo-, leje- og stedsels-) anvendes i nogen udstrækning, ligesom man også kunne udtrykke sig mere omstændeligt (fx. "Indester på frit jordegods" i Koldinghus len en stor del af perioden). Af og til er kun den jordegne subkategori specielt markeret (fx. jordegne indester, jordegne gårdmænd), hvorimod fæsteindester og fæstegårdmænd blot kaldes "indester" og "gårdmænd". At det virkelig i sådanne tilfælde drejer sig om kategorier med fæsterstatus, fremgår dels af disses placering i summa summarum lige efter fæstebønderne, dels af ydelsens størrelse.

Subkategorisering er kendt allerede i begyndelsen af mandtalsperioden 24), men var kraftigere udtalt i slutningen. Anskues fænomenet *geografisk,* viser det sig, at subkategorisering efter selvejer- og fæsterstatus fuldstændig mangler på den sjællandske øgruppe 25) og stort set også på Fyn (bortset fra Langeland). Mest udtalt var den så afgjort i de jyske len, men anvendtes også i nogen udstrækning i de skånske landskaber. Forklaringen på, at denne form for differentiering ikke fandtes på Sjælland, er formodentlig det ringere selvejertal i de sjællandske len 26), der ligesom ikke har gjort en sådan differentiering aktuel.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dog *må* der på den sjællandske øgruppe have været fx. indester på selvejergårde; de er bare blevet anbragt i den langt større gruppe af fæsteindester (og husmænd) til samme sats som disse.

Subkategorisering efter *ugedagsstatus* kunne, som omtalt foroven, finde sted med *alle* kategorier, endog møllere, landhåndværkere, pebersvende og tjenestedrenge. Og på dette område var den sjællandske øgruppe med, selvom det må indrømmes, at de jyske len kunne opvise en mere omfattende ugedags-subkategorisering. Ugedags kunne kombineres med markering af selvejer- eller fæsterstatus (fx. jordegne ugedagsindester, fæste-ugedagsindester), hvorved man fik en art "dobbelt-subkategorisering". - Der er i mandtalsperioden tale om en klar *stigning* mht. ugedagssubkategorisering.

Subkategorisering efter selvejer-, fæster- og ugedagsstatus i det omfang, hvori den træffes i mandtallene i en del jyske len, synes kun delvis hjemlet i skattebrevene. Det gælder klart indesterne. Alle skattebreve - i det mindste fra 1578 - vedr. kategoriskatter har en passus om de tilfælde, hvor der sidder flere bønder på én gård, den lyder: "Og hvor flere bønder er boende på én gård, hvad heller det er jordegent gods eller fæstegods, såfremt de ellers bruger avl, da skal hovedmanden, den bedste i gården bor, skrives for helt og de andre for indester og halvt" 27). Den rigtige fortolkning af denne passus må være netop den, vi finder praktiseret i de jyske mandtaller; altså en jordegen bondes indest ydede halvt mod sin hovedmand, en fæstebondes indest halvt mod sin fæstebonde. Blev selvejeren eller fæsteren gjort til ugedags, halveredes selvfølgelig satsen for både hovedmand og indest. Tager man fremdeles de jyske - og skånske - lens bolsmænd, så er det klart, at de som havende avl blev beskattet, og satsen var halv mod de egentlige gårdmænd (jordegne og fæstere). Tænkte man sig indsat "bol" i stedet for "gård" i skattebrevet, så var hjemmelen for så vidt i orden (Jordegne bolsmænd, jordegne bolsindester, fæstebolsmænd osv.). Gør man sig endvidere klart de vanskeligheder, der ofte var forbundet med at differentiere mellem indester og husmænd 28), er det i og for sig ikke underligt, at man har subkategoriseret husmændene sammen med indesterne.

Men den dybere forudsætning for den vidtgående subkategorisering i Jylland må have været det relativt - i hvert fald sammenlignet med sjællandske forhold - store antal jordegne, der har haft indester og husmænd. Af betydning er også den jyske indests stilling sammenlignet med den sjællandske (Skal behandles forneden under "Indester").

Betragter man mandtallenes satser, vil man for de simplexe kategoriers vedkommende finde skøn overensstemmelse med skattebrevenes bestemmelser herom, hvilket jo også helst skulle være tilfældet 29). Afvigelser er for de simplexe kategoriers vedkommende yderst få. Hvad angår de i mandtallene anførte satser for de komplexe kategorier eller subkategoriserede grupper, er det for mig at se ret tydeligt, at skattebrevenes bestemmelse om satsen for indester og kgl. ugedagsmænd har fungeret som udgangspunkt for satsfastsættelsen af de øvrige subkategoriserede grupper. Princippet har været: en subkategoriseret skatte-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

pligtig betalte halvt mod sin hovedmand, blev denne gjort ugedags, halveredes satsen én gang til (Den successive halvering).

Det er overordentlig almindeligt i mandtallene at finde kategorier beskattet, som ikke er nævnt i de til grund liggende skattebreve. Det drejer sig om gruppen af bolsmænd, gårdsæder og skånske fæster, tre benævnelser, der formentlig dækker samme begrebsmæssige indhold. Der kan imidlertid som nævnt foroven ikke herske tvivl om disse kategoriers skattepligt, hvilket skal godtgøres ved behandlingen af dem forneden. Den anden kategorigruppe, der ofte - tilsyneladende uhjemlet - er medtaget i mandtallene, uden at man er i stand til at finde dem i skattebrevene, er gårdmænd, husmænd og gadehusmænd. *Men* inden man drager den konklusion, at der er sket uretmæssig beskatning, må man gøre sig klart det terminologiske virvar, som hersker inden for gruppen af de tre nævnte kategorier. Som det længere fremme skal godtgøres, dækker benævnelsen "husmand" givetvis i overordentlig mange tilfælde over "indest" og af og til også over "gadehusmand". I hvert fald må man gå ud fra, at de husmænd, der har haft avl, har været skattepligt undergivet. Hele dette terminologiske problem skal behandles forneden ved gennemgangen af kategorierne gårdmænd, husmænd, indester og gadehusmænd. At der imidlertid er foregået fejlbeskatning af kategorier, er hævet over enhver tvivl. Problemet vil blive behandlet forneden i tredie afsnit (Uregelmæssigheder i forbindelse med skatteudskrivningerne).

Ovenfor er nævnt, at man ved de almindelige landeskatter - i det mindste i dem, der betaltes i penge - beskattedes som tilhørende en kategori, og at "kategoriløse" skattepligtige ikke eksisterede. Af mandtalsmaterialet fremgår, at man af og til har *"placeret"* en skattepligtig person i en bestemt kategori, selvom det måske ikke er den kategori, han virkelig må regnes til. Denne administrativt gennemførte *registerkategorisering"* tjente ofte det sociale formål, at de pågældende skulle slippe billigere i skat, altså en form for skatteforskånsel 30).

2. *De enkelte kategorier.*

a. Jordegne bønder.

De jordegne bønder 1) optræder med ganske få undtagelser først i mandtallene, både i kolumneringen og i summa summarum. Af og til er de samlet foran i mandtallet for hele lenet. I de bornholmske mandtaller er de nummereret. De lagdes i læg.

En del selvejerbønder havde *flere* gårde, hvoraf de beboede den ene og *bortfæstede* den anden eller de andre 2). Princippet mht. beskatning af sådanne bortfæstede selvejergårde synes at have været, at der af *hver* selvejergård skulle betales den fulde selvejersats. I det mindste hedder det i skattebrev 1562, 4. dec.: ".... de bønder, der bor på frit jordegods og har fæstet gård, som ikke er deres egen ejendomsgods, skulle give..... (nemlig som selvejere). Her er det altså de jordegne fæstere selv, der har betalt selvejersatsen. Fra 1638, Sct. Hans, omfor-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

medes skattebrevenes passus om selvejerbønderne således, at også bortfæstede selvejergårde skulle betale selvejersatsen 3). Men selve formuleringen siger for så vidt intet om, *hvem* der skulle betale skatten: selvejeren selv eller fæsteren på selvejergården. Dog haves fra 16. årh. i det mindste ét eksempel på, at det har været selvejerbonden, der skulle betale for en bortfæstet selvejergård, men at han har kunnet hente noget (halvdelen) af sin udgift hos sin fæster 4).

At selvejere med flere gårde har kviet sig ved at betale selvejerskat af hver gård, de ejede og som var bortfæstet, har vi et vidnesbyrd om fra samme år, den specielle selvejerskat blev indført, nemlig 1548. En del selvejere "fortrykkede sig" og ville ikke betale 2 dlr af hver gård, de ejede. Kongen fastslog, at det var de forpligtet til 5). - I øvrigt er det lidt vanskeligt at sige noget om *praksis* i sådanne tilfælde, hvilket utvivlsomt skyldes, at det ikke var noget almindeligt forekommende fænomen inden for det enkelte len. Retspraksis synes nærmest at pege på, at det var selvejerbonden, der har været forpligtet til at betale selvejersats af sine bortfæstede selvejergårde. Men der haves også eksempler på, at der er betalt fæsterskat af sådanne selvejergårde, ja, at der er betalt både selvejer- og fæsterskat. I 1638 klagede de bønder i Ginding herred (Lundenæs len), der havde fæstet selvejergårde, over, at lensmanden, Iver Vind, nu krævede dobbeltskat (dvs. selvejerskat) af dem. De havde lige siden kong Hans' dage haft privilegium på, at deres skat ikke skulle forhøjes. Dette privilegium, der jo var givet før indførelsen af bestemmelsen om selvejernes dobbeltbeskatning, ville kongen imidlertid ikke acceptere, "da tiden nu er langt anderledes og besværligere". I et åbent brev til bønderne i Ginding herred siger kongen udtrykkeligt, at det er brugeligt i kongens andre len, at bortfæstede selvejergårde giver dobbeltskat. Dette brev er dateret 1638, 12. febr. 6) - og i det først udstedte skattebrev herefter, det af 1638, 24. april, optræder derpå bestemmelsen om, at alle selvejergårde, enten de ejedes af selvejerbonden selv eller var bortfæstet, skulle betale selvejerydelsen. Sagen fra Ginding herred må have affødt denne udvidelse af skattebrevsformularets passus om selvejerbønder. Men de implicerede bønder har gennem 90 år kunnet undgå at betale selvejerydelsen 7).

Fra Jylland haves et eksempel på, at bønder, der sidder på bortfæstede selvejergårde og betaler *fæstersats* af disse, helt slipper for at betale skat, idet det fastslås, at det er gårdens ejere (selvejerbønderne), der skal betale skatten. Det drejer sig om en del personer, der havde fæstet jordegent gods i Rinds herred (Hald len) og tidligere givet skat "lige ved andre fæstebønder". Nu har imidlertid landsdommeren "fridømt dem for brydieskat, eftersom jordegne skatter af godset" 8). Hvorvidt de implicerede selvejere har kunnet hente noget af deres udgift hos de personer, der havde fæstet deres gårde, forlyder der intet om.

På baggrund af denne jyske sag kan det undre, at man i 1632 på Langeland ikke alene har krævet selvejersatsen af gårdens ejer, men også fæstersatsen af den person, der havde fæstet gården. Skattebrevet af 1632, 29. aug., til Tranekær len 9) har en noget *afvigende* formulering på dette område, idet der er indsat en passus, som lyder: "Og som det befindes, at nogen af de jordegne gårde er

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bortfæstet til andre og ikke bebos af husbonden selv, så skal dog husbonden, som gården tilhører, anføres og betale fuldt udi lægget tillige med de andre jordegne bønder, desforuden skal den, som har fæstet og besidder gården, anføres i læg med vore egne fæstebønder".

Som bekendt fandt der inden for undersøgelsesperioden en del *mageskifter* sted mellem kronen og adelen. Det afficerede imidlertid ikke det mageskiftede gods skattepligt, med mindre godset blev ugedagseret - hvilket vistnok har været særdeles almindeligt. I skattebrev 1579, 16. juli, er ligefrem indsat en bestemmelse, ifølge hvilken kongen forlangte selvejerskat af sådanne bortmageskiftede jordegne gårde, indtil selvejerbønderne havde afhændet deres ejendom og bønderrettigheder til deres jorddrot.

b. *Fæstebønder.*

Fæstebønderne 10) kommer i så godt som alle mandtaller lige efter de jordegne bønder (eller de jordegne kategorier), både i kolumnering og i summa summarum. Skattebrevene brugte ikke benævnelsen "fæstebønder", hvilket formentlig skyldes, at udtrykket ikke var gængs anvendt over hele Riget. Ved adskillelsen mellem selvejer og fæstere i 1548 tales om "de bønder, som ikke har frit jordegods, ihvemsomhelst de tjene eller tilhøre". Ved udskrivn. 1553 hedder det: ". . . . . de bønder, som ej har egen jord", i 1555: ". . . . . eget jordegods", hvilket bliver formuleringen frem til udskrivn. 1562, 4. dec., hvor skattebrevet taler om "de bønder, der ikke har eget bondegods og har fæstet gårde og bruger avl. . . . ". Ret hurtigt bliver derpå udtrykket: "eget bondegods" erstattet af "frit jordegods", og man får så følgende formulering, der er gældende frem til 1660: "Sammenledes skal hver 10 (før Den nordiske Syvårskrig: hver 20) bønder, som ikke har frit jordegods, men har fæstet deres gårde og bruger avl 11) også lægges i læg sammen og give n. daler, den rige hjælpe den fattige". - I et par skattebreve findes som omtalt foroven en opdeling på hele og halve fæstegårde.

Ligesom selvejerne læglagdes fæstebønderne. Det var almindeligt, at selvejere og fæstere afskiltes ved læglægning (fra 1548), men man har en del eksempler på, at begge kategorier er blevet læglagt under ét. Det gælder først og fremmest under Syvårskrigen med dens massevis af geografisk-partielle panik-udskrivninger. Medtager man naturalieskatter, kan man se, at der så sent som i perioden 1644-1652 fandt udskrivninger sted uden distinktion mellem selvejere og fæstere.

c. *Gårdsæder - bolsmænd - Skånske fæster.*

Anvendelsen af benævnelserne "gårdsæder", "bolsmænd" og "fæster" i udskrivningsmaterialet er rent *geografisk* bestemt. Udtrykket "gårdsæde" er ikke påtruffet uden for den *sjællandske øgruppe* samt i Tranekær len i årene 1629-1652 (sammen med indester, husmænd og landhåndværkere). Betegnelsen "bolsmand" træffes i ganske særlig grad i *Jylland,* til dels på *Fyn* samt i nogen grad i de *skånske landskaber.* Ordet "fæste" optræder udelukkende i de *skånske landskaber.*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Som påpeget af Fridericia, Thomas B. Bang og Fridlev Skrubbeltrang 12) *dækker de tre udtryk nogenlunde hinanden,* hvilket dog ikke udelukker, at der fra egn til egn kunne være ret stor forskel på disse agronomiske enheders størrelse. Det vil dog være rigtigt her at behandle disse kategorier om ikke sammen, så dog i direkte forlængelse af hinanden.

Der er et udtalt misforhold mellem deres omtale i skattebrevene og deres eksistens i mandtalsmaterialet, hvor de optræder udskrivning efter udskrivning. Af de tre kategorier er kun gårdsæder og bolsmænd nævnt i skattebreve. Gårdsæder er i det mindste nævnt i skattebrevene til udskrivninger 1535, 1541 og 1543, hvoraf den første kun vedrørte Sjælland, den anden formodentlig hele Riget, den sidste Jylland-Fyn- Langeland. Ved 1535-udskrivn. optrådte de sammen med ugedagsmænd og betalte samme sats som disse, nemlig halvdelen af, hvad "mændene" betalte. Ved de to sidste udskrivninger er gårdsæderne formentlig identiske med de kgl. ugedagsmænd; i det mindste optræder disse sidste ikke i skattebrevets tekst 13). Både i 1541 og 1543 betalte gårdsæderne halvt mod "mændene" (1543: "bønder og landboer"). Men derudover er gårdsæder ikke nævnt i noget skattebrev. Formodentlig har det ikke været nødvendigt at optage dem heri, idet de som kategori udmærket kunne anses for at være "dækket" ved skattebrevenes formulering om fæstebønderne og de kgl. ugedagsmænd.

Bolsmænd er i skattebrevene nævnt i forbindelse med fire udskrivninger, dækkende to år: 1566, 1. april, 1566, 1. sept., 1628, 18. febr. og 1628, 8. sept. Bortset fra den første udskrivning, hvor de betalte det samme som fæsterne, betaler de halvt mod disse. Skattebrevene til de to 1628-udskrivninger opererer som omtalt med både hele og halve fæstegårde samt bolsmænd (der altså betalte det samme som halve fæstegårde). I øvrigt var det normen, at personer, tilhørende disse tre kategorier, betalte halvt mod fæsterne.

Gårdsæder. I udskrivningsmaterialet er betegnelsen gårdsæde påtruffet i flertallet af lenene på den sjællandske øgruppe 14), men synes i adskillige tilfælde ikke særlig konsekvent anvendt. Det var ved at være en forældet kategoribetegnelse i det 17. århundrede, tydeligvis "på vej ud", idet benævnelsen ofte kun forekommer i mandtallene fra periodens begyndelse 15).

Hvad angår gårdsædernes *erhvervs-økonomiske* underlag fremgår det ret klart af materialet, at flertallet af dem har haft tilliggender, men at omfanget af disse har været ret varierende. Nogle har dog ikke haft avl. Dog kan man ikke i alle tilfælde være sikker på, at personer, der er opført i mandtallene som gårdsæder, virkelig tilhører denne kategori; de kan være registerkategoriserede. En hel del skattepligtige gårdsæder har været kgl. ugedagsmænd, ligesom skattefrie gårdsæder har været adelige ugedagstjenere. Nogle få har været møllere. Udelukkes kan det heller ikke, at nogle som gårdsæder betegnede skattepligtige nærmest må henregnes til gruppen af indester, husmænd og gadehusmænd. Grænsen mellem disse kategorier og gårdsæder uden avl har givet været flydende.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ser vi på det flertal af gårdsæderne, der har haft *tilliggender,* er det helt klart at disse har været af ret varierende størrelse. Iflg. Skrubbeltrang 16) fandtes der bønder i Lynge, Pedersborg og Bromme sogne, der "ere regnede for gårdsæder", og hvoraf adskillige sad på hel- eller trefjerdedelsgårde. Men dette er så afgjort undtagelsen. Thomas B. Bang mener 17), at ordet "gårdsæde" i 17. årh. betegnede det samme som fjerdingsgård, hvilket for øvrigt Skrubbeltrang tiltræder for flertallets vedkommende. Tilsyneladende er gårdsæderne som socialgruppe en ret så heterogen størrelse. Det samme billede af forskel kan også iagttages ved gennemgang af udskrivningsmaterialet. I en del tilfælde står vi utvivlsomt over for gårde, der - omend de ikke slethen er halve gårde - nærmer sig disse i størrelse 18). Men flertallet har nok haft ringere tilliggender. Iflg. Fridericia 19) regnedes gårdsæder i Lynge herred snart lig fjerdings-, snart lig ottingsgårde. Han nævner endvidere, at i Ramløse sogn (Holbo herred) kaldtes gårdsæderne også ottingsgårde. Når der i Kalundborg lens mandtaller 1650-1656 i summa summarum er en gruppe med "Halve gårde, gårdsæder og husmænd" (til samme skattesats), så *synes* de at være en art mellemting mellem en halv gård og en - formentlig jordløs - husmand. Af jordebogen for Roskildegård len 1656/57 kan ses, at 2 gårdsæder i Gundsømagle betaler en landgilde, der i jordebogen vurderes til 3 tdr 4 skpr hartkorn; de ordinære fæstere betaler fra ca. 7 til 18 tdr hartkorn. Her har gårdsædegårdene altså kun været halvt så store som de mindste fæstegårde. Når 13 gårdsæder i Tryggevælde len i 1596 20) hver kun betalte 1 ort, altså 1/4-fæsterydelse, mens gårdsæder normalt ydede 1/2-fæsterydelse, så *kan* det skyldes, at det var fjerdingsgårde. Men at gårdsædebetegnelsen kan sættes på skattepligtige personer, der ikke har formået at give skat som almindelige fæstere, kan ses af et sted i mdt. 1613, Martini, fra Kronborg len, hvor der (under Annisse sogn) som overskrift over et stykke hedder: "gårdsæder. . . . . har tilforn været regnet for landbomænd, formår ikke at give uden halv skat". En tilsvarende registerkategorisering findes under summa summarum i Dragsholm lens mdt. fra 1626, Martini, hvor det hedder: "Landboer, forskånede for hel skat og regnes for gårdsæder efter Hans Fyrstelige Nåde Prinsens brev". Måske har gårdsæder også kunnet være tredingsgårde; i det mindste findes der en lægsmandsudtalelse i et tingsvidne af Ramsø herred 1611, 14. okt. 21) om tre små gårdsædegårde, der i 40 år tilsammen kun har givet det samme som en hel gård. - Men gårdsædegårdenes størrelse kan også være udtrykt præcist, altså i tal (for udsæd m.m.). I et tingsvidne af Arts herred 1631, 5. febr. 22), siges, at en gård "kun er ét pund skylds brug og altid har været regnet for et gårdsæde, så at den ikke kan give videre en halv skat, som der plejer at gives af et gårdsæde, som ikke er på højere skyld end den er". En marginalnote fra Ålholm lens mdt. 1634, Martini, lyder: "Er et gårdsæde, som kun kan så 8 skæpper korn" 23).

Gårdsæder *uden avl,* dvs. uden tilliggender, men muligvis med græsningsret for kreaturer, eller med ganske ringe tilliggender omtales fra flere af lenene. Således hedder det i afkortningerne i mdt. 1653 fra Kalundborg len: "6 gårdsæder i Årby, som ingen avl har og ej derfor plejede korn- eller madskat at udgive". Et

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

andet sted i samme afkortninger "kortes for 8 gårdsæder og husmænd udi Smakkerup, for 7 i Salsbæk og 1 udi Illerup, som. . . . . intet har at pløje eller så på" 24). Om nogle personer, stadigvæk i Kalundborg len, hedder det i et tingsvidne af 1631, 22. jan. 25), at de "ikke har udgivet madskat, når sådan har været udskrevet, da de har ringe avling og brug udi to vange, og udi den ene vang har de intet. Tilmed giver de heller ikke nogen kornlandgilde, men penge til landgilde".

En del gårdsæder har været *ugedagsmænd* til kgl. slotte, klostre m.m.; men om de har boet på slottets grund, fremgår ikke af materialet og er uden interesse mht. deres skattemæssige status. Der er fundet enkelte eksempler på, at gårdsæder har været *møllere* og *landhåndværkere* 26).

I det mindste i Kalundborg len, der tilsyneladende rummer de fleste gårdsæder uden avl, har det til tider været umuligt at skille sådanne gårdsæder ud fra husmændene. I hvert fald må man gå ud fra, at blev jorden taget fra en gårdsæde, reduceredes han ipso facto til en hus- eller gadehusmand 27).

Som det vil fremgå af ovenstående synes gårdsæde-kategorien at være en ret heterogen gruppe.

Bolsmænd er i udskrivningsmaterialet overhovedet ikke påtruffet på den sjællandske øgruppe. Som skattekategori er den ganske overvejende et jysk fænomen, men optræder dog også enkelte gange i de skånske landskaber, uagtet den gængse benævnelse på det, der her kommer bolsmænd nærmest, nemlig fæster. Ligesom gårdsæderne på Sjælland betaler bolsmændene halvt mod fæsterne.

Det er ikke let at danne sig nogen fast opfattelse af, hvad udtrykket "bolsmand" i undersøgelsesperioden egentlig dækker over 28). Her kan vi se bort fra Sjælland, hvor bolsmænd ikke optræder som mandtalskategori. Jeg er nærmest tilbøjelig til at tro, at udtrykket kan dække over forskellig realitet i de forskellige len, hvor det optræder. Nogle steder sættes det lig med en *halv gård* 29). Af og til får man nærmest indtrykket af, at de er *indester* 30). Dog hedder det i en hel del tingsvidner, at personer, der nævnes som indehavere af bol, ikke har mere end fx. tredieparten eller fjerdeparten af den jord, der hører til en hel eller fuld gård 31). At fæstebønder, der er sat for højt i skyld, kunne reduceres til bolsmænd, haves et eksempel på fra Århusgård len 32). Men man har også kunnet henvise til, at en person var opført i jordebog eller skøde for en bolsmand, hvilket har resulteret i, at han er blevet beskattet som en bolsmand 33). Registerkategorisering af bolsmænd findes der også eksempler på 34).

Ligesom det er tilfældet med gårdsæderne udgør bolsmændene en alt andet en homogen gruppe. Deres skattebeløb må have været let at bære for de bolsmænds vedkommende, der sad på halve gårde, tungt for dem, der sad i jordløse boliger.

Fæster. Udtrykket "fæste" synes betydeligt mere homogent i sin anvendelse end gårdsæde og bolsmand. I det mindste er det langt de fleste steder, hvor der er mulighed for at fastslå det, lig med en halv gård. Ydelsen er altid halvdelen af leje- eller stedselsbøndernes.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

d. *Kgl. ugedagsmænd.*

Skattepligtige var i hele undersøgelsesperioden kun de ugedagsmænd, der gjorde hoveri til de kgl. slotte, gårde, klostre eller andre gejstlige - gradvist sekulariserede - institutioner, hvortil hørte avl. De synes i alle tilfælde at have boet i nærheden af og vel i samme sogn som slottet, gården eller klostret.

De kgl. ugedagsmænd var en beskattet kategori i hele undersøgelsesperioden (i det mindste siden 1535), bortset fra udskrivningerne 1553, 1555 og 1557 35). I 1535 omtales blot "ugedagsmænd" 36), altså uden angivelse af, om det kun drejede sig om de kgl.; men i umiddelbar fortsættelse heraf omtales prælaters og gode mænds ugedagsmænd som skattefrie. I 1538 tales om "de ugedagsmænd, som ligger for vore og kronens og stifternes slotte og gårde eller for herreklostre, de skulle ikke være frie for skatten". 1539: "Ugedagsmænd, som tjener til klostre eller vore og kronens slotte og gårde". 1542: ". . . . . som tjener til vore slotte og gårde og desligeste til klostre". 1543: "Hver af kronens, klostres, kapitlers eller stifters gårdsæder". 1545: "Hver ugedagsmand, som bygger og bor for vore og kronens slotte, klostre og gårde". I 1549 kommer den formulering, som med uvæsentlige, blot verbale, ændringer fastholdes lige til 1660: "Alle ugedagsmænd, som bor for vore slotte, gårde og klostre" 37).

Ugedagsmændene betalte i hele perioden *halvt mod fæsterne* (før 1548: "mændene"), bortset fra 1654-udskrivningen, hvor de ydede 1 rdl mod fæsternes 1 1/2 rdl - altså 2/3 fæsterydelse 38). Denne sats, der af og til ved sammenligning med fæstersatsen benævntes "halvskat", må betragtes som en art permanent skatteforskånsel 39).

Læglægning af de kgl. ugedagsmænd kan med sikkerhed kun siges at have fundet sted i perioden 1535-1549 samt ved madskatter, dog ikke de senere udskrivninger af naturalieskatter 40).

Bådsmandsskat blev de kgl. ugedagsmænd tilpligtet at betale iflg. særskilt missive herom af 1636, 11. nov. 41), som fremkom fordi en del lensmænd var i tvivl om ugedagsmændenes skattepligt på dette område. De betalte i praksis halvt mod de almindelige fæstere.

Ugedagsforholdet kunne være af rent *midlertidig* karakter, eller en gruppe skatteydere, tilhørende en anden kategori - almindeligvis fæstere - kunne for kortere eller længere tid registerkategoriseres som kgl. ugedagsmænd ("ugedagseres"). Det drejede sig, så vidt jeg kan se, om de tilfælde, hvor man udtog jordegne eller fæstebønder til at forrette aktiviteter, der intet havde med det egentlige avlingshoveri at gøre, fx. byggearbejder på kgl. slotte eller langægter af administrativ art. Ugedagsforholdet, der enten kunne medføre nedsættelse til halvdelen af deres oprindelige skatteydelse eller total skattefrihed, ophørte den dag, man ikke havde brug for de pågældende bønder længere. I et mdt. 1624, Martini, fra Hald len findes en bemærkning om, hvorfor mandtallet er forringet med 120 bønder i forhold til foregående års; de er *udtaget* til *at gøre arbejde* og betaler derfor kun halv skat 42). I Dronningborg lens mdt. 1626, Martini, gives en forklaring på, hvorfor dette mdt. rummer 100 fæstebønder *flere* end det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

umiddelbart foregående (1626, 8. maj). Disse 100 bønder "blev taget til ladegården at gøre ægt og arbejde og gav som ugedagsbønder". Formentlig har de virket ved opbygning af en ny ladegård 43). I et missive af 1648, 1. dec., til Sølvitsborg len 44) hedder det, at de bønder, der *bruges som ugedagstjenere,* må nøjes med halvskat. I madskattemdt. 1611, påske, Frederiksborg len 45) findes en forklaring på, hvorfor antallet af landbobønder var ringere i dette mdt. end i "næstforleden skat" (1610): 14 mand i Lillerød sogn, 31 i Herløv sogn og 33 i Grønholt sogn havde kongen nådigst bevilget "at måtte skrives for ugedagsmænd for deres daglige trældom og ringe brug og for mangfoldige rejser, de ager til København og Helsingør i Lillerød og Grønholt sogne". Fra samme lens pengeskattemdt. 1611, Mikkelsdag og jul 46), findes også en forklaring på, hvorfor antallet af landbobønder ikke er så højt i denne som i foregående skat: 28 mand i Asminderup sogn, der tidligere har været skrevet for landboer, må nu skrives for ugedagsmænd, "formedelst deres store opværen ved teglovnen" (Jfr. miss. herom 1612, 19. april, hvor de forskånes med halv skat at udgive). 1559 fritog kongen ugedagsmænd i en række byer ved København, som gjorde ugedage til ladegården Nyby, for den dem pålignede kongeskat 47).

Antallet af de kgl. ugedagsmænd var i mandtalsperioden ret konstant i modsætning til den voldsomme stigning i antallet af de adelige ugedagsbønder. Man kan finde len 48), hvor antallet af kgl. ugedagsmænd var nøjagtig det samme udskrivning efter udskrivning. Almindeligvis var der dog mindre svingninger omkring et middeltal 49).

Hvorfor betalte ugedagsmændene til de kgl. slotte, gårde og klostre i det hele taget skat, når adelens ugedagsmænd var frie? Arent Berntsen har 50) givet den begrundelse, at det skyldtes, de ikke var så hårdt betynget med arbejde som adelens ugedagsbønder. Dette lyder ganske vist sandsynligt, men giver næppe hele forklaringen. Den omstændighed, at de kgl. ugedagsmænd i tiden forud for 1530 af og til betalte skat, af og til fritoges (mens adelens var helt fri), tyder på, at man har været i tvivl, om de i det hele taget burde medtages i skatten. Ja, endnu så sent som i 1550'erne var man tilsyneladende i tvivl, idet - som ovenfor nævnt - de kgl. ugedagsmænd var fritagne ved udskrivningerne 1553, 1555 og 1557. Om det kan være af rent fiskale grunde, kongen har gennemført konsekvent beskatning af dem, er vanskeligt at sige. Det bør måske i denne forbindelse påpeges, at deres antal ikke var ret stort i tiden 1600-1660. Der kan på rigsbasis vel højst have været 1-2000 rdl i deres skat - 1-1 1/2 % af, hvad en enkeltskat indbragte. Måske er forklaringen på deres beskatning den, at kgl. ugedagsmænd ikke primært - som tilfældet var med adelens - har været betragtes som ugedagsmænd, men snarere som fæstere, der var forpligtet til hovarbejde i et vist omfang, der ganske vist har været større end de almindelige hoverigørende bønders arbejde, men utvivlsomt mindre end det, adelens ugedagstjenere præsterede 51). Derfor har man givet dem den permanente skatteforskånsel, der bestod i, at de kun betalte halvt mod fæsterne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

e. *Landhåndværkere* og *møllere.*

Af landhåndværkerne og møllerne var sidstnævnte med helt fra begyndelsen, førstnævnte fra 1553. Ved 1530-udskrivn. ydede alle "landgildesmøller", dvs. møllere med avl, 1 mark, hvilket svarede til gennemsnitssatsen for "mændene"; kun de møllere, "der lå for godemænds gårde", var frie. I perioden 1535-1549 var der ikke fastsat nogen sats, men møllere betalte "efter deres formue".

Landhåndværkerne beskattedes som omtalt først fra 1553 (udskrivn. 22. juli) som selvstændig i skattebrevet opført kategori 52) og var herefter med i alle udskrivninger perioden ud 53). Dog er det i høj grad sandsynligt, at i det mindste sådanne landhåndværkere, der havde avl, før 1553 og helt tilbage til periodens begyndelse har optrådt blandt "mændene" - altså er indgået i læggene.

I *skattebrevene* nævnes med ganske enkelte undtagelser landhåndværkerne med deres faglige benævnelser. Optræder de som samlet gruppe, kaldes de almindeligvis "embedsmænd" eller "embedsfolk". - I begyndelsen (1553-ca. 1560) optræder i skattebrevene kun de tre håndværksfag: *smede, skomagere* og *skræddere* samt *møllere.* Efter omtale af de tre første, er indskudt udtrykket: "som bor på landsbyerne". Fra 1562 optræder dertil også *murmestre* og *keltringer.* Den almindelige rækkefølge i skattebrevene er: smed, skomager, skrædder, murmester, keltring, møller. Men i perioden 1562-1574 afviges der lidt fra denne rækkefølge, idet møllerne af og til optræder først, af og til kommer skomagerne før smedene, og også andre, åbenbart vilkårlige, ændringer kan iagttages. Efter midten af 1560'erne 54) kommer *tømmermændene* til, regelmæssigt indskudt bag murmestrene, hvorved man når op på 7 håndværksfag. Denne tingenes tilstand holdt sig til udskrivn. 1585, 20. aug.

Fra da af 55) og indtil 1660 optræder i alle skattebrevene kun de fem håndværksfag: smede, skomagere, skræddere, murmestre og møllere, og i den angivne orden. Kun et par gange 56) tales kun om enten "håndværksfolk på landet" eller "embedsmænd" (i begge tilfælde med møllere). Fra 1653 og perioden ud står efter murmestre: "og andre håndværksfolk". Om møllerne hedder det fra samme år og perioden ud, at de møllere, der har avl, i skattepenge og korn skal give lige med fæstebønderne.

I *mandtallene* optræder i det overvejende antal af tilfældene landhåndværkere (af og til også møllerne) i særskilte stykker eller kolumner, forsynede med relevante overskrifter 57), og som selvstændig summa summarums-post. Men skattepligtige med håndværkertilnavne kan også optræde fx. iblandt fæsterne, endog således at de er trukket ud i summa latris, hvorfra de kan gå over i summa summarum. Mere almindeligt er det imidlertid, at personer med håndværkertilnavne optræder i de partier eller kolumner i skattemandtallene, der rummer sådanne kategorier som husmænd, gadehusmænd og indester. Også i sådanne tilfælde er de som regel udtrukket i summa latris - almindeligvis som embedsmænd uden avl 58). Der kan også, endog i summa summarum, findes en udspecificering af landhåndværkerne på de enkelte i skattebrevene nævnte fag, især i begyndelsen af mandtalsperioden 59). I enkelte tilfælde opviser summa

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

summarum en vidtgående udspecialisering, der ovenikøbet rummer personer, der afgjort ikke var landhåndværkere 60).

For at man kan danne sig et indtryk af landhåndværkerne og møllerne som *socialgruppe,* må man pege på en række forhold ved denne kategori, omtalt i såvel skattebreve som mandtalsmateriale, samt vurdere disse forhold. - Ovenfor er omtalt, at man kan finde skattepligtige med håndværkertilnavne i mandtallenes fæster-kolumnering og (især) i kolumner, rummende husmænd m.m. I denne forbindelse kan nævnes, at man i Tranekær len 1627 finder "håndværkshusmænd", i Ringsted kl. len 1633 "indester, bruger embede" og "gadehusmænd, bruger embede" samt sådanne, der ikke bruger embede. Endvidere kan det nævnes, at der i summa summarum i Kronborg lens mdt. 1656 skelnes mellem "møllere i landbolæg" og "møllere i gårdsædelæg" - og flere lignende forhold kan fremdrages 61).

På baggrund af disse oplysninger forstår man bedre skattebrevenes opdeling af landhåndværkerne på sådanne *med avl* og sådanne *uden avl.* Konsekvent er denne distinktion kun gennemført i perioden 1571-1652. I perioden 1553-1570 findes den - bortset fra en enkelt undtagelse 62) - ikke, men der tales blot (i det mindste i størstedelen af 1560'erne) om landhåndværkere, der "ikke bruger avl" eller (1568-70) "ikke sidder for gård og giver landgilde". Der kan vist ikke være nogen tvivl om, at sådanne landhåndværkere, der bruger avl eller virkelig sidder for gård og giver landgilde, skattemæssigt helt er blevet behandlet som fæstebønder og derfor ikke udskilt fra disse. Fra 1653 og perioden ud finder man heller ikke i skattebrevene distinktionen efter avl/ikke avl, bortset fra møllerne.

Landhåndværkere eller personer med håndværkertilnavne optræder som det er fremgået af ovenstående inden for adskillige, måske de fleste kategorier. I hvert fald har jeg truffet dem blandt fæstere, gårdsæder, kgl. ugedagsmænd, gårdmænd, husmænd, gadehusmænd og indester; kun jordegne håndværksmænd synes at mangle. Det kan ikke undre, at håndværkere med avl især findes inden for de første to kategorier, mens de er undtagelsen inden for de resterende kategorier.

Kategorien "landhåndværkere" (men ikke så meget møllere) er måske mere, hvad man kunne kalde en affinens-gruppe end en egentlig kategori i samme forstand som de andre kategorier. For adskillige landhåndværkere med avl har håndværket utvivlsomt været et bifag, landbrugserhvervet det vigtigste. Af tingsvidner fremgår det, at adskillige "i huse eller til huse"-boende håndværkere af forskellige grunde har måttet opgive deres håndværk og nære sig som de bedst kunne ved arbejde for andre eller endog ved tiggeri. Det er tydeligvis en meget *heterogen* gruppe.

Deres *skattesats* er i størstedelen af perioden 1553-1656 lig med *fæstersatsen.* Det er tilfældet i årene 1553-1562, hvor der ikke findes nogen avl/ikke avldifferentiering, samt ved langt den overvejende del af udskrivningerne 1578-1638 og 1649-1653, for deres vedkommende, der havde avl 63). *Afvigelser* fra fæstersatsen optræder 1563-1570, 1571-1576, 1606, 1611-1614, 1627, 1639-1648 og 1654-1656.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Under *Syvårskrigen* 1563-1570 prægedes denne kategoris beskatning af den rene tilfældighed. Somme tider beskattedes de med selvejer-, somme tider med fæstersats. Er de to kategorier slået sammen til "mænd" eller "bønder og landboer" med samme sats, yder landhåndværkerne undertiden sammen med disse, undertiden halvt. Af og til optræder en særlig sats for møllerne, der da altid er højere end den, der gælder for landhåndværkerne - somme tider en mellemproportional mellem selvejere- og fæstersatsen. Tilsyneladende er det kun de landhåndværkere, "som ikke sidder for gård og giver landgilde", der beskattes qua landhåndværkere.

I perioden 1571-1576 ydede landhåndværkere med avl som jordegne, de uden avl som fæstere. Dette satsmønster kan måske forklares ved, at man endnu ikke har fundet den "rigtige" sats for denne kategori efter de forvirrede forhold under Syvårskrigen. - 1606 betalte de med avl halv fæsterydelse, de uden intet. I "krigsskatten" 1611-1614 ydede de med avl 4/5-fæsterydelse. Ved udskrivn. 1627, 25. marts, måtte landhåndværkere og møllere med avl af med 1/3 over fæsterydelsen.

Ikke uden interesse er den nedsættelse til *halv* fæstersats, der fandt sted ved *alle* udskrivninger 1639-1648 64), og den nye nedsættelse til 2/3-fæstersats ved udskrivningerne 1654-1656 65). Det er svært at danne sig nogen opfattelse om baggrunden for svingningen i satsstørrelsen i perioden 1639-1656: først halv fæsterydelse i 10 år, derpå hel fæsterydelse i 5 år, til sidst totrediedel-fæsterydelse de sidste tre år. Men det må under alle omstændigheder være begrundet i en flere gange ændret opfattelse af denne kategoris skatteevne i forhold til fæsterkategorien.

Ser man generelt på satsændringerne i hele 1600-tallet (frem til 1656) og sammenligner dem med afvigelserne fra fæsterydelsen i tiden 1553-1600, vil man konstatere, at alle afvigelser fra fæsternormen i 16. årh. er i *opadgående* retning, i praksis at landhåndværkerne (i det mindste sådanne med avl) har betalt som jordegne bønder, mens alle afvigelser i 17. årh. med undtagelse af én (1627) er i *nedadgående* retning 66). Det tyder på, at man i 17. årh. har vurderet deres skatteevne ringere end i 16. årh. - I denne forbindelse fortjener det at bemærkes, at i de ringeste "krigsskatten" 1611-1614 og skatterne 1654-1656 er udskrevet i syvklasse-systemet 67), altså det mest omfattende multiklassikale system, som bedre end det herskende fireklasse-system muliggjorde en opsplitning af kategorier, der satsmæssigt ikke havde kunnet differentieres på hensigtsmæssig måde ved anvendelse af det blotte successive-halverings-princip, der dominerede fireklasse-systemet. Men herom mere under SKATTEKLASSER 68).

f. *Tjenestedrenge.*

Tjenestefolk beskattedes så at sige fra begyndelsen af perioden. I 1536 måtte "arbejdskarle for helt leen" 69) af med halvdelen af deres "leen". I 1539 optræder, så vidt det kan ses, for første gang tjenestedrenge med kornsæd (af og til også med fiskeri) som skattepligtige. Intet tyder på, at tjenestetyende har været beskattet før 1530.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I skattebrevene figurerer tjenestedrengene sammen med gadehusmænd, hus- og gårdmænd, indester og pebersvende; fra ca. 1570 udskiller de sig fra dette samlede kompleks og optræder nu kun sammen med pebersvendene. Fra året 1579 optræder de almindeligvis i særskilt passus.

I perioden 1539-1578 beskattedes kun de tjenestedrenge, der *havde kornsæd,* mens sådanne, der modtog deres løn i penge, var fri. I 1539-brevets fritagelsesafsnit udtales, at de tjenestedrenge, som tjener for hel eller halv årsløn og ingen kornsæd har, skal være fri. Denne bestemmelse gentoges ved en udskrivn. i 1542, og i 1548 hedder det - lidt bagvendt - at de tjenestedrenge, der ikke tjener bonden for helt års løn eller halvt års løn, skulle være fri 70). I det mindste ved udskrivningerne 1543 og 1545 medtoges også tjenestedrenge, som "fisker" eller "bruger fiskeri for dem selv". At tjenestedrenge også har haft kreaturer, kan ses af kvægskattemandtallet fra Korsør 1566. Det har dog næppe været almindeligt.

I årene 1578/79 gik man over til at anvende *pengelønnen* som *beskatningsgrundlag,* uanset om tjenestetyendet havde kornsæd eller ej. Ved udskrivn. 1578, 1. juni, tales om de tjenestedrenge, som *tjener for fuld løn,* hvad heller de har kornsæd eller ej. Året efter 71) føjedes til denne formulering: "og den, som *ikke tjener for fuld løn".* Sidste gruppes ſats var altid halvdelen af første gruppes. Dette princip med udelukkende at anvende pengelønnen som ligningsgrundlag holdt sig med et par undtagelser 72) frem til Enevælden. Dog falder passus: "hvad heller de har kornsæd eller ej" ud med 1653-udskrivn.

Denne formulering lader imidlertid en del tilbage at ønske mht. til klarhed; særlig uklart er udtrykket: "hvad heller de har kornsæd eller ej". To tolkninger synes her mulige: at sæden simpelt hen er en *del* af den størrelse, som "fuld løn" måtte udgøre, eller at sæden er noget, der ydes *udover* den fulde løn, altså at lønnen ved anvendelse af sidstnævnte tolkning faktisk bliver større end "fuld løn". Uden på nogen måde at kunne bevisliggøre det, vil jeg tro, at begge tolkninger er rigtige. Man har nok på dette område (som på andre) fulgt egnens sæd og skik, ſå der har været lokale forskelle. At imidlertid den praksis med at give noget - fx. sæd - i *tilgift* til den fulde pengeløn har været ret vidt udbredt, om end ikke generelt gennemført, fremgår med al ønskelig tydelighed af tre forordninger fra 1606, 1. april, 1619, 16. nov. og 1655, 15. aug. 73), der ligefrem maximerer tjenestefolks løn til et bestemt i rigsdaler udtrykt beløb om året (1606: 6 rdl), "være sig i penge, sæd, varer, frihold for skat eller gildesøl eller og noget andet" (her taget fra 1619-forordningen) og fastsætter ſtraf, hvis værdien af de modtagne penge og andre goder overstiger det fastsatte beløb. Den omstændighed, at 1606-forordningen må gentages to gange inden for en periode af et halvt århundrede, gør den slutning nærliggende, at bønderne ved indgåelse af fæstemål med tjenestekarle i adskillige tilfælde har måttet af med mere end den rene pengeløn. Denne opfattelse understøttes af skattebrev 1626, 28. sept., hvor man finder en ejendommelig og kun denne ene gang anvendt graduering af tjenestefolks skattesatser alt efter, om de har fuld løn med sæd, fuld løn uden sæd, halv løn med og halv løn uden sæd - altså hele fire satser 74). Holder vi os

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til dem med den fulde løn, vil vi se, at de med sæd yder 1 daler, mens de uden sæd præsterer 3 ortsdaler. Altså: skatteevnen vurderedes højest hos tjenestedrenge med sæd. Men det blev som omtalt et isoleret tilfælde.

Når pengelønnen var ligningsgrundlag, turde det være indlysende, at tjenestedrenge, der ikke modtog pengeløn (men selvfølgelig kost, "husværelse" og tøj), heller ikke kunne komme til at betale skat. Det er nok baggrunden for, at tjenestepiger aldrig - bortset fra hovedskatteudskrivningerne 1645 og 1660 - kom til at betale skat. I perioder, hvor bønderne har haft vanskeligt ved at give deres tjenestefolk penge til løn eller i det mindste givet dem mindre, end de kunne tilkomme, er de pågældende tjenestefolk sluppet for skat 75).

Blandt dem, der var fritagne for at betale skat, formodentlig fordi de ikke modtog egentlig pengeløn, var de *bøndersønner, der arbejdede hjemme hos forældrene.* Indtil 1649 må man regne med, at de ikke har ydet noget. I det mindste findes i mandtalsmaterialet udtalelser herom. Om nogle af bønderne i Sejlstrup len 1632 (det drejer sig om Falk Gøjes tjenere) siges, at de ikke har andre tjenestedrenge end deres egne børn, og det fremgår klart, at der ikke ydes noget af disse 76). I Ringsted kl. lens mdt. 1628/jul/1629, påske findes hos summa summarum bemærkning om, at to personer er "hos deres forældre skattefrie efter tingsvidnes indhold". I mandtallene fra Dronningborg len for årene 1613, 1614 og 1617 er tjenestedrengenes navne skrevet helt ud, og man leder forgæves efter patronymika, som dog måtte findes, såfremt hjemmeværende børn var blevet beskattet 77).

I tiden efter 1645 synes der at blive mangel på tjenestefolk på landet (Jfr. 1654-skattebrevets bestemmelse om dobbeltbeskatning forneden), hvilket *kan* have fået bønderne til at lønne deres hjemmeværende sønner med penge. Dette er måske baggrunden for den nye bestemmelse om beskatning af dem, der indsattes i 1649-skattebrevet og bevaredes perioden ud: "Sammeledes skal og de bøndersønner, som er hjemme hos forældrene, give skat lige ved andre tjenestekarle og -drenge, eftersom de kunne være dygtige til at tjene for hos andre, enten for fuld eller halv løn".

Om nævnte mangel på tjenestefolk hedder det i 1654-skattebrevet: "Og efterdi derpå klages, at tjenestefolk for løn i disse gode åringer ikke vel kan bekommes, er for godt anset, at alle de, som er så føre, at de kan tjene for deres føde, og det dog ikke gøre ville, og sig for helt eller halvt år leje lade, skal, enten de i købstæderne eller på landet sig opholder og findes, give *dobbelt* skat mod andre tjenestefolk". 78) Denne bestemmelse har så godt som ingen respons i udskrivningsmaterialet; man synes altså ikke ligefrem at have jagtet sådanne "tjenesteløse" unge mennesker. Jeg har kun fundet én bemærkning, der må ses som respons på skattebrevet, nemlig fra Dragsholm len 1654, hvor der på mandtallets forside udtales, at der ikke er blevet angivet tjenesteløse personer i dette len.

Derimod kan undersøgelsesperioden opvise i det mindste to eksempler på *dobbeltbeskatning* af *alle* tjenestefolk. Ved udskrivn. 1621, 20. juli, udskreves

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

"den sædvanlige landeskat" af de såkaldte "uvisse personer", hvortil tjenestefolkene hørte. Udskrivningen gjaldt for to år, men ikke desto mindre betalte de nævnte uvisse personer også skat i forbindelse med udskrivn. 1622, 5. juli. Ved udskrivn. 1652, 30. sept., måtte tjenestefolk sammen med gadehusmænd betale en særskat på en halv rigsort (= 12 skill.) for hver "til flådens fornødenhed".

Noget tyder på, at man i det mindste i en del len har opfattet den i skattebrevene anførte sats for tjenestedrenge som kun vedrørende de tjenestefolk, der var hos selvejere og fæstere. Tjenestedrenge hos personer, tilhørende kategorier på "halvskat" (halvdelen af fæstersatsen), fx. kgl. ugedagsmænd og gruppen af husmænd og indester (sjældent), har rent faktisk fulgt deres husbond ned, således at de kun betalte halvdelen af det, andre tjenestedrenge betalte. Denne fremgangsmåde, der på ingen måde var hjemlet i skattebrevene, er fundet anvendt i Ålborghus len 1636-1640 ("tjenestedrenge hos dem, der giver halvskat"), Tryggevælde len 1622-1641 (drenge for fuld og halv løn hos ugedagsbønder), Hagenskov len 1641-1651 (ugedagstjenestedrenge), Tranekær len 1610-1633 (ugedagsdrenge) og 1642-1656 (drenge for fuld og halv løn på ugedag), Bøvling len 1654-1656, Dronningborg len 1654-1656, Lundenæs len 1610-1620 samt Riberhus og Møgeltønder len 1612-1618. Som det vil fremgå af de anførte årstal, har denne form for beskatning af "halvskatters" tjenestedrenge ikke på nogen måde været konsekvent gennemført.

Et særligt problem udgjorde beskatning af præsters og degnes tjenestedrenge. Iflg. kirkeordinansen af 1537 måtte hver sognepræst holde én karl skattefri. Men som regel havde han flere, hvortil kom, at han kunne have tjenestekarle på eventuelle annexgårde. Disse var principielt skattepligtige, men er nok i en del tilfælde sluppet for at betale skat 79). I mandtallene har man ikke så sjældent angivet, når tjenestedrenge havde en præst eller degn som husbond, idet man som marginalnote har tilføjet "præstens dreng", "degnens dreng" el. lign. 80). Præste- og degnedrenge nævnes specielt som skattepligtige i forbindelse med udskrivn. 1610, 10. april, en bestemmelse, der kom til at gælde for de tre følgende udskrivninger.

Det har sikkert været overordentlig almindeligt, at tjenestekarle har *unddraget sig beskatning,* eller er blevet *friholdt* af deres husbond. I miss. til skattebrev 1630, 10. sept., skal lensmændene påse, at ingen tjenestedreng forskånes, hvem de end tilhører. At tjenestedrenge ligefrem stak af fra skatten, haves der eksempler på 81). Men de var jo for øvrigt den mest mobile af alle kategorier, hvilket i sig selv har gjort en gennemført beskatning af dem vanskelig 82).

Umiddelbart skulle det synes muligt for tjenestefolks vedkommende at få belyst den uhyre interessante relation: indtægt - skat. Tjenestedrengene udgjorde jo datidens "fastlønnede". Og vi savner heller ikke oplysning om, hvor meget en fuld løn udgjorde i penge. Eller måske: hvor meget man mente den burde udgøre. Ovenfor er nævnt forordningerne af 1606, 1619 og 1655. I alle tre tilfælde var statsmagten interesseret i at fastslå, at lønnen for en fuldvoksen karl ikke måtte overstige 6 drl, og at evt. modtagen sæd eller andre løngoder skulle indregnes i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

disse 6 dlr. Mht. denne lønhøjde må man nok regne med, at der har været lokale forskelle. Og som omtalt foroven må man nok gå ud fra, at sæden i adskillige tilfælde ikke er blevet indregnet i lønnen, men er givet i tilgift til denne. Føjer man så andre løngoder (kost, logi, tøj) til, må forordningernes 6 dlr snarest fordobles. Holder man sig udelukkende til den i disse forordninger nævnte pengeløn, vil en tjenestekarl på fuld løn under forudsætning af, at der kun udskreves én skat med enkeltskattesats, komme af med en fireogtyvendedel af denne "normative løn". Intet under, at afkortning for tjenestefolk var yderst sjælden.

Af Martini-udskrivningen 1626 med dens opdeling på tjenestedrenge af begge løngrupper, eftersom de havde sæd eller ej, kan vi (af de forholdsvis få len, hvor denne ejendommelige opdeling har fundet respons) konstatere, at det har været særdeles almindeligt, at tjenestetyende havde sæd. I fem len, hvor jeg har konstateret en opdeling i overensstemmelse med skattebrevets krav, nemlig Dragsholm, Korsør, Odensegård, Nyborg og Åstrup, er forholdet følgende:

	Fuld løn		Halv løn	
	m/sæd	u/sæd	m/sæd	u/sæd
Dragsholm	72	-	67	75
Korsør	140	16	59	45
Odensegård	106	11	300	60
Nyborg	595	160	29	343
Åstrup	2	15	-	64
For alle 5 len	915	202	455	587

Når skattebrevene brugte formuleringerne "fuld løn" - "ikke fuld løn", er det indlysende, at den fulde løn udbetales til de voksne tjenestekarle, den "ikke fulde" til tjenestedrengene. Om "ikke fuld løn" er lig med "halv løn", kan vel ikke siges med sikkerhed, men det fortjener at bemærkes, at kun et forsvindende ringe antal af mandtallene bruger formuleringen "ikke fuld løn"; så godt som alle taler om "halv løn" 83).

Den måde, hvorpå tjenestedrenge for fuld og halv løn er anført i vel størsteparten af mandtallene 84), indicerer ret kraftigt en art skattemæssig samhørighed mellem husbond og tjenestetydende. Når man i mandtallene nøjes med at markere tjenestedrenge med en simpel streg, skyldes det højst sandsynligt, at oppebørselsmændene har hentet det samlede beløb for husbond og tjenestedreng hos husbonden; højst sandsynligt har husbond trukket det i karlens løn, hvis ikke han simpelthen har betalt for ham (Jfr. ovennævnte forordninger om tjenestefolks løn). Under alle omstændigheder har han kunnet *drages til ansvar for, at hans tjenestefolks skat blev betalt.*

Det gjaldt i hvert fald så langt tilbage som i 1570. Således står der i kvægskattebrevet 1570, 18. dec., at "dersom nogen tjenestedreng bortløber,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

efter at han er skrevet, og ikke betaler og fuldgør, hvis han er skrevet for, da skal hans husbonde, som han tjente, det for ham udlægge og betale". Også af tingbøgerne fremgår det, at husbond har været ansvarlig for sine tjenestefolks skat 85). I skattebrevet til udskrivn. 1649, 1. sept., (og i skattebrevene perioden ud) findes en længere passus vedr. problemet bortflyttede tjenestefolk: "Og når skattebrevene er læste og til tinge forkyndede, da skal ingen tjenestekarl, søn eller dreng må begive sig andetsteds bort, uden han tilforn leverer sin husbond, hvis han bør, eftersom forskrevet er, at give i denne skat, heller også det levere til den, hvor han har sin værelse og ophold, og hvor han siden befindes, da bevise han sig, til hvem han således har sin skat betalt eller og husbonden selv at svare til skatten og den betale, om han ham lader bortkomme, før skatten er udlagt".

Fra 1653 skulle mandtallet på tjenestedrenge *udarbejdes* af *sognepræsten* 86), hvilket også er sket i adskillige tilfælde, som det fremgår af udskrivningsmaterialet. Der er endog eksempler på, at dette er sket før 1653 87). Det er muligt, at man har anset præsten for at være mere kyndig end lensadministrationen hvad angår åstedsforholdene på dette område. Men at præsten ikke altid har vidst besked om de lokale forhold, kan ses af en fortegnelse fra Åstrup len i forbindelse med 1653-udskrivningen, hvor præsten har taget forbehold: "- såvidt mig, fremmed mand er ukendt (dvs. mig, for hvem en fremmed mand er ukendt) muligt er at udforske". En anden præsteseddel kaldes et "rigtigt mandtal, såvidt jeg af sognemændene kunne udforske" 88).

Tjenestedrengene er den kategori, hvis *antal svinger mest* fra udskrivning til udskrivning, ofte ret kraftigt. Der er en stærk tendens til nedgange under krige, især under den sidste del af Kejserkrigen og Torstenssonfejden (mindre under Kalmarkrigen).

En undersøgelse af disse forhold i 4 sjællandske og 2 fynske len har vist, at antallet af tjenestedrenge kan være 4-5 gange større i nogle år end i andre. I den følgende opstilling er nævnt højeste og laveste antal inden for mandtalsperioden. Der regnes kun med det samlede antal, tages intet hensyn til, at dette er sammensat af hele og halve tjenestedrenge:

Kalundborg	1623:	355	1633:	72
Korsør	1613:	497	1656:	113
Ringsted kl.	1648:	545	1628:	196
Tryggevælde	1637:	552	1652:	209
Hagenskov	1620:	675	1628/29:	290
Hindsgavl	1612:	481	1644:	131

Stikprøveundersøgelser af andre (bl.a. jyske) len udviser samme kraftige udsving.

Vi ved, at disse udsving har interesseret lensadministrationen en hel del, da alt for store udsving i kategori-tallene fra den ene udskrivning til den anden kunne fremkalde antegnelser fra Rentekammeret. Derfor har lensadministrationens repræsentant ofte måttet lade spørge til tinge, hvad der var *årsagen* til disse

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udsving. - Den kunne være at finde i, at tjenestedrenge var udskrevne til soldater og dermed skattefri. I mdt. 1643, Sct. Hans, Korsør len, findes en bemærkning om, at nedgangen skyldes dette. Men nok så ofte angaves årsagen i tjenestefolkenes større mobilitet. På en løs seddel, indlagt i mdt. 1620, Martini, Riberhus og Møgeltønder len, står, at årsagen til, at skatten ikke løber så højt op i år som ved den nærmest foregående udskrivning (1618) var den, at tjenestedrengene - efter at bønderne havde indhøstet - for størstedelen drog til Frisland eller Holsten for at tærske og ikke kom tilbage igen førend henimod jul, hvor skatten både var skrevet, udgivet og leveret. Under afkortningerne i mdt. 1622, Martini, Bøvling len, fortælles, at "tjenestefolk vaccerer også fra et sted til et andet, og fordi ikke muligt, at de alle åringer kan skatte lige mange". Men årsagen til fx. en nedgang i antallet af tjenestekarle kunne også være rent økonomisk. I juni 1597 forlangte (Tingsv. af Bjæverskov herredsting 30. juni. Bil. til skatten af Tryggevælde len 1596, Luciedag) delefogden på Tryggevælde besked, om der var flere husmænd og tjenestedrenge i Bjæverskov herred end det antal, som mandtallet angav. Tingalmuen svarede hertil, at mandtallets antal var rigtigt og tilføjede, at "mesteparten både af gårdmænd, husmænd og tjenestedrenge var meget forarmet, og mange af tjenestedrengene rømte af deres tjeneste, dér de fornam, at skat skulle skrives". I hvor høj grad rømning af tjenestedrenge har kunnet påvirke svingningerne i antal fra udskrivning til udskrivning, er uklart. Selv om der er adskillige vidnesbyrd herom i materialet, mener jeg dog ikke, at denne årsag kan tildeles større vægt. Derimod kan bøndernes manglende evne til i det hele taget at lønne tjenestefolk utvivlsomt have øvet indflydelse på svingningerne. I august 1653 spurgte slotsskriveren på Antvorskov kloster sognefogderne og bønderne i birket, hvad der var årsagen til, at de ikke havde så mange karle og drenge "til kongeskatterne at give". Hertil svaredes der, at "tvende onde og besværlige åringer har forårsaget, at de ikke her på lenet har haft middel til at kunne holde uden halvt så mange karle og piger som i de andre åringer". (Antvorskov kl. len. Tingsv. af Antvorskov birketing 1653, 9. aug.).

g. *Pebersvende.*

Denne kategori beskattedes i hele undersøgelsesperioden og forud for denne - dog med visse afbrydelser i begyndelsen af 17. årh. Pebersvende synes at være med i praktisk talt alle udskrivninger i perioden 1530-1600. I perioden 1600-1660 beskattedes de sporadisk 89) i de første tredive, regelmæssigt i de sidste tredive år.

Deres skattesats var efter 1548 fæstersatsen, bortset fra årene 1553-1563, hvor de kun ydede halvt, og 1611-1614, hvor de - ligesom landhåndværkerne - kun ydede 4/5-fæsterydelse, samt i årene 1654-1656, hvor de betalte 1/3 over fæstersatsen.

Pebersvende er en sjældent forekommende kategori i mandtallene, ofte mangler den. Er de med, optræder de almindeligvis i et antal af 1, 2 eller 3 stykker. Men der findes dog len, der kan opvise et ret anseligt antal, omend ret svingende

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fra udskrivning til udskrivning 90). Dog er det ikke udelukket, at en del af pebersvendene som følge af deres omflakkende tilværelse ofte har kunnet unddrage sig beskatning.

Uagtet flertallet af pebersvendene nok har ernæret sig ved handel med bønderne, almindeligvis "detailhandel", men af og til også "forprangshandel" 91), så findes der i udskrivningsmaterialet en del vidnesbyrd om, at de også - måske ved siden af deres handelsvirksomhed - har næret sig ved håndværk eller ligefrem lønnet arbejde. Der er også påtruffet pebersvende med avl 92).

h. *Andre kategorier:*
Gårdmænd, husmænd, indester og gadehusmænd.
De resterende kategorier i skattebreve og mandtaller er gårdmænd, husmænd, indester og gadehusmænd 93). Af disse fire kategorier beskattedes de to første lige fra begyndelsen af undersøgelsesperioden: husmænd fra 1530, gårdmænd fra 1535. Indesterne kom med fra 1549, gadehusmændene fra 1566 94). Men den mulighed kan ikke udelukkes, at de to sidstnævnte kategorier før 1549 og 1566 er blevet beskattet som husmænd. De beskattedes, således som det skal ses ved gennemgangen af de enkelte kategorier, ikke ved enhver udskrivning, men dog mere i 1500- end i 1600-tallet.

Disse kategoriers registrering i mandtallene fra 1580'erne kan ikke andet end efterlade et særdeles forvirrende indtryk. De er alt andet end skarpt afgrænset fra hinanden. Benævnelserne *skifter* ofte inden for det enkelte len, somme tider fra udskrivning til udskrivning - ja, i Kalundborg len i en stor del af lenets mandtalsperiode endog inden for en og samme udskrivning 95). Af og til synes flere kategorier at være skjult under én benævnelse (fx. på Sjælland "indester" under "husmænd"). Nogle af benævnelserne optræder hyppigere i nogle dele af Riget end i andre ("Gårdmænd" i ganske særlig grad øst for Storebælt, "husmænd" synes ikke helt så almindeligt i Jylland som på Sjælland; til gengæld optræder "indest" tilsyneladende hyppigere i Jylland). Er fx. "indester" sat sammen med en anden kategori, er denne på Sjælland almindeligvis "husmænd" (dog ofte med tilføjelse af "gårdsæder"), i Jylland i udstrakt grad bolsmænd (af og til også gadehusmænd). Men det er ikke altid, de er sat sammen med en eller flere andre kategorier; ikke så sjældent optræder de i selvstændige kolumner (eller partialkolumner) med selvstændig post i summa summarum. Dette synes mere almindeligt på Fyn og i Jylland end i Sjælland.

Jeg vil anse det for i høj grad sandsynligt, at man i datiden særdeles ofte ikke har været i stand til at holde disse kategorier klart ude fra hinanden. Det var jo, hvad man kunne kalde "affinens-grupper". Og det har nok heller ikke været nogen nødvendighed, da de jo i de fleste tilfælde betalte samme skattesats (halv fæsterydelse). - For at illustrere forvirringen og den i høj grad manglende præcision mht. anvendelsen af disse benævnelser kan fremføres, at hver enkelt af dem er påtruffet synonymt med hver af de andre eller med "udenforstående"

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kategorier:
gårdmand = husmand, indest, bolsmand, gårdsæde - ja, endog fæstebonde
husmand = indest, gårdmand, gadehusmand, bolsmand
indest = gårdmand, husmand, gadehusmand, halvgård
gadehusmand = husmand

Som omtalt foroven er de alle påtruffet som landhåndværkere.

Nedenfor skal søges udfundet en eller anden *specifik* betydning af hver af disse kategoribenævnelser. Men først må stilles spørgsmålet: hvad har udgjort disse kategoriers beskatningsgrundlag?

Det fremgår klart af materialet, at nogle af dem har haft avl. Dette gælder nok indesterne - især de jyske - i højere grad end de andre kategorier. Men flertallet af dem, der har haft et erhverv eller en indkomst, har ernæret sig af håndværk, fiskeri, hvor dette var muligt, ("Strandhuse") samt lønnet arbejde for andre. Men det må understreges, at mange ikke har haft et egentlig indtægtsgrundlag - i det mindste ikke et nogenlunde fast. Adskillige må have været aftægtsfolk, kronisk syge eller "stakler", der ofte måtte nære sig ved tiggeri. (Se forneden under husmænd).

Generelt taget hører disse kategorier til de ringest stillede dele af landbefolkningen. Men der er givetvis store forskelle. Således synes de jyske indester ganske godt ved magt. Det samme gælder hus- og gårdmændene i Fers herred (Landskrone len). Nogle af aftægtsfolkene har lagt lidt til side til deres gamle dage; men disses antal har næppe været stort.

Deres *skattesats* var almindeligvis *halv fæsterydelse* ("halvskat"); den var enerådende i perioden 1530-1611 96). I perioden 1611-1656, hvor disse kategorier ikke beskattedes regelmæssigt (bortset fra indesterne), var der flere *afvigelser* fra denne sats. Således betalte gadehusmænd og husmænd krigsskatten 1611-1614 med kun 30 % af fæsterydelsen. 1652-1653 betalte gadehusmænd 1/4-fæstersats, 1654-1656 kun 1/6. Men for disse (afvigende) perioder gjaldt, at udskrivningerne var foretaget i multiklassikale systemer (bortset fra 1652) 97), der bedre muliggjorde afvigelser fra normen: halv fæstersats end normalklassesystemet efter 1579. Indesterne betalte dog altid halvskat.

Som omtalt foroven er kategorier som gårdmænd, husmænd og gadehusmænd meget ofte blevet beskattet, selv om det ikke krævedes i skattebrevene. Men den mulighed kan selvfølgelig ikke udelukkes, at der fx. under benævnelsen "husmænd" i adskillige tilfælde fjæler sig indester.

Adskilligt tyder på, at disse kategoriers skattesats generelt taget har været *for høj*. I det mindste findes der ved en del af udskrivningerne mellem 1621 og 1656 98), hvor gadehusmænd, husmænd og indester beskattes, bestemmelse i skattebrevene om nedsættelse af skatten eller fuldstændig forskånsel for disse kategoriers vedkommende 99). Men det bedste vidnesbyrd om deres manglende skatteevne turde være den omstændighed, at antallet af husmænd, gadehusmænd og indester, der var til afkortning pga. forarmelse, især inden for perioden 1620-1660, var meget stort, sammenlignet med afkortningerne for de andre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kategorier. Dette gælder ikke mindst den sjællandske øgruppe. Problemet skal behandles under husmænd forneden.

Det er undtagelsen, at samtlige fire kategorier er nævnt i et og samme skattebrev 100). Som regel er kun nævnt et par stykker (hvoraf altid indester). Men den omstændighed, at man ved nogle få udskrivninger nævner både gårdmænd, husmænd, gadehusmænd og indester som skattepligtige (til samme sats), kunne jo tydes derhen, at hvert af disse udtryk har haft en *specifik* betydning. I det følgende skal ved inddragelse af mandtalsmaterialet forsøges en "indkredsning" af hver af disse fire kategorier som socialgruppe. Endvidere vil spørgsmålet om deres erhvervs-og indtægtsforhold blive nøjere uddybet.

Gårdmænd. - Denne benævnelse, der ikke må forveksles med (fæste)gårdmand eller (fæstebonde)gårdmand i visse jyske len, synes kun anvendt i ret ringe grad, og inden for mandtalsperioden er den så afgjort "på vej ud". I de få mandtaller, der er bevaret fra tiden før 1600, forekommer den ganske vist i ikke ringe omfang; men fra 1610, da den store stamme af mandtaller for alvor sætter ind, træffes den kun ganske få steder. *Topografisk* findes benævnelsen kun brugt meget sporadisk i Riget vest for Storebælt og er her tilsyneladende forsvundet før 1610. I de sjællandske len, hvor den anvendtes i mere udstrakt grad, forsvinder den i tiden mellem Kejserkrigen og Torstenssonfejden. Mest anvendt er udtrykket i de skånske landskaber, hvor man finder det anvendt endnu i sidste mandtal over kategoriskat (1656).

Som omtalt er udtrykket vanskeligt at skille ud fra "husmand" og "indest". At ordet sporadisk kan dække begreberne "gårdsæde" og "bolsmand", vil jeg anse for sandsynligt 101). Men at der (i det mindste i 16. årh.) *må* have været en forskel mellem "gårdmand", "husmand" og "indest", fremgår deraf, at de som omtalt er nævnt alle tre i et og samme skattebrev. Endvidere finder der enkelte tilfælde af differentiering sted i tiden 1600-1614 102). Skulle man forsøge at udfinde den specifikke betydning af benævnelsen gårdmand, mener jeg, at det må være en person, der har *boet på selve gården,* sandsynligvis uden at have haft part i denne. Formentlig har man i de len, hvor benævnelsen er anvendt, herved betegnet den husmand, der boede på selve gården i modsætning til ham, der boede i særskilt hus på gårdens grund. Det kan vel have været tale om folk på aftægt, i nogle tilfælde med et eller andet håndværk til at supplere en aftægtsydelse med 103). Illustrerende er det måske, når der som overskrift over en kolumne i mdt. 1622, Martini, Kristianopel len, hedder: "Indester, som har part i gårde", mens en anden kolumne har overskriften: "Gårdmænd, som ikke har part i gårde" 104). Når det derimod i et tingsvidne af Gønge herred 1598, 30. jan. 105), (Glimager sogn) hedder, at en fæstebonde har "udkøbt sin gårdmand", som er flyttet fra gården, så synes ordet gårdmand nærmest lig indest 106).

Husmænd. - Denne betegnelse forekommer overalt i Riget. På Bornholm brugtes benævnelserne "udbyggere" og "gårdmænd" om indester og husmænd.

Som omtalt kan det være vanskeligt at afgrænse udtrykket "husmand" over for betegnelserne "indest" og gadehusmand". At det i adskillige tilfælde er

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

anvendt ganske synonymt med disse to betegnelser, er hævet over enhver tvivl. Når der fx. i adskillige len kun optræder "husmænd", men ikke "indester" ved udskrivninger, hvor skattebrevet end ikke omtaler husmænd, men nok indester, som skattepligtige, så har man en stærk formodning om, at skattebrevets "indester" her dækkes af mandtallets "husmænd". Der findes også adskillige vidnesbyrd om, at udtrykkene gadehusmænd og husmænd anvendtes i flæng 107); det har nok været følt naturligt. Gadehusmanden var jo en husmand; og det må ofte have været vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at differentiere mellem gadehusmænd og husmænd i de tilfælde, hvor de begge sad på en bondegårds grund (se gadehusmænd forneden). Når så skattesatsen var den samme, har man simpelt hen slået dem sammen. *Dog* findes der eksempler på, at man - i det mindste ved nogle udskrivninger - virkelig har differentieret mellem husmænd og indester, ja, endog mellem husmænd, indester og gadehusmænd, uagtet disse betalte den samme sats, idet mandtallene har sammentælling for hver enkelt kategori 108).

Forsøger man at skildre husmændene som socialgruppe, deres erhvervs-, indtægts- og boligforhold med henblik på at nå frem til det specifikke indhold af benævnelsen "husmand", så er det faktisk ikke så få oplysninger, der kan hentes ud af mandtallene og bilagene til disse, og dette stof kan suppleres med brevmaterialet i Kancelliets Brevbøger. Desværre må det erkendes, at disse oplysninger ikke er sådant beskafne, at de kan give et éntydigt billede af husmændene som socialgruppe. I virkeligheden kan personer med betegnelsen "husmænd" udgøre alt fra tiggere til forholdsvis velhavende rentiers. Dog må den altovervejende del af dem sandsynligvis placeres på samfundets laveste trin.

Bjerget sig har de ved avl, håndværk, lønnet arbejde for andre, aftægtsydelser eller ved formuer, som de har været i stand til at lægge op i de tilfælde, hvor de tidligere har haft en gård i eje eller brug. Men i de sidste 15-20 år af undersøgelsesperioden har mange husmænd måttet bjerge sig ved simpelt tiggeri.

Husmænd *med avl* træffes i enkelte mandtaller 109), men det synes så ganske afgjort at være undtagelsen. Formodentlig er avlen en del af en aftægtsydelse, og i så fald har de pågældende husmænd haft deres jord af deres husbonds grund 110). At de har haft kreaturer, har vi adskillige vidnedsbyrd om, bl.a. fra kvægskattemandtallet fra Korsør len 1566 111). En stor del har næret sig som *håndværkere.* Det har vel som oftest været husmænd uden avl. I de mandtaller, der har sideordnet opstilling, og hvor sidste kolumne ofte har overskriften: "Husmænd" ("Husmænd og indester" el. lign. formuleringer), kan vi se, at en del af personerne har håndværkertilnavne 112). Men der findes også eksempler på, at en landhåndværker ikke bruger eller må opgive sit håndværk og derfor bliver husmand 113). En del husmænd har været *fiskere* 114), men nok så ofte boede disse i gadehuse, ofte kaldet "små huse", "fiskerhuse" eller "strandhuse" 115).

Adskillige husmænd - måske de fleste - har bjerget sig ved mere eller mindre *løst arbejde* for andre. Nogle har været i et tjenesteforhold, der formodentlig ikke har adskilt dem fra det egentlige tjenestetyende 116). En del husmænd har

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

været *aftægtsydere,* tidligere bønder, der har afgivet gården til deres sønner eller til andre. Det kan godt være vanskeligt at adskille disse fra indesterne. Lettest lader det sig gøre for Jyllands vedkommende, og her er det klart, at indesterne har beholdt en ejendoms- eller brugspart i gården, hvilket formodentlig ikke har været tilfældet for husmændenes vedkommende (se indester forneden). Socialt set må sådanne aftægtsfolk have haft vidt forskellige kår. Bedst har de haft det i de tilfælde, hvor de har været i stand til at lægge lidt til side i den tid, de sad på gården 117). Bemærkelsesværdigt er det, at adskillige af hus- og gårdmændene i Fers herred (Landskrone len) ved udskrivn. 1628, jul/1629, påske betalte ekstraordinært store beløb, fx. 16, 18, 22 1/2, 24, 26, 27, ja 45 mk, hvor den krævede ydelse af husmændene kun var 9 mk. Men da herredet rummede adskillige selvejerbønder, er det vel tænkeligt, at de nævnte hus- og gårdmænd med de høje skattesatser har været velbjergede aftægtsfolk.

Husmændene har boet enten i selvstændige huse på gårdens grund ("i huse") eller i selve gårdens bygning ("til huse"). I førstnævnte tilfælde kan det godt være vanskeligt at adskille dem fra gadehusmændene, i sidstnævnte tilfælde fra indesterne. Husmænd, der har boet "til huse", har nok været de socialt ringest stillede, ofte slået sammen med tjenestetyendet 118).

Søger man ud fra de nævnte oplysninger at uddrage en eller anden specifik betydning af ordet "husmand", specielt at afgrænse det over for begreberne "indest" og "gadehusmand", så vil jeg mene, at udtrykket - specifikt anvendt - dækker de personer, der uden at have del i en gård enten boede til huse i dennes stuehus eller i et selvstændigt hus på gårdens grund. Det er vel oftest tidligere besiddere eller brugere af gårde, der er gået på aftægt og herunder ernærer sig på forskellig vis. Men det kan også være brødre til ham, der er gårdens "hovedmand". Iøvrigt kunne en mand reduceres til husmand ved at jorden blev taget fra gården 119).

Husmænd beskattedes som omtalt foroven halvt mod fæsterne 120), hvilket utvivlsomt har været for høj en sats for størsteparten af det samlede husmandskorpus. I det mindste er der bevaret i tusindvis af tingsvidner fra alle dele af Riget, hvorved *forarmede husmænd* enten helt fritoges for skat (det almindeligste) eller fik deres skattesats sat ned til halvdelen. En del mandtaller arbejdede ligefrem med husmænd og gårdmænd til flere satser 121), hvilket jo nok kunne antyde, at det samlede husmandskorpus ikke har udgjort nogen homogen masse 122).

Indester. - Om indester udtaler Ostersson-Weylle i sit juridiske Glossarium kort og godt: "Indeste mand og kone kaldes de, som har hus og værelse hos andre". I Kalkars Ordbog over det ældre danske Sprog er indester dem, der sidder til huse på landsbyen. Den mand, der frem for nogen i nutiden har beskæftiget sig med indestbegrebet, Fridlev Skrubbeltrang 123), har ikke nogen éntydig forklaring på, hvad indest er. Han mener, at indesterne kan *inddeles i fire grupper:* 1) Forhenværende gårdmandsfolk, der er gået på *aftægt* (Nogle af dem kan godt have lagt penge op til deres gamle dage), 2) *Medbrugere* af gårde, 3) Folk i fast

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tjenesteforhold samt 4) *Socialt ringe stillede* (enker, invalider, gamle). - På grundlag af denne opdeling konkluderer Skrubbeltrang: "De befolkningsdele, der benævnes indester, rækker således fra bondesamfundets bund til dets top" - altså en meget heterogen masse (jfr. husmænd).

Denne forklaring på, hvad der *kan* ligge bag benævnelsen "indest", kan kun underbygges af mandtalsmaterialet. Også her er ordet alt andet end éntydigt. Ser vi på mandtallene fra hele Riget, gør der sig en forskel gældende for de enkelte dele af dette mht., *hvem* man sætter indesterne sammen med i de tilfælde, hvor disse i kolumnering og summa summarum optræder sammen med andre kategorier. I de *sjællandske* mandtaller optræder de (i det mindste op til Kejserkrigens tid) som omtalt foroven oftest sammen med husmændene, mens de i de *jyske* mandtaller sættes sammen med bolsmændene, enkelte gange også sammen med gadehusmændene 124). I det mindste for den sjællandske øgruppes vedkommende synes det at være undtagelsen, at der optræder både indester og husmænd i to selvstændige kolumneringer med to poster i summa summarum. Der er her en del udskrivninger, hvor der kun optræder indester og flere, hvor der kun optræder husmænd. I sidstnævnte tilfælde har man - som omtalt foroven under behandlingen af husmænd - en meget stærk fornemmelse af, at benævnelsen "husmand" helt eller delvis dækker "indeste". Dette hindrer på ingen måde, at man har været klar over, at der har været en forskel 125).

De bedste oplysninger om, hvad indester er - eller snarere *kan* være - kan ikke hentes ud af mandtallenes kolumnering, marginalnoter samt summa summarum. Afkortningerne og (især) tingsvidnerne giver meget bedre oplysninger, idet de udtrykker sig mere omstændeligt. Men her kan der i høj grad iagttages *geografiske forskelle* mht. præciseringen af udtrykkene. Mens der for den *sjællandske* øgruppes vedkommende ikke i forbindelse med anvendelse af ordet "indest" i afkortninger og tingsvidner knyttes sådanne bemærkninger, at man er i stand til at nå frem til en specifik opfattelse (evt. flere opfattelser) af indestbegrebet, ligger forholdet helt anderledes for *Jyllands* vedkommende: her får man al den præcisering, man kan ønske sig. For *Fyn* er forholdene egentlig ikke stort bedre end på Sjælland. Det samme gælder de *skånske landskaber.* I det følgende vil kun blive behandlet indest-problematikken på den sjællandske øgruppe og - i særlig grad - i Jylland.

Går man ud fra den skrubbeltrangske firedeling af indestbegrebet, vil man for Sjællands vedkommende ikke ud fra mandtalsmaterialet være i stand til at foretage en "udsortering". Det sjællandske indest-korpus synes at være en diffus masse, som måske nok, som hævdet af Skrubbeltrang, kan firedeles. Ud fra ekstraskattemandtallene og bilagene til disse lader det sig i hvert fald ikke gøre; dertil er formuleringerne alt for upræcise - oftest mangler de helt.

I Nykøbing lens mdt. 1611 hedder det om en person i husmandskolumnen, at han ikke er indest men har en halvgård. I Korsør lens mdt. 1614, Martini, findes en bemærkning under Tranderup (Slagelse herred): "Iver Nielsen var en indest og har nu Niels Eriksens hus sammesteds". I mdt. 1617 for Ringsted kl. len tales der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

om "Indester, som ere eller sidder i gårde eller hus hos andre, som selv har huse" (husindester; de yder 1 rigsort, halvdelen af, hvad en gadehusmand giver). Når Ålholm lens mdt. 1621 (uvisse personer) taler om "indester, som sidder inde hos andre", så er denne formulering tydelig nok hentet fra skattebrevet. I mdt. 1645, Mikkelsdag og jul, Roskildegård len, er der klamme om 2 gange 2 personer i Vindinge sogn (Tune h.); ud for klammen står: "Indest - én gård". I et tingsvidne af Ringsted herred 1628, 28. febr. (Ringsted kl. len. Bil. t. mdt. 1628, 1. jan.), hedder det om en person, at han er "ingen såbonde, men for nogle år siden har givet gården over til sin søn, som endnu bor i den, og han er indest".

Skulle jeg på grundlag af de få oplysninger, der kan hentes ud af det sjællandske udskrivningsmateriale, *skønne* over, hvad indester er, vil jeg have svært ved at adskille dem fra husmændene. I hver fald er der for mig ingen tvivl om, at de socialt set rangerer under de jyske indester.

Ser vi på det *jyske* materiale 126), er det som omtalt meget bedre i stand til at give konkrete oplysninger om indestbegrebet. En del eksempler vil illustrere dette.

I afkortningerne ("Forandring udi skatten") i mdt. 1612, Århusgård len, siges om en person, at han "befindes at være en indest eller halvgårdsmand og udi gårde med en anden fæstebonde". Mandtallene fra Hald len o. 1640 samt bilagene hertil omtaler ofte det forhold, at der tidligere har boet flere bønder på én gård, hvor der nu kun bor én; der skal derfor i hvert enkelt tilfælde afkortes for indester. En mand i Bøvling len, der hidtil har skattet af tredieparten af en gård for en jordegen indest, har overladt denne trediepart til sin svoger, der nu ene besidder gården 127). I 1620 er en fæsteindest i Overby i samme len bortflyttet, "og gården tilsammen nu bruges af hovedmanden". En anden indest er død, og gården bruges nu af hovedmanden 128). I Koldinghus mdt. 1610 omtales, at en bonde har været indskrevet for hovedmand af en gård, en anden for indest; nu har imidlertid hovedmanden solgt sin part i gården; den tidligere indest indføres nu i mdt. for en halv jordegen bonde, den tidligere hovedmand for en halv fæstebonde. I samme len og samme mdt. omtales en indest, der har solgt "sin halve gård og gårdsejendom" til en adelsfrue. I afkortn. til Bøvling lens mdt. 1611 står som overskrift over et stykke: "Udi lige måde de indester, som har opladt deres anpart gårde, de påboede, til hovedmanden udi gårdene alene at bruge og besidde". En interessant oplysning findes på en løs seddel, indlagt i mdt. 1620, Riberhus og Møgeltønder len: "Indester, som giver halv skat, forandres årligen, eftersom godset samles, at somme afdør og somme køber hinanden af godset". Om fem indester og husmænd i Mariager kl. lens mdt. 1629 hedder det, at de "har givet med deres gårdmænd". I et tingsvidne af Skjern birketing 1632, 3. okt. 129), hedder det, at én mand har gården alene, "så der er ingen indestskat af den gård at bekomme". I et andet tingsvidne til samme mdt. 130) hedder det, at en person, nu besidder den gård, "som han tilforn var skrevet en indest for". Et tredie tingsvidne fra samme len, mdt. 1634 131), bevidner, at en mand "har opladt den halve gård, han iboede, til sin søn, og han har den i stede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og fæste og besidder samme halve gård ene og er på mad og mål med ham". I massevis af tingsvidner fra Skivehus len fra 1630'erne tales om, at "hovedmanden" overtager hele gården, fx. derved, at hans indest dør eller flytter fra gården. I et tingsvidne af Hillested herredsting 132) fortælles, at en indest er død, "og den part gård, han påboede, har hans gårdmand i fæste og stedet til sin egen part af gården, som han tilforn besad". I afkortningerne til Koldinghus lens mdt. 1656 omtales, at en gårdmands anpart af en gård er brændt, "så gårdmanden siden fik indestens part i fæste". Den måske bedste oplysning om den specifikke jyske betydning af ordet "indest" findes i en dom fra samme Koldinghus len 133), hvoraf skal bringes flg. passage: ". . . .så og efterdi af fremlagte vidner kan eragtes, at indester i mandtal forkortes af den årsag, at gårdsparter sammenlægges og fæstes. . . . . undertiden en gård udi nogen dele bortfæstes, undertiden de adskilte parter sammenfæstes, da. . . . . vidste jeg ikke at tildømme de, som havde afhændet deres bolig, skat deraf at give, ikke eller de, som gårdsparter har sammenfæstet, for hver de forrige adskilte parter særdeles skat at udrede, men for gårde og indester, som nu forefindes, efter K.M. skattebreve at udrede".

Ovenstående eksempler viser tilfulde, at *jyske indester er medejere eller medbrugere af gårde,* i en del tilfælde vel også halvgårdsmænd; de svarer altså nøje til Skrubbeltrangs forklaring nr. 2. Det hindrer vistnok ikke, at de også kan passe på forklaring nr. 1 (aftægt); det gælder vistnok især selvejerindesterne, der har beholdt en del af gården, efter at de er gået på aftægt. Man må vel gå ud fra, at den dag de afhænder deres gårdspart, går de over i de jordegne husmænds rækker 134). At de jyske indester skulle kunne tilpasses Skrubbeltrangs 3. og 4. forklaring, har jeg meget svært ved at se.

Jeg kan ikke se rettere end, at de sjællandske indester socialt set har rangeret betydelig lavere end de jyske. Denne opfattelse kan støttes af det ubestridelige faktum, at begrebet "forarmede indester" (sammen med "forarmede husmænd") i meget højere grad har været knyttet til den sjællandske øgruppe end til Jylland.

De jyske indester har bjerget sig ved landbrug, de sjællandske har foruden ved landbrug ernæret sig ved håndværk, mølleri, fiskeri. Der er også fundet en degn og en skriver blandt indesterne.

Som omtalt foroven betalte de halvt mod fæsterne, hvilket jo var hjemlet i skattebrevene, både, hvor indesterne optrådte i passus vedr. de tilfælde, hvor der boede flere bønder på en gård, og i de tilfælde hvor de var nævnt specielt. Der er i mandtalsmaterialet enkelte eksempler på, at man ikke har fulgt skattebrevets skattesats (se forneden under SKATTEKLASSER).

Gadehusmænd. - Som nævnt ovenfor anvendtes ordet "husmand" ikke så sjældent synonymt med gadehusmand. Derimod har jeg ikke fundet noget sikkert vidnesbyrd om, at det har været brugt synonymt med "indest". At der imidlertid er en forskel mellem det begrebsmæssige indhold, der dækkes af de tre betegnelser, kan som omtalt foroven ses deraf, at der i visse mandtaller er poster for hver af de tre kategorier.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Samtidens *definition* af en gadehusmand kan hentes dels ud fra Ostersson-Weylles "Glossarium Juridicum" (1641), dels fra Arent Berntsen: "Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed" (1650-56). Den første forfatter siger, at gadehuse "kaldes de huse, som *bygges på gaderne* i landsbyerne og er ingen jord eller avl til". Arent Berntsen omtaler dem som små, ringe huse og værelser, *"bygget på bøndergårdes grund"* og beliggende "ved gaden eller landevejen gennem landsbyerne". De havde intet jordtilliggende "uden undertiden en liden kålhave, som dog gemenligen under gårdsens grund er hørende". Det var derfor også håndværksfolk og arbejdere, der beboede disse huse 135). I nyere tid er gadehusmænd behandlet af Fridlev Skrubbeltrang, som siger 136), at betegnelsen gadehusmænd i flæng brugtes om alle huse, der ikke havde noget større jordtilliggende, og at man bl.a. i det 17. århundredes jordebøger skelnede mellem gadehuse med og gadehuse uden avl, navnlig på Sjælland. Skrubbeltrang forener Ostersson-Weylle og Arent Berntsens to afvigende opfattelser og opdeler gadehusene på de egentlige på bygaden beliggende huse og de på bøndergårdsgrund beliggende; sidstnævnte kalder han "indesthuse".

Mandtalsmaterialet bekræfter tilfulde, at benævnelsen "gadehuse" anvendtes både om huse på selve bygaden og huse på bøndergårdes grund; dog har jeg intetsteds i materialet fundet betegnelsen "indesthuse" anvendt om sidste gruppe 137).

Om gadehusmændenes erhvervs- og indtægtsforhold kan siges, at mandtalsmaterialet bekræfter Arent Berntsens oplysninger herom. I det hele taget synes der i denne henseende ikke at være nogen forskel på gadehusmændene og husmændene. Blandt begge - til tider og mange steder uadskillelige - kategorier findes en del personer, der har haft avl. Deres små tilliggender har disse gadehusmænd utvivlsomt haft af de gårdes grund, hvorpå de sad.

Om gadehusmændenes erhvervs- og indtægtsforhold samt spørgsmålet gadehusmænd med avl kan bl.a. hentes flg. oplysninger fra udskrivningsmaterialet.

Ved en 1612 i Skåne udskreven skat til lønning af vagtmandskab skal "hver, der sidder i gadehuse eller til huse og bruger jord i marken" give 1 rdl (og den gadehusmand, der ikke har jord i marken, 1/2 rdl). I mdt. 1621, Silkeborg len, er hos gadehusmændene angivelse af, hvem de *tjener*. I Ålborghus mdt. for samme år omtales, at en del gadehusmænd er blevet forarmet, fordi "fiskeriet er slet borte". Det omtales også, at der blandt disse gadehusmænd findes embedsmænd, der for øvrigt efter formuleringen i mandtallene synes at være bedre ved magt end fiskerne. I et tingsvidne af Arts herred (1624, 17. jan. Bil. t. mdt. 1623, Kalundborg len) omtales "øde gadehuse og de husmænd, som i næstforleden sommer var udskrevet og havde været i kongens arbejde ved København og Frederiksborg". Om et gadehus i Høstentorp hedder det i et tingsvidne af Tureby birketing 1632, 6. marts 138), at der aldrig er gået madskat deraf "af årsag der ikke kan sås mere korn dertil uden én tønde". Om en i gadehus boende person hedder det i et tingsvidne af Mols herredsting 1637, 6. dec. 139), at han "ikke er god for at gøre noget skrædderarbejde, som forsvarligt kan være; dertil har han

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ingen avl til det gadehus, han påbor". I et andet tingsvidne af Øster Lisbjerg herredsting 1641, 24. febr. 140), omtales en mand, der bor i et gadehus i Mejlby, "som hverken er jord eller kålgårdssted til". "I sine unge dage var han en hjulmand, men kan nu ikke bruge sit embede". I mange tingsvidner fra alle dele af Riget omtales, at gadehusmænd er ugedagstjenere til hovedgårde. At de gadehusmænd, der boede på enkelte bønders grund, også har været "ugedagsmænd" for disse bønder, kan der næppe være nogen tvivl om.

Ser vi på gadehusmændenes beskatningsforhold, finder vi, at de blev beskattet første gang i 1539. Derefter beskattes de først i årene 1566-1570, glider derpå ud af skattebrevene og beskattes derpå igen under krigsskatten 1611-1614, i 1621 og 1622 (skat af uvisse personer), ved de to udskrivninger i året 1628, i 1633 og 1634 og derpå igen ved de fem udskrivninger 1652-1656. Ved disse sidste udskrivninger synes man at have inddraget dem til regelmæssig beskatning; herom kan dog intet siges med sikkerhed, da det drejer sig om så få udskrivninger.

Hvad angår de for gadehusmændene i skattebrevene krævede satser gælder det, at de som følge af den sporadiske beskatning ikke nåede at få en "karakteriserende sats", fx. halvskat som indester og husmænd. I det mindste fire satser synes anvendt i perioden 1539-1656. I 1539 betaler gadehusmændene 30 % af det, "mændene" ydede. Ved udskrivningerne 1566, 26. aug., 1568, 24. nov. og 1570, 18. dec., betalte de halvt mod fæsterne, hvilket de også gjorde ved de to udskrivninger i 1628 (18. febr. og 8. sept.). Under krigsskatten 1611-1614 ydede de 30 % af fæstersatsen, i årene 1633 og 1634 kun 25 % af samme sats. Dette forhold (25 %) gjaldt også ved udskrivningerne 1652 og 1653, hvorimod gadehusmændene ved de sidste tre udskrivninger af kategoriskat 1654, 1655 og 1656 kun præsterede 1/6 fæsterydelse 141).

Et - synes det mig - sikkert vidnesbyrd om samtidens manglende evne (eller vilje) til at differentiere mellem kategorierne: husmænd - indester - gadehusmænd, er det notoriske faktum, at personer, benævnte gadehusmænd, mange steder er blevet beskattet ved adskillige udskrivninger, hvor denne kategori overhovedet ikke er nævnt i brevene som skattepligtig. Ved disse ulovlige beskatninger synes gadehusmændene generelt at have betalt halvt mod fæsterne eller det samme som indester og husmænd 142).

II: *SKATTEKLASSER.*

Som omtalt i indledningen til SKATTEPLIGT kan skatteyderne *samles i grupper efter ydelsen,* således at alle de, der betaler samme skattesats (lægsvis eller individuelt) henføres til en og samme gruppe. En opstilling med kategorierne samlet i "ydelsesrammer" *udtrykker klart relationerne mellem kategorierne i henseende til skatteprestationer.*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I det følgende vil sådanne grupper blive kaldt *skatteklasser.* Dette er en benævnelse, jeg selv har skabt på grundlag af skattebrevenes kategori- og ydelsesangivelser. Men det fortjener at omtales, at det i udtrykket indeholdte begreb ingenlunde har været ukendt for samtiden, idet slet ikke så få mandtallers summa summarum har samlet kategorierne efter ydelsernes størrelse for de enkelte kategorier 1); dette har medført, at kategorier, der i flertallet af mandtallene optræder samlet (håndværkere med avl og uden, tjenestedrenge for fuld og ikke fuld løn) i summa summarum er adskilt.

1. *Klassificering - emnet i almindelighed.*
Det har vist sig, at ved alle udskrivninger af *almindelige pengeskatter* (landeskatter) i tidsrummet 1530(35)-1660, hvor kategorisering og klassificering har fundet sted, altså hvor der i det hele taget er tale om en graduering af ydelserne, har de i skattebrevene opførte kategorier været opdelt på fra 2 til 7 ydelsesklasser. - Disse differentierede præstationsmønstre vil i det følgende blive kaldt *klassesystemer.* Det enkelte system benævnes efter *antallet af klasser,* der indgår i det:
1. TO klasser 2. TRE klasser 3. FIRE klasser 4. FEM klasser 5. SEKS klasser 6. SYV klasser

I det følgende vil vi kalde:
Nr. 1: TO-klassesystemet
Nr. 2 og 3 (taget under ét): *Normalklasse-systemerne*
Nr. 4, 5 og 6 (taget under ét): De *multiklassikale systemer.*
Men selvfølgelig også: TRE-, FIRE-, FEM-, SEKS- og SYV-klassesystemet.

Hvis relationerne mellem satserne for de enkelte klasser fremtræder med en udpræget regelmæssighed, noget "gængs anvendt", et alment differentieringsprincip, kan der tales om en *norm,* fx. treklassenormen (i årene 1548-78) og fireklassenormen (1579-1653). Disse to normer er for så vidt meget enkle, som de simpelt hen fremkommer ved en *successiv halvering* af klasseydelserne, når vi udgår fra selvejerydelsen. Altså ved en enkeltskat, udskrevet i treklassenorm: 2 drl - 1 dlr - 1/2 dlr, og i fireklassenormen: 2 dlr - 1 dlr - 1/2 dlr - 1 ort. I realiteten kan man kun tale om disse to normer, idet toklassesystemet aldrig nåede at blive nogen norm og de multiklassikale systemer som vist forneden nærmest må betragtes som varianter af fireklassenormen.

Tre- og fireklassenormerne karakteriseredes ikke alene ved en fast relation i henseende til ydelse *(normalrelation),* men også derved, at de enkelte kategorier udskrivning efter udskrivning indgår i de samme klasser *(normalklassificering).* De ganske få afvigelser fra normalklassesystemernes normalrelation vil i det følgende blive kaldt *relations-varianter.* Det er således indlysende, at fx. "fireklassesystem" og "fireklassenorm" ikke behøver at være éntydige begreber, selv om de rent faktisk er det i så godt som alle tilfælde. *Klassificerings-varianter* kan der tales om i de få tilfælde, hvor der i normalklassesystemerne er tale om et klasseskifte (omklassificering af kategorier).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Baggrunden for klassificeringen af kategorierne må vel være en af statsmagten foretagen *vurdering* af den *enkelte kategoris skatteevne* (formue, formåenhed) i forhold til andre kategorier. Dvs. at kategorier, der vurderedes til *samme* skatteevne, naturligt anbragtes i en og samme ydelsesklasse. - Det er derfor af største vigtighed generelt at behandle spørgsmålet om *fastsættelsen af disse relationer,* hvilke principper der kan tænkes at ligge til grund herfor samt for ændringer i et givet relationsmønster. Det drejer sig her om samtlige skattepligtiges "indplacering" i skatteydelses-rammer. Hvad man må interessere sig for er dels fastsættelsen af en givet norm, dels afvigelser fra denne norm.

Af særlig interesse at få belyst er i denne forbindelse følgende *fire* fundamentale forhold:

1. Hvilken klasse en kategori *almindeligvis* ("normalt") henføres til? - Denne undersøgelse foretages bedst på basis af normalklassesystemerne. Den vil fortælle os noget om, hvordan samtiden under normale forhold har opfattet den enkelte kategoripersons skatteevne i forhold til andre kategorier. - Nært knyttet til denne undersøgelse er en gennemgang af:
2. selve *ydelsesrelationerne* i et givet klassesystem samt ændringer i disse relationer.
3. Om en kategori *skifter klasse* inden for et og samme klassesystem ("omklassificering" af en kategori). - Dette afslører i virkeligheden en *omvurdering* af den enkelte kategoris skatteevne. Det kan være af interesse at undersøge, hvorfor man har foretaget denne omvurdering.
4. Hvordan *"opsplitningen"* er foregået i de tilfælde, hvor man gik fra toklassesystemet til normalklassesystemerne og fra disse til et af de multiklassikale systemer. - Dette kan fortælle noget om, hvorledes man har vurderet den *relative* skatteevne hos kategorier, der under et system med færre klasser har figureret i samme klasse.

I det følgende vil vi *først* beskæftige os med:

a. de formodede principper for normalklassesystemernes relationsfastsættelse samt selve relationerne (svarende til pkt. 1 og 2 foroven),
b. at analysere de ret få tilfælde inden for disse systemer, hvor enten normalrelationen ændres (relationsvarianter) eller, hvor kategorier skifter klasse (klassificeringsvarianter) (svarende til pkt. 2-3),
c. at undersøge måden, hvorpå en opsplitning finder sted (pkt. 4).

Dernæst vil samtlige seks klassesystemer blive gennemgået med angivelse af relationer og klassificering af kategorierne. - Til *sidst* skal mandtalsklassificeringen behandles.

a. Gennemgår man de i skattebrevene anførte skattebeløb for de enkelte kategori-personer, er der meget, der tyder på, at udgangspunktet for de skattepligtiges differentiering i klasser i henseende til skattebeløbets størrelse har været *fæsteren.* Han var den *norm,* det udgangspunkt, hvorudfra man - i det mindste fra 1548 - vurderede de andre kategorier i henseende til skatteformåenhed. Fæsteren

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

var den mand, hvis gennemsnits-skatteydelse ved alle enkeltskatte-udskrivninger var én rigsdaler. Han havde avl og ydede ingen ugedage. I klasse med fæsterne var normalt (indtil 1639) landhåndværkere med avl og pebersvende.

Med fæsterydelsen som "central satsnorm" (eller ydelsen for læg af 10 fæstere) placeredes de andre kategorier af den skattepligtige landbefolkning:

1. *Over:* Selvejere.
2. *Under:* I det store og hele de personer, hvis hovedindtægt har hidrørt fra en eller anden form for tjenesteydelse eller som har været forpligtet til ulønnet tjenesteydelse.

Udtrykt på en anden måde:

Selvejere:	Fæstere:	Andre:
2x	x	>x

At *selvejernes* beskatning i virkeligheden er en *dobbeltbeskatning* er hævet over enhver tvivl 2). Fra og med udskrivn. 1548, hvor selvejere og fæstere skattemæssigt skiltes, satte man - utvivlsomt ganske bevidst - beløbet for en selvejer til det dobbelte af "normalsatsen", 1 dlr (20 mænd eller bønder og landboer yder 20 jochimsdaler) eller 2 lod sølv. Dette har været en ren og skær administrativ-fiskal foranstaltning uden egentlig hjemmel i selvejerens økonomiske formåen 3), selv om det selvfølgelig ikke kan udelukkes, at selvejerne i de før 1548 eksisterende blandede læg af selvejere og fæstere rent faktisk har betalt større beløb end fæsterne, dog næppe konsekvent det dobbelte. Afgørende for statsmagtens beslutning om at lade selvejerne betale dobbelt mod fæsterne *kan* være erkendelsen af, at selvejerne ikke betalte landgilde (i det mindste ikke i samme forstand, i hvilken dette ord blev brugt om fæsterne), og derfor ipso facto måtte skønnes at besidde større skatteevne 4).

Ser vi på de kategorier, hvis individuelle skattebeløb ligger *under* fæsterens, kan vi selvfølgelig ikke udelukke, at en hel del af dem har haft tilliggender, hvorpå de har dyrket korn eller græsset kreaturer. Dette gælder i det mindste om de kgl. ugedagsmænd, der skattede halvt mod fæsterne, uagtet de havde tilliggender af samme størrelse som de almindelige fæsteres. Endvidere deles jo landhåndværkere i sådanne med og sådanne uden avl, hvoraf den første gruppe (i det mindste indtil 1639) skatter som fæsterne. Også for tjenestedrenge gælder - i det mindste i perioder - den samme differentiering (sæd - ikke sæd). Men her gælder det jo, at den sæd, som tjenestedrengene har, ordentligvis er at betragte som en del af deres løn.

Afgørende er imidlertid, at personer, henhørende til disse kategorier, har præsteret ulønnede eller lønnede tjenesteydelser, idet de enten har ydet hoveriarbejde (kgl. ugedagsmænd) eller har haft indtægter ved siden af det udbytte, de kunne opnå af en evt. jordlod; ja, mange af dem har slet ikke haft et sådant udbytte af landbrugsvirksomhed, hvilket tydeligt fremgår af skattebreves formulering 5). Deres væsentlige indtægter hidrører således fra forskellige former for tjenesteydelser. Herunder er møllere og landhåndværkere uden avl, tjenestekarle,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gadehusmænd, husmænd og indester. I fireklassesystemet har personer, tilhørende disse kategorier, gennemgående betalt *halvt* mod fæsterne, dog med den undtagelse, at tjenestedrenge med ikke fuld løn (halv løn) naturligvis kun har betalt halvt mod dem med fuld løn.

Konklusionen af ovenstående må blive, at udgangspunktet for "normalskatteydelsen" er "normal-avl", hvilket vil sige en fæstegårds-bonde, der ikke gjorde ugedage til adelen eller kronen. Var man selvejer, dobledes ydelsen op. Havde man ikke "normal-avl" og/eller udførte man ubetalte eller betalte tjenesteydelser, ydede man under normalsatsen.

Relationerne mellem klasserne kan udtrykkes ved *indextal.* Det vil her være naturligt at sætte fæsterydelsen (normalsatsen) til 100. Selvejerens må da blive 200, den tredie gruppes 50. Dette er treklassenormen, der som omtalt var den almindelige frem til 1579. Fireklassenormen dannes dette år ved, at gruppen af tjenestekarle deltes i sådanne med fuld og sådanne med ikke fuld løn, der retfærdigvis måtte bevirke en graduering af skatteydelsen efter lønnens højde; denne sidste gruppes indextal bliver således 25.

I alle de udskrivninger, der foretoges efter den faste tre- eller fireklassenorm, beholdt hver enkelt kategori disse indextal.

b. *Afvigelser* fra talrelationen 200-100-50-25 (relationsvarianter) er sjældne. De forekommer kun under Syvårskrigen, ialt fem gange. Ved udskrivn. 1565, 20. aug., i treklassesystem, var forholdet: 200-120-60. Ved udskrivn. 1568, 24. nov., også treklasses: 200-133 1/3-66 2/3. Ved de to udskrivninger 1569, 2. juni, og 1570, 18. dec., begge i fireklassesystem, var relationen: 200-150-100-50. Ved udskrivn. 1570, 22. maj: 200-100-57 1/7.

Ligesom ændringer i ydelsesrelationerne er sjældne inden for normalklassesystemerne, er dette også tilfældet med evt. *klasseskifte* eller "omklassificering" af enkelte kategorier inden for de nævnte systemer (klassificerings-varianter) 6). Heller ikke her kan det undre, at det især er Syvårskrigens tid, der kan opvise omklassificeringer; men de er mærkelig inkonsekvente. Det gængse treklassesystem placerer i perioden 1548-70 selvejerne i 1. klasse, fæstere og landhåndværkere (uden angivelse af avl) i 2. klasse og resten af kategorierne i 3. klasse. Ved udskrivn. 1561, 6. juli, er imidlertid de kgl. ugedagsmænd rykket op i 2. klasse. 1563, 14. juni, rykker landhåndværkere med avl op i 1. klasse, mens 2. klasse nu rummer dem uden avl. 1566, 1. april, er indester, pebersvende og tjenestedrenge rykket op i 2. klasse, mens de kgl. ugedagsmænd figurerer i 3. klasse. 1568, 24. nov., er møllerne rykket op hos selvejerne (men udskrivningen er som omtalt også en relationsvariant). Dette rettes dog året efter, således at de kommer til at yde 3/4 mod selvejerne og 50 % over fæsterne, men så er vi inde i et fireklassesystem (relationsvariant).

Ved treklasseudskrivningerne 1571-76 (6 udskrivninger, én om året) figurerer landhåndværkere med avl sammen med selvejere. Da man forud for 1571 ikke konsekvent har skelnet mellem landhåndværkere med og uden avl, har man

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

åbenbart været i tvivl om, hvor man skulle placere disse. Tilsyneladende er man gået ud fra, at de havde indtægt af normale fæstegårde foruden det, deres håndværk kunne indbringe dem. Men ved udskrivn. 1578, 1. juni, glider de ned blandt fæsterne, hvor de forbliver lige til 1639, 19. jan. Fra og med denne udskrivning og frem til 1648-udskrivningen glider de ned i 3. klasse i fireklassesystemet, idet de med avl betaler halvt mod fæsterne, de uden halvdelen af dette, hvilket vil sige, at de kommer i klasse med tjenestedrenge for ikke fuld løn. Fra 1654 og perioden ud øgedes ydelsen for landhåndværkere (uden angivelse af, om de har avl eller ej) således, at de betalte 2/3 mod fæsterne (møllerne dog det samme som fæsterne), men så er vi også ude af fireklassesystemet.

c. Når man går fra toklassesystemet til treklasse- og fra dette til fireklassesystemet, sker det ved en *opsplitning* af kategorier, der tidligere har været beskattet ens og derfor været i samme klasse. Særlig markant er her selvejernes udskillelse i 1548, der skabte treklassenormen. En anden opsplitning var den i 1579, hvor tjenestekarle med ikke fuld løn kom til at skatte halvt mod dem med fuld løn, hvilket frembragte fireklassenormen. Disse to opsplitninger tjener således til at skabe normalklassesystemerne.

De former for opsplitning, hvorved fremkommer *multiklassikale* systemer, optræder først *efter* 1600, og det bliver ved betragtningen af dem klart, at vi ikke har med egentlige normer at gøre, men snarere med *afvigelser* fra *fireklassenormen.* Ved udskrivningerne efter 1600 forekommer de 4 gange under Kalmarkrigen (1611-14), 4 gange under Kejserkrigen og året derefter (1630), og så igen fra 1654 og perioden ud. De sidste to udskrivninger (1655, 1656), der foregår efter et system med 7 klasser, synes ligesom at skabe en ny norm. Men dette kan pga. det ringe antal udskrivninger ikke fastslås med sikkerhed. Det kan ikke undre, at det i særlig grad er under krige, man finder de multiklassikale systemer anvendt.

Det viser sig at det i ganske særlig grad er *landhåndværkerne,* hvis ydelse "omstruktueres", men det bevirker også ændring for *tjenestekarles* vedkommende, undertiden også for andre kategorier. - Under Kalmarkrigen nedsættes landhåndværkernes ydelse ved de fire 2 1/2-skatter med 20 % i forhold til fæsternes. Tjenestekarles ydelse nedsættes endnu mere, således at denne, der normalt var lig med landhåndværkere uden avl, nedsattes 25 % i forhold til denne kategori. Pebersvendene følger landhåndværkere med avl, og gadehusmænd og husmænd følger tjenestekarle med fuld løn. Resultatet bliver således, at relationen fra fireklassenormen kun opretholdtes for selvejere, fæstere og kgl. ugedagsmænd ("Kalmarkrigsnormen"). Anderledes ved udskrivn. 1627, 25. marts; da lå landhåndværkere med avl 1/3 over fæsterne, de uden avl og tjenestekarle fulgte efter i samme forhold og denne gang også de kgl. ugedagsmænd. Ved de sidste udskrivninger (1654-55-56) yder landhåndværkere 2/3 mod fæstere (men i perioden 1639-48 har de som omtalt kun ydet halvt, således at der reelt er tale om en stigning). Tjenestekarlene følger landhånsværkerne,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvorimod pebersvende betaler 1/3 over fæstere disse tre år (Gadehusmændene yder 1/6-fæsterydelse). Her synes som omtalt en ny norm at være i sin vorden ("Syvklassenormen").

I det mindste fire opsplitninger hidrører fra en omstruktuering af tjenestekarlenes ydelse. Udskrivn. 1626, 28. sept., hvor tjenestekarlene deltes eftersom de havde sæd eller ikke samt hel løn eller ikke (4 ydelsesklasser), blev et enkeltstående tilfælde. I årene 1629 og 1630 lå tjenestekarle med fuld løn 50 % over landhåndværkere uden avl, altså 3/4 mod fæsterne, hvorimod de i 1653 kun betalte 1/4-fæsterydelse (Det samme gjaldt også ugedagsmænd og gadehusmænd).

Det er betegnende, at ved *alle* opsplitninger, der jo skaber fem-, seks- og syvklassesystemerne, er der tale om skatter, der udskrives med højere satser end enkeltskatten (1 1/2, dobbelt og 2 1/2); dette har selvfølgelig lettet opsplitningen.

2. *Gennemgang af klassesystemerne.*

I det følgende vil blive gennemgået de enkelte klassesystemer, der anvendtes fra 1535 og frem til Enevælden.

Til angivelse af de enkelte kategoriers ydelsesforhold vil vi gå ud fra selvejernes indextal: 200 (se foroven) og så sætte alle de andre klasseydelser i forhold hertil. For hver klasse nævnes de kategorier, der hører til klassen.

Ser vi først på klassesystemerne i *kronologisk* henseende, får vi følgende *hovedlinier* i udviklingen:

I. ca. 1535-1548: Den *"embryoniske"* periode. - Systemet *skabes* og udvikler sig så småt. Der er tale om to eller tre ydelses-klasser, afbrudt af udskrivninger uden klassifikation (Ingen klassifikation eller 2 klasser er det almindeligste). Ikke noget egentlig system i det.

II. 1548-1578: (Dog med udelukkelse af Syvårskrigen) Treklassenormens periode. Mønstret ganske fast, dog med klasseskifte i 1570'erne for tjenestekarles og pebersvendes vedkommende (fra 3. til 2. klasse, dog fra 1578 tilbage til 3.).

III. 1579-1653: Fireklassesystemets altovervejende dominans. Varianter spiller ingen større rolle. De multiklassikale systemer kun anvendt under Kalmar- og Kejserkrigen.

IV. 1654 - ud: Er en syvklassenorm på vej?

TO-klassesystemet,
der anvendtes frem til 1548 - dog afvekslende med treklassesystemet - var for så vidt ganske simpelt, som det placerede de egentlige landbrugere, altså selvejerne og fæsterne, i 1. klasse og resten af landbefolkningen i 2. klasse:

Klasse:	Indextal:	Klassificering:
1.	100	Egentlige landbrugere
2.	50	Resten

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De i 1. klasse kaldtes almindeligvis "mænd", "mænd, bønder og landboer" (her må "bønder" stå for selvejerbønder), "bonde og almuesmand", "bønder og menige almue". - I 2. klasse figurerer ugedagsmænd (kongens og kirkens), gårdsæder, gårdmænd, husmænd, gadehusmænd, pebersvende og tjenestedrenge med sæd. Selv om dette system er ret udifferentieret, synes man dog at have bestræbt sig på en vis form for retfærdighed.

TO-klassesystemet anvendtes også under Syvårskrigen. I 1. klasse optrådte jordegne og fæstere sammen 7), af og til også landhåndværkere og møllere 8). I 2. klasse optræder resten af de skattepligtige kategorier. Ydelsesforholdet er 100-50 bortset fra udskrivn. 1564, 1. sept., af Jylland, Fyn, Sjælland og Smålandene, hvor forholdet var 100-75.

TRE-klassesystemet
anvendtes i perioden 1535-1578. I tiden 1535-1548 brugtes det afvekslende med toklassesystemet. Det er egentlig først med 1548, at systemet får en fast form, at en treklassenorm bliver skabt.

I tiden frem til 1548 er det tilsyneladende kun anvendt to gange (1535 og 1539). Ydelsesrelation og klassificering er som følger:

Klasse:	Indextal:	Klassificering:
1.	100	"Mænd" - "Mænd, bønder og landboer"
2.	50	Kgl. ugedagsmænd
3.	25	Gårdmænd, pebersvende, husmænd, gadehusmænd, tjenestedrenge med sæd.

Altså fremkaldt ved, at ugedagsmændene toges ud af toklassesystemet til særskilt beskatning. I det mindste i 1535 lettedes denne fremgangsmåde ved en høj skattesats (80 lod sølv af 20 mænd), der gjorde en differentiering mere naturlig. (Jfr. de multiklassikale systemers anvendelse ved dobbeltskatter m.m.).

Med året 1548 skabes ved selvejernes udskillelse af "mændene" og deres placering i 1. klasse en *treklassenorm,* der i det mindste i tiden frem til Syvårskrigens begyndelse havde følgende relations- og kategorimønster:

Klasse:	Indextal:	Klassificering:
1.	200	Selvejere
2.	100	Fæstebønder, landhåndværkere (uden angivelse af avl)
3.	50	Resten af den skattepligtige del landbefolkningen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Klasse 3 omfatter altså sådanne kategorier som kgl. ugedagsmænd, indester, husmænd, pebersvende og tjenestedrenge med sæd 9).

Selv om udskrivningsforholdene under Syvårskrigen som omtalt var meget kaotiske, følges i det store og hele dette mønster for treklasseudskrivningernes vedkommende 10). - Ved udskrivningerne i årene 1571-1576 (i alt 6) optræder en anden art treklassenorm, idet som omtalt foroven landhåndværkere med avl er placeret sammen med selvejerne, de uden avl sammen med fæsterne. Også pebersvende og tjenestedrenge med sæd figurerer i denne periode i 2. klasse. - Ved udskrivn. 1578, 1. juni, den sidste før skabelsen af fireklassesystemet, går man tilbage til mønstret fra 1571, idet dog landhåndværkerne (som 1571-76) deles i sådanne med og sådanne uden avl, der placeredes i henholdsvis 2. og 3. klasse.

FIRE-klassesystemet
udvikles som omtalt af treklassesystemet ved udskillelse af tjenestedrenge med ikke fuld løn i 1579 11). Det bliver som omtalt det helt dominerende system frem til og med udskrivn. 1653, 12. aug. Af 65 udskrivninger af almindelig pengeskat i tidsrummet 1579-1653 er 57 udskrevet i fireklassesystem.

Systemet er bygget op på den i 1579 skabte norm, der var fast i to henseender:
1. *Ydelsesrelationen* - "den successive halvering": 200-100-50-25 - er den *samme* i alle udskrivninger efter denne norm (Normalrelation).
2. *Klassificeringen* er den *samme* i alle udskrivninger efter denne norm (Normalklassificering).

Fra denne norm er der nogle få *afvigelser,* både i henseende til ydelsesrelation og klassificering.

Fireklassenormen har - med maximal kategorisering af hver klasse - følgende udseende:

Klasse:	Indextal:	Klassificering:
1.	200	*Selvejere*
2.	100	*Fæstere, møllere og landhåndværkere m. avl,* pebersvende.
3.	50	*Møllere og landhåndværkere u. avl.* Gadehusmænd, husmænd, indester, *ugedagsmænd, tjenestekarle m. fuld løn.*
4.	25	*Tjenestekarle m. ikke fuld løn* 12).

Denne opstilling rummer på én gang *alle* de ved udskrivninger i fireklassenorm 1579-1653 benyttede kategoriseringsmuligheder, opdelt på de klasser, hvor de hører hjemme. Hvilke kategorier, der medtoges ved de enkelte udskrivninger, er behandlet foroven under stykket "Kategorisering. Emnet i almindelighed". Vi så

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

her, at man arbejdede med en stamkategorimodel, anvendt i perioden 1603-1630 (dog ikke ved alle udskrivninger) og kategoriseringsmodel I (anvendt 1559-1602, 1628 og 1631-35), II (1635-52) og III (1653-56).

Som ovenfor omtalt kunne dette faste mønster brydes i henseende til relationerne, altså således at indextallene ændredes. Dette er for fireklassesystemets vedkommende behandlet s. 92. Nævnes kan her, at det kun forekommer nogle få gange i slutningen af Syvårskrigen (1569 og 1570) - og ellers ikke.

Mht. *ændringer i fireklassesystemets klassificering* (indplacering af kategorier på klasser) må det være tilstrækkeligt at henvise til det s. 92 anførte 13).

Vi forlader nu normalklassesystemerne og går over til at behandle de multiklassikale systemer. Som ovenfor omtalt må disse nærmest betragtes som afvigelser fra fireklassenormen. Generelt kan det siges, at disse afvigelser er fremkommet ved, at man har *"forskudt"* især landhåndværkernes og tjenestekarlenes ydelser i forhold til fæsterydelsen. - De multiklassikale systemer, der sammenlagt er anvendt elleve gange i tidsrummet 1611-1656, omfatter som omtalt FEM-, SEKS- og SYV-klassesystemerne.

FEM-klassesystemet
finder vi ved de to udskrivninger 1629, 1. okt., og 1630, 10. sept. Skatten 1653, 12. aug., udskreves ganske vist i femklassesystem (dobbeltskat), men ved miss. s.å., 19. sept., halveredes satserne for selvejernes og fæsternes vedkommende (men altså ikke for de andre kategorier); herved blev udskrivningen fireklasses.

Ved de to udskrivninger finder vi følgende relations- og klassificeringsmønster:

Klasse:	Indextal:	Klassificering:
1.	200	Selvejere
2.	100	Fæstere, landhåndværkere og møllere m. avl
3.	75	Tjenestekarle m. fuld løn
4.	50	Landhåndv. og møllere u. avl, ugedagsmænd
5.	37 1/2	Tjenestekarle f. ikke fuld løn.

Af opstillingen ses, at femklassesystemet i dette tilfælde er fremkommet derved, at tjenestekarle med fuld og ikke fuld løn yder 50 % over deres sats i fireklassenormen.

SEKS-klassesystemet
anvendtes ved tre udskrivninger, hver med sit relationsmønster: 1626, 28. sept., 1627, 25. marts og 1654, 14. juli.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ved 1626-udskrivningen anvendtes nedenstående relations- og klassificeringsmønster:

Klasse:	Indextal:	Klassificering:
1.	200	Selvejere
2.	100	Fæstere, landhåndværkere og møllere m. avl
3.	66 2/3	Tjenestedrenge f. fuld løn m. sæd
4.	50	Landhåndværkere og møllere u. avl, tjenestedrenge f. fuld løn u. sæd
5.	33 1/3	Tjenestedrenge for ikke fuld løn m. sæd
6.	25	Tjenestedrenge f. ikke fuld løn u. sæd.

Det ses tydeligt, at denne noget kunstige afvigelse fra fireklassenormen er fremkommet ved en opdeling af tjenestekarlene på ikke mindre end fire grupper både efter lønnens størrelse og efter, om de har sæd eller ikke. Det har resulteret i, at tjenestedrenge med sæd har betalt 1/3 over deres relationsnorm.

For udskrivningen 1627, 25. marts, ser mønstret således ud:

Klasse:	Indextal:	Klassificering:
1.	200	Selvejere
2.	133 1/3	Landhåndværkere og møllere m. avl
3.	100	Fæstere
4.	66 2/3	Landhåndværkere og møllere u. avl, tjenestedrenge f. fuld løn, ugedagsmænd
5.	50	Husmænd
6.	33 1/3	Tjenestedrenge f. ikke fuld løn.

Dvs. at afvigelsen fra fireklassenormen er fremkommet ved en forskydning opad med 33 1/3 % for landhåndværkernes, tjenestedrengenes og ugedagsmændenes vedkommende.

Ved den sidste udskrivning i seksklassesystem (1654, 14. juli) finder vi følgende relations- og klassificeringsmønster:

Klasse:	Indextal:	Klassificering:
1.	200	Selvejere
2.	133 1/3	Pebersvende
3.	100	Fæstere, møllere m. avl
4.	66 2/3	Landhåndværkere u/angivelse, møllere m. avl, tjenestedrenge f. fuld løn, ugedagsmænd
5.	33 1/3	Tjenestedrenge f. ikke fuld løn
6.	16 2/3	Gadehusmænd.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Mønstret fremkommer ved, at pebersvende, landhåndværkere, tjenestedrenge (som helhed) beskattes 1/3 over deres gængse niveau, mens gadehusmændene betaler 1/3 under det, de betalte i 1653 14).

SYV-klassesystemet
optræder i forbindelse med 6 pengeskatteudskrivninger: 1611, 10. april, 1612, 1613, 19. juni, 1614, 1655, 10. aug. og 1656, 1. sept.

Ved de første fire udskrivninger, alle under Kalmarkrigen og året derefter, ser mønstret således ud:

Klasse:	Indextal:	Klassificering:
1.	200	Selvejere
2.	100	Fæstere
3.	80	Møllere og landhåndværkere m. avl, pebersvende, ågerkarle
4.	50	Ugedagsmænd
5.	40	Møllere og landhåndværkere u. avl
6.	30	Tjenestedrenge f. fuld løn, gadehusmænd, husmænd
7.	15	Tjenestedrenge f. ikke fuld løn.

Mønstret er fremkommet ved en 20 % nedsættelse af landhåndværkernes og en 40 % nedsættelse af tjenestedrenges normalydelse (normalrelation) 15).

Ved de sidste to pengeskatteudskrivninger af kategoriskat, nemlig dem i 1655 og 1656 finder vi følgende syvklassesystem:

Klasse:	Indextal:	Klassificering:
1.	200	Selvejere
2.	133 1/3	Pebersvende
3.	100	Fæstere, møllere m. avl
4.	66 2/3	Landhåndværkere u. angiv., møllere u. avl, tjenestekarle f. fuld løn
5.	50	Ugedagsmænd
6.	33 1/3	Tjenestekarle f. ikke fuld løn
7.	16 2/3	Gadehusmænd.

Dette syvklassesystem er i virkeligheden en variation af seksklasseudskrivningen 1654 (se ovenfor).

3. *Mandtalsklassificeringen.*
Ovenstående fremstilling af skatteklasser er, som det er fremgået af den, bygget på skattebrevenes angivelse af, hvad hver enkelt kategoriperson (eller læg af kategoripersoner) skal yde. Jævnfører man disse oplysninger med mandtallenes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

satser for de enkelte kategoripersoner, vil man finde skøn *overensstemmelse,* hvilket jo også helst skulle være tilfældet. Når således mandtallene på deres forside bærer revisionspåtegning om, at skatten er ret lagt osv., gælder denne bemærkning utvivlsomt kategoriseringen og klassificeringen. De få afvigelser, der er konstateret, skal behandles forneden. Som omtalt i indledningen har en del mandtaller ligefrem klassevis opstilling af summa summarum.

Under "Kategorisering, emnet i almindelighed" foroven er nævnt, at skattebrevskategorierne var simplexe, mandtalskategorierne dels sim-, dels komplekse. En jævnførelse af skattebrevenes kategorisatser med mandtallenes lader sig umiddelbart gennemføre for de simplekse kategoriers vedkommende. Heller ikke mht. underdelte kategorier - hele og halve gårde, personer med og uden sæd - er der problemer; her er forholdet jo overalt 1-1/2. Hvad angår den indirekt nævnte kategori, indester, kan det fastslås, at der er overensstemmelse med skattebrevets krav og den faktiske i mandtallene anførte sats, idet indesterne i de tilfælde, hvor de subkategoriseres (jordegne, fæste- og ugedagsindester), konsekvent betaler halvt mod deres hovedmand.

Betragter man klassificeringen af de kategorier, der ikke er nævnt i skattebrevene, fx. gårdsæder, bolsmænd 16) og skånske fæster, hvor en sammenligning med skattebrevene i egentlig forstand ikke kan finde sted, samt de kategorier, der kun af og til optræder i skattebreveve, men - uagtet de ikke er nævnt - alligevel er inddraget til beskatning (fx. husmænd, af og til også gadehusmænd), så har en gennemgang af hundredvis af skattemandtaller fra hele Riget tydeligvis godtgjort, at der har været en fast og *ensartet praksis* mht. fastsættelsen af disse satser, idet de regelmæssigt har betalt halvt mod fæsterne, bortset selvfølgelig fra de tilfælde, hvor der gradueredes efter jordegen og ugedagsstatus. Dog er der mht. husmænd og gadehusmænd fundet en del tilfælde med anden satsrelation i forhold til fæsteren, i de fleste tilfælde 1/4-fæsterydelse (1 rigsort i de tilfælde, hvor fæsteren betaler 1 rigsdaler). Årsagen hertil *kan* måske være, at man normativt synes at have haft visse vanskeligheder i forbindelse med fastsættelsen af disse kategoriers satser. I det mindste finder man i mandtalsperioden i skattebrevene foruden satsen: halv fæsterydelse satser på 30 % (1611-1614), 25 % (1633, 1634 og 1652-1653) samt 16 2/3 % (1654-1656) af fæsterydelsen. Når desuden beskatning af disse kategorier kun optræder sporadisk, er det indlysende, at der kunne fremkomme nævnte forskelle.

Som omtalt foroven under "Kategorisering, emnet i almindelighed" rummer især de jyske mandtaller i massevis af tilfælde subkategoriserede grupper. Heller ikke disses indplacering i klassesystemerne volder nogen vanskelighed, idet en subkategoriseret person (fx. jordegne husmænd) konsekvent betalte halvt mod sin hovedmand. Jordegne husmænd kommer således i klasse med fæstere, fæstehusmænd i klasse med fx. ugedagsmænd og tjenestedrenge for fuld løn. Det samme satsfastsættelsesprincip gælder også for de ugedagssubkategoriserede grupper. Altså en person med ugedagsstatus placeres i klasse med de kategorier, der yder halvdelen af hovedmandens sats 17). Dette er en fast og ufravigelig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

regel. Det bør måske her bemærkes, at hvis ugedagseringen drives helt ned til tjenestedrengene, så bliver i mandtaller, der rummer ugedagstjenestedrenge for halv løn, fireklassesystemet i virkeligheden til et femklassesystem, idet ugedagstjenestedrenge for halv løn i de fleste tilfælde (men ingenlunde i alle) betaler halvt mod de halvtlønnede tjenestedrenge, der ikke er ugedags. Dog er det i relativt få len, man er gået så vidt.

Ovenfor er nævnt, at der er skøn overensstemmelse mellem skattebrevenes satser for de enkelte kategoripersoner og de tilsvarende satser i mandtallene. Der findes dog - hvad man vel måtte vente i et så omfattende materiale med mange tusinde poster - en del *uoverensstemmelser* mht. skattebeløbene. Men dels er disses antal meget ringe - jeg vil skønne godt 1 % af samtlige de i summa summarum anførte satser for de enkelte kategorier 18), dels kan man i ganske mange tilfælde finde en forklaring på forskellen i skattebrevets og mandtallets sats. - Ser man helt bort fra muligheden af fejlskrift (fra skriverens) eller fejlafskrift (fra min side), kan forklaringen på, at mandtallet har en anden sats end skattebrevet findes i enkelte let konstaterbare fejlkilder. Det kan fx. a. skyldes pludselig ændring af satser, der gennem længere tid har været meget faste. Her er det naturligt at nævne halveringen af landhåndværkernes sats 1639, 19. jan. (til påske s.å.) og stigningen igen med 1/3 fra 1654-udskrivningen. Det er vel forståeligt, at man i en del len ikke helt har fået noteret sig de nye satser. - b. En anden fejlkilde kan hidrøre fra visse uklarheder i skattebrevenes formulering ang. en kategoripersons sats. Mens fx. alle skattebreve til og med udskrivn. 1652, 30. sept. (til Martini) differentierer mellem landhåndværkere og møllere med og uden avl, tales der ved de sidste fire udskrivninger af kategoriskat (1653-1656) blot om "embedsmænd" uden nogen som helst angivelse af avl eller ikke, hvorimod møllerne stadigvæk opdeles på sådanne med og sådanne uden avl. Dette har skabt en vis forvirring ude i lenene. I en hel del tilfælde har man opretholdt distinktionen fra før 1653, hvilket har givet vanskeligheder mht. fastsættelse af satsen. Nogle steder graduerer man efter satsen: møllere med avl og møllere uden avl, hvorved landhåndværkerne med konstateret avl faktisk er kommet til at betale det dobbelte af skattebrevets sats i 1653 og 50 % af samme sats i 1654-1656. Andre steder er man gået ud fra skattebrevets sats (1 rdl 1653-1656) og har anvendt den ved embedsmænd med avl; sådanne uden avl har så betalt halvdelen af den i skattebrevene krævede sats. c. Det fortjener vistnok at understreges, at uoverensstemmelse mellem skattebrevs- og mandtalssats kan skrive sig fra rent *lokale forhold,* og er for så vidt af en mere konsekvent natur. En gruppe af personer i et bestemt område (ofte et forarmelsesområde) *kan* ved brev- eller retshjemmel have opnået nedsættelse af skatten, fx. til halvdelen af deres tidligere sats. I det hele taget kan den mulighed ikke udelukkes, at en del uforklarlige - men dog konsekvent anvendte - afvigelser kan skyldes aldershævd, hvilket unddrager sig vor erkendelse. Hele denne problematik vil blive behandlet forneden i Tredie Del: SKATTEFORSKÅNSEL.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Andet afsnit:

Skatteligning

Søger man at udfinde de principper, der har været anvendt - eller formodes anvendt - ved udmålingen af den *enkelte* skattepligtiges tilsvar ved påligningen af de i FØRSTE DEL: DE FORSKELLIGE FORMER FOR BESKATNING gennemgåede offentligretlige onera, vil man nå frem til i det ringeste *tre* muligheder:
1. At der overhovedet *ikke har fundet nogen egentlig differentieret ligning sted,* men at *alle* - i det mindste inden for en given gruppe - *præsterer samme skatteydelse.* Skatten er således en caput- eller kopskat (kapital- eller kopligning).

Kopligning anvendtes ved beskatning af visse kategorier (fx. indester, husmænd, pebersvende, tjenestekarle) i forbindelse med de almindelige landeskatter, endvidere ved hovedskatteudskrivninger, vistnok også ved bådsmandsskatter samt ved tiendeskatter i de tilfælde, hvor enkeltpersoner havde fæstet tienderne.

Denne ligningsmåde må betragtes som hensigtsmæssig og retfærdig i de tilfælde, hvor man beskattede en i indkomstmæssig henseende nogenlunde homogen masse (fx. tjenestekarle), eller hvor det af den enkelte krævede skattebeløb var ganske ringe, ofte udmålt i skilling (bådsmandsskat). Den har derimod været mindre heldig ved beskatning af kategorier som indester og husmænd, to kategorier, der socialt set var meget heterogene.
2. At ligningen af den enkelte skattepligtige person er baseret på et eller andet *fixeret eller præcist formuleret økonomisk grundlag.*

Denne ligningsform anvendtes ved de udskrivninger, hvor ligningsgrundlaget var besætninger (1566-70, 1657), ved rentepenge- og hartkornskatter (1652) samt undertiden i forbindelse med kontributioner (Fx. graverskat 1647ff.).

Denne ligningsmetode udvikledes som bekendt først rigtigt *efter* 1660. Men som det skal ses i slutningen af dette afsnit fremtræder ideen hertil i slutningen af Kejserkrigens tid, også hvad angår de almindelige landeskatter 1). Da den forudsatte den skattepligtiges egen-deklaration af det tilgrundliggende ligningsgrundlag (antal kreaturer af hver art, størrelsen af forrentede, udestående fordringer), er det indlysende, at den i sig rummede muligheder for skatteunddragelse ved at give urigtig deklaration.
3. At ligningen er foretaget med *faste beløb på læg af personer med efterfølgende repartering af lægsbeløbet på de enkelte personer, der udgjorde lægget.*

Denne form for ligning vil i det følgende blive kaldt *korpusligning.* Den anvendtes for selvejernes og fæsternes vedkommende ved udskrivning af de

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

almindelige landeskatter. Endvidere formodentlig ved tiendeskatter i de tilfælde, hvor sognemændene havde fæstet tienderne, samt i en del tilfælde ved kontributioner 2).

De to første ligningsmuligheder er i alt væsentligt behandlet i FØRSTE DEL. Her vil vi derfor kun behandle den tredie ligningsmulighed: korpusligningen, der da også er den mest benyttede i perioden. Det bliver derfor *ligningen af de almindelige landeskatter i penge og naturalier, der vil blive emnet for nedenstående gennemgang af skatteligningen.*

Dog har det vist sig, at flere af mandtallene vedr. pålagte *kontributioner* indeholder oplysninger, der må formodes at kunne bidrage til løsning af visse problemer vedr. ligningen af de almindelige landeskatter. Derfor har det været nødvendigt at inddrage en del af de i ligningsmæssig henseende mest givtige kontributionsmandtaller.

I: *KORPUSLIGNING* (Læglægning).

En redegørelse for den fremgangsmåde, der blev anvendt ved pålæggelsen af de almindelige landeskatter i perioden 1530-1660 (og også forud for denne) må bestå i en gennemgang af *læglægningsinstituttet,* således som det formodes anvendt i forbindelse med udskrivning af disse skatter siden midten af 15. årh.

1. *Sigte og historisk baggrund.*

Sigtet med læglægning er klart udtalt i skattebrevenes bestemmelse om, at den rige (i lægget) skulle hjælpe den fattige og i befalingen til lensmanden om at "lægge bønderne i læg sammen, så den rige hjælper den fattige". Ideen bag korpus- eller lægsligningen er altså klart den, at statsmagten forlanger et *fast beløb af en talmæssigt afgrænset gruppe* (et korpus), nemlig på 10 skatteydere, der må formodes at besidde forskellig økonomisk evne til at præstere det pligtige offentligretlige tilsvar; derfor den i skattebreve og skattebrevsmissiver gentagne bestemmelse om, at lægsydelsen skulle fremtræde som et resultat af en differentiering af de individuelle ydelser efter evneprincippet.

Nu må det imidlertid understreges, at anvendelsen af denne fremgangsmåde på ingen måde borgede for en skattemæssig retfærdighed. Selv om bestemmelsen om, at den rige skulle hjælpe den fattige blev fulgt til punkt og prikke, dvs. at differentieringen virkelig baseredes på den enkeltes økonomiske formåen, så kunne der højst blive tale om *skattemæssig retfærdighed inden for grupper af 10 skatteydere.* Længere kunne man aldrig nå. Det turde være umiddelbart indlysende, at den - reelle eller formodede - skatteevne, hver korpusydelse skulle præsteres af, aldrig kunne blive den samme for alle de læg, der rent faktisk præsterede den *samme* lægsydelse. Det er umiddelbart indlysende, at i egne med forholdsvis mange fattige bønder må lægsydelsen have været følt tungere at bære end i egne med et ret stort antal bønder, der var nogenlunde godt ved magt 3).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nedenfor 4) skal gives en fremstilling af, hvorledes man fra statsmagtens side har søgt at gennemføre dette sigte - og i hvor høj grad det kan siges at være lykkedes. Men først skal gives en kort *historisk fremstilling af anvendelsen af lægsinstituttet frem til ca. 1530.* Derpå skal behandles spørgsmålet om *lægsstørrelsen* (2) og om, *hvilke kategorier,* der blev lagt i læg (3).

Læglægning med det formål at jævne skattepligten efter den enkeltes økonomiske formåen har i Danmark været kendt siden midten af 15. årh., idet skattelæg synes nævnt første gang i 1458 5). I det mindste betaler *hver* skattepligtig 1 lybsk mark ved en udskrivning 1457 6). Ved en udskrivning 1467, hvor de skattepligtige blev lagt i læg på 4 mænd, *"rige* og *fattige",* blev det bestemt, at den enkelte inden for lægget skulle yde *"efter sin formue".* 7).

Det senere i *alle* skattebreve vedr. almindelige landeskatter (landehjælp) anvendte udtryk: "den rige hjælpe den fattige" i forbindelse med læglægningen forekommer første gang ved udskrivn. 1507 8). Læggene var på fire personer uden adskillelse i kategorier 9).

Læglægning fremtræder således som et klart krav fra statsmagtens side allerede trekvart århundrede, før vor undersøgelse sætter ind. Men den mulighed kan på ingen måde udelukkes, at princippet har været gennemført i praksis, førend det er blevet kodificeret af statsmagten, altså at *læglægning i sin oprindelse er en rent folkelig institution,* som lovgivningsmagten har fundet det hensigtsmæssigt at anvende normativt. Instituttet var i det ringeste 50 år ældre i Sverige end i Danmark 10), og her synes det udviklet af skatteyderne selv 11). I denne forbindelse kan der peges på, at lægsmandsinstitutionen, der er kendt i det mindste i 1511, først nævnes i et skattebrev 1568 12).

2. *Lægsstørrelsen* 1530-1660.

Det antal personer, der udgjorde et læg, var ved udskrivninger af almindelige landeskatter i penge og naturalier 1530-1660 10 mand, i begyndelsen dog 20 mand.

Fra 1458 til 1530 var lægsstørrelsen ved pengeskatter 4 mand *uden* kategorisering, idet skattebrevene brugte formuleringen: "mænd", "bønder og menige almue" eller blot "menige almue". Denne lægsstørrelse anvendtes sidste gang ved 1530-udskrivningen 13). Der er tilsyneladende kun én undtagelse fra anvendelsen af 4-mandslægget ved pengeskatteudskrivninger før 1530. Ved udskrivn. 1524, 21. juli 14) blev de skattepligtige lagt i læg på 20 i hvert.

Denne lægsstørrelse, 20-mandslægget, anvendtes imidlertid ved udskrivning af madskatter i det mindste tilbage til 1486 15). Den anvendtes ved madskatteudskrivningerne 1502, 1518, 1519 og 1528.

I tiden efter 1530(35) overførtes tyvemandslægget også til pengeskatteudskrivningerne. Det bliver nu normen - både ved udskrivning af penge- og naturalieskatter - frem til 1555 16). Med pengeskatteudskrivningen i dette år, 18. febr., lagdes selvejerne i læg på 10 personer, mens fæsterne stadigvæk optrådte i 20-mandslæg. Et læg af 10 selvejere og 20 fæstere kom derved til at betale

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

samme lægsydelse. Dette blev normen frem til begyndelsen af Syvårskrigen, der noget nær ophævede læglægning i forbindelse med udskrivning af pengeskatter 17). Men ved udskrivn. 1571, 23. aug., er 10-mandslægget en kendsgerning, også for fæsternes vedkommende. Dog udskreves pengeskatterne 1584, 10. jan., og 1585, 20. aug., i 20-mandslæg, både af selvejere og fæstere.

Endvidere anvendtes 20-mandslægget ved madskatteudskrivningerne 1586, 6. dec. (Kronens og gejstlige institutioners bønder), og 1610, 23. okt., idet kgl. ugedagsmænd lagdes i læg på 20, der præsterede samme lægsydelse som 10 fæstere, mens 10 jordegne ydede dobbelt.

Konfererer man den i skattebrevene nævnte lægsstørrelse med den i skattemandtallene anvendte (i de tilfælde, hvor disse kan opvise lægsstrukturer), vil man se, at der er god overensstemmelse. *Dog* kan mandtallene opvise adskillige eksempler på lægskolumner, der svinger omkring 10, fx. 9 i et læg, der modsvares af 11 i et andet, eller 8, der modsvares af 12 18). Der er også eksempler på, at to halve gårde indregnes i lægget for en hel, eller at én selvejer regnes for to fæstere, således at fx. et timandslægs ydelse betales af 8 personer (2 selvejere og 6 fæstere) 19). Der er også fundet i det mindste ét eksempel på, at øde gårde indgår i læggene, fx. to øde gårde i et læg på 12 20). Udover 20- og 10-mandslægget findes (meget sjældent) anvendt andre lægsstørrelser. Disse optræder med enkelte undtagelser kun i forbindelse med geografisk-partielle udskrivninger af naturalieskat. Således kan det nævnes, at bønderne under Kalundborg 1566, 31. juli, får besked om, at 24 mænd skulle levere 12 tdr øl. Ved udskrivning af madskat 1572, 2. sept., af Kronens bønder i Frederiksborg, Krogens og Hørsholm len optræder læg af 5 møllere og landhåndværkere, der yder det samme som 10 bønder (selvejere og fæstere). 1574, 16. maj, optræder i samme tre len 5 jordegne og 5 møllere og landhåndværkere med avl, der hver for sig lægsvis yder som 10 fæstere. Ved penge- og kornskatten, pålagt hele Riget 1652, 30. sept., skulle 8 helgårde, selvejere og fæstere, præstere 1 td rug, byg eller hvede. Lægsstørrelsen synes her afpasset efter antallet af skæpper i en tønde (Åbomål). Ved gengærdsudskrivningen af Skåne 1657, 30. juli, skulle 12 bønder give et godt nød, mens 2 bønder skulle yde en tom øltønde 21). Mht. pengeskatter træffer man for øvrigt i 1549 i de Kongerigske Enklaver i Slesvig 40-mandslæg af kgl. ugedagsbønder.

Afvigende lægsstørrelser træffes i ganske særlig grad i forbindelse med kontributioner. Ved kontributionsudskrivn. 1627, 3. nov., til hoffanens underhold i Slagelse var bønderne samlet i 8-mandslæg 22). Ved rytterholdskatten af Ringsted kl. len 1646, Mikkelsdag, optræder 7 læg (lenet skal stille 7 ryttere) med fra 44 til 52 personer.

3. *Hvilke kategorier lagdes i læg?*

Læglægning blev i undersøgelsesperioden kun gennemført med *selvejere* og *fæstere*. Det er åbenbart kun mht. disse to kategorier, man har følt nødvendigheden af en differentiering af skatteydelsen. Langt det almindeligste var, at hver

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kategori læglagdes for sig (10 selvejere yder 2n dlr - 10 fæstere yder n dlr). Men i tiden før 1548, ved alle udskrivninger af naturalieskat under Syvårskrigen og frem til midten af 1570'erne samt ved kornskatteudskrivningerne i perioden 1644-52 (begge år inklusive) optrådte de i læg sammen 23).

At læglægning kun angik selvejere og fæstere fremgik ret tydeligt af skattebrevenes ordlyd. Alle skattebrevene 1548-1656 var meget omhyggelige med at indføje ordet "hver" foran enhver af de andre kategoripersoner, og ydelsen er klart en enkeltmandsydelse 24).

Dog kan der findes eksempler på, at også *andre kategorier har været lagt i læg* 25). Det gælder især den "embryoniske" periode 1530-1548 og under Syvårskrigen. Således er de skattepligtige ugedagsmænd lagt i læg i årene 1535, 1539, 1542 og 1549. 1535 og 1541 lægges gårdsæder i læg. 1535, 1548 og 1549 læglagdes pebersvende og 1539, 1548 og 1549 sådanne kategorier som gadehusmænd, husmænd, gårdmænd, indestemænd, ja endog tjenestedrenge 26). Men det må indrømmes, at det til tider af brevbøgerne kan være lidt vanskeligt at se, om udtrykket: "den rige hjælpe den fattige" går også på disse kategorier (Dog er det tydeligt i nogle af årene). Ser vi på udskrivningerne under Syvårskrigen, hedder det ganske vist i skattebrev 1564, 1. sept., at indester, pebersvende, husmænd og tjenestedrenge *hver* skal give 3 mk, men samtidig tilføjes: "den rige hjælpe den fattige", hvilket næppe har kunnet lade sig gøre uden noget, der ligner en læglægning. I miss. til skattebrev 1565, 22. marts, står, at kronens ugedagsmænd, pebersvende, gårdmænd, landhåndværkere, tjenestedrenge og møllere *hver* skulle give 5 mk klippinge, lægges i læg og skrives efter deres formue. Også ved udskrivning samme år, 28. sept., finder læglægning af andre kategorier sted. Læglægning af kgl. ugedagsmænd i forbindelse med madskatteudskrivningerne 1586 og 1610 er nævnt foroven, men også i 1582 lagdes disse i læg (med 10 i hvert). Endvidere er nævnt læglægningen af møllere og landhåndværkere i 1572 og 1574. Særlig interesse fortjener skattebrevet af 1621, 20. juli, idet det ikke rummer selvejere og fæstere, men: provster, præster, tjenestekarle og drenge, pebersvende, møllere og landhåndværkere, gadehusmænd ("som har sået eller sår hos bønderne") samt indester. Om dem alle - med undtagelse af provster og præster - hedder det, at de skulle give "den sædvanlige landeskat" (dvs. enkeltskat) i to år. Men der står - hvad man jo heller ikke må vente - ikke noget om læglægning med 10 i hvert læg. Dog står der, at lensmanden skal have tilsyn med, "at skatten udskrives ligeligen, lægges og annammes udi rigsdaler in specie". Længere nede i brevet tales der om "fornævnte skats udskrivelse,lignelse og læggelse". Om læglægning af de nævnte kategorier virkelig har fundet sted i de to år, er tvivlsomt. Udelukkes kan det ikke, at nævnte udtryk vedr. lensmandens tilsyn med læglægningen *kan* være indføjet ligesom mekanisk fra det gængse skattebrevsformular. Og under alle omstændigheder er der intetsomhelst i de bevarede skattemandtaller vedr. denne specielle skat 27), der tyder på, at en læglægning af disse kategorier har fundet sted. - I det hele taget må det fastslås, at mandtalsmaterialet klart godtgør, at det kun er selvejere og fæstere, der har været lagt i læg.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

4. *Den praktiske gennemførelse af læglægningen.*
Det turde være umiddelbart indlysende, at i en udredning af ligningsforholdene i forbindelse med pålæggelse af lægsskatter er en undersøgelse af selve *ligningsproceduren* af fundamental betydning. Det drejer sig kort sagt om besvarelse af spørgsmålet: *hvordan er læglægning efter princippet: den rige hjælpe den fattige blevet afviklet i praksis?*

Det drejer sig om at få skabt klarhed over så væsentlige spørgsmål som: Har man i det hele taget læglagt? - Hvis man har læglagt, har da alle inden for lægget betalt samme ydelse? - Eller har man differentieret lægsydelsen ud mellem lægsbrødrene, således at den rige kom til at betale mest? - Eller mere generelt: hvor kraftigt har man i givet fald differentieret? - Har vi en mulighed for at finde ud af, hvilke lægsbrødre der var rige og hvilke fattige? - Hvem, dvs. hvilke personer eller hvilken myndighed, har truffet afgørelsen mht. fastsættelsen af den enkelte lægsbroders andel af lægsydelsen? - I en socialhistorisk undersøgelse, hvis hovedformål det er at få klaret virkningen af korpusbeskatningen for den *enkelte* skatteyder, bør man selvsagt sætte noget ind på at få besvaret disse fundamentale spørgsmål så fyldetsgørende som muligt.

Opgaven er imidlertid vanskeligere, end den måske ved en første betragtning skulle synes at være. Vi må i virkeligheden erkende, at de nævnte spørgsmål *ikke* kan besvares så fyldestgørende, som man kunne ønske sig. I stedet for blot nogenlunde sikre slutninger må man på flere punkter lade sig nøjes med forskellige grader af sandsynlighed.

Årsagen hertil ligger i materialets natur, først og fremmest deri, at en del af bestemmelserne i det normative materiale (skattebreve) er uklart udformet, men også derved, at kun et mindretal af mandtallene er lægsstruktuerede og endnu færre forsynet med de for gennemførelsen af en sådan undersøgelse så vigtige individuelle beløb; vi står således uden *tal* for de enkelte skatteydere.

Selv om det klart må erkendes, at manglende individuelle - og især differentierede - beløb er et stort *minus,* har gennemgangen af hele det store materiale, både det normative og udskrivningsmaterialet, givet en hel mængde "enkeltnotitser", der enten klart udtaler, at læglægning har fundet sted eller i det mindste indicerer anvendelsen af læg og læglægning samt lægsmænd. En samling og klassificering af disse spredte oplysninger har vist sig lønnende. Kombineres de med de oplysninger, der kan hentes fra enkelte for vor undersøgelse egnede mandtalsregistre og understøttet af en fortolkning og vurdering af de få normative bestemmelser, der findes vedr. skatteligning, når man alligevel - efter mit skøn - frem til et nogenlunde vederhæftigt billede af læglægningen i perioden 1530-1660.

I det følgende skal først gennemgås de *normative* bestemmelser vedr. læglægningen, herunder sådanne bestemmelser, der kun indirekte angår læglægningen, men dog i praksis vil komme til at afficere den 28). Endvidere vil blive medtaget

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udtalelser fra rigsråder, da det jo var dem, der sammen med kongen havde bevillingsmagten, og da man rent faktisk kan se, at der ved udformningen af skattelovgivningen er blevet taget hensyn til sådanne forslag fra rigsråder. *Dernæst* skal klassificeres og behandles de i udskrivningsmaterialet forefundne lægs- og læglægningsvidnesbyrd ("Læglægning som åstedsforretning").

a. *Normative bestemmelser og direktiver vedr. læglægning.*
Normative bestemmelser samt konkret udformede direktiver, der tager sigte på læglægning efter evne-princippet eller afficerer læglægning findes selvfølgelig først og fremmest i selve skattebrevene og missiverne hertil. Men også de to fiskalforordninger fra 1628 og 1635 rummer passus, der bør medtages (fx. om adelens ret til at ligne egne tjenere). Derudover synes der ikke at være normativt materiale vedr. læglægningsproblematikken.

Skattebrevenes bestemmelser vedr. læglægning var holdt i *bred almindelighed.* Den vigtigste normative bestemmelse her var kravet om, at der skulle foretages læglægning af selvejere og fæstere, og at lensmanden skulle påse, at dette krav virkelig blev opfyldt. Denne bestemmelse går igen i alle skattebreve vedr. de almindelige lægsskatter, hvor det som bekendt hedder, at 10 (20) selvejere eller fæstere skulle lægges i læg sammen og give så og så mange dalere, "den rige hjælpe den fattige". Meget sjældent var der i skattebrevene tilføjet yderligere bemærkning til denne passus. Længere nede i skattebrevet findes de bekendte passus om, at lensmanden skulle lægge bønderne sammen i læg, så at den rige hjalp den fattige, og om, at bønderne skulle møde og lade sig lægge og skrive for skatten (Skattebrevets §§ 8 og 10).

I missiverne hertil findes nogenlunde den samme formulering om, at lensmanden skulle *"skrive* og *lægge* (skatten) og have alvorlig indseende, at dermed må gå ligelig til, *så den rige hjælper den fattige"* 29).

Disse i almindelige vendinger holdte bestemmelser om læglægning af de skattepligtige efter evneprincippet *kan ikke have været af særlig stor nytte* for de personer, hvem det pålå at organisere og overvåge læglægningen. Dertil var de pågældende passus alt for upræcist udformet.

Ser man nøjere på disse formuleringer i det samlede skattebrevskorpus, specielt de ret få skattebreve, hvor der er anvendt en *afvigende* formulering 30), må man finde det såre naturligt, om læglæggerne har opfattet kravet om læglægning således: en gruppe på 10 skattepligtige fæstere skulle ved en enkeltskatteudskrivning præstere 10 gange én rigsdaler, altså *hver* mand skulle betale 1 rdl. Var der så nogen (el. nogle) i lægget, der ikke formåede at betale denne daler, måtte de andre hjælpe ham (dem). *Differentierede man, var det udfra gennemsnitsydelsen.* Med andre ord: "hjælpen" fra den rige til fattige har bestået i at give ham så meget, at han kom op på gennemsnitsbeløbet. *Intet* tyder på, at man har foretaget en virkelig differentiering af den *samlede* lægsydelse, hvorved de enkelte lægsbrødre kunne komme til at yde vidt forskellige beløb, nogle måske 2-3 eller flere gange så meget som andre 31).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det er umiddelbart indlysende, at denne måde at lægge på har bevirket, at de rige i lægget er sluppet billigst 32), og de *fattige er kommet til at betale for meget.*

Det har sikkert ikke været lovgivernes hensigt med anvendelsen af læglægningsbestemmelsen. Men selv om der forelå klager over, at den fattige ved læglægning besværedes lige med den rige, gjorde man tilsyneladende intet ved det fra statsmagtens side. Muligvis har man fortrøstet sig til, at lensadministrationen udøvede den nødvendige kontrol. Først under Syvårskrigen, hvor skattebyrden steg meget kragtigt, begyndte man at røre lidt ved problemet. Som begrundelse for den første kvægligningsskat 1566 fremførte man, at der var fremkommet mangfoldige klager over, at den fattige ved udskrivningen af almindelige landeskatter besværedes lige med den rige, og den ene ikke ville hjælpe den anden. Som bekendt fik denne nye beskatningsform en - i det mindste midlertidig - afslutning i 1570.

Når man i årene efter 1570 og helt op til Kejserkrigen ikke hørte meget til problemet om de "socialt skæve læg", er grunden formentlig den, at ekstraskattepålæggene i størstedelen af denne periode, i det mindste i årene 1580-1620, ikke kan have været følt særlig tyngende for landbefolkningen 33). Men *efter* 1620 ændredes billedet, idet ekstraskatteudskrivningerne fra dette år blev årlig tilbagevendende, ja nogle år (første gang 1626) udskreves der *to* landeskatter om året. Dertil kom, at skattebyrden steg eksplosionsagtigt efter midten af 1620'erne. Dette kunne ikke undgå at påvirke lægssystemet: dets væsentligste mangel, den ringe differentiering, faldt nu kraftigere i øjnene. I missivet til udskrivningen 1624, 8. aug., udtales de bekendte ord om, at lensmanden skulle påse, at det gik ligeligt til, så at den rige hjælper den fattige; men hertil føjedes ordene: "der i denne særlig dyre tid skal skånes så vidt muligt". Denne bestemmelse er med i de følgende missiver til og med miss. 1626, 28. sept., forsvinder derpå af missiverne og dukker først op igen 1629, 1. okt., men da "hægtet på" det nye direktiv om læglægning (se forneden).

Utvivlsomt havde man fra statsmagtens side forestillet sig, at det, der sattes til ved forskånsel af de fattige, skulle pålægges de rige i læggene, hvilket skattebrevets formulering jo også hjemlede ret til. Statsmagten skulle altså have lægsydelsen intakt. Heri skuffedes man imidlertid. Ved indsættelse af forskånselspassus i missiverne havde de fattige fået et våben i hænde, som de forstod at bruge, selv i den periode, hvor denne passus var forsvundet fra missiverne.

Og de fik snart brug for denne forskånselsret. Fra 1626 skete der en eksempellos kraftig stigning i skattebyrden 34), der nærmest accellereredes i de sidste par år af Kejserkrigen. Herpå reageredes der ved, at mange flere skattepligtige end tidligere forhvervede tingsvidne på, at de var forarmede, eller at deres gårde var øde. I det store flertal af lenene på øerne (Jylland var jo besat fra oktober 1627) steg antallet af sådanne tingsvidner voldsomt, især i årene 1628 og 1629.

Adskilligt i den efterfølgende lovgivning tyder på, at de rige ikke har kunnet eller villet erstatte det derved tabte provenu. Eller sagt med andre ord: en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lægsydelse kom til at bestå af rede penge og tingsvidner. Dette problem har bekymret Rigets skattebevilgende myndigheder: Konge og Rigsråd. - I aug.-sept. 1628 holdtes rådsmøde i København 35). Som svar på den kongelige propositions pkt. 4 om overvejelse af midler mod den efterladenhed, lensmændene viste ved skatternes opkrævning, afgav 7 af råderne 2. sept. særskilte betænkninger. Af disse fremgår klart rigsrådernes opfattelse af lægssystemets svigten, idet alle råderne kraftigt understregede *dels,* at læglægning virkelig blev gennemført på en sådan måde, at den fattige kunne få hjælp af den rige, *dels* at lensmændene for fremtiden førte et effektivt tilsyn med, at dette virkelig gennemførtes 36). Ja, en af rigsråderne (Hans Lindenov) foreslog endog 37), at lensmanden skulle lade kalde sognemændene og præsten og udi deres nærværelse *taxere enhver efter deres formue.* Interessant er Albret Skels forslag om at lade adelen ligne sine egne tjenere, "på det bønderne herefter desbedre den ene kunne hjælpe den anden" 38). Samme rigsråd udtalte sig også om de fattige, at de - som hidtil sket er - bør kunne frigøres ved tingsvidne, men tilføjer dog: "hvilket dog burde at være såre få, som endnu slet intet udgive kunne, om husbonden ellers er god". Fejlen ligger iflg. Albret Skel hos lensmændene, "at de ikke i begyndelsen, når skatten lægges, har det opsyn, at det således den fattige og rige bliver mellemlagt, at de det begge udi denne onde tilstand endnu kunne udgive". Konklusionen af Albret Skels ord må være, at hvis man ved læglægningen virkelig havde differentieret mellem rige og fattige, svarende til deres evne til at skatte, så havde man i det store og hele kun undtagelsesvis behøvet at udskille fattige af læggene som totalt skatteuegnede.

Som bekendt resulterede dette i indførelsen af Fiskal I af 1628, 18. sept., hvor man fulgte Albret Skels forslag om, at adelen skulle have ret til at ligne egne tjenere (§ 5). Forordningens § 1 er en ret så kraftig bebrejdelse til en del lensmænd, bl.a. over at de ikke har "således lagt skatten, at den rige havde hjulpet den fattige, hvorudover mangen, som nu ganske forarmet er, bedre havde været ved formue" (underforstået: og kunne have givet skat). Altså: de fattige var ved den måde, hvorpå læglægning foregik, blevet for hårdt beskattet, således at de var blevet forarmet og som følge deraf måtte udskilles af læggene som skatteuegnede. Dette skulle som bekendt ske ved tingsvidne, og om brugen heraf i slige tilfælde udtaler forordningens § 3, at der "skal *føres nøjagtigt tingsvidne på den forarmedes bo* (sæd, korn, boskab, kvæg), så og tingsvidne, at *ingen udi næstliggende byer er så rig, at han ham bekvemmelig kan hjælpe".* Der er efter mit skøn heri to interessante oplysninger: a. Det, man krævede, var'i virkeligheden afholdelse af synsforretning som forudsætning for udstedelse af tingsvidne i forarmelsestilfælde - og b. For at finde folk, der var tilstrækkelig rige til at indgå i læg, hvoraf der måtte forskånes fattige, gik man ud over bygrænsen (men næppe over sognegrænsen).

At rigsrådernes forslag om gennemførelse af en virkelig ligning med differentiering mellem rig og fattig har båret frugt, fremgår vidunderligt klart af missive til udskrivn. 1628, 8. sept. (altså udstedt 10 dage før Fiskal I), der har et afsnit

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

om skat af provster og præster, hvori der ligefrem fremlægges en differentieringsskala med ikke færre end 7 satser, "eftersom de formår lidet eller meget at udgive" 39). Ved den følgende pengeskat året efter, 1629, 1. okt., kommer bønderne med, idet det i missivet hedder, at *der altid skal være nogle rige iblandt de fattige, så de rige kan give dobbelt, tredobbelt eller mere efter deres evne, nemlig efter boskab, drift og andre omstændigheder og de fattige forskånes helt eller for det meste.* - De fattige er nu kommet med igen, efter at de havde været udeladt i missiverne 1627 og 1628. Men der kan ikke være nogen tvivl om, at man har regnet med, at de rige skulle betale for de fattige, således at staten fik sin lægsydelse. Men med miss. 1630 21. nov., hvor formuleringen bliver, at de fattige i lægget må forskånes, hvis der da ikke i lægget findes rige, der kan udgive skatten for dem, begynder man så småt at se mere realistisk på de riges evne eller vilje til at ville betale for de fattige. Og i 1637 (Miss. 1637, 26. juni) hedder det, at de forarmedes anpart ikke skal pålægges nogen anden, medmindre "udi samme læg de findes, som så formuendes ere, at de uden deres trang og store afbræk kan lægge ud for andre".

Også Rentekammeret begynder fra 1628 i sine revisionsbemærkninger (antegnelser) til mandtalsregistrene at beskæftige sig med det stigende antal skattepligtige, der ved tingsvidne om forarmelse eller ødetilstand skaffede sig skatteforskånsel. Man fastslog nu 40), at ingen kunne forskånes pga. forarmelse og øde gårde, men at den rige skulle hjælpe den fattige. Sådanne antegnelser optræder i ganske særlig grad i perioden 1628-32. I det mindste efter 1629, 1. okt., var de ikke i overensstemmelse med skattebrevsmissiverne, der jo som omtalt netop tillod forskånsel af de fattige. Hvad Rentekammeret ikke forstod, forstod imidlertid lensskriverne, der i deres svar på antegnelserne kort og godt meddelte, at missiverne hjemlede ret til forskånsel af de fattige mod tingsvidner 41).

Af ovenstående gennemgang af læglægning m.v. i det normative stof fremgår klart, at lægssystemet har fungeret dårligt, idet de fattige har betalt for meget i forhold til de rige. Følgen heraf er blevet forarmelse, således at man fra 1624 var nødt til at åbne mulighed for forskånsel af de fattige i lægget. Alt tyder på, at de rige som følge af den stærkt stigende skattebyrde efter 1626 ikke har erstattet det, de fattige ikke havde kunnet betale. Det blev begrundelsen for de konkrete direktiver 1628-29, der ganske utvivlsomt ikke er blevet benyttet efter deres ordlyd - i det mindste ikke generelt. Læglægning med ringe eller måske ingen differentiering fortsatte perioden ud. Læggene var nu mere eller mindre "perforerede". Statsmagten fik som omtalt sin lægsydelse i penge og tingsvidner 42).

Flere gange i det foregående er nævnt *lensmandens tilsynspligt* i forbindelse med gennemførelsen af læglægningsproceduren. At et sådant tilsyn har været i høj grad nødvendigt, er hævet over enhver tvivl. Både i skattebrevene og missiverne til disse findes klare bestemmelser om lensadministrationens tilsynspligt i forbindelse med både skrivning og ligning af ekstraskatter på bønderne. Ret tidligt kom man ind på at kræve *personlig nærværelse af lensmanden* i forbindelse med afviklingen af disse dele af udskrivningsproceduren. Man har i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

denne forbindelse også fra statsmagtens side været opmærksom på de mislighe-der, der kunne forårsages af lensadministrationens eget personale (fogder, skri-vere).

Første gang jeg har truffet bestemmelsen om, at lensmanden personlig skulle være til stede, når skatten skrives og lægges, er ved udskrivn. 1576, 2. april. Det står også her, at han ikke må lade den skrive ved sine fogder, skrivere eller andre tjenere 43). Det må imidlertid indrømmes, at dette påbud om lensmandens personlige nærværelse ikke er med i alle missiver, hvordan det så end skal tolkes. Fx. er påbudet med i langt de fleste missiver fra 1630'erne og 1640'erne, men fattes i sådanne fra 1650'erne, hvorimod bestemmelsen er med i selve skattebre-vene.

I Fiskal I af 1628, 18. sept. 44) gives en *begrundelse* for nødvendigheden af lensmandens personlige tilstedeværelse ved ligningsprocessen, idet det her (§ 4) hedder: "Og eftersom vi vel vide fogder og skrivere størstedelen til al forbemeld-te uordning (se næste afsnit) at give tilfælde, da skulle vor lensmand selv overvære, når skatten lægges og have indseende, at den ret lægges, og at den rige hjælper den fattige".

Denne "uordning" er nævnt i forordningens § 1, hvori kongen som omtalt bebrejdede en del lensmænd, at de ikke havde efterkommet hans breve vedr. skatteudskrivning til de fastsatte terminer, "og således lagt skatten, at den rige havde hjulpet den fattige, hvorudover mangen, som nu ganske forarmet er, bedre havde været ved formue". Dette kunne jo tydes derhen, at fogder og skrivere i en hel del tilfælde havde "affundet" sig med de rige bønder på en sådan måde, at skattebrevenes krav om skat efter evne ikke på betryggende måde var blevet tilgodeset. I det mindste siger det sidste punktum i nævnte forordnings § 4 klart, at lensmanden skal påse, at "skrivere og deres drenge ingen skriverpenge eller foræring tager være sig for skattesedler eller madskat, den ene for den anden dermed at afskille". Disse bestemmelser gentages i Fiskal II af 1635, 23. jan. 45). For øvrigt var dette påbud mod, at lensskriveren tog skriverpenge en stående bestemmelse i alle skattebreve. Såre betegnende er en udtalelse i brevet 1621, 20. juli, af "uvisse personer" om, at lensmanden måtte påse, at der "ikke for gunst, gave, had, avind, vild (=partiskhed) eller venskab af dem, han har at befale over, nogen uret vore undersåtter herudinden vederfares i nogen måde".

Gennem sin tilsynspligt skulle lensmanden således påse, at ligningen blev afviklet så retfærdigt som muligt, således at enhver kom til at betale efter sin evne (formue). Men han skulle også påse, at alle skattepligtige virkelig kom til at betale skatten. I skattebrevsmissiverne henstilles det til lensmændene at drage omsorg for, at alle kommer med i læglægningen, og ofte nævnes specielle kategorier, som lensmanden endelig ikke måtte forbigå ved lægningen af skatten. Bl.a. står der regelmæssigt om ågerkarlene og "de, som bruger stort køb eller forprang og handel med korn" m.m.., at de også medtages i lægningen og giver efter deres formue. Af samme art er også den i skattebreve og missiver gentagne bestemmelse om, at fogder og skrivere ikke forskånes i skatten. Sådanne bestem-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

melser har sikkert været nødvendige, for ågerkarlenes vedkommende derved, at de vel ofte er draget omkring fra sted til sted, hvorfor det har været vanskeligt at få dem skrevet i mandtal, for fogders (ride-, herreds-, birke- og delefogder) vedkommende derved, at en hel del af disse rent faktisk som en kongelig nådesbevisning var skattefrigjorte, hvilken omstændighed *kan* have gjort det lettere for de resterende fogder at friholde sig selv.

b. *Læglægning som åstedsforretning.*

Vendes nu blikket mod det materiale, der i en undersøgelse af, *hvordan korpusligningen i virkeligheden er foregået,* må siges at være det mest givtige: *Udskrivningsmaterialet,* skulle det synes umiddelbart indlysende, at her - om nogetsteds - vil kunne hentes sandheden om læglægningen. Man må på forhånd formode, at det som "feltmateriale" vil være egnet til at gengive et åstedsforhold.

Som ovenfor omtalt 46) lider imidlertid en væsentlig del af udskrivningsmaterialet, nemlig selve mandtalsregistrene, af den alvorlige mangel, at størstedelen af dem ikke er lægsstruktuerede, og kun en ringe del af dem er forsynet med beløb for den enkelte person. Kun i ganske få mandtaller (overvejende over kontributioner) er disse individuelle beløb differentierede. Endvidere kan man nok have sine berettigede tvivl, om de i mandtalsregistrene opførte lægsstrukturer nu også i alle tilfælde fremstår som resultatet af en åstedsforretning, dvs. at de i kolumneringen i læg sammensatte personer *virkelig* har været i læg sammen. Især manglen af individuelle beløb er alvorlig, da vi herved unddrages muligheden for *dels* at se, hvor kraftigt man har differentieret (hvis man har differentieret), *dels* at kunne jævnføre disse skattebeløb med andet materiale (fx. jordebøger), der må formodes at være egnet til at sige lidt om den enkelte skatteyders økonomiske formåenhed. Ved en sådan jævnførelse skulle man have en mulighed for at danne sig et indtryk af læggenes "sociale sammensætning".

En sådan mulighed var givet i *Næsbyhoved len* i 1511 47). Det fra dette år og len bevarede mandtal er enestående derved, at det foreligger i både kladde og renskrift, hvoraf den første har individuelle, differentierede ydelser, mens renskriften samler personerne i læg. Vi er således i stand til at fastslå, hvem der indgår i de enkelte læg. Man får endvidere mulighed for at udtale sig med nogen sikkerhed om den enkelte lægsbroders økonomiske formåenhed takket være den omstændighed, at jordebogen 1510/11 fra Næsbyhoved len er bevaret. Derved får man mulighed for at sammenligne den enkelte persons skattetynge med hans landgildetynge. Undersøgelsen har givet til resultat, at ganske vist betyder (gennemsnitlig taget) højere landgildetynge højere skat, men skattetyngen stiger på ingen måde i takt med stigningen i landgildetyngen - altså den rige er sluppet billigst.

Når det samlede mandtalskorpus (1566)1583-1660 kun i ringe grad er lægsstruktueret, og der i det så godt som ikke optræder differentierede, individuelle ydelser, er årsagen hertil nogenlunde let at få øje på: man har fra Centraladministrationens side ikke anset dette for nødvendigt i de renskrifter af lenets

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mandtal, der gik ind til Rentekammeret. Man er på forhånd gået ud fra, at sådanne dele af udskrivningsprocessen som sammensætning af skatteyderne i læg og differentiering af de enkelte lægsbrødres skattebeløb har været et anliggende, bønderne selv har ordnet, enten i samarbejde med lensadministrationen eller i det ringeste under dennes tilsyn. Det fortjener også at bemærkes, at på det tidspunkt, hvor mandtallene sætter ind (fra midten af 1580'erne) *må* udskrivningen af ekstraskatter være lagt i nogenlunde faste rammer, takket være de mange udskrivninger i Syvårskrigens tid og de årlige udskrivninger i 1570'erne. Man tør vel formode, at et ekstraskattebeløb har hvilet som en fast, eller nogenlunde fast, kanon på en person, en og samme sats, som han betalte udskrivning efter udskrivning. Udskreves skatten som en dobbeltskat, fordobledes den individuelle ydelse. Der er intet til hinder for, at hver selvejer eller fæster har betalt gennemsnitsydelsen (2 eller 1 dlr ved en enkeltskat). Ja, det har måske været det almindeligste 48). Men så har der jo ikke været noget behov for at anføre individuelle beløb i mandtallene. Desuden har Rentekammerets revision ikke kunnet have megen glæde af, at de i mandtalsregistrene opførte personer var forsynet med individuelle beløb. Man kunne ganske vist se, om man i det hele taget havde differentieret, men man kunne jo ikke afgøre, om man havde differentieret rigtigt mellem rige og fattige, da man jo ikke havde noget "jævnførelsesmateriale", hvorudfra man kunne danne sig et skøn over den enkeltes økonomiske formåenhed.

Betragter man den overvældende mængde af mandtaller, der hverken er lægsstruktuerede eller forsynet med individuelle beløb, forledes man let til den slutning, at en læglægning enten slet ikke har fundet sted, eller at man nok har læglagt, men at hver lægsbroder så har betalt det samme beløb: gennemsnitsydelsen 49), og dette *kan,* som overfor nævnt, udmærket have været tilfældet ved mange udskrivninger. Læggene bliver på denne måde rene oppebørselsgrupper.

Generelt mener jeg imidlertid, at en sådan slutning er forhastet. Selv om utvivlsomt tusinder af skatteydere udskrivning efter udskrivning har betalt gennemsnitsydelsen, så er det hævet over enhver tvivl, at der i nogle tilfælde også har været differentieret. Denne opfattelse bygges på særdeles mange opsamlede "enkeltnotitser" i så at sige alle dele af udskrivningsmaterialet fra alle dele af Riget og igennem hele mandtalsperioden. Disse enkeltnotitser må man nødvendigvis anvende til at rekompensere for ovennævnte mangel hos mandtallene. Og de har vist sig anvendelige, især når de kombineres med de oplysninger om læglægning, det normative materiale kan give. Da dette materiale efter sin natur er noget spredt, dertil meget omfattende, må det klassificeres, førend man kan behandle de deri indeholdte oplysninger.

Vidnedsbyrd om eller omtale af læg, læglægning, lægsmænd, lægssedler, taxering eller vurdering af skattepligtige forekommer i mandtaller, tings- og sognevidner, domme, husbondsedler af enhver art (bl.a. adelsligningssedler), sognepræsters testimonier, lokalmissiver, Rentekammerets antegnelser til mandtallene samt af og til i kvittanserne (dog i en noget stereotyp, fra skattebrevene hentet formulering).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lægsvidnesbyrd eller lægsindikationer er omtalt i det mindste i 9/10 af samtlige len i mandtalsperioden 50). Det har vist sig, at i den ene halvdel af de konstaterede tilfælde optræder disse vidnesbyrd *både* i mandtalsregistrene *og* i bilagene hertil, i den anden halvdel i *enten* mandtals- *eller* bilagsmaterialet. Det er betegnende, at de nævnte vidnesbyrd - i det mindste for mandtallenes vedkommende - ikke dækker hele det enkelte lens mandtalsperiode. I adskillige (vel 35-40 %) af lenene ophører disse med at optræde omkring midten af det andet årti af 1600-tallet, altså nogenlunde med afslutningen af Kalmarkrigen. I andre tilfælde fortsætter de op i 1620'erne og begyndelsen af 1630'erne, og forsvinder så. Kun i ganske få len 51) er de med i *hele* mandtalsperioden, selv om der godt kan findes enkelte mandtaller, hvor de mangler. Men det fortjener at understreges, at i så godt som alle tilfælde finder man i bilagene lægs- og (især) lægsmandsvidnesbyrd længe efter, at disse er ophørt med at optræde i selve mandtallene.

De nævnte lægs- og læglægningsvidnesbyrd i både selve mandtallene og i bilagene til disse kan samles og *klassificeres* på følgende måde. Der kan være tale om:

Markering af *lægsstrukturer i mandtalsregistrene,* dvs. partialkolumner på som regel 10 personer, oftest med angivelse af lægsydelsen, evt. nummerering af læg samt sammentælling af disse. Lægsstrukturer med nogle af de nævnte komponenter er også påtruffet ganske enkelte gange i tingsvidner.

Oplysninger iøvrigt, der *kan indicere anvendelsen af lægs- og læglægningsinstituttet.*

Det kan være:

Markering af eller udtalelser om, at *læglægning har fundet sted,* personer er lagt i læg eller evt. skal lægges i læg (Optræder som regel på mandtallenes titelblad eller dettes bagside, under kolumneringens titeloverskrifter, i forbindelse med summa summarum samt i tingsvidner, husbondsedler og lokalmissiver).

Oplysninger om, at *personer skal hjælpe andre personer* - eller at *nogle personer er lagt andre til hjælp,* for at læggene kunne blive fulde (Marginalnoter, husbondsedler).

Udtalelser om, at *der ikke har været så rige personer i et læg, at de har kunnet betale for de fattige* (Især i tingsvidner, men først fra 1629-30. Tydelig respons på skattebrevenes passus af samme indhold).

Påbud i Rentekammerets antegnelser om, at *den rige skal hjælpe den fattige* (Selv om det nærmest er et direktiv, bør disse dog medtages her pga. skriverens svar herpå).

Markering af *lægsmænd, lægs-, skatte-* eller *rodesedler* (Såvel mandtalsregistre som bilagsmateriale).

Mandtallenes lægsstruktuering. - Som omtalt er i en del mandtaller - af det samlede antal bevarede kun en ringe del - kolumneringen opløst i partialkolumner, blokke på som regel 10 personer. Det synes at være regelen, at sådanne partialkolumner, markeret ved at der er ophold, evt. en streg, mellem sidste person i den ene blok og første person i den næste, enten "skærer byer over",

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eller at der i dem er samlet flere byer. I marginen, som regel højre, er en alle 10 (eller flere) personer omfattende klamme, ud for hvilken er markeret lægsydelsen, fx. 10 daler for 10 fæstebønder ved en enkeltskatteudskrivning. Der haves imidlertid adskillige eksempler på, at både klamme og lægsydelse mangler.

Det er, hvad der findes i langt det overvejende antal af de lægsstruktuerede mandtaller. I et ringe antal mandtaller er der også anført *beløb for de enkelte personer* (i den ene margin med lægsydelsen i den anden margin). Når talen er om de almindelige landeskatter, er disse individuelle beløb gennemsnitsbeløb, altså for *hver* person 1/10 af lægssummen. Jeg har kun fundet to eksempler på *differentierede individuelle beløb* i mandtaller vedr. almindelige landskatter, nemlig mandtallene fra Landskrone len 1628 jul/1629 påske og 1629 Martini, som skal behandles særskilt forneden. Men det bør nævnes, at et ikke ret stort antal mandtaller over forskellige former for kontribution fra 1620'erne, 1640'erne og 1650'erne kan opvise individuelle, differentierede beløb, med eller uden lægsstruktuering. Det har vist sig hensigtsmæssigt at inddrage en del af disse kontributionsmandtaller i den praktiske undersøgelse af ligningsforholdene.

Der er fundet en del eksempler på, at læggene er nummereret: 1. læg, 2. læg, 3. læg o.s.fr., og at der er foretaget sammentælling af læg, sognevis, herredsvis eller for hele lenet - så og så mange læg af jordegne bønder, så og så mange af fæstebønder. I enkelte tilfælde er de jordegne bønder - og også ugedagsbønderne, hvis disse er læglagte - omregnet til fæstebønder: 5 selvejere eller 20 ugedagsmænd = 10 fæstere. I en del mandtaller findes marginalnoter om lægsmænd.

Hvad kan der nu bygges på de nævnte oplysninger vedr. lægsstruktuering i mandtallene? - I de tilfælde, hvor læggene ikke kan opvise individuelle ydelser, mener jeg, man kan sige så meget at det vel er overvejende sandsynligt, at læglægning har fundet sted det pågældende år i det pågældende len, og at der har været nogle personer, lægsmænd, der har spillet en eller anden rolle i forbindelse med udskrivningsproceduren. De forefundne lægsstrukturer vil jeg kalde *"registerlæg"*, hvorved jeg blot vil markere, at jeg ikke tør indestå for, at de dækker en åstedsrealitet. Men de *kan* selvfølgelig godt gøre det. Dog forekommer det store flertal af disse lægsstrukturer lovlig "mekaniske" i hele deres opbygning. Det er som om lensskriveren ved at opløse mandtalskolumneringen i lægsblokke har villet give det indtrykket af, at skattebrevets krav om læglægning virkelig er sket fyldest. Denne fremgangsmåde lettedes jo i høj grad derved, at mandtallene manglede differentierede satser for de enkelte lægspersoner.

I de tilfælde, hvor mandtallene kan opvise individuelle gennemsnitsbeløb, er vi helt ude af stand til at afgøre, hvilken realitet de dækker over. Har virkelig alle i et læg af fæstere - ja i alle fæsterlæg i et len - betalt samme ydelse? Det kan som omtalt være rigtigt. Vi mangler blot enhver mulighed for at afgøre det. Men skulle det vise sig at være tilfældet, fungerer lægget som omtalt kun som en ren oppebørselsgruppe.

Af mandtaller, hvori der findes utvivlsomt *differentierede beløb* for de enkelte lægsbrødre, er der som ovenfor omtalt kun bevaret to vedr. almindelig landeskat,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

begge fra Landskrone len (1628 jul/1629 påske og 1629 Martini). Men som omtalt har vi et antal kontributionsmandtaller med differenterede beløb. Dog må det bemærkes, at en del af disse ikke er lægsstruktuerede og at en del er pålignet efter hartkorn 52), hvorfor de ikke skal behandles i nærværende forbindelse. I det omfang, hvor *samme antal* lægspersoner af en bestemt kategori betaler *samme ydelse,* har vi med korpusligning at gøre.

Om *Landskronemandtallet* til *udskrivning* 1628 jul/1629 påske (kombineret penge- og naturalieskat) gælder det, at de heri anførte lægsstrukturer afgjort ikke er læg i skattebrevets forstand, 10 mand med fast lægsydelse. Et "læg" er simpelt hen *alle* de personer, der optræder på én side. Kategorierne er ikke adskilte som i andre lægsstruktuerede mandtaller, men blandede mellem hverandre. Der er klamme i venstre margin med angivelse af læggets nummer. Hos alle dem, der ikke er lejebønder, er i venstre margin anført kategoribetegnelse 53). Der er særlige partialkolumner med husmænd og gårdmænd, altså inden for "læggene". På hver side er summa latris, kategorivis ordnet med pengesammentælling af siden 54) samt sammentælling af de af "lægget" ydede naturalier. Endvidere er de øde og forarmede medtaget i "læggene", selv om de intet yder (markeret ved et 0). Den sidste del af mandtallet omfatter adelens tjenere, ordnet efter adeligt herskab. Deres ligningsforhold vil blive behandlet i afsnittet om adelens ligning af egne tjenere.

Tælles antallet af personer inden for hvert læg (hver side), nås ret *forskellige* tal; de laveste ligger omkring 10, de højeste omkring og over 30. Den karakteriserende lægsstørrelse synes at svinge mellem 20 og 25. Det er altså på ingen måde læg i skattebrevets forstand. Det er umiddelbart indlysende, at "lægssummerne" (= summæ latris) er forskellige.

Ser vi på de differentierede ydelser for de enkelte personer, er det ganske tydeligt, at man har *differentieret ud fra gennemsnitsydelsen* for en enkelt person, nemlig 36 mark for en jordegen, 18 mk for en lejebonde og 9 mk for et fæste. Slet ikke så få lejebønder præsterer gennemsnitsydelsen, de 18 mk. Udfra denne differentierede man nogle få mk op (som regel til 21-22 mk) eller ned (som regel kun til 16 mk, dog er der en del lejebønder, der betaler 12 og 13 1/2 mk, men det må vel være totrediedels- eller trefjerdedelsgårde; sidste udtryk forekommer marginalt). Også ydelsen for fæsterne (halve gårde) er tydelig nok differentieret ud fra gennemsnitstaksten, de 9 mk - ned til 6-8 og op til 11-12 mk. For husmænd og gårdmænd gælder det, at skattebeløbet i det overvældende antal af tilfældene er 9 mk, gennemsnitssatsen. *Dog* kan man i Fers herred finde ofte ret høje beløb, fx. det dobbelte, tre- eller firedobbelte af gennemsnittet for disse kategorier. Forklaringen herpå er formodentlig, at dette herred kunne opvise en høj selvejerprocent, sammenlignet med lenets øvrige herreder. En del af disse hus- og gårdmænd er utvivlsomt forhenværende selvejere med skønnet god skatteformåenhed.

Selv om det overvejende antal af skattebeløbene er lig med gennemsnitsbeløbet eller svinger nogle få mark ud fra det, fortjener det dog at bemærkes, at der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

alene for selvejernes vedkommende er optalt i det mindste 9 forskellige satser, for lejebønderne 22, for lejefæsterne 15 og for hus- og gårdmænd 21 forskellige satser.

Konklusionen af denne analyse af Landskronemandtallet 1628/29 må blive: Der kan ikke være nogen tvivl om, at de enkelte "lægsbrødres" ydelser er differentieret; derimod kan det ikke ses, om der har fundet en læglægning sted, i det mindste ikke en, der svarede til skattebrevets krav. Under alle omstændigheder er "regnskabet for hele lenet gået op" 55). Takket være de differentierede satser skulle vi have mulighed for at afgøre, om den rige har hjulpet den fattige.

Det skulle - som ved Næsbyhovedundersøgelsen 1511 - ske ved at sætte skattebeløbene i relation til lenets jordebog. Herved ville vi ganske vist kun få undersøgt forholdet: skat-landgilde for kronbøndernes vedkommende. Noget tilsvarende for adelsgodsets vedkommende ville kun kunne realiseres i det omfang, hvori der er bevaret jordebøger over adelstjenere. Og en undersøgelse heraf har jeg ment at måtte forbigå i nærværende forbindelse. Der ville nok heller ikke være kommet meget ud af den.

Nu viser det sig desværre, at der ikke er bevaret nogen jordebog fra Landskrone len, som tidsmæssigt dækker mandtallet (altså 1628 1/5 - 1629 1/5). Den jordebog, der ligger mandtallet nærmest, er fra 1622/23. Men det viser sig, at en hel del af mandtallets navne kan genfindes i jordebogen, og i adskillige tilfælde kan man med en ret høj grad af sikkerhed hævde, at søn (i mandtal) har efterfulgt far (i jordebog). For ca. 50 stikprøvevis udtagne personer, tilhørende kategorierne: selvejere, lejebønder, fæster, jordegne og lejeugedagsbønder er udregnet *landgildetynge* 56). Disse beløb er så blevet jævnført med de pågældende personers skattebeløb. Resultatet er helt klart: *der er ingen overensstemmelse mellem skat og landgilde.* Eller sagt med andre ord: Det er i hvert fald ikke på grundlag af størrelsen af en mands landgilde, man har afgjort hans rig- eller fattigdom og dermed hans skatteegnethed. Det er på ingen måde regelen, at en stigning i landgilden medfører en tilsvarende - eller blot nogenlunde tilsvarende - stigning i skatten. Tværtimod kan man se personer med høje landgildetynger betale mindre skat end sådanne med lave landgildetynger.

Også mandtallet 1629, Martini, fra samme len er lægsstruktueret og forsynet med individuelle beløb. Dog synes differentieringen knapt så udtalt her som i 1628/29. Sammenligner man de to mandtaller, vil man se, at forholdet mellem de enkelte personers ydelser ikke altid er opretholdt - hvilket man egentlig skulle vente. Dvs. at en ny læglægning har fundet sted.

Analysen af de to Landskronemandtaller bekræfter altså klart den konklusion, man nåede frem til ved gennemgangen af de normative bestemmelser om læglægning, nemlig af differentieringen af enkeltydelserne har været ringe. Endvidere er det af sammenligningen af skattetynger med landgildetynger helt klart, at korpusskatten ikke er lignet på et fikseret, økonomisk grundlag, i det mindste ikke i Landskrone len.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Som flere gange omtalt er der bevaret en del *kontributionsmandtaller* med *individuelle, differentierede* beløb 57). De er fra Kejserkrigens og Torstonssonfejdens tid, men der findes også en del fra tiden efter 1645. Det drejer sig om soldaterlønnings-, rytter- og graverskat, hvoraf sidstnævnte som omtalt pålignedes på lenenes hartkorn og derfor er behandlet under hartkornskatter (og kontributioner) foroven.

Soldaterlønningsskat pålignedes i det mindste i 1625 og i 1644/45, rytterskat fra 1646. Den første soldaterlønningsskat (1625) pålagdes de enkelte len med et fast beløb, som så blev reparteret på bønderne. De fattige var fritagne. Efter hvilke principper ligningen på de enkelte bønder er sket, vides der intet om. Men i hvert fald skulle den rige hjælpe den fattige. Vi har i det mindste et regulært mandtal over denne skat, nemlig fra Vestervig kl. len. Endvidere er bevaret et regnskab fra Sejlstrup len. Af mandtallet kan ses, at skatten har været pålagt *gårde,* næppe personer. Skattebeløbet står under ét, to, tre eller fire navne. I ca. halvdelen af de tilfælde, hvor skatteydelsen er knyttet til to eller flere personer, synes der at være familiemæssig forbindelse mellem dem (indester, hovedmænd). Mandtallet indeholder *intetsomhelst spor af læglægning.* Der er anvendt i alt *ti skattesatser.* Omregnes disse til skilling, bliver det laveste beløb 4 skill. det højeste 48 skill. - med fire skillings interval mellem alle beløbene bortset fra de to sidste, der har 8 skillings interval. Altså en ganske fornuftig skala, al den stund den muliggør en nogenlunde kraftig differentiering. *Hvordan* man har *taxeret* de enkelte gårde ud fra denne skala, leverer materialet desværre os ingen mulighed for at sige noget om. Ej heller om, hvem der har "opfundet" skalaen. Kan det være bønderne? I det mindste må det være dem, der i forening har truffet afgørelse af, hvilket af de ti skalatrin der skulle anvendes i det enkelte tilfælde 58). Et er givet: udgangspunktet for fastsættelsen af de enkelte skattebeløb har ikke været landgilden, hvilket kan konstateres ved en sammenligning mellem mandtallet og jordebogen fra Vestervig kl. len 59).

Fra *Antvorskov kl. len* er bevaret et kontributionsmandtal vedr. bøndernes underhold til den kongelige hoffane i Slagelse fra 3. nov. 1627 (dat. 1627, 29. dec.). Dette mandtal er lægsstruktueret; der er ialt 231 læg med 8 mand i hvert (16, hvis det er ugedagsmænd), og der ydedes såvel penge som naturalier (byg, havre). Der er tale om differentierede ydelser, i det mindste for pengenes vedkommende. Lægsydelsen var 1 1/2 rdl (144 skill.), hvis alle 8 lægsbrødre yder penge, og 90 skill. hvis nogle af dem udelukkende yder naturalier. Gennemsnitsydelsen bliver således 18 skill. I nogle læg betaler alle dette beløb. Det fremgår klart af mandtallet, at man har differentieret ud fra gennemsnitsydelsen. Ved et hurtigt gennemsyn synes rundt regnet 80 % af mandtallets personer at have betalt gennemsnitsbeløbet eller beløb, der svinger med 2 skill. på begge sider af dette. Man synes ikke i noget tilfælde at være gået længere ned end til 12 skill. og højere op end til 24 skill., og disse beløb er endog sjældent anvendt. Kort sagt: en *ringe differentiering.* På hvilket grundlag skatten er lignet på de enkelte bønder, vides ikke. Det hedder i det åbne brev herom af 1627, 29. dec. 60), at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bønderne skal udgive, hvad der bliver pålagt dem af vore tilforordnede kommissarier. En stikprøvevis foretagen sammenligning med jordebogen fra Antvorskov kl. len 1627/28 viser klart, at der ikke er noget ligefremt forhold mellem skatteydelse og landgilde.

Et mandtal over rytterskat 1646, 29. sept., fra *Ringsted kl. len* viser det samme. Lenet skulle holde 7 ryttere i 6 måneder 61), og mandtallet er delt i 7 læg med 48 personer i hvert læg, som yder 9 rdl, hvilket giver et gennemsnitsbeløb på 18 skill. pro persona. Differentieringen er noget kraftigere end i kontributionsmandtallet fra Antvorskov kl. len 1627. Ringsted kl.-mandtallet er sammenlignet med den nærmeste jordebog 1652/53. Sammenligningen viser klart, at skatten ikke kan være lignet ud fra landgilden, men det må dog indrømmes, at forholdet skat-landgilde tager sig noget mere fornuftigt ud end ved hoffanekontributionen små 20 år tidligere. Dog er svingningerne i skattebeløbene betydeligt mindre end svingningerne i landgildetyngerne.

Fra *samme len* er bevaret et mandtal vedr. soldaterlønningsskat, ydet af kronens og gejstlighedens bønder fra 1644, 1. marts, og fire måneder frem 62). Af ni bønder i hvert læg om dagen til to soldater 12 skill., hver måned 5 slette daler 1 mk af hvert læg. Mandtallet udviser individuelle beløb, der er ret kraftigt differentierede (Jfr. 1625-soldaterlønningsskatten fra Vestervig kl. len). Fx. er der inden for de første otte læg optalt ikke færre end 20 beløb, fra 1 mk 2 skill. (= 18 skill.) til 7 1/2 mk (= 120 skill.). Lægsydelsen var 42 mk (= 7 rdl.). Et tilsvarende soldaterlønningsmandtal fra 1645 udviser en mindre kraftig differentiering. Det har ikke været mig muligt at udfinde noget ligningsprincip, men ligningen af de enkelte beløb synes givetvis at være foretaget ud fra et skøn over den enkeltes formåenhed.

Konklusionen af denne gennemgang af udvalgte kontributionsmandtaller, der kunne være suppleret med i det ringeste 10-15 flere (i ganske særlig grad fra Sjælland) må - som ved de to Landskronemandtaller - være, at man ved ligningen af de individuelle beløb ikke har anvendt, end ikke skelet til den skattepligtiges landgilde. Endvidere udviser i det ringeste nogle af kontributionsmandtallene en ret ringe differentiering, en differentiering ud fra gennemsnitsydelsen. På den anden side udviser soldaterlønningsmandtallene en, som det synes, mere "fornuftig" differentiering.

Spørgmålet bliver nu, om man, i det mindste med nogen grad af sikkerhed, kan drage de samme konklusioner vedr. de resterende tusindvis af mandtaller over almindelige landeskatter, der enten er lægsstruktuerede, men uden differentierede enkeltydelser eller overhovedet ikke lægsstruktuerede?

Ja, det vil jeg mene, man kan. - *Intet taler for, at man har anvendt landgilden som ligningsgrundlag ved fastsættelsen af den enkeltes tilsvar til lægsydelsen.*

Hvis dette havde været tilfældet, måtte man nødvendigvis i det omfattende materiale af ca. 400 pakker med mandtalsregistre og bilag til disse have fundet vidnesbyrd eller udtalelser herom. Endvidere måtte man jo for adelens tjeneres vedkommende (i det mindste før 1628/29) have fat i de adelige jordebøger eller i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvert fald have landgildeoplysninger vedr. adelsfæstere, hvilket er ganske utænkeligt. Hvis skatten havde været funderet på landgilden, ville det været ret overflødigt for bønderne i tingsvidner om skatteforskånsel at henvise til "gårdens lejlighed" (tilliggender, udsæd, landgilde) som basis for størrelsen af det skattebeløb, de fandt rimeligt. Illustrerende i så henseende er også missive 1643, 4. marts 63), vedr. bønderne på Samsø, der har klaget over, at den, der har ringe brug, skrives for lige så meget i skat, som den der har meget, træffer man den "anordning, at ved fremtidige udskrivninger skal den rige give efter som han har brug og den fattige efter sit brug". Og i adelens memorial af 1647, 9. okt. til landkommissarierne 64) begærer lensmændene, "at kronens bønder må lægges i skat, eftersom de har brug i marken til, på det de desbedre lighed kan gøre, og i så måder synes rigtigt den rigere af sit store brug at hjælpe den fattige, som af sin ejendom ikke så meget kan tilvejebringe". - Som vi skal komme til at se i den sidste del af dette afsnit om skatteligning, har bønderne været inde på samme tanke allerede en snes år, før denne udtalelse fremsættes.

Hvad angår det andet resultat af undersøgelsen af de differentierede mandtaller: at differentieringen generelt synes gennemført ud fra gennemsnitsbeløbet og derfor relativ ringe og på ingen måde svarende til åstedsforholdene i henseende til "rigdom" og "fattigdom" - så mener jeg ganske vist ikke, at man kan udtale sig med samme sikkerhed herom for de øvrige mandtallers vedkommende som mht. det første resultat: manglende overensstemmelse mellem skat og landgilde.

Men meget *tyder* på, at man enten ikke har differentieret eller kun har differentieret i ringe grad. Dette var tilfældet i Næsbyhoved len 1511. Og som vi har set foroven ved gennemgangen af det normative materiales læglægningsvidnesbyrd, har man samtidige udtalelser om dette problem. Endvidere kan nævnes begrundelsen for gennemførelsen af kreaturligningsskatten 1566, 20. nov. Dog gælder denne regel om ret svag eller ingen differentiering ikke, som ovenfor vist, en del af kontributionerne.

Oplysninger iøvrigt, der kan indicere anvendelse af lægs- og læglægningsinstituttet.

Spredt omkring i alle dele af det store udskrivningsmateriale findes tusindvis af lægs- eller læglægningsindicerende oplysninger. Det drejer sig om enkeltnotitser, der trods deres spredthed sammenlagt i højere grad end mandtallenes lægsstruktuering er i stand til at føre os et skridt videre i undersøgelsen af, om skattebrevenes krav om læglægning efter evneprincippet er blevet opfyldt ude omkring i byerne og sognene.

Forrest blandt disse lægsindicerende enkeltnotitser står oplysningerne om anvendelse af *lægsmandsinstitutionen.* Men klarlæggelsen af denne er efter mit skøn så vigtig, at den må henvises til særskilt behandling forneden.

Det er betegnende for de nævnte lægs- og læglægningsvidnesbyrd, at de i udtalt grad må betragtes som *respons* - mere eller mindre direkte udtalt - på skattebrevenes og skattebrevsmissivernes bestemmelser vedr. skatteligning og læglægning.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Som ovenfor nævnt 65) drejer det sig især om udtalelser om, at læglægning har fundet sted, evt. skal finde sted, at personer skal hjælpe andre personer, eller at nogle personer er lagt andre til hjælp, for at lægget kunne blive fuldt, og at personer ikke har været så rige, at de har kunnet hjælpe de fattige i et læg.

Direkte *udtalelser* om, at *læglægning har fundet sted* optræder sjældne gange på mandtallenes titelblad eller dettes bagside. Fx. hedder det i mdt. 1618, Martini, Tranekær len (på titelbladets bagside) i oplysningen om, hvad hver enkelt kategoriperson skal betale, om de jordegne bønder: "dog den rige har hjulpet den fattige", og om fæsterne: "eftersom den rige i lige måde har hjulpet den fattige". I 1624-mdt. fra Christianstad len er der på titelbladet bemærkning om, at der af de jordegne bønder er oppebåret 2 1/2 daler rigs, "og udi efterfølgende måde udi læg sammenskreven". Tilsvarende bemærkning findes for stedselsbøndernes vedkommende. Denne bemærkning "gennemløber" alle mandtaller til og med 1652-mdt. Interessante er de oplysninger, der meddeles på titelbladet til ovennævnte regnskab over fjerdingårsskatten 1625 af Sejlstrup len. Lenet skulle for hvert fjerdingår betale 44 sletdaler, "eftersom bønderne selv i hvert sogn har sig derom foreniget og lagt det dem imellem". Ikke mindre interessante er de oplysninger, der meddeles på bagsiden af titelbladet til det første af de to differentierede mandtaller fra Landskrone len (1628 jul/1629 påske): "Efterskrevne pengeskat er oppebåret efter K.M. skattebrevs lydelse, og er bønderne taxeret, eftersom de har været formuende, så den rige skulle hjælpe den fattige. Dog har K.M. bekommet den fulde skat".

Også under kolumneringens titeloverskrifter samt i forbindelse med summa summarum findes oplysninger om, at kategorier er lagt i læg, enkelte gange med tilføjelsen: "den rige har hjulpet den fattige". Endvidere findes blandt mandtallenes afkortninger eller blot bag i disse af og til oplysninger om, at læglægning har fundet sted. Bag i en række specialmandtaller fra Malmøhus len 1630, Martini, er en notits om, at pengene er oppebåret, "eftersom bønderne og lægsmændene har ladet dem antegne for". I den sidste bemærkning i mdt. 1633, Martini, Lundenæs len, udtaler lensmanden, Ulrik Sandberg, at han selv efter skattebrevets befaling har lignet skatten mellem almuen.

Blandt *bilagene* til skattemandtallene findes også en del oplysninger om, at læglægning har fundet sted. I et tingsvidne af Skast herredsting 1648, 25. jan. 66) udtaler 8 dannemænd, nogle i 50, nogle i 40 og nogle i 30 år: ".....og da desmidlertid, førend Kejserens folk kom med her udi landet (1627) og *bønderne selv lagde skatten* (blev en gård ikke lagt højere end for en halv gård)". - Interessant er et brev fra rigsråd Albret Skel, formodentlig til en af hans ridefogder eller skrivere; det fremgår ikke af brevet 67). Det bringes her in extenso:

"Alle mine bønder, som ikke er fri for skat, de skulle først "overslås", hvad det efter rigtigt mandtal kan beløbe sig udi én summa, når hovedmanden, hvor der er flere end én på gården, gav en rigsdaler, og de andre 1/2 rigsdaler, og hvem der sidder ene på gården, 1 rigsdaler. Når denne summa er gjort, så skal der fratages

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

på al summen så meget, som bønderne er eftergiven af deres landgilde; thi dem skal kvitteres udi samme dalers udgift så meget, som jeg har dem eftergivet udi deres landgilde efter den seddel, jeg dig leveret har. Når det er gjort, så skal det gøres udi én summa, og tage bønderne til dig, om du ikke vedst deres lejlighed og lægge dem imellem, hvad enhver skal give, til samme summa bliver fuld, og det eftersom de er formuendes til, somme for 1 rigsdaler, somme for 3 rigsort, somme for 1/2 rigsdaler, somme for 1 rigsort og somme ringere, om de er fattige, hvilke penge de skal fly dig 8 dage, efter de er lagt, og du straks at levere dem udi skriverstuen. Og vedst du ikke, hvor du skal komme til rette dermed, og hvorledes skriveren (lensskriveren) for sit regnskabs skyld vil have den mandtal forklaret, som du skal levere ham, da kanst du tale med skriveren derom. Og skal du gemme mig en genpart ved, hvad du gør, til snapsting jeg kommer ved Guds hjælp hjem - Albret Skiell" (Datum mangler).

Ud fra indholdet af denne interessante instruks mener jeg ikke, at man kan slutte så forfærdelig meget om, hvorledes læglægning *generelt* er foregået i forbindelse med 17. årh.s ekstraskatteudskrivninger. Dette er en ekstraordinær situation, og Albret Skel hørte til de kommissærer, der skulle undersøge de jyske bønders og købstæders forhold efter krigen og udtale sig om, hvorledes de alle kunne bringes på fode 68). Endvidere var det som nævnt ham, der kom med forslaget om, at adelen måtte ligne sine egne tjenere, for at den rige bedre kunne komme til at hjælpe den fattige. Det *kan* være foregået som angivet i instruksen, men det siger selvfølgelig intet om, hvorledes læglægning er foregået andre steder i Riget og til andre tider, især i tiden før Kejserkrigen.

Konkrete oplysninger om, at *personer har hjulpet andre personer eller er lagt andre til hjælp* optræder mest i form af marginalnoter i mandtallene, men kan også findes fx. i adelsligningssedler. De synes at være *positiv respons* på skattebrevenes formulering fra 1630 om forskånsel af de fattige, hvis ikke der findes nogen i lægget, der er så rige, at de kan lægge ud for de fattige. Men de kan forøvrigt findes før 1630. Formlen kan være: "N.N. regnes til P.P. (med stedsangivelse) at hjælpe ham for hans armod" 69). Ikke mindst mandtallene fra de fynske len kan opvise adskillige af den slags oplysninger. Således hedder det i madskattemdt. 1628 fra Rugård len: "Alle syv udi denne rode 70) skal hjælpe N.N." - og det angives, hvad enhver skal hjælpe med. Eller også hedder det: "Udi dette læg skal N.N. hjælpe og bære med P.P." 71). Hvad der ligger i en marginalnote i et næsten samtidigt mdt. fra samme len 71a): "Lensmanden hjælper Niels Hansen med penge 3 mk" - er ikke godt at vide. Rent faktisk er der flere marginalnoter med lign. formulering. Endnu mere mystisk forekommer en anden marginalnote i samme mdt.: "Lensmandens frue hjælper Hans Ibsen udi skat" 72). Om nogle personer hedder det blot, at de "hjælper sig selv". - I bådsmandsskattemdt. 1637, Nyborg len, hedder det om flere personer, at andre navngivne personer skal hjælpe dem med 2, 3, 4 eller 6 skilling. I bådsmandsskattemdt. 1639 fra samme len hedder det om Såderup mænd, at de samtlige skal udlægge skatten for Rasmus Hansen ibid. Adskillige steder i mdt. 1628 jul/1629

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

påske fra Landskrone len findes bemærkningen: "Dette læg har hjulpet (2 eller 3 navngivne personer), så de har begge (eller alle tre) givet fuld skat". I samme mdt. (og i mdt. 1629, Martini) står der flere steder, at flere personer har hjulpet andre navngivne personer i deres skat "og desuden hjulpet til et andet armere læg". I et interkolumnialt stykke i 1610-mdt. fra Ålborghus len hedder det, at de forarmede gadehuse i Sundby er lagt de andre til hjælp af lægsmændene. At man for "at gøre læggene lige" har måttet manipulere lidt med kategorierne, ses af en notits i madskattemdt. 1611 fra Sorø kl. len: "Disse 12 Asmindstorps mænd plejer efter gammel kongebrev at være forskånet for halv skat, men på det læggene kunne blive lige, er de denne gang indregnet for 9 landboer (50 % forhøjelse af deres skat); hertil lægges så en person fra den foregående by. Den sidste bemærkning i 1631-mdt. fra Kronborg len vedrører en mand, der har en mølle på halv afgift og mener sig fri for skat, men alligevel blev skrevet for en ort "at skulle udgive i den skat til andre fattigere at hjælpe".

Fra 1624 fik man, som allerede omtalt, i skattebrevsmissiverne en bestemmelse om forskånsel af de fattige i lægget. Og fra 1630 omformedes denne bestemmelse således, at man forud for en evt. forskånsel af de fattige skulle prøve, om man ikke i lægget kunne finde nogen, der var i stand til at betale for dem. Fra 1637 hedder det, at de fattiges anpart af lægsydelsen ikke skulle pålægges nogen anden, med mindre der i lægget findes så formuende personer, "at de uden deres trang og store afbræk kan lægge ud for andre". Endvidere hedder det i Fiskal I af 1628, at der skal føres nøjagtigt tingsvidne på de forarmedes bo, "så og tingsvidner, at ingen udi de næstliggender byer er så rig, at han bekvemmelig kan hjælpe".

På disse bestemmelser vedr. forskånsel af de forarmede er der god respons i udskrivningsmaterialet. Første gang jeg har truffet på formuleringen fra Fiskal I, er i et tingsvidne fra Varberg len 73) fra 1629, 16. juli, hvor det hedder, at de omkringliggende grander og naboer ikke har været i stand til at hjælpe de forarmede. I 1631 hedder det i Stjernholm len 74): "heller ikke nogen udi de sogne, de udi bor, som er udi læg med dem, som kan hjælpe på dem". Men ellers anvender tingsvidnerne udtrykkene: "ingen udi det læg" ("i samme læg" - "i deres læg" - "nogen anden i det læg"). "Ingen, som er i læg med dem, kan hjælpe". "Hans lægsbrødre kan ikke hjælpe". Eller også er ordet "læg" ikke nævnt, og det hedder da blot: "ingen af naboerne", "inden der i byen", "ingen af sognemændene" (kan hjælpe). Men alle udtrykkene synes bygget på bestemmelsen i Fiskal I og i skattebrevsmissiverne.

Alle de nævnte eksempler viser efter mit skøn, at *læglægning har fundet sted.* Men de afslører også, at de lidt mere formuende lægsbrødres opgave nærmest kun har været den at hjælpe de mindre formuende med det, der manglede i, at disse kunne nå op på gennemsnitsydelsen. De "rige" har altså betalt deres gennemsnitsydelse plus formodentlig nogle få skilling til hjælp til de fattige i lægget.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lægsmænd - Lægs- og skattesedler.

Vort materiale, ikke mindst mandtallene, yder gode muligheder for at få belyst lægsmandsinstitutionen. Vidnesbyrdene er spredte, men der er mange af dem, og de dækker både hele mandtalsperioden og så godt som alle dele af Riget. Som omtalt foroven findes oplysninger om lægsmænd i form af marginalnoter til navne i mandtallenes kolumnering. Men de bedste oplysninger findes i bilagsmaterialet, ikke mindst i tingsvidnerne, husbondsedlerne (herunder adelsligningssedler) og lokalmissiverne. I det normative materiale er de som omtalt kun nævnt i to skattebreve fra slutningen af Syvårskrigen samt i to forordninger fra 1645 og 1660 (se forneden).

Hvor vidt lægsmandsinstitutionen har været generel i den forstand, at den har omfattet alle Rigets herreder, er det ikke muligt at udtale sig om. Men det bør bemærkes, at der er fundet en del eksempler på, at man inden for et len kan finde lægsmænd nævnt i et eller flere af de herreder, lenet omfatter, mens de lades helt uomtalt i de resterende herreder 75). Dog foreligger der den mulighed, at man i disse herreder kan have undladt at betitle de personer, der optrådte i lægsmandsfunktioner.

Det er i ganske særlig grad disse *funktioner,* vort materiale er egnet til at belyse, ja ofte udtaler sig ganske klart om. Én undtagelse er der dog, tilmed en væsentlig: lægsmændenes formodede oprindelige funktion som dem, der satte bønderne sammen i læg og i samråd med disse og vel under lensadministrationens kontrol udmålte hver enkelt lægsbroders del af lægsydelsen - denne funktion tegner sig desværre noget uklart i vort materiale. Dette beror, som det skal ses forneden, ikke mindst på forståelsen af det i kildematerialet anvendte ordvalg.

Om lægsmandsinstitutionens *oprindelse* og ælde kan intet siges med sikkerhed. Men det er på ingen måde utænkeligt, at den er lige så gammel som læglægning som ligningsprincip. Første gang jeg har truffet lægsmænd nævnt, er i 1511-mandtallet fra flere fynske herreder 76). Her optræder *mandtalsforstandere* (personer, der "stander for mandtallet") og *lægsmænd* eller personer, om hvem det marginalt hedder, at de "skal lægge". Der kan ikke være nogen tvivl om, at disse lægsmænd har lagt bønderne i læg, hvorved de har vurderet hver enkelt lægsbroders økonomiske formåen, dog sikkert under kontrol fra lensadministrationens side 77). Dette har jo også været nødvendigt i begyndelsen, hvor den enkelte person ligesom ikke rigtig var "sat i skat" endnu. Institutionen *kan* i sin oprindelse været rent folkelig, skabt af bønderne selv for at klare et ovenfra kommende krav. Men den mulighed foreligger også, at institutionen *kan* være etableret af lensadministrationen. I det mindste findes der fra tiden før 1530 ingensomhelst antydning af, at det skulle være statsmagten (konge og rigsråd) som sådan, der ved lov har indført institutionen.

Dette skete først i slutningen af Syvårskrigen. Og det er helt klart, at vi her står over for en kodifikation af en folkelig eller administrativt skabt praksis, hvilket fortiden jo kan opvise adskillige eksempler på. Ved udskrivn. 1568, 24. nov., findes i skattebrevet en passus om, at der skal tilskikkes fire agtede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dannemænd i hvert læg til lægsmænd, som under deres boslods fortabelse skulle lægge skatten således, at den rige hjælper den fattige; lensmanden skulle have indseende hermed. Endvidere fastslås det, at lægsmændene skulle have ret til at pante dem, der ikke ville betale til den påbudte tid. En helt tilsvarende bestemmelse findes i skattebrev 1569, 2. juni, men så omtales institutionen ikke mere i noget skattebrev. At der er respons på denne bestemmelse i lenene, kan ses af et brev af samme år, 28. sept. 78) til bønderne over alt Fyns stift, hvor der tales om "en part af de lægsmænd, som bliver tilskikket at lægge samme skat", at disse "sidder overhørige, dem fortrykker og ikke vil pante dem, som står tilbage med skatten", uanset at de er pligtige dertil iflg. skattebrevet. Dette *skal* lægsmændene gøre, hvis de ikke selv vil pantes af lensmanden. I en skrivelse af 1574, 22. febr. 79), til Christoffer Valkendorf fortælles, at Hans Spegel, lensmand på Gladsaxe, bl.a. har berettet, at nogle bønder "kun har udnævnt lægsmænd af hvert sogn". Men i øvrigt er lægsmænd ikke nævnt i det trykte materiale før 1645 80).

Af ovenstående kan med sikkerhed fastslås, at lægsmændenes *primære opgave* har været den at lægge bønderne i skat efter den enkeltes økonomiske evne.

Udskrivningsmaterialets vidnesbyrd vedr. lægsmandsinstitutionen fylder i egentligste forstand det "hul" (1569-1645), som det normative materiales manglende omtale har efterladt. Da materialet er ypperligt, dækker så at sige hele Riget og på en række områder, især vedr. lægsmændenes funktioner, udtaler sig særdeles tydeligt, skulle det være muligt at nå frem til en nogenlunde sikker opfattelse af institutionen.

Inden behandlingen af det meget vigtige spørgsmål om lægsmændenes funktioner og fremgangsmåden mht. deres arbejde, skal forsøges klarlagt tre forhold vedr. lægsmandsinstitutionen: a. *Antallet* af lægsmænd, b. *Måden,* hvorpå de tilsattes og c. Deres *funktionstid.*

a. Som omtalt tales der i 1568- og 1569-skattebrevene om, at der skal tilskikkes *fire* lægsmænd i *hvert* læg. Nu nævner skattebrevene intet om, hvor store læggene skulle være. Men det kan være 20-mandslæg. Under Syvårskrigen var læglægningsforholdene meget forvirrende, og desuden findes 20-mandslæg anvendt i det mindste ved to pengeskatteudskrivninger i midten af 1580'erne (1584 og 1585). At dømme efter mandtallenes marginalnoter synes *to* lægsmænd at være normen for et timandslæg, der jo var enerådende ved pengeskatteudskrivninger på det tidspunkt, mandtalsmaterialet sætter ind. Men denne norm er nu ikke uden undtagelser. Der haves fra materialet adskillige vidnesbyrd, der synes at indicere, at man har opfattet lægsmænd ikke så meget som knyttet til ordet "læg", men knyttet til ordet "by" eller "sogn". Man finder i det mindste både i mandtaller, tingsvidner og husbondsedler ved siden af udtrykket: "lægsmænd for - eller af - det læg" formuleringen: "lægsmænd i N-by", "lægsmænd i N-sogn" 81). Der synes ikke at være faste regler for, hvor mange der er i hvert sogn. I 1610 var der i Åstrup len fra 2 til 4 i hvert sogn, afhængig, som det synes, af sognets størrelse 82). I Halmstad len var der ved udskrivningen 1603 83) fra 1 til 5 lægsmænd i hvert sogn. Men at to måske har været betragtes som en art norm

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

for et helt sogn, kan ses deraf, at der er det mest anvendte tal.

b. *Hvorledes blev man lægsmand?* - Som omtalt taler 1568- og 1569-skattebrevene om, at lægsmændene skulle "tilskikkes", men ordet er i denne forbindelse ikke meget sigende. Hvem skulle tilskikke dem? Lensadministrationen eller bønderne selv? Jeg vil tro, at det oprindelig har været bønderne selv, der har *valgt* eller *udnævnt* lægsmændene forud for *hver* skatteudskrivning 84). Men det var kun i begyndelsen. Senere efter 1600 er der meget, der tyder på, at hvervet som lægsmand har været en slags offentligt ombud, der er *gået på omgang mellem bønderne* på nogenlunde samme måde som hvervet som oldermand i bylavet 85).

c. Om lægsmændenes *funktionsperiode* viser både mandtaller og bilagsmateriale klart, at den generelt har været ét år, formodentlig med mulighed for en forlængelse. Fra tingsvidnerne kan hentes udtryk som: "lægsmænd det år skatten at opkræve" 86), "lægsmænd forleden år" 87). Af mandtallene fra Kalundborg len 1612 og 1613, Abrahamstrup len 1610 og 1611 og Rugård len 1612 og 1613 kan også ses, at der er tale om årligt skifte.

Lægsmændenes opgaver (funktioner). - En gennemgang af tusindvis af tingsvidner og husbondsedler, for så vidt også afkortningsafsnit i mandtal, hvor lægsmænd er nævnt, har kastet et klart lys over flere af lægsmændenes funktioner.

Deres vigtigste funktion - i hvert fald i mandtalsperioden - synes at have været *opkrævning* af skatten, *pantning* eller udvurdering for ikke betalt skat samt *forhvervelse af tingsvidner* i øde- og forarmelsestilfælde. Men derudover har lensadministrationen kunnet benytte sig af dem som "lokale kontrollanter", der kunne informere lensadministrationen om en række forhold inden for deres virkeområde, det var nødvendigt for lensadministrationen som skatteforvaltningsmyndighed at vide besked om.

Det for hele vor undersøgelse vigtigste spørgsmål, om lægsmændene har været medvirkende ved fastsættelsen af den enkelte lægsbroders skat, skal forsøges besvaret til sidst, da det jo som omtalt er det vanskeligste at få rede på.

Tingsvidnerne taler deres tydelige sprog om lægsmændene som *skatteopbørselsmænd*; også restancer har de skullet inddrive. I et tingsvidne af Tuse herred, 1624, 6. nov. 88), omtales "lægsmænd, som en forordnet og tilskrevet at indfordre og annamme, hvis skat som nu udgives". I et tingsvidne af Arts herred, 1629, 24. jan. 89), hedder det om nogle personer, at de er "tagen til lægsmænd at indkræve udi deres læg K.M. madskat". - "Lægsmænd, som samme skat skulle sammenskrive", hedder det i et tingsvidne fra Herrested herred 1642, 4. nov. 90). I en dom af Arts herred 1658, 24. juli 91), stævnes og tiltales lægsmænd for restancer.

I de tilfælde, hvor skatten ikke er blevet betalt, har lægsmændene været forpligtet til enten at *pante* og *udvurdere* for skatten 92) eller at *forhverve tingsvidner* (i konstaterede skatteuegnethedstilfælde). I et tingsvidne af Stevns herred 93) hedder det, at lægsmændene ikke kan bekomme noget af to en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

adelsdame tilhørende gårde; hun skal skaffe lægsmændene penge eller tingsvidne, "at de fattige mænd, som er lægsmænd, kan være uden tiltale og skade". Fra samme len haves også vidnesbyrd om, at tingsvidner udstedtes direkte til lægsmændene 94). Eller det hedder, også fra samme len, at lægsmændene har forsømt at levere tingsvidne 95). I et tingsvidne af Sønder (dvs. Sønderlyng) herred 1634, 24. nov. 96), hedder det, at fire navngivne personer "i dag var med lægsmændene i "Ellse" i fem gårde og huse og ville have K.M. skat; da så de, at der var aldeles intet at bekomme" 97).

Men det fortjener at understreges, at flertallet af de i forbindelse med øde- og forarmelsesdeklaration udstedte tingsvidner ikke er forhvervede af lægsmænd; i det mindste kan det ikke med sikkerhed fastslås, at de, der forhverver tingsvidnerne, er lægsmænd.

Som *"lokale kontrollanter"* må lægsmændene have været af uvurderlig betydning for lensadministrationen, når det drejede sig om at få be- eller afkræftet rigtigheden af en række forhold, der havde betydning for den enkeltes skattemæssige stilling. Det kunne dreje sig om at få fastslået, hvem der rent faktisk var forarmet eller sad på en øde gård (ofte blev i forbindelse hermed udstedt tingsvidne). Således udtaler "menige lægsmænd" i Froste herred 1610 sig om gårde, der står øde 98). 1610 hidstævnede lensmanden på Sejlstrup slot lægsmænd fra de enkelte sogne, der udtalte sig om forarmede personer 99). I forbindelse hermed kunne der afholdes *synsforretning,* hvori lægsmændene deltog 100). Lægsmændene kunne også af lensadministrationen blive bedt om at fastslå, om der var *overensstemmelse mellem mandtal og åstedsforhold,* fx. mht. antallet af personer inden for de forskellige kategorier, evt. gøre rede for årsagerne til afvigelserne. Således hedder det i et tingsvidne af Stevns herred 1597, 26. april 101), at "menige tingmænd vidste ikke flere gårdmænd, karle og drenge her i herredet, end som lægsmændene har ført ind i mandtallet". Når der bagest i mdt. 1606 fra Froste herred og Helne kirke len hedder, at mandtallet er læst for lægsmændene på Froste herredsting, må denne oplæsning have tjent det formål at få fastslået overensstemmelse mellem mandtal og åstedsforhold. I det mindste kan man i mandtaller finde lægsmænds erklæringer om, at de ikke har glemt nogen i deres mandtalsførsel 102). Lensmanden har sikkert også kunnet bruge lægsmændene til at få verificeret rigtigheden af den årsag, en skatteyder fremførte for at påberåbe sig forskånsel. Således hedder det om en "seddelviser", at han beklager sig, at hans gård er brændt; lægsmændene i den pågældende by får ordre til at undersøge rigtigheden heraf 103). Lægsmændene har formodentlig også kunnet udtale sig om, hvilke og hvor mange gårde der er overgået til adelig ugedagsstatus 104).

Det meget vigtige spørgsmål, om lægsmændene har været medvirkende ved udmålingen af de enkelte lægsbrødres andel af korpusydelsen i de tilfælde, hvor en differentiering har fundet sted, kan *ikke* besvares med sikkerhed. I bekræftende fald kan det næppe være foregået uden i samråd med bønderne 105). Under alle omstændigheder må et evt. svar på dette spørgsmål hentes ud fra de passus -

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

især i bilagsmaterialet - der tilsyneladende er egnede til at indicere en "ligningsfunktion" hos lægsmændene. Det drejer sig om udtryk som: "Lægsmænd har opregnet og ladet indskrive" en person i skatteregistret 106), "Lægsmænd har ladet K.M. skat skrive og frembåret" 107), "Lægsmændene sætter et gadehus for et bol" 108). De nævnte udtryk *kunne* indicere, at lægsmændene har spillet en rolle *dels* mht. opregning for lensskriveren af de skattepligtige på stedet (vistnok kun i begyndelsen af mandtalsperioden), *dels* mht. afgørelsen af, hvilken kategori - i tvivlsomme tilfælde - en skatteyder skulle indregnes under. Men hvad ligger der i udtrykket, at lægsmændene har *"lagt"* en person i skat lige ved den rigeste og bedste gårdmand i sognet? 109). Eller: "eftersom lægsmændene skal have *lagt* min tjener N.N. for en gårdmand"? 110). Når det derimod i tingsvidner står, at der ingen er, som lægsmændene kan pålægge de forarmedes skat 111), så er denne formulering tydelig nok respons på skattebrevsmissivets passus om forskånsel af de fattige i lægget, hvis ikke der fandtes rige, der kunne betale for dem. Når det derimod hedder, at "de forarmede gadehuse i Sundby er lagt de andre til hjælp af lægsmændene" 112), så er dette utvivlsomt sket "for at lægget kunne blive fuldt". Og når der på en af lægsmændene i Bølling sogn 1632, 10. febr., udstedt seddel 113) hedder, at "vi lægsmænd (pga. en bortflyttet indest og to øde gårde) ikke kan få så stor hjælp af de andre, så skattesedlen kan blive fuld", så må dette også anses for at være respons på nævnte passus i missiverne.

Det er min opfattelse, at man må passe på ikke at overvurdere betydningen af ovennævnte udtryk om lægsmændenes tilsyneladende "ligningsfunktion". Selve "ligningen" og - vel især - opkrævningen af skatten beroede, i det mindste fra Kejserkrigens tid, på *lægssedler* eller *skattesedler* (På Fyn almindeligvis *rodesedler),* der udleveredes til lægsmændene fra lenets skriverstue 114). Hvordan disse har været udformet, kan vi desværre ikke have nogen sikker viden om, da ingen lægsseddel, såvidt jeg kan se, er bevaret 115). Men de må i det mindste have indeholdt navnene på de personer, lægsmændene skulle *opkræve* skatten hos; måske har der til navnene været føjet kategoribetegnelse og/eller gennemsnitsbeløbet for hver kategoriperson (fx. 1 rdl for en fæstebonde ved en enkeltskatteudskrivning). Fra omtale af lægssedler i tingsvidnematerialet kan vi se, at personer er "skrevet på lægsseddel" for én kategori, men tilhører i virkeligheden - påstår de - en anden (billigere) kategori 116). Muligvis har forarmede personer og ødegårde også været medtaget på lægssedlerne 117). - Når nu lægsmændene "lægger" en person for et beløb eller "sætter" en mand i en bestemt kategori, så gør de måske ikke andet end at opkræve skatten nøjagtigt efter de oplysninger, der er meddelt dem på de af lensskriveren udleverede lægssedler.

Dog må man vel anse det for sandsynligt, at lægsmændene i samråd med bønderne *kan* have været med til at forsøge at få pålagt "de rige" i et læg det, de "fattige" måtte mangle i at komme op på deres gennemsnitsydelse, således at "lægget kunne blive fuldt". Lykkedes det ikke for lægsmændene at få de rige til at betale for de fattige, havde de jo fra midten af 1620'erne lovhjemmel for ved tingsvidne at søge disse forskånet for skatten.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

5. *Adelens ret til at ligne egne tjenere.*

Som ovenfor omtalt fik den danske adel ved Fiskal I 1628, 18. sept. 118), ret til at ligne sine egne bønder. Bestemmelsen herom findes i forordningens § 5, hvori det hedder: ". . . . . belangende den hjælp, som den rige skal give den fattige udi skat og kontribution at udlægge, da har vi bevilget, at hver adelsmand sine egne bønder må taksere, hvor meget enhver af dem har at udlægge, og derpå tilstille vor lensmand en fortegnelse, hvorefter han skatten kan indfordre. Dog dersom nogen af adelen derudi findes forsømmelige, da skal lensmanden selv have magt dem at sætte udi skat efter deres formue". Denne bestemmelse indføjedes derefter i *alle* skattebreve fra 1629 og perioden ud.

Bestemmelsen udvidedes noget i Fiskal II af 1635, 23. jan. Her er man gået et skridt videre (§ 9) og giver adelsmændene ret til selv at oppebære skatten af deres bønder og tilskikke den til lensmanden med mandtal 119). Men adelsmændene må dog stadigvæk anvende den i 1628 nævnte fremgangsmåde med en til lensmanden overdraget fortegnelse, "hvorefter han skatten uden nogen afkortning kan lade indfordre, så som den af Arilds tid indfordret er". Paragraffen slutter: "Og eftersom en del sig viderlig derudi anstiller, da dersom nogen af adelen derudinden findes forsømmelig, skal lensmanden selv have magt bønderne at sætte udi skat efter deres formue og som han agter at forsvare. Og skal husbonden ikke må ved sin seddel enten på fattigdom, ringe brug eller andet (vel overgang til status som adelig ugedagsmand) nogen fra forrige gammel skattelæg befri, men formener nogen (adelsmand) sine at forurettes, da befri sig dennem ved lov og dom, som vores lensmand er kaldet imod, hvorfor og lensmanden selv skal være forpligtet årlig om adelens bønders skat, som os tilkommer, at forfare eller og selv udlægge skatten, om han det forsømmer" 120).

Såvidt de normative bestemmelser. - Første gang bestemmelsen om adelsligning er optaget i noget skattebrev er, som omtalt, i forbindelse med udskrivningen 1629, 1. okt. Dog fortjener det at bemærkes, at bestemmelsen er fundet anvendt i Landskrone len allerede i forbindelse med udskrivn. 1628, 8. sept. (totermins: 1628 jul/1629 påske), hvilket utvivlsomt skyldes, at Fiskal I er tilgået lenet under selve udskrivningsproceduren, hvorfor man har taget hensyn til forordningens § om adelsligning af egne tjenere, uagtet skattebrevet ikke hjemlede denne fremgangsmåde.

I hvor høj grad har denne bestemmelse været anvendt? - Har alle Danmarks adelsmænd efter 1629 og frem til Enevældens indførelse virkelig sat deres fæstere i skat?

For at kunne besvare dette spørgsmål må man indsamle de vidnesbyrd om adelspersoners - eller disses fogders eller skriveres - ligning af egne tjenere, der kan hentes af mandtalsmaterialet og ikke-normativt materiale i øvrigt. Men det må understreges, at manglende omtale af adelsligning i et givet materiale ikke er noget fældende bevis for, at en sådan ikke *kan* have fundet sted. På den anden side må det hævdes, at en konsekvent gennemført adelsligning af egne tjenere inden for et givet område højst sandsynligt har manifesteret sig i det overleverede materiale, omend blot antydningsvis.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De vidnesbyrd, der røber anvendelse af den nævnte bestemmelse er: a. Adelige (eller adelsfogders) ligningssedler, bilagt mandtallene (så godt som udelukkende Jylland). b. Opstilling i mandtallet efter adeligt herskab, undertiden hele afsnit, rummende adelstjenere, som er lignet af deres husbonder eller disses fogder eller skrivere. c. Påtegning på mandtallene om, at adelen har lignet egne tjenere og d. Diverse andre vidnesbyrd: marginalnoter om adeligt herskab (dog usikkert vidnesbyrd), omtale i afkortninger, oplysninger i tingsvidner og domme.

For at kunne besvare spørgsmålet, om bestemmelsen i Fiskal I vedr. adelens ret til at ligne egne tjenere har været generelt anvendt (dvs. over hele Riget), vil det være nødvendigt at se på, hvor og hvornår disse vidnesbyrd optræder.

Det er i ganske overvejende grad i *Jylland,* de er påtruffet, hvilket utvivlsomt hænger sammen med bestemmelsen i 1629- og 1630-skattebrevene til de jyske len om, at skatten skulle sættes i forhold til landgilden 121). For årene 1629 og 1630 finder vi adelsligning markeret i mandtalsmaterialet fra det store flertal af de jyske len. Påfaldende er det også, at vidnesbyrdene ophører allerede i begyndelsen af 1630'erne; nogle steder træffes de endnu i midten af dette årti 122) og enkelte steder i slutningen af 1630'erne 123). Men fra 1640 synes de helt at være forsvundet i det jyske område.

De vidnesbyrd, der findes om anvendelse af adelsligning udover det jyske område, er i egentligste forstand sporadiske, dertil i en del tilfælde usikre. Omtale af adelsligning træffes i visse len i *områderne øst for Sundet.* Her er de i særlig grad fundet i Landskrone len 1628/29 124), men derudover optræder de tilsyneladende ikke.

Fra *Sjælland* og *Lolland-Falster* er fundet enkelte vidnesbyrd, der indicerer adelsligning. - Fra Korsør len findes under "Tingsvidner og beviser, tilhørende pengeskatten til Mortensdag 1632 og kornskatten til Fastelavn 1633" et aflangt læg med fire beskrevne sider og med overskriften: "Mandtal på den påbudte landeskat. . . . . til Martini næst forleden. . . . . er således af mig underbenævnte, såvidt innebønder og tjenere vedkommer, af enhver annammet som følger (individuelle gennemsnitsbeløb). Basnæs 25. november 1632. Axel Arnfeld". Sedlens udskrift er: "Basnes mandthall". Dette må være en ligningsseddel. Som marginalnote til et tingsvidne af Ringsted herred 1647, 21. okt. 125), har lensmanden, Jørgen Seefeld, bemærket: "Efterdi det er adelen tilladt selv at må skrive deres tjenere udi skat, kan jeg ikke vide at svare til deres uformuenhed, ej heller til visse vide deres vilkår og evne, men formoder, at de, som har vundet herom, ikke har sat deres salighed udi fare, men vundet, hvis de med sandhed kunne vide at forsvare". Dette kunne jo tyde på adelsligning. Som marginalnote til et tingsvidne af 1647, 18. nov., af samme herredsting 126) har samme lensmand skrevet: "Disse er Frederik Urnes tjenere til Brendtued, og derfor kan jeg ikke vide deres formue". Fra samme len omtales et tingsvidne af Tureby birk, 1631, 8. marts 127), hvori det hedder: "Laurids Lund i Tjæreby, lægsmand over velbyrdig Eskil Giøes tjenere i Tureby birk". Blandt bilagene til 1648-mdt. fra Roskildegård len findes en seddel, dateret 1648, 16. okt., hvorved Otte Brahe

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ligner sine bønder. Blandt bilagene til Halsted kl. len, skatten til Nakskovs fortifikation af Halsted kl. og Ålholm len 1633-1635 findes adskillige sedler af adelige, der har indbetalt penge for deres bønder.

For *Fyns* vedkommende findes så godt som intet vidnesbyrd om adelsligning. Fra Odensegård len findes som bilag til 1632-mdt., Fastelavn, et lille mandtal vedr. adelsligning af Hans Lindenovs tjenere. Det drejer sig om pengeskatten til Martini 1632, og mandtallet er udarbejdet af Iffuer Andersen i Nunboe (Nonnebo), der kaldes "Hans Lindenovs fuldmægtig". Når det derimod i et tingsvidne af Odense herred, 1642, 6. dec. 128) hedder, at "skattebogen ikke burde at forringes, men deres husbond selv (det drejer sig om adelstjenere) at lægge sine tjenere for skat, så den rige kunne hjælpe den fattige", så tyder denne formulering nærmest på, at adelsligning ikke har fundet sted.

Konklusionen af ovennævnte fremlæggelse af vidnesbyrd om adelsligning må efter mit skøn være, at *adelsligning ganske vist nok har været kendt, men ikke har været noget almindeligt forekommende fænomen i området mellem Lillebælt og Sundet i nogen del af perioden* 1629-1660.

Skal vi danne os et begreb om, *hvorledes adelsligning er foregået,* både rent administrativt og ligningsmæssigt, er vi i alt væsentligt henvist til det omfattende jyske materiale. Dog kan mdt. 1628/29 fra Landskrone len også give gode bidrag.

Det bevarede materiale fortæller ganske tydeligt, at det var adelsmandens *foged* eller *skriver,* der organiserede og administrerede skatteudskrivningen på godset 129). Dog haves der adskillige eksempler på, at den adelige lægsseddel er udstedt af adelspersonen selv 130). At fogden (eller adelspersonen) i det mindste nogle steder har benyttet sig af lokale lægsmænd, haves der adskillige eksempler på. Disse lægsmænd har nok først og fremmest virket som opkrævere af skatten, men *kan* muligvis også have været med til at ligne denne på adelstjenerne 131). At sedler om adelsligning også er blevet læst på herredsting, haves der flere eksempler på 132).

Hvorledes er ligningen af adelstjenere foregået? - At dømme efter de bevarede ligningssedler har egentlig læglægning efter skattebrevets formulering så afgjort været undtagelsen. Årsagen hertil er indlysende; i mange tilfælde havde den enkelte adelsperson ikke bønder nok af en bestemt kategori inden for et givet område til, at en regelret læglægning kunne finde sted. I det altovervejende antal af tilfældene har været anvendt *individuel taxering* på basis af gennemsnitsbeløbet for den enkelte kategori. Men der haves eksempler på læglægning (se forneden).

De individuelle beløb synes gennemgående at være differentieret i ret ringe grad. Man er altså almindeligvis gået ud fra den af skattebrevene udledede gennemsnitsydelse for fæstere. - *Dog* er der også eksempler på ret kraftig differentiering. Fx. er Otte Skels gårdmænd (= fæstere) i Sejlstrup len anført med ikke mindre end 10-11 forskellige beløb 133). Men om en regulær læglægning med ti personer i hvert læg i overensstemmelse med skattebrevets krav har fundet sted, herom haves tilsyneladende intet sikkert vidnesbyrd fra det jyske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

område. En ret kraftig differentiering af adelstjeneres skattebeløb træffes også i Landskrone lens mdt. 1628/29. Fx. findes der for Tage Thott (Ottesen)s lejebønder angivet 13 forskellige beløb fra 6 og til 21 mk (6, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 og 21 mk). For Knud Grubbes lejebønder er påtruffet 10 forskellige beløb: fra 9 mk (= 1 1/2 dlr) til 6 dlr 2 1/2 mk. Men i de fleste tilfælde (nemlig 16-17 af 20 nævnte adelspersoner) kan man se, at fogden eller skriveren har holdt sig til gennemsnitsbeløbet: 18 mk = 3 dlr, som langt de fleste eller alle lejebønder betaler. Fx. betaler alle Axel Rosenkrantz' 44 lejebønder i Fers herred *hver* 18 mk. Det samme gælder for Lisbet, s. Oluf Rosensparres 34 lejebønder, der ligger til Scharolt, Else Marsvins 7 og Frans Lykkes 7 lejebønder i Fers herred 134).

Fra samme mandtals adelsligningsafsnit haves - såvidt jeg kan se - det fornemste eksempel på læglægning med individuelle beløb, jeg har set i forbindelse med nogen pengeskat. Det drejer sig om Hans Lindenovs tjenere i Fers herred. Her findes både lægsnummerering, angivelse af, hvem der er lægsmænd samt individuelle beløb. I hvert læg indgår 10 lejebønder, men i de fleste tilfælde optræder også lejefæster: 2 fæster = 1 lejebondegård. Der findes i alt 9 læg, hvoraf det sidste består af 8 1/3 lejebønder. Der er tale om virkelig differentiering 135).

6. *Konklusion.*

Den ovenfor skildrede opfattelse af virkningen af korpusligningen: den ringe differentiering af de individuelle beløb og den omstændighed, at "ligningen" ikke var baseret på et konkret økonomisk grundlag, er egentlig ikke ny. Allerede for over 140 år siden nåede P.V. Jacobsen i sin bog om det danske skattevæsen under Christian III og Frederik II frem til *samme* konklusion. Nærværende fremstilling af skatteligningen bliver på sin vis et supplement til Jacobsens fremstilling for så vidt angår kongerne Christian IV og Frederik III.

Om ligningsprincipperne udtaler Jacobsen 136), at det er vanskeligt at afgøre, hvad der egentlig taxeredes eller beskattedes. Men det kan i hvert fald ikke have været "den blotte jordejendom og jordebrug". Snarere må det have været "bøndernes virkelige formue i forbindelse med hensyn til de byrder, der ellers pålå dem, som er blevet lagt til grund ved skatteligningen". Om den ringe differentiering udtaler han: "Iøvrigt var det formodentlig sædvanligt, at hver af de 10, der lagdes i læg sammen, blev ansat for 1/10, og at det kun, når en af dem notorisk var særdeles formuende eller meget fattigere end de andre, skete en forhøjelse eller nedsættelse af dette kvantum, hvorefter det mere kom de andre til gode eller det mindre blev dem til byrde". P.V. Jacobsen kalder "den hele indretning" særdeles mangelfuld 137).

P.V. Jacobsen har utvivlsomt ret i, at det, man fastsatte den enkeltes tilsvar til korpusydelsen efter, var dennes "virkelige formue" - hans skatteformåenhed uden hensyn til gårdens størrelse, bonitet eller afkastning. Man beskattede ikke en gård, ej heller en indkomst, men skatten "lagdes" efter den enkelte skatteplig-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tige persons for-mue, udtrykket taget i diffus almindelighed. Dvs. at man *skønnede* over, hvor meget en person var i stand til ("var god for") at betale. Hvis man da i det hele taget gav sig af med at skønne.

Mht. udøvelsen af dette skøn er det imidlertid helt afgørende at fastslå, at man aldeles ikke skønnede over, hvor stor en del af en *samlet* lægs- eller korpusydelse en skattepligtig var god for at betale. Tværtimod. Gruppeydelsen var en rent fiktiv størrelse, der formodentlig har været uden større interesse for de personer, der var sat til at udøve skønnet. Man tænkte i individuelle ydelser, og derfor blev skønnet over den enkeltes formue en blot og bar vurdering eller konstatering af, hvor meget han evt. var i stand til at hjælpe en eller flere andre med at komme op på gennemsnitsydelsen. Udtrykket "hjælpeskat", som er påtruffet flere gange i materialet i slige tilfælde, er i så henseende særdeles betegnende.

Skal man fælde en dom over korpusbeskatningen i perioden 1458-1660, kan det - efter mit skøn - kun blive den, at indførelse af korpusligning i 1458 har været et i høj grad betinget fremskridt, i betragtning af den måde, hvorpå den blev praktiseret. Mht. pålæggelsen af landehjælp eller almindelige landeskatter blev der i realiteten ingen større forskel på, om man pålagde dem som rene kopskatter eller som korpusskatter. Den gode intention, skaberne af korpusskattesystemet *må* have haft mht. graduering efter den enkeltes økonomiske formåenhed, blev - generelt taget - aldrig omsat til skinbarlig virkelighed. Her ses helt bort fra det ubestridelige faktum, at en gruppeydelse, der er ens for alle grupper af en bestemt art (kategori) overalt i Riget, jo i sig selv er en art kopskat.

Den *sociale* virkning af korpusbeskatningen i den form, hvori den afvikledes, er skildret foroven: den fattige kom til at betale for meget. Denne skattemæssige uretfærdighed kunne den fattige som omtalt bære i perioder, hvor skattetrykket (udskrivningsfrekvens og skattetynge) var rimeligt, fx. 1535-1565 og ca. 1570-1620/25. Men da vægten af skattebyrden øgedes kraftigt, og de økonomiske vilkår for bondestanden begyndte at tegne sig dårligere, blev korpusbeskatningens svagheder for alvor iøjnefaldende. Det erkendte man for så vidt allerede i 1624, da man gav de for højt beskattede fattige mulighed for at skille sig ud af læggene. Som ovenfor vist benyttede de fattige sig i høj grad af denne ret, især i de sidste par år af Kejserkrigens tid - men uden at de fattiges "anpart" blev overtaget af de rige. Dette fremtvinger i 1629 det første direktiv om, hvorledes læglægning burde foregå.

Men dette fik ingen betydning, og direktivet udgik for øvrigt snart af skattebrevsmissiverne. Udskrivning efter udskrivning modtog statsmagten sit provenu af en skatteudskrivning i både rede penge og tingsvidner. - Bevares, der var tale om en god nedgang i antallet af tingsvidner i 1630'erne, men efter 1640 sker der atter en stigning, der kulminerer i årene 1645-1648. Antallet af tingsvidner forbliver stort perioden ud.

De afgørende år for systemets kollaps bliver 1628-1629. Det starter for så vidt med rådsmødet i København august-september 1628, hvis resultat bliver direktiver om læglægning samt vedtagelsen af Fiskal I (18. sept.), hvorpå adelen fik ret

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til at ligne egne tjenere, og hvori man krævede afholdt synsforretning i forarmelsestilfælde. Det bør også gentages, at 1628 er det år, hvor man fra Rentekammerets side nægter at godtgøre afkortning for øde og forarmede, fordi skattebrevene jo udtalte, at den rige skulle hjælpe den fattige.

Men årene omkring 1628 er også afgørende derved, at en *ny opfattelse* af, hvad der burde danne grundlaget for beskatning af den egentlige jordejende eller -brugende landbefolkning, vinder frem - omend på en noget indirekte måde. I hvor høj grad denne kan være inspireret af Fiskal I's bestemmelse om synsforretning er vanskeligt at afgøre. Men afgørende er, at bønderne fra nu af begynder at argumentere for, at den skat, den enkelte skal betale, skal stå i et rimeligt forhold til de økonomiske muligheder, hans landbrugsbedrift (brug, avl) frembyder. - *Fra at være en beskatning af en persons formue drejer bønderne det gradvis i retning af en beskatning af ejendom og brug.*

II: *FRA KORPUSLIGNING TIL LIGNING EFTER "GÅRDENS LEJLIGHED".*

Kildematerialet til belysning af denne nye opfattelse er tingsvidner vedrørende skatteforskånsel. Det drejer sig i langt de fleste af de konstaterede tilfælde om personer, der ønsker deres skattebeløb nedsat til halvskat (eller andet forhold) og derfor - mere eller mindre koncist - fremlægger det *erhvervsøkonomiske grundlag* (brug, avl), de har at skatte af. Dette betyder på ingen måde, at skatten afpasses nøjagtigt efter dette grundlag, hvilket der for så vidt skulle være mulighed for i de tilfælde, hvor dette grundlag meddeles konkret. Det, man i langt de fleste tilfælde ønsker, er blot en nedsættelse af skattebeløbet som regel til halvdelen af det, man tidligere havde betalt.

Mens man tidligere i tingsvidner blot i al almindelighed havde angivet, at en skatteyder ikke kunne betale sin skat eller kun delvis kunne betale denne, fordi han var forarmet eller hans gård var øde, altså anvendt ret diffuse udtryk, så begyndte man i slutningen af Kejserkrigens tid i tingsvidnerne nøjere at præcisere, hvad der var årsagen til skatteuformåenheden. Men fremdrog *"gårdens lejlighed"* som det grundlag, skattefastsættelsen måtte bygge på.

Det gjaldt i det aktuelle tilfælde for bonden om at fastslå, at *gården* ikke var i stand til at bære ("ikke var god for") det skattebeløb, der hidtil var gået af den, men at dette måtte nedsættes, fx. til halvdelen, evt. helt bortfalde for en tid. Af og til begrundedes nedsættelsen med, at skatteyderen ellers ikke kunne blive ved gården med den følge, at husbonden ikke kunne få sin landgilde og kongen sin skat, en argumentation, der sikkert ikke har været helt uden virkning.

Af tingsvidnerne kan udledes en *række forskellige måder,* hvorpå man *udtrykte en gårds lejlighed:* 1. Ret almindeligt er anvendelsen af udtrykket *"ringe brug"* (i diffus almindelighed). Ofte er dette udtryk udvidet med ordene: *"og avling".* I sin længste form hedder det: "Ringe brug og avling udi mark, ager og eng" 138). Men også andre udtryk kan findes: *"Ringe sæd og avling", "Ringe gårds brug",*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

"Ringe i ager og eng". Endvidere kan være føjet udtryk, der betegner jordens eller engens bonitet, naturforholdenes indvirken på denne m.m. Således hedder det i et tingsvidne af Flakkebjerg herred 1628, 14. febr. 139), at nogle mænd "har lidet at bruge, og er ikkun grundjord og sandbakker, hvis pløjeland de har". - Nogle personer "har meget ringe avling og brug udi de tvende vange, og udi den ene vang har de intet" 140). Nogle bønder i Varberg len sættes for halv landgilde og skat, da "de kun har ganske lidt jord til deres gårde, hvoraf størsteparten er sandbanker og stengrund og meget udygtig til at bære nogen afgrøde" 141). - Nu er disse formuleringer i sig selv ikke ret præcise. De kan imidlertid være kombineret med mere konkret udformede udtryk.

2. For det første kan gårdens lejlighed, "Ringe brug", udtrykkes ved en eller anden form for *relation eller sammenligning.* Brugets størrelse sammenlignes med andre brug: en hel gård, evt. en halv, eller blot andre gårde i landsbyen 142). Helt dominerende er her tingsvidnernes konstatering af, at gårde ikke er hele, men kun halve 143), ofte kun med tilliggender, landgilde og hoveri, der udgør halvdelen af en hel gårds 144). Men også andre brugsstørrelser end halve gårde omtales i tingsvidnerne: tredings-, fjerdings- eller ottingsgårde, evt. trefjerdedelsgårde 145). Af og til ønsker man at fastslå, at en agronomisk enhed slet ikke er en gård, men kun et bol, gadehus el. lign. 146). - I de tilfælde, hvor sammenligning foretages med andre gårde i landsbyen, henvises *enten* til, at de andre gårdmænd i landsbyen betaler fx. halvskat, mens man selv af samme gårdstørrelse betaler fuld skat, *eller* til, at man betaler samme skat som de andre i landsbyen, til trods for, at ens gård er ringere end grandernes 147).

3. Men "gårdens lejlighed" kunne også formuleres præcist for så vidt, som oplysninger herom meddeles i *tal.* Det drejer sig om, at man i tingsvidner ligefrem opgiver gårdens: a. *tilliggender,* b. *udsæd* eller c. *landgilde* (evt. hoveri). Disse oplysninger kunne være kombineret. - Oplysninger af den art dukker først rigtig op fra 1628-30, selv om der haves (sjældne) eksempler på, at de har været anvendt tidligere 148). I løbet af 1630'erne og - vel især - 1640'erne bliver det ret almindeligt, omend ingenlunde generelt anvendt, at bekræfte disse oplysninger ved afholden *synsforretning* (Jfr. Fiskal I's bestemmelse herom) med lokale synsmænd, udmeldt af herreds- eller birketinget. Synsmændene forkynder i tingsvidnet, at de har været på åstedet og selv "synet, set og forfaret" de forhold, de skal vidne om.

a. *Tilligender.* I en adelsligningsseddel (dat. Næsbyholm 16. okt. 1648 og underskrevet O. Brahe) fra Sjælland sættes en person til halvskat, "efterdi hans brug kun er ringe; han har kun en fjerding og en otting jord" 149). I et tingsvidne ang. en synsforretning på Nordfyn hedder det, at synsmændene har været på den jord, to personer har til deres gårde. Den ene er 4 ørte land og 4 skæpper, den anden 5 ørte land og 5 skæpper. På grundlag af denne oplysning konkluderer synsmændene, at de to mænd kun kan betale halv skat 150). Nogle af Merløse herredsting udmeldte synsmænd skal "besigtige Mårup bomænd deres gårdes tilliggende brug udi alle vangene inden- og udenbys, såvidt enhver har i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

brug og til deres gårde er beliggende", om disse tilliggender er så store, at de deraf kan give K.M. hel skat eller måske kun halv skat 151).

b. *Udsæd:* Fra Faxe herred haves en dom om en gård, der med fæstesedlen bevises kun at være et gadehus, og hvoraf der fodres halvgårdsskat, kan kun så en tønde hartkorn i hver mark og ringere i den tredie. Gadehuset må regnes for fjerdeparten af en hel gård, som giver fuld skat 152). En mand "kan ikke så mere end atten skæpper hartkorn i hver mark og avle fire læs hø. De, der har lige brug ved ham i byen, giver kun halvskat", hedder det i et tingsvidne af Ringsted herred 153). Der findes også en del synsforretninger om, hvor meget der kan sås i hver mark og hvor mange læs hø der kan avles 154).

c. *Landgilde:* En person "har kun en ringe bolig, ikke nær så god som en halv gård; han gør kun halvt gangende og aldeles intet agende hovning og giver mindre end halv gårds landgilde, nemlig 24 skæpper byg og 1 fødenød", hedder det i en skrivelse fra lensskriveren på Odensegård 1638 155). I en dom af Sønder Hald herred omtales "et armt ringe bol, og han giver ikke uden 3 skæpper byg og 1 brændsvin til landgilde. Kan kun udgive fjerdeparten mod en gård" 156). I et tingsvidne omtales læsning af en husbondseddel vedr. en fæsters landgilde: 1 pd byg, 2 tdr havre 157). Seks forarmede mænd har kun et halvt bols jord at bruge og giver hver af dem til landgilde: 1/2 pd rug, 1/2 pd byg, 1 td are, 1 lam, 1 gås, 2 høns, hvilket bevises med jordebogen 158). I et tingsvidne af Jerslev herred siges om et "værested": "det er kun et bol, som årlig skylder til husbonden 3 tdr byg" 159).

Man finder også - omend ret sjældent - i forskånselstingsvidner nævnt, at personer *ingen besætning* har, eller at de kreaturer, de har, er lånte 160).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tredie afsnit:

En række særlige forhold vedrørende skattepligten

Med behandlingen af emner som kategorisering, kategorier, skatteklasser og skatteligning er væsentlige sider af behandlingen af SKATTEPLIGT blevet afviklet. - Tilbage står nødvendigheden af at beskrive en række til dette område henhørende forhold med socialhistorisk relevans. Det drejer sig om forhold, der har øvet indflydelse på bøndernes økonomiske og sociale stilling, omend det kan være vanskeligt at godtgøre omfanget heraf.

I. Det drejer sig for det første om spørgsmålet om *betalingen* eller *leveringen af skatten.* Herunder skal udredes, *hvornår* dette er sket: Skatteterminer, både de "nominelle" i skattebrevene anførte og de "reelle" for bønderne. Til dette område må også føjes spørgsmålet om, *hvorledes* skatten skulle erlægges, herunder specielt muligheden for at betale i anden mønt end hovedmønten, daleren, samt den af statsmagten ofte meddelte tilladelse til at måtte konvertere naturalieprestationer til penge eller (sjældnere) penge til naturalieydelser samt muligheden for at konvertere offentligretlige arbejdsforpligtelser til penge. Endelig skal behandles spørgsmålet om, *hvor* skatten skulle leveres, både for penge- og naturalieskatternes vedkommende, kvalitetsbestemmelser m.m. vedr. naturalieskatter samt muligheden for udsættelse med skattebetalingen *(I: Skattens betaling eller levering).*

II. Af socialhistorisk stor interesse er spørgsmålet om *skatterestancer* og *skatterestanter.* Behandlingen af dette emne fører frem til spørgsmålet om retsvæsenets implicering i tilfælde af, at en skatteyder ikke betalte sin skat til tiden, muligheden af tiltale, dom og udvurdering (pantning) for skatten. En del af dette emne hører sagligt under Tredie Del: SKATTEFORSKÅNSEL *(II: Restancer - Sagsøgning for ikke betalt skat).*

III. I forbindelse med hele skatteudskrivningsprocessen fra udstedelsen af det kgl. skattebrev til indbetalingen af pengene i Rentekammeret og den senere revision af mandtallene er der foregået en række konstatérbare uregelmæssigheder. Disse er, som det skal ses forneden, ret forskelligartede, men de kan i hvert fald deles op efter, hvilken af de implicerede parter i udskrivningsproceduren: skatteyderne eller udskrivningsmyndighederne, der har begået dem *(III: Uregelmæssigheder i forbindelse med skatteudskrivningerne).*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I: SKATTENS BETALING ELLER LEVERING

1. *Skatteterminer.*

De terminer, hvortil skatten af lensadministrationen skulle svares til Centraladministrationen, var i langt de fleste tilfælde i perioden 1530-1660 *helgendage* eller *kirkelige festdage;* men også almindelige *datoer* findes anvendt i skattebrevene. Enkelte gange i 16. årh. var terminerne fastsat til fx. 8 eller 14 *dage efter skattebrevets forkyndelse.* Ved nogle udskrivninger under krigsforhold skulle skattebeløbet erlægges *straks.*

Af *helgendage* anvendtes kun tre i større omfang: *Sct. Hans, Mikkelsdag* og *Mortensdag,* dog med større regelmæssighed i perioden efter end før 1600. Sct. Hans og Mortensdag anvendtes med størst regelmæssighed, når det drejer sig om tiden efter 1600, idet førstnævnte var termin for den årlige bådsmandsskat 1635-1660, mens Mortensdag var termin i de år i perioden 1600-1636, hvor der kun udskreves én skat om året, at betale til én termin. Af andre anvendte helgendage var der en hel del, men langt de fleste af dem optrådte kun én gang, og ingen af dem synes brugt mere end to gange, bortset fra Bartholomei dag, der er anvendt ialt fire gange 1).

De *kirkelige festdage* anvendtes i betydelig udstrækning igennem hele perioden. Alle dage i det festlige halvår var repræsenteret: *Jul, Helligtrekonger, Kyndelmisse, Fastelavn, Midfaste, Palmesøndag, Påske* og *Pinse* - ikke mindst jul, fastelavn og påske 2).

Første gang der optræder en almindelig *dato* eller *månedsdag* i udskrivningsperioden er ved udskrivn. 1564, 25. marts (fetalje), hvor terminen var 16. april, altså tre uger efter brevets datum. Derefter anvendtes i hele perioden i nogen udstrækning datoer, praktisk talt altid således, at intervallet mellem udskrivningsdato og termin var *hele* uger, således at udskrivningsdatoens og terminens ugedag i flertallet af tilfældene var den samme 3).

I særlige situationer har det været nødvendigt med *hurtig skatteinddrivelse,* både af penge (til presserende aflønning af krigsfolk) og af naturalier (til øjeblikkelig undsætning af en betrængt fæstning). Dette markeredes i skattebrevene ved, at der fastsattes en frist på så og så mange dage eller uger efter, at skattebrevet var blevet læst og forkyndt eller efter skattebrevets dato eller efter at skatten var blevet skrevet. Den almindeligste formulering synes at være: 8 eller 14 dage efter brevets forkyndelse 4). Men situationen kunne også være så prekær, at man var nødt til at have pengene eller naturalierne *straks.* I så fald angaves dette i skattebrevet ved benyttelse af udtryk som "straks", "uopholdeligt", "uforsømmeligt" eller "med det allerførste". - Hvordan sådanne ord skulle forstås, er uvist. Dog kan man næppe forestille sig, at bønderne har skullet slippe pengene eller naturalierne ved selve forkyndelsen. En del kunne tyde på, at udtrykkene er brugt for at lægge pres på bønderne for at få dem til at betale så hurtigt som muligt, vel inden for en uges tid.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Eksempler på denne form for hurtig skatteinddrivelse er kun kendt i perioderne 1535-1541 og 1563-1570, og det drejer sig i alle tilfælde om geografisk-partielle udskrivninger, især i de skånske landskaber, men også på Sjælland og øerne under ét, derimod så godt som ikke i Jylland. Af og til er det et helt "land" (Skåne, Sjælland), der skal præstere skatten så hurtigt, af og til drejer det sig om enkelte len eller blot nogle få herreder.

Speciel interesse har *terminerne* for *præstation* af *naturalieskatterne,* for så vidt disse er udskrevet på rigsbasis (eller på "flerelandsbasis") og til "Rigens nødtørft". Disse skatter ydedes jo til flådens udrustning, til forsyning af fæstninger eller (i slutningen af perioden) "til magasinerne". I tiden frem til 1570 - og især under Syvårskrigen - synes disse terminer at ligge spredt over hele året, med overvægt på dettes sidste del. Efter 1570 og frem til midten af 1640'erne var der en meget stærk tilbøjelighed til at anvende månederne februar-marts-april. Fra 1646 følger naturalieskatteterminerne dem for pengeskatterne fastsatte, men fra 1648 kom man som omtalt ind på at udskrive penge- og kornskat ved et og samme skattebrev; terminerne ligger da i oktober eller november 5).

Betragter man, hvad man kunne kalde *"terminsmønstret",* dvs. hvor mange *forskellige* terminer der er anvendt, deres *frekvens* i gentagelsestilfælde og deres *grupperinger* i enkelte perioder inden for tidsrummet 1530-1660, vil man iagttage en forskel mellem tiden *før* og tiden *efter* 1600.

Tiden *før* er karakteriseret af anvendelsen af et ret stort antal terminer; 44 har jeg fået det til. Af disse 44 er ikke mindre end 28 kun anvendt én gang i perioden 1530-1600. Ti terminer, altså mindre end en fjerdedel, er anvendt mere end to gange. De almindeligst anvendte er (i frekvensorden): Juledag, Midfaste, Mikkelsdag, Mortensdag, Påskedag, Fastelavn, Pinsedag, Sct. Hans og Kyndelmisse. Disse terminer er i tiden frem til 1600 anvendt fra 11 gange (Jul) og ned til 3 gange (Kyndelmisse). Syvårskrigens tid tegner sig for ikke mindre end 32 af de 44 terminer, og så er heri ikke medregnet de terminer, der i skattebrevene er udtrykt med "straks", "ufortøvet", "8 eller 14 dage, efter at brevet er læst" osv. Spredningen af de nævnte almindeligst forekommende terminer kan vel kaldes nogenlunde jævn; dog optræder Midfaste kun i perioden 1564-1588, Påskedag 1555-1577, Fastelavn 1562-1586 og Kyndelmisse 1564-1577. I perioden frem til 1570 ser det hele temmelig planløst ud; det gælder i ganske særlig grad perioderne 1535-1549 og 1563-1570. Efter 1570 kommer der for så vidt en smule mere plan ind i det, som man kan se, at de i 1570'erne udskrevne almindelige pengeskatter de fleste gange ydedes til Jul eller Mortensdag 6). Men i 1580-90'erne er billedet atter forvirret; til gengæld var der kun et fåtal af udskrivninger, hvilket ikke just kan fremme regelmæssigheden.

Tiden *efter* 1600 er præget af betydelig større regelmæssighed. Tiden 1600-1660 har det tilfælles med tiden 1530-1600, at de almindeligst forekommende terminer var de samme, omend ikke i samme frekvensorden - bortset fra Midfaste og Pinse. Men der er ligesom mere system i det. Fx. er *Mortensdag* blevet en helt dominerende termin, i det mindste i tiden frem til 1637, idet den i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hele perioden er anvendt 36 gange (enten alene eller sammen med en anden termin), hvoraf de 25 gange i tiden 1600-1637. Man kan som omtalt foroven se, at i de år i nævnte periode, hvor der kun udskreves én pengeskat årlig, er terminen Mortensdag. Da man under Kejserkrigen og i slutningen af 1630'erne gik over til flere pengeskatteudskrivninger hvert år, ændredes dette forhold. *Mikkelsdag* anvendtes, bortset fra årene 1611 og 1612, først i tiden efter 1638, Jul anvendtes overvejende før 1630, Fastelavn i perioden 1638-1643 (ganske overvejende i forbindelse med kornskatteudskrivninger). I slutningen af perioden anvendtes som termin: 3 uger efter Mikkelsdag, hvilket jo ligger midt imellem Mikkels- og Mortensdag.

Det var i sidste halvdel af 16. årh. ikke ualmindeligt, at der for én skat, dvs. udskrevet ved et og samme skattebrev, var fastsat *to* eller *tre* terminer, der udelukkende var *geografisk bestemte* (Jylland, Jylland-Fyn, Fyn-Sjælland, Sjælland, Sjælland-Skåne, Skåne). Denne praksis anvendtes ved 5 penge- og 7 naturalieskatter i perioden 1566-1582; heraf var de syv gange under Syvårskrigen. I de tilfælde var der tale om udskrivning over hele Riget 7).

Kombinerer man terminer og "lande", vil man se, at hvor der er anvendt to terminer (her regnes kun med udskrivning over hele Riget), er Jylland, bortset fra ét tilfælde, det "land", der har den seneste termin, én gang sammen med Fyn og én gang sammen med Fyn-Skåne. I de tilfælde, hvor der optræder tre terminer, har Sjælland i alle tilfælde den tidligste, Skåne den mellemste (bortset fra én gang, hvor den havde den seneste) og Jylland den seneste (bortset fra én gang, hvor den havde den mellemste). Mht. afstanden mellem den tidligste og seneste termin så svinger den mellem en uge og ca. 2 måneder 8).

Ratevis betaling af en og samme skat er der en del eksempler på, alle fra 17. årh. Det drejer sig om ca. 15 udskrivninger: 2 under Kalmar- 4 under Kejserkrigen, 7 i perioden 1639-1648 samt to under Karl Gustavkrigene 9). Det drejer sig i så godt som alle tilfælde om erlæggelse af skatten til to terminer; én gang (1627) erlagdes den i fire terminer (kvartalsskat), én gang var der tale om månedsvis erlæggelse (1657/58). Endelig haves der ét eksempel på en skat, betalt ugevis, nemlig gengærden af Skåne 1657, 30. juli.

Betaling af skatten i to eller flere terminer anvendtes kun i forbindelse med udskrivninger med satser, der var højere end enkeltskattens, de 20 dlr for 10 jordegne. Der er tale om satser på 25, 30, 40, 50, 60 og 70 dlr for 10 jordegne 10). Men det fortjener at understreges, at der er udskrivninger med satser helt op til 60 dlr, hvor der kun indrømmedes bønderne én termin (Sjællænderne og fynboerne ved pengeskatteudskrivningen 1646, 30. maj). Den "store kornskat" 1644, 2. sept. (10 tdr af hver af kornsorterne byg, rug og havre af læg på 10 personer) præsteredes i to terminer: 1. oktober og 14 dage før Jul.

Umiddelbart kan det måske synes en nogenlunde bred betalingstermin, hvis et skattebrev, udstedt fx. i juni-juli måned, fastsatte Mortensdag som skattetermin 11). *Men* det må ikke glemmes, at denne termin, 11. november, var den dag, hvor skatten skulle være indbetalt i Rentekammeret eller på tilforordnede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

steder 12). Forestiller man sig, at fx. lensadministrationen i et nørrejysk len skulle overholde lovens bestemmelser, har man faktisk skullet starte pengetransporten omkring 1. november 13). Dvs. at pengene skulle være indsamlet (til lenets skriverstue) senest i slutningen af oktober, i det mindste de penge, der kunne fås i første omgang. Og forud for indleveringen af pengene i skriverstuen går de lokale oppebørselsmænds opkrævning af dem hos bønderne. Man regner nok ikke så meget forkert, når man går ud fra, at den mortensdagsskat, der er blevet indbetalt rettidigt i Rentekammeret, er blevet erlagt af flertallet af bønderne henimod en måned før skattebrevets termin.

Men også i "den anden ende" indsnævredes betalingsintervallet. Fra et skattebrevs datum og til dets forkyndelse på herredsting gik der som oftest uger, ja ofte over en måned. Såvidt man kan se det, skyldes dette det relativt lange tidsrum, der var mellem skattebrevets datum og dets modtagelse i lenets skriverstue 14). På de originaler af skattebreve, der er bevaret (langt de fleste er kopier), er i alle tilfælde anført tinglæsningsdatoer; vi kan da se, at lensadministrationen i så godt som alle tilfælde har ladet brevet forkynde umiddelbart efter modtagelsen 15). Men med forkyndelsen af skattebrevet på herredstinget var dets indhold kun blevet kendt af et lille mindretal af herredets beboere. Forkyndelsen fra herredsting til evt. sognestævne foregik muligvis ved tingridere. Hvor lang tid der er forløbet hermed, kan ikke siges; men der kan let være gået et par dage. Dvs. at en "skattebrevsfrist" på 5-6 måneder let for bønderne kan være blevet reduceret til måske godt halvdelen.

2. *Møntmæssige bestemmelser.*

I den altovervejende del af perioden 1530-1660 fastsattes skattebeløbet i *daler* (rigsdaler) eller dele af daleren (1/2 daler eller 1/4 = 1 ortsdaler). Skattebrevenes formulering viser tydeligt, at det var den *hele* ("enkende") daler, kongen var interesseret i. Dog har statsmagten måttet acceptere den småmønt, der almindeligvis anvendtes i omsætning i stedet for den enkende daler: mark og skilling.

Overskuer man kort de i skattebrevene anførte møntmæssige bestemmelser, møder man et uensartet til tider forvirret billede, især i tiden 1600-1625, den periode, hvor dalerens skillingskurs gradvis øgedes med 50 % 16).

Før 1530 (samt i dette år) er alle angivelser i mark (4 mænd 4 mark). Da beskatning - i det mindste til den danske statsmagt - starter igen i 1535, er skattebeløbene angivet i sølvvægt (udmøntningen af slette mønter): 20 mænd 80 lod sølv; men dette finder stort set kun sted under Grevefejden 17). Fra 1536 kommer jochimsdaleren ind i billedet. Men også rhinske gylden og mark danske findes anvendt på en sådan måde, at bønderne selv må bestemme, hvilken møntsort de vil betale skatten i 18). I hvor høj grad de under Grevefejden slåede klippinge er anvendt som skattebetaling, er vanskeligt at sige. I 1536 (len i Skåne?) hedder det, at bønderne skal yde skattebeløbet "i rund mønt", mens de i 1539 må betale "i dansk mønt, både udi klippinge, markstykker og anden mønt". I 1543 fastslås for første gang, at bonden må give 3 mark danske for hver

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

daler 19); men denne konverteringsbestemmelse er kun med i et fåtal af skattebrevene i de følgende tyve år. Formodentlig har det - ved siden af betaling i daler og mark - været almindeligt at betale også i skilling 20). - Den regelmæssighed, der synes etableret fra midten af 1540'erne, brydes med Syvårskrigens begyndelse. I årene 1564-1566 angaves de fleste skattebeløb i mark klippinge, men fra 1. april 1566 tales der igen om "rund mønt" eller "runde penge". Ved flere udskrivninger 1568-1570 fastsattes, at halvparten skulle oppebæres i daler og halvparten i "rund mønt" eller blot "mønt", mens man ved andre udskrivninger tillod konvertering til mark danske i kursforholdet 1:3. I året 1569 (udskrivn. 25. aug.) dukker for første gang i et skattebrev det senere så meget anvendte udtryk: "enkende daler" op. Og efter Syvårskrigens afslutning angives skattebeløbet som regel kun i enkende daler uden konverteringsbestemmelse 21). Men at der i praksis har været anvendt konvertering til mark, måske også til skilling, kan der ikke herske nogen tvivl om. I det mindste hedder det ved udskrivn. 1579, 16. juli, at alt skal regnes i daler *eller mønt*, og ved et åbent brev af 1581, 9. nov. 22), om møntens beregning ved erlæggelse af skatter, jordskyld og landgilde fastslås, at man nu skal give 4 mark mod en god enkende daler (mod tidligere 3). Men iøvrigt er der tale om en vis regelmæssighed århundredet ud.

Denne brydes imidlertid efter 1602. Fra dette år og frem til 1619 (1625) har vi en række møntforordninger 23), hvorved antallet af skillinger på daleren gradvist sattes op. Før 1602 gik der 64 skill. på en daler, 1602 øgedes skillingstallet til 66, 1609 til 68, 1610: 74, 1616: 80, 1618: 84 og 1619: 96. Sidstnævnte skillingskurs blev endelig gjort fast - i det mindste officielt - ved møntforordningen af 1625, 4. maj 24). Men vi ved, at man i vid udstrækning har betalt opgæld ved omveksling til hele dalere; formodentlig har kursen i daglig brug ligget på lidt over 100. At betale *opgæld* ved erlæggelse af skatter i mark eller skilling har sikkert ikke været almindeligt anvendt, men der er dog fundet eksempler herpå 25). - Dalerens stigende skillingskurs kan udlæses af skattebrevene. Ved udskrivning 1603, 12. juli, hedder det, at bønderne i stedet for enkende daler må give 4 mk danske eller 33 skill. lybsk "udi små penge", hvilket svarer til 66 skill. dansk. 1610, 6. april, må bønderne give hele og halve markstykker eller 74 skill. danske. 1617, 24. juni, er kursen 80 skill. I 1620, 12. sept., hedder det: "så mange penge som en rigsdaler in specie nu gælder" (96 skill.). Denne bestemmelse findes ikke i forbindelse med Kalmarkrigsudskrivningerne 1611 og 1613; ved den sidste hedder det endog, at skatten skal erlægges i "gode rigsdalere, halve rigsdalere og rigsorter og ingen anden mønt". I årene 1624-1626 hedder det: "Og vil vi nådigst, at denne skat, det mest muligt er og ske kan, udgives udi enkende daler". Men i udtrykket: "det mest muligt er og ske kan" ligger jo, at der var en mulighed for at betale i småmønt. At dette er tilfældet bliver helt klart ved udskrivning 1626, 28. sept., hvor der efter lægsbeløbet og de følgende individuelle beløb er tilføjet ordene: *"eller deres værd"* ("tredive enkende daler eller deres værd"), en formulering, der er med i alle skattebreve frem til udskrivn. 1654, 14. juli. I skattebrevet til fireterminsskatten 1627 (25. marts) tales for

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

første gang om, at skatten skulle erlægges udi *god gangbar mønt,* hvilket formentlig er forårsaget af, at der i forbindelse med Christian IV's deltagelse i Trediveårskrigen er kommet meget dårlig mønt ind i Riget 26). I det mindste fra og med udskrivn. 1629, 1. okt., hidsættes i alle skattebreve perioden ud bestemmelse om, at daleren skal beregnes til seks slette mark (vekslende med "seks mark", "seks mark mønt" eller "seks mark danske"), og at beløbet skal erlægges i rigsdaler in specie eller anden (god) gangbar mønt. Fra og med udskrivn. 1654, 14. juni, er ordene "in specie eller deres værd" faldet ud. Nu hedder det blot: n. rigsdaler, daleren beregnet til seks slette mark danske 27).

Dette er lovgivningens bestemmelser, der jo tydeligt viser, at bønderne har haft mulighed for at konvertere den af kongen ønskede speciedaler til småmønt. - I hvor høj grad har bønderne så betalt i mindre mønt? Herom kan der nok ikke siges så meget, idet kun et mindretal af kvittanserne har specificeret møntsorterne. Dog er der noget, der tyder på, at en ikke ringe del af skattebeløbene virkelig er blevet erlagt i hele dalere 28). Ofte står der i kvittanserne vedr. de modtagne skattebeløb, at disse er blevet erlagt i *"adskillig mønt"* eller *"adskillig gangbar mønt"* 29). Det er ikke altid, at Rentekammeret har accepteret den af lensmændene indsendte småmønt. I begyndelsen af 1561 klagede lensmanden på Helsingborg Jacob Brockenhuus over, at rentemester Jochim Beck havde returneret nogle mønter, som husmænd og andre fattige i Helsingborg len havde betalt i stedet for dalere. Kongen mener imidlertid, at man bør modtage disse mønter, idet de fattige for armods skyld ikke har kunnet give dalere 30). Eller også vil man ikke acceptere dem til den kurs, hvortil de er blevet indsamlet 31).

3. *Betaling eller levering af skatten.*

Skatteydelsen blev for pengeskatternes vedkommende almindeligvis *opkrævet på stedet,* mens den for naturalieskatternes vedkommende *leveredes* af bønderne på steder, der var fastsat af lensadministrationen.

Om *oppebørslen af pengeskatter* hedder det i alle skattebreve, at lensmanden skal skrive og lægge skatten "og den siden af eder oppebære og fremskikke på de steder, vi ham befalet har". I skattebrevets admonitum til bønderne hedder det tilsvarende, at disse skal lade sig skrive og lægge for skatten "og siden den betiden at udgive og fremføre og N.N. (lensmanden) eller hans fuldmægtig overantvorde, så han den fremdeles *inden* den bestemte tid kan fra sig levere, som forskrevet står". Denne formulering *kunne* antyde, at de *enkelte* bønder skulle aflevere deres skattebeløb på lenets skriverstue. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Alt tyder på, at opkrævningen af pengeskatterne er foretaget af *lokale oppebørselsmænd,* udpeget eller valgt til opgaven. Fra alle dele af det daværende Danmark finder vi benævnelsen *lægsmænd* om disse oppebørselspersoner. Men det er langtfra altid, at bønder, der optræder i oppebørselsfunktion, benævntes lægsmænd. Da lægsmænd som skatteopkrævere (samt lægs- og skattesedler) er behandlet i skatteligningsafsnittet foroven skal det forbigås her. Som det også er omtalt her pålå det som regel lægsmændene at forhverve tingsvidner i tilfælde af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

øde- eller forarmettilstand. Penge og tingsvidner afleveredes derpå på lenets skriverstue, hvilket i det mindste nogle steder hed, at lægsmanden "klarerede sin lægsseddel" 32).

Drejer det sig om oppebørslen af adelens fæsteres skat, så havde adelen fra 1628 som bekendt lov til at ligne egne tjenere; efter endt ligning skulle adelsmanden eller hans foged tilstille lensadministrationen lægssedlen, hvorpå lenets skriver eller foged selv foranstaltede skatten opkrævet hos bønderne. Fra 1635 kunne adelspersonerne også oppebære skatten hos deres bønder og indskikke beløbet til skriverstuen 33).

Om *leveringen af naturalieskatter* siger skattebrevene i perioden 1628-1647, hvor naturalieskatterne jo overvejende udskreves som kornskatter, at bønderne skulle lade sig lægge og skrive for skatten *"og siden den betiden. . . . . at udgive og fremføre på de steder, han* (lensmanden eller hans fuldmægtig) *eder forevisendes vorder".* Fra 1648 og perioden ud, hvor skattebrevene jo (bortset fra 1649-1652) vedrørte blandede penge- og naturalieskatter, er formuleringen den samme som i pengeskattebrevene.

At bønderne var forpligtet til at "fremføre" skatten til destinationer, der anvistes dem af lensadministrationen, fremgår af vort materiale. Når således bønderne i Vends og Båg herreder i 1564 tilbyder at age en madskat, de af en eller anden grund ikke har kunnet komme af med, til ladestederne og oven i købet vil give 2 skill. danske til hjælp til fragten, må dette ikke ses som en speciel generøsitet fra de fynske bønders side, men simpelt hen, at de har været klar over, at de var forpligtet til at borttransportere madskatten 34). I 1611 (17. jan.) får de bønder i Gønge herred og Helsingborg len i øvrigt, der ligger nærmest Halmstad, ordre til at føre den sidst påbudte madskat til Halmstad og levere den til proviantskriveren dér 35). I samme år (1611), 6. febr., udgik missive til Sten Maltesen, at bønderne i Froste herred må sende deres madskat til vands til Halmstad, når vandet bliver åbnet; dog skulle det ske på deres egen bekostning 36). I 1627, 28. april, fik bønderne omkring Ystad og Malmø tilladelse til at levere deres skattekorn i disse byer i stedet for i Landskrone, da det var mindre besværligt for dem 37). De nævnte eksempler synes at vise, at statsmagten har bestræbt sig på at gøre leveringsafstanden så overkommelig som muligt for bønderne.

Måske har de sjællandske bønder været anderledes stillet i så henseende, idet man har ment at kunne stille større krav til dem mht. leveringssted. I 1628 klager Mogens Pax, lensmand på Holbæk, at der ikke er så mange bønder i hans len, at de ikke uden stort besvær kan føre den bevilgede madskat til *København.* Kongen beder ham derfor 38) tilholde alle gejstlige tjenere hver selv at føre madskatten til København. Skal det forstås således, at det er kronens fæstere, der har transporteret madskatten til Provianthuset i København? Og at gejstlighedens tjenere, der også var en slags kronefæstere, virkelig selv skulle foretage denne transport? Året efter (1629) får Hans Lindenov på Kalundborg ordre til at sende den i lenet oppebårne madskat til Provianthuset i København; hans

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lensbønder skal køre madskatten lige derind, "for at den ikke skal medfares ilde under vejs, og tage deres sengeklæder med sig, så de kan dække den til og forvare den mod regn" 39). Af madskattemdt. 1630, påske, Antvorskov kl. len (første post under "Udgift") fremgår, at bønderne "ved underskellige tider" har leveret deres madskat såvel på Korsør slot som på Provianthuset i København 40).

De rent tidsmæssige gener for bønderne i forbindelse med afleveringen af deres naturalieskatter kan man godt få et indtryk af ved nævnte eksempler. En anden tidsmæssig gene skyldes, at mange bønder på én gang mødte op på leveringsstedet. Hver skulle have deres naturaliespecies vejet og synet, og det kunne godt tage tid. At dette har været lidt af et problem, der også har interesseret statsmagten, fremgår af Fiskal II, § 8 (sidste stykke), hvorefter lensmanden skulle påse, "at bøndernes skat annammes, som de kommer til, og ikke den ene længere opholdes end den anden".

4. *Konvertering af enhver art.*

Som omtalt ovenfor i Første Del om naturalieskatter kunne disse i nogle tilfælde konverteres med penge.

Inddrager man de almindelige pengeskatter og de andre former for offentligretlige ekstraordinære pålæg, finder man imidlertid i perioden 1530-1660 også *andre konverteringsmuligheder.* Ialt er der seks konverteringsmuligheder: a. Naturalier til penge b. Penge til naturalier c. Naturalier til andre naturalier d. Penge til ædelmetal e. Ædelmetal til penge og f. Offentligretlige arbejds- og militære forpligtelser til penge. Mulighed d. og e. optræder sammen og kun, såvidt det kan ses, to gange i begyndelsen af perioden. Ved udskrivn. 1536, 20. nov., var der valgfrihed mellem 1 rhinsk gylden, 1 jochimsdaler, 2 lod sølv eller 7 mk danske. Ved udskrivn. 1539, 31. aug. (Bornholm), 1 jochimsdaler eller 2 lod stemplet sølv.

Det er først fra Kejserkrigens tid (vistnok fra 1628), at de nævnte konverteringsmuligheder (bortset fra konvertering med ædelmetal) bliver bragt ind i nogenlunde faste rammer i den forstand, at man ligefrem *forlods,* dvs. i skattebrevene, fastslår en *ret* til konvertering (normativ konvertering) i den ene eller den anden retning. Dette gælder i ganske særlig grad kornskatterne, især i perioden efter 1635 41), hvor der i skattebrevene er meddelt en *fast konverteringssats* 42). Eller det fastsloges, at én kornsort (rug) kunne ombyttes med en anden (byg), skæppe for skæppe eller tønde for tønde 43). Men det kunne også ligefrem være fastslået i skattebrevet, at bønderne *skulle* betale penge i stedet for korn; det fastsloges fx. ved 1649-udskrivningen, at hver helgård skulle "udi landekisten udi stedet for kornskat, som ellers til magasinerne skulle erlægges", give 1 rigsort.

Drejer det sig om konvertering af *penge* til *naturalier,* så finder vi, at der i skattebrevet til pengeskatten, der udskreves 1628, 18. febr. (termin: påske og 1. juli) fastsloges: "- og efterdi det vil falde eder meget besværligt alt udi penge at udgive, da har vi nådigst bevilget, at de, som det ikke kunne afstedkomme, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

være frit for at erlægge det udi korn og anden vare efter den ordinans, som i vort land Fyn gjort er" 44). Også ved pengeskatteudskrivn. 1645, 23. jan., (termin: påske) fastsloges en konverteringsmulighed til proviant og kobber, hvorfor der sattes en omregningstakst 45).

Før Kejserkrigens tid er der, bortset fra et enkelt tilfælde fra 1535 46), såvidt jeg kan se ingen forlods meddelte tilladelser til konvertering i den ene eller den anden retning (normativ konvertering); de fundne tilfælde, hvor konvertering er foretaget, er egentlig en række *enkelttilfælde,* alle geografisk-partielle.

Disse enkelttilfælde er imidlertid ganske illustrerende, når man ønsker oplyst *baggrunden* for konverteringerne. - Ud fra *statsmagtens* opfattelse kunne konvertering af en eller flere naturaliespecies være bekvem, hvis denne (de) var vanskelig eller bekostelig at transportere eller emballere eller let blev fordærvet (fx. øl) 47). Eller hvis man på et sted havde mere brug for et andet naturalie end det i skattebrevet krævede 48). - For *skatteyderne* kunne konvertering være en nødvendighed, hvis de havde for lidt eller intet af de fordrede naturaliespecies 49). Eller hvis de var i restance med en naturalieskat 50). Omvendt kunne en bevilling til at måtte yde naturalier i stedet for penge være en hjælp for bønderne i det tilfælde, hvor de ikke havde pengene 51).

En særlig form for konvertering var konvertering af en *arbejdspligt* eller *militær forpligtelse* til penge. Hvad det sidste angår, er den årlige bådsmandsskat fra 1635 i virkeligheden en *permanent* konverteringsordning 52). De konverterede arbejdsforpligtelser gik almindeligvis under benævnelserne "graverskat", "fortifikationsskat" eller "voldskat", ydelser der kun er kendt fra 17. årh. 53). Ofte gaves der mulighed for, at de arbejdspligtige kunne vælge, om de ville arbejde eller betale penge i stedet for 54).

At bønderne har benyttet sig af statsmagtens tilbud om konvertering især af naturalier til penge, fremgår med al ønskelig tydelighed af hundredvis af kornskattemandtaller fra 1635 og frem til slutningen af 1650'erne. De bærer påskrift om, at bønderne har betalt penge i stedet for korn, og summa summarum er opgjort i penge. Nu må man imidlertid ikke forestille sig, at det har været den *enkelte* bonde, der har kunnet afgøre, om han ville betale penge i stedet for at yde korn. Thi i så fald måtte man jo vente, at det var markeret i kornskattemandtallene, hvad der overhovedet ikke er fundet noget vidnesbyrd om. Dvs. at valgfriheden mellem ydelse in natura og i penge har været "kollektiv". Dette rejser - synes det mig - en ganske interessant problematik: Er det mon *lensadministrationen,* der har "presset" bønderne til at betale penge i stedet for korn, hvilket sikkert var mere bekvemt for denne? - Eller er det *bønderne* selv, der ved en eller anden form for flertalsbeslutning har vedtaget, at man skulle udnytte den i skattebrevet indeholdte konverteringsmulighed? 55). Eller måske kan man tænke sig en kombination af de to muligheder: lensmanden har været klar over, at der har været et almindeligt ønske blandt bønderne om at betale penge i stedet for korn, og så har han simpelt hen besluttet, at så skulle *alle* bønderne i lenet betale penge? - Vi ved det faktisk ikke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Men under alle omstændigheder rejser denne problematik i almindelighed spørgsmålet om, *hvem* der har skullet afgøre, om en konvertering har skullet finde sted? Nært knyttet til dette er et andet spørgsmål: hvem har i det enkelte tilfælde taget initiativet til en konvertering?

For at tage det sidste spørgsmål først kan der fastslås tre muligheder; at det skulle være: a. Centralmagten b. Lensadministrationen eller c. Bønderne selv.

Foruden ved forlods meddelt og altså lovhjemlet valgfrihed kunne en konvertering gennemføres ved: 1. Et generelt, centralt påbud (konverteringstvang) - 2. Et lokalt påbud (af lensmanden) - 3. Ved forhandling med skatteyderne og 4. Ved ansøgning eller begæring fra skatteyderne om konvertering med evt. påfølgende kgl. bevilling hertil.

1. Et generelt, centralt påbud om, at en naturalieskat eller en arbejdsforpligtelse *skulle* konverteres til penge, er en sjælden foreteelse. Ved udskrivn. 1649, 1. sept., (termin: 14 dage efter Mikkelsdag) bestemtes som ovenfor nævnt, at man i stedet for kornskat til magasinerne af hver helgård skulle erlægge 1 rigsort.

2. Hvor omfattende anvendelse af evt. lokale påbud om konvertering har været, er det vanskeligt at sige, men det er vel sandsynligt, at der har været praktiseret en art "lokal konverteringstvang" i en del tilfælde (se foroven). Desværre yder vort materiale ikke mulighed for at fælde en sikker dom herom.

3. Af særlig interesse er de tilfælde, hvor statsmagten har ment det nødvendigt at *forhandle sig til rette med bønderne* om en konverteringsordning, der først og fremmest var i statsmagtens interesse, hvilket ikke forhindrede, at den også kunne være i bøndernes interesse. Her udgår initiativet altså fra statsmagten, og afgørelsen af dennes begæring ligger faktisk hos bønderne. - I 1579, 13. nov., fik en række lensmænd befaling til at *forhandle med bønderne* i de dele af deres len, hvor der ikke var fisk at få, om at yde penge i stedet for madskatten. I det mindste bønderne i Ribe len nægtede at gå med hertil 56). Da kongen 1583, 12. jan., ønskede at få penge i stedet for øl fra lenene i Vestjylland (bl.a. Riberhus og Lundenæs), får de implicerede lensmænd ordre til at *forebringe sagen for bønderne,* derpå meddele rentemester Christoffer Valkendorf, hvad de *bliver enige med bønderne om,* og hvis disse går med til dette, skulle de indkræve pengene 57). 1580, 18. jan., udstedtes en befaling til lensmændene i Jylland, Fyn, Smålandene og Skåne om - såfremt *bønderne har bevilget* at give penge i stedet for øl i madskatten - da at indkræve pengene og sende dem til Rentekammeret 58). 1628, 15. marts, fik Christoffer Urne ordre til at *forhandle med bønderne* i sit len (Ålholm) om at yde mindst halvparten af den sidst påbudte skat i rede penge og resten i god tjenlig proviant efter skattebrevets indhold 59). - I alle de nævnte tilfælde er det ganske klart, at man skulle have *bøndernes accept til gennemførelse af konverteringen,* og som omtalt er denne i det mindste i ét tilfælde blevet nægtet. Men denne fremgangsmåde synes mest anvendt i 16. årh.

4. Initiativet til en konvertering kunne også udgå *fra bønderne.* Ret almindeligt, både i 16. og 17. årh., var det, at *bønderne ansøgte* om eller begærede, at en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

konvertering måtte finde sted. Ofte angav de, *hvad* de ønskede den i skattebrevet krævede præstation konverteret til. Det var så statsmagtens, der skulle tage stilling til, om ansøgningen kunne imødekommes. - 1583 ønskede bønderne i Koldinghus len at give penge i stedet for madskatten. I den anledning skrev kongen til rentemester Christoffer Valkendorf og bad ham udtale sig, om dette kunne lade sig gøre ("om der ellers kan skaffes fetalje nok") 60). Bønderne i Nykøbing len får lov til at betale korn og kvæg i stedet for penge i skatten 1657, 24. aug. (lignet på kreaturer) 61). 1578 anmodede bønderne i Varberg len om at måtte svare levende okser i stedet for nøde-, fåre- og gåsekød; lensmanden skulle aftinge med bønderne, hvor mange levende okser de skulle give 62). Kronens bønder i Sølvitsborg len tilbød 1587 at give øksne i stedet for øl i den sidste madskat (1586, 6. dec.), idet - som de sagde - "kornet i nogle år havde slået sig for dem og de ikke kan få humle at købe, hvorfor de selv må købe øl til deres forbrug". Rentemester Christoffer Valkendorf får ordre til at overveje sagen 63). Når kongen i et missive af 1646, 11. nov. 64), giver bønderne mulighed for at konvertere kobber- og tinskatten med penge (24 skill. for et skålpund kobber og 32 skill. for et skålpund tin), ligger der utvivlsomt en begæring fra bønderne bag udstedelsen af missivet. Kongen havde virkelig brug for de nævnte metaller pga. tabet af kanoner under Torstenssonfejden.

En rigsomfattende konvertering på begæring af bønderne (i det mindste kronens og gejstlighedens) er indførelsen af den årlige *bådsmandsskat* fra 1635. Det hedder i skattebrevet (23. marts), at kongens tro undersåtter "har ladet andrage om den mærkelige skade, som de årlige skibsfolks og bådsmands udskrivelse på søfarten udi vore Riger forårsages, derhos erbydende sig derimod årligen med nogen visse tillæg folk derfor at hverve og antage, midlertid de for samme udskrivelse frilades, at komme til hjælp".

Har konverteringerne kunnet betale sig for bønderne? - Det må vi tro - i det mindste for 17. årh.s vedkommende. Lidt anderledes tegner sikkert forholdet sig for 16. årh.s vedkommende, hvor man som omtalt ofte skulle forhandle sig tilrette med bønderne om at give penge i stedet for naturalier. - Når statsmagten fra tiden henimod 1630 giver mulighed for en konvertering til penge især af korn og arbejdsydelser, og når hundredvis af kornskattemandtaller bærer vidnesbyrd om, at bønderne har modtaget statsmagtens tilbud om konvertering, og når endvidere Christian IV i 1636 kunne udtale 65), at størsteparten af bønderne har givet penge i stedet for korn, ja, så tyder disse oplysninger meget stærkt på, at bønderne har været mere interesseret i at beholde kornet og slippe pengene. Rent faktisk var også konverteringssatserne under i hvert fald den sjællandske kapitelstakst 66). Et interessant bidrag til spørgsmålet, om konvertering til penge har kunnet betale sig for bønderne, rummes i en skrivelse af 1629, 18. juni, fra Frantz Rantzau, statholder, til lensmanden på Landskrone slot, Henrik Huitfeldt 67) om, at bønderne dér i lenet må give penge i stedet for det, de resterer med af madskatter. Bilagt skrivelsen var en *"fortegnelse,* hvorefter du dig dermed kan forholde". Denne "konverteringstabel" bærer overskriften: "Taxt, hvorefter

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

efterskrevne fetalje er taxeret og kan annammes penge for med øvrigheds vilje" - og indeholder interessante bemærkninger om forholdet konverteringstakst - markedspris. Fx. sættes en tønde rug til 12 sletmark, idet det tilføjes: "dog den koster vel meget mere". 1 td byg 9 sletmark, "som og gælder nu noget mere". 1 td malt 10 sletdaler, "dog den koster og nu vel mere". 1 skippd flæsk 28 sletdaler, "dog det er vel sommesteds dyrere". - En "taxt" for de bønder i Froste herred og Helne kirke len, der vil betale penge i stedet for naturalier fremsendes 1629, 25. aug., af rentemester Jørgen Vind 68).

Alt tyder på, at pengeøkonomien er kommet til at spille en større rolle i tiden siden 1580, hvor man skulle forhandle med bønderne om konvertering til penge af naturaliespecies. Halvtreds år senere, da kornskatteudskrivningerne satte ind, var bønderne betydelig mere villige til at slippe pengene 69).

5. *Kvalitetskrav ved naturalieskatter - Vægtbestemmelser.*
Når der af bønderne ved lensadministrationens foranstaltning leveredes store mængder af fødemidler til flådens behov, kan det ikke undre, at der af og til fra modtagerens (statsmagtens) side fremkom klager, dels om fødemidlernes *kvalitet,* dels over, at de "ikke kunne stå (eller: holde) *tal* og *mål* eller vægt og mål (dvs. var undervægtige).

Når statsmagten måtte interessere sig for de leverede fødemidlers kvalitet, skyldes det så evident hensynet til orlogsskibenes besætning. Det drejede sig jo for størsteparten om letfordærvelige varer. Det synes især at være brødet og øllet, det var galt med, og klagerne angår også emballeringen af disse species, især de tønder øllet opbevaredes i 70). Derfor kunne kongen være interesseret i, at bønderne betalte penge i stedet for øl 71). Også flæsk og kød har der tilsyneladende været problemer med 72). En stor del af forseelserne skal sikkert søges hos bønderne; men at lensadministrationens kontrol ved modtagelsen af fødemidlerne til tider har svigtet, er de kgl. missiver vedr. kvalitetskrav og rigtig vægt jo rigeligt bevis på.

Særlig mht. *vægt* og *mål* måtte lensadministrationen være påpasselig, idet bønderne vel nok i de færreste tilfælde har haft vægte at veje fødemidlerne på eller en "autoriseret" korntønde eller -skæppe. Man har sikkert måttet veje og opmåle alle de fra bønderne modtagne naturalier. At der alligevel kunne blive undervægt ved leveringen af varerne på Provianthuset i København, har vi flere vidnesbyrd om. Fx. findes der en bemærkning på s. 8 i madskattemdt. fra Halmstad len 1629, jul: "Dernæst er blevet til undermål og -vægt på efterskrevne proviant (vejet med Halmstad vægt): brød: 59 skippund, 2 lispund - Saltet kød: 19 skippund, 6 skålpund - Byg: 14 tdr., hvilken forne proviant på K.M. Provianthus ikke kunne holde vægt og mål" 73).

At Centraladministrationen kunne udvise social forståelse, når det drejer sig om undervægt på proviant, leveret af forarmede bønder, kan godtgøres af et missive af 1587, 25. maj, til rentemester Christoffer Valkendorf 74), hvori fortælles, at madskatten fra Halsted kl. og Ravnsborg len "ikke har kunnet stå sit

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fulde mål, men det meste er dog leveret". På lensmandens, Sten Brahes, begæring eftergiver kongen bønderne det manglende, idet det pga. disses armod har været besværligt at få så meget af dem, som man *har* fået.

I de tilfælde, hvor man i en proviantskat krævede slagtede kreaturer, har det været nødvendigt at fastslå, hvor meget et slagtet, eller en del af et slagtet, kreatur skulle veje. Dette kunne fastslås i selve brevene vedr. udskrivning af madskatter, men det er ingenlunde altid tilfældet. Det kunne også fastslås i missiver til lensmændene i forbindelse med de enkelte madskatteudskrivninger. I 1582 klager kongen 74a), at en madskat, beregnet til 10 personer, kun kan slå til til 6-7 personer, og fastsætter derfor bestemmelser om, hvad okse- og fårekød samt flæsk skal veje. 1 fjerding grønsaltet oksekød: 3 lispund. 1 fj. røget oksekød: 2 lispd. 1 grønsaltet fårekrop: 1 lispd. 1 røget fårekrop: 12 skålpund. 1 side flæsk: 1 lispund.

At de forvirrede og uensartede forhold vedr. mål og vægt har kunnet give anledning til en række misforståelser, må være indlysende, selvom jeg ikke har fundet noget sikkert belæg herom. Dog begærer i 1567 75) adel og gejstlighed i Sjælland, Falster og Lolland, der har bevilget kongen hjælp af deres gods, at den sjællandske læst ikke skal regnes dem højere end den jyske 76). Hertil svarer kongen, at Rigsrådet har bestemt, hvor mange tønder der skulle gå på en læst, for at det kan gå ens til i alle landene, og Rigsrådet har åbenbart besluttet sig for at anvende den sjællandske læst.

6. *Udsættelse med skattebetalingen.*

I enkelte tilfælde kunne bevilges henstand med betaling af skatten. Eller også kunne en ansøgning om forskånsel resultere i, at erlæggelsen af skatteydelsen blev udsat. Men nogen almindelig anvendt praksis synes dette ikke at have været. Vi har intet brev om, at sådanne bestemmelser er anvendt generelt, gældende for hele Riget. Bevilling om henstand meddeltes blot en enkelt del af Riget, ofte kun et herred, og var - må det formodes - velbegrundet. I et par af de konstaterede tilfælde var årsagen til udsættelsen *misvækst* ("kornet har slået sig for dem"). Således får bønderne i Nørre og Sønder herred i Ravnsborg len henstand til Mortensdag 1582 med udredelsen af den til 1. maj s.å. påbudte skat, da de har klaget over, at kornet sidste år havde slået sig så meget for dem, at de var kommet til agters 77). Kronens bønder i Varberg len har iflg. skrivelse fra kongen (1587, 25. febr.) til Anders Bing berettet, at deres korn en tid lang har slået sig for dem, så de næsten er kommet helt til agters og ikke er i stand til at udrede den sidst påbudte madskat; kongen vil tænke over, hvad han i den anledning kan gøre og befaler foreløbig Anders Bing at opsætte indkrævningen af madskatten; dog må han ikke give bønderne nogen fortrøstning om, at de skulle blive helt fri 78). Men udsættelsen med skattebetalingen kunne også skyldes, at bønderne på den tid, skatten skulle betales, har været særlig hårdt bebyrdet med andre offentligretlige præstationer. Fx. bliver ved kgl. brev af 1586, 12. nov., indkrævningen af pengeskatten i Frederiksborg len opsat indtil videre; begrundel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sen var, at bønderne i dette len mere end andetsteds besværedes med ladegårdens avl og på anden måde 79). I 1618 bevilger kongen, at de bønder i Bjerge herred (Helsingborg len), der har kontribueret til Engelsholms bros og Laugholms bygnings behov, må få respit på et år med at betale den påbudte skat; dog skulle de udrede den i det kommende år 80). Fra samme år (1619) er bevaret et mandtal fra Varberg len, der kun vedrører soldaterbøndernes ("knægtebøndernes") indester og tjenestedrenge, og som også i sin udskrift meddeler, at skatten skulle være erlagt til Martini 1618 81). - Af mandtallenes afkortningslister samt tingsvidnematerialet ved vi, at der har været store vanskeligheder forbundet med at få kobberskatten ind 1646. Det er begrundelsen for det 1646, 11. nov., udstedte missive 82), der fastslog, at bønderne måtte betale en del i år og resten "ad åre" inden Pinsedag 1647 83).

II: SKATTERESTANCER - RETSFORFØLGELSE FOR IKKE BETALT SKAT

Over for de skatteydere, der ikke betalte skatten inden forfaldsdagen og derved pådrog sig en skatterestance, kunne i alt væsentlig forholdes på *tre* måder 84):

1. Skattebeløbet kunne simpelt hen "blive stående hos bønderne", altså betragtes som en - midlertidig uerholdelig - udestående fordring, som bønderne skulle svare til, når de kom bedre til magt. Dvs. at udskrivningsmyndighederne (lensadministrationen) har betragtet restanterne som blot midlertidigt skatteuegnede. Sådanne restancer blev efter ca. 1640 almindeligvis tinglæst, men det er sikkert undladt i adskillige tilfælde.
2. I de tilfælde, hvor man har betragtet skatteydere som mere permanent skatteuegnede, har man vel i de fleste tilfælde meddelt dem tilladelse til at føre tingsvidne på deres skatteuegnethed. Forhvervelse af tingsvidner i sådanne tilfælde indicerede, at de implicerede personer ganske vist måtte anses for at være skattepligtige, men i nogenlunde overskuelig tid ude af stand til at klare skattetilsvaret. Alle disse tilfælde skal behandles under Tredie Del: SKATTEFORSKÅNSEL, hvor også hele problematikken med forhvervelse af tingsvidner skal udvikles.
3. I adskillige tilfælde har man stævnet restanter for retten til betaling af skattebeløbet. Det drejer sig her givetvis om de personer, som lensadministrationen måtte anse for at være skatteegnede (selvom sagen måske godtgjorde det modsatte). Der kan ikke være tvivl om, at stævningens betydning lå på der rent præventive område: den skulle fortælle bønderne, at nu var det alvor med at betale, hvad man skyldte statsmagten. Lykkedes denne trussel ikke, måtte statsmagten ved en domfældelse af restanterne skabe hjemmel for udlæg (udvurdering) i disses bo. Erkendelsen heraf kan godt have fået mange bønder til at slippe pengene, hvis de havde dem.

Det må med det samme siges, at der ikke er nogen afgrundsdyb forskel mellem de to former for implicering af herreds- eller birketinget, der er omtalt under 1.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og 2. - Ofte har en stævning for at opnå retshjemmel for en udpantning resulteret i forhvervelse af et tingsvidne om skatteuegnethed (forarmelse, øde).

1. *Restancer.*

Ser vi på restanceproblemet i undersøgelsesperioden, må vi konstatere, at vi så godt som intet kan sige om det før fra slutningen af Syvårskrigens tid. Fra slutningen af 1560'erne og frem til Kalmarkrigens tid optræder det i det store og hele kun i brevmaterialet. Det synes ikke at være noget større problem i perioden 1570-1611, hvilket kan hænge sammen dels med den vitterlig økonomiske fremgang, dels med det ringe antal udskrivninger, især efter 1580. Men at problemet eksisterer, fremgår klart af de tilfælde (efter 1570), hvor statsmagten eftergiver restancer af forskellig ælde eller nægter lensmænd kvittans pga. skatterestancer, eller - fra slutningen af 1570'erne - kræver tingsvidner af de restanter, der ikke har været i stand til at udrede deres skat. Alle disse tilfælde behandles neden for under SKATTEFORSKÅNSEL. I hvor høj grad retsvæsenet har været impliceret i forsøget på at inddrive disse restancer, er uvist. Men det kan eksempelvis nævnes, at i 1587, 25. febr. 85), fik alle i Helsingborg len, der måtte være i restance med noget af den sidst påbudte penge- og madskat, befaling til - under trussel om tiltale - at udrede restancen inden 1. maj. I 1583 får Henrik Below ordre til ikke at tiltale to personer, kronens tjenere i Skærbæk (Jylland), for den madskat, de skulle have ydet for 2 år siden, men endnu resterer med 86).

I tiden efter 1600 øges vort kendskab til restanceproblematikken betydeligt, idet mandtalsmaterialet nu kommer ind i billedet. Af mandtalsregistrenes afkortningsafsnit, tingsvidner samt, ikke mindst, restanceregistre fremgår ganske klart, at restanceproblemet kunne antage et særlig stort omfang under krigene og lige efter disse - og at det kunne være forsvundet nogle få år efter krigen 87). Det synes udelukkende at være i forbindelse med krige (og i ét tilfælde året umiddelbart efter krigens afslutning), at man fra lensadministrationens side har udarbejdet fortegnelser over restancer, *restanceregistre,* rene mandtaller, bilagt de egentlige mandtaller, somme tider omfattende hundredvis af personer, undertiden med angivelse af, hvad hver enkelt person resterer med. De er bevaret for alle fire kriges vedkommende, og de vedrører i langt de fleste tilfælde områder, der direkte har været udsatte for krigshandlinger, evt. fremmed besættelse 88).

Der kan ikke være nogen tvivl om, at de i restanceregistrene anførte beløb har været betragtet som en udestående fordring, noget, bønderne skyldte statsmagten, der på sin side var klar over, at den måtte vente med betalingen, til bønderne kom bedre til magt 89). Sådanne restanceregistre er ofte blevet læst til tinge 90). At de i det mindste i enkelte tilfælde er blevet betalt eller "klargjort" senere, kan ses af et læg, der er indlagt blandt bilagene til mdt. 1630, Martini, Ringsted kl. len. Det siger i sin udskrift: "Dette restanceregister er klargjort med rede penge og tingsvidner efter mandtals indhold". I mdt. 1634, Martini, Varberg len, findes indlagt et hefte med udskrift: "Regnskab og forklaring på den resterende skat af Varberg len, hvilken til Martini 1634 skulle have været udgivet, og efterdi den til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den tid, mandtallet blev leveret, ikke er kunnet bekommet, blev ført at afkortning, og nu efter K.M. mandat føres til indtægt og forklares".

Men i massevis af tilfælde er der sikkert ikke kommet andet end tingsvidner 91) ud af det. I mdt. 1627, firetermins, Dronningborg len, er indlagt et restanceregister på 3 terminers skat, der endnu resterer pga. fjendernes hastige indfald i landet. Sidst i mandtallet er en bemærkning om, at disse tre terminers skat ikke har kunnet bekommes af bønderne.

2. *Sagssøgning for ikke betalt skat.*

Oven for er omtalt, at der ikke i alle tilfælde er nogen større forskel mellem de tilfælde hvor retsvæsenet (herredstinget) impliceredes mht. forhvervelse af tingsvidner i skatteuegnethedstilfælde og de tilfælde, hvor man direkte stævnede en mand for ikke betalt skat. Forholdet kan følges ret nøje for Åsum herreds vedkommende 92). Her synes man *rent mekanisk* at have stævnet alle restanter; så kunne hver enkelt jo enten betale eller, hvis han ikke mente sig i stand hertil, søge om at måtte føre tingsvidne på sin skatteuegnethed. Denne fremgangsmåde synes dog at være undtagelsen 93). Når den er blevet anvendt i visse len (fx. Odensegård i 1640'erne) *kan* det skyldes lensmanden eller lensskriveren 94).

Stævningen på herreds- eller birketinget foretoges på lensadministrationens foranledning af lensskriveren, ridefogden, herredets delefoged eller lægsmændene (i nogle tilfælde måske også herredsfogden). Tilsyneladende er der ingen faste regler herfor. Således kan man inden for Åsum og Bjerge herreder finde anvendt både delefogder og lægsmænd 95). Stævningen foregik almindeligvis med 14 dages varsel (i det mindste i Åsum herred) 96). I det mindste efter 1640 har det været almindeligt, at man har læst navnene på restanterne op på herredstinget. Disse var opført på de lægs-, skatte- eller rodesedler, lægsmændene modtog fra lensskriveren, som rummede navnene på de personer, de skulle opkræve skat hos. Efter læsningen blev lægssedlerne forsynet med påskrift om, at tinglæsning var foregået (samt dato). Restanterne fik en vis tidsfrist til at klarere skatten, som regel 15 dage. Skete det ikke inden for den nævnte tidsfrist, ville der ske udpantning 97).

Hvor hurtigt efter skattens forfaldsdato er restanter blevet stævnet? - Faste regler herfor i lovgivningen fandtes mig bekendt ikke. Men *praksis* er let at fastslå, takket være de tusindvis af bevarede tingsvidner, hvori det så godt som altid angives, hvilken skat det drejer sig om. Det viser sig, at man i det ringeste har givet bønderne 14 dages til 3 ugers frist. Men der kan også findes frister på flere måneder. Tilsyneladende er der ingen regler herfor. Selv inden for et og samme len kan man i et tilfælde finde anvendt en 14 dages, i et andet tilfælde en tomåneders frist. Men udelukkes kan det ikke, at det i sidste tilfælde ikke er tale om en førstegangsstævning. I det mindste har man svært ved at tro, at der er tale om en førstegangsstævning, når en hel del restanter ved Villands herredsting 1656, 4. marts 98) stævnes for skat fra årene 1652, 1653, 1654 og 1655 og får besked om at betale inden 15 dage efter loven eller lide udvurdering i deres bo eller gods 99).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Som omtalt foroven må stævningen formodes at have haft en præventiv virkning; den var en slags "pressemiddel". Man ønskede herigennem at tvinge bønderne til at slippe de krævede penge eller naturalier. Man har næppe været interesseret i udpantning, idet denne, hvis den gav et positivt resultat, kunne svække en gårds drift, og i flertallet af tilfældene vel ikke har givet noget 100).

Pantning (udlæg, udvurdering, nam el. lign. udtryk). - Når der forelå en dom, kunne udpantning foregå 101). Selve udpantningsforretningen foranstaltedes af tingene. Åstedsforretningen foretoges af herreds- eller delefoged (tingsfogderne i de skånske landskaber) eller (vistnok det almindeligste i 17. årh) lægsmændene. Hvad enten det var herreds- eller delefogden eller lægsmændene, der ledede åstedsforretningen, var der medgivet dem nogle vurderingsmænd, der skulle "udvurdere for skatten" 102). Det er sikkert dem, der har truffet beslutning om, hvad der skulle udvurderes. Udelukkes kan det vel ikke, at man en hel del steder har nøjedes med denne form for synsforretning vedr. ting, der var "tjenlige" til at tages som pant. Synet af 5-6 personer, der i embeds medfør udførte den dem påhvilede forretning med evt. registrering af de ting, man ønskede at udvurdere, *kan* have fået bonden til at slippe pengene, hvis han havde dem 103).

Åstedsforretningen kunne således godtgøre, om der var ting, der var "tjenlige" til at tages som pant for ikke betalt skat, eller at der ikke var noget, der var tjenligt. Ser vi nu på de tilfælde, hvor pantemyndighederne fik noget ud af deres åstedsforretning, kan det være af interesse at se, dels *hvad* man har udvurderet, dels de udvurderede genstandes *senere skæbne.*

I tingsvidnerne fra Helsingborg len fra slutningen af Kejserkrigens tid træffer man gang på gang den vending, at udvurderingsmyndigheden ikke har været i stand til at udvurdere noget, der var H.M. *tjenligt*, hvilket må betyde, at man ikke har kunnet finde genstande m.m., der i påkommende tilfælde nogenlunde let har kunnet omsættes til penge. Når man derfor ser på, hvad der er udvurderet for skat, må man gå ud fra, at vurderingsmændene har ment, at disse ting var salgbare eller let omsættelige.

Som pant er taget *kreaturer* og *korn* 104). Der er fundet i det mindste ét eksempel på, at der er foretaget udvurdering i *jord* 105). Som oftest er det ikke præcist angivet, hvad der er udvurderet. Således hedder det i Helsingborg len i 1629 106) "gods og formue, være sig rørendes eller urørendes". I Ørum len 107) tales der om "gods, kvæg eller fæmon". I Varberg samt Froste herred og Helne kirke len tales der i 1628 om "kvæg, boskab og korn". *Indbogenstande* har formodentlig været taget i pant i ret stor udstrækning. Der er bevaret en ganske interessant "Fortegnelse på, hvis pant som er taget i kopskatten, som til jul (1660) var bedaget at udgives" fra Stegehus len 108). I alt 51 personer er her blevet pantet, og de udvurderede genstande var: Kedelkroge, jernvæger (kiler), gryder, plovjern, syldøkser, bredøkser, økser, leer, bøsser, sække, puder, hynder, skørter 109). Det ses tydeligt, at det drejer sig om genstande af jern samt textilier, i datiden ganske værdifulde og relativt dyre ting.

Der kan ikke herske nogen tvivl om, at hele denne panteordning hvilede på den opfattelse, at man (lensadministrationen) ved at tage genstande i forvaring i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

et omfang, der skønnedes at svare til det ikke-fyldestgjorte skattetilsvar så at sige ville *tvinge* bonden til at "løskøbe" de udvurderede genstande 110). Det er altså en ren og skær middelalderlig nam-ordning 111), vi finder her. Der var aldeles ikke tale om - i det mindste ikke i første omgang - at sælge de pantede genstande til hurtigst muligt fyldestgørelse af statsmagtens krav. Bonden havde *ret* til at løse de udvurderede genstande, og lokalforvaltningen (lensadministrationen) har formodentlig tilsvarende haft *pligt* til at opbyde genstandene til indløsning efter en rum tid. Indløsningssummen var lig med det beløb, bonden skyldte i skat. Opbydningen til løsen foregik på tinge, og der fastsattes vistnok i de fleste tilfælde en tidsramme, inden for hvilken indløsningen skulle ske. Overholdtes fristen ikke, havde lensmanden principielt ret til at sælge de pantede genstande, for at kongen kunne "bekomme sin rettighed" 112). Man kan godt have sine tvivl, om det er sket efter første opbydelse; det har nok været almindeligt, at de udvurderede genstande er blevet opbudt til løsen flere gange 113). Hvorvidt det har været almindeligt, at man kunne få udvurderede genstande (eller værdier i øvrigt) igen uden at erlægge skattebeløbet, men mod at stille en eller anden form for kaution, er uvist. I det mindste har vi et eksempel fra Varberg len 114) på, at en bonde, der har fået udvurderet jord og stude, kan få det udvurderede igen mod, at han "stiller loven og vissen". Det drejer sig om mandens to eneste stude, som han ikke har kunnet undvære ved driften af sin gård.

Umådelig mange åstedsforretninger vedr. udpantning for skat må have været negative, at dømme efter de massevis af tingsvidner, der kort og godt fortæller, at man har været på stedet for at udvurdere for K.M. skat, men intet har fundet, der var værd at udvurdere 115). Man må nok gå ud fra, at vurderingsmændene har vist en vis tilbageholdenhed, dels af driftsmæssige, dels af rent menneskelige grunde. Man kan i denne forbindelse vel tænke sig, at vurderingsmændene fx. kun har taget én metalgryde i de tilfælde, hvor bonden havde flere.

Når vurderingsmændene ofte intet opnåede ved deres forretning, *kan* det skyldes, at fæstebondens husbond havde været dér før dem og udvurderet for landgilderestancer. Dette må have været tilstrækkelig grund til at erklære, at der intet var at udvurdere 116).

III: UREGELMÆSSIGHEDER I FORBINDELSE MED SKATTEUDSKRIVNINGERNE

Det turde være umiddelbart indlysende, at der gennem en 130-årig periode med hundredvis af udskrivninger af skatter og andre offentligretlige pålæg over hele Riget eller dele af dette er passeret en hel del uregelmæssigheder, fejl, mislighedder m.m. Selvsagt er det kun de uregelmæssigheder, der har manifesteret sig i skriftlig form, der kan registreres. At antallet af uregelmæssigheder, der ikke har affældet noget skriftligt, må have været meget, meget større, hører der ikke megen fantasi til at forestille sig. Når udtrykket "uregelmæssigheder" er anvendt her, skyldes det, at det skal dække over en række ret forskelligartede forhold,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der kun har det tilfælles, at de udtrykker en uoverensstemmelse mellem lovgivningens krav og det faktisk passerede eller ikke er i overensstemmelse med de fordringer, man må stille til en nogenlunde effektivt virkende administration. Herunder er medtaget sådanne fænomener som fejlbeskatning af enhver art, undladelse af beskatning hvor denne burde finde sted, direkte skatteunddragelse (skattesnyderi) eller endog skattevægring. På det administrative plan er noteret en række uregelmæssigheder i forbindelse med mandtalsføringen, i alt væsentlig med den konsekvens, at der fremkom uoverensstemmelse mellem register- og åstedsforhold. At bringe alt dette ind under en art fællesnævner (bortset fra den, der noget diffust udtrykkes med ordet: "uregelmæssigheder") lader sig ikke gøre. Derimod har det vist sig muligt i alt væsentligt at foretage en opdeling efter, *hvem der har begået uregelmæssighederne,* eller gjort opmærksom på dem. - Det kan enten være: 1. *Skatteyderne* eller 2. *Udskrivningsmyndighederne.*

1. Begået af skatteyderne.

De uregelmæssigheder, der kan henføres til skatteyderne, eller hvorom skatteyderne har gjort opmærksom, er så evident foranlediget af disses ønsker om helt eller delvis at unddrage sig de offentligretlige pålæg. Det drejer sig ikke alene om skatteunddragelse under en række forskellige former, men også om regulær skattenægtelse.

Skatteunddragelser kan enten tage sigte på total eller partiel frigørelse for skattetilsvaret. - Der kan for det første være tale om, at personer eller grupper af personer overhovedet *ikke mener sig forpligtet til at yde skatten.* I mandtals- og tingsvidnematerialet kan findes en del eksempler herpå; men i større omfang synes denne form for skatteunddragelse kun at være praktiseret på *Bornholm* og i de *kongerigske Enklaver* i Slesvig. På Bornholm skete forsøget på skatteunddragelse under påberåbelse af adelsskab. Statsmagten måtte da stille krav om, at man kunne bevise dette, fx. ved at fremvise breve herpå. Kunne man ikke det, eller kunne bevisførelsen ikke godtages, skulle skatten selvfølgelig erlægges, og man kunne i denne forbindelse komme til at betale bøde 117). Dette gjaldt også i de tilfælde, hvor sådanne "underkendte adelspersoner" ejede frit jordegods eller havde taget frie kvinder til hustruer eller var blevet placeret på adelens sædegårde 118). At dømme efter materialet kunne det synes, at statsmagten stort set har fået bugt med dette uvæsen i 16. årh. 119). I tiden efter 1600 synes problemet ikke omtalt i brevmaterialet; derimod er der i mandtallet fra Hammershus len 1623, Martini (næstsidste side), en bemærkning om en del fæstebønder, der "fortrykker sig med bemeldte kongeskat og formener sig ikke forpligtet den at udgive, hvorom med dem til tinge procederes" 120); men om denne "fortrykkelse" sker under påberåbelse af adelsskab, derom forlyder der intet.

Fra midten af 16. årh. findes enkelte eksempler på, at befolkningen i dele af de kongerigske Enklaver ikke har ment sig forpligtet til at yde de skatter, der blev udskrevet af Kongeriget 121). Forklaringen herpå må vel være, at beboerne her ikke har vidst - eller har foregivet ikke at vide - at disse len statsretlig hørte til Kongeriget.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Mens der foreligger den mulighed, at i det mindste nogle af de bornholmske "frimænd" og nogle af bønderne (eller deres husbonder) i de kongerigske Enklaver *kan* have været i god tro, da de nægtede at erlægge skatten, er dette næppe tilfældet de gange, hvor *personer, der ikke tidligere har betalt skat, inddrages til beskatning.* Herom findes der enkelte vidnesbyrd i mandtalsmaterialet. Fx. rummer mdt. 1611 (mad) fra Koldinghus len 8 1/2 jordegne bønder *flere* end det umiddelbart forudgående mdt. fra 1610, "hvilke 8 1/2 bønder berettes af skriveren at være adelens tjenere udi Nørvangherred og ikke tilforn givet nogen skat, førend nu de med magt er tiltvunget 122) at give skat" 123). I bådsmandsmdt. 1637 fra Nyborg len findes en bemærkning om, at man har modtaget skat af 16 mænd i Sallinge herred i Horne sogn, "hospitalstjenere, som ved retten måtte udgive denne skat for forleden tvende år, formedelst forstanderen formente, at hospitalet havde hals- og hånd over deres tjenere lige ved andre gode mænd".

En formodentlig ret udbredt form for skatteunddragelse er *rømning,* selvom det langtfra altid kan ses, om rømningen skyldes ønsket om at slippe for at betale skatten. Dog findes der eksempler, der indicerer, at dette er tilfældet. Som marginalnoter i mandtallene findes ikke så sjældent udtryk som "rømt", "rømt af gården" eller "frarømt" hos personer i kolumneringen, ligesom rømning kan være omtalt i tingsvidnerne. Formuleringen kan også være mere omfattende: "rømt efter at skatten er skrevet" eller: "rømt straks han var i mandtallet" 124). Det var ikke så meget de bofaste mænd (selvejere og fæstere), der rømte, som andre kategorier, der hurtigt kunne drage et andet sted hen og der ernære sig på forskellig vis. At rømning pga. skat især har fundet sted for de egentlige tjenestefolks vedkommende, fremgår med al ønskelig tydelighed af adskillige skattebreve fra slutningen af perioden. I mandtallene er ikke så sjældent anført hos tjenestedrenge, at de er rømt 125). I de tilfælde, hvor personer rømmer fra et "bo", havde man selvfølgelig den mulighed at udvurdere noget af dette 126).

En form for i det mindste delvis skatteunddragelse finder man i de tilfælde, hvor personer *ønsker sig henført til en anden* ("billigere") *kategori.* Der er talrige eksempler herpå i tingsvidnerne, men i de fleste tilfælde synes disse at være passeret uden påtale fra Rentekammerets side. Og rent faktisk *kan* tingsvidnerne jo godt meddele sandheden, omend næppe i alle tilfælde. Måske kan det også opfattes som en form for skatteunddragelse i de tilfælde, hvor en skatteyder ønsker fastslået, at hans gård kun var en *halvgård.* Heller ikke i disse tilfælde kan vi være sikker på, at tingsvidnerne giver sandheden 127).

At en hel del af de tilfælde, hvor personer under påberåbelse af forarmelse eller ødegårdstilstand ved tingsvidner helt eller delvis opnår skatteforskånsel, i virkeligheden er skatteunddragelser, må anses for at være hævet over enhver tvivl. Det var måske den letteste måde at slippe for skatten på 128). Blot er det umuligt for os at godtgøre, at der foreligger bevidst skatteunddragelse: bonden *kan* virkelig have ment, at han var forarmet, eller at hans gård var mere eller mindre øde, og at han derfor var helt eller delvis skatteuegnet. Desuden har der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

utvivlsomt været forskel på opfattelsen af forarmet- og ødebegrebet (i kameral forstand) i de enkelte dele af Riget. Måske står man over for en af lensadministrationen foretagen underkendelse af en forarmet- eller ødedeklaration i de tilfælde, hvor man finder navne udstreget i tingsvidner 129).

Regulært *skattesnyderi* findes der egentlig ikke så mange konstatérbare eksempler på, hvilket nok kan skyldes datidens manglende kontrol. Denne bestod i, at man var i mandtallet og figurerede i en bestemt kategori. Men forøvrigt har skattesnyderiet nok mest bestået i forhvervelse af tingsvidner om forarmet- og ødestatus. Én form for skattesnyderi kan dog påvises. Den fandt sted i forbindelse med udskrivning af skatter, lignet på kreaturer 1566-1570. Vi har vidnesbyrd om, at bønderne har søgt at slippe billigere ved nedslagtning af en del af kreaturerne efter forkyndelse af skattebrevet. I sådanne tilfælde fik lensmanden befaling til at undersøge, hvor stor den enkelte bondes kvægbestand var den dag, skattebrevene udgik og oppebære skatten derefter 130). Eller man har solgt kvæget til borgerne i byerne eller andre "og siden taget det til hælvt af disse" 131). Eller at bønderne har "dulgt" eller "underslået" kvæget, når det skulle opgives, hvor meget de havde af hver slags. Sådanne sager medførte selvfølgelig retsforfølgelse og straf for tyveri 132). At disse former for skattesnyderi sandsynligvis har haft et meget stort omfang, kan konstateres af skattebrevet 1570, 10. aug., hvor kongen udtaler, at den sidst påbudte kvægskat kun beløb sig til "en såre ringe sum, fordi mange havde skjult deres kvæg og ikke villet være det bekendt" 133).

Skattenægtelse (eller -vægring) - Direkte nægtelse af at betale skat synes at være en sjælden foreteelse. I Rigets centrale dele (Jylland og øerne) er der kun fundet meget få eksempler herpå, hvorimod der er fundet flere i de skånske landskaber samt i Norge 134). Det fremgår ikke altid tydeligt af materialet, hvad der har været *årsagen* til skattenægtelsen, et forhold, der nok kunne være interessant at få belyst. Ovenfor er nævnt de bornholmske fribønders samt visse sønderjyske bønders skattevægring, idet disse af forskellige grunde ikke mente sig omfattet af skattebrevenes bestemmelser. Når fx. nogle af Ribe kapitels bønder syd for Ribe 1559 ikke vil lade sig skrive for landehjælpen, kan årsagen være den samme som i tilfældet med bønderne i de kongerigske Enklaver: disse kapitelstjenere har ment, at deres gårde lå i hertugdømmet Slesvig 135). Menneskeligt rørende er en oplysning fra 1567 om nogle hustruer, hvis "mænd sidder for hus og gård, men nu er opskrevne i kongens og Rigens kald" (indkaldt som soldater) af den grund har nægtet at betale skat. Dette kan kongen ikke tilstede, "skønt han ellers gerne ville fritage dem" 136).

2. *Begået af udskrivningsmyndighederne.*

Uregelmæssighederne kan også findes begået eller være forvoldt af udskrivningsmyndighederne fra Centraladministrationen (Rentekammeret) over lensadministrationen ned til de underordnede oppebørselsmyndigheder. Også her må man nok regne med, at det vil være umuligt at få alle tilfælde med.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Langt de fleste af de konstatérbare tilfælde af sådanne uregelmæssigheder synes at måtte tilskrives lensadministrationen. At få de uregelmæssigheder registreret, der er begået af de underordnede oppebørselsmyndigheder (lægsmænd m.m.), må man nok på forhånd give afkald på.

Af forsyndelser, begået af Centralmyndigheden, er der egentlig ikke ret mange. Men det kan dog nævnes, at det er passeret, at man har undladt at sende skattebreve ud til en lokalitet 137). At skattebreve kunne komme for sent ud, er behandlet foroven under skatteterminer.

Uregelmæssigheder, fejl og udeladelser, begået af lensadministrationen og de underordnede oppebørselsmyndigheder (lægsmænd, sognefogder m.m.), kunne både være til fordel og til ulempe for skatteyderne, dog nok mest til ulempe.

Der optræder en del klager over, at den pålagte *skat var for høj.* Det kunne være en enkeltperson eller en gruppe af personer, der mente, at han (de) var lignet for højt i forhold til sine (deres) naboer, eller et helt område, der havde fået pålagt skat med en for høj sats 138).

Men skatten kunne også blive for høj for den enkelte person derved, at han *var skrevet i forkert kategori,* dvs. en "dyrere". Helt afgøre, om det er en fejltagelse fra lensadministrationens side, kan man ikke, idet det ofte først fastslås ved tingsvidne, at en person tilhører B-kategori, mens han er skreven som tilhørende A-kategori, hvilket lensadministrationen må være i sin gode ret til, sålænge ikke andet er godtgjort. Men at der har fundet fejltagelser sted, er hævet over enhver tvivl. Fx. opføres 11 fattige gårdsæder i Sonnerup by (Højby sogn, Ods h.) i mandtallet som landboer 139). I Bøvling lens mdt. 1611 står (på sidste side), at nogle boliger tilforn af forseelse er indskrevet for gårde, men er kun bol 140). Men når en person i Salling herred 1624 skrives i skat som en jordegen bonde, uagtet han har været "ret fæstebonde" i to år, så kan det skyldes, at lensadministrationen endnu ikke har fået underretning herom 141). Men det kan også gå den anden vej: at en person rykker op i en højere kategori. I et sogn under Hald len (Lund birk på Mors) hedder det om en bonde, Niels Jensen, at han er en fæstegårdmand, men findes opført hos ugedagsmændene, hvilket imidlertid ikke kan passe, "fordi der ikke er uden 22 ugedagsmænd i for:ne sogn" 142).

I hvor høj grad det drejer sig om regulære fejltagelser fra lensadministrationens side, når personer anker over, at de er blevet beskattet af *hele gårde,* uagtet de - efter eget udsagn - kun sad på *halve,* er vanskeligt at afgøre. Men at alle de gårde, der ved tingsvidne eller på anden måde har fået nedsættelse til halv skat under henvisning til, at var halve, reelt er halve - det er fast utroligt. Bestræbelserne for at få gårde anerkendt som halve og dermed halvskat undergivet, var stærkt fremherskende efterhånden som man kom frem i 17. årh., og rummer sikkert som ovenfor omtalt et ikke uvæsentligt element af skatteunddragelse 143). Men af mandtalsmaterialet kan ses, at der er sket fejltagelser, der skyldes lensadministrationen. I Koldinghus lens mdt. fra 1610 er en hel del gårde indført som hele, men er kun halve; nogle af bønderne "formener dem dermed i forløbne års skatter at være sket uret og forkort" 144). I 1635 må der i Lundenæs len ske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

afkortning for skattepligtige, "som udi forrige tider af forseelse er indskrevet udi skattebogen for hele gårde og er ikke uden halve gårde (tilsvarende med hele bol, der kun er halve bol) efter tingsvidners formelding" 145). En mand i Ålborghus len anker 1643 til kongen over, at hans bol eller halve gård skal være indskrevet for en hel gård i skattemandtallet, uanset at der fra *gammel tid* kun er givet halvskat af den. Da kongen af lensmanden Gunde Langes erklæring ser, at mandens angivelse er rigtig, skal Gunde Lange opføre hans gård for en halv gård 145a).

En ret almindelig forseelse fra lensadministrationens og de underordnede udskrivnings- og oppebørselsmyndigheders side var, at man er kommet til at *beskatte generelt skattefrie,* enten kategorier eller enkeltpersoner. Der er adskillige vidnesbyrd om, at man fejlagtigt har krævet *skat af adelige ugedagsbønder,* hvilket let lod sig gøre i de tilfælde, hvor underretningen om et adeligt ugedagsforhold først blev oplyst, når den tidligere fæster - nu adelig ugedagsmand - blev afkrævet sit skattetilsvar. I mandtalsmaterialet optræder hundredvis af sedler, udstedt af adelsfogder eller skrivere, ja endog af adelspersoner selv, som oplyser, at en person, man har forsøgt at afkræve skat, er blevet adelig ugedagsmand 146). Også bønder, der holdt soldater og derfor var skattefrie, er fejlagtig blevet beskattet 147).

I årene 1639-1648 betalte som bekendt landhåndværkerne halv skat mod fæsterne. Det er derfor ikke så underligt, at man netop i førstnævnte år i Dronningborg len har glemt dette og krævet fuld skat af dem iflg. oplysning på mandtallets forside: "embedsmændene har givet hel pengeskat og skattebrevet formelder halvt" 148).

Også *enkeltpersoner,* der havde kongeligt brev på at måtte være skattefri, er fejlagtig blevet beskattet. Dette må sikkert bero på en forglemmelse fra lensadministrationens side, idet man jo regelmæssigt fra kongens side underrettede lokalforvaltningen om sådanne enkeltfritagelser. Man har så overset det 149). Jeg har fundet i det mindste ét sikkert eksempel på, at man har krævet skat af en adelsperson. I et tingsvidne af Rinds herred 1650, 4. marts, klager en adelsperson, Jørgen Pors, over, at han er blevet beskattet 150).

Til uregelmæssigheder, begået af udskrivningsmyndighederne, bør også regnes den beskatning, der har fundet sted af kategorier, som ikke var nævnt i skattebrevet. Problemet er behandlet foroven i Første Afsnit (Klassificering). Man kan godt undre sig over, at sådanne af statsmagten uretmæssigt beskattede kategorier ikke har fået deres fejlagtigt betalte skat tilbage, i det mindste er der ikke fundet noget eksempel herpå.

Mandtallene rummede normalt alle de skattepligtige personer, selv om en del af disse af forskellige grunde var til afkortning bag i mandtallene. Men der er fundet eksempler på, at man har *glemt at indføre* vitterligt skattepligtige personer i mandtallet 151). At udeladelse af at indføre personer i mandtallet kan være en bevidst handling fra skriverens side, derom haves et eksempel fra Norge, hvor en lensmands foged uden lovlig grund har udeladt to gårde af skattemandtallene og dermed "fravendt kongen skatterne". Lensmanden afkræves nu disse penge 152).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

At mandtalsføringen somme tider har ladet noget tilbage at ønske, kan ses deraf, at der i kolumneringen optræder personer med vedføjede marginalnoter: "Findes ikke", "Denne husmand findes ikke" 153), tilføjet *senere* (andet blæk). I mandtallene fra Hald len fra 1630'erne er der et ret betydeligt antal tilfælde, hvor der er tingsvidnesbyrd om, at personer er døde eller flyttet fra deres gårde 154).

Ved flytning kunne man risikere at blive afkrævet skat to steder 155). - Én form for misbrug fra lensadministrationens side har statsmagten til stadighed været på vagt overfor: at skriveren tog penge for at skrive skatten.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

TREDIE DEL
Skatteforskånsel

Som omtalt i begyndelsen af Første Del: SKATTEPLIGT omfattede denne principielt alle, der ikke ved særskilt undtagelsesbestemmelse i skattebrevene var undtagne, en formulering, der var nødvendig ud fra et fiskalt synspunkt.

I hele perioden findes der egentlig kun én undtagelsesbestemmelse, der kan siges at have *normativ* karakter i den forstand, at den var alment accepteret og forlods meddelt i alle skattebreve, nemlig bestemmelsen om de *adelige ugedagsmænds skattefrihed.* -Ved udskrivningerne 1618 og 1620 var i skattebrevene optaget en fra krigsordinansen af 1614 hentet bestemmelse om fritagelse af dem, "som er udskrevne udi Rigens tjeneste for soldater". - Bestemmelser i skattebreve og missiver om forskånsel i *skatteuegnethedstilfælde* (forarmelse) dukker første gang op i 1624, fra 1627 med krav om fremlæggelse af tingsvidnehjemmel. Dog er en sådan bestemmelse kun med i et mindretal af skattebrevene i perioden 1627-1648, nemlig i dem, der vedrører kornskatter. En normativ bestemmelse om fritagelse af *øde* gårde ("slet øde") findes først optaget i 1649-skattebrevet.

Man kan dog på ingen måde ud fra skattebrevene og -missiverne alene danne sig noget indtryk af antallet af de personer, der principielt var skattefrie eller traditionelt ikke beskattedes eller var på nedsat skat. Her ses selvsagt helt bort fra adelen. I en række tilfælde, der både vedrørte grupper af personer og enkelte lokaliteter, var frihed for skat eller tilladelse til at betale en nedsat skat en slags velerhvervet rettighed, der oftest havde aldershævdskarakter.

Den meddelte skattefritagelse var enten fuldstændig eller delvis, altså skattenedsættelse (Jfr. udtrykket halvskat). Som en fællesbenævnelse for både den totale fritagelse og nedsættelse vil i det følgende blive anvendt det i samtiden anvendte udtryk *Skatteforskånsel.*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Første afsnit:

De forskellige måder, hvorpå der forhvervedes skatteforskånsel

Ovenfor er nævnt den normative forskånsel, der hjemledes en bestemt kategori eller bestemte grupper af personer i skattebrevene, ligesom det også er nævnt, at forskånsel kunne forhverves uden om den egentlige lovgivning. - Det må ligge inden for denne afhandlings rammer at få tilvejebragt en oversigt over de *fremgangsmåder, der i perioden 1530-1660 anvendtes til forhvervelse af hjemmel eller adkomst til skatteforskånsel.*

Det er egentlig først i tiden efter 1570, at der kan siges noget sikkert herom. Bedst er forholdene belyst i mandtalsperioden ca. 1584-1660 1). Det viser sig, at der i denne periode kan registreres *fem* forskellige måder, hvorpå man forhvervede skatteforskånsel (eller "konserverede" en allerede opnået). Det kunne ske ved:

I: *Lovhjemmel.*
II: *Brevhjemmel* (Kgl. bevillings- eller bemyndigelsesbreve).
III: *Aldershævd* (ofte bekræftet ved kgl. brev).
IV: *Retshjemmel* (Tingsvidner m.m.).
V: *Husbondseddel* (udstedt af adelige husbonder).

Dvs. at både *øvrighed* (konge eller lensmand på kongens vegne), *retsvæsen* og *adelige husbonder* i praksis har meddelt skatteforskånsel. Fra 1635 forbødes sidstnævnte praksis (V) og krævedes afløst med retshjemmel. - Disse muligheder kunne, i det mindste fra Kejserkrigens tid, kombineres. Fx. kunne en kgl. bevilling gøres afhængig af, at ansøgerne forhvervede tingsvidne på deres skatteuformåenhed, mens en husbondseddel ikke så sjældent ledsagedes af et forhvervet tingsvidne. Aldershævdforskånsel bekræftedes ofte (men ingenlunde altid) ved kgl. brev.

I: *Forskånsel ved lovhjemmel.*
Denne form for forskånsel fandt som omtalt sted i hele undersøgelsesperioden mht. de adelige ugedagsmænd. Men desuagtet var det ret almindeligt, at såvel "gamle" som nytilkomne ugedagsmænds skattefrihed søgtes bekræftet ved kgl. brev eller (i 17. årh.) tingsvidne. Forskånsel af dem, der var udskrevne som soldater, som var optaget i skattebrevene 1618 og 1620, er nævnt foroven. Det samme er tilfældet mht. bestemmelsen i skattebrevene fra 1620'erne om forskånsel af de forarmede (fra 1627 mod tingsvidne) 2). Skattebrevenes forskånselsbestemmelser genfindes i missiverne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Som omtalt foroven i stykket om materialet til undersøgelsen er skattelovgivningen i perioden 1530-1660 i alt væsentligt indeholdt i de udstedte skattebreve samt missiverne hertil. Man må således ikke vente at finde ret mange normative bestemmelser vedr. skatteforskånsel uden for det samlede skattebrevskorpus. Dog bør nævnes de iflg. ordinanser, instrukser og missiver hjemlede "militære" forskånsler: soldater- og officershold, officers- og ryttergårde 3). Endvidere bør omtales, at de to fiskalforordninger fra 1628 og 1635 rummer enkelte bestemmelser vedr. fremgangsmåden ved skatteforskånsel 4). Det bør også nævnes, at Frederik III's håndfæstning fra 1648 har kodificeret den ældgamle praksis med fritagelse af de adelige ugedagsmænd 5).

II: *Forskånsel ved brevhjemmel.*

Mens love og forordninger efter deres natur gav de generelle regler for forskånsel, fastsatte de tilfælde, hvor forskånsel var norm, vedrørte den forskånsel, der meddeltes ved kgl. breve (eller breve fra anden myndighed), altid *konkrete sager,* en stillingtagen i en hel række enkelttilfælde, der havde det tilfælles, at der ikke i lovgivningen var fastsat retningslinier (i hvert fald ikke klare) for, hvorledes der skulle forholdes i det enkelte konkrete tilfælde (bevillingsforskånsel). Endvidere forelå der i det altovervejende antal af sådanne tilfælde en *begæring* om forskånsel fra de implicerede personers side.

Nu er der imidlertid ingen grund til at drage et altfor stærkt skel mellem forskånsel ved lov- og forskånsel ved brevhjemmel. Utallige forskånsler på praktisk talt alle områder gennemførtes ved kgl. bevilling. Herved skabtes muligheder for fastsættelse af visse retningslinier for, hvorledes der skulle forholdes i det enkelte forskånselstilfælde, altså en *praksis.* Gennem en ensartet behandling af ensartede - eller nogenlunde ensartede - tilfælde skabtes former for forskånsel, der, selvom de ikke var optaget i skattebrevene, som retsnorm betragtet havde samme værdi som skattebrevenes normative bestemmelser. At en gennem en rum tid anvendt praksis kunne danne grundlaget for en norm, viser optagelsen i skattebrevene fra 1627 om bestemmelse vedr. tingsvidnehjemmel i forarmelsestilfælde; praksis gik i hvert fald et halvt århundrede længere tilbage.

Som omtalt forudsatte denne forskånselsmåde en begæring fra de personers side, som ønskede forskånsel, en begæring, der selvfølgelig ledsagedes af en begrundelse 6). Begæringen indgik til kongen (Centraladministrationen) enten direkte - altså uden om lensadministrationen 7) eller gennem denne (langt det almindeligste), der udfærdigede begæringen, i nogle tilfælde forsynede den med påtegning af lensmanden, der anbefalede andragendet 8). Begæringen kunne så *enten* imødekommes af kongen, så at sige "på stedet", *eller* også bad kongen lensmanden undersøge de af ansøgerne påberåbte skatteuegnethedsforhold og *bemyndigede* ham samtidig til, hvis forudsætningerne herfor var til stede, at foretage forskånsel, evt. selv skønne over dennes omfang. Dog krævede kongen i sådanne tilfælde (bemyndigelsesforskånsel) den trufne afgørelse indberettet. I det mindste fra Kejserkrigens tid krævede kongen i adskillige bemyndigelsestil-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fælde taget tingsvidner som forudsætning for lensmandens forskånsel 9). Endvidere kunne kongen bemyndige en lensmand til at meddele forskånsel inden for et nærmere præciseret område, fx. hvis personer ville overtage øde gårde (rammebemyndigelse) 10).

Brevhjemmelforskånsel kunne også, omend sjældent, meddeles af anden myndighed (end konge og lensmand). Det er indlysende, at den *udvalgte prins* (Christian "V" død 1647) kunne handle på kongens vegne i sådanne sager, mens kongen opholdt sig i Nordtyskland 1626-27 11), selvom sådanne breve i nogle tilfælde senere er blevet konfirmeret af kongen 12). Der er fundet i det mindste ét eksempel på, at kongens kansler og statholder har meddelt forskånsel, selvom han "ikke ved, om kongen vil forskåne dem for samme skat" 13). - I forbindelse med skattenedsættelserne i Jylland 1629 og 1630, hvor skatten blev sat i forhold til landgilden, fik en del rigsråder og andre det hverv som kommissarier at berejse lenene og bl.a. finde ud af, i hvilke tilfælde bønderne måtte forskånes for landgilde og skat, "som de eragter det bedst og kronen til mindst skade". De skulle indsende beretning herom til Kancelliet 14).

Forskånsel ved brevhjemmel anvendtes ved alle tænkelige tilfælde af forskånsel, også ved sådanne, hvor man efter 1600 anvendte tingsvidner. Skulle man imidlertid fremdrage nogle områder, hvor brevhjemmelsforskånsel især har været praktiseret, må det være i forbindelse med de miljøbestemte forskånselsårsager, altså sådanne forhold, der lå helt uden for bondens formåen at øve indflydelse på og som i høj grad kunne berøre driften af hans gård: misvækst, sandflugt, vandflod, kvægsyge og -død, ildebrand, krigshandlinger og følgerne af disse i form af plyndringer og røverier. Men det må understreges, at man i vid udstrækning har forhvervet tingsvidner vedr. den manglende skatteformåenhed, uagtet der forelå brevhjemmel for forskånslen. Som omtalt foroven kunne centralmagten endog gøre en forskånsel afhængig af, at ansøgeren forhvervede tingsvidne. Baggrunden for dette krav om underbyggelse af forskånselsbegæringen med retshjemmel var tydeligvis statsmagtens opfattelse af, at ikke alle inden for et miljøramt område havde lidt lige megen skade, hvorfor det ikke ville være rimeligt at tildele en en-bloc-forskånsel. Man krævede med andre ord praktiseret, hvad man kunne kalde det *individuelle skatteuegnethedskriterium.*

III: *Forskånsel ved aldershævd.*

Visse forskånselstilfælde kunne gå meget langt tilbage i tiden 15) og figurerer således som en art velerhvervet rettighed for enkeltpersoner (i bestemte funktioner), grupper af personer eller større eller mindre geografiske områder. Arildsforskånsel er særlig godt belyst i mandtalsmaterialet, men omtales også i adskillige breve. Det er i det hele taget betegnende, at denne form for forskånsel gang på gang bekræftedes ved kgl. breve, hvorfor det af og til kan være lidt vanskeligt at adskille aldershævdforskånsel fra "nye" forskånsler. Dog røber de i mandtallene og brevene anvendte udtryk 16), at man har med en arildsforskånsel at gøre. En sammenligning mellem de i mandtallene registrerede tilfælde af arildsforskånsel

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og de udstedte breve herom viser, at der i adskillige tilfælde af arildsforskånsel tilsyneladende ikke findes breve, eller også er disse gået tabt.

Denne form for forskånsel gjaldt sjældent total fritagelse, oftest nedsættelse til halv skat 17). Men der kunne også være tale om en sædvanemæssig ret til, at et bestemt område måtte nøjes med at betale et *fast* beløb (uanset antallet af skatteydere) 18), eller skrives for et bestemt antal læg (Fur, Vesterlandsfør). Selvom denne form for forskånsel måtte betragtes som en velerhvervet rettighed, forbeholdt kongen sig undertiden ret til at fratage de begunstigede deres ret til forskånsel 19).

IV: *Forskånsel ved retshjemmel.*

Den uden sammenligning mest benyttede fremgangsmåde til forhvervelse af forskånsel i skatteuegnethedstilfælde eller fuldstændig skattefrihed i andre tilfælde (fx. ugedags) var, at man skaffede sig retshjemmel på, at man helt eller delvis var ude af stand til eller ikke pligtig til at erlægge skatten. I det altovervejende antal af forskånselstilfældene skete dette ved, at man *førte tingsvidne* på sin skatteuformåenhed eller på sin ret til at opnå skattefrihed (i ugedagstilfælde). I langt mindre målestok praktiseredes forskånsel ved *sognevidne,* der vistnok som regel er blevet læst til herredstinget. Også regulære *domme* anvendtes, omend ganske overvejende i specielle tilfælde.

I det følgende skal behandles disse tre former for retshjemmel i forskånselstilfælde, dog med kraftig overvægt på behandling af tingsvidneinstituttet, som det praktiseredes i forbindelse med fritagelse for eller nedsættelse af skattebeløb.

1. *Tingsvidner.*

Hvornår denne praksis med forhvervelse af tingsvidner er startet, levner materialet os ingen mulighed for at sige med sikkerhed, da mandtalsmaterialet frem til midten af 1580'erne er gået tabt. Vi må derfor støtte os til brevstoffet, samlet i Kancelliets Brevbøger 20). Det første tilfælde, jeg har fundet, er fra 1578, hvor en lensmands enke af rentemesteren kræves for restancer fra hendes mands tid. Kongen eftergiver hende alle de restancer, der er over 5 år gamle, men befaler, at de, der ikke er så gamle, skal søges inddrevet; af dem, der er så forarmet, at de ikke kan give noget, skal der *tages tingsvidner* 21). I et missive af 1580, 21. april, til rentemester Christoffer Valkendorf meddeler kongen denne, at han har eftergivet en del skatterestanter i Silkeborg len for deres vedkommende, der med tingsvidner kunne bevise at være ude af stand til at betale 22). Men fra samme år er bevaret et missive (1580, 24. sept.), også til rentemesteren, hvori kongen underretter denne, at han har krævet restancer af en lensmands enke, "uagtet hun har tingsvidner på, at de resterende ikke kunne udrede skatten" 23). Når der i et brev af 1581, 1. okt., til en lensmand kræves, at denne skal bevise, at bønder er forarmet, døde eller rømte (for at få eftergivet en restance),består "bevisførelsen" sikkert i fremlæggelse af tingsvidner 24). - Men i øvrigt må det konstateres, at indtil Kejserkrigens tid er de tilfælde, hvor forskånsel ved tingsvidne omtales i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

brevmaterialet, ret sjældne. Det er først fra midten af 1620'erne, at tingsvidner optræder hyppigere i forbindelse med lensmændenes regnskabsaflæggelse, idet det udtales, at disse kun får godtgjort afkortning for øde og forarmet gods i de tilfælde, hvor godsets skatteuegnethed kan bevises med tingsvidner (Jfr. bestemmelsen i 1627-skattebrevet, se forneden). Fra 1630'erne bliver det almindeligt, at kongen beder lensmanden tage tingsvidner i de tilfælde, hvor bønder henvendte sig til kongen om skatteforskånsel for på den måde at sikre, at kun de virkelig trængende fritoges 25).

I det følgende skal *først* fremlægges, hvad der findes i skattebreve, skattebrevsmissiver og lovgivning iøvrigt om anvendelse af tingsvidner i forbindelse med skatteforskånsel. *Dernæst* skal gives en *analyse* af det meget omfattende tingsvidnemateriale, der er bevaret som bilag til mandtallene. *Tilsidst* skal foretages en *vurdering* af tingsvidnernes egnethed som hjemmel for skatteforskånsel.

I *skattebrevene* optræder tingsvidner som forskånselsmiddel første gang i forbindelse med udskrivningen 1627, 1. maj (blandet penge- og naturalieskat). Den passus, hvori ordet forekommer, vedrører husmændene, om hvem det hedder: "dog om de er så forarmede, at de det ikke kan udgive, må de for halvt, eller om de det ikke kan afstedkomme, med tingsvidne forskånes".

I de følgende tyve år - frem til 1648 - forekommer imidlertid omtalen af tingsvidnehjemmel i forskånselstilfælde kun spredt i skattebrevene og udelukkende i skattebreve vedr. naturalie- (især korn-)skatter 26). Således hedder det ved madskatteudskrivningen 1632, 13. jan., at "ingen skal være forskånet uden alene de, som sandfærdig med nøjagtige tingsvidner kan bevise at være så forarmet, at de ikke kan udgive skatten" - en formulering, der gentoges i skattebreve vedr. naturalieskatter frem til 1647, 3. juni. Dog må det bemærkes, at fra 1641 (udskrivn. 17. nov) er efter ordet "tingsvidne" indsat: "af lensmanden påskrevet" 27).

Fra året 1648 optræder i alle skattebreve, der jo for størstepartens vedkommende vedrørte blandede penge- og naturalieskatter, bestemmelse om tingsvidnehjemmel. Men formuleringerne skifter en del. Ved udskrivn. 1649, 1. sept., står efter passus om de adelige ugedagsmænds skattefrihed og de, som har været fri af Arilds tid: "og skal ingen tingsvidne gælde uden alene på det, som er slet øde, være sig kronens eller adelens tjenere" 28). Ved udskrivn. 1650, 15. okt., er denne passus igen omformet: "intet tingsvidne skal gælde eller nogen derefter forskånes uden de bønder alene, som således befindes at være forarmet, at de ikke deres landgilde eller skat kan udgive eller afstedkomme. . . . . og skal vor lensmand selv forskrevne tingsvidner påskrive, at han det således eragtet og befundet", en formulering, der må forstås på den måde, at lensmanden med sin underskrift skulle indestå for troværdigheden af tingsvidnerne. Ved udskrivn. 1652, 30. sept., står efter passus om, at forarmelsen skal bero på nøjagtige tingsvidner, påskrevet af lensmanden med egen hånd osv. ". . . . hvilke tingsvidner bønderne fri uden udgift skal meddeles" 29). Om gadehusmændene hedder det i samme skattebrev, at de skal give en halv rigsort "efter derpå rigtig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forhvervede tingsvidner" (senere er til udtrykket føjet: "og sandfærdig kundskab").

I *skattebrevsmissiverne* optræder en passus om tingsvidnehjemmel, så vidt jeg kan se, første gang 1630, 21. nov. (mad), hvor det hedder, at de, der ikke kan udgive den krævede species (gryn), må - hvis ikke andre i deres læg kan betale for dem -, forskånes med tingsvidne. Derefter glider omtalen af tingsvidnehjemmel ud i nogle år og dukker først op igen i 1637, 26. juni, i passus om, at de forarmede i læggene skulle forskånes (og deres anpart ikke pålægges nogen anden), "hvilket skal bero på nøjagtigt tingsvidne og på vort Renteri godtgøres". Denne formulering bliver den almindelige lang tid fremover, idet der dog fra begyndelsen af 1640'erne kommer bemærkning om, at lensmanden selv med egen hånd skal påskrive tingsvidnerne. Fra 1650 ændres formuleringen i overensstemmelse med den ændrede form i skattebrevene om, at ingen skulle forskånes uden de bønder, der var så forarmede, at de ikke kunne betale deres landgilde og skat, "hvilket skal bero på nøjagtige tingsvidner osv.". Men der tilføjes dog: "Men dersom nogen bonde for skat forskånes, som burde skat at udgive og tilforn i mandtallet været har, da skal I det udførligt give tilkende, af hvad årsag sådant sker". I miss. til månedsskatten 1657, 28. febr., hedder det blot, at skatten skulle betales af alle, "uden aleneste de, som befindes så øde, at husbonden deraf intet nyder".

Ud over omtale i skattebreve og missiver er dette fænomen sjældent nævnt i det egentlige brevstof. Dog findes det omtalt i Fiskal I og II. - I første forordnings § 3 findes en længere passus herom: "-såfremt hos nogen sådan armod befindes, at han den påbudte kontribution ganske eller for en del ikke uden sin endelige forarmelse eller undergang kan udgive, da skal nøjagtigt tilgsvidne føres på alt hans bo, være sig sæd, korn, boskab, kvæg, så og tingsvidne, at ingen udi næstliggende byer er så rig, at han ham bekvemmelig kan hjælpe, på det alle omstændigheder deraf desbedre kan forfares". Denne passus findes ikke gentaget i 1635-forordningen. Til gengæld findes her i § 5, der vedrører restancer af lenene, en bestemmelse om, at lensmanden sammen med de krævede restanceregistre skulle indsende tingsvidner, "at rettigheden dér ikke er at bekomme, med mindre godset skal blive øde, på det at vi os derpå kunne erklære". I § 9, der vedrører adelens ret til at ligne egne tjenere, forbydes det de adelige husbonder at befri nogen fra "forrige gammel skattelæg" ved hjælp af "sin seddel enten på fattigdom, ringe brug eller noget andet". Det skulle ske "ved lov og dom", som lensmanden var kaldet imod. Det er utvivlsomt tingsvidnehjemmel, der er tænkt på her, selvom ordet tingsvidne ikke er nævnt.

Som *bilag* til skattemandtallene findes tingsvidner bevaret i titusindvis fra hele mandtalsperioden - dog med en kraftig stigning i antallet fra Kejserkrigens tid. Den største mængde af dem er fra 1640-50'erne.

Tingsvidner *æskedes* dels af *bønderne* selv eller (for adelspersoners vedkommende) deres *husbond,* dennes foged eller skriver, dels af de *lokale oppebørselsmænd* 30), dels endelig af selve *lensadministrationen* 31).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Var det bønderne selv, deres husbonder eller lokale oppebørselmænd, der forhvervede ("æsket, bedes og fik") tingsvidner, skulle efter recessen en repræsentant for lensadministrationen være til stede, når "tingsvidnet skulle tages beskrevet", for at han evt. kunne tage til genmæle (vedermål) på det af tingsvidnerekvirenten påberåbte krav om forskånsel 32). Fra Kejserkrigens tid synes man at være kommet ind på, at lensadministrationen forlods skulle meddele dem, der påberåbte sig skatteuformåenhed, *tilladelse til at føre tingsvidne* herpå 33). Der er eksempler på, at lensadministrationen har været betænkelig ved at meddele en sådan tilladelse, idet man frygtede, at tingsvidnerne "ikke ville blive taget for fulde" i Rentekammeret 34).

Ovennævnte fremgangsmåde mht. forhvervelse af forskånsel anvendtes kun, hvor det drejede sig om en enkelt eller nogle få personer. Drejede det sig om mange - fx. et helt herreds eller lens - skatteuegnede eller restanter, fremtrådte oftest selve lensadministrationen i ridefogdens, skriverens eller (især i Jylland-Fyn) delefogdens skikkelse som tingsvidnerekvirent. Proceduren i sådanne tilfælde synes i begyndelsen af mandtalsperioden at have været den, at ridefogden eller skriveren simpelt hen henvendte sig direkte til tingalmuen og forespurgte, hvorfor restanterne ikke havde betalt deres skat, hvorefter tingalmuen afgav forklaring herpå 35). Af og til var det lægsmænd fra de enkelte sogne eller sognefogderne (på Sjælland), der sammen med herredsmændene afgav vidnesbyrd om restanters skatteuegnethed eller anden grund til, at en mand ikke havde betalt sin skat 36). Senere, fra Kalmarkrigens, men især fra Kejserkrigens tid gik man i ikke ringe grad over til at udarbejde lister over restanter (restanceregistre), der så læstes på tinge og forsynedes med påskrift herom, hvorefter tingalmue, lægsmænd, sognefogder eller andre subalterne øvrighedspersoner 37) afgav deres vidnesbyrd om årsagerne til, at de nævnte personer resterede med skatten; herefter modtog lensadministrationens repræsentant en skriftlig gengivelse af tingsvidnesbyrdet 38). I nogle tilfælde, især i Sjælland og de skånske landskaber, brugte skriveren eller ridefogden den praksis at stævne nogle få personer (ofte lægsmænd, sogne- eller bondefogder) fra hvert sogn, for at disse sammen med repræsentanter for sognebefolkningen kunne udtale sig om sognets skatteuegnethed 39), eller han udnævnte nogle personer, der ligefrem skulle rejse rundt i lenet for at spørge sognefogderne om, hvilke bønder der var forarmede i de enkelte sogne 40). Fra Kejserkrigens tid, hvor man i en del tilfælde begyndte at fastslå bøndernes skatteuegnethed ved *synsforretninger* 41), var det lensadministrationen, der forlangte synsmænd "opkrævet" af herreds- eller birketinget 42).

Som *tingsvidnesmænd,* der skulle udtale sig om bøndernes skatteuegnethed, optrådte tingsvidnerekvirentens *grander* i landsbyen eller hans *sognemænd* 43). De var vistnok *valgt* af rekvirenten selv 44).

En del tingsvidner, især fra de sidste 30-35 år af undersøgelsesperioden, må karakteriseres som *tinglysninger* af "bevisligheder", der "fremlægges, læses og påskrives" af retten. Det kan dreje sig om *kgl. bevillingsbreve* på hel eller delvis skattefritagelse 45), eller om *fæstebreve,* hvorved bekræftes, at en gård (der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

betaler fuld skat) er en halvgård, evt. et bol, gårdsæde el. lign. 46). Det samme kunne godtgøres ved *husbondsedler,* udstedt af adelsmanden selv eller han skriver/foged 47). Også *sognepræsters testimonier* om forarmelse m.m. findes af og til optaget i selve tingsvidneteksten 48). Også *sognevidner* tinglystes på herredstinget (se forneden). Det samme gjaldt *synsforretninger.*

Det er betegnende, at især de tingsvidner, der forhvervedes af lensadministrationen, svulmede kraftigt op i den sidste snes år af perioden, idet ét tingsvidne rummede fx. et helt herreds forskånede. De blev, hvad man i datiden kaldte *generaltingsvidner.* Af og til fremkom et sådant mammuttingsvidne derved, at ridefogden eller lensskriveren ligefrem bad tinget om at redigere en stabel til tinget bragte "individuelle" tingsvidner, der forøvrigt udmærket hver for sig kunne rumme flere personer, til et generaltingsvidne 49).

Sætter man datoerne for forhvervelsen af tingsvidnerne i relation til den på skattebrevet anførte termin (der jo for øvrigt godt kunne være markeret i tingsvidnerne), vil man se, at tingsvidnerne *enten* er forhvervet umiddelbart (en à to tingdage) efter opkrævningen hos bønderne af skatten, hvilket synes at være sket 3-4 uger før skatteterminen, der jo var den dag, på hvilken en rettidig betalt skat skulle indleveres i Rentekammeret. *Eller* også ligger tingsvidnedatoen *efter* skattebrevsterminen, hvilket rent faktisk lod sig gøre derved, at skatten indbetaltes til Rentekammeret i rater, og skattemandtallet med afkortningsafsnit først klareredes ved eller efter sidste rates indbetaling. Generelt gælder det, at jo længere ned man kommer i undersøgelsesperioden, i jo højere grad forhvervedes tingsvidnerne efter skattebrevenes betalingstermin.

En særlig omtale fortjener *tingsvidnepåskrifterne,* fordi de på den ene side afslører en stigende mistillid til tingsvidneinstituttet som forskånselshjemmel fra udskrivningsmyndighedernes side, på den anden side viser skatteydernes (forskånselsrekvirenternes) forsøg på at gardere sig mod tingsvidnets miskredit. Foroven er nævnt, at lensmanden fra 1641 skulle påskrive tingsvidnerne, en bestemmelse, hvorved centraladministrationen gjorde lensadministrationen ansvarlig for troværdigheden af de med dennes tilladelse eller på dennes foranstaltning forhvervede tingsvidner. At man fra statsmagtens side har taget kravet alvorligt, fremgår af, at Rentekammeret dels gjorde antegnelse i tilfælde, hvor tingsvidner ikke var underskrevet af lensmanden, dels ligefrem sendte sådanne tingsvidner retur til lenet, for at lensmanden kunne skrive dem under 50). - Det er for øvrigt vidt forskelligt, hvor meget lensmændene gjorde ud af dette. Nogle skrev blot deres navn 51). Andre drev det til en kort attestation 52). I enkelte tilfælde kunne påskriften være mere omfattende; undertiden skriver lensmanden, at han har ladet undersøge det i tingsvidnet omtalte forhold 53).

Der kan ikke herske nogen tvivl om, at denne bestemmelse har tvunget lensadministrationen til større påpasselighed ved gennemgangen af de modtagne tingsvidner. Af og til kan man se *navne udstreget* i tingsvidner; eller personer, om hvem det hedder, at de ikke kan betale skat, får dette rettet til, at de kan betale halv skat 54). Man har formodentlig også været mere tilbageholdende mht. at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

meddele tilladelse til at føre tingsvidne i forarmelsestilfælde 55). Nogle lensmænd *kan* have følt visse betænkeligheder over ved deres underskrift at indestå for tingsvidneudsagnets sandfærdighed, især hvor det drejede sig om adelsfæstere, som adelsmændene efter 1628 havde lov til selv at lægge 56).

Denne fra central- og lokaladministrationens side mere kritiske indstilling over for tingsvidnernes troværdighed *må* være baggrunden for, at man i tiden efter 1640 fra forskånselsrekvirenternes side begynder at "korroborere" tingsvidnerne ved påskrifter 57) af *husbond,* dennes fuldmægtig (foged eller skriver) eller *sognepræst.* - Husbondpåskrifter virker generelt stærkt korroborerende. Ofte fortæller de, at den pågældende ved tingsvidnet erklærede skatteuegnede person ikke har været i stand til at yde husbonden landgilde eller anden rettighed; eller de spiller på, at gården, til skade for både husbond og statsmagt, kan blive øde, såfremt den pågældende person skal betale skatten 58). - Sognepræsternes påskrifter er ofte menneskelig rørende, udmalende forskånselsrekvirentens hele ulykkelige tilstand, der umuliggør det for ham at betale skatten 59). En hel del tingsvidner er forsynet med påskrift af både lensmand, husbond og præst 60).

En *vurdering* af, om *tingsvidnerne har fortalt sandheden* om den enkelte skatteyders formåenhed - eller manglende samme - til at betale det ham påliggende beløb, er ikke så lige en sag, dels i betragtning af, at flertallet af forskånselstingsvidnerne udtrykker sig meget diffust ("han er så forarmet, at han ikke kan udgive skatten"), dels fordi vi savner et sammenligningsgrundlag, ud fra hvilket man kan afgøre, om en forskånsel må anses for at være rimelig. Bedst er vi nok stillet mht. de tingsvidner, der rummer afholdte synsforretninger - under forudsætning af, at synsmændene har synet rigtigt.

Men ét er givet: fra statsmagtens side nærede man, ikke mindst i de sidste tyve år af undersøgelsesperioden, en stedse stigende *mistillid* til *troværdigheden* af tingsvidnedeklarationerne vedr. det unægtelig noget diffuse begreb "forarmelse" 61). Vidnesbyrd om denne mistillid er den flere gange omtalte bestemmelse fra 1641 om, at lensmanden skulle påskrive tingsvidnerne samt de senere tilføjelser til denne passus: at der kun må tages tingsvidner på øde gods (altså ikke almindelig "forarmede"), og at kun de, der ikke er i stand til at yde deres landgilde til husbonden, må forskånes mod tingsvidne. Karakteriserende i så henseende er passus i 1648-skattebrevet, at tingsvidnerne skulle være "af lensmanden grangivelig efterset og med egen hånd påskrevet; thi ellers skulle de ikke passere", og en udtalelse i missivet til samme skattebrev, at lensmanden skulle have flittig indseende med tingsvidner om øde og forarmede, "at dermed såvidt muligt ingen falskhed begås, anseendes, at alt for mange tingsvidner fra somme steder indkommer". Også bestemmelserne i de to fiskalforordninger 1628 og 1635 om afholdelse af synsforretning som individuel forarmelseskriterium peger i retning af, at udskrivningsmyndighederne ikke har villet nøjes med en i almindelige vendinger holdt forarmelsesdeklaration. Det samme gælder lensadministrationens udstregninger og ændringer i tingsvidner, hvorved fritagne personer kom til at betale skatten 62).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Statsmagten var imidlertid ikke uden skyld i, at den modtog tingsvidner i stedet for rede penge. I ganske særlig grad under Kejserkrigen og i 1640'erne var skattebyrden for den enkelte bonde ganske betragtelig 63), og evnen til at bære de tungere skatter var ringere end i perioden forud for 1620-25. Samtidig med at skattebyrden øgedes fra den sidste halvdel af 1620'erne, åbnede man en mulighed for, at de personer, der ikke var i stand til at bære den øgede skattebyrde, kunne udskilles af læggene; i stedet for det tabte skattebeløb modtog statsmagten et tingsvidne. Som omtalt under SKATTELIGNING gik læglægningsprincippet på det nærmeste i opløsning. Bønderne i en landsby kunne deklarere en af deres grander forarmet i bevidstheden om, at det derved tabte skattebeløb ikke ville blive reparteret på dem 64). Der var utvivlsomt mange, der opnåede tingsvidneforskånsel på et "retfærdigt" grundlag - de var virkelig helt eller delvis skatteuegnede. Men netop denne omstændighed har formentlig gjort det lettere for adskillige, der vel nok var i stand til at betale det pålignede skattebeløb, at slippe billigere. De kunne simpelt hen skjule sig i mængden af dem, der opnåede forskånsel på "retfærdigt" grundlag.

2. *Sognevidner* forhvervedes på sogne- eller kirkestævne, der almindeligvis holdtes på kirkegården om søndagen efter gudstjenesten. Det skriftlige sognevidne, der er ført i pennen af sognepræsten, er almindeligvis udformet således, at en enkelt person træder frem og udtaler sig om sin skatteuformuenhed samt grunden til denne 65). Men det kunne også forhverves af de oppebørselsmænd, der ikke kunne få deres penge af de forarmede 66). Fra Skåne er fundet et eksempel på, at et sognenævn på 12 personer har afgivet vidnesbyrd 67). Sognevidnerne, der i ganske særlig grad er kendt fra de fynske len, bekræftedes vistnok i de fleste tilfælde ved tingsvidne, i det mindste i 17. årh. 68).

3. *Domme* anvendtes som omtalt ret sjældent i skatteforskånselssager 69). Generelt kan det siges, at de anvendtes i de tilfælde, hvor man (ofte en adelig husbond) agtede at gennemføre *varige forskånsler.* Således fastsloges ved domsbreve skattepligtige personer *halvgårdsstatus* 70) eller deres overgang til status som adelige ugedagsmænd, hvilket skal behandles forneden. *Men* det bør tilføjes, at forskånsel i halvskatte- og ugedagstilfælde i ganske overvejende grad er gennemført ved simpelt tingsvidne. Det synes mest at være i de tilfælde, hvor et ret betydeligt antal bønder er impliceret, at den adelige husbond har anset det for nødvendigt at tage dom om nævnte forskånselsforhold. For øvrigt er sådanne domme i ikke ringe grad bygget på forud forhvervede tingsvidner, som dommeren kan fundere sin dom på 71).

V: *Forskånsel ved husbondseddel.*
Langt ned i 1600-tallet praktiseredes en ret "uautoriseret" form for forskånsel: husbondforskånsel, dvs. at en normalt, hidtil skattepligtig person forskånedes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ved en *seddel*, udstedt af den skattepligtiges husbond eller dennes fuldmægtig. Langt den overvejende del af de udstedte husbondsedler vedrørte overgang til ugedagsforhold. Men der er også bevaret en del husbondsedler, der udtaler sig om adelige fæstebønders forarmelse. Betegnende for disse husbondsedler er, at de oplyser, at de pågældende personer ikke har været i stand til at præstere deres landgilde eller kun har kunnet yde en del af den. Da størsteparten af husbondsedlerne som omtalt vedrørte overgang til ugedagsstatus, vil det være naturligt at behandle denne forskånselsmåde nedenfor i stykket om de adelige ugedagsbønders skattefrihed.

Det *temporære omfang* af en forskånsel var selvsagt af fundamental betydning for den person, der forskånedes - og også for statsmagten. Denne har principielt ikke kunnet tolerere langs tids skatteforskånsel i tilfælde, hvor der kun var tale om en rent midlertidig skatteuegnethed. Omvendt har statsmagten været på det rene med, at der har været trangsårsager, der ligesom af sig selv nødvendiggjorde længere tids skatteforskånsel. Ja, i en del tilfælde har man været ude af stand til at skønne over, hvor lang varigheden af forskånslen skulle være.

En gennemgang af de registrerede forskånselstilfælde i henseende til forskånselsvarigheden har givet til resultat, at der findes *seks* muligheder. - Forskånslen kan være meddelt:

1. for én udskrivning, da altid for den sidste.
2. for et fastsat antal år, fx. 1, 2, 3 eller 10 år. Af og til får bønder på et og samme sted forskånsel af forskellig længde i forhold til trangsintensiteten.
3. under formlen "indtil videre" ("ad gratiam regis"). Dette synes at være den mest anvendte mulighed i de tilfælde, hvor forskånslen meddeltes ved kgl. brev. Det var en ganske smidig formulering med mulighed for øjeblikkelig gennemførelse af normalbeskatning.
4. for tidligere skatter (eftergivelse af restancer).
5. for fremtidige skatter. Denne formel var ret sjælden, praktiseredes især i Halland og Blekinge.
6. uden tidsangivelse. Fandt faktisk sted i en del tilfælde.

Generelt gælder det, at jo større trangsintensiteten var, af jo længere varighed blev forskånslen, hvis ikke den meddeltes "indtil videre".

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Andet afsnit:

De forskellige arter af forskånsel

Betragter man *alle* de tilfælde, hvor der kunne meddeles eller er blevet meddelt skattefritagelse eller -nedsættelse ved de i foregående afsnit nævnte forskånselsmåder, vil alle disse tilfælde kunne klassificeres som enten *generelle* eller *individuelle* forskånsler.

Generelle forskånsler er sådanne, der forlods meddeles enten en bestemt kategori eller gruppe af befolkningen over *hele Riget* eller alle skatteydere inden for en *del* af *Riget.*

Individuelle forskånsler er forskånsel af enkeltpersoner eller grupper af enkeltpersoner i *særlige tilfælde,* hvor forskånsel enten var norm eller af forskellige grunde skønnedes nødvendig. Betegnende for denne form for forskånsel er, at de forskånede personer i praktisk talt alle tilfælde er nævnt ved navn.

En gennemgang af de forskånselstilfælde, der hjemledes ved lov-, brev- eller retshjemmel, aldershævd samt husbondseddel har givet til resultat, at det samlede korpus af forskånselstilfælde vil kunne samles i *fire hovedarter af forskånsel:*

I: Generelle forskånsler af enkelte kategorier (Adelige ugedagsmænd).
II: Generelle fritagelser af særlige grupper af ordinært skattepligtige i særlige tilfælde ("Militære forskånsler").
III: Generelle forskånsler af enkelte geografiske områder.
IV: Individuelle forskånsler af forskellig art.

I: GENERELLE FORSKÅNSLER AF ENKELTE KATEGORIER. ADELIGE UGEDAGSMÆNDS SKATTEFRIHED samt KONGELIGE UGEDAGSMÆNDS HALVSKAT

Ingen enkelt kategoris skattefrihed har været så betrygget som de adelige ugedagsmænds. En bestemmelse om disses fritagelse for at betale de almindelige landeskatter findes i alle skattebreve i hele perioden, i det mindste i de skattebreve, der vedrørte de almindelige penge- og naturalieskatter. Undtaget er selvfølgelig de meget få gange, hvor adelens ugedagsmænd virkelig har betalt skat (se nedenfor) 1). I betragtning af denne gennem skattebrevene ydede betryggelse mod skattepålæg kan det nok undre en del, at bestemmelsen herom ikke er optaget i nogen håndfæstning før i Frederik III.'s (§ 9).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Formuleringen af skattebrevenes paragraf vedr. ugedagstjenernes skattefrihed var i begyndelsen ikke fast i den forstand, at den (som det senere var tilfældet) gentoges så at sige ad verbum fra skattebrev til skattebrev. De anvendte udtryk varierede en hel del, medtog kun undtagelsesvis alle de fire "nøglebestemmelser" (ugedagskriterierne), som paragraffen i sin senere fulde udformning rummede (se forneden). Dette hindrer dog ikke, at formuleringen i begyndelsen af perioden godt kunne være ret omfattende, idet man tydeligvis har søgt at gøre betingelserne for skattefriheden så klare som mulige 2).

Under Syvårskrigens høje udskrivningsfrekvens fæstnedes gradvis den formulering, som - i begyndelsen med mindre sproglige variationer - holdt sig i perioden ud. Dog kom der, som det senere skal ses, en vigtig tilføjelse i 1603. Denne formulering er (taget efter skattebrevet 1596, 28. sept.): "Og skulle aldeles ingen være fri for samme skat og hjælp..... uden aleneste adelens egne ugedagsmænd, som bor for deres sædegårde, de holder avl på, og ligger udi sognet, som samme deres sædegårde udi ligger og har været fri af Arilds tid". - Med skattebrevet 1603, 2. juni, kom der til denne formulering en tilføjelse, bestående af to ord: "de, som", således at slutstykket kom til at lyde: ". . . . . og ligger udi sognet, som samme deres sædegårde udi ligger og *de, som* har været fri af Arilds tid". Som vi senere skal se, har denne lille tilføjelse som allerede påpeget af Fridericia 3) fået overvældende betydning for udviklingen fremover 4).

Af ovennævnte formulering kan man med sikkerhed udlæse, hvilke *betingelser* lovgivningsmagten har stillet, for at en person kunne godkendes som skattefri, adelig ugedagsbonde. Disse betingelser vil i det følgende blive kaldt for *ugedagskriterierne.*

For at en sådan person principielt kunne slippe for at betale skat, skulle han:

1. være adelige *ugedagsmand* og udføre *ugedagsarbejde ("ugedagsarbejdskriteriet"* eller blot *"arbejdskriteriet"),*
2. bo "for" (i nærheden af) en adelige *sædegård,* hvortil var *avl ("sædegård/avlkriteriet"),*
3. bo i samme *sogn,* hvori sædegården var beliggende *("sognekriteriet"),*
4. have været fri *"af Arildstid"* (eller hans forgængere før ham) ("Arildskriteriet").

Ser man på *skattebrevenes formuleringer* i hele perioden, kan der gøres følgende bemærkninger til hvert af disse fire ugedagskriterier:

1. *Ugedagsarbejde-kriteriet.* - At den pågældende person skulle udføre arbejde på sædegårdens tilliggende jord, ligger i og for sig i udtrykket: ugedags-. Det har været så selvfølgeligt, at skattebrevene i så godt som alle tilfælde ikke har fundet det nødvendigt at markere, at ugedagsmænd skulle udføre arbejde. Dog findes der ganske enkelte eksempler på en præcisering heraf. Fx. hedder det i skattebrevene til udskrivningerne 1557 og 1559 "de ugedagsmænd, der gør ugedage". Det er også troligt, at når man i 1541 taler om "daglige gårdsæder" og i 1553 om "virkelige ugedagstjenere", så har lovgiverne haft ugedagsmændenes arbejdspligt i tankerne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

2. *Sædegårdskriteriet.* Ordet "sædegård" nævnes ikke i begyndelsen af perioden. I tiden umiddelbart forud for og efter 1530 tales der blot generelt om "gode mænds gårde" 5). Ved udskrivningerne 1539 og 1541 anvendtes udtrykket "gode mænds *arvegårde",* en formulering, som 1542 ændres til *"arvesædegårde";* ved udskrivn. 1545, 1. aug., optræder for første gang ved siden af "arvesædegårde" også det forkortede udtryk *"sædegårde".* I det mindste fra 1553 anvendtes dette ord i alle skattebreve vedr. almindelige landeskatter. - Det til "sædegård" knyttede *"holder avl på"* forekommer første gang i 1545 ("arvesædegårde, som adelen selv bruger avl"). Fra o. 1560 er de, i begyndelsen med varierende sproglig udformning, med i alle skattebreve.

3. *Sognekriteriet* findes første gang anvendt ved udskrivningen 1526, hvor der tales om "gårdsæder og ugedagsmænd, som bor på prælaters og gode mænds gårde *udi de sogne,* som de selv ere" (dvs. bosiddende i). I begyndelsen anvendtes det ikke konsekvent i alle skattebreve, men det synes nærmest at være en forglemmelse. Udformningen af dette kriterium kan variere en del, især i begyndelsen: ". . . . . som ligger udi de samme sogne (eller: det samme sogn), deres gårde udi ligger" (1535) 6), - "udi samme det ene sogn, som deres sædegårde udi ligger" (1545) 7), - "i det sogn, adelens sædegårde ligger i" (1565). Imidlertid er formuleringen klar nok: kun de ugedagsmænd, der var bosiddende i det sogn, hvori sædegården var beliggende, var fritagne.

4. *Arildskriteriet* er som påvist af Fridericia 8) uden betydning efter 1603, idet ændringen af formuleringen af paragraffen om de adelige ugedagsmænds skattefrihed muliggjorde det for adelen også at indtage *nye* ugedagstjenere, hvilket som bekendt også fandt sted i stort omfang - også før 1603. - I betragtning af, at statsmagten måtte have en naturlig interesse i, at der ikke blev alt for mange skattefrie ugedagsmænd og derfor måtte fastholde, at kun de ugedagsmænd måtte være fri, der - formodentlig generation efter generation for deres gårdes vedkommende - plejede at være fri, så kan det nok undre, at fri-af-arildsbestemmelsen ikke er med i alle skattebreve. Men aldershævd-begrebet kan være udtrykt på anden måde, fx.: "- som har været fri i kong Hans' tid" (1543, 1548), "- plejer at være fri" (1565). Måske har man også tænkt på arildskriteriet ved anvendelsen af sådanne udtryk som: "adelens egne arvetjenere" (1542, 1549, 1566, 1569, 1575, 1585 og 1586) eller: "de ugedagsmænd, som adelen selv arveligen tilhører" (1545).

En *vurdering* af denne skattebrevenes passus om de adelige ugedagsmænds skattefrihed kan kun føre til den opfattelse, at den *lader en del tilbage at ønske mht. klarhed.* Udelukkes kan den mulighed vel ikke, at den vage formulering er *bevidst.* Dette gælder især undladelsen af klart og utvetydigt at præcisere, *hvad* det egentlig var for adelsgårde, man efter loven måtte friholde ugedagstjenere til. Dette problem skal behandles nedenfor under gennemgangen af sædegårdskriteriet i forbindelse med ugedagseringsprocessen.

Det må anses for meget sandsynligt, at denne vage og noget uklare formulering i høj grad har lettet overgangen til adelige ugedagsstatus af tusindvis af danske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fæste- og også en del selvejerbønder (samt andre kategorier) i perioden 1600-1660. *Omfanget* af denne ugedagsering for Riget som helhed skal ikke behandles her, da det er gjort af Fridericia i hans bekendte "Historisk-statistiske Undersøgelser". Som bekendt nåede han frem til, at der for det daværende Danmark som helhed omkring midten af 17. årh. var ca. 14.000 skattefrie, adelige ugedagsbønder eller ca. 18 % af det samlede antal jordbrug og 42 % af adelens egne 9).

En gennemgang af materialet for hele Riget synes mig at bekræfte Fridericias tal. Skulle der rokkes ved det, må man vistnok sige, at han nærmest har været lidt for forsigtig; tallet skal snarere være et par tusinde højere. Men da jeg ikke har lavet statistik på dette område for Riget som helhed, vil jeg nøjes med at bringe nogle *tal fra Nyborg len* 1610-1657, et len, der er gennemgået systematisk. Når Nyborg len er blevet valgt hertil, skyldes det, at det utvivlsomt kan opvise den mest omfattende overgang til adelig ugedagsstatus i hele Riget.

Dette er sket på basis af mandtallenes *afkortningsafsnit*, idet jeg a priori er gået ud fra, at lensskriveren helt fra 1610 har bygget dette på grundlag af de indkomne husbondsedler, tingsvidner og domme - en forudsætning, der erfaringsmæssigt holder stik i det altovervejende antal af tilfældene. - For hver enkelt udskrivning af penge-, naturalie- og (fra 1635) bådsmandsskat er: a) optalt antallet af nytilkomne adelige ugedagsmænd, b) angivet disses kategori, c) specificeret ud, hvilke byer (sogne og herreder) de bor i, d) angivet, hvilke adelsgårde de er blevet ugedagsmænd til samt e) meddelt ejeren af adelsgården i de tilfælde, hvor dette udtrykkeligt er meddelt i materialet.

Undersøgelsen har givet til resultat, at der i perioden 1610-1657 i Nyborg len er friholdt 803 personer som ugedagsbønder til i alt 51 adelsgårde. Heraf var 34 selvejere, 668 fæstere, 19 møllere og landhåndværkere, 82 husmænd, gadehusmænd og indester. Holder vi os til fæsterne alene, kan vi notere, at ca. 40 % af *samtlige* fæstere i mandtalsperioden er blevet adelige ugedagsbønder. Nu var antallet af kronefæstere i Nyborg len utvivlsomt lavere end antallet af adelsfæstere; men vi regner næppe galt, når vi slutter, at et godt stykke over halvdelen, måske totrediedele af adelsfæsterne i Nyborg len i denne knapt 50-årige periode er blevet ugedagstjenere. - Forøvrigt er det interessant at se, at antallet af ugedagsfrigjorte bønder synker under krige, evt. går ugedagseringen helt i stå. Fx. er der i årene 1643 (fra Mortensdagsudskrivn.) - 1646 overhovedet ikke sket nogen overgang til ugedagsstatus.

Denne fynske undersøgelse kan så godt som ikke give respons på ugedagsarbejde- og arildskriterierne (En gennemgang af bilagsmaterialet ville måske kunne give noget mere på disse områder). Derimod kan den sige noget om sædegård/avl-kriteriet og - især - sognekriteriet. Men dette skal behandles nedenfor ved gennemgangen af disse kriterier.

Takket være udskrivningsmaterialet (afkortninger, husbondsedler, tingsvidner og domme) er vi i stand til at få belyst ugedagseringsprocessen inden for mandtalsperioden. Materialet må helt igennem betragtes som udmærket og egnet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til at skabe klarhed over, hvorledes de ugedagsfrigørende adelsmænd har fortolket og brugt skattebrevenes passus om de adelige ugedagsmænds skattefrihed. Materialet kan vise os, hvilke kriterier adelsmændene har lagt særlig vægt på (arbejds- og sognekriterierne), og hvilke de har søgt at "sløre" eller "manipulere" med (sædegårdskriteriet). Endvidere kan dette materiale på særdeles udmærket måde illustrere det danske retsvæsens stilling til ugedagsproblematikken samt statsmagtens afmagt over for en udvikling, der af fiskale grunde selvsagt ikke kunne være i dennes interesse. - Det er mit indtryk, at en adelsmand blot behøvede at dyppe gåsefjeren i blækhuset for at forvandle en af sine skattepligtige fæstebønder til skattefri ugedagsbonde.

Da udskrivningsmaterialet (først og fremmest bilagene) i udpræget grad fremviser respons på skattebrevenes ugedagskriterier, har jeg fundet det mest hensigtsmæssigt at gennemgå den *faktiske ugedagseringsproces,* som den afsløres i materialet, netop ud fra ugedagskriterierne. Opgaven bliver således at få samlet, hvad dette materiale kan fremvise som respons på ugedagsarbejde-, sædegård/avl-, sogne- og arildskriterierne. Herved vil man kunne danne sig et indtryk af, hvorledes den danske adel har udnyttet ugedagsfrigørelses-paragraffen i de skiftende skattebreve 1530-1660. Endvidere vil blive behandlet de måder, hvorpå den enkelte adelsmand kunne gøre sine bønder til skattefrie ugedagsmænd.

1. *Ugedagsarbejde-kriteriet.*

Fussing mener 10), at det ikke så meget var beliggenheden (sædegårdssognet) som det faktiske hovarbejde, der var afgørende for, om en bonde var skattefri ugedagstjener eller ej. Denne opfattelse bekræftes tilfulde af udskrivningsmaterialet, især af tingsvidner og domme. Heraf fremgår det så klart, som man kunne ønske det, at domsmagten først og fremmest har anvendt ugedagsarbejde-kriteriet i sager om friholdelse af nye adelige ugedagstjenere. Således hedder det i en dom af Viborg landsting 1626, 22. april, om bønderne i Sunds sogn (Hammerum herred), der er ugedagsmænd til Nygård, tilhørende Gert Rantzau til Breitenburg, at de bør være forskånet for skat, "imeden de træller til for:ne gård" 11). 1578 fastsloges det, at 3 fæstere, som hospitalet i Odense brugte til sin avlsgård Blangsted, måtte regnes for ugedagsmænd og være fri for skat og tynge ligesom adelens ugedagsmænd, sålænge hospitalet brugte Blangstedgård som avlsgård 12).

Men heraf fulgte vel også, at når ugedagsarbejdet ophørte, var det også slut med skattefriheden. Om dette har været tilfældet, har vi nok ikke større mulighed for at efterspore. Dog har vi nogle enkelte vidnesbyrd om ophør af skattefrihed ved ophør af ugedagspligt. En gård (Vejbjerggård) i Skodborg herred er blevet bortfæstet til en *bonde,* "så og efterdi bønderne dette år igen ugedagsarbejde gør til for:ne Vejbjerggård, har de deres skat med fæstebønder udgivet". Det blev dog kun en kort forteelse; året efter (1618) solgtes gården til Gert Rantzau til Breitenburg, og nu kom bønderne igen til at yde ugedage med skattefrihed til følge 13). - En anden gård (Vinderslevgård) blev 1637 bortfæstet til Anne Folkvardsdatter, og det fastsloges, at bønderne nu ikke længere arbejdede til gården, men gav fuld skat 14).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

At adelspersoner med ugedagstjenere har været ret så ihærdige mht. at fastslå, at de frigjorte personer virkelig gjorde ugedagsarbejde til deres gårde, kan ses af de i forbindelse med etablering af ugedagsforhold udstedte husbondsedler, tingsvidner og - især - domme.

Husbondsedlerne og tingsvidnerne anvender normalt ikke mange ord på at fastslå, at denne forudsætning var i orden. Det hedder i det overvejende antal af tilfældene herom blot, at de pågældende personer "gør dagligt arbejde", "gør ægt og arbejde", "gør ugedage" (eller "daglige ugedage"), "gør hoveri, ægter og ugedagsarbejde", "bruges så godt som daglig", "bruges daglig til gården", "daglige ugedagstjenere" eller lign. formuleringer 15). - Men længere formuleringer vedr. ugedagspligten træffes også i nogen omfang. Disse findes i ganske særlig grad i domme, der iøvrigt pga. deres omfang som regel indeholder godt materiale til belysning af de skattefrigørende adelspersoners respons på skattebrevenes ugedagskriterier. Det drejer sig om konkrete oplysninger vedrørende arbejdets art; evt. angives omfanget af dette. Disse mere præcise formuleringer er oftest kombineret med et eller flere af ovennævnte mere diffuse urtryk. De specificerer avlingsarbejdet og udgør derved respons på skattebrevenes avls-kriterium. Det drejer sig om pløjning, såning, høst, gærders lukkelse og ægt i forbindelse med disse arbejder 16). Men også andre former for ugedagsarbejde forekommer. Således skattefritoges to personer, der vogtede Hennings Valkendorf til Glorups enemærke, som de for øvrigt boede på 17). I oven omtalte dom af Viborg landsting 1626, 22. april, udtales, at bønderne i Sunds sogn "på tre års tid har været daglige trældoms arbejdere og ugedagstjenere til den gård Nygård (tilhørende Gert Rantzau til Breitenburg), liggendes i Sunds sogn, med dem med husarbejde, avling og besværing, dertil er gjort" 18).

Ud fra udskrivningsmaterialet kan praktisk talt ingen oplysninger hentes om *omfanget* af de adelige ugedagsmænds arbejde til de adelige gårde, hvilket i og for sig er beklageligt i betragtning af spørgsmålets socialhistoriske relevans. Jeg mener ikke, at man ud fra de i husbondsedler og tingsvidner anvendte gængse formuleringer ("dagligt arbejde", "daglige ugedagstjenere", "gør dagligt ugedagsarbejde", "bruges daglig til gården" el. lign. udtryk) kan sige noget om, at de pågældende ugedagsmænd virkelig har arbejdet *hver dag* i ugen; sandsynligvis ikke 19). Men at deres arbejdspligt har været mere omfattende end de kongelige ugedagsmænds, vil jeg anse for givet. Arent Berntsens forklaring på, hvorfor de kgl. ugedagsmænd betalte halv skat, nemlig fordi de ikke var så ophængte med arbejde som de adelige ugedagsmænd, synes mig særdeles fornuftig 20).

2. *Sædegård/avl-kriteriet.*

Der kan ikke være nogen tvivl om, at når skattebrevene bruger ordet "sædegård", må dette udtryk (i det mindste oprindeligt) være anvendt i en *specifik* betydning, altså adskillende sædegårde som type fra andre adelsgårde. Formuleringerne fra begyndelsen af perioden (se for oven) siger nok en del om, hvad det var for en art adelsgårde, lovgivningsmagten havde i tankerne ved udformningen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

af den del af ugedagsfrihedsparagraffen. Det drejer sig utvivlsomt om de gennem generationer nedarvede adelsgårde, hvis ugedagsgørende bønder for størsteparten allerede var skattefrie *før* 1530. Formuleringen af denne paragraf, som den fremtræder i 1530-40'erne rummer så afgjort et moment af *hævd.* Lovgivningsmagtens 21) opfattelse må have været, at de personer, der havde velerhvervede rettigheder, skulle bevare disse (Jfr. arildskriteriet), men nye kunne principielt ikke accepteres. Det man har ønsket, var en fastlåsning af antallet af personer, der var skattefrigjorte som adelige ugedagsmænd. Det kan umuligt have været udskrivningsmagtens opfattelse, at *alle* hoverigørende bønder til *alle* former for adelsgårde måtte skattefriholdes, når blot de boede i disse adelsgårdes sogne. - Dette fører os ind på spørgsmålet: *hvad er da en sædegård?*

Ud fra materialet kan vi ikke få noget éntydigt svar på spørgsmålet. Det kan selvfølgelig skyldes, at man i datiden ikke har haft nogen klar opfattelse af begrebet. Derom tør jeg ikke udtale mig med sikkerhed. I det mindste er det en kendsgerning, at Ostersson-Weylle i sit Glossarium Juridicum overhovedet ikke har ordet (For øvrigt heller ikke ord som hoved-, avls-, lade- og herregård - ja, end ikke begrebet ugedagsmand omtaler han). Heller ikke Arent Berntsen anvender ordet, men taler blot generelt om hovedgårde 22). Til gengæld kan der hos denne forfatter hentes en del oplysninger om ugedagsproblematikken i almindelighed. - Holder vi os til skattebrevenes formulering, vil jeg anse det for sandsynligt, at uklarheden mht. det reelle indhold af dette ord for en del kan forklares derved, at den danske adel i dens bestræbelser på at friholde så mange ugedagsgørende bønder som muligt ligesom har *"sløret"* begrebet sædegård. Dette var især praktisk mht. de adelige nybyg, der så afgjort ikke kunne siges at være arvegårde som nævnt i 1530-40'erne. Det gjaldt om at "give disse sædegårdskarakter". Dog er det langtfra i alle tilfælde, at man har gjort sig den ulejlighed at give et adeligt nybyg sædegårdskarakter. Af de to bestanddele: Sædegårde - avl, der indgik i denne passus i ugedagsfrigørelsesparagraffen i skattebrevene, har man lagt mest vægt på det sidste: avl (Jfr. også understregningen af ugedagsarbejdekriteriet i tingsvidner og domme).

Den mand, der i nutiden mest indgående har beskæftiget sig med sædegårdsproblematikken, er Gunnar Olsen i sin bog "Hovedgård og bondegård" (1957). Om forholdet hovedgård-sædegård udtaler han (s. 58), at de to udtryk almindeligvis bruges i flæng, men at de ikke fuldstændig dækker hinanden. Forskellen er dog så ringe og ubetydelig, at et egentlig skel ikke kan trækkes mellem dem. Om benævnelsen sædegård siger Gunnar Olsen, at det er betegnelsen for den gård, en adelsmand boede på. Havde en adelsmand flere gårde, var kun en af dem, nemlig den, han boede på, hans sædegård; de øvrige var hans hovedgårde. Foruden det rent faktiske at adelsmanden boede på gården og holdt sin husholdning dér, gav det sig udtryk i, at han skrev sig til vedkommende gård. Fordelingen mellem sædegårde og hovedgårde kunne imidlertid være af rent midlertidig karakter. En adelsmand kunne en tid bo på den ene af sine gårde og siden på en anden og atter igen måske på en tredie. Den gård, han da for øjeblikket boede på, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

rimeligvis den, han skrev sig til, var da hans sædegård. Man kan måske udtrykke det således, at alle sædegårde tillige var hovedgårde, men sædegården var en speciel og midlertidig funktion af hovedgården. Om hovedgårdenes og sædegårdenes rettigheder udtaler Gunnar Olsen, at disse to gårdtyper i privilegiemæssig henseende har haft de samme rettigheder, og i lovgivning og i andre officielle skrivelser anvendes de to betegnelser som fuldt ligestillede.

Såvidt Gunnar Olsen. - Men hvordan manifesterer sædegårdene sig nu i udskrivningsmaterialet? - Det er egentlig undtagelsen, at man anvender benævnelsen "sædegård" i afkortningslister, husbondsedler, tingsvidner og domme. Ordet *"Hovedgård"* forekommer betydeligt hyppigere, enkelte gange også betegnelserne *"herregård"* og *"herresæde"*, hvis man da ikke nøjedes med blot at skrive *"N.N.s gård"* eller navnet på denne (som oftest endende på *-gård).* Det fortjener at bemærkes, at materialet ganske utilsløret også nævner *"avlsgårde"* eller *"ladegårde"*, der absolut ikke skulle være sædegårde i egentligste forstand 23). Ja, undertiden kan man i et og samme tingsvidne eller i en og samme dom finde anvendt to udtryk om samme gård, fx. "avlsgård" og "rette hovedgård" 24), "sædegård" og "hovedgård" 25) samt "ladegård" og "avlsgård" 26).

Skal man danne sig et almindeligt indtryk af en adelsgårds karakter, må man nok ikke hænge sig for meget i disse ofte i flæng anvendte betegnelser. Karakteristikken kan - om jeg så må sige - parafraseres. Man kan ved anvendelse af faste udtryk ligesom give en definition af en gårds karakter, eller snarere af dens funktion. Et almindeligt udtryk til at betegne selvstændig husholdning, dvs. *fast* ophold på et sted, var: *"N.N. holder hus, dug og disk".* Efter N.N. eller "holder" kan indsættes ordet "selv", hvilket vistnok ikke er uden betydning. Udtrykket kan varieres lidt, og af og til kan det være suppleret med udtrykket *"residere"*, der formentlig er det ord, vi har i "sæde" i sædegård 27). Nævnte udtryk er ofte udvidet med ordene *"foged og folk"* eller blot *"folk"*; altså i sin fulde udformning: "N.N. holder foged og folk, dug og disk", men adskillige variationer forekommer: "holde dug og disk for sine folk", "holder hus og folk", "holder sin foged og folk på med øl, mad, dug og disk" 28).

Den nævnte foged og de omtalte folk skulle selvfølgelig røgte avlen. Og til at betegne, at der var avl til en gård, anvendte materialet ret konsekvent formuleringen: *"N.N. bruger avl"* (enkelte gange "holder avl" eller "avler"); oftest knyttet til ovennævnte udtryk om foged og folk, dug og disk 29). Men at der på gården foregik landbrugsarbejde, kunne også udtrykkes mere præcist eller omstændeligt: "N.N. holder folk, lade, stalde, øksen og bruger avl dér sammesteds" 30). "N.N. selv ved sin ladefoged og tjenere ladet bruge avlen. . . . . , item holdt sit kvæg og fæmon i gården og hans folk og tjenere det at røgte" 31) "N.N. . . . . lader drive og høste sin avling til N-gård" 32), "N.N. ladet så og avle dér til gården" 32a).

Det er min opfattelse, at man ikke med sikkerhed vil kunne anvende de nævnte udtryk til identificering af en adelig residens- eller domicilgård, selvom der i de tilfælde, hvor der efter navnet eller "holder" er indskudt ordet "selv",

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kan være tale om, at adelspersonen har gården som sin residens. Der er i flertallet af tilfældene snarere tale om, at nævnte husholdning afholdes i adelspersonens navn for hans foged og folk, der tager sig af avlen til en af adelsmanden ejet og vel som oftest nyopført gård. "Sædekriteriet" gælder således personer, der er knyttet til adelsmanden i en landbrugsmæssig funktion.

Dog findes der også formuleringer og udtryk, der mere eller mindre utvetydigt angiver eller indicerer et residens- eller domicilforhold for en adelsperson. Der kan være tale om en *faktisk* konstatering af et residensforhold; men der kan også være tale om, at man *prætenderer,* at der foreligger et residensforhold.

Hvad angår det første forhold er vi i mange tilfælde overhovedet ikke i tvivl om, at et kildested angiver en bestemt af en adelsperson ejet gård som virkelig residens eller domicil for pågældende adelsperson, altså som en "ret sædegård". Der anvendes udtryk, der betegner, at han eller hun virkelig *bor* på gården 33). En yderligere præcisering af, at en gård virkelig udgør residens for en adelsperson, foreligger i en del tingsvidners og dommes oplysninger om, at den pågældende adelsperson søger stedets sognekirke (hvori han eller hun har sine stolestader), her hører sognepræstens præken og modtager nadveren af ham (se forneden under "Sognekriteriet").

Ved siden af de rette sædegårde optræder, hvad man kunne kalde "uegentlige sædegårde". I det mindste kan der fra domme hentes formuleringer, der ligesom argumenterer for, at en nybygget adelsgård har "sædegårdskarakter". Det understreges i dommen, at den nævnte adelsperson virkelig *en gang imellem bor på gården,* evt. at en del af gården - som regel et nybyg - kan være indrettet som en art herberge for ham og hans adelsfrue, når de opholder sig på gården i et eller andet øjemed 34).

Såvidt jeg kan se, er man på grundlag af det indsamlede materiale vedr. sædegårdskriteriet, hvoraf er bragt eksempler, i stand til at skelne mellem *tre slags adelsgårde,* hvortil der i undersøgelsesperioden er skattefriholdt ugedagsmænd:

1. *Rette sædegårde,* som de er skildret af Gunnar Olsen. Disse har at dømme ud fra materialet a) *enten* været adelens *arve(sæde)gårde,* altså de "gamle" adelsgårde, for hvis ugedagsmænd de pågældende adelspersoner formodentlig har erhvervet skattefrihed, før mandtallene for alvor sætter ind (o. 1600). De relativt få tilfælde, der i mandtalsperioden kan findes på frigørelse til arvesædegårdene, må være de resterende bønder i sædegårdssognet. - b) *Eller* det kan være *overtagne* eller *nybygte adelige residens-* eller *domicilgårde.* -Flyttede en adelsperson til en anden gård for at residere dér, frigjordes alle de til gården hoverigørende bønder i sognet for skat. I de tilfælde, hvor en adelsperson byggede sig en helt ny residens med avl til, fritoges også residenssognets bønder for skat. Dette har været alment accepteret, i det mindste efter 1600 (1603).

2. *"Uegentlige sædegårde"* er sådanne i langt de fleste tilfælde nybygte gårde (ikke så sjældent funderet på en eller flere nedlagte bøndergårde), som man har forsynet med sådanne, vel ret primitive faciliteter, at de *for en kortere tid* kunne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

huse en adelsfamilie, uden at man på nogen måde ville være i stand til at hævde, at de udgjorde egentlige residenser for adelsfamilier. Det bør understreges, at man i sådanne tilfælde kraftigt har markeret, at avls-, arbejds- og sognekriteriet var overholdt.

3. *Andre adelsgårde,* altid nybygte, hvor man udelukkende henviser til, at avls-, arbejds- og sognekriterierne er i orden. Dertil kommer selvfølgelig understregningen af, at det er en adelsperson, der besidder gården.

Det turde være umiddelbart indlysende, at det kun - taget efter lovens bogstav - kan være ugedagsmændene til de rette sædegårde (1a og b), som boede i sædegårdenes sogne, skattebrevene hjemlede skattefrihed for. De udgjorde de "rette ugedagsmænd" (Jfr. bestemmelsen i skattebrevene om, at ingen skulle regnes for ugedagsmand uden de, som bør at regnes derfor).

Når praksis efterhånden blev, at ugedagsmænd frigjordes til en hvilkensomhelst kategori af adelsgårde, blot de boede i adelsgårdens hjemsogn, så skyldes det så evident, at både domstole og statsmagt komplet lukkede øjnene for sædegårdsproblematikken, i det mindste i tiden efter 1600 (1603). Det, man interesserede sig for, var aldeles ikke, om en af en adelsperson ejet gård udgjorde fast eller nogenlunde fast residens for adelspersonen, men at der til den hørte avl og blev gjort ugedage af sognets bønder. Dette fremgår, som omtalt foroven, med al ønskelig tydelighed af tingsvidner og domme. Hvad angår statsmagten, så havde den allerede opgivet på dette område, før mandtalsperioden sætter ind. Den koncentrerede sig nu om hævdelse af sognekriteriet. Jeg mindes i hvert fald ikke at have set antegnelser fra Rentekammeret, hvori man krævede undersøgt, om sædegårdskriteriet var blevet overholdt. Derimod foreligger der en del antegnelser om, at lensmanden skulle undersøge sogneforholdene for ugedagsfrigjorte bønder. Heller ikke i skattebrevsmissiverne findes henstilling til lensmændene om, at de skulle påse, at sædegårdsprincippet blev overholdt. Det hedder her blot i al almindelighed, at lensmanden skulle sørge for, at kun de ugedagsmænd, der med rette kunne regnes for sådanne, skulle være fri for skatten.

På baggrund heraf formåede den nidkære lensmand ikke ret meget. Vi har dog ganske enkelte eksempler på, at disse har prøvet at hævde sædegårdsprincippet, men uden held 35).

Det fortjener imidlertid at blive noteret, at den danske borgerstand har interesseret sig for den faktiske skatteunddragelse, der blev følgen af en massefrigørelse af ugedagsmænd til alle former for adelsgårde. I den jyske borgerstands besværinger over adelen 1629, 9. aug. (Viborg), udtales i stykket "Adelens drabelige Friheder": "De er fri for 36) at lægge deres egne tjenere for skat og forskåne dem, som bo i sogn med dem selv, endog hvor de holde en ringe avl til, om det end ikkun er en bondegård med en ladegårdsfoged på" 37). Lidt længere fremme i besværingerne står, at adelsmændene i de kirkesogne, hvor de ikke selv holder hus, bruger en ladefoged på en bondegård og driver en ringe avl og dermed holder bønderne som ugedagsbønder fri for skat 38). I efteråret 1660, midt under stændermødet i København, omtales sædegårdsproblematikken igen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fra borgerstandens side. Det var i pkt. 4 af "Nogle af Københavns bys propositioner til Hans Kongelige Majestæt" (1660, 30. okt.), hvor man ønsker foretaget et overslag over, hvor mange bønder der kan skatte i Danmark og Norge, "enten de ere ugedagstjenere under adelens gårde eller andre, og *alle ny optagne platgårde, som ej har været gamle herresæder,* at afskaffes, som under prætext besiddes af forpagtere, og hovedgården ej alene holder fri for skat, men endog de underliggende bønder i sognet" 39). Efter Enevældens indførelse er problemet også blevet berørt, kan vi se af forordningen af 1682, 16. dec., om sædegårdene udi Danmark. I forordningens begrundelse hedder det bl.a., at mange gårde var blevet udgivet for sædegårde, som ikke rettelig var det, "men alene havde været i nogen tid af adel beboet eller holdt tjenestefolk på med anden deslige beskaffenhed til matrikulens og mandskabets afgang" 40).

3. *Sognekriteriet.*

På dette kriterium findes der virkelig god respons i udskrivningsmaterialet. - Af husbondsedler, tingsvidner, domme og antegnelser fremgår klart, at såvel de skattefrigørende adelsmænd som den statsmagt, det gik ud over, har interesseret sig herfor. I tusindvis af husbondsedler og tingsvidner, der vedrører overgang til status som adelig ugedagsmand, har man omhyggeligt markeret, at de implicerede personer *virkelig boede* i det sogn, hvori den adelsgård lå, de gjorde ugedage til. Gennemgangen af sædegårdskriteriet foroven gør det klart, at disse udtalelser om ugedagsmænds sogneforhold gælder *adelsgårde i almindelighed,* hvilken kategori de end måtte tilhøre. Derfor vil i det følgende sognekriteriet anses for at være opfyldt, når blot de skattefrigjorte *ugedagsmænd bor i samme sogn som en adelsgård* (hoved-, sæde-, avls-, ladegård, evt. blot "gård" eller benævnelse på gården). Sådanne ugedagsmænd kan kaldes *indensognske.*

Oplysninger i tingsvidner m.m. om, at ugedagsmænd er indensognske, er tydeligvis bygget på skattebrevenes passus herom - i forskellige variationer: "N.N. bor - eller ligger - udi sognet (eller: "udi samme sogn") med (eller: ved) gården" 41), "ligger i sognet med sin (deres) husbonde" 42) "ligger for N-gårds port og udi sognet" 43), "ligger i sognet, som den gode mand selv holder hus" 44). En gård ligger i N. sogn, "og alle hendes bønder er ugedagstjenere til gården" 45). Andre udtryksmåder kan findes.

Drejer det sig om frigørelse af bønder i rette sædegårdssogne, er det ikke ualmindeligt, at adelspersonen i formuleringen af sogneforholdet tilføjede *sognekirken,* som både han og hans "rette ugedagsmænd" skulle søge. Fx. hedder det i et tingsvidne af Hindsbo ting 46) om nogle til Eskebjerg ugedagsgørende mænd, at de ligger til Eskebjerg sognekirke. Om to personer i Ejby ved Roskilde 47) hedder det, at de "ligger i Ry sogn, som er Rygårds rette sognekirke". Om tre til Skovgård på Langeland hørende ugedagsbønder siges, at den til deres gårde hørende jord "ligger inden for Humble markeskel, som er deres rette sognekirke" 48). Men tilhørsforholdet til en bestemt sognekirke kunne også udtrykkes mere omstændeligt. Omkring 1634 flyttede fru Dorte Friis til Aller i Borris sogn "og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

drager selv til Borris kirke og. . . . . i lige måde annammer det højværdige alters sakramente", hvilket endog bekræftes af stedets sognepræst, der tilføjer, at hun "dér sammesteds giver hendes offer på højaltret" 49).

En gennemgang af et betydeligt antal udtagne stikprøver for hele Riget til belysning af adelige ugedagsmænds sogneforhold har givet til resultat, at *det altovervejende antal af de skattefrigjorte ugedagsmænd har boet i det sogn, hvori den adelsgård lå, de gjorde ugedage til.*

En gennemgang af sogneproblematikken i *Nyborg len* 1610-1657, der som nævnt oven for er specielt gennemgået, har givet til resultat, at omkring 95 % af de frigjorte ugedagsmænd er indensognske. For de ret få udensognske gælder det, at de så godt som altid boede i adelsgårdens nabosogn. Her bør især nævnes ugedagsforholdene til herregården Lykkesholm. Den er i dag beliggende i Ellested sogn, Vindinge herred. Men den overvejende del af de til denne hovedgård friholdte ugedagsmænd boede i Gislev sogn, Gudme herred (26 af i alt 35 friholdte ugedagsmænd). Dette *kan* skyldes, at Lykkesholm har haft sine tilliggender i både Ellested og Gislev sogne; i sådanne tilfælde har det vistnok været almindeligt, at bønderne i *begge* sogne har kunnet friholdes (se forneden). Men udelukkes kan den mulighed ikke, at Lykkesholm oprindelig har ligget i Gislev sogn. Den ligger i dag i den sydlige del af Ellested sogn, og de i Gislev sogn friholdte ugedagsmænd synes alle at være bosiddende i den nordlige halvdel af dette sogn. Endvidere kan bemærkes, at en del af ejerne af Lykkesholm (Sehestederne) har været gravlagte i en tøndehvælvet krypt i Gislev kirke 50). - Ser vi bort fra ugedagsproblematikken vedr. Lykkesholm, kan der i Nyborg len optælles i det mindste o. 35 udensognske ugedagsbønder (især til Juulskov og Broholm).

Nyborglen-undersøgelsen fører os ind på hele problematikken vedr. *udensognske ugedagsmænd.* - I hvor høj grad har den danske adel friholdt ugedagsgørende bønder, der ikke boede i de sogne, hvori de adelsgårde var beliggende, de gjorde ugedage til?

Af ovenstående fremgår klart, at det absolut har været undtagelsen. Men undersøgelsen viser, at 5 % af samtlige i lenet friholdte ugedagsmænd var udensognske. Stikprøveundersøgelser fra Sjælland, Lolland, Falster og Jylland - undersøgelser, der selvsagt må tages med en del forbehold - synes at pege på en nogen højere procent, måske omkring 10 %. Og det kan godt blive til noget på rigsbasis.

Man må regne med, at adskillige udensognske ugedagsmænd er blevet friholdt, uden at man i Rentekammeret har bemærket dette. Hvorvidt lensadministrationen også har overset dette forhold, er - synes det mig - mere tvivlsomt. Man *kan* have været vidende om sådanne ulovlige forhold, men har håbet på, at det ville passere uantastet igennem revisionen 51). Denne har sikkert været særdeles lemfældig. Intet tyder på, at man i Rentekammeret minutiøst har gennemgået afkortningslister, husbondsedler og tingsvidner med henblik på at afsløre udensognske ugedagsmænd. Var man i tvivl om ugedagsmænds sogneforhold, eller

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

havde man en mistanke om, at sognekriteriet ikke var overholdt, sendte man blot en antegnelse til lenet med besked om, at lensadministrationen skulle undersøge, om ugedagsmændene virkelig boede i de pågældende adelsgårdes sogne 52).

Dog må Rentekammeret fra tid til anden have fået oplysning om, at adelspersoner har holdt udensognske ugedagstjenere skattefrie, idet der er bevaret en del missiver til lensmænd, hvori man beder disse om at foretage det fornødne, specielt at udtage stævning mod enten adelspersonen eller de således friholdte bønder. En del af disse tilfælde skal omtales.

Over for lensmand Axel Juel klagede kongen, at adelsmændene ved udskrivningen 1548 friholdt flere tjenere som ugedagsmænd end dem, "som er ugedagsmænd udi samme sogne, hos dem boendes ere". Axel Juel får befaling til på klare registre at "skrive og optegne alle de vore undersåtter af adelen, som ville holde sådanne deres tjenere fri for samme skat og landehjælp. . . . . , på det vi kunne vide os derefter at rette. . . . . " 53). I sept. 1554 faldt kongens rettertingsdom i en sag om nogle fæstebønder i Skåne (Fultofte og Nånæs), som Lauge Brade havde holdt fri for skat, det fastsloges i dommen, at L.B. ikke holdt avl i de pågældende sogne, hvorfor fæstebønderne skulle betale skatten 54). I slutningen af Syvårskrigen (1568) sendte kongen missiver til en del lensmænd i de skånske landskaber om, at en del adelspersoner friholdt flere som ugedagsmænd end dem, som boede i sædegårdssognet, hvorpå de selv holdt avl. Lensmændene skulle undersøge sagen, optegne navnene på de adelsmænd, der har begået denne ulovlighed, og sende bud til Kancelliet for at udtage stævning over hver enkelt, at de skulle møde for kongen og Rigsrådet i midten af februar 1568 55). En sag om ulovlig frihold af nogle Jørgen Rud tilhørende bønder i Nørager, der ikke lå i sognet ved Jørgen Ruds sædegård, lod kongen falde. Bønderne var i den anledning lovsøgte på deres mandhelg 56). 1583, 18. aug., fik Hack Ulfstand befaling til at tiltale Henning og Mogens Gøjes bønder på Lolland, der boede uden for sædegårdssognet, og som er holdt fri for landeskat, "uagtet de ingen særlig bevilling har haft dertil" 57). Omkring 1610 blev nogle Maren Skram til Fårupgård tilhørende ugedagstjenere, der ikke lå i sognet med hendes sædegård, og som hun ved et tingsvidne, udstedt i forbindelse med 1608-udskrivningen, "beholdt kvit og frit", på lensmand Kaspar Markdanners foranledning dømt til at give skat, "efterdi de ikke forhen har været fri af Arilds tid" 58). I mdt. 1641, 1. marts, Halmstad len, findes under summa summarum for Årstad herred en notits om et beløb, der føres til indtægt, fem gårde, "som tilforn har været ugedagstjenere til velb. Gabriel Kruses gård Hiulebjerg, og nu ved dom, formedelst de ikke lå i sognet, er tildømt at give kongeskat med andre landbobønder" 59). 1641 indberettede Tage Thott, lensmand på Malmøhus, at nogle af adelen i Malmøhus len holdt flere bønder fri for skat end dem, der lå til deres rette sognekirke. Kongen bad i den anledning Gunde Rosenkrans og Henrik Lindenov, hvoraf den første var landsdommer i Skåne og begge landkommissarier sammesteds, om at foretage undersøgelse og indsende en besigtelse til Kancelliet 60).

Det er ret vanskeligt at opnå et samlet overblik over, hvor omfattende retsforfølgelsen har været i anledning af friholdte udensognske ugedagsmænd.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det synes hyppigere at have fundet sted i 16. end i 17. årh., hvilket kunne tyde på, at dette misbrug har været i aftagen efter ca. 1600.

Men ved siden af de ulovlige friholdte udensognske ugedagsmænd optræder også "lovligt friholdte". Det drejer sig om de tilfælde, hvor *udensognske ugedagsmænd skatteforskånedes ved kgl. bevilling.* Der er tale om rene dispensationer fra sognekriteriet. Sådanne dispensationer kunne meddeles for en *enkelt* skats vedkommende (den sidst forfaldne); man har her nærmest indtrykket af, at det drejer sig om en slags "tilgivelse" for en begået ulovlighed. For fremtiden skulle den pågældende adelsmands udensognske ugedagsbønder betale skat. Men dispensationen til at friholde udensognske ugedagsmænd kunne også meddeles for *fremtidige* skatter. Den kunne gives efter formlen *"indtil videre"*, i hvilket tilfælde det ud fra brevmaterialet vil være vanskeligt at sige, hvor længe friheden rent faktisk kom til at vare. Eller den kunne være meddelt på en adelspersons levetid. En del eksempler vil illustrere forholdet:

Karine, Anders Gøjes enke, har til sine sædegårde Kærstrup og Kjeldstrup nogle ugedagsmænd, som ligger uden for sognet, og som hun påstår fra Arilds tid har været fri for skat. Kongen eftergiver dem *al den kongeskat, som de hidtil skulle have udgivet,* og som de tiltales for af lensmanden på Ålholm slot, mod at de for fremtiden svarede skat som andre adelens tjenere 61). Erik Griis får af kongen tilladelse til at regne sine bønder i nogle byer i Nørrehalland for ugedagsmænd, så længe han lever og være fri for al kongelig skat, tynge og besværing, skønt de ikke boede i de sogne, hvori Erik Griis' sædegårde lå 62). Men tilladelsen til at friholde udensognske ugedagsmænd kunne også gives på visse betingelser. I 1578, 7. juni 63), meddelte kongen, at hvis Christoffer Pax eller hans ægte livsarvinger blev til sinds at bygge på Strandlenet, måtte de seks til dette "len" (under Holbæk len) hørende gårdsæder i Draverup i Granløse sogn, Merløse herred, regnes for hans og hans arvingers rette ugedagstjenere og nyde samme frihed som andre ugedagsmænd, skønt han eller hans arvinger ikke boede i det sogn. Dog gælder brevet kun, såfremt de virkelig er gårdsæder og de kun, som berettet, svarer rør til landgilde. Oluf Brockenhuus til Hovedstrup (= Rodstenseje, Odder sogn, Hads h.) får af kongen tilladelse til *indtil videre* at friholde sine tjenere i Randlev by for kongeskat ligesom hans ugedagsmænd i sognet med hans hovedgård Hovedstrup 64). Bønderne på de Niels Bild til Ravnholt tilhørende 3 gårde og 4 bol i Allerup skulle *herefter* regnes for hans og hans medarvingers ugedagsmænd til Ravnholt, skønt de ikke lå i samme sogn som hovedgården, men søgte til Ellested kirke, og de skulle nyde samme frihed for skat som andre ugedagstjenere 65). Kongen bevilgede 1582, 12. april 66), at bønderne på tre Otte Thott til Eriksholm tilhørende gårde, den ene i Lengerød og de to i Skier, som ikke ligger i Eriksholms sogn, men i det nærmeste sogn, Basserup, og alligevel bruges som ugedagsmænd, *herefter* må regnes for ugedagsmænd med samme skattefrihed som adelens ugedagstjenere, der bor i samme sogne, som hovedgården ligger i. Alle Axel Ugerup til Allerup tilhørende bønder, der bruges som ugedagsmænd til Allerup (Bare herred), ikke alene de, der ligger i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

samme sogn som Allerup, men også de, der ligger i det nærmeste sogn, må forskånes *for denne gang* for den sidst påbudte skat 67).

De nævnte eksempler på dispensation fra sognekriteriet ved kgl. bevilling er alle fra 16. årh. Kan det betyde, at kongen ikke har meddelt sådanne dispensationer i 17. årh.?

I ovennævnte tilfælde må man vistnok gå ud fra, at de pågældende adelsgårde ikke har haft tilliggender i de sogne uden for hovedgårdssognet, som der er friholdt ugedagsbønder til. Men der findes en del eksempler på, at en adelsgårds tilliggender har strakt sig over flere sogne, i de fleste tilfælde to, i enkelte tilfælde tre sogne. Der er også fundet et par tilfælde, hvor adelsgårdes tilliggender har krydset herredsgrænsen, altså har ligget i to sogne, der lå i to herreder. I sådanne tilfælde synes statsmagten at have accepteret *frigørelse af bønderne i begge sogne.* Det er altså ikke så meget beliggenheden af adelsgårdens bygningskompleks som udstrækningen af gårdens tilliggender, der har været afgørende for skattefrigørelsen af de gården tilhørende ugedagsgørende bønder, selv om man derved ville komme til at krydse sognegrænsen. En del eksempler skal illustrere dette:

Fru Magdalene Reventlow, Hans Holcks enke, fik indtil videre bevilget skatteforskånsel for udensognske ugedagsmænd. Hendes gård, Højgårds tilliggender ligger dels i Grejs sogn (Nørvang herred), hvor Højgård selv ligger, dels i Vindelev sogn, nemlig tredieparten af Fløjstrup mark, hvorfor hun bruger bønderne på sine gårde i Fløjstrup som ugedagsmænd ligesom hendes bønder i Grejs sogn. Hun har derfor begæret, at hendes bønder i Fløjstrup må nyde samme forskånsel mht. skat som adelens ugedagsmænd 68). I et andet tilfælde begærer Else Marsvin, Enevold Kruses enke, at hun "ligesom andre af adelen, hvis gårdes marker ligger i to herreder og sogne", må nyde sine bønder i begge skattefri. Det drejer sig om hovedgården Ryomgård, hvis marker ligger i Sønderhald og Lysbjerg herreder og i Marie Magdalene og Skarresø sogne. Marie Magdalene er Else Marsvins sognekirke, og her har hun én bonde skattefri, mens Skarresø sogn, hvori hun har 6 gårde, ligger nærmere ved hendes gård end Marie Magdalene sogn 69). Ved miss. af 1625, 24. maj 70), bevilgede kongen skattefrihed for Else Marsvins bønder i Skarresø sogn. - Iflg. et tingsvidne (af Vennebjerg herredsting 1641, 6. sept.) er to gårde blevet Jørgen Kruses ugedagstjenere til Kærsgård, "og den gode mands gårds jord såvel som engbjergning ligger såvel i Vidstrup sogn som udi Tornby sogn, og forne den gode mands tjenere har altid været kvit for kongeskat" 71). - Et eksempel på en hovedgård, der har haft sine tilliggender i *tre* sogne, findes i Rammegård (Ramme sogn, Vandfuld herred). Denne gårds tilliggender lå i tre sogne *udenfor* gårdens hjemsogn. nemlig Hove, Dybe og Lomborg sogne, hvoraf de to første lå i Vandfuld, det sidste sogn i Skodborg herred. Tjenerne til Rammegård, der ejedes af Maren Skram, "slår, høster og hjemfører hvert år afgrøden til Rammegård og gør ugedagsarbejde hertil sommer og vinter, så tit de bliver tilsagt lige ved de ugedagstjenere udi Ramme sogn boendes ere". Det fastslås i tingsvidnet: "uden deres hjælp kunne de andre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rammegårds tjenere i sognet ikke være mægtige til at gøre og forrette gårdens arbejde, efterdi de er for få dertil" 72).

Manipulationer i retning af at få åstedsforholdene til at svare til skattebrevenes krav kunne perioden også opvise eksempler på. Det drejede sig om at få *sognegrænserne ændret således, at udensognske ugedagsmænd blev indensognske.* Dette kunne ske ved, at udensognske ugedagsmænd fik tilladelse til at søge til deres hovedgårds sognekirke. Men der haves også eksempler på, at det var selve adelsgården, der "flyttede" til det nabosogn, hvor størsteparten af gårdens ugedagsbønder boede. Da det drejede sig om en ændring af sognegrænserne, måtte statsmagten impliceres i sådanne tilfælde.

Fra 1575 får fru Karine Gyldenstjerne, Holger Rosenkrans' enke, og hendes børn og arvinger på Rosenvold med deres folk og tjenere lov til at søge til Stouby kirke, mens de tidligere ejere af Rosenvold hidtil havde søgt Barit kirke. Skattemæssigt får denne hovedgårds-sogneflytning den konsekvens, at ugedagstjenerne i begge sogne blev skattefrie 73). At man har foretaget en sogneflytning alene med det formål, at en adelspersons ugedagsgørende bønder kunne blive fri for skat, haves der i det mindste ét eksempel på. Kongen bevilgede, at 7 Erik Podebusk tilhørende gårde i Hellelille, der fra Arilds tid har hørt til Hellemagle sogn, herefter må høre til Tybjerg sogn og søge til Tybjerg kirke, *for at de kunne blive fri for skat* og anden besvær ligesom hans ugedagsmænd i sognet ved hans sædegård Hjelmsøgård 74). Nu viste det sig imidlertid, at sognepræsten i Hellemagle kom til at lide et ikke ringe tab ved, at de syv gårde toges fra hans sogn, og derfor flyttedes gårdene tilbage til deres "gamle" sogn. Men Sidsel Oxe, Erik Podebusks enke, fik kgl. brev på, at de syv bønder altid skulle være fri for skat 75). Fra Langeland haves en noget indviklet sag om 3 ugedagsbønder, hvis tilliggender lå i ét sogn, mens de selv af en eller anden grund søgte et andet sogns kirke. Det drejede sig om tre fru Kirsten Norby til Skovgård hørende gårde i Hennetved, ugedagsbønder til Skovgård, hvis tilliggender lå i Humble sogn, hvori Skovgård ligger, mens bønderne desuagtet søgte Lindelse kirke. Da man nu ikke kunne blive enige om, hvilket sogn de nævnte bønders jorder skulle regnes til, befalede kongen, at der skulle tages dom om sogneforholdet, for - som det hedder i miss. af 1626, 30. maj - "at hun, hvis hun er berettiget dertil, ligesom andre adelspersoner kan nyde sine ugedagsbønder skattefri" 76). - At adelspersoner egenmægtigt har "flyttet" gårde til sædegårdens sogn, herpå haves en kendt eksempel fra Lolland, hvor Peder Oxe flyttede en *hel landsby* fra sin rette sognekirke og lagde den under Nielstrup sogn alene med det formål, at bønderne skulle være skattefrie 77).

Men der findes også eksempler på, at personer får tilladelse til at søge en anden kirke på den udtrykkelige betingelse, at de ikke må regnes for skattefrie ugedagsmænd 78). Dette kunne tyde på, at det ikke har været helt ukendt, at man har friholdt bønder, der ikke var ugedagsgørende, blot de boede i adelsgårdens sogn.

At den modsatte bevægelse kunne ske, nemlig at skattefrie indensognske ugedagsmænd kunne blive skattepligtige udensognske fæstebønder, har jeg

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fundet ét eksempel på. Det drejer sig om otte fæstegårde til Rønninge Søgård, der "lå udi sognet med deres husbonde" (hvilket terminologisk må betyde, at de er ugedagsmænd). Rønninge Søgård blev pantsat til Claus Brockenhuus, hvis sædegård var Broholm (Gudme sogn), altså ret langt fra Rønninge Søgård og i et andet herred 79).

4. *Arildskriteriet.*

Vort materiale kan ikke opvise overdreven megen henvisning til skattebrevenes arildskriterium. Respons på dette optræder nærmest i de tilfælde, hvor der er sket uretmæssig beskatning af adelige ugedagstjenere. Således hedder det om bønderne i Skabersø sogn, "som tilforn har været ugedagstjenere til Skabersø-gård og nu er blevet statholderens. . . . . Breide Rantzaus", at de ingen skat har givet "efterdi de *af Arilds tid har været fri,* hvilket de endnu mener fremdeles at ville nyde, fordi de dog så godt som daglig bruges til statholderens gård (Mogen-strup) lige ved de andre ugedagstjenere" 80). Om en vandmølle hedder det, at den af Arilds tid har ligget under en hovedgårds (Ågårds) frihed og altid har været fri for skat 81). Blandt afkortningerne i mdt. 1642, fastelavn, Antvorskov kl. len, findes en notits om afkortning for Christian Friis' tjenere, "som berettes af Arilds tid ingen skat at have udgivet, og efter medfølgende doms formelding er frikendt for skat at udgive".

Men at aldershævd-princippet ikke gjaldt ubetinget, hvis en eller flere af de andre ugedagskriterier ikke har været til stede, kan ses af en sag fra 1561 82), hvor nogle udensognske ugedagsmænd af kongen fritoges for de skatter, de skulle have betalt, men for fremtiden skal betale, uagtet de af Arilds tid har været fri for skat. Man kan også af og til i mandtallene finde bemærkninger om, at personer (ugedagstjenere) af Arilds tid har været fri for skat 83).

Uagtet man må give Fridericia ret i 84), at kongen med 1603-udskrivningen opgav arildskriteriet som forskånselsforudsætning for adelige ugedagstjenere, finder man stadig henvisning hertil efter 1603. At dette var tilfældet med de adelspersoner, der havde brug for en sådan henvisning, kan ikke undre. Derimod kan det godt virke lidt overraskende, at statsmagten i lensmandens skikkelse har anvendt dette kriterium i tilfælde, hvor han mente, at adelsbønder uretmæssig var blevet friholdt for skat som ugedagstjenere. Således tiltalte som omtalt Koldinghuslensmanden Kaspar Markdanner o. 1610 fru Maren Skram, fordi denne friholdt nogle udensognske ugedagsmænd, der arbejdede til hendes hoved-gård, Fårupgård, og han fik ved Tørrild herredsting dom for, at de burde give skat, "efterdi de ikke forhen har været fri af Arilds tid" 85). Dommen viser, at herredsfogden ikke har tolket ændringen i formuleringen af skattebrevets uge-dagsparagraf (tilføjelse af ordene: "de som") derhen, at den skulle kunne tillade etablering af nyt ugedagsforhold.

En tilsvarende sag kendes fra Sjælland 86), og her reagerede den pågældende adelsmand kraftigt imod anvendelsen af argumentation ud fra arildskriteriet. Det drejer sig om nogle Jørgen Grubbe til Vedbygård tilhørende bønder i Nørager og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Halleby, som han brugte som ugedagsmænd til Nøragergård, og som boede i Sæby sogn, Nøragergårds hjemsogn. Nu var Nøragergård i 1629 en hovedgård under opbygning, og derfor var ugedagsmændene "indtagne", dvs. at de tidligere havde givet skat, hvilket også lensadministrationen på Antvorskov kloster tilfulde godtgjorde ved hjælp af tingsvidner. Derfor mente lensadministrationen, og det under henvisning til arildskriteriet i skattebrevenes ugedagspassus, at de ikke kunne være skattefrie, da det jo var godtgjort, at de kort forinden havde betalt skat. Jørgen Grubbe blev rasende, det ligefrem lyser ud af dommen af Sjællandsfar landsting 1629, 9. sept. Hans replik ("skriftlige forsæt") herpå bringes in extenso. Han mente, at herredsfogden, Niels Knudsen i Løve herred, der har fældet dommen på grundlag af arildskriteriet, har forurettet ham, "idet han (N.K.) ikke har agtet eller anset K.M. skattebrev, som formelder, at adelens ugedagstjenere, som bor for deres gårde, de holder avl til, og bor i sognet, som samme deres sædegårde ligger udi, og har været fri af Arilds tid, skal være fri for skat, men anderledes - det han mener - har udtydet brevene, end de indeholder, udidet han slutter, at ingen skal være fri uden ugedagstjenere, som har været fri af Arilds tid, hvormed lader sig anse, at ingen ugedagstjenere, endog de bo i sognet, som sædegården ligger (udi), skal forskånes for skat uden de, som har været fri af Arilds tid, og har med samme hans dumdristighed forringet ham den gamle frihed, som han og andre adelspersoner efter recessen og håndfæstningerne har haft". Interessant er det, at selve dommen ikke bruger ordet "arild", standser lige før denne del af formuleringen optræder i citeringen af skattebrevenes ugedagsparagraf; i stedet for angivelse af arildskriteriet stå blot "etc." 87).

5. *Etablering af ugedagsforhold.*

Som det er fremgået af ovenstående fremstilling, kunne et adeligt ugedagsforhold etableres ved kgl. bevilling, seddel, tingsvidne eller dom 88).

Overgang til adelig ugedagsstatus ved *kgl. bevilling* fandt mest sted i 16. årh., før 1603-ændringen af skattebrevenes ugedagspassus. Denne fremgangsmåde anvendtes kun i specielle tilfælde, aldrig i "normale" tilfælde. Af ovenstående fremstilling vil fremgå, at det ofte drejede sig om tilfælde, hvor personer allerede var gjort til ugedagsbønder, men hvor forholdet måtte anses for at være enten ulovligt (udensognske ugedagsbønder) eller af speciel karakter (ugedagsmænd til adelsgårde med tilliggender i to eller flere sogne, overgang fra udensogns til indensogns ugedagsstatus ved ændring af sognegrænsen).

Sedler om ugedagsfrigørelse træffes første gang ved udskrivn. 1596, Philippi-Jacobi, Tryggevælde len, men må have været anvendt tidligere. Der er bevaret hundredvis af dem. For øvrigt er en meget væsentlig del af dem fra Fyn, især fra Nyborg og Hagenskov len. Fra Nyborg len alene er bevaret flere hundrede. De er udstedt enten af adelspersonen selv ("N.N. manu propria") eller af hans skriver eller ridefoged. En enkelt seddel er udstedt af en sognepræst 89). De meddelelser, der bringes i sedlerne, er meget kortfattede, fx. "N.N. er blevet min ugedagsbonde", almindeligvis med tilføjelse af adelsgården, hvortil personen er

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

blevet ugedagstjener. I øvrigt gør sedlerne ikke meget ud af at give respons på ugedagskriterierne, når bortses fra sognekriteriet. Sedlerne er ofte stilet til lensskriveren eller til "denne seddelviser", dvs. den nye ugedagsmand, der så skulle aflevere sedlen til den lægsmand eller anden oppebørselsperson, der opkrævede skatten. I mange sedler anmodes lensskriveren om, at den pågældende person må blive fri for den påbudne skat eller slettet af skattebogen (den folkelige benævnelse for skattemandtallet). En del af sedlerne er tinglæste 90).

Som bekendt forbød Fiskal II 1635 fremgangsmåden med ugedagsfrigørelse ved seddel og krævede tingsvidne som forskånselshjemmel. Ikke desto mindre anvendtes denne frigørelsesmåde hele perioden ud, selvom der haves eksempler på, at Rentekammeret har krævet tingsvidner indleveret, inden man kunne godtage et nyt, ved seddel etableret, ugedagsforhold.

Tingsvidner som forskånselshjemmel i ugedagsfrigørelsesforhold er en praksis, der synes at gå tilbage til slutningen af 16. årh. Den kan næppe være kendt før 1575-80. Men da der ikke er bevaret mandtaller fra denne tid, kan dette ikke siges med sikkerhed. Heller ikke materialet i brevbøgerne kan oplyse noget herom, idet det ikke altid specificerer forskånselsårsagerne. I hvert fald er det første tingsvidne, jeg har fundet om fritagelse som følge af ugedagsforhold, fra 1589 91), men det har på dette tidspunkt næppe været noget, man har krævet fra lensadministrationens side. Snarere er initiativet hertil kommet fra de pågældende adelspersoner, der ved retsvæsenets implicering ønskede at give etableringen af et nyt ugedagsforhold en særlig retskraft. Vel fra Kalmarkrigens tid begyndte lensadministrationen at forlange tingsvidner som fritagelseshjemmel i ugedagstilfælde 92). I en del tilfælde har adelspersoner først forsøgt sig med en seddel; men hvis lensskriveren krævede "yderligere bevisning", har adelspersonen tilbudt at forskaffe tingsvidne 93).

Tingsvidner giver først og fremmest respons på skattebrevenes sognekriterium, af og til også på arbejdskriteriet. Det synes især at være sogneproblematikken, Rentekammeret har interesseret sig for i de tilfælde, hvor man har sendt antegnelser ud til lenene om ugedagsforhold, der ikke forelå tilstrækkelig oplyste.

Domme. Antallet af de tilfælde, hvor ugedagsfrigørelse sker ved dom, er meget ringere end antallet af ugedagsfrigørelser, der ordnes ved tingsvidneudsagn. Til gengæld findes der i disse domme et glimrende materiale til belysning af ugedagskriteriernes praktiske anvendelse og ugedagsproblematikken i al almindelighed. Domme findes især anvendt i de tilfælde, hvor ugedagsfrigørelsen var af et vist omfang, ofte drejede det sig om et ret stort antal personer. Dommen var jo i sig selv en større sikkerhed for adelspersonen end tingsvidnet, der kunne underkendes af lokal- og centraladministrationen, selvom det yderst sjældent skete, når det drejede sig om ugedagsfrigørelser. En del domme, særlig de mere omfattende, indeholder gengivelser af optagne tingsvidner. Der er bevaret såvel herreds- og birketings- som landstingsdomme vedr. ugedagsfrigørelse.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

6. *Ophør af ugedagsforhold.*
Dette er markeret i meget beskedent omfang i udskrivningsmaterialet. Ordentligvis skulle ugedagsforholdet ophøre med beskatning til følge, når et eller flere af ugedagskriterierne ophørte med at have gyldighed. Men man kan godt have sin tvivl om, at dette er sket i alle slige tilfælde. De registrerede belæg angiver for størsteparten en ændring af besiddelsesforholdene som årsag til, at skattefrie ugedagstjenere gik over til at blive skattepligtige fæstere.

Der kunne fx. være tale om, at en adelsgård ophørte med at have en adelig besidder, fx. hvis den *overdroges til bønder,* hvilken overdragelse efter sin natur kun kunne være af rent midlertidig karakter 94). Eller også forblev gården på adelige hænder, men ophører med at være sædegård, evt. overdrages til en anden adelsmand med sædegård andetsteds 95). Eller også skiftes en adelsgård efter indehaverens død til dennes arvinger, hvoraf ingen residerer på gården 96). At en adelsgård er blevet udlagt til en adelsmands kreditorer med den følge, at ugedagstjenerne til gården er blevet skattepligtige, har jeg fundet et tilfælde af fra Hald len 97); det drejer sig om Nanderupgård, som efter Otte Kaas' afgang "til hans kreditorer er udlagt, så de (9 fæstegårdmænd, 2 fæsteindester og -bol) ej videre regnes for ugedagstjenere, men giver skat efter K.M. brev". Også pantsættelsen af en adelsgård til en anden (udensogns) adelsmand kunne som omtalt foroven medføre skattepligt for ugedagstjenerne.

Det er indlysende, at skattepligt indtrådte i de tilfælde en ugedagsmand fragik den adelsmand, han var ugedagsmand hos, fx. ved bortsalg til anden person af hans gård. Således hedder det i en bemærkning under summa summarum i mdt. 1636, Martini, Hagenskov len: "Nok føres til indtægt af en gård i Hårby, Mikkel Ibsen udi bor, som tilforn var ugedagstjener til Høgsholt 98) og forleden år kom til et andet herskab". I mdt. 1642, fastelavn, fra samme len findes en marginalnote: "Disse tvende halve gårde har været ugedagstjenere til Skovsgård. Er nu kommet derfra, så de er nu ikke længere ugedagstjenere, hvorfor de nu skal give K.M. skat".

Enkelte eksempler på, at der er sket *uretmæssig beskatning* af adelige ugedagsmænd, eller at disse i det mindste er blevet sat i skat, kan formentlig forklares derved, at oplysning om en persons overgang til adelig ugedagsstatus ikke er tilgået lensadministrationen eller de personer, der har opkrævet skatten, på det tidspunkt, hvor opkrævning fandt sted 99).

7. *Beskatning af adelige ugedagstjenere.*
Mht. de almindelige landeskatter har faktisk beskatning af de adelige ugedagstjenere fundet sted to gange under Syvårskrigen (1563 og 1570) og én gang under Karl Gustavkrigene (1657). Det er nok værd at bemærke, at der ikke er sket beskatning af denne kategori under de tre mellemliggende krige, i hvert fald ikke mht. de almindelige landeskatter.

I skattebrevet til 1563-udskrivningen (14. juni) hedder det klart og tydeligt: "Adelens ugedagsmænd, som bor for deres egne gårde, og vore egne, som bor for

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vore slotte, gårde og klostre, skulle give hver 1 dlr", hvilket svarede til halv fæsterydelse ved denne udskrivning. I brevet til 1570-udskrivningen (12. marts) af de adelige ugedagsmænd hedder det, at skatten er bevilget af "Danmarks Riges råder og menige adel og ridderskab, som nu til denne herredag er forsamlet her i København". Hver adelig ugedagsmand, "som sidder for gård eller pløjer og sår, skal give..... to daler, halvparten i daler og halvparten i mønt". Kongen måtte udstede revers på, at denne skat skulle modtages af dem "for en velvillig og underdanigst skænk, som de os på samme tid foræret har, og ikke for nogen pligt, og det skal ikke tilregnes dem for nogen sædvane, og hverken de eller deres efterkommere skulle være pligtige til at indrømme os eller vore efterkommere slig hjælp eller nogen beskatning". I forbindelse med udskrivningen af rigsortsskatten 1657 (fra 1. marts) præciseredes udtrykkeligt, at der ikke skulle være nogen forskånsel i nogen måde uden for det gods, som var ganske øde.

Om adelens ugedagsmænds deltagelse i lokale *kontributioner* hersker der uklarhed, hvilket for en ikke ringe del er forårsaget af formuleringerne i de breve, der hjemlede den slags pålæg (fx. "hver mand", "hver bonde"). Det er betegnende, at der i sådanne breve almindeligvis ikke findes bestemmelse om fritagelse af de adelige ugedagsmænd 100). Jeg har kun fundet ét tilfælde, hvor det udtrykkeligt præciseredes, at adelens ugedagstjenere ikke skulle være fri ved en lokal kontribution 101).

8. *Kongelige ugedagsmænd.*

De kongelige ugedagsmænds beskatningsforhold er i alt væsentligt behandlet foroven i Første Del: SKATTEPLIGT - KATEGORIER, hvorfor det ikke er fornødent med en omfattende behandling på dette sted.

Disse ugedagsmænd betalte, som anført foroven, *halvskat,* i praksis halv fæsterydelse, i hvert fald i de tilfælde, hvor der ikke var foretaget nogen subkategorisering. De kgl. ugedagsmænds halvskat må nærmest betragtes som en *permanent skattenedsættelse* 102). Ophørte en person med at være kgl. ugedagsmand, måtte han give afkald på sin halvskatteret 103). - Ovenfor er nævnt, at de kgl. ugedagsmænd var *skattefrie* ved de tre udskrivninger 1553, 1555 og 1557. *Fuld* skat af ugedagsmænd (eller af personer, der benævntes "ugedagsmænd" eller "brugtes som ugedagsmænd") er præsteret i en del tilfælde, for størstedelen i 16. årh. At dette har kunnet passere i en tid, hvor de kgl. ugedagsmænds halvskatteret var fuldt accepteret, har formodentlig sin årsag i, at det af og til kan have været vanskeligt at afgøre, *hvad* man har forstået ved begrebet "kongelig ugedagsmand". Fuldskatteydere, der mente, at de præsterede ægt og arbejde af nogenlunde samme omfang som de "rette" kgl. ugedagsmænd, fandt det rimeligt, at de også nød denne kategoris halvskatteprivilegium. De "brugtes" jo i virkeligheden som ugedagsmænd 104). Men dette synspunkt er dog ikke altid blevet blankt accepteret fra kongens side 105). Registerkategorisering som kgl. ugedagsmænd praktiseredes af og til rent midlertidigt i de tilfælde, hvor kronbønder blev tilsagt til at præstere bygningsarbejde ved opførelse af kgl. slotte, ladegårde o. lign. 106).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Krav om særlige kriterier (arbejds-, sædegård/avl-, sogne- og arilds-) som forudsætning for anerkendelse som kgl. ugedagsmænd (som tilfældet var med adelens) findes ikke og har heller ikke været nødvendige i betragtning af, at disse ugedagsmænd sorterede under statsmagten. Imidlertid er der adskilligt, der tyder på, at de nævnte kriterier i det store og hele er blevet iagttaget for kronens og gejstlige institutioners vedkommende. Det fortjener at understreges, at den omstændighed, at antallet af kgl. ugedagsmænd gennemgående var ret konstant i mandtalsperioden tyder på, at disse ugedagsforhold gennemgående havde arildskarakter.

Halvskattepraksis af kgl. ugedagsmænd anvendtes også ved naturalieskatter i det omfang, hvor disse virkelig præsterede disse skatter 107). Det samme gjaldt i praksis bådsmandsskatter, uagtet det i missivet herom 108) hed, at ugedagsmændene til kronens slotte skulle give samme bådsmandsskat som andre. De fleste af de mandtaller, hvor de kgl. ugedagsmænd er særskilt specificeret 109), har halvsats for disse. Og dette har åbenbart passeret uantastet gennem Rentekammerets revision. Dog findes der i 1640-bådsmandsskattemdt. fra Halsted kl. len en bemærkning om, at nogle ugedagstjenere kun har givet halv skat, "og efter antegnelses indhold skal give fuld skat" (helt tilbage til 1636). Hovedskatterne 1645 og 1660 er betalt fuldt ud af de kgl. ugedagsmænd; men her var der jo ikke tale om nogen form for kategorisering. Mht. kontributioner er forholdet alt andet end klart, idet der ofte kun er bevaret breve eller regnskaber herom, sjældnere mandtaller med kategoriangivelse. Formentlig er de i de tilfælde, hvor læglægning har fundet sted, indgået i læg sammen med fæsterne 110).

II: GENERELLE FRITAGELSER AF SÆRLIGE GRUPPER AF ORDINÆRT SKATTEPLIGTIGE I SÆRLIGE TILFÆLDE

("Militære forskånsler")

Grupper af personer, der ordinært var skattepligtige, kunne opnå skattefritagelse i særlige tilfælde, nemlig som følge af militære forpligtelser over for statsmagten. Disse fritagelser, der i praksis især kom til at omfatte selvejere, fæstere og tjenestekarle, var en følge af udviklingen af en national hær i Danmark i tiden efter 1614. Denne form for fritagelse kan nærmest sammenlignes med den ret til skattefrihed, som personer i kongens eller statsmagtens tjeneste havde aldershævd på 1).

I 1. bind af sit værk om "Udviklingen af den nationale Hær i Danmark" (1909), der omfatter tiden 1614-1670, har K.G. Rockstroh skildret de forskellige militære ordninger, der etableredes, for at Riget kunne få et passende - og ikke for kostbart - værn af fodfolk og ryttere, bygget på landets egne indbyggere. Det er bekendt, at kongen nærmest indtog en modvillig holdning over for disse især af Rigsrådet støttede bestræbelser, idet han var mere interesseret i penge til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

at lønne hvervede folk for. - De bestemmelser, hvorved det nye *udskrivningssystem* opbyggedes, kom i årene 1614, 1615 og 1621.

Ved 1614-ordningen (Jfr. også 1615-ordinansen) 2) tilvejebragtes et værn på 4000 udskrevne bønder, ganske overvejende selvejere, især i Skåne og Jylland, dog suppleret med kronebønder. Adelen deltog foreløbig ikke i ordningen. Det var statsmagtens agt, at de udskrevne bønder personlig skulle yde militærtjeneste; men der gaves dog den bonde, der var for gammel til at yde tjeneste, mulighed for at stille enten en søn eller en anden dygtig karl i sit sted. Rockstroh har påvist 3), at det hørte til undtagelsen, at bonden selv gik som soldat; han stillede i de fleste tilfælde en søn eller en karl for sig. Denne opfattelse synes at kunne bekræftes af mandtallenes marginalnoter og afkortninger, hvor det gang på gang hedder, at personer *"holder* en soldat" eller "holder soldater" 4).

Alle de udskrevne bønder fritoges for de ydelser, de skulle betale til deres husbond: kongen. Det drejer sig om landgilde, ægt og arbejde, endvidere om *almindelig landeskat,* når sådan påbødes, samt "al anden kongelig tynge" 5). Foruden i 1614-loven var dette fastslået i skattebrevene til udskrivningerne 1618 og 1620 6).

I 1621 ændredes 7) denne udskrivningsmåde, idet man gik tilbage til et i 16. årh. praktiseret system. Ni bønder - selvejere samt kronens og gejstlighedens fæstere - lagdes i læg, som hvert skulle udruste og holde en soldat. Det blev en tjenestekarl, der uden for den militære tjeneste arbejdede på en af lægsbrødrenes gårde og fritoges for almindelig landeskat. Lægsbrødrene derimod opnåede *ingen* begunstigelser mht. landgilde og skat, således at nyordningen for de egentlige bønder i virkeligheden betød en forøgelse af deres offentligretlige forpligtelser. Efter indførelsen af 1621-ordningen ophævedes 1614-loven for så vidt angik udskrivningsmåden

Af officerer og befalingsmænd var der efter de to ordninger i 1614 og 1621 tre grupper 8): 1) *officerer:* kaptajner og løjtnanter. 2) *underofficerer:* fenrikker, sergenter, korporaler, trommeslagere, 3) *adelsburser* eller *friknægte* (gefrejter). For officererne gjaldt, at de var uddannede og øvede krigsfolk. Underofficererne derimod var - i det mindste i perioden 1614-1621 - værnepligtige befalingsmænd, udtagne blandt de udskrevne bønder ("gemene knægte"). Adelsburserne, der som en slags "oversoldater" skulle skydes ind blandt de udskrevne "knægtebønder", 10 i hvert kompagni, var hvervede folk.

For alle de tre grupper gjaldt, at de var *skattefritagne.* Deres "løn" bestod i, at de fik tildelt en gård af kronen 9); størrelsen af denne rettede sig efter deres militære stilling, og de skulle ikke yde nogensomhelst afgifter af den til kronen. I nogle tilfælde dyrkede og beboede officererne m.m. selv gårdene, men det var afgjort undtagelsen. Det almindeligste var, at officers–, underofficers- og adelsbursegårde, i det mindste efter 1621, var bortfæstede; man sagde, at gårdens bruger *"holdt en officer"* (eller en adelsburs). Officeren eller underofficeren blev således husbond i forhold til sin "officerstjener", hvilket betød, at han oppebar herligheden af gården. Denne noget specielle form for fæstemål viste sig at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

rumme en hel del problemer, der for en del måtte tilskrives, at bestemmelserne herom i 1614- og 1621-forordningerne ikke var særlig klare. Disse vil blive behandlet forneden. Men først skal 1621-ordningens videre udvikling kort skitseres.

Med 1621-loven var i det store og hele skabt den hærordning, der bestod perioden ud, dog med en række ændringer, gennemført især i årene 1646-1653. - Lægsstørrelsen, dvs. det antal personer, der skulle stille en soldat, ændredes flere gange. I 1628 nedsattes tallet til 5, altså en absolut stramning af lægsbrødrenes økonomiske forpligtelser, for øvrigt på et tidspunkt, hvor skattebyrden var stærkt voksende. Men efter Kejserkrigen gik man atter tilbage til 9-mandslægget. Fra 1644 krævedes stillet *to* soldater af denne lægsstørrelse. 1646 gik man tilbage til 5-mandslægget.

Indtil 1638 var hele denne nationale hærordning udelukkende baseret på støtte af selvejerbønderne og kronens fæstere. Men i dette år kom adelen med, idet den på stændermødet i Odense gik med til, at der udskreves soldater blandt dens fæstebønder. Denne udskrivning baseredes, ligesom adelens rostjeneste, på hartkorn: 2 karle af hver 300 tdr hartkorn. Det siger sig selv, at disse karle blev skattefritagne.

I årene efter 1646 søgtes etableret en national *rytterhær* til supplering af adelens rostjeneste. Dette skulle foregå ved, at der udlagdes gårde til ryttere, der skulle udrustes af bønderne. Ordningen, der baseredes på hartkorn, kom tilsyneladende først rigtigt til at fungere fra 1649 10). Den udskrevne rytter blev fri for landgilde og skat 11). En fast udformning fik udskrivningen af ryttere først med skabelsen af sognerytterinstitutionen 1652- 53 12); også disse ryttere var fri for skat.

I årene 1652-53 skabtes en ny forsvarsordning, som Riget kom til at kæmpe under i Karl Gustavkrigene 13). Sognerytterordningen, der var en del af den nye forsvarsordning, er allerede nævnt. Endvidere søgtes tilvejebragt et landeværn (en art tvungent hjemmeværn), bygget på sognemandtaller over alle de personer i alderen 16 til 40 år, som ikke sad for gård. *Alle* disse personer skulle principielt exerceres 14). Der forlyder intet om, at de til gengæld herfor skulle være forskånet for skat og anden tynge. Også 1621-landmilitsen blev fornyet ved denne lejlighed gennem forordningen af 1653, 5. maj 15). Ændringerne var ikke så store; man opretholdt lægsystemet, og det var i realiteten stadigvæk tjenestekarle, der optrådte som soldater. Ligesom tidligere var de skattefrie.

Officerer, underofficerer, adelsburser - og deres gårde. Som omtalt foroven bestod officerers, underofficerers og adelsbursers løn i gårde, der var udlagt af selvejer- eller krongodset. Enkelte officerer har selv drevet deres gårde; men som påpeget af Rockstroh 16), var dette afgjort undtagelsen. I mandtalsmaterialet træffer man gang på gang formuleringerne: "N.N. holder officerer", "N.N. giver sin landgilde til officerer", "De bønder, der er bosiddende på de gårde, der holder officerer" og lign.

Det altovervejende flertal af officerer m.m. drev ikke selv de gårde, der var tillagt dem som løn for deres tjeneste. I mange tilfælde har de end ikke boet på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dem, i det mindste ikke regelmæssigt. Den mand, selvejer eller fæstebonde, der sad på gården ved dens overdragelse til en officer eller underofficer, blev ved med at sidde dér, men blot ikke som selvejer eller kronefæster. Han blev "Officerstjener", dvs. officeren eller underofficeren indtrådte som *husbond* og indehaver af gårdens herlighed. Det betød, at han kunne oppebære de indtægter, som gik af gården til herlighedsindehaveren. Officerstjeneren måtte derfor yde sin officershusbond landgilde samt indtægten af ægt og arbejde. Mht. *skatten* af sådanne gårde 17) er det hævet over enhver tvivl, at officersgårde - bortset fra perioden 1634-1636 - var fri for skatter til statsmagten. Men bestemmelsen herom i 1621-ordinansen, eller rettere missivet til denne, er ikke videre klar, hvilket *kan* have afstedkommet visse uregelmæssigheder, der skal omtales forneden. Det hedder i nævnte missive om underofficererne (fenrikker, sergenter m.m.), at de "skulle forordnes og tillægges en god gård af dem, der før har holdt soldater, hvilken de må nyde for deres bestilling og beholde, *ligesom de andre før har haft dem"* (altså de udskrevne befalingsmænd efter 1614-ordningen). Om adelsbønderne hedder det i samme missive, at der til dem skal udtages "10 af de bedste bøndergårde, som er udskrevne for at holde soldater". Bønderne, som skulle holde disse adelsbønder, skulle nyde disse gårde kvit og frit, *ligesom de hidtil og før denne ordinans* (altså efter 1614-ordningen) *har gjort.* Ud fra disse formuleringer kan der ikke herske nogen tvivl om underofficerers og adelsbønders gårdes skattefrihed. Og det fremgår også med al ønskelig tydelighed af marginalnoter og afkortninger i mandtallene fra 1622 og perioden ud.

Noget kunne tyde på, at denne nye husbondtype har villet have mest muligt ud af den gård, han ikke drev, men blot oppebar indtægten af. Rockstroh omtaler 18), at fæsterne klagede over, at officererne pinte dem med for høje afgifter. I 1625 skulle man være nået frem til en ordning, der angik de officerer m.fl., som ikke selv beboede og drev deres gårde, og deres fæstere, således at bønderne (i overensstemmelse med 1621-ordinansen) kom til fuldt ud at yde befalingsmændene indtægten af landgilde, ægt og arbejde, *men heller ikke mere.* Endvidere skulle de i ordningen implicerede bønder have et kammer på gården, hvor befalingsmanden kunne bo, når han ikke var i kongens tjeneste 19).

Når officerstjenerne klagede over, at deres husbønder plagede dem med for høje afgifter, kan dette hentyde til, at det sandsynligvis allerede i midten af 1620'erne i mange tilfælde var lykkedes officererne og underofficererne at *få deres fæstebønder til at betale dem den skat, de jo var fri for at betale til statsmagten.* Vidnesbyrd om denne ulovlige praksis er dog først fundet i mandtalsmaterialet fra slutningen af Kejserkrigen, nemlig fra 1628. Fra nu af og frem til 1634-36 træffes gang på gang i marginalnoter og afkortninger formuleringer om, at officersbønder giver deres officerer både landgilde og *skat* og al anden herlighed. Hvor udbredt denne praksis har været, er det ikke let at danne sig nogen opfattelse af. Kun kan det i høj grad undre, at statsmagten først o 1634 greb ind mod denne ulovlighed. I dette år udgik missive 20) til lensmændene, at skatten af de gårde, som er lagt til officererne over landfolket, ikke skulle "følge

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

officererne", men at lensmændene skulle oppebære officersgårdenes skat på kronens vegne, "ligesom af andre vore og kronens tjenere at oppebære". At der er begået en ulovlighed, fremgår tydeligt deraf, at kongen *eftergiver* officererne den skat, de har tiltaget sig.

For officersbønderne betød denne bestemmelse, at de nu (en kort tid) kom til at betale skat til statsmagten. Økonomisk har det næppe været nogen større belastning, i det mindste ikke for deres vedkommende, der tidligere havde betalt skatten til deres officershusbonder. I begyndelsen af 1636 gennemførte man en ny ordning, hvorved officerstjenerne ikke skulle betale noget *direkte* til deres officershusbonder. Officerer og befalingsmænd sattes nu på fast "traktement" (løn), der ganske vist skulle udredes af indtægten af dem til dem udlagte gårde, men nu skulle indbetales til lensmændene, der sendte pengene videre til landkommissarierne, der så sørgede for at lønne officererne 21). Denne ordning har formentlig været dyr for bønderne 22), og det kan være baggrunden for missivet af 1636, 29. juni, hvorved "de bønder, der er bosiddende på de gårde, der holder officerer og gefrejter, herefter, når nogen skat påbydes, derfor forskånes" 23). Dette blev reglen perioden ud.

Et særligt problem fortjener omtale, nemlig beskatningsforholdene for de personers vedkommende, der på forskellig måde var knyttet til eller i et afhængighedsforhold af dels knægtebønderne efter 1614-ordningen, dels af officerstjenerne, især efter 1621. Både knægtebønder og officerstjenere var jo skattefrie. Det drejer sig om kategorier som indester 24), husmænd og tjenestedrenge hos de skattefriholdte personer. Fulgte disse personer deres "hovedmænd" mht. skattefrihed?

1614- og 1621-lovene giver intet svar på dette spørgsmål. At dømme efter mandtallene synes man almindeligvis at have beskattet sådanne personer. Men der kan dog findes eksempler på, at lensadministrationen har ment de skulle friholdes, mens centraladministrationen havde en anden opfattelse. Fra Varberg len er bevaret et mandtal fra 1619, i hvilket år der ikke udskreves nogen almindelig landeskat, og som kun vedrørte "menige de udskrevne knægtebønder deres indester". Dette mandtal vedrørte 1618-skatten, som de pågældende indester altså ikke havde betalt. Heller ikke af soldaterbøndernes drenge var der blevet taget skat i 1618. - I summa summarum i mdt. 1633, Martini, Tranekær len, er overstreget to poster: "Drenge, som tjener officerstjenerne for fuld løn, 4, gav intet", og "Drenge, som tjener officerstjenere for halv løn, 3, gav intet"; dvs. at Rentekammeret ikke har accepteret denne afkortning. I mdt. 1635, Martini, Lundenæs len, er der foretaget afkortning for 8 indester på selvejergårde, der holder løjtnanter, adelsburser og sergenter - tilsyneladende uden påtale fra Rentekammerets side; i det mindste optræder denne afkortning også de følgende år.

At man imidlertid andre steder har været klar over, at i det mindste indesterne i sådanne tilfælde skulle betale skat, kan udlæses af kategoriseringen i begyndelsen af mandtallet 1618 fra Koldinghus len, hvor det hedder: "Indest

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

(dvs. *hver* indest) på frit jordegods, endog en part af dem er boendes på gårdene med dem, som holdt soldater".

III: GENERELLE FORSKÅNSLER AF ENKELTE GEOGRAFISKE OMRÅDER

Tilbage står at behandle den tredie art af generelle forskånsler: *områdeforskånsel,* dvs. enblocforskånsel af den skattepligtige befolkning i større eller mindre dele af Riget.

Baggrunden for forskånsel (fritagelse, nedsættelse) af enkelte geografiske områder var disses enten midlertidige eller mere permanente skatteuformåenhed. Årsagen til denne kan oftest hentes fra de breve, der hjemlede forskånslen. Detailler skal behandles ved gennemgangen af de enkelte geografiske områder forneden. Men *generelt* kan det siges, at forskånslerne for største delen forårsagedes af momentane eller gradvist udviklende forringelser af det landøkonomiske grundlag, der til syvende og sidst udgjorde fundamentet for beskatningen.

Statsmagtens *sigte* med forskånslen var primært på ingen måde, at den skulle fungere som en art "socialhjælp" til de implicerede skatteydere. Forskånslen var langt snarere et middel, man tog i anvendelse for at *retablere det pågældende områdes skatteformuenhed.* Formålet var således *fiskalt,* hvilket der haves adskillige udtalelser om. Men også *økonomiske,* endog nationaløkonomiske, overvejelser ligger bag statsmagtens villighed til forskånsel i sådanne tilfælde; her er det naturligt at pege på statsmagtens frygt for, at gårde, der i påkommende tilfælde ikke forskånedes, kunne blive øde.

Principielt måtte forskånslen - ud fra statsmagtens synsvinkel - have et sådant omfang og og være af en sådan varighed, at man opnåede det tilsigtede mål: retableringen af skatteevnen. Var dette mål nået, indtrådte principielt fuld beskatning. Flertallet af de geografiske forskånsler har været *tidsbestemte,* idet man har skønnet over, hvor lang tids forskånsel der har været nødvendig i det enkelte tilfælde og anført dette i forskånselsbrevet. Ofte har der dog været mulighed for en forlængelse af denne frist.

Men det fortjener at omtales, at der ved siden af de tidsbestemte forskånsler optræder et ikke ringe antal forskånsler af afgjort mere *tidsubestemt,* ja *permanent* karakter. Dette gælder både større og mindre geografiske områder. Der findes forskånsler, der strækker sig over hele eller største delen af undersøgelsesperioden (Halland, Blekinge, Fur, Vesterlandsfør). Befolkningen i de pågældende områder betalte altså udskrivning efter udskrivning pro persona en lavere skat end befolkningen i den øvrige del af Riget. Disse områder synes således af statsmagten at være blevet accepteret som værende ude af stand til at bære en normalbeskatning. Disse forskånsler har utvivlsomt i de fleste tilfælde været fuldt berettiget. Dog kan man godt i nogle tilfælde nære tvivl om det berettigede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i, at visse områdeforskånsler havde en så permanent karakter, som tilfældet var. Hvor berettiget en forskånsel (fx. nedsættelse til halvskat) end *oprindelig* måtte have været, så kan man ikke undgå at få indtrykket af, at en sådan udskrivning efter udskrivning gennemført forskånsel faktisk er blevet en art velerhvervet rettighed, som befolkningen i et område kæmpede for at beholde. Naturligt er det her at pege på Halland og Blekinges "halvskatteprivilegium", der skal behandles særskilt forneden. Når det gang på gang i brevene om befolkningen i disse landskaber hedder, at de "plejer at give halvskat" eller at de "fra gammel tid kun har givet halvskat", så er dette i sig selv en tilskyndelse for befolkningen her til at søge opretholdt halvskatteprivilegiet, selv ved udskrivninger, hvor befolkningen i det mindste i dele af disse områder utvivlsomt har været i stand til at betale mere, ja, måske betale det fulde skattebeløb. Noget kunne tyde på, at statsmagten fra slutningen af Kejserkrigens tid uden held har sat ind på at bryde denne praksis med enbloc-forskånsel ved at kræve gennemført det *individuelle forarmelseskriterium*, fastslået ved tingsvidner.

Områdeforskånsel i kortere eller længere tid eller mere permanent kom såvel meget store som meget små geografiske områder til del. Den kunne omfatte hele "lande" (Jylland, Fyn, Halland og Blekinge) eller enkelte len i disse 1). Men det kunne også være et enkelt herred (eller flere herreder), et eller flere sogne, en eller flere byer, der forskånedes. Det fortjener endvidere at bemærkes, at en del af de mindre danske øer nød en tilsyneladende tidsubestemt forskånsel.

Områdeforskånslerne hjemledes dels ved de til de implicerede områder udsendte skattebreve, dels ved kgl. breve, som regel i missiveform. Bestod forskånslen i skattenedsættelse, udviste skattebrevene til de pågældende områder lavere satser end i brevene til den øvrige del af Riget 2). Var der tale om total skattefritagelse af et område, modtog dette overhovedet ikke noget skattebrev. Men dette praktiseredes kun under krigsforhold, hvor beskatning var en umulighed (fx. Jylland 1627-29), eller lige efter en afsluttet krig. Forskånsel ved kgl. brev anvendtes foruden i Halland og Blekinge frem til og med 1634 3) mest ved forskånsel af mindre geografiske områder (Lokalforskånsler).

Forskånslen bestod enten i *fuldstændig fritagelse* for skat, hvilket så afgjort var undtagelsen 4), eller i *nedsættelse* af skattebeløbet, således at den enkelte person i et forskånet område betalte mindre end andre personer i Riget. Almindeligvis udgjorde nedsættelsen en bestemt del af normalskattebeløbet, i langt de fleste tilfælde halvdelen af de satser, der var fastsat i normalskattebrevet. Men andre forhold kan findes. I forbindelse med udskrivningen 1646, 30. maj, kan man dårlig nok bruge betegnelsen "normalsats". Satsen var for en selvejer på øerne 6 rdl, i Jylland 4, i Skåne 2 og i Blekinge 3 rdl.

Områdeforskånsel kunne også praktiseres på anden måde end ved at fastsætte skattesatsen til en bestemt del af normalsatsen. Men i disse tilfælde er det vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at afgøre omfanget af den faktiske nedsættelse for den enkelte skattepligtige. - Forskånslen kunne fx. bestå i, at befolkningen i et givet område kunne opnå ret til at betale et *fast beløb* for hele området

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

("ikke skrives for mandtal"), uanset antallet af skattepligtige heri. Denne fremgangsmåde, der utvivlsomt har været en fordel for befolkningen i et sådant område, praktiseredes kun i mindre geografiske områder og synes at være en hævdvunden rettighed for befolkningen her 5). Forskånslen kunne også være udformet således, at et givet område (oftest en ø), uanset antallet af skattepligtige, fik lov til at udgøre et vist antal læg. Der haves i det mindste ét eksempel på, at antallet af læg i et område er blevet nedsat i undersøgelsesperioden.

I årene 1629 og 1630 nedsattes skatten for de jyske bønder i takt med nedsættelsen af landgilden til husbonden. Men denne form for nedsættelse praktiseredes i alt væsentligt kun i disse to år, i det mindste på det generelle plan.

Om område- og lokalforskånsel i det enkelte tilfælde er kommet alle skattepligtige kategorier til gode, er vanskeligt at afgøre, i hvert fald for den periodes vedkommende, hvorfra der ikke findes mandtaller. Forskånselsbrevene i sig selv giver ikke tilstrækkelig oplysning herom. For mandtalsperioden gælder det i en del tilfælde og i hvert fald for forskånslerne i Halland og Blekinge, at de almindeligvis omfattede *alle* skattepligtige personer, som betalte halvt mod normen.

1. *Hallands og Blekinges halvskattepraksis.*

I landskaberne Halland og Blekinge betalte som omtalt indbyggerne i hele perioden 1530-1660 *halvskat,* dvs. gennemsnittet for en person af en bestemt kategori udgjorde kun halvdelen af det, en person af samme kategori betalte i den øvrige del af Riget.

Dette fremgår klart af mandtalsmaterialet *efter* 1600 fra lenene i de to landskaber 6). Satserne i disse mandtaller er enten ligefrem det halve af normalsatsen eller også ordnes nedsættelsen til halvskat gennem afkortningen efter summa summarum. Oftest findes på mandtallenes forside bemærkning om, at der kun ydes halvskat af lenet, ligesom der blandt bilagene er bevaret kgl. breve herom. Også *før* 1600, fra hvilken tid der ikke er bevaret mandtaller, haves så mange vidnesbyrd om halvskat i form af forskånselsbreve, at man vil være berettiget til at kalde halvbeskatningen af disse landsdele for en praksis: *den hallandsk-blekingske halvskattepraksis.* 7).

Denne praksis har tydelig *aldershævdkarakter,* som det fremgår af de i forskånselsmissiverne eller på mandtallenes forside anvendte udtryk. Det hedder almindeligvis her, at befolkningen i lenet "plejer at forskånes for (eller: med) halvskat", "plejer ikke at give mere end halvskat" el. lign. formuleringer, hvori ordet "plejer" indgår. Eller også udtales det, at de altid har været fri for at betale den halve skat 8). I åb. brev 1596, 5, febr. 9), hedder det, at "menige almue i Halland har haft *bevilling* til at give halvskat mod andre undersåtter her i Riget". Og om Blekinge hedder det i åb. brev 1575, 25. juni, 10) at bønderne dér kun skal skrives for halv skat, "fordi det hidtil har været sædvanligt". I miss. 1629, 6. nov. 11), hedder det om bønderne i de hallandsk-blekingske len (Sølvitsborg er dog ikke nævnt), at de "hidtil har været forskånet for halv skat, når skat

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

påbydes", hvorfor de også i år må forskånes for halvparten af skatten. Der kan findes en del andre aldershævd-indicerende udtryk, som dog skal forbigås her. Dog fortjener det at nævnes, at der i et tingsvidne af Bregne herredsting 1648, 30. aug. 12), er optaget ovennævnte brev 1575, 25. juni, udstedt af Frederik II. Et lignende i 1648 citeret brev er 1611 udstedt af Christian IV. At halvskattereglen er en fast indarbejdet rettighed fremgår af formuleringen i ovennævnte miss. af 1631, 5. jan., til Christianopel len; det hedder heri, at lensmanden også *fremtidigt*, når der påbydes skat, skal lade bønderne være forskånet for halvdelen af denne 13).

Halvskattereglen dækker hele undersøgelsesperioden 1530(35) - 1660 (til 1645 for Hallands vedkommende). Den er inden for perioden nævnt første gang i forbindelse med udskrivn. 1535, Fredagen næst efter Vor Frue dag Assumptionis. Ved udskrivn. 1539, Guds Legemsdag, lyder det: "undtagen de af Halland, Blekinge og Lyster skulle hver bonde give 5 mk" (normalsats: 10 mk i mønt). At den også har været praktiseret før 1530, må anses for sandsynligt, uagtet der ikke i de gængse trykte kildesamlinger er fundet noget vidnesbyrd herom.

Generelt gjaldt halvskatteprincippet for de almindelige landeskatter i penge og naturalier 14). I de tilfælde, hvor en naturalieskat konverteredes til penge, var konverteringssatsen i Halland og Blekinge halvdelen af den i den øvrige del af Riget gældende 15). Mht. halvskatteprincippets anvendelse ved de andre skattearter er forholdene lidt uklare. Det står fast, at bådsmandsskatten var helskat. Dette gælder formentlig også rentepengeskatterne, i det mindste i 1650'erne 16) og hovedskatten 1645 17). Om evt. halvskat i forbindelse med kvægligningsskatten 1657 kan intet siges, da der ikke er bevaret mandtaller fra de to blekingske len. Dog er der meget, der tyder på, at den samme år udskrevne måneds- eller rigsortskat i Christianopel len er udskrevet med halve satser 18). Tiendeskatten for 1625 slap i det mindste Christianopel len for, da "kirkernes forråd og indkomst er ganske ringe" (således at man ikke kan klare de nødvendige reparationer) 19).

Mens en områdeforskånsel andre steder i Riget ofte kun kom de agerdyrkende kategorier tilgode 20), gjaldt halvskattereglen i Halland og Blekinge i langt de fleste tilfælde - i hvert fald fra slutningen af Kejserkrigens tid - alle kategorier. Konstaterede undtagelser vedrørte praktisk talt altid tjenestedrenge, således at en tjenestedreng for fuld løn er kommet af med det samme i skat som sin husbond 21). Enkelte gange synes også landhåndværkerne at have betalt fuld skat 22).

Særbeskatningen af de "uvisse personer" i årene 1621 og 1622 synes ikke at være foregået efter ensartede regler i de to landskaber, idet man i nogle tilfælde har gennemført halvskatteprincippet, mens der i andre tilfælde er betalt helskat 23).

De to landskabers adgang til at måtte nøjes med halvskat hjemledes indtil og med året 1634 ved, at "normalskattebrevet" (med de for Riget som helhed gældende satser) suppleredes med kgl. brev, som regel i missiveform. Fra 1635 og perioden ud (for Halland til og med 1644) var hjemmelen skattebreve til de

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hallandsk-blekingske len, udstedt med satser, der for alle kategoriers vedkommende var halvt så store som i skattebrevene til den øvrige del af Riget.

En undersøgelse af det tidsmæssige forhold mellem det enkelte forskånselsbrevs udstedelse og udstedelsesdato og termin i det relevante skattebrev er ganske lærerig. Det viser sig 24) - hvilket nok ikke kan undre - at forskånselsmissivets datum er *senere* end skattebrevets udstedelsesdato; ja, i langt de fleste tilfælde ligger missivets datum nær op ad den i det relevante skattebrev anførte betalingstermin, i flere tilfælde 25) endog *senere* end denne. Supplerer man nu disse oplysninger med tinglæsningspåskrifter på de - ganske vist få - originaler af skattebreve, der er bevaret 26), vil man i disse tilfælde se, at der er forløbet fra ca. 3 uger til godt 1 1/2 måned mellem tinglæsningsdato og udstedelse af forskånselsmissive. Tinglæsning af disse forskånselsbreve har også fundet sted. Således er miss. 1629, 10. dec. vedr. skatten s.å., Martini, til Varberg len tinglæst 9. og 11. febr. 1630, og miss. 1630, 23. nov. (1630, Martini) til Halmstad len den 7. og 8. febr. 1631, til Varberg len (samme miss.) 17. febr. 1631.

Heraf må man kunne drage den konklusion, at skattebrevene indtil og med året 1634, som jo alle lyder på helskat, *virkelig er tinglæst med helskattesatser.* Bønderne, der i høj grad har betragtet deres halvskatteprivilegium som en art velerhvervet rettighed, har naturligt nok reageret imod skattebrevets krav om, at de skulle betale fuld skat og har gennem deres lensmand anmodet om at måtte nøjes med den halvskat, de rent faktisk *altid* har betalt. Af og til, men langtfra altid, har de ledsaget deres anmodning om forskånsel for halvskat af en række konkrete, ofte rent aktuelle årsager til, at de behøvede forskånsel 27). Dette har statsmagten konsekvent måttet tage hensyn til. Men af forskånselsmissivernes dato fremgår jo ganske tydeligt, at bønderne i adskillige tilfælde må have indbetalt deres skat - med *halve* satser - førend de af statsmagten fik tilladelse til at måtte forskånes med halvskat. Ja, først 3-4 måneder senere har de på tinge fået oplysning om, at kongen har forskånet dem for halvskat.

Den anvendte fremgangsmåde med udsendelse og forkyndelse af helskattebreve, som så på bøndernes begæring korrigeredes ved hjælp af forskånselsbreve om halvskat, er, synes det mig, noget nær *symptomatisk for statsmagtens stilling til den hallandsk-blekingske enbloc-forskånsel* i tiden frem til 1635. - Rent principielt har man næppe fra statsmagtens side kunnet acceptere en kollektiv forskånsel, tilmed en permanent, af så store områder, som tilfældet var her. Selv ved den generelle forskånsel af Jylland i 1629 og 1630 differentieredes skattebeløbene, idet de nedsattes efter en konstatering af hver *enkelts* aktuelle skatteevne. Det skal gerne medgives, at Halland og Blekinge var nogle af de økonomiske dårligst funderede dele af det daværende danske Rige. Men der var, som påpeget af Arent Berntsen 28), *forskelle* fra egn til egn, hvilket i sig selv betingede lokale differentieringer af skattebeløbet. Statsmagtens standpunkt var klart nok: de, der ikke formåede at betale fuld skat, men kun kunne yde halv, måtte forskånes med tingsvidne. At der i Halland og Blekinge var mange skatteydere, der nødvendigvis måtte forskånes med halvskat, var hævet over

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

enhver tvivl. Men det var ligeså utvivlsomt, at der var adskillige, der kunne yde mere, evt. fuld skat.

Det kan derfor nok undre, at man ikke fra statsmagtens side i disse to landskaber krævede gennemførelse af det individuelle forarmelseskriterium, hvorved kun de, der trængte til forskånsel, fik denne, mens resten betalte fuld skat. Det gjorde man andre steder i Riget 29). Der har været spredte tilløb hertil i Halland og Blekinge, eller til, at man ikke uden videre har villet acceptere halvskat som en kollektiv praksis i disse to landskaber. I et miss. 1559, 17. april 30), til lensmændene på Sølvitsborg og Lykå (Blekinge) samt Varberg (Halland) hedder det, at disse skal "handle" med bønderne, der tidligere kun har givet halvskat, "med bedste lempe og ramme kongens gavn", hvilket vel må betyde, at man ikke uden videre vil acceptere halvskat som en bønderne tilkommende ret. Et andet brev af 1576, 2. april 31), til Halland og Blekinge vedrørende tilladelse til at måtte nøjes med halvskat, meddeles blot ad gratiam, idet det udtales, at befolkningen i disse landskaber *indtil videre* kun skal svare halvskat, når andre giver helskat. I et forskånselsmiss. 1626, 24. febr. 32), til bønderne i Halmstad, Varberg og Christianopel len præciseredes det, at de "denne ene gang" må nøjes med at svare halvskat. I et andet miss. 1631, 9. dec. 33), angående nogle sogne, der har lidt skade af mus på marken, understreges det, at lensmændene nøje skal påse, at kun de forskånes, som har lidt stor skade af musene. Og at det kunne lade sig gøre ligefrem at ophæve en - formodentlig ældgammel - ret til skatteforskånsel, fremgår af miss. 1636, 27. okt. 34), vedrørende et område (?) i Varberg len, der gik under benævnelsen "Kong Valdemars indgift", som hidtil havde haft ret til at yde halvt mod de andre bønder i lenet (altså i virkeligheden kvartskat); for fremtiden skulle de 42 stedegårde, 2 halve stedegårde og 3l indester 35) præstere samme skat som andre kronens bønder dér, "da de er ved samme formue som kronens andre tjenere dér".

Men dette var som sagt kun spredte tilløb til at kæmpe imod en veletableret praksis. Når man ikke fra statsmagtens side stillede kravet om, at den generelle (kollektive) forskånsel af de to landskabers befolkning skulle ophøre, og forlangte, at de, der trængte til forskånsel, skulle søge denne ved forhvervelse af tingsvidner, så er årsagen egentlig ikke vanskelig at få øje på: *den permanente enbloc-forskånsel for halvskat var en ældgammel, velerhvervet rettighed for befolkningen i Halland og Blekinge,* et privilegium, statsmagten nolens-volens måtte respektere. Udskrivning efter udskrivning forskånedes befolkningen, fordi, som det hed i største delen af forskånselsbrevene, den "plejede for halvskat at forskånes".

2. *Jylland 1629 og 1630*

Den rent midlertidige forarmelse af de jyske bønder, der var en følge af besættelsen af de kejserlige tropper 1627-1629, måtte nødvendigvis medføre en temporær lettelse af bøndernes afgifter. I masser af tilfælde havde der fundet plyndringer sted eller var der blevet pålagt kontributioner til underhold af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

besættelseshæren. Tingsvidnematerialet afslører med al ønskelig tydelighed, at i store områder var marker enten slet ikke blevet tilsået eller kun tilsået i ringe grad, og at kreaturer var blevet frarøvet bønderne 36). Det forekom derfor helt indlysende, at bønderne i sådanne tilfælde *måtte* fritages for at betale den fulde landgilde; der måtte finde en lokalt bestemt *nedsættelse af landgilden* sted. Skete dette ikke, ville følgen formentlig blive en voldsom stigning i antallet af ødegårde. Dette midlertidige nedslag i landgilden førte en - ligeledes midlertidig - nedsættelse af skatten til statsmagten med sig.

Forhandlingerne herom førtes mellem konge og Rigsråd i sensommeren 1629 37), og der synes at være enighed om nødvendigheden af denne omfattende generelle forskånsel. Hvem der har fået ideen om at sætte skatten i forhold til landgilden, er det vanskeligt at udtale sig om.

1. oktober 1629 udskreves en enkeltskat i Jylland, mens der i den øvrige del af Riget udskreves en dobbeltskat. Det hedder i skattebrevene til de jyske len (med ord, hentet fra rigsrådsbetænkningen af 5. sept.): "på det de fattige og forarmede for sådan tyngsel forskånes, skulle dermed således forholdes, at ligesom hver bonde kongen eller sin husbonde hel, halv eller ingen landgilde formår at udgive, så skulle og med skatten samme proportion holdes". Altså: en nedsættelse af landgilden til et bestemt forhold af fuld landgilde medførte automatisk en nedsættelse af skatten i samme forhold. Fritagelse for landgilde betød fritagelse for skat. Også ved den 1630, 10 sept., udskrevne skat åbnedes der mulighed for, at skatten i Jylland kunne lignes på samme måde.

Hvor meget landgilden - og dermed skatten - måtte nedsættes i årene 1629 og 1630, måtte bero på et *skøn over, hvor stor forskånsel befolkningen i hver enkelt geografisk lokalitet nødvendigvis måtte have,* for at den økonomisk kunne komme på fode igen. Dette skøn måtte først og fremmest udøves af bøndernes husbonder. Rent praktisk ordnedes det på den måde, at der på kronens og de gejstlige institutioners gods blev udnævnt *kommissarier,* der fastsatte omfanget af nedslaget i landgilden i det enkelte lokale tilfælde. For adelsbøndernes vedkommende gjorde man - naturligt nok - brug af bestemmelsen i Fiskal I 1628 om adelens ret til at ligne egne tjenere; det er første gang denne bestemmelse blev taget i anvendelse i denne del af Riget, og den synes at være blevet anvendt af praktisk talt alle de jyske adelspersoner.

Til kommissarier til landgildeafligning 38) på kronens og det gejstlige gods i Jylland udnævntes otte personer, to i hvert af de jyske stifter. Det blev Albret Skel og Gunde Lange i Ribe stift, Jørgen Skel og Kristian Holck i Århus stift, Otte Skel og Kristen Thomesen Sehested i Vendelbo stift og Mogens Kaas og Knud Gyldenstjerne i Viborg stift 39). Fra de to første kommissariater er bevaret *indberetninger* til Kancelliet; af disse vedrører Jørgen Skels og Kristian Holcks indberetning, dateret Randers 1629, 1. nov., kun købstæderne, kapitlet i Århus og præsterne i stiftet 40). Albret Skels og Gunde Langes indberetning, dateret Holstebro 1629, 4. okt. 41), indeholder gode oplysninger om, hvorledes kommissarierne har løst deres opgave. De har til Holstebro kaldt repræsentanter for

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvert enkelt len: lensmænd, skrivere og ridefogder. Men derudover er også indkaldt nogle af bønderne fra de enkelte len. Lensadministrationen i hvert len er så mødt op med en "skriftlig optegnelse, hvad enhver gård og by fejler udi deres sæd, og hvad fæ, heste og hopper enhver har". I disse "optegnelser" har kommissarierne så marginalt markeret ("i broden tegnet"), "hvilke byer og gårde som skal give fuld skyld, så og hvilke som skal afslås, og hvor meget det er, de skal afslås, så og de, som ere forskyldet, hvad dem årlig af deres landgilde på K.M. nådigste behag kan eftergives". Af disse kommissarieoptegnelser sendtes derpå af de enkelte lensmænd renskrifter til Kancelliet, hvorpå de fik kgl. stadfæstelse 1630, 11. jan. 42). Man tør vel formode, at proceduren har været nogenlunde den samme i de resterende tre stifter, hvorfra der ikke er bevaret indberetninger vedr. bondestandens landgildeafligning.

Resultatet af lensadministrations, bønders og kommissariers arbejde er de for årene 1629 og 1630 bevarede lensjordebøger og skattemandtaller (samt bilagene til disse), et materiale, der på en række områder er særdeles illustrerende. *Lens-jordebøgerne* er opbygget således, at de angiver, hvad hver enkelt person skal give i årene 1629 og 1630. Man kan så sammenligne med et "normalår", fx. 1625 eller 1626. Af og til (fx. i Hald len 1629 og 1630) er der to kolonner på hver side, hvoraf den første rummer normallandgilden, den anden hvad der fragår i denne; trækkes anden kolonne fra første, har man 1629-landgilden. Der kan også, som i Koldinghus len 1629, angives sogn for sogn, hvor stor en del af skylden der gives. Jordebøgerne er forsynet med påskrift om, at nedsættelsen af landgilden er sket efter kommissariernes anordning (el. lign. udtryk) 43). Mht. *skattemandtallene* er der en væsensforskel mellem dem fra 1629 og 1630. De fra førstnævnte år er detaillerede og helt igennem bygget på landgildeafligningen for hver enkelt person (differentierede, individuelle ydelser, angivelse af forholdstal). 1630-mandtallene har for største parten normal-opbygning - altså uden differentierede, individuelle beløb - blot med angivelse af, hvilke der er på fx. halv skat, og hvor mange der er fritagne for skat. Når man så hertil føjer, at summa summarumsbeløbene i 1630-mandtallene i alle tilfælde er væsentlig højere end i 1629-mandtallene 44), kan man tillade sig at konkludere, at 1629-nedsættelserne har båret frugt allerede året efter i flertallet af de jyske len. Det har i disse len simpelt hen ikke været nødvendigt at anvende skattefastsættelse efter landgildeafligning i året 1630.

Materialet - især det fra 1629 - er som nævnt særdeles illustrerende på en række områder og fortjener så afgjort en mere indgående behandling end den, der gives i det følgende 45).

De *differentierede,* individuelle ydelser og angivelse af forholdstal (relation til fuld landgilde eller skat) i det samlede jyske mandtalskorpus fra 1629 samt de fine landgildeoplysninger, der kan hentes især fra bilagsmaterialet (adelsligningssedler, lægssedler fra gejstlige institutioner) muliggør undersøgelsen af fx.: a) *Satsmønstret,* dvs. graden af satsernes differentiering, b) *Geografiske eller lokale forskelle* mht. forskånslernes omfang, c) *Forskelle* i henseende til *husbondfor-*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hold (krone-, gejstlige institutioners og adelstjenere) og d) *Adelens ligning* af deres bønders skat i årene 1629 og 1630.

a. Betragter man 1629-mandtalskorpusets satsmønster, kan man iagttage forskellige grader af differentiering fra len til len, undertiden fra herred til herred inden for samme len. Nogle len har anvendt ganske få satser 46). Det almindelige synes at være, at man for kronefæsternes vedkommende har anvendt fra 10 til 20 satser 47). I ét len, Hald 1629, er optalt ikke mindre end 218 forskellige satser for gårdmænd og indester; heraf optræder ca. 100 satser kun én gang.

Samler man alle i mandtallene og bilagene anvendte satser, vil man selvsagt finde beløb, der går igen, en art "normalsatser". Det drejer sig om beløb, angivet i *rigsdaler* (hele og halve, halvanden, to; men tilsyneladende aldrig over to rdl), *sletdaler* (2/3-rigsdaler, hele og halve, svarende til henholdsvis 4 og 2 mark), *rigsort* (ort) (1/4-rigsdaler, hele og halve, halvanden, toenhalv, tre og treenhalv) og *mark* (sletmarken a 16 skill., hele og halve. Mangefold af marken falder sammen med den halve og hele sletdaler, den halve rigsdaler). Beløb, udtrykt i *skilling*, forekommer i udstrakt grad, men - ses der bort fra Hald len - svarer det store flertal af disse skillingsbeløb til kombinationer især af marken og orten 48).

b. *Geografiske* eller *lokale forskelle* mht. forskånslens omfang er let påviselige i materialet. En undersøgelse heraf kan gennemføres på basis af hele *len*, der sammenlignes med andre len, eller på basis af *herreder* (birker) eller *sogne* inden for det enkelte len 49).

En undersøgelse af forskånslens omfang, taget len for len, er forholdsvis let at gennemføre. Man behøver blot at tage et lens summa summarum for 1629-skatten og sammenligne den med lenssummen for en "normal" enkeltskat, fx. 1626, 8. maj 50). En tilsvarende undersøgelse kan selvfølgelig foretages for 1630-skattens vedkommende, hvilket dog ikke er gjort. Man kan så for hvert enkelt len udregne, hvor stor en del af en enkeltskat 1629-skatten udgør. En sådan undersøgelse er gennemført for nedenstående len i 1629:

Enkeltskatterne:

Len:	1629	1626, 8. maj	1629 i % af 1626
Koldinghus	577 rdl	2138 rdl	27.0
Ørum	365 rdl	1305 rdl	28.0
Riberhus og Møgeltønder	1535 rdl	2053 rdl	74.8
Mariager kl.	104 rdl	284 rdl	36.6
Silkeborg	189 rdl	565 rdl	33.5
Skanderborg og Åkær	808 rdl	2175 rdl	37.2
Århusgård	228 rdl	723 rdl	31.5
Lundenæs	809 rdl	1433 rdl	56.5
Ålborghus	717 rdl	2767 rdl	25.9
For alle 9 len	5332 rdl	13443 rdl	39 %

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

For de 9 len, der dækker alle dele af Jylland, bliver resultatet således, at enkeltskatten 1629 har indbragt ca. 40 % af det, en enkeltskat skulle indbringe i de nævnte len.

En *herredsundersøgelse* 1629 er gennemført for herrederne i Hald og Ålborghus len, en *sogneundersøgelse* for sognene i Åkær len.

Hald len. Gennemsnitsbeløb for kronens gårdmænd (fæstebønder) og indester. (Hovedmand og indest regnes for én i de tilfælde, hvor der er anført ét beløb):

Herred:	Antal beløb:	Gennemsnit:
Lysgård	21	27 skill.
Fjends	82	46 skill.
Rinds	106	45 1/3 skill.
Medelsom	32	19 skill.
Nørlyng	14	23 skill.
Nørreherred/Mors	69	83 3/4 skill.
Sønderherred/Mors	152	85 1/2 skill.

Det bør nok bemærkes, at mens Morsbønderne noget nær har været i stand til at betale den fulde skat (= 96 skill.), har bønderne i Medelsom herred kun kunnet betale 1/5 rdl.

Ålborghus len. Gennemsnitsbeløb pr. gård af kronetjenere (Mandtallet har én sats for hovedmand og indest):

Herred:	Antal beløb:	Gennemsnit:
Fleskum	109	46 1/2 skill.
Hindsted	23	60 skill.
Års	42	53 skill.
Slet	65	49 skill.
Hornum	25	33 1/2 skill.
Kær	50	50 skill.
Hvetbo	17	77 skill.
Hals birk	30	39 skill.

Her er udsvingene ikke så kraftige som i Hald len.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Åkær len. En sogneundersøgelse:

Sogn:	Gennemsnit for Jordegne:	Fæstere:
Hvilsted	48 skill.	24 2/3 skill.
Tørrild	58 2/3 skill.	31 3/4 skill.
Hundslund	41 1/2 skill.	18 3/4 skill.
Uld	74 skill.	39 skill.
Odder	61 skill.	25 1/2 skill.
Tvenstrup	56 skill.	22 2/3 skill.
Nølev	32 skill.	21 1/4 skill.
Saksild		20 skill.
Bjergager	48 skill.	20 2/3 skill.
Randlev	38 1/2 skill.	19 1/4 skill.
Halling		17 1/4 skill.
Gosmer		21 skill.
Ørting		19 skill.
Gylling		29 skill.
Alrø	skattefrie	
Falling	44 skill.	24 1/3 skill.

Gennemsnit for hele lenet bliver for jordegne bønder: 50 1/4 skill., for fæstebønder: 23 2/3 skill. Hertil kan føjes, at 54 jordegne bolsmænd i gennemsnit betaler hver 15 3/4 skill., altså mindre end 1/3 af den jordegne bondes gennemsnitsydelse.

c. En undersøgelse af *forskånslens omfang for de enkelte husbondkategorier: Kronens, gejstlige institutioners og adelens bønder* med en sammenligning af gennemsnitsbeløb for hver enkelt husbondkategori lader sig gennemføre i de fleste tilfælde, omend en sådan undersøgelse er meget tidsrøvende 50a). Den er gennemført for enkelte lens vedkommende, hvor materialet til undersøgelsen kan hentes direkte fra mandtallene uden inddragelse af bilagsmaterialet.

I Ålborghus len 1629 svinger gennemsnitsydelsen for tjenere, tilhørende klostre, hospitaler, kanonikater samt præstetjenere mellem 15 og 61 skill. pro persona for den enkelte gejstlige institution eller præst; gennemsnittet bliver for lenet som helhed 31 3/4 skill. Lenets kronetjenere yder i gennemsnit ca. 1/2 rdl. For adelstjenernes vedkommende kan der ikke gives noget gennemsnit.

I Hald len betaler på øen Mors Mariager kl.s tjenere i gennemsnit 73 skill., Dueholms 60 skill., mens Vestervig og Asmild klostres tjenere kan nøjes med 33 skill. Gennemsnittet for samtlige gejstlige institutioners tjenere bliver 54 skill. En undersøgelse af 24 adelspersoners 222 tjenere på Mors giver et gennemsnit på 41 1/2 skill. for en adelsfæster; det store flertal af beløbene ligger mellem 33 og 48 skill. Men det fortjener at nævnes, at gennemsnittet på 41 1/2 skill. er mindre end halvdelen af gennemsnittet for kronetjenere på Mors, som betaler 84 skill.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Mdt. 1629 fra Bøvling len giver sogn for sogn *forholdstal* for kronetjenere, gejstlige institutioners 51) og adelstjenere. Der arbejdes med 1/4-, 1/3-, 1/2-, 2/3 og 3/4-skat. I enkelte sogne findes to satser for adelstjenere. Gennemgående er kronetjenere dem, der får mindst nedsættelse, mens gejstlige institutioners og adelstjenere nogenlunde ligger på linie med hinanden.

I Riberhus og Møgeltønder len yder 1896 lensbønder, tilhørende kategorierne fæstegårdmænd, bolsmænd, indester og bolsindester i gennemsnit 60 1/2 skill., mens 36 adelstjenere af samme kategorier præsterer 37 1/3 skill. pro persona, altså en ganske betragtelig forskel.

I Ørum len 1629 betaler Vestervig klosters 218 gårde, 66 1/2 indester og 2 møllere i lenet kun 48 rigsdaler i skat, hvilket giver et gennemsnit på kun 16 skill. pro persona, alle kategorier under ét.

d. Foroven under SKATTELIGNING er generelt behandlet adelens fra 1628 hjemlede ret til at ligne egne tjenere. I nærværende forbindelse skal specielt omtales *adelens ligning* af deres egne bønder i overensstemmelse med den nedsættelse af landgilden, den enkelte adelsperson nødvendigvis måtte give sine bønder 1629 og 1630 ("afligningen").

Adelsligningssedlerne rummer gode muligheder for at følge ligningen af skatten i overensstemmelse med nedsættelsen af landgilden. Ganske vist rummer de fleste af disse sedler blot de nøgne skattebeløb. Men der er dog bevaret et ganske betragteligt antal adelsligningssedler, der ved siden af de i dem anførte skattebeløb rummer oplysninger om landgilden, idet det kan være anført, hvor stor en del af fuld landgilde (halv, trediepart, de to parter = 2/3, de tre parter = 3/4, fjerdepart) de implicerede personer betaler 52). Der findes også en del adelssedler, hvori er anført den faktiske landgilde 1629 (1630) i persiller og kvantum, af og til kombineret med oplysning om, hvor stor del af den normale samlede landgilde 1629-landgilden udgør 53). Nogle adelsligningssedler fortæller, at landgilden er fastsat på grundlag af en synsforretning eller ved en art forlig med bønderne 54). En del adelsligningssedler har været tinglæste 55).

Efter skattebrevets ordlyd skulle 1629- (og 1630) landgilden, der i det store flertal af tilfælde blev nedsat i forhold til normallandgilden, danne basis for fastsættelsen af skatten. Følger vi skattebrevets ord, skulle fx. en halvering af landgilden betyde en halvering af skatten, en trediedel landgilde skulle betyde en trediedel skat o.s.fr. En gennemgang af største parten af de adelsligningssedler, der rummer både landgilde- og skattesatser, har givet til resultat, at det i langt de fleste tilfælde er sådan, at personer af samme kategori, der får samme landgildenedsættelse, betaler samme skattebeløb. Undtagelser fra denne regel er ret få 56). Det almindelige indtryk ved gennemgangen af samtlige adelsligningssedler er, at *differentieringen af adelstjenernes skattebeløb er ret ringe* og på ingen måde kan sammenlignes med differentieringen af kronetjernes skattebeløb.

Bortfald af landgilde betød iflg. skattebrevet, at man slap for skat. På hundredvis af adelsligningssedler oplyses, at adelstjenere ikke har betalt landgilde og derfor heller ikke skal betale skat. En del af disse sedler er tinglæst 57); men det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

almindeligste har vistnok været, at man har taget tingsvidner i sådanne tilfælde. Der er - ejendommeligt nok - fundet en del tilfælde, hvor adelspersoner (eller deres fogder) har sat bønder i skat, som de helt har fritaget for landgilde 58).

Når en del præster i Ørum len i 1629 og 1630 selv - i lighed med, hvad adelspersoner havde ret til - har sat deres tjenere i skat, er dette ikke helt i overensstemmelse med skattebrevet. Normalt sorterede dette under de kgl. kommissarier 59).

3. *Mindre geografiske områder (Lokalforskånsler).*

Brev- og mandtalsmaterialet rummer adskillige eksempler på forskånsel af større eller mindre dele af enkelte "lande", fra hele len ned til byer og øer. Langt de fleste af disse lokalforskånsler vedrørte så små områder som sogne og byer samt småøer. Ikke så sjældent var det kun en enkelt husbondkategoris (fx. kronens eller gejstlige institutioners) bønder, der forskånedes. At dømme efter de opnoterede tilfælde synes disse forskånsler at være noget ujævnt fordelt over de enkelte dele af Riget. De optræder tættest i de skånske landskaber og i Vest- og Nordjylland, i nogen udstrækning på den sjællandske øgruppe, i betydeligt ringere omfang i Østjylland; den fynske øgruppe synes at være den del af Riget, der kan opvise det ringeste antal forskånsler.

Årsagerne til disse forskånsler fremgår almindeligvis tydeligt af de kgl. breve, hvorved forskånslen meddeltes. I alt væsentligt kan de henføres til to hovedgrupper: a) *miljø - eller naturgivne,* dvs. naturens indvirken på erhvervsmulighederne (misvækst, ringe sæd, sandflugt, oversvømmelser, kvægsyge og -død, ringe fiskeri) *eller:* b) forskellige former for *besværinger* og *byrder, pålagt bønderne af statsmagt eller øvrighed* (indkvartering af soldater, behusning og bespisning af kongens folk på rejse, arbejde på kgl. slotte og fæstninger). Hertil kan komme forskånsler som følge af krigshandlinger: plyndringer, rov, afbrænding af gårde, tilførsel til fjendens tropper. Men lokalforskånsel i sidstnævnte tilfælde var sjælden; langt de fleste af den slags forskånsler var tingsvidnehjemlede enkeltforskånsler. Til førstnævnte årsagsgruppe må regnes så godt som alle område- og lokalforskånsler i Nord- og Vestjylland og en væsentlig del af dem i de skånske landskaber. Til sidstnævnte årsagsgruppe kan - så vidt det kan konstateres - det store flertal af område- og lokalforskånslerne på den sjællandske øgruppe samt en væsentlig del af dem i de skånske landskaber henregnes.

Den *tidsmæssige udstrækning* af disse forskånsler synes afpasset efter styrken og intensiteten af de forhold, der har foranlediget dem. Forhold eller foranstaltninger, der kun rent midlertidigt svækkede skatteevnen, kunne efter statsmagtens opfattelse ikke begrunde længere tids forskånsel. På den anden side måtte især visse arter af naturgivne eller miljømæssige oftest gradvise forringelser af de implicerede bønders erhvervsgrundlag ligesom af sig selv gøre mere tidsubestemte, ja så at sige permanente forskånsler naturlige 60). Sagt med andre ord: der var trangssituationer, hvor man ret sikkert kunne skønne over, hvor lang tids forskånsel der var nødvendig for at retablere godsets evne til at bære privat- og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

offentligretlige byrder. Og der var andre tilfælde, hvor et sådant skøn meget vanskeligt kunne udøves. - Område- og lokalforskånslerne, der i de fleste tilfælde hjemledes ved kgl. brev, hvis da ikke de havde aldershævdkarakter 61), var således *tidsbestemte* (varigheden heraf fastslået i forskånselsbrevet), ofte med mulighed for forlængelse af den bevilgede tid, eller *tidsubestemte,* meddelt under formlen "indtil videre", "indtil vi anderlededes betænkendes vorder" eller "ad gratiam (regis)" - på K.M. nådigste behag.

Som omtalt i indledningen til dette afsnit praktiseredes forskånsel af mindre geografiske områder *enten* derved, at disse fik deres skattebeløb nedsat til halvdelen af det, den øvrige del af Riget skulle betale 62), *eller* ved, at et område skulle betale et fast beløb, uanset antallet af skattepligtige personer i området, *eller* ved, at et område (fx. en ø) „ikke skreves for mandtal", men fik lov at måtte skrives for et bestemt antal læg, uanset antallet af skattepligtige i området måtte resultere i et større antal læg.

Område- og lokalforskånsler praktiseredes som nævnt mht. len, herreder, birker, sogne, byer, fiskelejer og øer. Det vil være naturligt først kort at omtale lens- og herredsforskånslerne *(Områdeforskånsler),* derefter at behandle forskånsel af de mindste områder *(Lokalforskånsler).*

Bortses der fra Halland og Blekinge, hvor halvskattereglen som omtalt praktiseredes ved udstedelse af breve til de enkelte len, ofte til de enkelte herreder, er forskånsel af *hele len og herreder* en ret sjælden foreteelse; disse forskånsler er helt igennem af sporadisk karakter, foranlediget af pludseligt opståede vanskeligheder af forskellig art. I hvert fald for forskånsel af len gælder, at største delen af forskånslerne vedrører naturalieskatter 63), hvilket formentlig skyldes områdernes manglende mulighed for at yde de krævede species på det krævede tidspunkt. Ved åb. brev af 1635, 6. jan. 64), fik bønderne i Riberhus og Møgeltønder len pga. den store skade, de havde lidt ved den store vandflod okt. 1634, enhver i forhold til skaden, eftergivet både landgilde, skat, ægt og arbejde, nogle i ét, nogle i to og andre i tre år efter Albret Skels herom udgivne betænkning og efter tingsvidner. Mens årsagerne i de nævnte tilfælde er af miljømæssig art, skyldes landeforskånslerne af en del fynske len (Hindsgavl, Hagenskov, Nyborg) indkvarteringer i slutningen af Kejserkrigen. Til samme årsagsgruppe (besværinger fra statsmagtens side) må vel også regnes de forskånsler, der blev Frederiksborg og Kronborg len (samt mindre områder inden for disse len) til del i årene 1610-1612 65), de må have været forårsaget af arbejdet med bygningen af Frederiksborg slot. Når indbyggerne i Christianopel len i Blekinge i 1626, 2. okt. 66), fritoges for et helt års kontribution, som de resterede med til underhold af de i grænsefæstningerne indlagte soldater (1625/26), var årsagen sikkert forarmelse. Men når Korsør og Antvorskov kl. len slap for at betale skatten til 1628 påske/1. juli, så var årsagen den, at disse lens bønder havde betalt en ret så klækkelig kontribution til underhold af kongens hoffane i Slagelse i slutningen af 1627 og begyndelsen af 1628 67). I hvert fald et par herredsforskånsler var af mere tidsubestemt art. Det gælder frem for alt forskånslen af Nørvang herred,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvis indbyggere ved kgl. brev 1552, 3. febr. 68), fik stadfæstelse på et brev, 1500, 21. maj 69), udstedt af kong Hans, om at de måtte have lov til at blive ved samme skat og afgift som i dronning Margretes, kong Eriks og kong Christierns tid. Denne forskånsel havde således tydelig aldershævdkarakter. Tidsubestemt synes også forskånslen af Nørre Asbo herred (= Krone len) i Skåne at have været; her betaler alle bønderne 1557 26 dlr i stedet for enkeltskattebeløbet: 1 dlr af hver. De har berettet for kongen, at de ved de sidste to udskrivninger ikke har givet mere 70). Disse 26 dlr betaler de endnu i 1582 71).

En generel forskånsel af et helt len repræsenterede et ikke ubetydeligt provenutab for kongen. Det er givetvis baggrunden for, at denne i hvert fald i nogle tilfælde har villet undgå at give en forskånsel generel karakter, men har ønsket gennemførelse af det individuelle skatteuformåenhedskriterium, ud fra den naturlige tankegang, at ikke alle indbyggere i området kunne være ramt lige hårdt. Foroven er nævnt forskånslen i 1635 i forbindelse med 1634-vandfloden. 1639, 7. maj, fik lensmanden på Malmøhus, Tage Thott (Ottesen) missive 72) om at give bønderne i lenet, der havde lidt stor skade ved kvægdød, noget afslag på deres skat, "eftersom det synes ham selv nødvendigt" 73).

En ret stor del af de opnoterede *lokalforskånsler,* dvs. af sogne, byer, fiskelejer og mindre øer, var ret tidsubestemte. Som de andre geografiske forskånsler var de forårsagede enten af miljømæssige forhold eller af besværinger og byrder, pålagt af statsmagt eller øvrighed.

Blandt de af *miljømæssige* årsager forskånede områder bør fremhæves nogle af de egne, der lå ud til havet i Nord- og Vestjylland samt i Halland og Skåne (Vesterhavet, Kattegat og Sundet). Her var baggrunden for forskånslen et årsagskompleks, der kort kan sammenfattes til "Sand, vand og ringe fiskeri". - Særlig skal omtales beskatningsforholdene i Agger-Thyborøn-Harboøre-området og Riberhus og Møgeltønder len.

Få steder i Danmark har naturen øvet en sådan indvirken på befolkningens erhvervsmuligheder, som den har det i det område, der dækkes af *Agger, Thyborøn og Harboøre sogne,* beliggende for største delen på Agger-Harboøretangerne. I undersøgelsesperioden blev dette område udsat for nogle af de værste angreb af sand og vand 74), med det resultat, at tangen til tider var hel, til andre tider gennemskåret af en indsejling til Limfjordens vestlige del. *Beskatningsmæssigt* måtte man tage hensyn til befolkningens derved stærkt forringede erhvervsmuligheder, der for største delen udgjordes af fiskeriet, der ofte "forslog sig" eller "var øde". I 1624-25 omkom desuden en betydelig del af Agger sogns fiskerbønder på havet. *Harboøre sogn* (birk) 75) var "af Arilds tid" på *halv* skat. 76) Beskatningsforholdene i *Agger sogn* 77) var ret kaotiske. I nogle perioder synes befolkningen at have betalt halv skat, i andre perioder at være fritaget for skat. Forskånslen praktiseredes som oftest på den måde, at skatteyderne skreves i andre, "billigere", kategorier end i dem, de faktisk tilhørte. Almindeligvis skattede de som indester eller ugedagsmænd 78).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Riberhus og Møgeltønder len udgør det område i Riget, der kan opvise de fleste lokalforskånsler, især af sogne og øer. Det var ikke mindst de til Møgeltønder len hørende Kongerigske Enklaver, der lokalforskånedes. Forskånslen gjaldt i en del tilfælde kun kronens bønder.

Af *sogne* er der Seem sogn i Lustrup birk, der "ikke er taxeret for noget mandtal, men efterladt med dem at give efter gammel sædvane for to læg" 79), hvilket var 20 daler ved en enkeltskat. Men der var tilføjet: "dog på K.M. nådigste behag". Heller ikke Farup sogn i Kalslund (nu: Ribe) herred er taxeret for mandtal, men giver nu, "som de har givet af gammel tid" for to læg; også her er tilføjet: "dog på K.M. nådigste behag". I begge disse sogne gælder forskånslen, der synes at være ophørt 1629-30, kun kronens fæstere. I Oksby og Ho sogne i Vester Horne herred forskånedes "K.M. tjenere" for halv skat, hvorimod - som det udtrykkeligt præciseredes i mandtallene - adelens tjenere gav fuld skat af deres gårde 80). I Ballum birk gav alle gadehusmændene "for ét læg", dvs. for et fæsterlæg = 10 rdl ved en enkeltskatteudskrivning. Denne forskånsel synes iflg. mandtallene at være ophørt allerede i 1623.

Af *øer,* der forskånedes, var der i hele mandtalsperioden: Fanø, Manø, Rømø og Vesterlandsfør; fra 1631 kommer hertil Amrum. Om mændene på Fanø udtales 81), at de "er boendes udi nogen sandklitter", og at de har "ingen synderlig avling eller næring uden fiskeriet alene". De er ikke taxeret for noget mandtal, men giver "for alt landet" 40 daler (ved en enkeltskatteudskrivning). På Manø er der 9 gårde foruden nogle arme indester, og øen er meget forarmet af vand og sandflugt; der er gennemgående kun ringe fiskeri, "som de allermest har deres næring af". Derfor må de "af alt landet" give 6 rdl (ved en enkeltskat) "på K.M. nådigste behag". På Rømø 82) må der "af dem i Riberhus len" gives "alle for ét læg" (10 dlr ved enkeltskat). Det drejer sig om den sydlige del af Rømø og den nordlige del af Sild, der som kgl. Enklaver hørte ind under Riberhus len. På Vesterlandsfør, dvs. den vestlige halvdel af øen Før, der også var kgl. Enklave, var der kun jordegne bønder, som ikke var taxeret for noget mandtal, men "havde K.M. brev, at de i alle skatter kun skulle skatte for 10 læg" (= 200 rdl for en enkeltskat). En tilsvarende ret til at måtte nøjes med et fast beløb, nød også en række fiskelejer i Skåne 83).

Udover disse lokalforskånsler af miljømæssig art bør omtales de ofte forekommende forskånsler af mindre geografiske lokaliteter (mest sogne) i de skånske landskaber som følge af angreb på sæden af mus 84).

Lokalforskånsler, forårsagede af *offentligretlige besværinger* eller byrder synes ganske overvejende at optræde i Østdanmark, dvs. områderne øst for Storebælt. Det drejer sig som omtalt foroven om forskånsel som følge af indkvartering og bespisning af samt tilførsel til soldater, vagthold, arbejde på slotte og fæstninger og ekstraordinære kontributioner.

Foroven er nævnt forskånsel af kronens bønder og tjenere i Frederiksborg og Kronborg len 1610-1612 som følge af arbejdet med bygning af Frederiksborg slot. Også kronbønderne i enkelte sogne og byer forskånedes. Ved miss. af 1610,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

24. dec. 85), forskånedes kronens bønder og tjenere i Grønholt, Lillerød og Herløv sogne, "såvel som de i Nivå, Ringsted, Mikkelborg, Smidstrup, Gurre og Espergærde boendes" for halvparten af madskatten 1611; begrundelsen var "daglig trældom og ringe brug". Ved miss. 1612, 19. april, forskånedes kronens bønder i Alsønderup sogn for halv skat pga. deres arbejde ved teglovnen ved Frederiksborg 86).

At sådanne "besværingsforskånsler" kunne have aldershævdkarakter, fremgår af et missive 1645, 11. febr. 87), hvorved kronens tjenere i Gevninge (Voldborg herred) under henvisning til et åbent brev af 1579, 6. april, udstedt af Frederik II, fritoges for madskatten 1645, 1. marts. I 1579-brevet, der er indlagt blandt bilagene til 1653-skatten, hedder det, at de er bosat på en alfarvej og tit og ofte besøges af bøsseskytter, bådsmænd og andre, som de skulle forsørge med mad og øl.

At tingsvidneforskånsel i realiteten kunne blive til generel forskånsel af et helt områdes bønder, fremgår af mdt. 1645, 1. marts (mad) fra Halsted kl. len. Her er der ved hjælp af tingsvidnehjemmel sket afkortning for Vestenskov, Gluslunde og Dannemare sogne "formedelst stor indkvartering de har haft fra år 1643 og til Michaeli 1645 mere end de andre sogne og bønder udi Halsted kl. len". Tilsyneladende har befolkningen i de tre sogne også haft strandvagt. Dette gælder i hvert fald for over 100 personer i nogle byer i Åstrup og Horbelev sogne i Falsters Sønder herred; ud for alle de nævnte personer er i mdt. 1644, 1. okt. og 1. dec. (korn), en klamme i højere margin med bemærkningen: "Boendes ved strandsiden, hvor vagt holdes og indkvartering mest været har, så deres korn og spisning til soldaterne er med gået". Også denne - som det kan ses - generelle forskånsel sker ved tingsvidne 88).

Det er ikke altid, at det klart fremgår af materialet, hvad der har været årsagen til en lokalforskånsel; det gælder især forskånsler, der synes at have aldershævdkarakter. Således kan det nævnes, at bønderne i Skibby (Horns herred) ved brev 1553, 12. sept., forskånes med halvskat blot med begrundelsen, at "tidligere konger i Danmark har forskånet dem for at udgive så meget i almindelig skat som andre undersåtter" 89). 1572, 8. jan., stadfæstedes dette brev, dog med bemærkning om, at kongen forbeholdt sig at forandre brevet, hvis bønderne blev så formuende, at de kunne betale hel skat 90). Selvom Skibbybønderne *kan* have været konstant forarmet, må denne forskånsel efter mit skøn nærmest betragtes som en velerhvervet rettighed, bønderne søgte at fastholde. Dette er utvivlsomt tilfældet med den ret til at betale et fast skattebeløb, som Hollænderbyen på Amager nød. 1596, 19. juni 91), klagede bønderne i byen over, at de ved den sidste udskrivning var blevet taxeret for højere skat, end de havde givet i kongens faders tid, nemlig 40 dlr for alle bønderne (det må formodes for en enkeltskat). De fik lov til at blive ved denne skat og betalte forøvrigt hele perioden et fast beløb 92). Også Dragør betalte et fast beløb.

Foroven er nævnt forskånslen af øerne Fanø, Manø, Før og Amrum. Også andre *mindre øer,* der synes at have haft erhvervsmæssige problemer, har nydt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forskånsel af aldershævdkarakter. Ved brev 1570, 20. juli, fik således Viborg kapitels bønder på øen Fur i Limfjorden tilladelse til at få deres faste lægantal nedsat fra 3 til 2 1/2, når der fremtidig påbødes skat 93). Denne ret til at udgøre et bestemt antal læg bekræftedes i 1640 og 1655. I begge tilfælde begrundedes forskånslen med bøndernes skatteuegnethed. Øen Endelave blev ikke skrevet i mandtal, men betalte et fast beløb, 40 dlr for en enkeltskat 94).

IV: INDIVIDUELLE FORSKÅNSLER

1. *Forskånsel af personer i kongens eller statsmagtens tjeneste eller som modydelse for en besværing fra dennes side.*

Personer, der på forskellig vis knyttedes i et tjeneste- eller arbejdsforhold til statsmagten (kongen, hoffet, administrationen), var principielt skattefrie "for deres bestilling" eller "for deres tjeneste" (embedsforskånsel). Denne praksis havde gammel hævd i det danske skattevæsens historie. Langt den overvejende del af de berørte personer boede i byerne, især i København (de kongelige betjente), hvorfor de skal forbigås her. Det forholdsvis ringe antal af denne kategori, der boede på landet eller havde deres virke her, udgjorde *dels* af sådanne personer fra hof eller administration, der som en del af deres løn eller pension havde modtaget en gård, som regel kvit og fri for al tynge, hvorunder også skat, *dels* af personer, hvis arbejdsopgaver naturligt lå ude i landdistrikterne, og som løn for deres tjeneste havde modtaget en gård af kongen, kvit og fri for skat. Det drejer sig ikke mindst om personer, der var knyttet til skovvæsenet og jagten: skovridere, skovfogder, jægere og dyrevogtere. De har tilsyneladende i de fleste tilfælde også været fri for anden tynge (landgilde, ægt og arbejde), der gik af deres gårde 1). - Også en del kgl. ridefogder optræder som skattefrie af de gårde, de har fået udlagt for deres tjeneste 2), hvilket ikke var helt i overensstemmelse med skattebrevenes passus om, at hverken fogder eller skrivere skulle være fri, og fra Rentekammeret findes der da også antegnelser om, at afkortning for bl.a. ridefogders bøndergårde "vil haves med K.M. bevilling; thi de ikke nogensteds ere frie" 3).

For ovennævnte tilfælde gælder, at de omhandlede personer indtrådte eller befandt sig i et fast - eller nogenlunde fast - tjenesteforhold, ved hvis indgåelse der var aftalt skattefrihed af de gårde, de modtog for deres bestilling. - Det var imidlertid ikke alene sådanne mere permanente tjenesteforhold, der berettigede til skattefritagelse. Også de personer, der blev tilsagt til rent *midlertidigt at udføre et arbejde for statsmagten,* opnåede almindeligvis skattefrihed for den periode, de var i kongens tjeneste 4). Således fritoges en husmand, der skulle være kongens fiskemester, Johan Bøgvad, behjælpelig med at vogte kongens søer mod ulovlig fiskeri, for årlig landgilde, ægt og arbejde 5). Kongens odderfanger på Sjælland, Hans Rask, må, "sålænge han er i denne tjeneste, være fri for skat og al anden borgerlig tynge" 6). En smed i Fårevejle sogn, der i 1613 er

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

"udkommen i K.M. tjeneste", slipper for at betale skat 7). En mand i Indslev (Vends herred), der beskikkes til at efterse kongens vogne "og af den grund må forsømme sin næring", fritoges indtil videre for skat 8). De bønder, der præsterede arbejde på kongelige slotte, forskånedes almindeligvis med halv skat 9), hvilket stillede dem lige med kgl. ugedagsmænd.

Skattefrihed synes også at have været almindelig i de tilfælde, hvor personer eller grupper af personer udsattes for særlig *besværing fra statsmagtens side.* Denne form for forskånsel kunne komme en hel landsbys bønder til gode, hvilke tilfælde er behandlet foroven under lokalforskånsel. Ligesom det er tilfældet her, angik forskånslen ofte personer, der på forskellig måde lettede arbejdet med transport af personer, knyttede til, og gods, tilhørende statsmagten. Der kunne være tale om at bespise og huse hofsinder, soldater og ryttere på rejse samt hjælpe med til at transportere disse fra landsdel til landsdel 10). Også de bøndergårde, der var udlagt til at køre med posten, skattefritoges 11).

Personer, der på den ene eller den anden måde *udførte funktioner af juridisk art,* må også regnes med til den her behandlede gruppe. Det drejer sig om herreds-, birke--og delefogder, landsdommere samt skrivere ved herreds-, birke- og landsting. Også de kgl. ridefogder varetog visse juridiske funktioner, fx. i forbindelse med forhvervelse af tingsvidner i skatteuegnethedstilfælde. Om alle disse personers beskatningsforhold hersker der en del forvirring i undersøgelsesperioden. Efter loven var de ganske vist *ikke* skattefrie;i praksis fritoges adskillige herreds-, birke- og ridefogder og - men ganske vist i ringere grad - skrivere for beskatning.

Alle skattebreve i mandtalsperioden rummer den bekendte passus om, at ingen skal være fri for skat, "hverken fogder, skrivere eller andre" 12), en bestemmelse, der understregedes i missiverne til lensmændene. *Men* mandstalsmaterialet ligefrem vrimler med oplysninger om, at herreds-, birke- og delefogder samt kgl. ridefogder enten har opnået skattefrihed ved kgl. brev eller simpelt hen er blevet friholdt, almindeligvis ved tingsvidne. Ofte har sådanne personer heller ikke betalt landgilde eller ydet ægt og arbejde af deres gårde 13). Formodentlig er det netop den omstændighed, at disse embedsmænd har fået bevilget frihed for landgilde, ægt og arbejde samt - som det hedder i nogle forskånselsbreve - frihed "for al anden tynge" af deres gårde, der har bevirket, at man også har ment, de var fri for de påbudte ekstraskatter 14). Selvom der er eksempler på, at herreds- og birkefogder *har betalt* skat, men altså været fri for landgilde, ægt og arbejde 15), er det vel overvejende den omstændighed, at adskillige af disse personer - trods skattebrevenes ordlyd - forskånedes ved kgl. bevillingsbrev, der har tilskyndet formentlig største parten af de resterende herreds- og birkefogder til at opnå skattefritagelse ved tingsvidne 16). Indgriben fra Rentekammerets side i sådanne tilfælde synes sjælden. Jeg har i hvert fald kun noteret mig ét tilfælde af antegnelse vedr. friholdelse af herreds- og birkefogder o. lign. til retsvæsenet knyttede personer 17).

Skatte- og landgildefriheden for sådanne til retsvæsenet knyttede personer må betragtes som en godtgørelse for deres arbejde i øvrighedens tjeneste samt de

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dermed forbundne udgifter 18). Den gjaldt almindeligvis, så længe den pågældende person var i embede, 19), men kunne også gælde for livstid. 20). En del af disse forskånsler meddeltes under formlen: "indtil videre" 21). I 1578 fritoges en række sandemænd i Hads herred for kongeskat og landgilde i de næste to år 22).

I forbindelse med de to udskrivninger 1628, 1. jan. og påske/l. juli, søgte de udnævnte general- og landkommissarier, i hvert fald i Landskrone og Vordingborg m.fl. len, at skattefriholde deres "kommissarietjenere" - hvad der så end må lægges i udtrykket "tjener" i denne forbindelse. Dette var utvivlsomt baggrunden for, at der i skattebrevet til udskrivn. 1628, 8. sept., blev indføjet: "kommissariernes tjenere" i passus om skattepligt for fogder, skrivere og andre 23).

2. *Forskånsel ved overgang fra selveje til fæste.*
Skattefrihed - og frihed for andre afgifter - til selvejere, der oplod deres gårde til fæste under kronen, haves der enkelte vidnesbyrd om, som praktisk talt alle er fra 16. årh. Denne form for skattefrihed lod sig ikke praktisere ved selvejeres opladning af deres gårde til adelige. Men her er det vel at formode, at sådanne personer i de fleste tilfælde er blevet ugedagstjenere og derigennem skattefrie. Skattefrihed ved overgang fra selveje til fæste under kronen blev dog ikke nogen fast praksis.

Det er næppe sandsynligt, at skattefriheden i slige tilfælde har været nogen permanent foreteelse. I ét tilfælde gælder den kun for en enkelt påbudt skat (mad) 24). I et andet tilfælde opnås 10 års skattefrihed samt fritagelse for sandemænds- og nævningetog 25). I et tredie tilfælde meddeltes skattefriheden for de næst efterfølgende 16 år 26). I de få resterende tilfælde fremgår det ikke af brevene, om friheden er tidsbegrænset eller permanent.

Foruden skattefrihed var der almindeligvis tale om frihed for ægt og arbejde, sjældnere for landgilde 27).

3. *Forskånsel som følge af konstateret skatteuegnethed.*
Det altovervejende antal af enkeltforskånslerne udgjordes af de tusindvis af tilfælde, hvor der om navngivne enkeltpersoner i mandtalsmaterialet optrådte markering af eller udtalelse om, at de var *forarmede* eller sad på *øde gårde* eller at gårde var øde eller afbrændte eller lign. udtryk, der reelt dækkede det samme 28). Herunder skal også medtages de tilfælde, hvor termerne "forarmet", "øde" og "afbrændt" ikke er udtalt, men hvor indholdet svarer til de realiteter, der ligger bag disse termer. De dækker, taget efter bogstaven, over realiteten: hel eller delvis skatteuegnethed hos normalt skattepligtige personer, hvorfor den skattemæssige konsekvens for disse var skatteforskånsel (nedsættelse eller fritagelse).

Disse enkeltforskånsler hjemledes i hvert fald i mandtalsperioden fra midten af 1580'erne til 1660 ved forhvervede herreds- eller birketingsvidner, der jo rummede navnene på de forskånede 29). Tingsvidnet blev således, hvad man kunne kalde "det *individuelle forarmelseskriterium*".

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I mandtalsmaterialet optræder markeringer af og udsagn om forarmede, øde eller afbrændte gårde i form af marginalnoter, i afkortningsafsnit, restanceregistre, som stykker i selve kolumneringen (sjældent) og som poster i summa summarums-opstillingen (især i begyndelsen af mandtalsperioden); blandt bilagene forekommer de nævnte udtryk først og fremmest i tingsvidnerne.

Om marginalnoterne "forarmet" og "øde" er at bemærke, at de som oftest er tilføjet *senere,* dvs. efter færdiggørelsen af kolumneringen, at de - især i de sidste 30 år af perioden - er vedføjet tingsvidnenumre, og at de ofte (gælder i højere grad øde end forarmet) optræder hos samme person mandtal efter mandtal. I afkortningerne findes særdeles ofte afsnit med overskriften: "Øde og forarmede efter tingsvidners formelding" - eller lign. udtryk. Formuleringen af de enkelte poster er, hvis ikke der er tale om blotte markeringer (dvs. navn samt "forarmet" eller "øde"), i slutningen af perioden ofte hentet fra tingsvidnerne, så at sige ad verbum. Som noter til disse afkortningsstykker finder man (fra 1625-30) udtryk som: "årlig til afkortning" eller: "således årlig", der oplyser, at de afkortede personer går igen fra mandtal til mandtal. Generelt set er der tale om en stigning af forarmet- og ødemarkeringerne i mandtalsperioden 30). I tingsvidnerne optræder forarmet- og ødedeklarationerne som udsagn ("N.N. er så forarmet, at han ikke kan betale skat"), kortere eller længere. Af betydning er også de påskrifter, som lensmand, husbond (husbondfuldmægtig) eller sognepræst har forsynet mange tingsvidner med i de sidste 20 år af perioden.

Samler man *hele* materialets forarmet- og ødedeklarationer, kan man inddele dem i tre grupper: a) simple *markeringer:* "forarmet", "øde" (marginalnoter), b) korte *udsagn* som tingsvidnernes "N.N. er så forarmet, at han ikke kan udgive K.M. skat" eller "N.N.s gård er øde, så der deraf ikke kan bekommes skat" (udtrykkene normaliseret), der i virkeligheden ikke giver flere oplysninger end marginalnoterne, og c) mere *omfattende formuleringer* af konkretiserende, beskrivende og karakteriserende art. Disse findes ganske overvejende anvendt i de sidste 30-35 år af perioden.

Begge de to termer er meget ofte suppleret med adverbierne: "ganske", "slet" eller "aldeles" - en tilføjelse, der under alle omstændigheder betyder skattefrihed for de implicerede personer.

Hvad - og hvor meget - kan der nu bygges på disse tusindvis af udsagn om forarmede personer og øde gårde? Konkret formuleret: hvilke realiteter rummer de to termer "forarmet" og "øde"? Hvordan er forholdet mellem dem? - Det er vel almindeligvis sådan, at "forarmet" anvendes om personer, "øde" om gårde; men udtrykket "forarmet gods" er påtruffet mange gange, ligesom man kan finde udtrykket "N.N. er øde". Men at man adskillige steder har differentieret mellem forarmede personer og øde gårde, fremgår ganske klart af såvel marginalnoter som tingsvidner, hvor der hos nogle personer står "forarmet", hos andre "øde". I en mandtalsligger (dvs. blot fortegnelse over de skattepligtige uden skattesatser) fra Koldinghus len 1651 har lensmanden skrevet følgende bemærkning: "Er dette et rigtigt mandtal.... hvorudi er skreven (nemlig som marginal-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

noter) de, som er *ganske øde*. . . . medens de, som er *forarmede* efter tingsvidner, de derom forhvervet har, hos dem er ikke skreven, eftersom de dette nærværende år kan være forarmede og dog siden komme på fode og give skat". - Men at en forarmelse kan føre til en ødegårdstilstand ses tydeligt af afkortningerne i mandtallene 1651 og 1652 fra Hammershus len; her er flere gårde, hvis besiddere i 1651 markeredes som forarmede, blevet øde i 1652. - Det fortjener også at omtales, at "forarmet" generelt betyder nedsættelse af skatten for de implicerede personer, "slet (eller: aldeles) forarmet", "øde" eller "slet (eller: aldeles) øde", bortfald af skatten. Heraf kunne man måske slutte, at markeringen "forarmet" dækkede over forringet skatteevne, mens samme terme med foransat adverbium samt øde-termen (med evt. vedføjet adverbium) indicerede manglende ligningsgrundlag 31).

Før man foretager en *vurdering* af det reelle indhold af de to anvendte udtryk, må man gøre sig klart betydningen af den sammenhæng, hvori de forekommer. De optræder i, hvad man kunne kalde et "forskånselsmateriale", nemlig tingsvidner, der i realiteten gengiver en bevidst stræben hos normalt skattepligtige personer efter at opnå forlindring i skatten, evt. helt slippe for den. Dette kunne selvfølgelig ikke lade sig gøre, uden at man kunne fremføre en begrundelse, nemlig at man var forarmet eller at ens gård var øde; herved markerede man sin (reelle eller prætenderede) skatteuformåenhed.

Endvidere må man være klar over, at tingsvidnernes udsagn om forarmet og øde i de fleste tilfælde var rene *deklarationer,* afgivet af den "forarmedes" grander i landsbyen eller af sognemændene vedr. "den forarmedes" totale eller delvise skatteuegnethed. Det er vistnok for meget at regne med, at de personer, der på tinge udtaler, at en person er så forarmet, at han ikke kan betale sin skat, virkelig har undersøgt forholdet. Det er først i de sidste 30 år af perioden, at man kommer ind på at afgøre spørgsmålet om forarmelse eller ødegårdstilstand ved åsteds- eller synsforretninger, nogen almindelig praksis blev det aldrig i tiden før 1660. For at forstå den massevis anvendelse af i hvert fald forarmet-deklarationerne kan fremføres det ovenfor nævnte forhold, at statsmagten fra midten af 1620'erne og i selve skattebrevene gav mulighed for udskillelse af læggene af de helt eller delvis skatteuegnede personer, samt den omstændighed, at tusinder og atter tusinder af tingsvidner med blotte forarmelsesdeklarationer uantastet har passeret Rentekammerets revision.

Dette rummer unægtelig et *verifikationsproblem:* hvorledes forholder det sig med sandhedsværdien af slige rene forarmelsesdeklarationer? Utvivlsomt er det i umådelig mange tilfælde sandt, når der om personer udtales, at de er så forarmede, at de ikke er i stand til at betale de skattebeløb, der er pålignet dem. Men det er ligeså utvivlsomt, at i betragtning af, at vurderingen af en persons skatteformåenhed til syvende og sidst udgik fra personen selv, så må der blandt de tusinder af afgivne forarmelsesdeklarationer, som tingsvidnematerialet rummer, være en god portion, der nærmest må betragtes som lykkeligt gennemførte *skatteundragelser.* Men at frasortere netop disse af den samlede mængde af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

simple forarmelsesdeklarationer er en umulighed. Generelt taget kan man vistnok gå ud fra, at sandhedsværdien af en forarmet- og ødedeklaration øges i takt med, at den konkretiseres, præciseres eller beskrives, evt. årsagsforklares i tingsvidnerne. Men helt sikker kan man nok ikke være, idet skatteydere *kan* have ment, at de lettere fremmede deres ønske om skatteforlindring, hvis de præciserede deres forarmelse. En gennemgang af hele tingsvidnematerialet har dog fæstnet det indtryk hos mig, at en ødebeskrivelse i al almindelighed nok rummer en højere grad af verifikation end en forarmetbeskrivelse 32). At der ikke findes noget verifikationsproblem i de tilfælde, hvor gårde omtales som afbrændte, vil jeg anse for hævet over enhver tvivl.

Skal verifikationsproblemet løses, om muligt, er man henvist til fortrinsvis at bygge på de længere formuleringer af konkretiserende, præciserende og beskrivende art, som en ganske god del af tingsvidnerne rummer. Kun herved bliver det muligt i det mindste at sige, *hvad* "forarmelse" og "øde" *kan* være samt at differentiere mellem de to kameralt anvendte termer. Derfor skal i det følgende gives en række eksempler på materialets beskrivelse af både "forarmelse" og "øde" (øde gårde) samt af årsagerne hertil. Endvidere rummer tingsvidnematerialet i ikke ringe grad udsagn om forarmelse og (især) ødegårdstilstand som en *tænkt mulighed* ("potentiel skatteuegnethed").

Tingsvidnernes forarmet-beskrivelse er ret så varieret. Ved den ofte ret dramatiske fremstilling af de impliceredes fattigdom konkretiseredes deres faktiske skatteuformåenhed. Beskrivelsen, der ofte rummer baggrunden for eller årsagen til forarmelsen (behandles forneden), kan være udformet som en art *følge* eller *grad* af forarmelsen: "så forarmet, at. . . . ". I enkelte tilfælde omtales forarmelse som en *mulighed,* hvis forskånsel ikke opnås. Ikke så sjældent omtales, at den forarmelse, der ikke tages hensyn til ved forskånsel, kan resultere i en ødegårdstilstand. *Potentiel* forarmelse eller ødetilstand skal behandles særskilt forneden.

At fremlægge et større udvalg af eksempler på tingsvidnernes forarmet-beskrivelse forbyder pladsen, og det er heller ikke nødvendigt. At foretage en gennemført klassificering af dem vil nok ikke give noget større udbytte. *Dog* bør det nævnes, at der optræder visse formuleringer, der ved deres hyppige forekomst i alle dele af Riget nærmest har karakter af "standardbeskrivelser". I refereret, normaliseret form lyder de: a) en person er så *forarmet,* at han ikke kan betale sin husbond *skyld og landgilde,* ofte med tilføjelsen: heller ikke kongen skat 33) *eller:* b) en person er så *forarmet,* at han hverken har *korn, kvæg, boskab* m.m. 34) *eller:* c) en person er så *forarmet,* at han *går rundt og tigger* 35). Man tør vel regne med, at disse formuleringer er anvendt, fordi man har haft erfaring for, at de gav udbytte. De synes først at optræde fra Kejserkrigens tid.

Skal man foretage en *vurdering* af kameralmaterialets udsagn, hvad enten det drejer sig om simple deklarationer eller mere omfattende formuleringer, kan man kun nå til den konklusion, at termerne "forarmet" og "forarmelse" ("armod") er særdeles fleksible. I realiteten kan de dække over alt: fra simpel skatteunddragelse til den dybeste menneskelige fornedrelse 36). Det er min opfattelse, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

"forarmet" i det store flertal af de tilfælde, hvor ordet optræder ganske diffust og uden tilføjelse af "slet", "ganske" eller "aldeles", reelt dækker forholdet: *delvis skatteformåenhed,* man kunne sige: "egnet til at bære *halvskat"* 37). Derimod kan der ikke være nogen tvivl om, at den kraftigt udmalede forarmelse - ofte med tilføjelse af adverbierne "slet", "ganske" og "aldeles" - simpelt hen tilkendegiver, at der ikke findes nogen skatteformåenhed hos de implicerede personer.

Også termen *"øde" (ødegårde)* bruges rent deklarerende i tingsvidnerne: "så øde, at han ikke kan udgive skat", ofte med tilføjelse af, at han heller ikke har været i stand til at betale sin landgilde. En anden almindelig formulering er: "gården stod øde, da (eller: førend) kongeskatten blev skreven". Undertiden kan man finde, at halvdelen, tredie- eller fjerdedelen af en gård står øde 38).

Det er imidlertid en kendsgerning, at øde-termen i langt højere grad i vort materiale konkretiseres og præciseres end tilfældet er med forarmet-termen. I virkeligheden har mange tingsvidner været ret omhyggelige mht. at meddele, hvordan udtrykket "øde" skal forstås eller anvendt formuleringer, der karakteriserer dette.

Der kan fx. være tale om, at der *ikke bor nogen på gården,* eller at denne ikke *bruges* 39). Eller også bruges bygningerne, mens jorden ligger øde, eller omvendt 40). Ødetilstanden kan også bestå i, at jorden ikke er tilsået, eller at der ikke er avlet eller høstet - ofte med anførelse af et tidsrum 41). Eventuelt er der ikke tale om nogen egentlig ødetilstand, i det mindste ikke for jordens vedkommende, idet *husbonden* (for kronbøndernes vedkommende lensmanden) *lader pløje og så* eller bruger avlen til en som øde angivet gård 42). Men ved siden af disse formuleringer kan træffes en del mere karakteriserende eller præciserende formuleringer af ødetilstanden, ofte sådanne der angiver *graden* af samme. Disse kan fx. udtale, at der ikke er bygning på gården *eller,* at der nok er bygning, men at denne er brøstfældig og forfalden, *eller,* at der nok er bygning, men at jorden er taget fra gården, *eller* at bygningerne er ned- eller afbrudt 43).

Ofte rummer en ødebeskrivelse (eller for så vidt en simpel ødedeklaration) oplysninger om dennes *varighed.* Heraf ses det, at den tidsmæssige udstrækning af ødetilstanden er yderst varierende. Der er tilfælde, hvor denne på det nærmeste synes *permanent* 44). Eller også anføres et rundt antal år, gården har stået øde i; fx. 20-30-40 år. Disse tal skal nok ikke tages bogstaveligt; de siger blot, at gården har stået øde i lang tid 45). Men ødetilstanden kan også være betydelig kortere, fx. fem, fire, tre eller to år 46). Eller den kan være rent *temporær,* efter kildeudsagnene at dømme af rent midlertidig eller forbigående art, fx. et år eller derunder 47). Hertil må også henregnes de tilfælde, hvor ødetilstanden "dateres", idet det - som regel - udtales, at en gård har stået øde fra Philippi-Jacobi (1. maj) det ene år til samme dag året efter 48).

Formuleringer, der går på, at en ødetilstand *er bragt til ophør* (formlen: har været øde, er nu atter besat) optræder i nogen udstrækning i materialet 49). Men der kan også være omtale af, at en person har *fæstet* en øde gård, hvilket vistnok

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i det overvejende antal af tilfældene har betydet bevilling af landgilde- og skattefrihed en fastsat tid. Somme tider anføres, at dette sker, for at den nye fæster kan opbygge gården 50). Men at han kunne komme til at skatte, når gården var opbygget, er der bevaret et eksempel på i en synsforretning fra et settingsting under Visborg len 1622. Det hedder heri, at synsmændene skal "granske og forfare, syne og se alle de øde gårde. . . . . som på nogen års tid har haft og har frihed for skat og al anden kongelig tynge, hvorledes enhver gård er besiddet og ved magt holden, med bygning, ager, eng. . . .".

Til forarmet- og ødebeskrivelsen er ofte føjet angivelse af *årsagen* til, at personer er blevet forarmede eller gårde øde 51). Ofte angives flere årsager til forarmet- eller ødetilstanden, givetvis for at gøre det lettere at opnå skatteforskånsel.

En klassifikation af det samlede årsagskompleks, der er påtruffet i tingsvidnerne, er ikke så ligetil. Men det overvejende flertal af årsagsmuligheder vil dog kunne indpasses i tre hovedkategorier: miljøbestemte årsager, fiskale årsager og rent personlige forhold. Til første kategori hører en hel række forhold, som det lå uden for bondens formåen at øve indflydelse på, men som i høj grad kunne berøre driften af hans gård: misvækst, sandflugt og anden indvirken fra naturens side, kvægsyge og -død og ildebrande. Disse forhold er behandlet foroven under område- og lokalforskånsler, ganske vist under generel synsvinkel, men de skal dog forbigås i nærværende forbindelse. Til de miljøbestemte årsager kan vel også regnes krigshandlinger og følgerne af disse i form af plyndringer og røverier, ikke mindst af de for dyrkningen af jorden så vigtige kreaturer, indkvarteringer og kontributioner, pålagt af besættelsestropper 52). I disse tilfælde synes man principielt at have givet fuldstændig skattefrihed. Til de *fiskale* årsager henregnes alle de udtalelser om, at forarmet- eller ødetilstanden helt eller delvis skyldes de privat- eller offentligretlige byrder, der pålå en gård; herunder er også regnet restancer og udpantninger 53). Disse begrundelser, der især træffes i tiden efter 1645, udgør dog ikke noget stort tal. I øvrigt har en hel del af det, der er sagt om de samfundsmæssige årsager til generelle område- og lokalforskånsler, også gyldighed ved tingsvidnehjemlede enkeltforskånsler. - Under den tredie hovedkategori: *personlige forhold* er samlet de formentlig tusindvis af udsagn, der angiver årsagen til en forarmet- eller ødetilstand i defekter hos selve den person, der driver gården: sygdom, skrøbelighed, vanførhed, alderdom, blindhed, døvhed, rømning, afsoning af straf, død 54).

I adskillige tingsvidner, overvejende fra det sjællandske område, hedder det om personer, der deklareres forarmede, at *hvis* ikke der tages hensyn til deres (rent midlertidige) skatteuegnethed, *kan* resultatet blive, at deres gårde bliver øde (potentiel ødetilstand) 55). Interessant er det, at bønderne også i nogle tilfælde ligefrem har argumenteret ud fra modpartens (husbonds og statsmagts) interesse, idet man udtaler, at det er bedre, at kongen får en lavere skattesats - fx. halvskat - af gården, end at denne skal komme til at stå øde til skade for netop husbond og konge 56). Det tør vistnok hævdes, at disse formuleringer

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vedr. potentiel ødetilstand dækker en i samtiden konstateret kendsgerning: en forarmelsestilstand, der ikke toges hensyn til ved forskånsel, kunne let resultere i en ødegårdstilstand. De fiskale konsekvenser heraf ville for statsmagten være langt alvorligere end konsekvenserne af en forarmetdeklaration, der jo næsten altid var af rent forbigående art.

Hele spørgsmålet om statsmagtens stilling til tingsvidnernes forarmet- og ødedeklaration er i alt væsentligt behandlet foroven i afsnittet om de forskellige måder, hvorpå forhvervedes skatteforskånsel. De forsøg, statsmagten gjorde for at dæmme op for det stigende antal forarmet- og ødedeklarationer, viste sig som skildret foroven i realiteten at være uden virkning.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

FJERDE DEL
Skattetynge

Skattetrykket i 17. århundrede.

I det foregående er flere gange nævnt, at de sidste 35-40 år af undersøgelsesperioden, årene fra 1620-25 og frem til 1660, kendetegnes af et kraftigt stigende skattetryk på befolkningen, som denne havde vanskeligt ved at bære. Dette stigende skattetryk er et fænomen, der kun kan lokaliseres til tiden efter 1620/25. *Før* 1620 er der intet, der tyder på, at skatterne har udgjort nogen hård byrde for landbefolkningen, i hvert fald når bortses fra krigene. Dette skyldes så evident, *dels* at ekstraskatter virkelig var af ekstraordinær natur 1), *dels* at de økonomiske vilkår for landbefolkningen var bedre før end efter ca. 1620 2).

Heri er der for så vidt intet nyt. Denne opfattelse er alment accepteret af de forskere, der har beskæftiget sig med periodens økonomiske, fiskale og sociale forhold 3). Man har med rette gjort opmærksom på det faktisk synkende provenu af skatteudskrivningerne, ikke mindst i tiden efter 1640. Øgede man fra statsmagtens side skattesatsen ved en udskrivning, har det vel primært været ud fra ønsket om at få et *øget provenu* ind, nemlig det, der svarede til den øgede sats. Men den mulighed kan på den anden side ikke udelukkes, at der bag forhøjelsen af en udskrivnings skattesats kan ligge en erkendelse fra statsmagtens side af, at hvis man ville have det *samme provenu* ind som ved de foregående udskrivninger, måtte man - i betragtning af folkets svigtende skatteevne - give skatteskruen en ekstra omgang 4).

Nok så interessant er det at få at vide, hvad der var *samtidens opfattelse* mht. skattetrykket. Nu må man selvsagt tage sådanne udtalelser med et vist forbehold; de kan jo påtræffes til enhver tid. Men når udskrivningsmaterialet notorisk illustrerer et øget skattetryk fra Kejserkrigens tid, *må* man lytte til samtidens udtalelser om dette problem.

Udtalelser om stigningen i byrden af skatter og andre offentligretlige pålæg samt de reelle eller potentielle følger af den øgede skattetynge er i ganske særlig grad kommet fra Rigsrådets, dvs. fra enkelte rigsråders, side. Men også fra adelen som stand, samlet på provinsvis afholdte adelsmøder, findes en hel del udtalelser, der især tager sigte på at fremstille ulemperne ved den øgede beskatning for adelens egne bønders vedkommende. Det fortjener at omtales, at også borgerstanden har været inde på problemet, i hvert fald én gang, nemlig i de jyske købstæders bønskrift til kongen 9. aug. 1629 4a). Bøndernes opfattelse af det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stigende skattetryk kommer af og til frem i enkelte af de tingsvidner, hvorved man forskånede for skat: når man ikke kunne betale skatten eller kun kunne betale en del af den, så kunne dette være forårsaget af, at mange og store pålæg helt eller delvis havde ødelagt ens skatteevne 5). Men det må indrømmes, at det kun er et ret ringe antal forarmelsestingsvidner, der angiver de øgede skattepålæg som direkte årsag til skatteuegnetheden. Udtalelser fra gejstlige personer, især sognepræster, om det øgede skattetryk findes især på tingsvidnernes korroboreringspåskrifter.

Af de nævnte udtalelser vil det falde naturligt specielt at se på dem, der er fremkommet fra enkelte rigsråder, og på dem, der er fremkommet på adelsmøder. Dels er disse udtalelser mere præcise og konkretiserende, dels er de fremsat af mænd (gælder rigsråderne), der havde afgørende indflydelse på Rigets politik.

Her er det af afgørende betydning at få udtalelserne tidsmæssigt placeret. *Hvornår* sætter de for alvor ind? *Hvornår* optræder de tættest? Herved kan de relateres til den ved skattesatserne og udskrivningsfrekvensen konstaterede normative skattetynge, evt. også til andre forhold (fx. misvækst flere år i træk), der ganske naturligt kan svække skatteevnen. Det har her vist sig, at udtalelser om øget skattetryk og virkningen af dette praktisk talt ikke findes før 1620. Jeg har kun noteret mig en enkelt, fra 1604 6), hvor Rigsrådet i sin betænkning på kongens forslag om en krig mod hertug Karl af Sverige gjorde opmærksom på, at hvis der pålagdes "nogen synderlig skat og besværing", så ville resultatet blive et stigende antal øde gårde, ja endog bondeopgør (se forneden). Man har imidlertid vanskeligt ved at forestille sig, at pålægget af fx. en enkeltskat på dette tidspunkt skulle have så ødelæggende virkning for skatteyderne, som det fremholdes af Rigsrådet. Sandheden er, at ganske vist havde man forud for 1604 haft udskrivninger i 1603 og 1602; men i de forudgående 12-13 år havde der kun været 3 udskrivninger, nemlig i 1595, 1596 og 1600 7), i alle tilfælde af enkeltskat.

Betragter man rigsråders og adelens udtalelser om skattetynge i tiden *efter* 1620, vil man kunne konstatere, at de i særlig grad samler sig om slutningen af Kejserkrigen og om tiden efter 1645, ikke mindst perioden 1645-50. Udtalelserne rummer ofte mere eller mindre præcise illustrationer af skattebyrdens størrelse og pålæggenes hyppighed, bl.a. hvor mange pålæg af forskellig art en bonde har skullet svare til inden for et bestemt tidsrum 8). Men skattens tynge kan for den enkelte bonde også illustreres ved at relatere den til størrelsen af hans pligtige landgilde, idet det udtales, at skatten på et givet tidspunkt er af samme størrelse som landgilden eller endog større 9). Især i tiden efter 1645 var det ikke ualmindeligt at drage en sammenligning mellem den aktuelle skattebyrde og skattebyrden *før* Kejserkrigen. Man vil da med rigsråd Christen Skels ord finde "stor undersked fra den tid til nu" 10).

Udtalelserne fra Rigsråd og menige andel gør imidlertid mere ud af at udmale *følgerne* af det stigende skattetryk, både det, der allerede er sket, og det, der kan formodes at ville ske, hvis man fortsatte i samme skure. Man argumenterer her både ud fra statsmagtens, de adelige husbonders eller bøndernes synspunkt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Generelt gør man gældende, at tætte forøgede pålæg virker forarmende på skatteyderne og i sig selv vil svække den fremtidige skatteevne - altså være til skade for statsmagten 11). For husbonden betød - iflg. udtalelser fra disses side - den øgede beskatning svigtende landgildeindtægter 12), eller at gårde var vanskelige at bortfæste 13), ja endog kunne risikere at blive øde 14). For bondestanden betød øgede skatter stigende forarmelse 15).

Det vistnok vigtigste argument, Rigsrådet og adelen førte frem i deres forsøg på at dæmme op for det stigende skattetryk, var muligheden af *uønskede reaktioner* fra almuens side: *bondeoprør.* Hvor stor muligheden herfor har været i perioden 1625-1660, er jeg ude af stand til at afgøre, da jeg ikke har foretaget specialundersøgelser på dette i og for sig interessante område. Det bør nok i denne forbindelse påpeges, at muligheden for forskånsel ved tingsvidne højst sandsynligt har gjort almuen mindre tilbøjelig til at gå til sådanne "ekstremiteter", hvis følger den umuligt kunne overskue. Udtalelser af denne karakter fra Rigsrådets side *kan* derfor have været et blot og bart skræmmemiddel, anvendt for at dæmpe kongens usalige tilbøjelighed til at dække de forøgede statsudgifter ved en yderligere drejning af skatteskruen.

Første gang jeg er truffet på en sådan udtalelse er i 1604 i ovennævnte betænkning fra Rigsrådets side på kongens forslag om en krig mod hertug Karl af Sverige 16). Det hedder heri, at hvis der pålægges bønderne "nogen synderlig skat og besværing..... kunne være at befrygte, at anden ulykke deraf kunne undslå, som tilforn udi Grevens og Skipper Klementfejden er sket; thi en forarmet almue, som besværing påkommer, kan lettelig lade sig bevæge, som fremfarne eksempler det giver tilkende". Denne betragtning er nok af rent formel natur; muligheden for en gentagelse af begivenhederne 1534-36 i årene omkring 1604 var simpelt hen ikke til stede. Så forekommer udtalelser af denne art i slutningen af Kejserkrigens tid og i årene umiddelbart efter Torstenssonfejden mere velplacerede. I 1628, 27. marts, indgav Fyns adel et andragende til kongen om lettelse i landets byrder 17), hvori det anføres, at indkvarteringen af de fremmede krigsfolk har forarmet indbyggerne, gjort gårde øde, og at det var at befrygte, at der kunne komme oprør mellem krigsfolket og indbyggerne, hvorved fjenden kunne få lejlighed til at bemægtige sig Fyn. I de jyske landkommissærers betænkning af 1646, 29. sept., til Rigsrådet om forslaget til at lade kronens bondegods yde rytterhold 18) gøres en række betænkeligheder gældende mht. at pålægge bønderne yderligere byrder, "foruden de andre adskillige årlige skatter"; sker det, kan det drive bonden "til de yderste ekstremiteter....., landet ganske desoleres og forødes". I samme år (8. dec.) udtaler Rigsrådet 19), at almuen bør lades i ro mht. nye pålæg; i modsat fald vil indbyggernes "gemytter derover alterneres og forandres" 20). Året efter (1647, 11. nov.) udtaler Rigsrådet 21), at hvis man beskatter en udarmet almue for hårdt, kan dens "suk og klagemål.... for meget tiltage og endelig til desperation udslå".

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I: *NORMATIV SKATTETYNGE*

Det økonomiske tryk, skatter og andre offentligretlige pålæg øver på en befolkning i en given periode, er betinget *dels* af disse pålægs *antal,* dvs. den hyppighed eller tæthed, hvormed de følger efter hinanden, *dels* af de enkelte pålægs faktiske *størrelse* (satser, kvanta), *dels* endelig af befolkningens *evne* til at *bære de pålagte byrder.*

Ikke mindst det sidste er af fundamental betydning. I moderne, højt industrialiserede stater har man, især i dette århundrede, oplevet en enorm stigning i beskatning samtidig med, at befolkningens levefod er øget kraftigt, altså skatteevnen er steget i takt med den øgede beskatning 22). Det er evident, at dette forhold skyldes den moderne produktions enorme effektivitet; øget økonomisk vækst har muliggjort øget beskatning, og det offentlige har blot taget sin del af produktionsstigningen.

Vender man blikket bagud, mod det danske samfund i perioden 1530-1660, synes der ganske vist at være tale om nogen økonomisk vækst i de første 80-100 år af perioden. Men det vil være helt utilladeligt at sammenligne denne vækst med den industrielle epokes produktionsstigning. Og i perioden 1530-1620 var der - bortset fra 1560'erne – ikke tale om nogen kraftig beskatning. I de sidste fyrretyve år af perioden synes den økonomiske vækst, i hvert fald inden for landbruget (både det store og det lille) helt standset, ja - i hvert fald fra midten af 1630'erne - i tilbagegang 23). Og netop i denne periode skulle man opleve en kraftig stigning i beskatningen, en byrde, som befolkningen vanskeligt evnede at bære, i hvert fald ikke i længere tid.

Samler man *alle* skattebeløb (i penge) og skattekvanta (af naturaliespecies) fra *alle* udskrivninger i en given periode, kan man danne sig et indtryk af denne periodes *skattetynge,* sammenlignet med andre perioders. På rigsbasis lader en sådan skattetyngeudregning sig i alt væsentligt kun gennemføre for de almindelige, i penge eller naturalier betalte, landeskatters vedkommende. De andre former for pålæg, undersøgelsesperioden kunne opvise, lader sig enten slet ikke eller i hvert fald kun dårligt indregne i et periodisk skattetyngetal, eller også vil de, hvis de indregnes, kun påvirke dette i ringe grad. Men herom mere forneden.

Det bør understreges, at de skattetyngetal man kan nå frem til ved simpel addition af skattebrevenes satser i en given periode, ikke - i hvert fald ikke i alle tilfælde - siger noget om det *faktiske skattetryk* for fx. et læg af en bestemt kategori, idet det er ret usandsynligt i det mindste i tiden efter 1625, at alle personerne i lægget har "svaret fuldt" til deres del af lægsydelsen; denne har som oven for nævnt i umådelig mange tilfælde bestået af penge samt tingsvidner om skatteuformuenhed. De udfundne tal belyser blot, hvad man kunne kalde *normativ skattetynge;* de angiver det samlede beløb, statsmagten har krævet eller ønsket præsteret, fx. af et læg af en bestemt kategori i en given periode. Om beløbet fuldt ud er kommet statsmagten til gode, kan tallet ikke oplyse. At statsmagten ikke har fået det hele, fremgår klart deraf, at provenu'et - især af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skatter, der udskreves med højere satser end enkeltskattesatsen - ikke svarede til den sum, man kunne have fået ind, om alle havde betalt skatten fuldt ud.

Mens den normative skattetynge således fortæller noget om, hvor meget statsmagten har ønsket skulle komme ud af skattepålæggene, siger oplysningerne om provenu'et af udskrivningerne noget om, hvad befolkningen i realiteten har evnet at betale. Sagt med andre ord: de beløb, der faktisk indkom fra de enkelte len, repræsenterede disses reelle skatteevne 24). Lenenes *afkortninger* for forarmede, øde m.m. rummer således "frafaldet" i lenets "ideelle" eller "nominelle" skattesum, som er lig med summa summarum. Sætter man derfor afkortningssummen for skatteuformående i relation til summa summarum, har man oplysning om, hvor stor en procent af lenets "nominelle skattesum" lenets indbyggere har evnet at betale - samt en anden procentsats for frafaldet som følge af skatteuformuenhed. Dette rummer visse perspektiver, idet man kan sammenligne eventuelle *svingninger i procentsatserne* dels i forbindelse med udskrivninger med satser af *forskellig højde,* dels ved udskrivninger med *samme sats* til forskellige tider. Ved en undersøgelse af afkortningerne i forbindelse med udskrivninger med forskellig satshøjde vil man kunne fastslå, hvilke ændringer der sker mht. afkortningernes omfang (frafaldet pga. skatteuformuenhed), når satsen ændres, især i opadgående retning. Ved undersøgelsen af udskrivninger med samme sats gennem et vist tidsrum vil man få svar på spørgsmålet, hvor tungt en skat af denne størrelse 25) har hvilet på skatteyderne på en række tidspunkter inden for en periode, hvor en sådan undersøgelse er mulig. Ved disse undersøgelser bør selvfølgelig tilgodeses det *geografiske aspekt,* idet alle dele af Riget bør repræsenteres.

I det følgende skal først foretages:

a) En *optælling* af *pålæggene* af ekstraskat og andre offentligretlige ydelser af ekstraordinær natur. Denne optælling foretages på basis af en opdeling af det samlede korpus af offentligretlige onera i *fire* hovedarter: 1. Almindelige lande(kategori)skatter i penge, 2. Almindelige landeskatter i naturalier, 3. Andre i alt væsentligt rigsdækkende pålæg og 4. Lokale kontributioner. Disse pålæg vil blive opdelt på fire perioder (1530-1560, 1561-1580, 1581-1620 og 1621-1660).

b) Dernæst skal behandles *skattesatserne* for de almindelige pengeskatters og *kvantumsangivelserne* for naturalieskatternes vedkommende 26).

c) Endelig skal foretages en *udregning* af den *normative skattetynge* for perioden efter 1570 for pengeskatternes og efter 1620 for naturalieskatternes vedkommende.

1) *Antal skatter eller andre offentligretlige pålæg 1530-1660.*

Man *kan* foretage en rent mekanisk optælling af *alle* pålæggene i UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN, idet man regner alle geografisk-partielle udskrivninger for selvstændige udskrivninger, uagtet flere kort efter hinanden følgende geografisk-partielle udskrivninger med samme satser faktisk dækker hele Riget, samt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

regner udskrivninger med samme dato, men med forskellige satser (fx. 1646, 30. maj) for lige så mange udskrivninger, som der optræder satser, kort sagt: regner hver "post" i UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN for én udskrivning eller et selvstændigt pålæg. Følger man denne fremgangsmåde, når man frem til, at der i perioden 1530-1660 pålagdes i alt 475 ekstraskatter og andre offentligretlige pålæg af forskellig art.

Dette tal vil imidlertid ikke kunne anvendes til ret meget. Dertil indgår der alt for mange forskelligartede "størrelser". UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN rummer jo udskrivninger, der dækker hele Riget og pålæg helt ned til ganske enkelte sogne. Nogle af udskrivningerne vedrører kun bestemte kategorier af skattepligtige (jordegne, kronens og gejstlighedens tjenere). Enkelte efter skattebrevene rigsdækkende udskrivninger er ikke blevet gennemført i alle dele af Riget, ligesom en del af posterne (især i årene 1657-60) *kan* overlappe hinanden. Hertil kommer, at oplysninger om eventuelle udskrivninger i årene 1531-1534 er gået tabt. Udelukkes kan den mulighed heller ikke, at man ikke har fået alle lokale kontributioner med.

Mere hensigtsmæssigt for de videre undersøgelser af emnet skattetynge er at foretage en *optælling* af de *forskellige arter* af *pålæg:* så og så mange almindelige landeskatter i penge, så og så mange udskrivninger af almindelige landeskatter i naturalier o.s.fr. En sådan klassificering af pålæggene er givet i I. DEL: DE FORSKELLIGE FORMER FOR BESKATNING. Den er dog for omfattende i nærværende forbindelse; man kan forene punkterne 3-9 27) til en art "opsamlingsgruppe", omfattende alle de pålæg, der ikke vel kan henføres under de almindelige landeskatter (i penge eller naturalier) eller lokale kontributioner, og anvende formuleringen for pkt. 9: "Andre i almindelighed rigsdækkende pålæg" som overskrift for den. Man får da følgende klassifikation af pålæggene:

1. Almindelige lande(kategori)skatter i penge.
2. Almindelige landeskatter i naturalier (kun levnedsmidler samt emballage hertil).
3. Andre i almindelighed rigsdækkende pålæg.
4. Lokale kontributioner.

Nu rummer en sådan opdeling af pålæggene på fire hovedarter, af hvilke den ene blot er en opsamlingsgruppe, visse problemer, idet det i en del (dog ikke så mange) tilfælde kan være vanskeligt at afgøre, til hvilken af de fire hovedarter nogle af pålæggene skal henregnes. Det drejer sig om nogle af de geografiskpartielle udskrivninger (især af naturalier), hvor man kan være i tvivl, om disse skal henregnes til de almindelige landeskatter eller til de lokale kontributioner. Jeg har da i al almindelighed ved optællingen fulgt den praksis at henregne de pålæg til "2. Almindelige landeskatter i naturalier", hvor der *ikke* er angivet et geografisk afgrænset formål (fx. hvor formålet er: "til vore krigsfolk", "til vor orlogsflåde"). Til "4. Lokale kontributioner" er regnet de pålæg, hvis formål er *specifikt lokalt,* og som er udskrevet over så små områder som len, herreder eller sogne, og for hvilke der i reglen er fastsat en meget kort betalings- eller

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

leveringsfrist. Disse pålæg, der i de fleste tilfælde er udskrevet under krige, har almindeligvis ikke kategorigraduerede satser, men derimod nok satser, afpassede efter hele og halve gårde. *Dog* har jeg fundet det rigtigst til "Lokale kontributioner" at henregne "lande"-pålæggene af graverskat til de skånske fæstninger, til Københavns og Frederiksoddes befæstning, da disse kontributioners formål jo var specifikt lokalt 28). De fynske og sjællandske soldaterlønningsskatter, der udskreves under Kejser- og Torstenssonkrigene, er også medtaget under kontributioner, da formålet også i disse tilfælde var specifikt lokalt. Derimod er soldaterlønningsskatten 1625, 3. marts, der vistnok kun er betalt af jyderne og fynboerne, regnet med til "3. Andre i almindelighed rigsdækkende pålæg", da denne skat bevilgedes til lønning af soldaterne i grænsefæstningerne i Skåne.

En række som regel kategori-partielle udskrivninger over enkelte - som regel 4-5 - sjællandske len i tidsrummet 1565-1575 er regnet med til de almindelige landeskatter i penge eller naturalier, da der her er tale om kategorisering for pengeskatternes vedkommende samt læglægning i forbindelse med naturalieskatterne 29). Til de almindelige penge- og naturalieskatter er også regnet enkelte tilfælde 1535-1536 og under Syvårskrigen, hvor der tilsyneladende ikke optræder kategorisering eller læglægning. Gulland, Bornholm, Lolland og Falster betragtes som "lande".

Optællingen har givet til resultat, at der i perioden 1530-1660 er udskrevet:

1. 140 almindelige landeskatter i penge.
2. 96 almindelige landeskatter i naturalier.
3. 86 andre i almindelighed rigsdækkende pålæg 30).
4. 153 lokale kontributioner (tallet nok ikke helt sikkert).

Udskrivningsfrekvens. - Ønsker man et indtryk af, hvorledes disse pålæg fordeler sig over den 130-årige periode, må man dele denne op i mindre perioder. Dette kan selvsagt gøres på forskellige måder: man kan vælge større eller mindre tidsafsnit, lige lange eller af forskellig længde, vilkårlige (utilsigtede) eller motiverede. Jeg har valgt en motiveret periodisering, der afrundes ved fulde årtier. Grunden hertil er, at jeg ønsker belyst *dels* den beskatningsmæssige virkning af Syvårskrigen, dels udskrivningsfrekvensen i de to perioder: den "stabile periode" før 1620/25 og den "grassate periode" 1620/25 - 1660. Går man nu ud fra, at Syvårskrigens fiskale virkninger strakte sig op igennem 1570'erne, hvilket alt tyder på, vil man kunne kalde den afrundede periode 1561-1580 for "Syvårskrigens periode". De resterende firs år frem til 1660 deles så bedst ved 1620, hvorved opnås to lige store perioder, hvilket letter enhver sammenligning. Årene 1530- 1560 bliver således den første periode - vel knap så motiveret som de efterfølgende perioder.

Vi får da følgende opdeling af alle pålæggene 1530- 1660 på de fire hovedarter i de fire perioder: I: 1530-1560, II: 1561-1580, III: 1581-1620 og IV: 1621-1660:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

	1530-60	1561-80	1581-1620	1621-60
1. Alm. pengeskat	33	34	21	52
2. Alm. naturalieskat	12	52	3	29
3. Andre pålæg	0	25	0	61
4. Lokale kontributioner	11	15	14	113
	56	126	38	255

Af de 56 pålæg i første periode (1530-60) er 22 foretaget i krigsårene 1534-36 (begge årene medregnet i deres fulde længde); af de 126 udskrivninger i anden periode 1561-80 er ikke mindre end 101 foretaget i årene 1563-70 (begge år inkl.). Af de 38 pålæg i tredie periode (1581-1620) er 7 afviklet i årene 1611-13. Endelig er af sidste periodes 255 udskrivninger de 103 afviklet i krigsårene (regnet i årenes fulde længde) 1625-29, 1643-45 og 1657-60.

Som det fremgår af opstillingen er mere end halvdelen af alle udskrivninger foretaget inden for et tidsrum, der udgør mindre end en trediedel af den samlede undersøgelsesperiode. Særlig markant er stigningen i antallet af "Andre pålæg" og - i ganske særlig grad - stigningen i antallet af lokale kontributioner.

2) *Skattesatserne ved udskrivningerne af almindelige pengeskatter og kvantumsangivelserne for naturalieskatterne.*

I perioden fra 1548, da man startede praksis med at lade selvejerne betale dobbelt mod fæsterne, og frem til den sidste udskrivning af almindelig kategoriskat i 1656 vil man ved udskrivningerne af de almindelige landeskatter i penge finde anvendt i alt *otte forskellige beløbsstørrelser* for et læg på 10 jordegne bønder, nemlig 10-20-25-30-40-50-60 og 70 daler (rigsdaler) 31). Også i de tilfælde, hvor skattebrevene omtaler, at "hver jordegen" yder, og så nævner den individuelle gennemsnitsydelse, bliver denne, multipliceret med 10 lig med et af de nævnte lægsbeløb 32).

Disse otte skattesatser er at betragte som otte *skattetynger.* Det ses, at den "tungeste" var syv gange så høj som den "letteste". Den højeste sats, 70 dlr, er dog kun anvendt én gang (1647). Også den laveste sats, 10 dlr, er relativt sjældent anvendt 33).

For en del af disse skattesatser havde perioden benævnelser. Den første (10 dlr) kaldtes *halvskat,* den anden (20 dlr) *enkeltskat,* den femte (40 dlr) hed *dobbeltskat* 34), den syvende (60 dlr) blev i det mindste en enkelt gang (1645) benævnt: En dobbelt og en enfag skat 35).

Satserne (dvs. kvantumsangivelserne for de enkelte species) for de som almindelige landeskatter udskrevne *naturalieskatter* er for så vidt meddelt foroven i I. DEL: Naturalieskatter. Men da de dér fremtræder i knap så overskuelig form, skal de kort gentages her, forhåbentlig mere overskueligt. Medtaget er dog kun de så vidt muligt (dvs. hvis ikke fjendtlig besættelse har forhindret det) på rigsbasis udskrevne naturalieskatter. Jeg har fundet det hensigtsmæssigt at starte i 1571.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Blandt de *vegetabilske* species er der først og fremmest kornydelserne. Af *rug* præsterede 1627-28 hver jordegen 1-2 skæpper, 1633-36 hver jordegen og 1646-47 hver helgård 1/6 tønde. 1644 ydede 10 bønder (uden adskillelse mellem selvejere og fæstere) og 1653 10 jordegne 10 tdr rug, altså én tønde pro persona. I de fem år 1639-1643 ydede hver jordegen 1/2 td "korn", hvoraf i det mindste halvdelen skulle være rug. 1648 præsterede 10 bønder (selvejere og fæstere under ét) og 1652 8 bønder 1 td rug eller byg. I de tre år 1654-1656 gav hver helgård 1/2 td rug. Dvs. at propersona-ydelsen af rug 1627-1656 svinger fra én skæppe til én tønde. *Byg* ydedes altid sammen med rug 36) og normalt med samme kvantum. Dog præsterede 1633-1636 hver jordegen 1/3 td byg, 1646-47 hver helgård 1/4 td byg. Af *havre* ydede 1627 hver jordegen 3 skpr, 1656 hver jordegen eller hel fæstegård 2 skpr. Af *brød* gav 1571-1574 10 mænd 2 1/2, 5 og 8 tdr, 1577-1586 (4 udskrivninger) 10 jordegne 2, 2 1/4, 5 og 10 tdr. Ved udskrivn. 1628, 13. jan., gav hver jordegen 1 td og ved udskrivn. s.å. 8. sept., 6 lispund. Brødydelsen svinger således mellem 1/5 og 1 td. *Gryn* ydedes to gange i 1571 (febr. og dec.): 10 mænd henholdsvis 3 skpr og 1 td gryn 37). 1574 præsterede 10 bønder 1 fjerding. Ved seks udskrivninger i årene 1577-1610 38) optræder følgende satser for 10 jordegne: 1 otting, 1 fjerding, 5 skpr og 1 1/4 td gryn. 1628 betalte hver jordegen 1/2 td byggryn, 1630 derimod kun 1/2 skp. *Malt* ydedes 39) kun i årene 1627-28: hver jordegen 1-2 skpr. Af *humle* ydede hver helgård i Skåne 1657 ugentlig et fjerdingkar. Propersonaydelsen for *øl* var 1571-74 (3 udskrivninger) 1 eller 2 tdr; 1577-1610 (6 udskrivninger) ydede én jordegen 2/5, 3/5, 1 1/5 og 2 tdr.

De *animalske* species er okser, oksekød, flæsk, fåre- og gåsekød samt smør. - 1571 og 1574 ydede henholdsvis 10 og 20 mænd tilsammen en okse. 1577-1610 (6 udskrivninger) præsterede 10 jordegne 1/4, 1/2, 1 eller 1 1/2 *okse* eller *nødekrop* (okse- eller nødekød) 40). Ved seks udskrivninger i årene 1628-1632 41) præsterede hver jordegen 1 eller 2 lispd. *kød* (ved 3 udskrivninger gaves der valgfrihed mellem kød eller flæsk). 1644 gav hver helgård 2 lispd kød. *Flæsk* i sider ydedes 1571-1586 (bortset fra udskrivn. 1582): 10 mænd, bønder eller jordegne: 2, 2 1/2, 5 eller 10 sider; i lispund ydedes flæsk i 1582, 2 lispd for 10 jordegne, samt i årene 1610-1653 42): 1/2, 1, 1 1/2 eller 2 lispd for én jordegen eller én helgård. *Fårekød* (fårekroppe) ydedes 8 gange 1571-1610 43). 1571 og 1574 ydede 10 mænd eller bønder 2 1/2 eller 5 fårekroppe, 1577-1610 præsterede 10 jordegne: 2, 5, 8 eller 10 fårekroppe 44). *Gåsekroppe* præsteredes 9 gange 1571-1610 45): 2, 5, 10 eller 20 stk for 10 mænd eller bønder. Af *smør* ydede 10 mænd eller bønder 1571 og 1574: 1 otting, 1 fjerding og 1/2 tønde, 10 jordegne 1577-1610: 1 fjerding (4 gange), 1/2 td (1579) og 2 lispd (1582). 1628 præsterede hver jordegen 4 skålpund smør.

3) *Normativ skattetynge.*

Som ovenfor nævnt kan man ved at samle alle skattebeløbene (i penge) og skattekvanta (i naturaliespecies) ved alle udskrivninger i en given periode danne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sig et indtryk af periodens *skattetynge.* Dette tal og disse kvanta af naturaliespecies fortæller, hvad fx. et læg på 10 personer var *pligtig* til at betale i en given periode, ikke (i hvert fald ikke altid), hvad lægget rent faktisk har betalt *(normativ skattetynge).* En - større eller mindre - periodes skattetynge kan sammenlignes med skattetyngetallene fra andre perioder. Sådanne skattetyngeudregninger lader sig bedst gennemføre på basis af de over hele Riget udskrevne almindelige landeskatter i penge eller naturalier. De især efter 1620 hyppigt pålagte lokale kontributioner vil ikke kunne indregnes i en sådan på rigsbasis foretagen undersøgelse af den normative skattetynge, men derimod nok i en fixering af skattetyngen i et givet geografisk område, det hvor kontributionerne præsteredes. De andre former for pålæg, som er behandlet i I. DEL 46), kan enten slet ikke indregnes ved udregningen af en periodes skattetynge (eller måske kun for en del af Riget), eller også kan de indregnes for nogle grupper af landbefolkningen, ikke for andre. Eller også optræder de, hvis de indregnes, med så ringe vægt, at de så godt som ikke påvirker skattetyngen 47). Derfor vil de nedenfor anførte undersøgelser over periodisk skattetynge udelukkende være bygget på de almindelige landeskatter.

Sammenhængende undersøgelser (dvs. af perioder, der ligger i forlængelse af hinanden) kan først starte i 1571, idet der er problemer vedrørende 1530'erne og 1560'erne. For disse to decennier gælder, at det ikke vil være forsvarligt at udregne skattetyngetal; disse vil dårlig kunne anvendes ved en sammenligning med andre decennier. For 1530'ernes vedkommende er "udskrivningshullet" mellem 1530-udskrivningen og udskrivningerne fra foråret 1535 en alvorlig anstødssten; der *kan* have været foretaget udskrivninger i denne periode. 1535- og største delen af 1536-udskrivningerne er fortaget under krigsforhold og derfor geografisk-partielle. I realiteten dækker decenniet 1530-40 udskrivningsmæssigt kun et quinennium. - Tiåret 1561-1570 indbefatter Syvårskrigens udskrivninger. Det vil næppe være muligt at udregne et blot nogenlunde sikkert skattetyngetal for årene 1563-1570, i hvert fald ikke et tal (eller samlet kvantumsangivelse), der rent umiddelbart kan sammenlignes med tallene for de efterfølgende perioder. For disse gælder jo, at tallene er udregnet på basis af de almindelige på rigsbasis udskrevne lande(kategori)skatter, pålagt efter læg. Under Syvårskrigens udskrivninger var sådanne pålæg i mindretal. Meget få udskrivninger 1563-1570 foretoges over hele Riget, og i årene 1566-1570 udskreves som bekendt en række kvægligningsskatter, som jo er helt umulige at indregne i et samlet skattetyngetal. Derimod vil skattetyngetal kunne udregnes for 1540'erne og (endnu bedre) for 1550'erne. For 1540'erne gælder, at man må regne skattebrevenes "mænd", "bønder" og "landboer" for fæstebønder, da den nye sats for jordegne fra 1548-udskrivningen faktisk er en rent administrativt foretaget fordobling af satsen for "mænd", "bønder" og "landboer".

Den væsentligste begrundelse for at starte de sammenhængende skattetyngeudregninger i 1571 er, at de udregnede tal vil være bygget på udskrivninger, foretaget over *hele Riget,* når lige bortses fra de ret korte perioder, hvor dele af dette har været besat.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Foroven ved udregningen af antal pålæg 1530-1660 er disse blevet fordelt på de fire perioder 1530-60, 1561-80, 1581-1620 og 1621-1660, en periodeinddeling, valgt ud fra ønsket om dels at søge belyst de fiskale virkninger af Syvårskrigen, dels udskrivningsforholdene på begge sider af skilleåret 1620, fra hvilket tidspunkt der udskreves skatter hvert år.

Drejer det sig om udregning af periodiske skattetyngetal er der meget, der taler for at anvende "vilkårlige", mindre og afrundede perioder, der som "miniblokke" kan samles til større ad libitum. Vælger man nu 10-årige og 5-årige perioder (decennier og quinennier), vil man kunne opnå skattetyngetal for 5, 10, 15, 20, 25, 30 o.s. fr. år.

I det følgende skal udregnes decenniums- og quinenniumsskattetynge for almindelige penge- og naturalieskatter. Som kategoribasis er anvendt fæstebønder, samlet i 10-mandslæg. Ønsker man skattetyngetal for 10 jordegne, må de udregnede tal fordobles, for 10 kgl. ugedagsmænd må de halveres.

I decenniumsopstillingen er for hvert tiår anført: a) antal skatter i decenniet 48), b) i parentes efter a). hvor mange af disse der er enkeltskatter, c) samlet skatteydelse for hele decenniet, dvs. hvor meget 10 fæstere *skulle have betalt* i det nævnte tiår, d) gennemsnit pr. udskrivning og e) gennemsnit pr. år.

Vi får da følgende *decenniumsskattetynger:*

Decennium:	Antal skatter (heraf enkeltskat)	Samlet skatteydelse	Gennemsnit pr. udskrivn.	Gennemsnit pr. år
1571-1580	8(6)	85 dlr	10 1/2 dlr	8 1/2 dlr
1581-1590	4(4)	40 dlr	10 dlr	4 dlr
1591-1600	3(3)	30 dlr	10 dlr	3 dlr
1601-1610	5(4)	45 dlr	9 dlr	4 1/2 dlr
1611-1620	7(3)	130 dlr	18 1/2 dlr	13 dlr
1621-1630	12(4)	195 dlr	16 1/4 dlr	19 1/2 dlr
1631-1640	15(8)	177 1/2 dlr	11 4/5 dlr	17 3/4 dlr
1641-1650	13(3)	265 dlr	20 1/2 dlr	26 1/2 dlr
1651-1656 49)	6(3)	75 dlr	12 1/2 dlr	12 1/2 dlr

Ser man på samlet skatteydelse og årsgennemsnit, viser decenniet 1571-1580 ret høje tal (eftervirkninger af Syvårskrigen). I de følgende tre årtier er tallene lave, især i 1590'erne. At andet decennium af 1600-tallet måtte vise en ret kraftig stigning, skyldes først og fremmest de høje krigsskatter i hvert af årene 1611-1614 (= 100 dlr af decenniets 130 dlr). Men den kraftigste stigning kommer dog først med 3. decennium (1621-1630), hvor pålæg af almindelig landeskat bliver en årlig foreteelse, og hvor der nogle år udskreves to eller flere skatter om året. Særlig højt er skattetyngetallet for 1640'erne. Derimod synker det efter 1650 50).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Året 1620 kan, når der regnes med fulde decennier, således sættes som et "skilleår". Sammenligner man nu de 40 "stabile" år *før* 1620 (I) med de 40 (faktisk 36) "vanskelige" år *efter* 1620 (II), vil man få følgende tal:

	Antal skatter	Samlet skatteydelse	Gennemsnit pr. år
I: 1581-1620	19	245 dlr	ca. 6 dlr
II: 1621-1660	46	712 1/2 dlr	ca. 20 dlr

Ser man dernæst på, hvor mange af skatterne i de to perioder der var enkeltskatter, vil man se, at af den første periodes 19 udskrivninger var ikke mindre end 14 enkeltskatter, af den anden periodes 46 udskrivninger var kun 18 enkeltskatter.

Hvert af decennierne kan deles i *to quinennier*. Herved opnås et noget mere nuanceret billede, der i ganske særlig grad illustrerer skattebyrden under de tre krige: Kalmar-, Kejser- og Torstenssonkrigen. Kolonnen med tallene for gennemsnit pr. udskrivning er her udeladt, ligesom der heller ikke er hidsat antal enkeltskatter.

Vi får følgende tal:

Quinennium	Antal skatter	Samlet skatteydelse	Gennemsnit pr. år
1571-1575	5	50 dlr	10 dlr
1576-1580	3	35 dlr	7 dlr
1581-1585	2	20 dlr	4 dlr
1586-1590	2	20 dlr	4 dlr
1591-1595	1	10 dlr	2 dlr
1596-1600	2	20 dlr	4 dlr
1601-1605	2	20 dlr	4 dlr
1606-1610	3	25 dlr	5 dlr
1611-1615	4	100 dlr	20 dlr
1616-1620	3	30 dlr	6 dlr
1621-1625	4	45 dlr	9 dlr
1626-1630	8	150 dlr	30 dlr
1631-1635	5	70 dlr	14 dlr
1636-1640	10	107 1/2 dlr	21 1/2 dlr
1641-1645	8	160 dlr	32 dlr
1646-1650	5	105 dlr	21 dlr
1651-1655	5	60 dlr	12 dlr

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det ses tydeligt, at de tre største tynger optræder i femårene: 1611-15, 1626-30 og 1641-45. Det ses også, at der faktisk er tale om en stigning i skattetyngen fra Kalmar- over Kejser- til Torstenssonkrigen.

Naturalieskattetynge 1571-1660

En udregning af naturalieskattetyngen for fx. et tiår foregår simpelt hen ved, at man adderer alle de i tiåret ydede naturaliekvanta, species for species. For at adskille de almindelige landeskatter, ydet i naturalier (mad-, fetalje- og kornskatter) fra de i naturalier præsterede lokale kontributioner er ordentligvis i skattetyngeudregningerne kun medtaget de naturalieskatter, der udskreves over hele Riget, under krigsforhold over de dele af dette, hvor det har været muligt 51). Ligesom ved udregning af pengeskattetyngerne regnes der med læg af 10 fæstebønder, for perioden 1644-1652 (begge år inkl.) med 10 helgårde 52).

Udregnet decennium for decennium vil man da få følgende skattetyngetal, udtrykt i naturaliekvanta. Der regnes med udskrivningsdato, ikke med termin:
1571-1580 (6 fetaljeskatter): 10 "mænd" eller fæstebønder præsterer: 24 1/2 side flæsk; 1 1/2 okse (levende?), 1 1/2 okse- eller nødekrop, 21 1/2 fårekroppe, 1 1/2 lammekrop, 60 gæs eller gåsekroppe, 1 3/8 td smør, 22 1/2 tdr brød, 2 1/2 td gryn, 54 tdr øl.
1581-1590 (2 fetaljeskatter): 10 fæstebønder: 3 1/2 side flæsk (= 3 1/2 lispd), 1 1/2 fjerding oksekød (= 4 1/2 lispd), 3 1/2 fårekrop, 3 1/2 gåsekrop, 1 otting samt l lispd smør, 3 1/2 td samt 1/4 fjerding brød, 1 1/2 skp gryn, 9 tdr øl.
1591-1600 er ikke ydet naturalieskat.
1601-1610 (1 fetaljeskat, udskrevet i 1610 til påske 1611): 10 fæstebønder: 6 tdr øl (eller 1 mk pr. tønde), 2 1/2 lispd flæsk, 1/4 nød, 2 1/2 fårekroppe, 5 gåsekroppe, 1 otting smør, 2 1/2 skp gryn.
1611-1620 er ikke udskrevet naturalieskat.
1621-1630 (5 mad- og 3 kornskatter, først fra 1627): 10 fæstebønder: 1 7/8 td rug 53), 5 skpr byg eller malt, 1 7/8 td malt, 1 7/8 td havre, 5 tdr 30 lispd brød, 2 1/2 td byggryn, 10 lispd flæsk, 40 lispd kød (nogle af disse kan konverteres med flæsk), 20 skålpd smør.
1631-1640 (1 mad- og 5 kornskatter): 10 fæstebønder: 5 tønder "korn", 2 1/2 td rug, 5 tdr byg, 10 lispd kød, 5 lispd flæsk.
1641-1650 (1 mad- og 7 kornskatter): 10 fæstebønder eller (fra 1644) helgårde: 7 1/2 td "korn", 13 1/3 td rug, 16 tdr byg, 10 tdr havre, 15 lispd flæsk, 20 lispd kød, 30 skålpd sennep.
1651-1660 (6 naturalieskatter, kornskatter; 1653 dog også ydet flæsk): 10 helgårde (til og med 1652) eller fæstebønder: 20 tdr rug, 20 tdr byg, 1 1/4 td rug, byg eller hvede (1652), 20 skpr havre, 5 lispd flæsk.

Ønsker man disse "sammensatte" naturalieskattetynger udtrykt i *ét tal* for hvert decennium, må de enkelte naturaliespecies *konverteres til penge.* Dette har

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

jeg ment kun burde gøres med naturalieskatterne i de sidste fire decennier (1621-1660). I disse 40 år udskreves tre gange så mange naturalieskatter på rigsbasis som i de forudgående 50 år, 1571-1620 54). Konverteringsmaterialet må betegnes som godt, og konverteringssatsen for de enkelte naturalier var ofte fastsat i selve skattebrevene; dette gælder ikke mindst kornskatterne fra 1635 og perioden ud, 2/3 af periodens naturalieskatter. Af kornskattemandtallene fremgår klart, at bønderne har betalt penge i stedet for at yde korn. Man må formode, at de har vænnet sig til at omregne en udskreven kornskat til penge. En konventering til penge af naturalieskatterne i perioden 1571-1620 har jeg af flere grunde fundet det rigtigst at undlade. Dels ligger de seks - dvs. 2/3 - af de ni i perioden udskrevne naturalieskatter i 1570'erne, altså inden for 1/5 af det samlede tidsrum 1571-1620. Dels er konverteringsmaterialet (konverteringssatser) klart ringere end det, der er bevaret fra Kejserkrigens tid og fremover 55). Nævnes bør også de møntmæssige vanskeligheder i forbindelse med en sådan omregning. Men den vigtigste grund til *ikke* at foretage en konvertering til penge (selvom denne måske var mulig) af naturaliespecies i naturalieskatterne 1571-1586 og 1610 er ganske enkelt den, at mens man i perioden 1621-1660 - i hvert fald fra 1630'erne - har vænnet sig til at omregne en naturalieskat til penge, er en naturalieskat i de 50 år, der gik forud for 1620 *virkelig ydet i naturalier.* Bønderne har været klar over, at når der blev pålagt dem en skat at yde i specificerede naturalier, så var det disse, de skulle yde, ikke penge for dem. Foroven under II. DEL, 3. Afsnit, konverteringer, er omtalt, at det i 16. århundrede har været almindeligt at forhandle med bønderne, om disse ville give penge i stedet for de krævede naturalier; ville bønderne ikke det, har statsmagten ingen penge fået. En forlods meddelt tilladelse til konvertering med anførelse af konverteringssatser kendes almindeligvis ikke fra 16. årh. De fundne tilfælde, hvor konvertering har fundet sted i dette århundrede, er som omtalt en række enkelttilfælde, der alle er geografisk-partielle. *Derfor* mener jeg, at man må undlade at gennemføre en konvertering af naturalieskatterne 1571-1586 samt 1610.

Mht. konvertering til penge af naturaliepersillerne i mad- og kornskatterne efter 1620 er der i alle de tilfælde, hvor der i skattebrevene er meddelt konverteringssats for en persil (kun for korn), anvendt denne ved omregningen 56). Dette gælder også ved de udskrivninger (korn), hvor der *ikke* var fastsat nogen konverteringssats. Ved udskrivningerne 1627, 1628 og 1633 er anvendt konverteringssatser for rug og byg fra 1635ff.-udskrivninger, nemlig 1 1/2 dlr for hver tønde rug eller byg (eller "korn") samt malt. Ved alle andre persiller er anvendt *renteritaksten* 1633-1661 57), selv om de heri anførte konverteringssatser for landgildepersiller fra lenene nok ligger lidt under den faktiske pris på disse varer 58).

Foretager man en omregning af alle naturaliespecies 1620-1660 (faktisk kun årene 1627-1656), når man frem til, at 10 fæstere i de fire decennier har ydet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

naturalieskat til en værdi af:

1621-1630: 37 dlr 3 ort
1631-1640: 23 dlr 3 ort
1641-1650: 75 1/2 dlr
1651-1660: 67 1/2 dlr

Lægger man disse tal til skattetyngetallene for de almindelige pengeskatter (se foroven), får man følgende tal (afrundede til hele rigsdalere):

1621-1630: 195 og 38 dlr = 233 dlr
1631-1640: 178 og 24 dlr = 202 dlr
1641-1650: 265 og 76 dlr = 341 dlr
1651-1660: 75 og 68 dlr = 143 dlr

For at forstå det sidste tal (143 dlr) må man gøre sig klart, at optællingen slutter med havreskatteudskrivningen 1656, 23. dec. Beregnes beløbet for en tiårig periode, bliver det 238 dlr (afrundet).

Årsagerne til den kraftige stigning i beskatningen, de hyppigere udskrivninger, ofte med højere satser i tiden efter ca. 1625 må - efter mit skøn - søges i to væsentlige forhold, der ikke kunne bringes i overensstemmelse med hinanden: 1) Statsmagtens øgede behov for penge og 2) Svigtende statsindtægter (i hvert fald af skatterne) derved, at flere personer gled ud af beskatningssystemet.

1) Der kan ikke herske nogen tvivl om, at statsmagten i tiden efter ca. 1625 behøvede betydelig større midler til at klare sine opgaver. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der i de 55 år mellem 1570 og 1625 var krig i godt 2 år, i de 35 år mellem 1625 og 1660 i alt i 8-9 år. I krigene efter 1625 ramtes landet i helt anderledes kraftig grad end under krigen 1611-1613. Militærvæsen og udenrigspolitik var blevet betydeligt mere kostbare foreteelser end tidligere. Af betydning for statsmagtens øgede forbrug af penge var vel også den gryende merkantilisme.

2) På statsmagtens indtægtsside skete der en forringelse derved, at et ganske betydeligt antal skattepligtige gled ud af beskatningssystemet for længere eller kortere tid, adskillige helt frem, til Enevælden indførte et nyt beskatningssystem. Dette skete dels derved, at skattepligtige bøndergårde direkte blev nedlagt (betydningen heraf i nærværende forbindelse bør nok ikke overvurderes). Dels bevirkede den i 1. halvdel af 17. århundrede stærkt øgede tendens til vækst i antallet af adelige - og dermed skattefrie - ugedagsbønder, at byrderne blev tungere at bære for de færre tilbageværende skattepligtige. Denne årsag må nok tillægges en ikke uvæsentlig vægt i det samlede årsagskompleks vedr. stigningen i beskatningen. Men den vigtigste årsag til, at man fra statsmagtens side strammede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skatteskruen, har været den stærkt øgede tendens (fra midten af 1620'erne) til skattefrigørelse ved forhvervede tingsvidner om forarmelse, øde gårde m.m. Og netop denne udvikling havde statsmagten selv åbnet mulighed for fra Kejserkrigens tid.

Men alt dette havde en selvforstærkende virkning; det var en "ond cirkel", man kom, til at opleve de sidste 35 år før Enevældens indførelse. Øgede statsopgaver efter ca. 1625 har krævet øgede skatter, hvilket igen har bevirket en

større tilbøjelighed hos skatteyderne til helt eller delvis at slippe ud af systemet (ved overgang til status som adelig ugedagsmand og ved fastslåelse af skatteuformåenheden ved hjælp af tingsvidner). Men herved sank statens indtægter, og udviklingen "accelererer" nu: da man skulle bruge pengene, kom man ind på at udskrive skatter hyppigere og med højere satser end tidligere. Men den derved øgede byrde tilskyndede endnu flere til at frigøre sig, hvilket igen bevirkede nedgang i statens provenu af skatterne o.s.fr.

II. *SKATTEEVNE*

En undersøgelse af bøndernes formåenhed mht. at bære de pålagte skatter og andre offentligretlige pålæg i penge eller penges værd må bygge på udskrivningsmaterialets oplysninger om skatteuformuende personer eller gårde (forarmede og øde) 59). Men måske bør tilføjes: i det omfang, hvor man tør fæste lid til mandtalsmaterialets forarmet- og ødedeklarationer. Dette verifikationsproblem er behandlet foroven under SKATTEFORSKÅNSEL s. 222f. Da man savner enhver mulighed for at udsortere rene skatteunddragelser fra det samlede korpus af forarmede og øde, må man apriorisk se bort fra denne problematik og regne alle de som forarmede og øde deklarerede for reelt skatteuformående.

Udskrivningsmaterialet registrerer som omtalt forarmede, øde, afbrændte (o.l. udtryk til betegnelse af skatteuformuenhed) dels ved marginalnoter ud for de implicerede personer, ofte med tilføjelse af tingsvidnehjemmel (fx. tingsvidnenummer) 60), dels - i mere overskuelig, dvs. sammentalt, form - i selve summa summarum eller i et stykke efter summa summarum.

Summa summarum kan i sin kategori-kolumnering rumme poster med forarmede og øde o.l. udtryk for skatteuformuenhed, så og så mange af de forskellige kategorier 61). Det er anført, at de ikke betaler noget ("0" under satsen) eller at de evt. kun betaler halvt (eller andet forhold). *Summa summarum bliver således det faktisk indkomne fra lenet.* Disse oplysninger kan være samlet i et særskilt stykke *efter* summa summarum. Også i dette tilfælde udviser summa summarum det faktisk oppebårne beløb.

Men i en del len (i særlig grad i de jyske) er allerede fra mandtalsperiodens begyndelse, eller i hvert fald fra 1610, anvendt *afkortningsmetoden.* Anvendelsen af denne opgørelsesmåde for skattefritagne og skatteuformuende bliver mere og mere almindelig op igennem perioden 1610-1660. Det er især fra 1630'erne,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

at den bliver gængs anvendt i flertallet af lenene; men der er dog endnu i 1650'erne flere (især sjællandske) len, der nøjes med at lade de skatteuegnede figurere i summa summarum. Ved afkortningsmetoden optoges alle de principielt skattepligtige i summa summarum, altså også de personer, der ikke havde evnet at betale skatten. Disse trækkes så fra ("bringes til afkortning, da de er til fulde indført") i stykket efter summa summarum, der således bliver et "ideelt beløb", visende, hvad lenet *skulle have betalt,* såfremt *alle* skattepligtige havde betalt skatten. Anvendelsen af denne opgørelsesmetode tyder stærkt på, at man har betragtet forarmelse som en blot midlertidig foreteelse 62). De for øjeblikket afkortede personer "forblev i mandtallet"; så kunne de begynde at betale igen, når de blev "bedre ved magt".

Der er således *tre* forskellige måder at opgøre antallet og omfanget af forarmede og øde på. Skal mandtallenes oplysninger herom kunne anvendes i nedenstående undersøgelser af skatteuformuenheden i 17. århundrede frem til Enevælden, vil det være nødvendigt at standardisere dem, dvs. at vælge én af de tre opgørelsesmåder. Der kan ikke være nogen tvivl om, at afkortningsmetoden er den, der bør anvendes. Herved relateres frafaldsprocenten for skatteuformuenhed til lenets "potentielle skattebeløb", det beløb, der ville være indgået fra lenet, hvis alle skattepligtige havde betalt deres skat ("ideel summa summarum"). Dette nødvendiggør i de tilfælde, hvor man ikke har anvendt afkortningsmetoden, en omregning til fuld skat for alle skatteuformåendes vedkommende med anvendelse af satserne for de enkelte kategorier. Dette lader sig umiddelbart gøre i de tilfælde, hvor der overhovedet ikke betaltes noget, altså hvor satsen var 0. Det har derimod i de tilfælde, hvor skatteyderne er sat til halv skat, vist sig vanskeligt i det enkelte at afgøre, om dette skyldes kun delvis skatteuformåenhed af hele agronomiske enheder, eller om halvskattestatus netop er begrundet i, at det drejer sig om halve enheder (eller andet forhold). I ikke så få tilfælde markerer mandtallene, at en gård er sat til halv skat pga. forarmelse eller fordi den ikke formår at yde mere. I sådanne tilfælde kan man roligt fordoble satsen. I alle andre halvskattetilfælde har det været nødvendigt at skønne; her har hovedsynspunktet for udøvelsen af et sådant skøn været, at hvis materialet indicerer - eller synes at indicere- at halvskat dækker halv agronomisk enhed, har man måttet godtage disse tilfælde som "virkelige halvskatter". Men det må indrømmes, at der er en hel del usikkerhed forbundet med at udøve et sådant skøn. *Generelt* må det nok siges, at nedsættelse til halvskat er en simpel skatteforskånsel, der i virkeligheden ikke har noget med gårdens størrelse (hel- eller halvgård) at gøre, selvom begæringen om at måtte nøjes med halvskat ofte begrundes med, at gården kun er en halvgård 63). Men dette hindrer jo ikke på nogen måde, at der kan være tale om faktisk - mere permanent - skatteuformåenhed i sådanne tilfælde.

En undersøgelse af skatteuformåenhedens omfang ("forarmelsesprocenten") i mandtalsperioden må pga. materialets omfang nødvendigvis bygges på udvælgelsen af et passende antal mandtaller af det samlede mandtalskorpus på en sådan

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

måde, at man får belyst skatteuformåenheden ved en række mandtalsperioden dækkende udskrivninger i en række hele Riget dækkende len.

Af det samlede antal udskrivninger af almindelig pengeskat i årene 1610-1656 er derfor *udvalgt et antal udskrivninger,* der fordeler sig nogenlunde jævnt over hele denne periode 64). For hver enkelt af disse udskrivninger er i en række hele Riget dækkende len registreret frafaldet som følge af skatteuformuenhed i lenets ideelle eller potentielle skattesum.

Hovedprincipperne for udvælgelse af de medtagne udskrivninger har - ud over at de skulle fordele sig nogenlunde jævnt over undersøgelsesperioden - været *dels* a) at alle de i perioden anvendte satser (for 10 fæstebønder) var repræsenteret, *dels* b) at der derudover var et passende antal enkeltskatteudskrivninger fra forskellige tidspunkter i perioden 1610-1656 og endelig, c) at også udskrivninger under krigsforhold blev medtaget. - Ud fra disse hovedprincipper er udvalgt følgende tretten udskrivninger af almindelig pengeskat:

1. 1610, Martini (enkeltskat)
2. 1613, Mikkelsdag og jul ("Krigsskat", 25 dlr)
3. 1620, Martini (enkeltskat)
4. 1625, Martini (12 1/2 dlr)
5. 1628 jul/1629 påske (30 dlr ÷ Jylland)
6. 1632, Martini (dobbelt)
7. 1635, Martini (enkelt)
8. 1637, 14 dage før jul (halv)
9. 1640, Sct. Hans (dobbelt)
10. 1643, Sct. Hans (enkelt)
11. 1647, Mikkels- og Mortensdag (35 dlr)
12. 1650, Martini (enkelt)
13. 1656, Mikkels- og Mortensdag (15 dlr)

Da en halvskat er 5 dlr for 10 fæstebønder, en enkeltskat 10 dlr og en dobbeltskat 20 dlr, får man alle de i perioden 1610-1656 anvendte satser repræsenteret: 5-10-12 1/2-15-20-25-30-35 dlr = otte satser for 10 fæstebønder. Af de 13 udskrivninger er, som det vil ses, de 5 enkeltskatter (1610, 1620, 1635, 1643 og 1650). Udskrivningen 1628 jul/1629 påske omfatter ikke Jylland.

For hver enkelt af disse udskrivninger er foretaget en opgørelse af frafaldet af skatteuformående (forarmede og øde) i en række len. Ved udvælgelsen af disse len har det været afgørende at opnå en tilfredsstillende geografisk dækning af de fire hovedområder: Skåne, Sjællandske øgruppe, Fyn og Jylland 65). Dog har jeg fundet det rigtigst her at forbigå lenene i Halland og Blekinge, idet de som permanente halvskatteområder ikke fuldt er sammenlignelige med lenene i det øvrige Danmark 66). Ved udvælgelse af de implicerede len er der selvsagt taget hensyn til, at der fra lenene er bevaret mandtaller til alle- eller i hvert fald praktisk talt alle - de udvalgte udskrivninger.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Følgende tyve len er udvalgt:
Landskrone, Christiansstad, Malmøhus, Dragsholm, Frederiksborg, Korsør, Roskildegård, Vordingborg m.fl., Stegehus, Ålholm, Hagenskov, Nyborg, Rugård, Ålborghus, Dronningborg, Lundenæs, Riberhus og Møgeltønder, Silkeborg, Århus, Koldinghus 67). - Ved denne udvælgelse er repræsenteret for *Skånes* vedkommende både den vestlige og østlige del 68), for *Sjællands* vedkommende nordøst, nordvest, vest, midt, sydøst samt Møen og Lolland, for *Fyns* vedkommende sydvest, midt, øst, for *Jyllands* nord, vest, sydvest, midt og øst.

Undersøgelsen er gennemført således, at der for hver enkelt udskrivning og hvert enkelt len er markeret eller udregnet:

1. "Ideel" summa summarum.
2. Afkortningssum for skatteuformående (forarmede, øde, afbrændte).
3. Afkortningsprocent i forhold til ideel summa summarum.

Resultatet foreligger i generalopstillingen blandt bilagene bag i bogen. Herfra hentes de oplysninger, der - oftest i sammentalt form - skal bruges i de følgende undersøgelser, idet tallene bringes i selve teksten.

Lægges alle summæ summarum og de tilsvarende afkortningsbeløb vedr. skatteuformående for samtlige tyve undersøgte len sammen, fås følgende tal for de tretten udskrivninger. For hver enkelt udskrivning er udregnet "forarmelsesprocenten" i forhold til den ideelle summa summarum. Satsen for 10 fæstere er angivet ved hver udskrivning:

	Sats	Summa summarum	Afkortn. beløb f. forarmede	Forarm.-procent
1610	10 dlr	35.793 dlr	303 dlr	0.85
1613	25 dlr	80.775 dlr	1.647 dlr	2.04
1620	10 dlr	31.633 dlr	563 dlr	1.78
1625	12 1/2 dlr	44.488 dlr	718 dlr	1.61
1628 jul/1629 påske	30 dlr	57.107 dlr	5.808 dlr	10.17
1632	20 dlr	64.609 dlr	3.305 dlr	5.11
1635	10 dlr	31.383 dlr	897 dlr	2.85
1637 14 dage før jul	5 dlr	15.233 dlr	333 dlr	2.18
1640 Sct. Hans	20 dlr	57.571 dlr	3.327 dlr	5.77
1643 Sct. Hans	10 dlr	29.044 dlr	1.442 dlr	4.96
1647	35 dlr	93.332 dlr	27.371 dlr	29.32
1650	10 dlr	28.795 dlr	2.937 dlr	10.19
1656	15 dlr	43.832 dlr	8.292 dlr	18.91

Disse tal taler deres tydelige sprog: en meget lav forarmelsesprocent ved de fire første udskrivninger 1610-1625, derefter en kraftig stigning i slutningen af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kejserkrigen. Og selvom der er tale om en betydelig nedgang i 1630'erne (især i midten af dette årti), er procenten dog væsentlig højere end i de 15 år 1610-1625. Tallene efter 1640 er jo ret så markante. At den 3 1/2-dobbelte 1647-skat måtte opvise en forarmelsesafkortning på henimod 30 %, er der i og for sig intet underligt i. Mere overraskende er det vistnok, at 1 1/2-skatten 1656 kan mønstre en afkortning på hele 19 % - mere end tre gange så meget som dobbeltskatten til St. Hans 1640.

At der er sammenhæng mellem skattesats og afkortningsprocent for skatteuformåenhed, er evident. Dog er denne sammenhæng kraftigere udtalt i tiden *efter* 1625. Fx. har dobbeltskatten 1632 en afkortningsprocent, der nærmer sig det dobbelte af forarmelsesprocenten for enkeltskatten 1635.

Selv om disse tal i sig selv er tydelige nok, kan tendensen gøres endnu klarere, hvis undersøgelsesperioden 1610-1656 opdeles på *tre* praktisk talt *lige store dele:* 1610-1625, 1626-1640 og 1641-1656, hver del med de (udvalgte) udskrivninger, der hører hjemme i den. Ovennævnte opstilling af de 13 udskrivninger synes ligefrem at indbyde til en sådan tredeling. Men derudover synes en sådan opdeling i enhver henseende velmotiveret, i hvert fald for den første og den tredie periodes vedkommende. Det første tidsafsnit (1610-1625) vil så rumme den rolige, økonomisk ret gode tid før Kejserkrigen, hvor ekstraskattepålæggene ikke synes at have været ret tyngende. Den tredie periode (1641-1656) er jo, som allerede tidligere omtalt, den, hvori skattesystemet løber grassat og skatteevnen virkelig synes at svigte. Det mellemste af de tre tidsafsnit (1626-1640) dækker først en krigstid, der strækker sine økonomiske-fiskale virkninger i hvert fald op til 1632-33; herefter synes skatteevnen - i hvert fald for en tid - nogenlunde retableret. Men det bør nok bemærkes, at afkortningsprocenten for forarmelse er væsentlig højere end i første periode.

Samler man de fire udvalgte udskrivninger, der hører til første periode (1610, 1613, 1620 og 1625), de fem, der foretoges i anden periode (1628/29, 1632, 1635, 1637 og 1640) og endelig de fire, der hører hjemme i tredie periode (1643, 1647, 1650 og 1656), får man følgende tal:

	Summa summarum	Afkortn. f. forarmelse	Forarmelses-procent
I. 1610-25	192.689 dlr	3.231 dlr	1.68
II. 1626-40	225.903 dlr	13.670 dlr	6.05
III. 1641-56	195.003 dlr	40.042 dlr	20.53

I afrundet form bliver procenterne: 1.7, 6 og 20,5.

Stigningen fra første til anden og fra anden til tredie periode er jo ret så markant. Der er faktisk tale om en 3-4 dobling af procenten ved overgangen til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hver ny periode. Sammenlignes forarmelsesprocenten i første periode med tredie periodes, er der tale om en 12-dobling.

Selv om det ikke må glemmes, at disse procenter for forarmelsesafkortning er bygget på udvalgte udskrivninger i udvalgte len, og at de formodentlig ville blive lidt anderledes, hvis afkortningsundersøgelsen havde omfattet alle udskrivninger i alle len, så er det dog min overbevisning, at *tendensen* er klar nok: lave afkortninger i første, nogenlunde acceptable i anden og helt uacceptable i tredie periode.

Det er nærliggende at jævnføre disse periodiske forarmelsesprocenter med de normative skattetyngetal for de samme tre perioder for at få illustreret en evt. sammenhæng mellem en periodes samlede pålæg af almindelig pengeskat og frafaldet som følge af skatteuformåenhed.

Hidsætter man skattetyngetallene (alm. pengeskat) for de tre perioder, får man - idet indextal vedføjes - for 10 fæstebønder:

	Samlet normativ skattetynge	Index	Forarmelsesprocent
I. 1610-25	185 dlr	100	1.7
II. 1626-40	328 dlr	177	6.0
III. 1641-56	340 dlr	184	20.5

Mens sammenhængen mellem normativ skattetynge og frafaldsprocent i de to første perioder synes klar, omend frafaldet nok er noget kraftigere, end man efter stigningen i skattetyngen (77 %) skulle vente, findes der simpelt hen ingen sammenhæng mellem anden og tredie periodes skattetynge og afkortningsprocent for skatteuformåenhed. I realiteten er skattetyngen i de sidste to perioder ens, idet tredie periode jo er et år længere end anden.

Sammenstillingen af normativ skattetynge og afkortningsprocent i de to sidste perioder udtrykker klart et *kraftigt svigt i skatteevnen i tiden efter 1640.* Trods samlede pengeskattepålæg af samme størrelse i de to perioder udviser tredie periode henimod 3 1/2 gange så stort frafald, sammenlignet med anden periodes frafald. Selv om denne undersøgelse af praktiske grunde er bygget udelukkende på udskrivninger af almindelig pengeskat, er det min overbevisning, at tallene ikke ville ændre sig væsentligt, om man inddrog andre former for pålæg 69). Medvirkende til svækkelsen af skatteevnen kan - ved siden af den økonomiske forringelse af bøndernes kår - også de talrige lokale kontributioner i den sidste periode have været 70).

Ovennævnte opstilling af forarmelsesprocent ved 13 udskrivninger i 20 len 1610-1656 rummer *fem enkeltskatteudskrivninger.* Som ovenfor nævnt har begrundelsen for at medtage et antal udskrivninger med samme satsstørrelse i den samlede periode 1610-1656 været den, at man har villet undersøge evnen til at bære pålæg af *samme* størrelse på forskellige tidspunkter i undersøgelsesperioden.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Uddraget af ovennævnte opstilling er tallene for de fem enkeltskatteudskrivninger:

	Summa summarum	Afkortn. f. forarmelse	Forarmelses-procent
1610	35.793 dlr	303 dlr	0.85
1620	31.633 dlr	563 dlr	1.78
1635	31.383 dlr	897 dlr	2.85
1643 Sct. Hans	29.044 dlr	1.442 dlr	4.96
1650	28.795 dlr	2.937 dlr	10.19

Sammenlignes frafaldet ved sidste udskrivning med frafaldsprocenten 40 år tidligere, er der tale om en 12-13-dobling. Mens under én procent ikke har været i stand til at betale 1610-enkeltskatten, er procenten steget til over ti fyrre år senere.

I det foregående har flere gange været understreget betydningen af at tilgodese det geografiske aspekt i en undersøgelse af forarmelsesprocenten ved skatteudskrivningerne. Hvor stort har frafaldet som følge af skatteuformåenhed været i de forskellige dele af Riget?

I generalopstillingen er for hver enkelt udskrivning og len angivet afkortning og dennes % af den ideelle summa summarum. Samler man afkortningerne for alle de udvalgte 13 udskrivninger i de 20 implicerede len, fås følgende tal:

Len	Summa summarum	Afkortn. f. forarmelse	Forarmelses-procent
Christianstad 71 a)	47.190 dlr	7.272 dlr	15.41
Landskrone	34.507 dlr	6.256 dlr	18.12
Malmøhus	81.871 dlr	6.782 dlr	8.28
3 skånske len	163.568 dlr	20.310 dlr	12.41
Dragsholm	20.116 dlr	1.967 dlr	9.77
Frederiksborg	18.716 dlr	1.961 dlr	10.47
Korsør 71b)	18.169 dlr	1.158 dlr	6.37
Roskildegård	34.047 dlr	1.653 dlr	4.85
Vordingborg	32.149 dlr	3.590 dlr	11.16
Stegehus	13.024 dlr	1.731 dlr	13.29
Ålholm	32.662 dlr	3.338 dlr	10.21
7 sjællandske len	168.883 dlr	15.398 dlr	9.11
Hagenskov	17.984 dlr	306 dlr	1.70
Nyborg	47.208 dlr	2.458 dlr	5.20
Rugård	10.975 dlr	445 dlr	4.05
3 fynske len	76.167 dlr	3.209 dlr	4.21

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ålborghus 71c)	51.867 dlr	4.759 dlr	9.17
Århusgård 71c)	13.793 dlr	1.852 dlr	13.42
Dronningborg 71c)	25.902 dlr	3.550 dlr	13.70
Koldinghus 71c)	35.723 dlr	1.759 dlr	4.92
Lundenæs 71c)	29.055 dlr	3.551 dlr	12.22
Riberhus og Møgeltønder 71c)	36.494 dlr	1.194 dlr	3.27
Silkeborg 71c)	12.143 dlr	1.361 dlr	11.20
7 jyske len	204.977 dlr	18.026 dlr	8.79

Det fremgår af denne opstilling, at Skåne ligger højest mht. afkortninger for forarmelse. Ganske illustrerende er det måske, at de len (Christianstad og Landskrone), der grænser op til halvskatteområderne Blekinge og Halland, har de højeste afkortningsprocenter af alle de undersøgte len. Sjællandske øgruppe og Jylland ligger nogenlunde på linie, Sjælland måske en ubetydelighed højere end Jylland, men det må der nok ses bort fra i betragtning dels af undersøgelsens selektive natur, dels af det faktum, at de sjællandske tal rummer 1628/29-udskrivningen med den ret høje forarmelsesprocent. Tallet for Fyn er som det kan ses kun ca. halvdelen af det sjællandske og jyske.

I øvrigt er de geografiske svingninger i afkortningsprocenten forbavsende store. Yderpunkterne er Hagenskov len på Fyn og Landskrone len i Skåne. Høje afkortningsprocenter påtræffes - foruden i Christianstad len - især i Stegehus, Århusgård, Dronningborg og Lundenæs len. Forbavsende lav er procenten i Riberhus og Møgeltønder len.

Som det vil ses af ovenstående lensopstilling, er der foretaget sammentælling for de len, der er beliggende i hvert af de fire områder: Skåne, Sjælland, Fyn og Jylland. Tredeler man nu, i lighed med, hvad der er sket foroven for hele Riget, perioden 1610-1656 i hvert af de fire områder, fås følgende tal: (1 = summa summarum, 2 = afkortningsbeløb for forarmelse, 3 = afkortningsprocent)

"Land"		1610-25	1626-40	1641-56
Skåne	1	42.333 dlr	71.413 dlr	49.822 dlr
	2	1.310 dlr	4.716 dlr	14.284 dlr
	3	3.09%	6.60%	28.67%
Sjælland	1	53.445 dlr	68.014 dlr	47.424 dlr
	2	873 dlr	4.540 dlr	9.985 dlr
	3	1.63%	6.67%	21.05%
Fyn	1	26.404 dlr	27.677 dlr	22.086 dlr
	2	98 dlr	565 dlr	2.546 dlr
	3	0.37%	2.04%	11.52%
Jylland	1	70.507 dlr	58.799 dlr	75.671 dlr
	2	950 dlr	3.849 dlr	13.227 dlr
	3	1.34%	6.54%	17.47%

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ser man på de tre kolonner fremtræder, hvad man også måtte vente, Fyn med den laveste afkortningsprocent; markant lav er den i første periode 1610-25. Skåne har langt den højeste i første og tredie periode, mens dette landskab ligger på samme niveau som Sjælland og Jylland i mellemste periode.

Afkortning som følge af skatteuformåenhed fordeler sig nogenlunde jævnt over de enkelte *kategorier.* Det er vel almindeligvis sådan, at det er de egentlige bønder (selvejere, fæstere, gårdsæder, bolsmænd, ugedagsmænd), der er til afkortning som følge af skatteuformåenhed. *Dog* fortjener det at noteres, at kategorikomplekset: hus-, gård- og gadehusmænd samt indester i nogle dele af Riget (især på den sjællandske øgruppe og i dele af Jylland) kan opvise væsentlig større afkortningsprocenter end de for de egentlige bønder udfundne 72). Dette *kan* være baggrunden for optagelse i skattebrevene fra 1620'ernes midte af bestemmelse om forskånsel af forarmede husmænd. En kategori, der yderst sjældent er til afkortning som følge af skatteuformåenhed, er tjenestedrengene.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Efterskrift

På nogle få sider at sammenfatte resultaterne af den forskning, hvis resultat er blevet nærværende bog, er ikke så lige en sag. Grunden hertil er så evident fremstillingens polytematiske karakter: alle væsentlige emner (bortset fra det fiskale og forvaltningsmæssige/kamerale), henhørende til skattehistorien i undersøgelsesperioden er søgt beskrevet. *Dog* er der, som det vil fremgå af fremstillingen, sket sammenfatninger og draget konklusioner i forbindelse med behandlingen af i hvert fald enkelte af emnerne (fx. afsnittet om skatteligning).

Værdien af bogen om det danske skattevæsen består - selvsagt - deri, at *emnet beskatning af landbefolkningen 1530-1660 i det hele taget er taget op til behandling,* og at dette er sket, ikke på basis af et enkelt dansk område, men med inddragelse af *hele* det daværende danske rige, med anvendelse af *alt* relevant materiale og med gennemdrøftelse af *alle* relevante aspekter.

Skulle dette arbejde kunne tilskynde en og anden til at bore lidt dybere på et eller andet område i dansk skattehistorie mellem Reformation og Enevælde, har arbejdet med denne bog ikke været forgæves.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Noter

INDLEDNING

INTENTION OG EMNE

1. Eksempelvis kan oplysninger om udbyttet af skatterne fortælle om skattetyngen for og skatteevnen hos bønderne. Endvidere er der en del bestemmelser om skatteadministration på lokalt plan, hvori bønderne har været impliceret (læglægning, opkrævning af skatter, forhvervelse af tingsvidner i forarmelsestilfælde) eller som på anden vis har afficeret bønderne (skatteterminer, konvertering).
2. Om sommer- og vinterskattens natur i tiden o. 1500, se min afhandling: Næsbyhoved lens bønder 1502-10 i Fynske Årbøger 1963,s.132ff.
3. Det er dog langtfra alle ekstraordinære pålæg, der er gradueret efter kategorier. Fra slutningen af 1620'erne har man i ikke ringe grad beskattet efter hele og halve gårde, dog mest ved naturalieskatter og lokale kontributioner.
4. Især stykket om skatteligning og om de adelige ugedagsmænds skattefrihed.
5. I *Sverige* er man i denne periode nået et godt skridt videre - i alt fald, når det drejer sig om fremstillinger af fiskalt m.m. indhold - hvilket utvivlsomt skyldes ønsket om at blotlægge den finansielle baggrund for den svenske storhedstid.

MATERIALET TIL UNDERSØGELSEN

1. Sammenlign fx. skattebrev 1559, 17. april, med et af de sidste skattebreve fra 1650'erne, fx. 1656-udskrivningen af almindelig landeskat.
2. Paragraferingen er min egen.
3. Den almindelige formulering i største delen af perioden 1600-1660. Andre kan findes: "råd og bevilling" - „råd og samtykke", der dog mest anvendes i forbindelse med naturalieskatte-udskrivninger eller blandede penge- og naturalieskatter.
4. *Specielle skattebreve,* fx. 1621, 20. juli, til særlige kategorier ("uvisse personer"), 1635, 23. marts, bådsmandsskat, samt 1657, 28. febr., rigsorts- eller månedsskat, kan være udformet afvigende fra dette mønster, men en del af bestemmelserne - især i slutningen af skattebrevet - er dog de samme som i det gængse skattebrev.
5. Reces 1643 V,160, 203, 216,218-19, 240 og 242-43.
6. CCD.IV,429ff.
7. CCD.IV,622ff.
8. Fx. 1581, 9. nov. (CCD.II,226f.) og 1621, 20. febr. (CCD.III,642).
9. Fx. 1582, 3. dec. (CCD.II,322ff.)
10. Fx. 1614, 17. nov. (CCD.III,426f.) og 1621, 12. april (CCD.III,647ff.) samt 1615, 26. juni (CCD.III,726).
11. CCD.IV,570f.
12. CCD.V,489ff.
13. CCD.V,656.
14. CCD.VI,343.
15. CCD.VI,380f.
16. CCD.VI,431f.
17. Dette materiale vil i særlig grad blive behandlet i Tredie Del: SKATTEFORSKÅNSEL.
18. Udelukkes kan den mulighed vel ikke, at man i perioden efter 1620, hvor man

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udskrev skat hvert år, har lagt det endnu ikke indsendte mandtal fra den foregående udskrivning til grund; dette indsendtes nemlig først til Rentekammeret, når den sidste rate af skatten var betalt.

19. Som jo ikke hører med til standard-modellen. Det kan ligefrem ses, at største parten af marginalnoterne og afkortningerne er tilføjet *senere.*
20. Dog ikke i alle mandtaller; især savnes det i begyndelsen af mandtalsperioden.
21. Hvis der da ikke var et specielt afsnit for alle lenets selvejere først i mandtallet.
22. Der findes efter summa summarum afsnit med forarmede m.m., der ikke er egentlige afkortninger, herom se IV: SKATTETYNGE 2.SKATTEEVNE
23. Om disse skatter se Første Del: DE FORSKELLIGE FORMER FOR EKSTRAORDINÆR BESKATNING.
24. En indgående analyse af tingsvidner, domme og husbondsedler vil blive givet i Tredie Del: SKATTEFORSKÅNSEL, 1. Afsnit: De forskellige måder, hvorpå forhvervedes skatteforskånsel og 2. Afsnit: Adelige ugedagsmænds skattefrihed.
25. Dvs. antegnelsen, som den foreligger efter endt sagsbehandling med spørgsmål, forklaring og decision.
26. Den gængse formulering om de enkelte forhold: "vil forklares".
27. Man lægger i antegnelserne vægt på, at denne elle hin forskånsel "vil haves med H.M. bevilling".

Første del

DE FORSKELLIGE FORMER FOR EKSTRAORDINÆR BESKATNING

1. Når bortses fra udskrivningen 1627, 25. marts, der - indtil 1648 - forblev et enkeltstående tilfælde.
2. Der ses i denne forbindelse helt bort fra konsumptionsskatten, udskrevet 1657, 21. juli, da den efter sin natur var en ordinær skat og i øvrigt ikke nåede at blive opkrævet før 1660.
3. Fx. brød, bagt i velbagte kavringer, velbrygget - dvs. holdbart - øl i gode tønder, forsynede med så og så mange bånd.
4. Dette skal behandles under Anden Del: SKATTEPLIGT, Tredie Afsnit: Særlige forhold vedr. skattepligten.
5. Fx. skattebrev 1563, 7. sept.: "til det mærkelige antal krigsfolk, hvormed vi opdrage mod vore og Rigens fjender" - Skattebrev 1567: "til krigsfolk at oprykke i Sverige".
6. Fx. udskreves havreskatten 1656, 23. dec., "til oprettelse af nogle magasiner".
7. Det gælder i ganske særlig grad de udskrivninger, der kun vedrørte en del af Riget.
8. Dog må det indrømmes, at flere kort efter hinanden udstedte skattebreve, hvert til sin del af Riget, kan dække én udskrivning.
9. Det gælder i det mindste de 6 af dem.
10. Fyn var dog fritaget ved de 3 af disse udskrivninger, da denne landsdel skulle modtage de soldater og civile, der i stort tal var flygtet fra Jylland. I 1644 var også Skåne fritaget.
11. Udtrykket "naturalieskatter" omfatter her således kun levnedsmidler samt emballage hertil. Kobber- og tinskatten 1646 vil blive behandlet forneden under 9. Andre almindeligvis rigsdækkende pålæg.
12. Dog mest 1535-69 og igen 1627 (1627, 1644, 1657).
13. Havreskatten 1656 ydedes med 2 skpr af hver jordegen eller hel fæstegård.
14. 1633-36: 1/3 td byg sammen med 1/6 td rug - 1646 og 1647: 1/4 td sammen med 1/6 td rug
15. 1633-36: 1/6 td rug.
16. Bortset fra 1542, hvor 20 mænd ydede 1 td.
17. 1535 dog 10 mænd 2 tdr.
18. 1627-28: hver jordegen 1-2 skpr.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

19. Her ses bort fra en kontribution i Ålborghus len 1659, hvor der - foruden korn og brød - præsteredes øl.
20. 1535, 28. aug., ydede 10 mænd 2 læster, 1535, dec.? 10 mænd 1/2 læst.
21. I perioden 1628-44.
22. Fra udskrivn. 1582, 27. nov.
23. 1582-1610 ydede 10 jordegne 2 eller 5 lispd, 1628-32 hver jordegen 1 eller 2 lispd, 1644 hver helgård 1 1/2 lispd.
24. 1577, 20. okt.: 10 jordegne 8 fårekroppe.
25. 1582, 27. nov., ydede 10 jordegne 2 gåsekroppe.
26. Bortset fra en kontributionsudskrivning i Christianstad len 1657.
27. Her ses bort fra skattebrev 1657, 30. juli, Skåne, hvor der gives valgfrihed mellem sul af kød, flæsk, smør og ost.
28. Ved udskrivningerne 1535-50 ofte 10-14 persiller, ved udskrivn. 1563, 24. juli: 9 persiller, 1564, 15. dec.: 8, 1565, 5. okt.: 7, 1567, 25. febr.: 6, 1567, 22. maj: 5. Ved udskrivningerne 1568-70: 6-8 persiller. Ved udskrivn. 1571, 30. dec., var der 8 persiller, ved de øvrige udskrivninger i 1570'erne og 1580'erne (frem til 1586) var der også 8 persiller, bortset fra 1577, 20. okt., hvor der kun var 7. - Dette er dog kun det højeste antal i de enkelte perioder; inden for de nævnte tidsrum findes også udskrivninger med et færre antal persiller. Det drejer sig overvejende om animalske produkter. Af vegetabilske produkter nævnes brød, gryn, malt, humle og øl.
29. 1567, 22. maj: Læg af 10 mænd: 4 1/2 mk "til at købe sild og anden fisk for". 1610, 23. okt.: Læg af 10 fæstebønder: 6 tdr øl, hvorfor der dog skal gives 1 rdl for tønden, "da det vil falde besværligt at fremføre øllet så langvejs". 1635, 19. dec.: 3 rigsort for 1/6 td byg og 1/3 td rug. 1644, 2. sept.: 9 mk for hver td byg eller rug og 4 1/2 mk for hver td havre. - Forøvrigt vil emnet konvertering blive særskilt behandlet forneden under SKATTEPLIGT (Tredie Afsnit).
30. Udskrivn. 1586, 6. dec., og 1610, 23. okt.: 10 fæstere og 20 kgl. ugedagsmænd yder det samme, 10 jordegne det dobbelte.
31. Hele læglægningsproblematikken skal behandles forneden i Anden Del, Andet Afsnit: SKATTELIGNING.
32. Der tales blot om "10 (20) mænd" eller "10 (20) bønder".
33. 1644 formuleres det: "Hver 10 bønder, selvejere eller andre, som har helgårde, lægges i læg og giver". 1646, 30 maj: "Enhver som sidder for helgård, enten selvejer eller fæstebonde".
34. Kan skyldes, at det var en "uddøende' kategori; se behandlingen af gårdsæder forneden i Anden Del, Første Afsnit: KATEGORIER og KLASSER, II. De enkelte kategorier.
35. Om disse skatter se C. Rise Hansen: Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden ca. 1560-1660 i Hist. Tidsskr. 10.r.VI (1942–44), 140-76, samt Fridlev Skrubbeltrang: Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik i Hist. Tidsskr. 11.r.I (1945), 245-86. - Spørgsmålet, om Peder Oxes rolle ved indførelsen af denne nye skatteform skal der ikke tages stilling til her. Om dette problem se Troels-Lund: Om Peder Oxes Finantsstyrelse. Et Svar til Hr. Contoirchef Joh. Grundtvig (Kbhvn. 1876) s.25, og Joh. Grundtvig: Peder Oxes Finantsstyrelse. Et Forsvar mod Dr. Troels-Lund (Kbhvn. 1876) s.9 - En kendsgerning er det imidlertid, at kvægligningsskat kendes fra *Sverige* allerede i 1539 (Se "Skattereglerings-komitèns Promemorier Nr. 41: H. L. Rydin: P.M. angående det svenska skatteväsendets utveckling" (1882-83) s.50). Også i det meget omfattende skattekompleks, der går under benævnelsen "Elfsborgs lösen" fra 1571, indgik en kvægligningsskat (se Hans Forsell: Sverige 1571 (Sthm. 1872)s.29, jfr. Lars-Olof Larsson: Kolonisation och befolkningsutveckling ..... 1500-1640 (Lund 1972) s.41). Kvægligningsskatter udskreves i 17. årh. adskillige gange i Sverige, fx. 1601 og regelmæssigt fra 1620 (se Arthur Thomsen: Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809-1866 (Lund 1923)s. 28f.).
36. Kanc. Brevb.(1566-70 s. 229) har datoen 14. aug. Ser man på de i brevet indeholdte terminer: Knud Konges dag (10.juli) for Sjælland, St. Lauridsdag (10.aug.) for den øvrige del af Riget bortset fra Skåne, hvor skatten skulle være betalt til Bartholomæi dag (24.aug.), så synes 14. juni at være den mest sandsynlige dato.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

37. De fik 14 dages frist til at betale den.
38. CCD.I,349, der har datoen 14. dec. 1567; Kanc. Brevb. 1566-70 s.269, med datoen 9. dec. Brevet er ikke indført i registranten, men brevets eksistens fremgår af Rentemesterregnskaberne og miss. 1568, 17. febr., som indkaldte skatterestancerne fra lensmændene over alt Riget. Udtoget i Kanc. Brevb. bygger på et åbent brev til bønderne i Vestervig birk.
39. Termin: Nytårsdag 1570.
40. Termin: 26. febr. 1570.
41. Analyseret af Rise Hansen i Hist. Tidsskr. 10.r.VI,140-76.
42. Ved udskrivn. 1570, 18. dec., Skåne, ydede husmænd, pebersvende og tjenestedrenge dog kun 1 daler, hvorimod de skånske møllere måtte betale 3 daler.
43. Skattebrev 1570, 18. dec, Skåne.
44. Som note 43.
45. Hos en del personer i Stevns og Faxe herreder i Tryggevælde len står i mdt. "lægsmand". Iflg. mdt. fra Nykøbing len beklagede en del bønder sig over, at de ikke kunne erlægge penge og fik da lov til at betale korn i stedet for.
46. I mandtalsmaterialet - foruden rentepengeskat eller skat af rentepenge eller skat af penge, udestående på rente - kaldt: kontribution, rentepengekontribution, kontribution af rentepenge, børnepenge, penge af børnegods. I Bøvling len kaldtes rentepengeskatten 1647 for "2 procentskatten".
47. Det hedder i skattebrev 1638, 9. sept., om rentepengeskat, at denne skal erlægges af alle, som penge under hænder på rente eller og stillestående har. Betyder det, at man har skullet yde rentepengeskat af ikke udlånte pengekapitaler?
48. Normalt angives ikke i mandtallene vedr. rentepengeskat, hvilken *kategori* den enkelte skatteyder skal regnes til. Men ved sammenligning med mandtallene på de almindelige skatter i penge og naturalier kan ses, at det drejer sig om selvejere, fæstere, børn af disse (jfr. udtrykket "børnepenge") samt tjenestedrenge.
49. Nemlig 1 rigsdaler af hver 100 daler i 1642, 1 sletdaler af hver 100 rigsdaler i 1652, 53 og 54 - udgør altså for de tre år 2%.
50. Se fx. Sølvitsborg len, rentepengeskat for årene 1652-53-54; Lundenæs len for de samme år; Bøvling len for 1647; Hald len for 1657. For sidstnævnte len er foretaget afkortning "som nogle af forne mænd (= 17 af ialt 100 personer) til deres nødtørft har optaget efter hosføjede tingsvidners bemelding".
51. Nemlig af Ringsted kl. len 1652; i mdt. herfra hedder det, at børnepengene (som de hedder her) "er angiven udi Ringsted kloster den 22. marts 1652".
52. Udskrivn. 1642 må være sket ved en fejltagelse. Som bekendt var det kun adelen, der var pligtig at betale dette år.
53. I mandtalsmaterialet foruden "hovedskat" benævnt *kopskat, kontribution* (kontribution og hovedskat), *kapitalspengeskat.* 1645-missivet taler om: "Hoved- og mandtalspenge".

53a. Om begge hovedskatter, se Aksel Lassen: Fald og Fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960 (Aarhus 1965) s. 24-26 (1645) og 27ff. (1660); forf. udnytter materialet befolkningstatistisk. - 1660-hovedskatten er omtalt hos N.D. Riegels: Forsøg til Femte Christians Historie (Kbhvn. 1792) s. 97-99, Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I (1908) s.329-31. For Fyns vedk., se Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under Svenskekrigene 1657-1660 (1973) s. 494-97.

54. Tilsyneladende intet skattebrev bevaret, kun et missive af 22. maj (CCD.V.458-60) til lensmændene i Sjælland (se Sjæll. Tegn. 28, s. 360-61) og Lolland-Falster (Se også Erslev: Rigsraadet og Stændermøderne Hist. III,124f., hvor adelen tilsyneladende har betalt for sine bønder). Det er vel sandsynligt, at denne skat først og fremmest er pålagt den sjæll. øgruppe. Men der er dog bevaret et hovedskattemdt. fra Halmstad len 1645. Nederst på forsiden af dette er der en bemærkning om, at der til denne skat ikke er bevaret noget skattebrev, "er dog ret oppebåret efter kopi på taxeringen af samme hovedskat, som her udi Rentekammeret findes". Et tilsvarende hovedskattemdt. er bevaret fra Laholm len. Dette kunne tyde på, at i hvert fald Halland har betalt 1645-hovedskatten.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

55. Her afskrevet efter et åb. brev i Landsarkivet for Fyn: Orig. kgl. reskripter 1654-61. - Mig bekendt er det ikke trykt nogetsteds.
56. Nemlig fra: Varberg, Laholm, Dragsholm, Frederiksborg, Holbæk, København, Korsør, Antvorskov kl., Sorø kl., Kronborg, Tryggevælde, Vordingborg, Halsted kl. og Stegehus len.
57. De bevarede mandtaller til 1660-hovedskatten er fra Stegehus, Nykøbing, Ålholm, Halsted kl. og Mariager kl. len.
58. Mdt. for Nykøbing len 1660 er udarbejdet af sognepræsten, sognefogden samt fire mænd i hvert sogn, der underskriver med deres bomærker. Hos umådelig mange personer er vedføjelser (med andet blæk): "betler", "ligger på sengen", "elendig", "forarmet", "bortløben", "død" o.l. Mandtallet slutter med et gribende testimonium paupertatis, underskrevet af en del bønder ved hjælp af deres bomærker.
59. I mandtallene hertil foruden bådsmandsskat kaldt "bådsmandshverveskat", "Kontribution" (ret almindeligt), "defensionsskat", "12-skillingsskat", Sct. Hansdagsskat".
60. Først fra 1636; se Kanc. Brevb. 1635-36s.732.
61. Halland og Blekinge, der normalt betalte halvskat af de almindelige skatter, betalte hel bådsmandsskat.
62. Bevaret blandt bilagene til bådsmandsskatterne fra lenet.
63. Denne oplysning er hentet fra udskriften på bådsmandsskattemandtallet 1645, 1646, 1647 og 1648 (ét hefte).
64. Bilagt mandtalsmaterialet fra Kalundborg len.
65. På bådsmandsskattemdt. 1651 fra Ålborghus len står: "fradragen det udlagte gods til Rigens gæld". Der henvises til miss. 1651 1. maj.
66. Således Kalundborg, Bøvling og Sejlstrup.
67. I mdt. 1652, Martini, Kalundborg len, er en post: "annammet efter K.M. missive af hvis frit jordegods her udi lenet, af hver tønde 8 skill".
68. Der er intet mdt. bevaret til denne kontribution, kun et læg med bilag ("beviser") under Skanderborg og Åkær len.
69. Personer, tilhørende sidstnævnte kategori har ofte fået tiender udlagt "for kaldets ringheds skyld".
70. Således i flertallet af sognene i Christianstad len 1625, i en del sogne i Kalundborg len 1625, Tryggevælde 1625 og 1647, Ålholm 1625, Ålborghus 1625 og 1647, Skanderborg og Åkær 1625, Skivehus 1625 og 1647, Ringsted kl. 1647, Nyborg 1647, Århusgård og Koldinghus 1625 og 1647, Ørum og Silkeborg 1647.
71. I Hagenskov len 1625 har enkelte bønder fæstet tiender "på menige N.N. sognemænds vegne".
72. Nederst på første side i tiendeskattemdt. fra Sejlstrup len 1647 står: "undtagen de tiender, som er pantsat bort".
73. Ud fra en nutidig betragtning var kobberskatten en meget *hård* skat, da bønderne for at betale den måtte realisere en del af deres køkkenredskaber.
74. Se Anden Del: SKATTEPLIGT, Tredie Afsnit: 1. kap. f: Udsættelse med skattebetalingen s. 151.
75. Forskånede skulle kun være de gårde, der var så øde, at husbonden intet nød deraf.
76. Således fra Vordingborg m.fl. len, Hindsgavl og Åstrup len.
77. Således på Fyn og i en del jyske len kun for 6 måneder. I visse jyske len (i hvert fald Hald, Lundenæs og Skivehus) synes rigsortskatten efter det bevarede materiale at dømme kun at være betalt for de første tre måneder.
78. Herom se UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN og Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark I (1909),182.
79. Mandtalsmateriale i forbindelse med 1646-rytterordningen er der så godt som intet af; se dog mdt. på rytterskat 1646, 29. sept. ff. fra Ringsted kl. len under SKATTELIGNING s. 120.
80. Herom Rockstroh I,195.
81. Rockstroh I,208 og 214f. - Se iøvrigt Tredie Del: SKATTEFORSKÅNSEL - *Generelle fritagelser som følge af militære forpligtelser* s. 198.
82. Op. cit. 195.
83. Se også SKATTELIGNING s. 120.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

84. I året 1617 optræder den i forbindelse med pålæg til både Skanderborgs og Christianopels befæstning.
85. I mandtalsmaterialet (foruden om almindelige skatter) anvendt om både bådsmands-, tiende- og rentepengeskat samt rigsortskatten "til anden Rigens nødtørft" 1643 St. Hans.
86. Der ses her bort fra, at pålægget kunne gennemføres ved *flere* skattebreve, der tilsammen dækkede *hele* Riget. Endvidere, at okkupation af visse dele af Riget (fx. Jylland) udelukkede beskatning af disse - i det mindste til den danske statsmagt.
87. "3 års kontribution til fæstningernes reparation", som det hedder i Laholm len. "Sandpenge" er benævnelsen i Christianopel len. Ydelsen var 1 rdl for en hel- og 1/2 rdl for 1/2 gård.
88. 8 skill. om dagen for 4 dage om året i 3 år af hver bonde, hvilket sammenlagt for de 3 år bliver 1 rdl pro persona.
89. Der ydedes penge (almindeligvis 18-20 skill), og hø og strøelse (1/4 læs af hver persil af læg på otte mand).
90. Ved en række breve 1564 (se UDSKRIVNINGSFORTEGN.) besluttedes, at 9 mænd skulle udruste den tiende med våben og underhold til 1, 2 eller 3 måneder eller også give penge i stedet. - I 1568, 1. maj, skulle 20 mænd hver måned ét år igennem betale 20 mk til at besolde krigsfolk med.
91. Udskrevet ved miss. 1625, 3. marts; se CCD.IV,211f. og Kanc. Brevb. 1624-26 s. 349.
92. I hvert fald Dragsholm, Kalundborg, Korsør, Antvorskov kl., Ringsted kl. og Holbæk len.
93. Hver jordegen bonde 3 rdl, halve gårde 1 1/2 rdl for en sommers vagt.
94. Fx. ved kontributionen til hoffanens forlægning i Slagelse 1627/28; her anvendtes 8-mands-læg af fæstebønderne og 16-mands-læg af ugedagsbønderne, og der var tale om individuelle ydelser. - Ved en "godvillig kontribution", som bønderne i Christianopels len 1645, 29. sept., ydede til soldaterne i fæstningen optræder der 10-12 forskellige beløb i penge (foruden naturalier), hvilket vistnok har forudsat læglægning. - Ved en kontribution af Ålholm len 1657 skulle ti hele gårde give en tønde saltet kød. Iflg. et miss. af 1657, 26. maj, til Christianstad len skulle lensmanden lægge kronens, adelens og gejstlighedens bønder i læg sammen med 20 gårde i hvert læg, som til armeen skulle levere et voksent slagtenød, to gæs og fire høns.
95. Ved graverskatten til Københavns befæstning (1647): 1 rdl for hver karl om ugen i 3 måneder - senere ændret til 4 måneder.
96. Ved fortifikationsskatten til Skanderborg slots befæstning 1617 og 1618 havde kongen fået regnet den samlede udgift ud: 1670 rdl for 1617 og 840 rdl. for 1618, som så reparteredes på lenets bønder. Hvordan dette er sket, forlyder der intet om; men det kunne foregå ved en form for læglægning.
97. Dette synes helt konsekvent gennemført i perioden 1644-53, i hvilket tidsrum jo også naturalieskatterne pålagdes efter hele og halve gårde (Formulering i skattebrevene: "selvejere eller andre, som har hele gårde").

Anden del

SKATTEPLIGT

Første afsnit

KATEGORIER og KLASSER

I: SKATTEKATEGORIER

1. Om de tilsvarende forhold i *Sverige,* se Gösta Lext: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860 (Göteborg 1968), 19-20; forf., omtaler denne form for beskatning som "klasskat".
2. Se A. Heise: Bondeoprør i Jylland i Frederik den Førstes Tid (Hist. Tidsskr. 4.r.V,313).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

3. Herom se A. Heise: Bidrag til den københavnske Herredags Historie (Danske Magazin 4.r.VI,1-43).
4. Vi har en del vidnesbyrd om, at de jyske bønder har nægtet at betale 1530-skatten, ja i ét tilfælde slog de endog en lensmandsfoged ihjel, da han kom for at indkræve skatten (Da. Kanc. Indk. breve og indlæg 1532, 3. jan., seks skånske råder til kongen).
5. Danske Mag. 4.r.VI,31 og Nye Danske Mag. VI,127.
6. Se A. Heise i Hist. Tidsskr. 4.r.III,222-517.
7. Se fx. Danske Kancellis indkomne breve og indlæg 1481-1616; der er slet ingen breve fra 15. jan. 1532 eller "efter 1. maj 1532" og frem til 11. marts 1534.
8. Danmarks Historie II,474.
9. Før ca. 1550 (perioden 1530(35) - 1548) lader kategoriseringen sig vanskeligt fæstne i et bestemt mønster. Til den "faste" kategori "mænd" eller "mænd, bønder og landbo" slutter sig ved et flertal af udskrivningerne ugedagsmænd (af og til kaldt gårdsæder), gårdmænd, pebersvende, tjenestekarle og møllere, enkelte gange indester og husmænd. Først fra 1541 synes der at komme en smule konsekvens ind i kategoriseringen.
10. Landhåndværkerne kommer til i 1553, de kgl. ugedagsmænd i 1559. Sidstnævnte kategori har dog været beskattet i perioden 1535-49, men ikke ved de efterfølgende udskrivninger 1553, 1555 og 1557. - Under Syvårskrigens forvirrede udskrivningsforhold mangler ikke sjældent en eller flere kategorier i grundstammen.
11. I nogle skattebreve optræder indester *også* i skattebrevenes kategoristykke sammen med husmænd, også før 1578.
12. Den er anvendt 14 gange i perioden 1603-30, begge år inklusive.
13. For så vidt anvendtes denne model fra 1553, dog med undtagelse af de kgl. ugedagsmænd.
14. *Dog* tales der ved udskrivn. 1633 om "gadehusmænd og indester, som sidder til huse hos bønderne og nærer sig hos dem af deres tjeneste". I 1634 er i skattebrevet foruden denne passus *også* omtalt "husmænd og indester" (altså indester nævnt to gange lige efter hinanden, for øvrigt med to forskellige satser), men i det mindste i skattebrevene til Århusgård og Mariager kl. len er blot omtalt "husmænd og indester".
15. Formuleret: "Husmænd, der ikke er håndværksmænd, og indester, der ikke har avl".
16. Tjenestedrengene var ved disse fire udskrivninger delt i præste-, degne- og bondedrenge.
17. Se blandt mange andre Landskrone lens mdt. 1602 og Riberhus og Møgeltønder lens mdtr. 1610ff. år.
18. I forbindelse med de halve fæstebondegårde optræder bolsmænd.
19. Fx. anvendes ved madskatteudskrivn. 1630, 21. nov., udtrykkene "fuld gård", "halv fæstegårdsbonde"; ved udskrivn. 1632, 13. jan. (madskat) "helgård" - "tvende halve gårde beregnet mod en hel". Ved udskrivn. 1633, 28. jan. (kornskat), tales om "fæstebonde, som sidder for helgård" – "en halv gård halvt så meget". Ved udskrivn. 1635, 19. dec., hedder det, at "ingen bonde skal forskånes, som har hel- eller halvgård". Ved udskrivn. 1636, 2. okt. (kornskat), hedder det "fæstebondegård, som sidder for helgård" - "hver halve fæstegård". Denne formulering anvendtes også ved kornskatteudskrivningerne 1639, 18. jan., 1640, 18. nov. og 1641, 17. nov. Ved udskrivningerne 1644, 2. sept. og 1646, 30. maj (begge kornskatter) slås imidlertid selvejerne og fæstere sammen, og det hedder "enhver som sidder for helgård, enten selvejer eller fæstebonde. . . . . og enhver som sidder for halvgård. . . . ". Ved udskrivn. 1648, 26. juli, (korn) tales også om, at to halve gårde regnes for en hel, og i 1652, 30. sept. (korn), skal 8 hele gårde - selvejere og fæstere under ét - give 1/2 td rug eller byg.
20. Således var der i Varberg len 1612: 8 jordegne halve gårde, i 1644: 26 (fæstegårde henholdsvis 240 og 274). - I Christianopel len var der i 1618: 20 1/3 halve fæstegårde, 1644 var der 73. - I Dragsholm len talte 1610-mdt. 35 landboer, der gav halv skat; 1656 havde lenet 216 halve landboer. Dog bør det tilføjes, at tallet øgedes pludseligt: fra 33 i 1645 til 216 i 1646, hvilket - såvidt det kan ses - skyldes en massevis justering

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

af hele gårde til halve. - I Tryggevælde len var der 191 landboer for halv skat i 1611, 302 1/4 fæstebønder for halv skat i 1656 - I Hindsgavl len taltes 1612 4 halve jordegne og 4 halve fæstebønder, i 1656 var tallene henholdsvis 22 og 172. - I Nyborg len var der overhovedet ingen halve gårde i 1610; de optræder først fra 1645 og udgør da 29 halve jordegne og 412 halve fæstegårde. I Bøvling len var der tilsyneladende ingen i 1611; i 1656 var der 41 halve selvejergårde, 419 halve fæstegårde samt 72 halve ugedagsgårde. - I Lundenæs len var der 1610 12 "jordegne halve gårde og bole" og 6 halve fæstegårde; 1656 var der 133 "jordegne gårdindester, halve gårde og bolsmænd" og 894 "indester, halve gårde og bolsmænd" (fæstegods). - I det jyske område er det ofte vanskeligt at foretage en opgørelse, fordi benævnelsen "halvgård" *kan* dækkes af ordene "bolsmand" eller "indest".

21. Nemlig i Dronningborg len 1608-18.
22. Der ses her bort fra udskrivn. 1626, Martini, hvor hele og halve tjenestedrenge deltes op, eftersom de havde sæd eller ikke.
23. *Dog* "selvejerdrenge for fuld og halv løn" i Dronningborg len 1620, Martini. De yder som andre tjenestedrenge.
24. Fx. Helsingborg len 1596, Luciedag, og ved 1610-udskrivn. i Århusgård, Bøvling, Koldinghus, Sejlstrup og Skivehus len.
25. *Dog* "landbohusmænd og "ugedagshusmænd" i Korsør len.
26. Ved udskrivningen til Martini 1636 var fordelingen mellem selvejere og fæstere i nedenstående fem *sjællandske* len (der er kun medtaget *hele* gårde):

Len:	Selvejere	Fæstere	Selvejer %
Dragsholm	21	700	3
Kalundborg	8	900	0.9
Korsør	2	639	0.3
Ringsted kl.	8	468 1/2	1.7
Tryggevælde	35	585	6.1

For de fem len under ét bliver selvejerprocenten: 2.3

For *fire* jyske len var ved samme udskrivning forholdet følgende (stadigvæk kun *hele* gårde):

Len:	Selvejere	Fæstere	Selvejer %
Bøvling	35	458	7.6
Lundenæs	41	815	5
Riberhus og Møgeltønder	67	974 3/4	6.9
Silkeborg	13	441	3

For de fire len under ét bliver det til en selvejerprocent på 5.8.

27. De sidste to ord "og halvt" dog først med fra 1638.
28. Dette problem vil blive behandlet nedenfor under gennemgangen af "Andre kategorier".
29. Jfr. Rentekammerets revisionspåtegning på mandtallenes titelblad, at skatten er ret lagt i overensstemmelse med skattebrevet.
30. Bøvling len. Mdt. 1633, Martini (afkortn.): 4 halve jordegne bøndergårde er pga. "bøndernes armod og værestedernes ringhed..... dette år blandt selvejerindesterne indført". - Samme len. Mdt. 1633, Martini (afkortn.): 5 personer i Resen sogn har tidligere skattet for indester, men da deres værested ikke er bedre end gadehuse, og da de er forarmede, skatter de som gadehusmænd. - Stadigvæk samme len. Mdt. 1622

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

(sidste side): Nogle personer i Bøvling birk skattede i 1621 for gadehusmænd, men er nu skrevet i mandtal for ugedagsindester. - Koldinghus len. Bil. t. 1655-mdt. På en seddel, udstedt af lensmand Sten Bilde (1655, 31. okt.), står, at en navngiven person bruges til reparationsarbejde på slottet og intet andet håndværk bruger; derfor skal han give som andre husmænd. - Tranekær len. Mdt. 1610, Martini. En del fiskere i Bagenkop er optegnet som husmænd. I mdt. 1624 "regnes de blandt indester og gadehusmænd". - Bemærkning i 1584-mdt. for Helsingborg len: "Jens i degnebolet bør ikkun give for et fæste".

2. De enkelte kategorier

1. Dette er langt den almindeligste benævnelse for hele Riget, men *selvejere, selvejerbønder* eller -gårde er også ret udbredt, men tilsyneladende kun i Jylland. Af og til skifter benævnelserne. I de skånske landskaber anvendtes i ret udstrakt grad ordet *skattebønder.* Enkelte gange finder man også benævnelsen *ejendomsbønder* (Fx. i Jungshoved len 1652).
2. I mdt. 1610, Martini, Skivehus len, hedder det om slet ikke så få selvejergårde, at én person bor på dem, mens en anden ejer dem.
3. "10 jordegne bøndergårde, enten de besiddes af dem, bondeejendommen selv tilhører eller er fæstet til andre" (skal give selvejerydelsen).
4. Skattebrev til Bornholm 1570, 2. april: ". . hver jordegen bonde af den gård, han selv ibor og af hver lejegård, han har udfæstet til andre, 4 daler; dog skal den bonde, som bor på gården og har lejet den, give ham til hjælp halvparten eller 2 dlr.".
5. Da. Mag. 4.r.II,84
6. Kanc. Brevb. 1637-39 s.306.
7. I afkortningerne i mdt. 1638, St. Hans, Bøvling len, findes flg. notits, der utvivlsomt skyldes sagen fra Ginding herred: "Eftersom en part jordegne bønder ikke har boet på deres eget, men gårdene til andre været bortfæstet, som deraf til disse har givet skat med fæstebønder, er samme bortfæstede selvejergårde og -bol nu efter K.M.. . . . brev forordnet at skatte med jordegne bønder"(Det drejer sig om bortfæstede selvejergårde i Vandfuld, Skodborg, Ulfborg og Hing hh.).
8. Hald len. Bil. t. mdt. 1639, Mikkelsdag og jul. Tingsv. af Rinds herred 1640, 4. maj.
9. Bil. t. mdt. 1632, Martini.
10. Den almindelige benævnelse i største delen af Riget. Ved siden af denne anvendtes - især på Sjælland - "landboer" eller "landbobønder". I de skånske landskaber brugtes i ret udstrakt grad udtrykkene "lejebønder" eller "stedselsbønder" (stedselsgårde). I flere jyske len (fx. Åstrup, Skivehus og Vestervig kl.) anvendtes benævnelsen "gårdmænd", der var en forkortelse for fæstegårdmænd". På Langeland, Fyn samt i visse jyske len (Tranekær, Hagenskov, Hindsgavl, Rugård, Nyborg, Åstrup og Hald len) brugtes udtrykket "bryder" om ordinære fæstere, men absolut ikke konsekvent. På Bornholm hed fæstebønderne "vorneder", på Gotland hed de meget få fæstebønder under Visborg len "munkelandboer". - Der var i mandtalsperioden en tydelig tendens i retning af, at omtalte benævnelser afløstes af udtrykket "fæstebonde".
11. Før 1570: ". . . men sidder for gård og pløjer og sår" (se fx. CCD.I.399f.).
12. Thomas B. Bang i afhandl. "Gårdsæder" i Fortid og Nutid IV (1923), 63-72. Fridericia i Hist. Tidsskr. 6.r.II.490. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Indeste (1940), 17-19.
13. Derimod nok i 1545-udskrivningen på samme sted i skattebrevet, hvor gårdsæderne var anbragt i 1543-udskrivningen.
14. I det ringeste i Kalundborg, Dragsholm, Frederiksborg, Roskildegård, Tryggevælde, Korsør, Vordingborg m.fl., København, Kronborg,Nykøbing og Ålholm len; men sandsynligheden taler for, at de også må kunne findes i de andre len.
15. Skrubbeltrangs bemærkning (op.cit. 18) om, at benævnelsen gårdsæde i jordebogerne i 1660'erne næppe findes brugt om mere end et par hundrede sjællandske bønder, lyder sandsynlig. Dog må - efter gennemgangen af udvalgte sjællandske len at dømme - tallet have været 2-3 gange større i begyndelsen af 17. årh.
16. Op.cit. 18.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

17. Fortid og Nutid IV (1923), 71.
18. I Roskildegård lens mdt. 1633, fastelavn (mad), er under Borup sogn (Ramsø herred) ordet "gårdsæde" streget ud som overskrift over et stykke i kolumneringen; i stedet for er skrevet: "Landboer, halv skat". Om gårdsæderne ved Skjoldenæs og Svenstrup udtales, at de ikke gav landgilde, skønt de intet ugedagsarbejde gjorde. Kongen befalede derfor lensmanden på Roskildegård, at han skulle foranstalte hver to gårdsæder lagt sammen, så de blev til en hel landbogård (Jacobsen: Skattevæsen s.41).
19. Op.cit. 491.
20. Mdtr. 1596, 1. maj, og 1596, 13. dec.
21. Roskildegård len. Bil. t. mdt. 1611, Mikkelsdag og jul.
22. Kalundborg len. Bil. t. mdt. 1630, Martini.
23. Andre eksempler, se Fridericia op.cit. 491.
24. Flere tilsvarende eksempler, se Jacobsen: Skattevæsen s. 39f.
25. Bil. t. madskattemdt. 1632, fastelavn.
26. I Roskildegård lens mdt. 1646 optræder både en murmester og en klokker under betegnelsen gårdsæde. I Kronborg lens mdt. 1656 omtales "møllere med avl i gårdsædelæg".
27. Slutningen af afkortningerne i mdt. 1611, Mikkelsdag og jul, fra Ålholm len lyder: (To personer) "har tvende små øde jorde i brug, som tilforn lå til tvende gårdsæder dér sammesteds; blev tillagt deres gårde og gårdsæderne fratagen, som nu er gadehuse".
28. Om begrebet og de vanskeligheder, der er forbundet med dets afgrænsning, se P.V. Jacobsen: Skattevæsen s. 46ff., der regner det for sandsynligt, at de ligesom gårdsæderne har været dele af andres ejendom, som de vel har stået i et særligt forhold til. - Se endv. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Indeste s. 17, som om bolene i Jylland og Fyn udtaler, at de er småbrug, varierende fra "huse, til hvilke der ligger noget lidet sædeland" til fjerdingsgårde.
29. Fx. Sejlstrup len. Mdtr. 1610-1633; heri kolumner med overskrift: "Bol, har ikke uden halve gårds jord at bruge". - Kalø len. Mdt. 1620, Martini (afkortn.): "giver ikke uden for en bol eller halvgårdsmand" (de optræder i dette lens mdtr. i 1620'erne sammen med halve gårde). - I Varberg lens mdtr. fra årene 1612-1630 betaler "fjerdingsbol" halvt mod fæstebønderne, hvilket utvivlsomt er for hård en sats.
30. Fx. i Kalø len i 1620'erne. I øvrigt sættes "indest" i en del jyske len - om end ikke konsekvent - lig "halv gård".
31. I Åstrup lens mdt. 1647, Mikkels- og Mortens dag, (korn) er der klamme om seks personer i Ugilt sogn med bemærkning om, at de udgør 2 bol. - Fjerdingsbol i Varberg lens mdtr. 1612-1630.
32. Mdt. 1610, Martini. "Forandring udi denne skat". Heri en bemærkning om nogle fæstebønder, som var "forskøldett" på deres gårde og ere efter K.M. brev blevet forringet på deres landgilde, så de nu ikke regnes højere end bolsmænd".
33. Et bol er kun opført som et sådant i Skanderborg jordebog; derfor skal dette også indskrives som bol i skattemandtallet (Skanderborg og Åkær len. Bil. t. mdt. 1648, Mikkels- og Mortensdag. Tingsv. af Sabro herred 1646, 1. okt.). - Åstrup len. Tingsv. på øde og forarmet gods, mdtr. 1640-41. Tingsv. Jerslev herred 1640, 15. maj.: "det er ikke uden et bol, som Christen Christensen i Allerup påbor, som årlig skylder husbonden 3 tdr byg". - Samme len. Samme bilag 1640-41. Tingsv. Vennebjerg herred 1640, 31. aug.: "et værested er et bol og (bolsmanden) gør bols arbejde deraf".
34. Sejlstrup len. Mdt. 1633, Martini. I et afsnit med adelstjenere står: "Hedegård er beregnet i H.M. skattebog for et bol".
35. Det hedder i skattebrevet 1553: "Kun virkelige ugedagstjenere og møllere, som bor ved kongens gårde og adelens sædegårde og maler frit for deres herskab, må være fri". Formuleringen er altså noget uklar, omend sikker nok for møllernes vedkommende. Men i 1555-skattebrevet er formuleringen klar nok: "Ingen skal være fri. . . . . undtagen de ugedagsmænd, som bor i de samme sogne, hvori kongens slotte, gårde, klostre og adelens sædegårde ligger". I 1557-skattebrevet er formuleringen praktisk talt den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

samme. - I perioden før 1530 må de kgl. ugedagsmænd (de gange, de er blevet beskattet) være blevet beskattet med "mændene", altså inden for læggene.

36. "Og skulle ugedagsmænd alle lægges udi læg sammen, hver 20 mænd 40 lod sølv, den rige hjælpe den fattige".
37. I stedet for "alle" anvendes "hver" eller "de", eller der står blot "ugedagsmændene". Efter 1560 indledes denne passus med: "Udi lige måde skulle og de ugedagsmænd osv.". Af og til forekommer andre formuleringer, fx. 1570, 12. marts: "ugedagsmænd, som pløjer og sår". 1628: "hver ugedagsmand, som giver skat".
38. Iflg. det første udkast til 1653-skattebrevet (udskrivningsdato 12. aug.) skulle de kgl. ugedagsmænd yde 1/2 daler mod fæsternes gennemsnitssats på 2 dlr. Ved korrektionsmiss. af 19. sept. s.å. (CCD.IV,142-43) nedsattes fæstersatsen til 1 rigsdaler - og ugedagsmændene "l'advenant halvt mod en fæstebonde, nemlig en halv rigsdaler".
39. Jfr. Arent Berntsens ord i 2. bog s.156 (om adelens ugedagstjenere, der er ganske forskånede for de almindelige landeskatter), "mens K.M.s ikkun for den halve, og det efterat de ikke så gerne så hårdt med arbejde som adelens betynges".
40. Se udskrivningerne 1582, 27. nov., 1586, 6. dec. og 1610, 23. okt., hvor de optræder med 20 i hvert læg, der tilsammen yder, hvad 10 fæstere eller 5 jordegne bønder præsterer. Ved udskrivningerne 1654, 1655 og 1656 ydede *hver* ugedagsmand - foruden penge - 1/2 td rug eller byg, "hvad han bedst kan afstedkomme".
41. Kanc. Brevb. 1635-1636 s.732.
42. Hald len. Mdt. 1624, første side forneden.
43. Dronningborg len. Mdt. 1626, Martini. Bemærkning under summa summarum.
44. Sølvitsborg len. Bil. t. 1648-mdt.
45. Frederiksborg len. Mdt. 1611, påske (mad). Bemærkning efter summa summarum.
46. Frederiksborg len. Mdt. 1611, Mikkelsdag og jul. Bemærkning under summa summarum.
47. Kanc. Brevb. 1556-60 s.324 (1559, 15. okt.).
48. Fx. Varberg, Nyborg og Tranekær.
49. Undersøgelsen bygger på gennemgang af 20 len, dækkende hele Riget.
50. I 2. bog. s.156.
51. Jfr. formuleringen i adskillige mandtaller: Fæstebønder, der er ugedagsmænd.
52. Dog ydede skræddere og skomagere ved 1530-udskrivningen hver 1 mk, 1/2 mk eller 4 skill. "efter deres formue".
53. Dette er dog vanskeligt at fastslå med sikkerhed under Syvårskrigen med dens uhyre forvirrede udskrivningsforhold. Men man må vel formode, at de landhåndværkere, der havde avl, optrådte blandt "mændene" eller "gårdene".
54. Første gang med sikkerhed konstateret ved udskrivn. 1568, 24. nov.
55. Dvs. fra udskrivn. 1586, 31. maj.
56. 1621, 20. juli og 1628, 18 febr.
57. Almindeligvis: Embedsmænd med og uden avl.
58. Vordingborg len. Mdtr. 1621-1628. 4. kolumne i disse sideordnede mandtaller har overskriften: "Husmænd og gadehusmænd". Her optræder en del personer med håndværkertilnavne. Noget tilsvarende gælder for Københavns lens mdt. 1600, Martini (under "husmænd"), Antvorskov kl. len 1606, Martini (under "husmænd og gårdmænd"); endv. Dragsholm, Tryggevælde, Nykøbing og (især) Kalundborg len. - Som det vil ses, er det især på den sjællandske øgruppe, at landhåndværkerne figurerer blandt hus-, gadehusmænd og indester.
59. Blandt mange eksempler kan fremdrages Helsingborg len, mdtr. 1584, 1606 og 1610 (møllere, smede, skræddere, skomagere), Frederiksborg len, mdt. 1596 (skræddere, møllere) Nykøbing len, mdt. 1610 (smede, skræddere, skomagere, møllere), Odensegård len, mdt. s.å. (møllere, smede, skræddere, skomagere), Koldinghus len, mdt. s.å. (møllere, smede, skomagere, skræddere), Københavns len 1611 (møllere, smede, skræddere, skomagere).
60. Særlig omfangsrig i denne henseende er de to 1596-mdtr. fra Tryggevælde len, Philippi-Jacobi og Luciedag. Her optræder foruden de gængse i skattebrevene nævnte landhåndværkerfag også vævere, snedkere, skindere, pottemagere, krudtmagere, badskærere, kokke, spillemænd og kræmmere.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

61. Eksempelvis omtales i et tingsv. af Mols herred 1637, 6. dec. (Kalø len. Bil. t. mdt. 1641, Mikkelsdag), at en skrædder bor i et *gadehus,* og at han ikke har nogen avl til det. - I afkortningerne i Roskildegård lens mdt. 1646 optræder en Chresten Murmester som *gårdsæde* i Regnemark. - Hos en smed i husmandskolumnen i Odensegård lens mdt. 1624 (Hans Smed i Rynkeby) findes en marginalnote: "hel *gårdmandsskat*" (gårdmand er her: fæster). - Interessant er en notits i afkortningerne i mdt. 1626, Martini fra Vordingborg m.fl. len om, at en gård i Nyråde (Nyord ?), som en murmester sidst påboede, altid har været regnet for en halv gård, men at der i murmesterens tid er bekommet fuld skat af en "udaf den årsag, at det var en håndværksmand, der før iboede, og nu en anden, der ibor, som ingen håndværk kan" (hvorfor der kortes for den halve gård).
62. 1564, 1. sept.
63. Bortset fra 1653, hvor differentieringen ophørte.
64. Fra udskrivn. 1639, 19. jan. og til og med udskrivn. 1648, 26. juli, ialt 16 udskrivninger af alm. pengeskat.
65. Tre udskrivninger. - Slige ændringer af satsen er ikke altid "slået igennem" ude i lenene, hvor man i mange tilfælde ved den udskrivning, der indeholder ændringen, har brugt den "gamle" sats. Det gælder for flertallet af lenene ved udskrivn. 1639, 19. jan., og i adskillige len ved den flg. udskrivn. 1639, 12. juni, men ved den derpå følgende pengeskatteudskrivn. (1640, 7. april) synes man at have "lært" den nye sats. - Ændringen til 2/3-fæstersats i 1654 synes at være slået hurtigere igennem; dog har jeg noteret mig, at enkelte len (fx. Tryggevælde og Bøvling) anvendte den "gamle" sats lige til 1656.
66. Der er tale om i alt 25 udskrivninger med satser, afvigende fra fæsterydelsen.
67. Mens udskrivn. 1627 er holdt i SEKS-klassesystemet.
68. At der skulle have fundet *læglægning* af landhåndværkere og møllere sted, er ret usandsynligt (Jfr. den omstændighed, at skattebrevene taler om *hver* smed o.s.fr.) og kan da heller ikke på nogen måde godtgøres af mandtalsmaterialet. *Dog* har vi vidnesbyrd om én læglægning, nemlig ved udskrivn. 1572, 2. sept. (kvæg), hvor læg på 5 møllere og landhåndværkere med avl og læg på 10 af sådanne uden avl ydede en okse. Men her har læglægning også været nødvendig i betragtning af ydelsens størrelse og "udelelighed".
69. "Leen" kan vel være en forskrivning for løn, men kan vistnok også betyde "embede".
70. Denne fritagelsesbestemmelse er ganske vist ikke med i alle skattebreve, men så meget kan siges, at skattebrevenes bestemmelser gennemgående er så præcist udformede, at der er grund til at mene, at hvis tjenestekarle med pengeløn, men uden sæd, også skulle beskattes, ville der have været indføjet en passus herom i skattebrevene - som fx. for landhåndværkernes vedkommende.
71. Ved udskrivn. 1579, 16. juli.
72. Således udskrivn. 1585, 20. aug., hvor man finder en graduering af tjenestekarle med og uden kornsæd og uden omtale af pengeløn; de uden kornsæd betalte halvt mod dem med. - Ved udskrivn. 1626, 28. sept., kombineredes dette princip med "fuld- og ikke-fuld-lønsprincippet" - se behandling i teksten længere nede.
73. CCD.III,197-98 og 594 samt IV,183ff.
74. Formulering i skattebrevet: "Hver tjenestedreng, som tjener for fuld løn og har kornsæd, skal give en enkende daler, og den, der ingen kornsæd har, 3 ortsdaler; og de, som ikke tjener for fuld løn, halvt så meget, og at agtes som forbemeldt, om de har kornsæd eller ikke".
75. På bagsiden af første blad i mdt. 1629, Martini, Ålborghus len, findes en bemærkning om, at der kun har været "en ganske ringe ting at bekomme af tjenestedrenge af den årsag en part bekommer dette år ganske lidet til løn og største parten slet intet, eftersom bønderne er meget forarmet, som skulle dem lønne". - På en seddel, udstedt af lensmand Sten Bilde på Koldinghus 1656, 6. febr., hedder det, at en dreng må slippe for skat, "da han er liden og ikke kunne noget fortjene" (Koldinghus len. Bil. t. 1655-mdt.).
76. Sejlstrup len. Mdt. 1632, Martini.
77. I de tilfælde brødre til gårdens indehaver har fungeret som tjenestekarle, har de betalt skat. Men det er nok vanskeligt at adskille en sådan tjenestekarl fra en indest.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

78. Ved udskrivningerne 1655 og 1656 er efter udtrykket "dobbelt skat" føjet ordene: "eller mere", og efter slutningsordene: " imod andre tjenestefolk" føjet: "efter lensmandens kendelse" - For øvrigt beskattede man i *Sverige* allerede før 1600 "lösa karlar och drängar, som ej ville tjena för års lön", med en meget kraftig skattesats: 2 daler, hvilket var skattebøndernes sats (Se H.L. Rydin: PM. angående det svenska skatteväsendets utveckling" (1882-83)s.62f.).
79. Jfr. bemærkning under afkortningerne i mdt.1631, Nyborg len: "Hr. Hendrich i Frørup, en fuld svend, har ingen kongeskat udgivet, formedelst præsten, såvel som andre præster under Nyborg len, formener at ville have deres svende fri, efterdi ingen præstesvende i Fyn giver kongeskat uden i dette forme len".
80. Se fx. Dragsholm lens mdtr. 1610-1628, Kalundborg len 1623, Tryggevælde len 1614, Odensegård len 1611-1612 og Dronningborg len 1611. I alle disse tilfælde betaler de skat.
81. Se fx. tingsv. af Bjæverskov herred 1597, 30. juni (Bil. t. mdt. 1596, Luciedag, Tryggevælde len), hvor det hedder, at mange af tjenestedrengene "rømte af deres tjeneste, dér de fornam, at skat skulle skrives".
82. *Lægning* af tjenestedrenge er kun påtruffet to gange, nemlig i 1572, 2. sept., og 1574, 16. maj, af tjenestedrenge i visse nordsjællandske len, der lagdes sammen med pebersvende og husmænd for at yde en okse (10 personer i hvert læg).
83. Kun i ét skattebrev, nemlig i forbindelse med udskrivn. 1628, 18. febr., tales der om "halv" i stedet for om "ikke fuld" løn.
84. Enten blot ved en lodret streg i højre margin ud for husbonds navn (en vandret streg igennem den lodrette betyder: halv løn), eller ved et N.N. ud for husbonds navn eller ved anførelse af "en karl hos N.N." o.lign. For øvrigt er disse markeringer vedr. tjenestedrenge i umådelig mange tilfælde tilføjet *senere* (med andet blæk).
85. Således Åsum herreds tingbøger 1643-45 (Udg. af Selskabet for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie) s. 81 (1643, 14. sept.) og 1645-48 s. 93-94 (1646, 20. aug.), hvor personer tiltales for deres tjenestefolks skat.
86. I miss. til 1654-udskrivn. (her citeret efter kopien til Dragsholm len) står: "Og på det ingen underslæb dermed skal begås, da har I (lensmanden) enhver sognepræst udi eders len at tilholde, at han være tiltænkt til eder at levere et rigtigt mandtal, når I det af ham begærer, på alle og enhver af de karle og drenge, som udi hans sogn er, og hvilke bønder de tjener eller er hos, enten til tjeneste eller husværelse, hvad heller det er kronens, adelens eller gejstlighedens stavn, og det så rigtigt, med egen hånd underskrevet, som han agter at ville forsvare, så at aldeles ingen forskånes i denne skat uden én karl hos hver sognepræst, som efter ordinansen for skat skal være fri, og de, som er soldater". - At anvende præsten (og evt. et par bønder) til mandtalsskrivning i almindelighed (altså ikke blot af tjenestedrenge) har i *Sverige* været kendt formentlig før 1600 (Herom se Gösta Lext: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860, Göteborg 1968, s. 19 (jfr. s.126).
87. Fx. i Dragsholm len 1649-50. Her er bevaret 8 af præsten udarbejdede mindre mandtaller fra 6 sogne med navne på tjenestekarle.
88. Der er flere med denne formulering - Åstrup len. Bil. t. mdt. 1653, Mikkelsdag.
89. 1611-1614 "Krigsskatten", 1621-1622 ("uvisse personer"), 1627-1628.
90. Således Koldinghus, Nyborg samt Riberhus og Møgeltønder len. I Nyborg len var der ved udskrivn. 1620 23 og ved udskrivn. 1623 48 pebersvende; men ved udskrivn. 1628, jul/1629, påske var der kun én pebersvend. I Riberhus og Møgeltønder len var der ved 1624-udskrivn. 14 1/2, ved 1630-udskrivn. 25 pebersvende; men i slutningen af 1630'erne lå tallet som regel på 2-5.
91. "Pebersvende, som ågrer og køber til forprang" er en del af en overskrift i mdt. 1629, Martini, Ringsted kl. len.
92. I et tingsvidne af Mols herred 1641, 20. febr. (Kalø len. Bil. t. mdt. 1646, 24. juni) hedder det, at en person nu på tre års tid har "været udi lære hos hjulmænd at lære samme håndværk, og ikke han har været pebersvend anderledes, end han har været på samme hjulmandshåndværk at lære". - En person er skrevet i skat for en pebersvend, "men han har ganget hos hans bror som en anden svend" (Tingsv. af Jerlev herred 1653, 7. dec., Koldinghus len. Bil. t. mdt. 1654). - To personer i Koldinghus len

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

beviste med "vor sjælesørger og hans medhjælpers seddel", at de "hverken bruger noget køb eller salg, ej heller har nogen jord eller brug, men os af vore hænders arbejde må omgäs hos godtfolk at søge noget brød" (Koldinghus len. Bil. t. mdt. 1653, Mikkelsdag. Brev, dat. 1654, 5. jan., til lensmand Sten Bilde). - Der er adskillige af den type fra Koldinghus len; personer anses for at være pebersvende, men "fungerer" i virkeligheden ikke som sådanne. I samme lens mdtr. fra årene 1617-23 omtales "hver pebersvend, hvad enten han har avl eller ikke".

93. Benævnelserne på disse kategorier er fagterminologiske, men anvendes selvfølgelig også i kilderne. Betragter man disse kategorier ud fra kildeterminologisk synsvinkel, vil man kunne opregne enkelte andre, altid geografisk-partielt anvendte benævnelser, der sikkert nok noget nær "dækker" de fire kategorier: "gårdværingsmand", "halvværinger" (Dragsholm 1652, Stegehus 1655), "bakkemænd" og "bakkestuer" (Halmstad 1603, Varberg 1628) "Udbyggere", "gildeshusmænd" (Bornholm), "bygger" (Christianstad 1628/29), "torper" (sammest., 1620'erne slutn.).
94. Bortset fra et isoleret tilfælde i 1539.
95. Største delen af mandtallene fra dette len har sideordnet opstilling, med alle dem, der ikke er egentlige bønder samt deres tjenestedrenge i sidste kolumne; overskriften skifter ofte fra side til side - helt uden konsekvens.
96. Bortset fra udskrivn. 1566, 1. april, hvor indestemænd betalte fæsterydelsen: 1 dlr, og 1570, 22. maj, hvor indester og husmænd betalte 2 mk mod fæsternes 3 1/2 mk.
97. Se forneden under SKATTEKLASSER.
98. Nemlig 1621, 1626, 1627, 1633, 1634, 1652, 1654, 1655 og 1656.
99. 1621, 20. juli: ".... såfremt fornævnte indester og gadehusmænd ikke findes så fattige, at de ikke formår det at udgive". 1626, 28. sept.: "dog skulle husmændene, om de er så forarmede, at de ikke kunne udgive den (1 ortsdaler), ikke udgive videre, end de kunne afstedkomme". - 1627, 25. marts: som i 1626, dog: "må de for halvt eller om de dette ikke kunne afstedkomme, med tingsvidne ganske forskånes". - 1633, 22. juni og 1634, 3. juni: "... dog skulle de (gadehusmænd og indester) være forskånet mod tingsvidne (1634: "nøjagtigt tingsvidne"), hvis de befindes fattige" - 1652, 30. sept.: "En gadehusmand skal give 1 rigsort efter derpå rigtigt forhvervede tingsvidner. ...", kan næppe betyde andet end fritagelse ved tingsvidne. - 1654, 14. juli, 1655, 10. aug. og 1656, 1. sept. (om gadehusmænd): ". ... og (de) hvis armod er så stor, at de såvel som alle andre sådan udgift ikke formår, bliver efter rigtigt forhvervede tingsvidner og kundskab herom forskånet, hvorom vor lensmand skal have tilbørligt tilsyn".
100. Det er de i det mindste ved udskrivningerne 1566, 26. aug. og 1568, 24. nov.
101. Jfr. P.V. Jacobsen: Skattevæsen s. 46 - I mdt. 1625, Martini, Odensegård len, er udtrykket "Husmænd og gårdmænd", der har optrådt i de forudgående mandtaller (siden 1611) gledet ud og erstattet af benævnelsen "bolsmænd".
102. Således i Laholm len 1603: 1) Husmænd eller indester - 2) Gårdmænd, som ingen avl bruger - Helsingborg len 1606-1617 (i det mindste): 1) Husmænd - 2) Gårdmænd (betaler samme sats) - Antvorskov kl. len 1606. Her skelnes der mellem 1 Gårdmænd og 2) Husmænd. - Sæbygård len 1610: 1) Husmænd - 2) Gårdmænd (1/2 dlr for hver kategori). - Tryggevælde len, mdt. 1614, Værløse (Faxe h.): hos en person i partialkolumne af husmænd står i marginen: "grdmand".
103. I afsnittet "Husmænd og gårdmænd" i Antvorskov kl. len, mdt. 1606, Martini, figurerer en del personer med håndværkertilnavne.
104. Kristianopel len, mdt. 1622. Besynderligt er det, at indesterne er sat til 1 ort, mens gårdmændene betaler 1/2 dlr.
105. Helsingborg len. Bil. t. 1596-mdt.
106. Jfr. også Mariager kl. len. Bil. t. mdt.1631, Martini. På en adelsseddel (udstedt af Niels Friis til Krastrup) omtales fire personer: 2 fæstere og 2 gårdmænd, én til hver af fæsterne. I det ene tilfælde synes gårdmanden efter navnet at dømme at være en bror. Dette tyder på, at gårdmændene har været knyttet til en "hovedmand", akkurat som indesterne (Jfr. den omstændighed, at de ved nogle udskrivninger i mandtallene blot optræder med fornavn i tilknytning til en anden person).
107. Fx. tales der i mdt. 1621 (uvisse personer) fra Riberhus og Møgeltønder len om ugedags-*gadehusmænd;* året efter kaldes de samme personer ugedags*husmænd.*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

108. Se fx. Ålholm len, mdt. 1610, Bøvling len 1611 og Hagenskov len 1611; i mdt. fra Hagenskov len 1617 findes endog i summa summarum opstilling med indester (12 pers.), husmænd (104 pers.) og gadehusmænd (95 pers.); dog betaler gadehusmændene 1 ort mod de to andre kategoriers 1/2 dlr. - I mandtallene 1606-1627 fra Hindsgavl len står der i marginen ud for nogle i husmandskolumnen opførte personer "indest". - I et tingsv. af Sønder herred 1637, 23. okt. (Hald len. Bil. t. mdt. 1637, Martini) står, at en person "er skrevet udi lægsseddel for en indest"; han er imidlertid ikke indest, men er en husmand og har ingen avl til samme hus.
109. Fx. Ringsted kl. len, mdt. 1629, Martini: "Husmænd, som bruger avl", Sorø kl. len, mdt. 1611: "Husmænd, som bruger ringe avl", Riberhus og Møgeltønder len 1621: "Gadehusmænd og husmænd, som bruger avl".
110. I et tingsv. af Arts herred 1654, 21. jan. (Bil. t. 1653-skatten, Kalundborg len) udtales om nogle personer, at de kun er husmænd, som kun har "noget ringe jord, de bønder som ejer samme huse har bevilget dem at bruge af deres egen avling". Skal der ydes kornskat, er det bønderne selv, ikke husmændene, der yder den.
111. Således har en husmand i Frølund (Tårnby s. Slagelse h.) 1 ko, 1 ungnød, 8 får, 1 svin - og giver 15 skill. i kvægskat. - I et tingsv. af Arts herred 1653, 12. febr. (Bil. t. 1652-skatten, Kalundborg len) omtales nogle husmænd, der ingen avling eller agerbrug har; de har kun "nogen ringe græsgang, hvoraf de giver smør til landgilde og intet korn".
112. Se fx. Københavns len, mdt. 1600, Antvorskov kl. len 1606, Nykøbing len 1610, Dragsholm len s.å., Tryggevælde len 1618, Odensegård len 1626, Martini.
113. Fx. Riberhus og Møgeltønder len, mdt. 1612, Mikkelsdag og jul. Under landbobønder i Pandrup sogn (Vester h.) optræder en smed, der pga. af alderdom ingen avl eller embede bruger og som derfor er skrevet for husmand. - Hagenskov len, mdt. 1640, Sct. Hans, afkortn., Jens Skomager i "Skyggebjerg" (Skydebjerg) "bruger ikke sit håndværk, men er husmand".
114. Fx. er en del fiskere i Bagenkop (Langelands Sdr. h., Tranckær len, mdt. 1610) i summa summarum optegnet som husmænd.
115. Se fx. mdtr. 1618-1626 fra Nyborg len, hvor der i højre margin ud for indehaverne af disse "små huse" eller "strandhuse" er tilføjet "ghs" = gadehus. - Hos 9 personer i Brydegård er i mdt. 1623 fra Hagenskov len marginalbemærkning: "fiskerhuse"; overskriften over det stykke, hvori de optræder er: "Gadehusmænd, indester, husmænd og embedsfolk uden avl".
116. Blandt bil. t. mdt. 1631, Martini, Nyborg len, findes en af en præst udstedt seddel (1631, 4. nov.) om en husmand, der har tjent præsten som avlskarl. - En mand i Koldinghus len har ikke fæstet nogen svend eller dreng, men en husmand, "som gjorde nogle dage i ugen med ham for huslys skyld" (Tingsv. af Holmands herred 1654, 30. okt. Bil. t. 1654-skatten). - En del husmænd i Kalundborg len udtalte (Tingsv. af Arts herred 1655, 24. febr., bil. t. 1654-skatten), at de ikke kunne betale skatten pga. forarmelse, "eftersom de aldeles intet har videre til deres ophold, end de med deres arbejde hos andre kunne fortjene". - I bilagene til Koldinghus lens mdt. 1655 findes indlagt en seddel (1655, 31. okt.) fra lensmanden, Sten Bilde, om, at en person bruges til reparationsarbejde på slottet og intet andet håndværk bruger. Derfor skal han give, som andre husmænd giver udi skat.
117. I et tingsv. af Vends herred 1633, 5. nov. (Hindsgavl len, bil. t. mdt. 1633, Martini) hedder det om en person, der har overladt sin gård til sønnen, at han (personen) "nu aldeles intet af gårdsens grund eller jord har udi brug", men sønnen giver sin far føde og underhold. - En anden mand har iflg. et tingsv. af Jelling birketing 1653, 5. dec. (Koldinghus len, bil. t. mdt. 1653), opladt sin gård til sin datter og sidder nu sammen med sin hustru til huse hos datteren "og nærer sig af, hvis han selv har lagt sig til, medens han selv var ved hans gård".
118. I nogle mandtaller har man kun benævnt sådanne husmænd med fornavn, hvilket tyder på, at "hovedmanden" har lagt skatten ud for dem. Se fx. Helsingborg len, mdtr. o. 1640. - Fra udskrivn. 1653, Mikkelsdag, findes fra Skanderborg len, et mandtal på forarmede husmænd, husindester og ugedagshusmænd; det bærer udskriften: "Husmænd såvel som de, der sidder til huse udi Skanderborg len, deres skat".

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Her synes "husmænd" at være dem, der bor i selvstændige huse, mens de, der sidder "til huse", måske er de i mandtallet nævnte "husindester"; denne benævnelse er dog på ingen måde gængs. (Jfr. også ovennævnte tingsv. fra Jelling birketing 1653, 5. dec).

119. I afkortn. i mdt. 1640, Sct. Hans, Hagenskov len, står om en fæstebonde i Torupskov, at jorden er taget fra ham og lagt til Billeskov, hvorfor bonden nu er husmand.
120. I krigsskatten 1611-1614, der udskreves i SYV-klasse-system, betalte de kun 30 % af fæsterydelsen.
121. Således Tryggevælde len, mdt. 1596, Luciedag: Husmænd og indester til 1/2 dlr, husmænd til 1 1/2 ort, forarmede husmænd til 1 ort (de "slet forarmede" betaler intet). - I Vordingborg lens mdt. 1610 (også senere mdtr.) skelnes der mellem indester og husmænd for fuld og for halv skat. - I Hagenskov lens mdt. 1610, findes der husmænd til 1/2 dlr, 1 1/2 ort og 1 ort, i Korsør lens mdtr. 1611-1614 "Husmænd og gårdmænd" til 3 mk og "Husmænd" til 1 1/2 mk.
122. I 1597, 30. juni (Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1596, Luciedag), lod delefogden på Tryggevælde forespørge på Bjæverskov herredsting, om nu det registrerede antal af skattepligtige husmænd virkelig svarede til åstedsforholdene. Dette kunne tingalmuen kun bekræfte og angav forarmelse som årsagen. - I Ørum lens mdt. fra 1621 findes under hvert sogn et stykke med overskriften: "Og findes forarmet husfolk". - I mdt. 1626 Martini, Skanderborg og Åkær len, vedrører marginalnoterne i ganske særlig grad husmænd og indester. (Se også tingsvidner fra Roskildegård og Dragsholm len fra årene 1629-1630 og fra Ålholm len fra 1640'erne). På sidstbeskrevne side i mdt. 1629, Stjernholm len, fortælles, at der ikke er oppebåret skat af de husmænd, der findes i jordebogen (bortset fra 6 gadehuse) pga. husmændenes forarmelse, idet disse "næppelig kan afstedkomme at udgive, hvis de af K.M. kommissarier er taxerede for at udgive til landgilde eller huspenge".
123. Husmand og Indeste s. 21.
124. Altså én post med én sammentælling i summa summarum.
125. Hos en del personer under afsnittet: "Husmænd, gårdmænd og embedsmænd, som ikke bruger avl" i mdt. 1618 fra Korsør len, står: "indest".
126. Særlig godt materiale fra Koldinghus, Hald, Skivehus, Ørum, Mariager kl., Bøvling, Lundenæs, Århusgård, Riberhus og Møgeltønder samt Silkeborg len.
127. Bøvling len, mdt. 1618, Martini, afkortn.
128. Bøvling len, mdt. 1620, Martini, afkortn.
129. Hald len. Bil. t. mdt. 1632, Martini.
130. Af Nørre herredsting 1632, 16. okt.
131. Af Sønder herredsting 1634, 20. okt.
132. 1648, 26. sept. Ørum len. Bil. t. mdt. 1648.
133. Af Slaugs herred 1650, 2. maj. Bil. t. 1649-mdt.
134. At der er en *familiemæssig* forbindelse mellem indest og hovedmand haves der utallige eksempler på. Fx. far-søn, men også søn-far eller bror-bror. Jeg har undersøgt forholdet for Halmstad lens vedk. i mdt. 1603, hvor indesterne er ført ind under de bønder, på hvis gårde de bor. I adskillige tilfælde kan ses, at navnene er patronymika af hovedmandens fornavn - altså sønner, i nogle tilfælde, at de har samme efternavn, altså brødre; i atter andre tilfælde svarer indestens fornavn plus "søn" til hovedmandens efternavn, altså faderen er indest.
135. Arent Berntsen II,2.del s. 103; her citeret efter Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Indeste (1940) s. 19.
136. Husmand og Indeste s. 19.
137. I Ringsted kl. lens mdt. 1617 lyder overskriften over en kolumne: "Gadehusmænd, som sidder selv for hus". - Under Ulfborg herred, Maddum sogn, Bøvling len, findes i mdt. 1634 i en kolumne med overskrift: "Indester og bol" en person benævnt "Jep på gaden". - Fra Ringsted kl. len haves et restanceregister (Bil. t. 1630-mdt.) om Turebygårds tjenere; heri hedder det om en jordegen bondegård, at den er lagt til Turebygård og bruges dertil lige ved andre ugedagsmænd "og befindes tvende gadehusmænd på samme gårds grund". - I et tingsv. af Holmands herred 1653, 14. nov. (Koldinghus len. Bil. t. 1653-skatten), hedder det om en person, at han er "boende på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

et bondegadehus for Hans Reffn"; der kan ikke være nogen tvivl om, at her er omtalt et gadehus på en selvejerbondes jord.

138. Bil. t. madskatte-mdt. 1632, fastelavn, Ringsted kl. len.
139. Bil. t. mdt. 1641, Mikkelsdag, Kalø len.
140. Bil. t. mdt. 1640, Sct. Hans, Kalø len.
141. Når billedet er så forholdsvis varieret, *kan* det i det mindste for udskrivningerne 1611-1614, 1628 og 1652-1656 skyldes, at disse holdtes i multiklassikale, systemer, der tillod større flexibilitet mht. satsrelation.
142. Dog forsvinder gadehusmænd gradvis ud af mandtallene i perioden 1634-1652, hvor der ikke fandt nogen beskatning sted af denne kategori.

II: SKATTEKLASSER

1. Tydeligst i nogle jyske len, fx. Lundenæs 1610-1639, Riberhus og Møgeltønder 1636-1651 og Sejlstrup 1633-1643.
2. I *Sverige* var der, allerede fra begyndelsen af 1500-tallet, almindeligt at frälse-, krone- og kirkebønder betalte halvt mod skattebønderne (se Hans Forsell: Sveriges inre Historia från Gustaf den Förste, Sthm. 1869, s. 78).
3. I Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider (1948) angaves (s.28) grunden til, at selvejerne betalte størst skat, at være den, at disse ikke havde nogen til at varetage deres interesse ved skatteforhandlingerne.
4. Med lidt god vilje kan de i skattebrevene anvendte udtryk om selvejerne og - især - fæsterne tydes i denne retning.
5. Landhåndværkere uden avl. . . Tjenestedrenge uden sæd.
6. Her kan selvfølgelig kun behandles omklassificeringer inden for normalklassesystemerne, ikke i de multiklassikale systemer, idet et evt. klasseskifte inden for disse systemer som følge af opsplitningen ikke vel kan erkendes som egentlig klasseskifte.
7. Ved udskrivn. 1564, 1. sept., af Jylland, Fyn, Sjælland og Smålandene: "jordegne bønder, kronens bønder og adelens bønder". - Ved andre udskrivninger: "Hver mand, som sidder for gård" (evt. med tilføjelse af: "jordegne bønder osv."), "Hver gård" (1565, 17. maj, Riget ÷ Skåne). "Hver mand, som sidder for gård og bruger avl" (1566, 10. juni - skånske len).
8. 1565, 28. sept., Jylland, Fyn, Sjælland og Smålandene, 1566, 10. juni og 1569, 25. aug. - Fyn, Sjælland og Smålandene.
9. Ved udskrivn. 1561, 6. juli, er ugedagsmænd rykket op i 2. klasse.
10. 1563, 14. juni, er håndværkere og møllere med avl under 1. klasse og de uden avl ("endog de ikke bruger avl") i 2. klasse. 1565, 20. aug., er ingen adskillelse mellem selvejere og fæstere ("Enhver, som sidder for gård og bruger avl, liden eller stor"). Ved udskrivn. 1566, 1. april (Riget ÷ Skåne), optræder i 2. klasse både indestemænd, bolsmænd, pebersvende og tjenestedrenge med sæd, mens ugedagsmændene optræder som eneste kategori i 3. klasse. - Relationsvarianter optræder også: 1565, 20. aug. (nordsjæll. len): 200-120-60, 1568, 24. nov.: 200-133 1/3-66 2/3. - 1568, 24. nov., er møllerne med under selvejerne.
11. Ved udskrivningerne 1569, 2. juni (Riget v. for Storebælt) og 1570, 18. dec., var der rent faktisk tale om en fireklassedeling, der fremkom ved, at møllerne var sat ind som 2. klasse mellem selvejerne og fæsterne. Men dels var som omtalt udskrivningsforholdene under Syvårskrigen overordentlig kaotiske, dels er der tale om en sporadisk særbeskatning af netop denne kategori, hvilket kan ses deraf, at deres ydelse er 75 % af selvejernes, mens ydelsen i den senere fireklassenorm's 2. klasse er 1/2 af selvejerens. At der ved disse to udskrivninger på ingen måde skabes en norm, kan for øvrigt også ses deraf, at man fra 1571 går tilbage til treklassenormen.
12. De spatierede er de såkaldte *stamkategorier* (Jfr. foroven "Kategorisering, emnet i almindelighed" s. 57).
13. *Dog* kan tilføjes, at pebersvende ved udskrivn. 1595 kun betaler halvt mod deres sædvanlige ydelse og går derfor for denne gang ned i 3. klasse. 1606 optræder møllere og landhåndværkere med avl i 3. klasse og sådanne uden avl er slet ikke omtalt. 1627,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

29. nov., optræder tjenestekarle med fuld løn som eneste gang i 2. klasse (altså traditionelt fæsternes), mens de med ikke fuld løn som sædvanligt figurerer i 4. klasse. 1633, 22. juni, og 1634, 3. juni, optræder gadehusmænd i 4. klasse. Ved udskrivn. 1653 kom pebersvende og møllere uforvarende op i 1. klasse, idet skatten oprindelig udskreves som en dobbeltskat, men ved korrektionsmissive af 19. sept. s.å. halveredes satsen for selvejernes og fæsternes vedkommende, hvorimod alle andre satser blev stående.

14. Forskellen mellem seks- og det syvklassesystem, der optræder i 1655 og 1656 er minimal og består kun deri, at ugedagsmændene de to sidste ar yder deres normalsats.
15. I betragtning af, at denne skala anvendes fire år i træk, deriblandt under hele Kalmarkrigen, kunne man måske kalde den for Kalmarkrigs-normen.
16. Dog nævnt to gange.
17. En jordegen ugedagsmand = en fæster, en jordegen ugedagsindest = en (fæste)ugedagsmand eller en tjenestedreng med fuld løn.
18. Det er i særlig grad hos sådanne kategorier som tjenestefolk, pebersvende, landhåndværkere, møllere og husmænd, at der er konstateret sådanne uoverensstemmelser, hvorimod de er yderst sjældne hos de egentlige bønder.

Andet afsnit

SKATTELIGNING

1. Nemlig i tingsvidner som begrundelse for ønsket om forskånsel.
2. Udover de nævnte tre ligningsmuligheder bør det omtales, at i det mindste enkelte af kontributionerne er lignet på et grundlag, der unddrager sig vor erkendelse.
3. Herom taler afkortningsafsnittene i mandtallene deres tydelige sprog; sammenlign fx. Ålborghus len med Hagenskov len. - For en tidligere tid (1511) se min afhandling: "Den rige hjælpe den fattige" i Hist. Tidsskr. 11.r.VI (1960), 351ff., der tydelig viser den ulige fordeling af skattebyrden.
4. Den praktiske gennemførelse af læglægningen.
5. Repertoriet, 2.r.I,nr. 910. Jfr. Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede (1903), 548 samt min afhandling i Hist. Tidsskr. 11.r.VI,313ff.
6. Rep. 2.r. I, nr. 726.
7. Rep. 2.r. II, nr. 2316.
8. Danske Mag. 4.r. II,156; se endv. Hist. Tidsskr. 11.r.VI,314.
9. Om hele læglægningsspørgsmålet *før* ca. 1530 se Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning s. 547ff., C. Christensen (Hørsholm): Agrarhist. Studier I,294ff., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (1940) s. 536f., Hist. Tidsskr. 11. r.313ff. (især 324ff.). - For de første ca. 50 år af undersøgelsesperioden, se P.V. Jacobsen: Det danske Skattevæsen under Christian III og Frederik II (1833) s. 23ff., 32ff., 55f. og 58f.
10. Hist. Tidsskr. 11.r.VI,313.
11. Se C. Christensen (Hørsholm): Agrarhist. Studier I,295. Se endv. Gabriel Thulin: Om mandtalet I (Sthm. 1890) s. 14 (det drejer sig om en udskrivning fra 1403).
12. Se Hist. Tidsskr. 11.r.VI,326ff.
13. Danske Mag. 4.r.VI,17.
14. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV, 2 s. 358.
15. Arup: Danmarks Historie II,276.
16. Ved en del udskrivninger har der dog slet ikke fundet nogen læglægning sted.
17. Dog yder i hele Riget (med undtagelse af de skånske landskaber) 1565, 28. sept. "10 jordegne bønder og andre, møllere og landhåndværkere" 100 mk klippinge. Endvidere optræder 10-mandslæg 1569, 25. aug., og 1570, 22. maj. Ved naturalieskatter læglagdes stadigvæk i stort omfang, også under Syvårskrigen. 20-mandslægget blev anvendt i det mindste til 1564, 21. juli. Derefter bliver også ved naturalieskatter 10-mandslægget norm (bortset fra udskrivningerne 1568, 14. aug., og 1569, 15. febr., begge gange i områder øst for Sundet, hvor 20-mandslæg findes anvendt).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

18. Se fx. Helsingborg lens mdt. 1584, Abrahamstrup lens mdt. 1600, København lens mdt. s.å., Hagenskov len 1628 jul/1629 påske, hvor der optræder 9 1/2 over for 10 1/2.
19. Se Dronningborg lens mdt. 1611, påske (mad).
20. Se Nykøbing lens mdt. 1620, Martini. Neden under lægskolumnen står tallet 10.
21. Også 4-mandslægget forekommer geografisk-partielt. 1567 skulle hver 4 mænd af kronens bønder i Kær herred yde 1 læs hø og 1 læs strøelse. 1570 måtte bønderne i Sønder Halland yde en madskat af læg på 4 personer.
22. Antvorskov kl. len. Mdt. på kontribution til hoffanen i Slagelse 1627.
23. Klarest formuleret i perioden 1644-1652: "Hver 10 bønder, selvejere eller andre, som har helgårde" - "hvad enten det er selvejer- eller fæstegods".
24. Undertiden er bestemmelsen om læglægning formuleret på den måde, at *hver* selvejer skal give 2n daler, *hver* fæster n daler, med tilføjelsen: "og skal hver 10 lægges i læg sammen og den rige hjælpe den fattige". Ja, somme tider, fx. ved udskrivning 1611, 10. april, er den første del af udtrykket faldet bort; der står blot: "og den rige skal hjælpe den fattige".
25. Her ses bort fra de tilfælde i perioden 1530-48 samt under Syvårskrigen, hvor der ikke har fundet nogen differentiering sted mellem kategorierne.
26. Om egentlig læglægning har fundet sted, er somme tider vanskeligt at sige; ofte udtrykkes det på den måde, at hver kategoriperson skal give n beløb, "og den rige hjælpe den fattige".
27. Der er bevaret mandtaller fra langt de fleste len.
28. Fx. bestemmelsen om forskånsel af de fattige i lægget.
29. Her taget efter miss. til udskrivn. 1606, 1. april.
30. Mens læglægningspassus i almindelighed er formuleret: 10 selvejere eller fæstere skal lægges i læg og give 20 (10) dlr (ved en enkeltskatteudskrivning), den rige hjælpe den fattige - finder man i enkelte skattebreve bestemmelsen formuleret på den måde, at *hver* selvejer skal give 2 n daler, hver fæster n daler, med tilføjelsen: "og skal hver 10 lægges i læg sammen og den rige hjælpe den fattige" (se for øvrigt note 24).
31. Jfr. nedenstående 1629-direktiv.
32. Det gjorde de også i 1511 i Næsbyhoved len. Skatteydere med en landgilde, der var 6 gange højere end andres, betalte kun - gennemsnitlig taget - 31 % mere end sidstnævnte i skat (Hist. Tidsskr. 11.r.VI,349).
33. I årene 1581-1620 (begge år inklusive) udskreves 20 almindelige pengeskatter, altså gennemsnitlig én ekstraskat hvert andet år. Ses der bort fra "krigsskatten", der udskreves i årene 1611-1614 med satsen 5 dlr for en selvejer, er alle skatter med undtagelse af tre enkeltskatter; af de tre undtagelser er to dobbeltskatter og én (1606) en halvskat. Regner vi den årlige pengeskattetynge ud for en selvejer, når vi frem til beløbet: 1 dlr 1 1/2 ort, og heri er endog indregnet krigsskatten 1611-1614. Perioden kendte praktisk talt ikke til nogen anden form for beskatning, idet de fra 1628 stærkt dominerende naturalieskatter kun udskreves tre gange i perioden (1582 og 1586 samt i 1610).
34. En undersøgelse af de to fireårsperioder 1622-25 og 1626-1629 har givet til resultat, at den samlede skattebyrde i sidste periode i det ringeste er firedoblet sammenlignet med den første periode.
35. Erslev: Rigsraadet og Stændermødernes Hist. II,137ff.
36. Erslev: op.cit. II,144ff.
37. Erslev: op.cit. II,148.
38. Erslev: op.cit. II,146.
39. Satserne er: 4-5-10-12-15-20 og 30 rdl. - Gennemsnitsydelsen var 12 rdl, altså et virkeligt differentieret system.
40. *Første* gang påtruffet i antegnelse til mdt. 1628 fastelavn og Sct. Hans, Nykøbing len.
41. Se fx. Antegnelse til forskellige skatter 1628-30, Ålholm len.
42. En normativ bestemmelse vedr. læglægning er i skattebrevene 1568, 24. nov., og 1569, 2. juni, passus om, at der skal tilskikkes fire agtede dannemænd i hvert læg til *lægsmænd,* som skulle lægge skatten således, at den rige hjælper den fattige, samt pante dem, der ikke ville betale til den påbudte tid. Men denne bestemmelse er mærkelig nok kun med i disse to skattebreve.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

43. Disse har tidligere, fx. ved udskrivningerne 1559, 17. april, og 1563, 14. juni, kunnet bruges i lensmandens fraværelse.
44. CCD.IV.431.
45. CCD.IV.622f.
46. s. 107f.
47. Hist. Tidsskr. 11.r.VI,313ff.
48. Jfr. de massevis af tilfælde, hvor en person forskånes med halvskat, og der i afkortningerne eller tingsvidnerne er anført et beløb, der er nøjagtig halvdelen af den pågældende kategoris gennemsnitsbeløb.
49. Jfr. den omstændighed, at mandtallenes summa summarum har optælling med så og så mange personer i hver kategori samt anførelse af, hvad *hver* kategoriperson betaler.
50. Da en del af mandtalspakkerne er gennemgået ret løseligt (gælder især tingsvidnerne ved de udskrivninger, hvor disse optræder i store mængder), vil jeg anse det for i høj grad sandsynligt, at en grundigere gennemgang ville øge dette forhold til op i nærheden af de 100 %.
51. Fx. Christianstad 1617-1656 og Rugård 1610-1657.
52. Graverskatterne fra slutningen af 1640'erne og gennem største delen af 1650'erne.
53. Udtrykt ved forkortelserne: f.=fæste, vg=ugedagstjener, vgf.=ugedagsfæster, jordeg.= jordegen, jordeg. f, jordeg. vg. eller vfg.
54. Der regnes med sletdaler.
55. Iflg. summa summarum. Jfr. udskriftens ord om, at kongen har fået den fulde skat.
56. Konvertering af naturaliespecies er sket efter Arent Berntsens omregningstabel i 4. bogs 2. part (s. 645ff.): "Landgildesvares-takst".
57. Vel 20-30 mandtaller.
58. I regnskabet over 1625-soldaterlønningsskatten fra Sejlstrup len hedder det, at "bønderne selv i hvert sogn har sig derom foreniget og lagt dem det imellem".
59. Det viser sig fx., at selv i de tilfælde, hvor adskillige bønder i en by præsterer samme landgilde, er deres skatteydelse oftest forskellig.
60. CCD.II,392.
61. CCD.V.513f.
62. Indlagt missive 1644, 5. marts, ikke i CCD.
63. Kanc. Brevb. 1642-43 s. 435f.
64. Erslev: Rigsraadet og Stændermødernes Hist. III,410f.
65. S. 115.
66. Riberhus og Møgeltønder len, Bil. t. mdt. 1648, Mikkels- og Mortensdag.
67. Brevet, der er udateret, er indlagt blandt bilagene til 1630-skatten, Dronningborg len.
68. Dansk Biografisk Leksikon XXII,82.
69. Kronborg len, mdt. 1620, Martini., Tikøb s., gårdsæder.
70. = skattelæg. Udtrykket kun fundet anvendt på Fyn i den betydning af ordet.
71. Rugård len. Madskattemdt. 1628.
71a. Rugård len. Mdt. 1628 jul/1629 påske.
72. Kan der være tale om et personligt tjenesteforhold?
73. Bil. t. mdt. 1629, 1. juli.
74. Tingsv. 1631, 24. jan. Bil. t. mdt. 1629, Martini, Stjernholm len.
75. Se fx. Malmøhus len. Mdt. 1630, Martini, hvor der tilsyneladende savnes lægsmænd i herrederne Ingelstad, Liunits, Herrested og Jerrested samt Lindholm og Børringe birker. I mdt. 1620, Martini, Odensegård len, findes overhovedet ingen marginalnoter om lægsmænd i Næsbyhoved birk og hele Odense herred.
76. Hist. Tidsskr. 11.r.VI,326ff.
77. Op.cit. 326ff.
78. CCD.I,422ff.
79. Kanc. Brevb. 1571-75 s. 396.
80. Det er betegnende, at lægsmænd ikke findes omtalt i de to fiskalforordninger fra 1628 og 1635. Dog omtales her "skattesedler" (1628) og "skattesedler, lægssedler" (1635), men udelukkende i forbindelse med skriverens arbejde, - Som de "folkelige" bestillingsmænd lægsmændene var, skulle man vente at finde dem i en del af de bevarede vider og vedtægter fra landsbyerne. Her skuffes man imidlertid. De findes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

nævnt i et videbrev fra Ringkøbing by fra 1611, men det var jo en købstad. Endvidere findes de nævnt i videbrevet fra Komdrup (Hellum herred) 1716, men da kun som indkrævere af formodentlig ordinære skatter (Bjerge og Søgaard: Vider og Vedtægter II,101 og 473).

81. Se fx. Åstrup lens mdt. 1610, hvor der står opført lige under sognebenævnelserne, hvem der er lægsmænd i det pågældende sogn.
82. Åstrup lens mdt. 1610.
83. Halmstad len. Mdt. 1603, Martini.
84. Jfr. ovennævnte skrivelse til Christoffer Valkendorf (1574, 22. febr.) om, at nogle bønder kun har *udnævnt* lægsmænd af hvert sogn.
85. Herom haves sikre oplysninger fra to sjællandske og ét fynsk len. - I mandtallene 1612, Mikkelsdag og jul og 1613, Martini, fra Kalundborg len er der i venstre margin ud for en del af navnene (fra 1 til 4 i en del af byerne, flere i 1612 end i 1613) en bemærkning: "legs". Ved en sammenligning mellem de to mandtaller viser det sig, at bemærkningen "legs" i 1613-mdt. er føjet til navne, der står lige over eller under de navne i 1612-mdt., der havde denne bemærkning. Er det de to sidste navne i en by i 1612, er det de to første i 1613. I 1613 er der for øvrigt ét eksempel på, at "legs" er føjet til en person i sidste kolumne: gårdmandskolumnen. - En tilsvarende fremgangsmåde kan iagttages ved en sammenligning mellem mandtallene fra 1610 og 1611 i Abrahamstrup len. Her er der dog flere eksempler på, at det er den samme person, der er lægsmand de to år; funktionstiden har tilsyneladende kunnet forlænges. Endvidere i Rugård lens mandtaller fra 1612 og 1613, hvor sammenligning dog kun er mulig med ganske få læg. - Tingsvidnerne bruger herom udtrykkene: "tagen til lægsmand", "skreven til lægsmand", "tilforordnet til lægsmand".
86. Tryggevælde len Bil. t. mdt. 1645, Martini. Tingsv. 1648, 10. okt.
87. Københavns len. Bil. t. mdt. 1652. Tingsv. 1653, 21. juli.
88. Holbæk len. Bil. t. 1624-mdt.
89. Kalundborg len. Bil. t. madsk.-mdt. 1628, jul.
90. Malmøhus len. Bil. t. mdt. 1642, fastelavn og Sct. Hans.
91. Kalundborg len. Bil. t. ortssk.-mdt. 1657.
92. Jfr. bestemmelsen herom i 1568- og 1569-skattebrevene.
93. Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1639, Mikkelsdag ff. Tingsvidnet er fra 1639, 1. okt.
94. Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1643.
95. Ibid. Bil. t. mdt. 1645. Tingsv. Stevns herred 1646, 3. marts.
96. Hald len. Bil. t. mdt. 1634.
97. Af missive 1645, 2. nov. (CCD V,489) og forordning 1660, 24. juli (CCD VI,431f.) fremgår, at *lægsmænd har udlagt skat* (her: kontribution til svenskerne) for deres lægsbrødre, og i de tilfælde, hvor disse ikke har betalt, har de pantet dem. Det har afgjort ikke været almindelig praksis ved skatter, udskrevet af den danske statsmagt.
98. Froste herred og Helne kirke len. Bil. t. mdt. 1610. Tingsv. 1610, 24. okt. En tilsvarende oplysning i 1603-mdt. fra Halmstad len.
99. Sejlstrup len. Bil. t. mdt. 1610. Tingsv. 1611, 12. marts.
100. Iflg. et tingsv. af Slagelse herred 1646, 16. nov. (Korsør len. Bil. t. mdt. 1645, Martini og jul), irettekaldes både sognefogder og lægsmænd "imod synsvidnes forhvervelse" (om forskånsel af forarmede).
101. Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1596, Luciedag.
102. Se Stegehus len. Mdt. 1596, Luciedag. - 1655 skulle 8 synsmænd i Ods herred sammen med sognefogderne "efter hosfølgende lægssedlers videre formelding" undersøge, "om nogen af lægssedlerne at være forglemt, som kunne og burde give skat, de da straks at blive indført" (Dragsholm len. Bil. t. 1655-mdt. Tingsv. 1655, 20 okt.).
103. Ålborghus len. Bil. t. 1649-mdt. Lokalmiss.
104. I et tingsv. af Børglum herred 1612, 25. aug. (Sejlstrup len. Bil. t. mdt. 1612, Mikkelsdag og jul) udtaler lægsmænd sig om, hvor mange gårde en adelsmand har tilforhandlet sig.
105. Jfr. udtrykket: "... eftersom bønderne og lægsmændene har ladet dem antegne for" i mdt. 1630, Martini, Malmøhus len - og udtrykket: "bønderne selv lagde skatten" i tingsv. af Skast herred 1648, 25. jan. (Riberhus og Møgeltønder len. Bil. t. mdt. 1648, Mikkels- og Mortensdag).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

106. Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1611, Mikkelsdag og jul. Tingsv. af Hammerum herred 1612, 14. marts. Det drejer sig om en person, der af lægsmændene er indskrevet for pebersvend.
107. Froste herred og Helne kirke len. Mdt. 1606.
108. Åstrup len. Bil. t. mdt. 1636, Martini. Tingsv. af Vennebjerg herred 1636, 31. okt.
109. Se Hald len. Bil. t. mdt. 1636, Martini. Dom af Vorde birketing 1636, 14. okt.
110. Ørum len. Bil. t. mdt. 1632, Martini. Seddel, dat. 1632, 28. sept.
111. Fx. Hald len. Bil. t. mdt. 1630, jul (mad). Tingsv. Meddelsom herred 1631, 24. febr.
112. Ålborghus len. Mdt. 1610.
113. Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1631, Martini.
114. Under "Udgift" i mdt. 1640, Martini, Nykøbing len, er bogført en ris papir "til mandtaller og lægssedler til bønder at udgive". I et tingsvidne af Stevns herred 1641, 9. febr. (Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1641, 1. marts, korn), hedder det om en mand, at han rømte af byen, "førend lægsmændene fik sedlen om skatten længe tilforn". I en skrivelse af Johan Friis (dat. Løjtved 1627, 11. aug., Nyborg len. Bil. t. mdt. 1627, firetermins) til lensskriveren på Nyborg slot hedder det om en person, der må formodes at være lægsmand, at han har berettet for Johan Friis "at have bekommet en lægsseddel af Nyborg slots skriverstue, hvori er opført en person, der imidlertid er Johan Friis' ugedagsmand.
115. Dog kaldes adelsligningssedler af og til "lægssedler".
116. Se fx. Hald len. Bil. t. mdt. 1637, Martini. Tingsv. Sønder (Sønderlyng) herred 1637, 23. okt. - N.N. er skrevet på skatteseddel for én kategori, men tilhører en anden, er formlen i mange tingsvidner fra Lundenæs len i begyndelsen af 1650'erne.
117. Korsør len. Bil. t. mdt. 1632, Martini. Tingsv. Slagelse herred 1632, 1. okt. Dragsholm len. Bil. t. mdt. 1655. Tingsv. Ods herred 1655, 20. okt. Det hedder for øvrigt her, at nogle bønder sammen med sognefogderne skulle erkyndige, "om nogen af lægssedlerne at være forglemt, som kunne og burde give skat efter K.M. brev, de da straks at blive indført".
118. CCD.IV,431.
119. CCD.IV,625.
120. Den samme ret til at lægge egne bønder fik rektor og professorer ved Københavns Universitet 1658, 14. juli (CCD.VI,380f.), idet disse har besværet sig over, at deres bønder besværes mere end adelens bønder imod universitetsbøndernes privilegier. De må ved deres egne tilforordnede lade deres bønder lægge i læg og taksere.
121. Denne form for forskånsel behandles i Tredie Del: SKATTEFORSKÅNSEL - Enkelte geografiske områder.
122. Fx. Koldinghus. Bøvling og Sejlstrup len.
123. Ålborghus endnu i 1638 i mandtalskolumneringen, i Ørum len i det mindste til 1637 og i Riberhus og Møgeltønder len endnu i 1640
124. Landskrone len. Mdt. 1628 jul/1629 påske. Udskrift: "Register og mandtal på den skat udgaves osv. . . , som af. . . . Henrik Huitfeldt (lensmand) er lagt udi læg, og adelen selv har takseret og lagt deres tjenere i læg for". Som bilag til dette mandtal findes adskillige adelsligningssedler. Også ved udskrivn. 1629, Martini, er der tale om adelsligning.
125. Ringsted kl. len Bil. t. 1647-mdt. (psk.)
126. Bil. t. samme udskrivning.
127. Ringsted kl. len Bil. t. 1630-skatten.
128. Odensegård len. Bil. t. mdt. 1643, Sct. Hans.
129. Se fx. adelsligningssedler til 1629- og 1630-udskrivningerne i Hald, Sejlstrup og Stjernholm len.
130. Fx. en lægsseddel, udstedt og underskrevet af Sofie Brahe, dat. Ødum 1630, 31. okt. (Sejlstrup len. Bil. t. mdt. 1630, Martini). En tilsvarende fra Ingeborg Parsberg, s. Jesper Juels til Villesten (Ålborghus len. Bil. t. samme skat).
131. Lægsmænd omtales fx. i Landskrone len. Bil. t. mdt. 1628 jul/1629 påske. En lægsseddel, iflg. hvilken en Knud Grubbe tilhørende bonde, der benævnes lægsmand, skal "annamme, indkræve og fra sig igen på Landskrone slot levere" kongeskatten. Endvidere nævnes lægsmænd i Ingeborg Parsbergs lægsseddel (Ålborghus len. Bil. t.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1630-mdt.). Se endv. Helvigs Kaas' lægsseddel 1631 (Sejlstrup len. Bil. t. mdt. 1631, Martini), der slutter med følgende notits: "Skal Oluff Madsenn i Vange annamme og oppebære denne skat efter registers indhold og den levere og have flittig indseende med, at den rige hjælper den fattige. . .".

132. Se fx. en af Frans Lykke til Kokkedal udstedt lægsseddel, der er læst på Han herredsting 1629, 30. nov. (Ålborghus len. Bil. t. mdt. 1629, Martini). Også flere af adelssedlerne i Mariager kl. len er læst på herredsting (Mariager kl. len. Bil. t. mdt. 1631 og 1632).
133. Sejlstrup len. Bil. t. mdt. 1631, Martini.
134. For øvrigt fremgår det klart af flere adelsligningssedler, *hvorledes* ligningen er foregået. Der er simpelt hen tale om, at én, evt. to person(er) hjælper en tredie person, således at denne kan komme op på gennemsnitsydelsen, så han kan "yde fyldest af gården efter K.M. brev", som det hedder i en af sedlerne. Hos de personer, der ikke hjælper andre, står ofte: "N.N., 1 gård - skal skatte derfor efter K.M. brev".
135. Fra 6 til 24 mk for lejebønderne.
136. Skattevæsen s. 27.
137. Op.cit. s. 27.
138. Nogle gårde er "ringe på ejendom, ager og eng" (Kanc. Brevb. 1640-41 s. 106-07, 1640, 14. maj, Årstad h., Varberg len). - En gård er ikke så god på ager og eng udi marken som en anden helgård (Helsingborg len. Tingsv. 1630, 3. nov., Luggude herred. Bil. t. mdt. 1629, Martini og 1630, påske). - "Fortegnelse på dem, som forgangen år førte vidnesbyrd om deres granders ringe avl og brug i marken", hedder det som overskrift i et afkortningsstykke i mdt. 1635, Holbæk len.
139. Korsør len. Bil. t. mdt. 1627, 2-3. termin.
140. Kalundborg len. Bil. t. mdt. 1632, fastelavn (mad). Tingsv. Arts herred 1631, 22. jan. Endv. tingsvidne anlangende en gårds ringe lejlighed (Dragsholm len. Bil. t. mdt. 1640, Sct. Hans., Tingsv. 1640, 15. maj, Dragsholm birketing). - Et sognevidne om en gårds ringe brug og avling, hvorpå udstedtes herredstingsvidne (Hagenskov len. Bil. t. 1647-mdt. Tingsv. 1647, 18. okt., Båg herred). - "Afsat på halvt formedelst ringe ejendoms skyld" (Afkortn. i mdt. 1642 Sct. Hans, Christianopel len). - "Halve gårde formedelst ringe sæd og avling" (Afkortning mdt. 1651, Dronningborg len). - Nogle personer har ikke "slig brug eller formue, at de kan udstå eller udgive videre end halv skat" (Kalundborg len. Bil. t. mdt. 1650. Tingsv. 1647, 6. nov., Tuse herred).
141. Varberg len. Tingsv. 1642, 4. nov.
142. En mand har ikke videre brug, ager og eng i marken eller giver mere landgilde end en af de fire halve gårde, der er skrevet til at give K.M. halv skat (Roskildegård len. Bil. t. 1617-mdt. Tingsv. 1614, 28. nov.). - To mænd har begge til deres gårde ikke mere brug i ager og eng efter skaft og mål end en tredie person har alene, som ligger i skaft og mål hos hverandre (Ringsted kl. len. Bil. t. mdt. 1632, Martini. Tingsv. 1632, 11. sept., Tureby birk).
143. En bolig er kun halvparten af en gård med tilliggender i skov og mark lige ved en af de bedste gårde i byen (Nyborg len. Bil. t. mdt. 1624. Tingsv. 1623, 13. nov., Gudme herred). - En mand har kun halvt så meget brug til sin gård som en af sine naboer, og han giver dog fuld skat (Tryggevælde len. Bil. t. 1625-mdt. Tingsv. 1625, 6. okt., Bjæverskov herred). - Kun halvgårdsbrug mod sine naboer (Odensegård len. Bil. t. mdtr. 1636/37. Tingsv. 1636, 17. okt., Bjerge herred).
144. Nogle personer har kun halvgårdsbrug og giver halv landgilde mod de andre dér i byen, der bor i fulde gårde (Ringsted kl. len. Bil. t. mdt. 1628, 1. jan. Tingsv. 1628, 14. febr.). - Kun halvgård, giver halv landgilde og halv hovning (Odensegård len. Bil. t. mdt. 1637, Martini. Tingsv. 1637, 21. dec., Åsum herred).
145. En mand har ikke uden en fjerding jord i marken foruden hans toft, som kan være ungefær 10 skæpper såland (Roskildegård len. Bil. t. mdt. 1634, Martini. Tingsv. 1634,11. aug., Ramsø herred).
146. Et værested er kun et bol og giver kun skyld for et bol (Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1633, Martini. Husbondseddel 1632, 4. april).
147. "Og mange her i herredet og sognet har mere brug, giver kun halv skat" (Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1642, Martini. Dom 1642,2. sept., Faxe herred). - En mand har kun

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

halvt så meget brug til sin gård som en af sine naboer, og han giver dog fuld skat (Ibid. Bil. t. mdt. 1625, Martini. Tingsv. 1625, 6. okt., Bjæverskov herred).

148. Specifikation af en persons landgilde i kvantum og persiller under Kalmarkrigen (Børglum herred, Sejlstrup len).
149. Roskildegård len. Bil. t. 1648-mdt.
150. Odensegård len. Bil. t. mdt. 1643, Martini. Tingsv. 1643, 13. okt., Lunde herred.
151. Holbæk len. Bil. t. mdt. 1646, Mikkels- og Mortensdag. Tingsv. 1647, 8. april, Merløse herred.
152. Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1644, 1. okt. og 14 dage før jul. Dom 1645, 29. aug., Faxe herred.
153. Ringsted kl. len. Bil. t. mdt. 1628, 1. jan. Tingsv. 1627, 19. april, Ringsted h.
154. Korsør len. Bil. t. mdt. 1643, Sct. Hans. Tingsv. 1643, 12. okt., Flakkebjerg herred. - Roskildegård len. Bil. t. mdt. 1643. Martini. Dom 1644, 26. febr., Ramsø herred. - Hindsgavl len. Bil. t. mdt. 1644. Tingsv. 1644, 13. dec., Gamborg birketing.
155. Odensegård len. Bil. t. mdt. 1637, 14 dage før jul. Skrivelsen dateret 1638, 15. jan.
156. Kalø len. Bil. t. 1648-mdt. Dom 1648, 6. nov.
157. Sejlstrup len. Bil. t. mdt. 1611, Mikkelsdag og jul. Tingsv. 1611, 30. april, Børglum herred.
158. Roskildegård len. Bil. t. mdt. 1635, Martini, og 1636, Kyndelmisse. Tingsv. 1634, 18. aug., Sømme herred.
159. Åstrup len. Bil. t. mdtr. 1640-41. Tingsv. 1640, 15. maj, Jerslev herred.
160. "Han har ikke et levendes hoved" hedder det om en forarmet person i Skast herreds tingbog (Udg. af Udvalget f. udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, 1955) 1637, s. 17 - "Han har ikke noget kvæg, lidet eller stort" (Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1644, 1. okt. og 14 dage før jul. Dom. 1645, 29. aug., Faxe herred). - En mand "har kun 3 gamle øg, og dem har han borget, og slet intet andet kvæg eller boskab" (Vordingborg len. Bil. t. mdt. 1628, 1. juli. Tingsv. 1628, 3. nov., Hammers herred).

Tredie afsnit

EN RÆKKE SÆRLIGE FORHOLD VEDRØRENDE SKATTEPLIGTEN

1. De helgendage (og enkelte andre), der kun er anvendt én eller to gange, i *alle* tilfælde kun i 16. årh., er: Kære søndag (5. søndag i fasten), Søndagen exaudi (6. søndag efter påske), Allehelgensdag (1/11), Budolfidag (17/6), Vor Frue dag Visitationis (2/7), Sct. Olufsdag (29/7), Sct. Jacobsdag (25/7), Torsdagen næst efter Søndagen Oculi (S.O. = 3. søndag i fasten), St. Dionysiidag (2/10) Søndagen Misericordia(2. søndag efter påske), Sct. Lauridsdag (10/8), Knud Kongesdag (10/7), Luciedag (13/12).
2. Samt Midfaste, men kun i 16. årh.
3. Det drejer sig om fra 1 til 13 uger. - Følgende *datoer* er brugt i skattebrevene: Januar, 1 - Februar, 26 - Marts, 1, 4, 16 og 25 - April, 9, 16 og 28 - Maj, 1, 8 og 14 - Juli, 1, 16, 22 og 25 - Sept., 8 og 14 - Oktober, 1 - November, 1 og 25 - Dec., 1.
4. "Inden 8 eller 10 dage" (1535) - "14 dage efter at dette brev er blevet læst for eder". (1538) - „3 uger næst efter brevet læst og forkyndet er" (1541) - "3. dagen efter at brevet er læst (1541) - "8 dage efter brevets forkyndelse" (1565) - "Inden førstkommende mandag eller tirsdag" (1565 - skattebrevet er udstedt en onsdag) - "14 dage efter at skatten bliver skrevet" (1567) - "14 dage efter dette brevs datum" (1569).
5. 1646, 1647, 1654, 1655, 1656: 3 uger efter Mikkelsdag. Iøvrigt har kornskatterne i årene 1628-1643 som mest anvendte terminer Kyndelmisse og Fastelavn.
6. I alt 6 af 8 udskrivninger af pengeskat. 1574 er Luciedag termin og 1575 er det 25. nov., begge dog i årets sidste to måneder.
7. Dog var der tre gange, hvor der kun var udskrivning af landene vest for Sundet og én gang på øerne.
8. Fx. var terminen ved udskrivn. 1567, 14. juni (kreaturlign.), 10. juli for Sjællands og 24. aug. for Skånes vedk. Udskrivn. 1577, 20. okt. (fetalje): Kyndelmisse (Sjælland), påske (Jylland).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

9. Udskrivningerne 1611, Mikkelsdag og juledag, med halvdelen til hver termin (Dette forhold gælder også i det følgende, medmindre andet er nævnt) - 1612 (samme) - 1625, 28. febr. (sidst i førstkommende høst (vel: Mikkelsdag) - Martini), 1627, 25. marts (fire terminer, én hvert fjerdingår, begyndende 1. maj), 1628, 18. febr. (Påske - 1. juli), 1628, 8. sept. (Jul - Påske), 1639, 12. juni (Mikkelsdag, 2/3 - Jul, 1/3), 1641, 17. nov. (Fastelavn - Sct. Hans), 1644, 2. sept. (korn, 1. okt. - 14 dage før jul), 1645, 18. sept. (Martini, 2/3 - jul, 1/3), 1646, 30. maj (Kun Jylland og Blekinge: 1/2-1/2 for Jyllands og 2/3 - 1/3 for Blekinges vedk.), 1647, 31. maj (Mikkelsdag - Martini), 1648, 26. juli (som i 1647), 1657, 28. febr. (månedsskat et år igennem), 1657, 30. juli (ugentlig gengærd af Skåne). - Desuden er både totermins, måneds- og ugeskat anvendt ved forskellige former for kontribution.
10. I de tilfælde, hvor beløbene var 30 eller 60 rdl for 10 jordegne præsteredes 2/3 til første og 1/3 til sidste termin. I virkeligheden var der tale om *to* skatter: en enkelt og en halv eller en dobbelt og en enkelt.
11. Det synes at være det almindeligste under fredsforhold, at Mortensdagsskatten udskreves i juni-juli.
12. Selvom datoerne på de af rentemestrene - eller andre centrale oppebørselspersoner - udstedte kvittanser ofte viser, at terminen er overskredet.
13. Varigheden af en sådan transport i almindelighed kan i en del tilfælde godtgøres ud fra tæreregnskaberne, bilagt mandtallene som udgiftsverifikation. En sådan undersøgelse er dog ikke foretaget.
14. Vi har bevaret et mindre antal skattebreve in originali, hvorpå er anført datoen for brevets modtagelse i skriverstuen; se næste note.
15. Skattebrevet til Varberg len 1629, 1. okt. (Martini) er ankommet til skriverstuen 6. nov. og tinglæst 10. og 12. nov. - Skattebrevet til Åstrup len vedr. madskatten 1630, 21. nov., er tinglæst på Kær herredsting den 7., på Hals herredsting den 10. dec. og på Vennebjerg herredsting den 21. febr. 1631.
16. Se Nordisk Kultur XXIX,190ff.
17. Samt sporadisk under Syvårskrigen og enkelte gange i 1570'erne og 1580'erne.
18. 1536: "hver bonde og almuesmand 1 rhinsk gylden *eller* 1 jochimsdaler *eller* 2 lod sølv *eller* 7 mark danske" Den rhinske gylden synes kun anvendt 1536-1542.
19. Dalerens reducerede markkurs efter forordningen af 1537, 21. okt. (Nord. Kultur XXIX,180).
20. 1539, 5. juni (skattebrev) må kongen henstille til lensmændene ikke at modtage skatten i skillingsstykker, da kongen ikke ønsker at "forblotte Riget med mønt".
21. Bortset fra konvertering til to lod sølv for hver daler i 1571, 4. april, 1581, 12. nov., og 1584, 10. jan.
22. CCD.II,226f.
23. Nord. Kultur XXIX,192, 196ff.
24. Nord. Kultur XXIX,200. Jfr. J. Wilcke: Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III i Tidsrummet 1625-70 (1924)s.11.
25. Når der i et brev (1627, 27. aug.) fra statholder Breide Rantzau til lensmanden på Visborg, Ditlev Holck, hedder, at de bønder, der ikke kan afstedkomme enkende rigsdaler in specie at udgive i skat, må i stedet for betale halve og hele markstykker eller anden småmønt, hver daler til 80 skill. danske og "til opgæld på hver daler 4 skilling danske" - så er det jo sammenlagt kun den kurs, der blev fastlagt ved møntforordningen 1618, 1. maj (Visborg len. Bil. t. mdt. 1617, Martini), som man synes at have anteciperet. I det mindste kan der ikke være nogen tvivl om, at det var den gængse kurs. - I udskriften på mdt. 1627, firetermins, Korsør len, står: "Beregnet på hver rdl udi adskillig mønt 102 skilling på 1 rdl". - Om opgældproblemet i perioden 1588-1660, se J. Wilcke: Møntvæsenet under Christian IV og Frederik II. i Tidsrummet 1625-70 (1924)s.7.
26. To år senere, 1629, 21. marts, udtaler Rigsrådet i sin betænkning om fremmed mønt i Danmark, "som dog ikke af den værd er, at de siden udi skatten til K.M. udgives kunne". Rådet mener, at der bør gøres den forordning, at "undersåtterne på ingen steder her udi Riget andre penge brugte eller indtoge" end, hvad der kan bruges til at betale skat med (Erslev: Rigsrådet og Stændermødernes Hist. II,178f. Se endv. Wilcke: op.cit. s.59.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

27. I skattebrevsmissiverne synes der først at optræde møntmæssige bestemmelser fra 1630 (10. sept.), hvor det henstilles til lensmanden, at han gør sin "største flid til samme skat udi rigsdaler at kunne, såvidt muligt er, tilvejebringe; dog er vi nådigst tilfreds, at de, som ikke har hele dalere, må i stedet give 6 slette mark for hver daler". - Denne bestemmelse er med i alle missiverne perioden ud.
28. I en kvittans af 1643, 21. juli, udstedt af lensmanden i Stjernholm len til lensmanden på Koldinghus, er de modtagne møntsorter specificeret. Af et beløb på 1217 rigsdlr er ikke mindre end 1050 erlagt i hele og halve rigsdaler, resten i rigsmarkstykker, i 5 skilling 1 alb.-stykker, i ryttermønt og i "anden adskillig gangbar mønt" (Koldinghus len. Bil. t. mdt. 1643, Martini). - I en kvittans til Dragsholm len vedr. skatten til 1637, 14 dage før jul, er der foretaget specifikation i speciemønt (305 rdl) og "anden gangbar mønt" (152 1/2 rdl) (Dragsholm len. Bil. t. mdt. 1637, Martini).
29. Blandt formentlig tusindvis af kvittanser se kvittans, dat. Kalundborg slot 1631, 3. dec., på 996 1/2 rdl i adskillig gangbar mønt (Bil. t. mdt. 1630, Martini), samt kvittans, dat. København 1635, 14. dec., til Hans Lindenov på Kalundborg (underskrevet af rentemester Jørgen Vind til Gundestrup og Sten Beck til Førslev); her specificeres møntsorterne og omregnes til rigsdaler (1080 rdl.).
30. Kanc. Brevb. 1561-1565 s. 13-14 (1561, 7. febr.).
31. Et punkt blandt afkortningerne i mdt. 1647, Mikkels- og Mortensdag, fra Landskrone len lyder: "Nok leveret til kommissarierne udi ny *afsat* mønt (Herom J. Wilcke: op.cit. s. 100) og blev ikke annammet for fyldeste, som den var indsamlet, men dog specificeret, hvor mange af hver slags mønt det beløb sig til, siden den var afsat, efter bevis = penge: 457 rdl 11 skill". - Et eksempel på, at man har *vejet* de af bønderne modtagne dalere, har vi fra 1574 (15. juli, Kanc. Brevb. 1571-75 s.484), hvor bønderne i Medelstad herred klager over, at de, når de skulle svare 1 daler eller to lod sølv hver i skat, enten har måttet bøde med penge på daleren, når disse ikke fandtes vægtige nok, eller med et kvintin på hver lod sølv. Dertil svarer kongen (lensmanden Jørgen Bilde), at, da dalere hidtil ikke er blevet vejet her i Riget, må hans fogder ikke indføre den nye måde at beskatte bønderne på.
32. I 1648, 27. juli, tiltales ved Åsum herredsting en person i Sønder Nærä "for han lægsmand er og ej skatten indfordret har". Herredsfogden stillede krav om, "at han skulle have sit gårdfæste forbrudt og pligtig resterende skat efter lægsseddelen at klarere eller lide nam og dom begæret"(Åsum herreds tingbog 1645-1648. Udg. af Udvalget f. Udgivelse af kilder til landbefolkningens hist., 1960, s.253).
33. Herom, se foroven SKATTELIGNING - Adelens ret til at ligne egne tjenere.
34. Kanc. Brevb. 1561-1565 s. 540 (1564, 22. dec.).
35. Kanc. Brevb. 1609-1615 s. 321. Miss. til Anders Bille.
36. Kanc. Brevb. 1609-1615 s.323. Et tilsvarende brev til bønderne i Landskrone len, at madskatten skulle sendes til Landskrone, dog også på bøndernes egen bekostning (Kanc. Brevb. 1609-1615 s. 324, 1611, 8. febr.).
37. Kanc. Brevb. 1627-1629, s.65.
38. Kanc. Brevb. 1627-1629 s. 450 (1628, 21. juni).
39. Kanc. Brevb. 1629-1632 s. 632 (1629, 29. jan.). Et tilsvar. miss. afgik til Antvorskov og Korsør len.
40. Antvorskov kl. len. Mdt. 1630, påske (mad).
41. Der er konverteringsbestemmelser for kornskatteudskrivningerne: 1635, 1636, 1637, 1639, 1640, 1641, 1642, 1643, 1644, 1648, 1649, 1652, og 1656, men *ikke* for 1646, 1647, 1653, 1654 og 1655.
42. 1636: 3 rigsort for 1/6 td rug og 1/3 td byg - 1639: 3 rigsort for 1/2 td korn (altså som i 1636), hvilket også var taksten i 1640 og1641. I 1644: 9 mk for hver td rug eller byg, 4 1/2 mk for hver td havre. - 1648 skal 6 bøndergårde yde 1/2 td rug eller byg, eller af hver gård 1/2 rigsmk. - 1656 er satsen for rug og byg som i 1644; dog skulle lensmændene have flittig indseende med, at det for største parten ydedes i korn, "så den rige hjælper den fattige". - Havreskatten 1656 kunne konverteres med 14 skill. for hver skæppe.
43. Se fx. kornskattebrev 1644, 2. sept., hvori det hedder: "vil nogen give byg for rug, da skal det være ham frit for".

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

44. Må være den i CCD.IV,390f. aftrykte: åb.br. om, at borgerne i købstæderne i Fyn skulle antage varer af bønderne efter den af kongen fastsatte takst (dat. 1627, 9. dec.).
45. Her ses bort fra de tilfælde, hvor et enkelt område, som regel et len eller dele af det fik lov til at konvertere penge til naturalier.
46. Danske Mag. 3.r.V,66-67. Konverteringssatser: 1 okse: 10 mk, 1 par høns: 2 skill., 1 fj. smør: 8 mk, 1 td mel: 2 mk, 1 lam: 10 skill. 1 td øl: 2 mk, 1 godt læs hø:1 mk, 1 gås: 4 skill, 1 td brød: 20 skill. og 1 td havre: 1 mk.
47. Se fx. Kanc. Brevb. 1580-1583 s. 609 (1583, 12. jan.), som vedrørte len i Vestjylland, hvorfra det efter kongens opfattelse var forbundet med betydelige vanskeligheder at få øllet transporteret til København. - Se endv. Kanc. Brevb. 1637-1639 s.679f. (1639, 22. febr.) om vanskelighederne for bønderne ved at transportere kornet til ladestederne, og om, at de derfor må betale penge i stedet for naturalierne.
48. Se fx. Kanc. Brevb. 1627-1628 s. 574 (1628, 3. dec.): Bønderne i Ålholm og Nykøbing len skal yde malt i stedet for halvdelen af deres brødmadskat, da det berettes, at der ingen malt er i forråd til flåden, som skal overvintre i Nakskov.
49. Se Kanc. Brevb. 1580-1583 s.22 (1580, 5. febr.): Bønderne på Sejrø får lov til at give penge eller sild i stedet for madskatten, da de har ringe kornavl. - Se også Kanc. Brevb. 1584-1588 s. 642f. (1587, 18. jan.), hvor kongen bevilger, at bønderne i nogle len, "som ligger mod heden i Nørrejylland", må levere oksekød i stedet for fårekød i madskatten, da der har været meget sygdom blandt fårene, hvorved kødet er blevet magert og fordærvet. - I Hagenskov len er madskatten 1628 betalt med penge: "de kunne ikke afstedkomme provianten" (Hagenskov len. Mdt. 1628, mad). - I Varberg len har bønderne ved samme udskrivning pga. misvækst leveret penge i stedet for naturalier (Varberg len. Mdt. 1628). – Bønderne i Øster herred under Helsingborg len får ved samme udskrivning (1628) tilladelse til at betale flæsk i stedet for det krævede rug, som de ikke kunne tilvejebringe pga. "dette lands skarpe egn" (Helsingborg len. Mdt. f. Øster herred, 1628, påske, mad). - I Frederiksborg len præsterer bønderne ved kornskatteudskrivningen 1642 penge, "eftersom bønderne sig besværgede ikke at have rug eller byg at yde".
50. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.44 (1580, 15. marts, Koldinghus len).
51. Bønderne i fiskerlejerne på Bornholm giver i 1571 torsk i stedet for penge (Kanc. Brevb. 1571-1575 s.16). - Bønderne i Frederiksborg len må give fjerdeparten af fireterminsskatten 1627 i korn (Mdt. 1627, 1. maj m.m.). - Bønderne i Nykøbing len får lov til at præstere skatten 1657, Bartholomei (kvæglign.) i korn og kvæg i stedet for i penge, da "en del bønder sig højligen beklagede ikke penge at kunne afstedkomme".
52. En pligt for bønderne til at stille heste til krigstogene blev (1563, 16. okt.) som følge af klager fra bøndernes side forandret til en pengeydelse (P.V. Jacobsen: Skattevæsen s.20).
53. Se iøvrigt "Kontributioner" foroven.
54. Fra årene 1647-49 er der fra Sølvitsborg len bevaret mandtaller, "hvorefter de arbejdspenge til fæstningernes reparation er oppebåret". - Ved kgl. befaling 1647, 20. maj, fik de sjællandske len ordre til enten at underholde et bestemt antal mænd til voldarbejdet i København eller betale om ugen for hver karl 1 rigsdaler. - Af nogle mandtaller om graverskat fra Christianstad len 1655-1656 og 1656-1657 fremgår, at nogle personer har arbejdet på fæstningen, resten har betalt penge i stedet for. - I miss. 1655,1. juni, om den første graverskat hedder det, at bønderne skal arbejde på fæstningen i tre års tid eller derfor give penge. - Pligten for de jyske len til at stille folk til Frederiksoddes befæstning (1660-1653) er nævnt under "Kontributioner" foroven. At den i de længstborte liggende len er afløst med penge, er der ingen tvivl om (Se fx. Skivehus len. Mdtr. pengekontribution 1650-1653).
55. Jfr. påskrift på Hagenskov lens kornskattemdt. 1636, Kyndelmisse (forsiden): "og eftersom K.M. brev bemeldte at måtte annammes korn eller penge, hvilket bønderne gavnligst og helst ville, så er annammet penge *efter bøndernes begæring*" (Samme bemærkning på kornskattemdt. 1637 fra samme len).
56. Kanc. Brevb. 1576-1579 s.765.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

57. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.609f.
58. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.14f.
59. Kanc. Brevb. 1627-1629 s.358. - En tilsvarende bestemmelse til Halsted kl. len.
60. Kanc. Brevb. 1580-1583 s. 654 (1583, 27. marts).
61. Nykøbing len. Kvægligningsmdt. 1657.
62. Kanc. Brevb. 1576-1579 s. 300 (1578, 15. febr.).
63. Kanc. Brevb. 1584-1588 s.672 (1587, 27. febr.).
64. Jeg har fundet dette missive, der ikke er aftrykt i CCD, i en halv snes len, spredt over hele Riget.
65. Egenhændige Breve 1636-1640 s. 19.
66. Fussing: Stjernholm len (1951) s.82.
67. Landskrone len. Bil. t. mdt. 1628, påske og 1. juli.
68. Froste herred og Helne kirke len. Bil. t. mdt. 1628, påske og 1. juli.
69. En form for "afledt konvertering" består i, at bønderne *betalte andre* for at udrede madskat. - 1582, 3. dec., udgik der missive til lensmændene over hele Riget, at disse i deres mandtaller skulle anføre de tilfælde, hvor bønderne betalte andre for at yde madskatten; disse andre personers navne skulle medtages i mandtallet, for at kongen kunne vide, hvem han skulle holde sig til, hvis madskatten ikke kom (Kanc. Brevb. 1580-1583 s.582).
70. Se Kanc. Brevb. 1576-1579 s.764f. (1579, 13. nov.): øllet fremsendes i dårlige tønder. Det skal derfor af lensmanden modtages i gode stærke tønder og brødet "med fuld pakning". - Kanc. Brevb. 1580-1583 s.581f. (1582, 3. dec.): her klages over, at en madskat, der er beregnet til 10 personer, ofte kun slår til til 6 eller 7 personer. Brødet er ofte dårlig bagt, øllet heller ikke godt og opbevaret i dårlige tønder, hvilket medfører, at den dårlige fetalje ødelægger den gode og tillige kan forårsage sygdom blandt folkene. - Kanc. Brevb. 1609-1615 s.293 (1610, 23. okt.): Lensmændene skulle føre tilsyn med, at brødet blev godt bagt i kavringer, så det ikke for snart "muleres" og skimles. Øllet skulle brygges af god malt og således forsynes med god humle, at det kan ligge sommeren igennem uden at blive surt og fordærvet. Det skal indlægges i gode nye tønder, og der skal brændes et mærke eller tegn på tønderne fra hvert len, så man - hvis der viser sig nogle mangler - kan se, hvis øl det er. - I en bemærkning bag i mdt. 1628, 1. juli, Christianstad len, klager lensskriveren over, at han "har udstået og lidt megen skade med den proviant, som jeg af bønderne har annammet, både som var fordærvet, desligeste tabt på mål, vægt en ganske del" - hvorfor han beder om afkortning herfor.
71. Kanc. Brevb. 1576-1579 s.764f. (1579, 13. nov.).
72. Jfr. Kanc. Brevb. 1609-1615 s.293 (1610, 23. okt.), hvor kongen henstiller til lensmændene, at det flæsk og kød, som de modtager, skal være godt og fuldvægtigt og vel forvaret med salt og træ.
73. At der også kunne være strid mellem lokal- og centraladministration om korntøndens rigtighed, kan ses af et miss. af 1579, 13. nov. (Kanc. Brevb. 1576-1579 s.764f.) til lensmændene i Nørrejylland, Fyn, Smålandene og Skåne, hvor slotsskriverne hævder, at det brød, de modtager, bliver "indtaget med en ret tønde".
74. Kanc. Brevb. 1584-1588 s.733.
74a. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.581f. (1582, 13. dec.).
75. Kanc. Brevb. 1566-1570 s.12 (1567, 5. jan).
76. Den sjællandske kornlæst var 1/3 højere end den, der blev benyttet i største delen af Jylland, nemlig åbolæsten (Sjæll. læst: 40 tdr rug = 48 tdr byg = 80 tdr havre. Åbolæst: 30-36-60).
77. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.447 (1582, 28. febr.).
78. Kanc. Brevb. 1584-1588 s.671 (1587, 25. febr.).
79. Kanc. Brevb. 1584-1588 s.603.
80. Kanc. Brevb. 1616-1620 s.475f. (1618, 22. okt.). Se også Helsingborg lens mdt. 1619 (1618), der i sin udskrift nævner, at skatten skulle være erlagt til Martini 1618, "og blev af K.M. bevilget og eftergivet og nu til Martini skal udgives anno 1619".
81. Varberg len. Mdt. 1619, 1. maj.
82. Det optræder ikke i CCD, men er fundet i flg. len (i det ringeste): Sølvitsborg,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Antvorskov kl., Ringsted kl., Frederiksborg, Vordingborg, Ålholm, Odensegård, Lundenæs, Riberhus og Møgeltønder samt Sejlstrup.

83. Som omtalt ovenfor blev det også ved samme miss. tilladt at konvertere kobber- og tinskatten med penge. - Af andre eksempler på udsættelse med skattebetalingen haves et fra Antvorskov kl. len vedr. kvægligningsskatten 1657 (Mdt. under "Udgift"): "Herforuden føres til udgift, som udi denne besværlige krigstilstand formedelst andre daglige udgifter ikke hos bonden kunne bekommes, men efter derom deres underdanige supplication af K.M. nådigst er tilladt at må gives dilation på, hvis de uden deres skade ikke kunne afstedkomme" (Også for rigsortskatten gives dilation).
84. Her ses bort fra den mulighed, at lensmanden *kan* have bevilget nogle bønder, der ikke har været i stand til at betale skatten til terminen, en *kort tids udsættelse med betalingen.* Det lod sig vistnok forholdsvis nemt gøre, idet skatten i langt de fleste tilfælde, i det mindste i 17. årh., indbetaltes i Rentekammeret eller på tilforordnede steder i *flere rater,* og da klareringen af mandtallet med dertil hørende bilag først fandt sted i forbindelse med eller efter sidste rates indbetaling, så kan det ikke være særlig vanskeligt at give enkelte bønder nogle måneders respit.
85. Kanc. Brevb. 1584-1588 s.671.
86. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.646 (1583, 13. marts).
87. Gælder i højere grad de to første end den tredie krig, Torstensson-fejden, hvor man ganske vist synes at være kommet nogenlunde på fode igen o. 1648-50; men så øgedes problemet igennem 1650'erne.
88. Halland 1613 og 1644, en del jyske len under Wallensteins besættelse 1627-1629 samt den svenske okkupation 1643-1645, sjællandske len samt Bornholm under Karl Gustavkrigene.
89. Se således afkortning i mdt. 1627, firetermins, af Kalø len, her findes en post: "Rester skatten af Anholt, som er af 8 gårde og formedelst denne tids ulejligheds tilstand ikke kunne indkræves, men endnu kan fordres". - Se endv. afkortning i mdt. 1657/58 (ortsskat), Dragsholm len (næstsidste post): "Nok føres til afkortning 6 måneders skat, som er til restans hos bønderne efter hosføjede tingsvidners videre formelding, hvilke ej nu kunne bekommes formedelst den vanskelige tids tilstand og fjendernes overfald, men kan indfordres en anden tid, når Gud vil give bedre tilstand".
90. Således Stegehus len. Restanceregister 1628 og 1629 (madskatter). - Kalø len. Et aflangt mandtal med udskriften: "Restans udi Calløe len på K.M. påbudne pengeskat, som skulle være udgivet til Martini anno 1643", og bemærkning om tinglæsning på de enkelte herredsting i månederne marts-april 1647. Til dette restanceregister findes et læg med bilag. I mange af tingsvidnerne udtaler nogle personer, at "for:ne restans er en rigtig restans på for:ne skat, og den ikke at være ydet til for:ne år". I et af tingsvidnerne hedder det, at restanterne vedgår denne restans.
91. Jfr. udtrykket: "klargjort med redepenge og tingsvidner".
92. Tingbøger 1640-1648, udg. af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie (1955-62).
93. Her ses bort fra de tilfælde, hvor der er tale om egentlig skattevægring; her rejstes under alle omstændigheder tiltale (se Korsør len. Mdt. 1621, Martini (femtesidste side) om nogle husmænd under en adelsmand; de har siddet overhørig for K.M. skat og er derfor blevet tiltalt. - Se endv. Kanc. Brevb. 1627-1628 s.138 (1627, 17. juli): Bønderne i Varberg len er uvillige til at betale skatten. Derfor må lensmanden, Mogens Gyldenstjerne, inddrive den ad rettens vej.
94. Det er min erfaring, at de fleste lensmænd har haft en realistisk syn på bøndernes evne til at betale skatten. I de tilfælde, hvor man ikke har regnet med at kunne få skatten ind, har man givet bønderne tilladelse til at føre tingsvidner på deres forarmelse. Men selvfølgelig kunne der være forskel på de enkelte lensmænds opfattelse af deres lensbønders skatteformåenhed og deres ønske om såvidt muligt at unddrage sig skattebetalingen.
95. Åsum herreds tingbog 1640-1643 (1955)s.8, 46, 50 og 208.
96. *Måske* illustrerende for fremgangsmåden er et tingsvidne af Faurås herredsting 1629, 16. juli (Varberg len. Bil. t. mdt. 1629, 1. juli), hvor slotsskriveren på Varberg slot på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sognestævner har kaldt to personer fra hvert sogn til at møde på herredstinget; samtidig med udmeldelsen af disse er en restanceliste blevet oplæst på hvert sognestævne.

97. Som det udtrykkes i Åsum herreds tingbog 1640-1643 s. 50 (1641, 4. febr.): "Blev afsagt for retten, at så mange, som rester med deres skat, bør betale inden 15 dage eller lide nam og vurdering". - At bønderne formodentlig har haft krav på en vis tidsfrist til at tilvejebringe skattepengene, fremgår af et eksempel fra Halland (1633, 11. marts., Kanc. Brevb. 1633-1634 s.67f.), hvor en mand klager til kongen, at slotsskriveren på Varberg slot, der har foretaget udvurdering for skat hos ham, "ikke har bevilget ham længere dag og tid til at afbetale skatten". En anden mand i samme len klager også over, hvad han anser for at være en uretmæssig udvurdering; kongen beder lensmanden undersøge sagen og fastslår, at hvis den pågældende person skylder noget i skat, "skal der gives ham dag og tid til at betale det".
98. Christianstad len. Bil. t. mdt. 1653, Mikkelsdag.
99. Kan bønderne være stævnet allerede *inden* den i skattebrevet angivne termin? - 1640, 22. okt., stævnede delefogden i Åsum og Bjerge herreder, Jørgen Clemmensen i Agedrup, mænd fra en del sogne i de to herreder "for skat imod dom og dele". Det siges i tingbogen, at det drejer sig om skatten til Sct. Mortensdag. Det kan kun være Mortensdag 1640, idet der ikke det foregående år udskreves pengeskat til Mortensdag, men til Mikkelsdag og jul. Da tingbogen ikke taler om, at de "resterer" med nogen skat, men taler om dem, der ikke udgiver deres skat til den tid H.M. brev omformelder, så er der i høj grad grund til at tro, at man med det samme har stævnet dem, der ikke har betalt ved opkrævningen af Mortensdagsskatten 1640, en opkrævning, der formodentlig i de pågældende sogne har fundet sted i midten af oktober måned (Åsum herreds tingbog 1640-1643 s. 8).
100. Illustrerende er formentlig en påskrift, som lensmanden i Rugård len, Sten Bille, har forsynet tingsvidnerne fra 1651 med: "Skatten var ikke at bekomme, uden man ved indførsel udi hans jord og ejendom derfor skulle tage udlæg". Man mærker tydeligt den gode lensmands frygt for, at udpantning meget vel kunne skabe forøgede forarmelses- og ødeproblemer.
101. Udpantning *uden forudgående dom* er kendt i undersøgelsesperioden, nemlig i årene 1568-1570, i det mindste ved fem udskrivninger (se P.V. Jacobsen: Skattevæsen s. 85, hvor det hedder, at herredsfogden og lensmændene skulle være forpligtet til at pante dem, der ikke ville betale skatten, "endog de ikke er fordelte og forvundne med loven"). - Ved udskrivningen af den frivillige adelskontribution 1627, 1. febr., bestemtes, at såfremt skatten ikke betaltes til forfaldstid, kunne der tages udlæg "uden nogen forfølgning, dom eller rettergang" (Erslev: Rigsraadet og Stændermødernes Hist. II,8ff.).
102. Det er langtfra altid det nævnes, at de er vurderingsmænd. Fx. står der i et tingsv. af Tune herred 1629, 3. nov. (Bil. t. mdt. 1629, Martini, Roskildegård), at nogle navngivne personer "har været ombedet..... at indgå i deres hus og bese, hvis de havde til bedste, at de kunne give K.M. nogen skat af".
103. Eksempler på udpantningsmyndigheder: Kanc. Brevb. 1571-1575 s.401 (1574, 3. marts - herreds- og delefogder). - Ørum len. Bil. t. mdt. 1643, Martini (herredsfogden samt nogle vurderingsmænd). - Helsingborg len. Bil. t. skatten 1629 (tingfogden med fire mænd). - Froste herred og Helne kirke len. Bil. t. mdt. 1628 jul/1629 påske (tingfogden med nogle vurderingsmænd). - Hald len 1634 (lægsmænd med fire navngivne personer, utvivlsomt vurderingsmænd).
104. Se fx. Varberg len. Mdt. 1628 påske og 1. juli (afkortn.). - Froste herred og Helne kirke len. Bil. t. mdt. 1628 jul (et tingsvidne af Froste herred 1631, 30. marts). - Kanc. Brevb. 1633-1634 s. 67 og 68 (1633, 11. marts, vedrører Varberg len). - Ørum len. Bil. t. mdt. 1643, Martini (et tingsv. af Hassing herred 1643, 7. dec.).
105. Nemlig i Varberg len 1633, 11. marts. Kanc. Brevb. 1633-1634 s.68.
106. Bil. t. skatterne 1629.
107. Bil. t. mdt. 1643, Martini.
108. Bil. t. mdt. p. hovedskat 1660.
109. Dertil en del andre genstande; benævnelserne for disse er vanskelige at læse.
110. Se således Hagenskov lens mdt. 1628, 8. sept. (næstsidste side): "Nok føres til udgift,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

som er til restans hos bønderne, svende, drenge og husmænd, hvorfor er taget nam til dem og udi fremtid vil blive løst".

111. Dette udtryk "nam" brugtes for øvrigt i en del af materialet, bl.a. i Åsum herreds tingbøger 1640-1648.

112. Se Danske Mag. 4.r.I,334 (1547). - Kanc. Brevb. 1565-1570 s. 621 (1570, 9 sept.), hvor Erik Rosenkrans på Odensegård får besked om at sælge pantet til højstbydende, hvis det ikke indløstes til den af ham fastsatte tid. - Varberg len. Bil. t. mdt. 1629, 1. juli (Tingsv. Faurås herred 1630, 7. maj). - Skast herreds tingbog (Udg. af Udvalget f. udgivelse af kilder til landbefolkningens historie) 1636 s. 106-07 (1636, 3. maj), hvor der tales om, at hvis de pantede personer ville løse de udvurderede ting, "skulle det stande dem til løsen til søndag førstkommende".

113. Se således Varberg len. Bil. t. mdt. 1629, 1. juli, hvor det omtales, at noget pantegods er blevet opbudt "nogle gange tilforn inden tinge" (Tingsv. af Faurås herred 1630, 7. maj). - I 1547 får Per Bille og Tage Tott ordre til at lade noget pant, som er optaget for den sidste kongeskat, opbyde til tinge og evt. sælge det, hvis ingen vil kendes ved det og løse det (Danske Mag. 4.r.I,334); denne "sidste kongeskat" udskreves til 1. aug. 1545 med termin til "Alle Guds helliges dag" samme år. - Mon ikke der er gået flere opbydelser forud for denne?

114. Kanc. Brevb. 1633-1634 s. 68 (1633, 11. marts).

115. Se fx. Helsingborg len. Bil. t. mdt. 1628 (mad): "der var ikke noget at finde, der var H.M. tjenligt". - Hald len. Bil. t. mdt. 1632, Martini (et tingsv. af Rinds herred 1632, 3. dec.): nogle mænd var i to huse "at skulle have gjort udlæg for kongens skat; da var der intet i forne huse at udlægge for kongens skat". - Ørum len. Bil. t. mdt. 1643, Martini (tingsv. af Hassing herred 1643, 7. dec.): "og da var aldeles intet gods, kvæg eller fæmon i forne bo". - Christianstad len. Bil. mdt. 1643, Martini, og 1644, fastelavn (tingsv. af Gønge herred 1646, 5. marts); her hedder det om nogle restanter, at de ingen formue har, "eftersom de ved nams dom er besøgt og intet havde". - Halsted kl. len. Bil. t. mdt. 1610, Mikkelsdag og jul (tingsv. af Sønder herred i Lolland 1611, 10. okt.): "og forne lægsmænd for dom og ret beklagede, at der aldeles intet findes i hendes værge til kongeskat udi nogen måde at kunne bekomme". - Ringsted kl. len. Bil. t. mdt. 1629, Martini (tingsv. af Ringsted herred 1629, 26. nov.): "de (vurderingsmændene) har været i et hus og skulle udtaget for K.M. skat, da var der ikke noget udi hans hus".

116. Se Ringsted kl. len. Bil. t. mdt. 1630, Martini tingsv. af Ringsted herred 1630, 28. okt.): skriveren på Ringsted kloster har fravurderet en person "alt, hvis han havde for gammel restans (landgilde?), så han slet intet mere havde, så at K.M. slet ingen skat kunne få af ham". - Varberg len. Bil. t. mdt. 1630 (tingsv. af Brænderød herred 1631, 17. maj, o.a. tingsvidner): "intet opnået ved nam og vurdering, formedelst alt tilforn, hvis han havde, for jordebogens rettighed er udvurderet". - Åsum herreds tingbog 1643-1645 s. 180 (1644, 17. okt.): en bonde har fået fravurderet alt, hvad han havde, "både hø og korn samt alt, hvis han havde", for sin restans, som han var skyldig til sin husbond. Er derfor så forarmet, at han ikke kan udgive nogen skat.

117. Se Kanc. Brevb. 1556-1560 s.138 og 170; 1566-1570 s.587; 1571-1575 s.15 og 165.

118. Kanc. Brevb. 1556-1560 s.170.

119. Om denne problematik under kongerne Christian III og Frederik II, se P.V. Jacobsen: Skattevæsen s. 95ff.; endv. CCD.I,518f. og Hübertz: Bornholm 376-79.

120. Hammershus len. Mdt. 1623.

121. Se Danske Mag. 4.r.IV,193 (1549), der vedrører Møgeltønder len, som Ditlev von Ahlefeldt har i forlening. Kongen gør her gældende, at lenet tidligere har ligget under Ribe stift og nu er under kronen. - Se endv. Kanc. Brevb. 1556-1560 s.156 (1558), der vedrører Trøjborg len; Henrik Rantzau til Tovskov mener kun, at hans tjenere skal betale i de tilfælde, der udskreves skat af fyrstendømmet Slesvig. - Se endv. Kanc. Brevb. 1561-1565 s.530 (1564), der også vedrører Trøjborg len.

122. Måske: "tiltinget".

123. Koldinghus len. Mdt. 1611 (mad).

124. Se fx. Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1596, Philippi-Jacobi. Tingsv. 1596, 22. jan., af Bjæverskov herred ("hedenrømt siden at kongens skat er skreven og taxeret") - og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sejlstrup len. Bil. t. mdt. 1632, Martini. Tingsv. af Børglum herred 1632, 30. okt. ("rømte og undvigte af det hus, han iboede, straks han var i mandtallet for kongens skat indskrevet").

125. I et tingsv. af Bjæverskov herred 1597, 30. juni (Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1596, Luciedag), hedder det meget betegnende: "Mange af tjenestedrengene rømte af deres tjeneste, dér de fornam, at skat skulle skrives". - I et mdt. fra Froste herred og Helne kirke len 1628 jul/1629 påske gives en forklaring på, hvorfor der findes så få drenge i dette mandtal; det skyldes dels skatten, dels at de skulle tages til soldater, "derfor er de indløben på de seks herregårdes ugedagsgods, som der udi herredet findes".
126. Se Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1596, Philippi-Jacobi, oven omtalte tingsvidne om den person, der var "hedenrømt"; der siges her, at der "intet findes i hans bolig, som samme kongens skat kan med betales og fuldgøres". - Se endv. ovenomtalte tingsv. fra Sejlstrup len 1632, 30. okt. ("aldeles intet, hvad navn nævnes kan, er fundet i huset, skatten med at betale").
127. Et eksempel på, at skatteydere, der har været forpligtet til at skatte som selvejere, kun har ydet som fæstere, kan findes i mdt. 1611 fra Hald len, idet der bag i dette er en bemærkning om nogle personer, der "udi de andre udgivne skatter hver har skattet for fæstebønder, og deres husbonder, som godset tilhørte, for selvejere. Men nu efter landsdommers dom er de tildømt selv at give bondeskatten, og deres husbonder, som godset tilhører, fridømt".
128. Hele tingsvidneproblematikken behandles i Tredie Del: SKATTEFORSKÅNSEL.
129. Se fx. Hald len. Bil. t. mdt. 1625, Martini. I et tingsv. af Vorde birketing 1625, 7. okt., er foretaget udstregning af to som forarmede deklarerede personer. I en del af tingsvidnerne fra samme len til mdt. 1648, Mikkels- og Mortensdag, er foretaget tilsvarende udstregninger; i ét tilfælde er et navn streget ud og derpå "prikket" efter igen, dvs. at en i første omgang ikke anerkendt forarmelse er blevet hævet igen.
130. Kanc. Brevb. 1566-1570 s.115.
131. Kanc. Brevb. 1566-1570 s.110.
132. Kanc. Brevb. 1566-1570 s.571, 609, 629 og 639, alle steder fra 1570.
133. Kanc. Brevb. 1566-1570 s.609.
134. Om *Norge,* se eksempler hos T.H. Aschehoug: Statsforfatningen i Danmark og Norge indtil 1814 (Chria. 1866)s.485 og A. Holmsen: Norges Historie (1964)s.413f. og 451.
135. Kanc. Brevb. 1556-1560 s.283.
136. Kanc. Brevb. 1566-1570 s.222; jfr. P.V. Jacobsen: Skattevæsen s.67. - Andre vidnesbyrd om skattenægtelse, se Danske Mag. 4.r.II,91, Kanc. Brevb. 1566-1570 s.137 (Lolland-Falster), ibid. 1627-1629 s.415(Varberg len), s.712(Gudbrandsdalen,Norge) og s. 786(Langeland), ibid. 1633-1634 s.460(Blekinge), Christian IV's egenhændige Breve IV (1636-1640)s.37(Norge).
137. Se Kanc. Brevb. 1627-1629 s.612 (1629, 11. jan.); der er ikke udgået skattebrev til Endelave og Tune mænd. Lensmanden, Jørgen Seefeld, får besked om at akkordere med bønderne om, hvad de godvilligt vil kontribuere i stedet for skatten.
138. 1584 klagede alle indesterne i Skanderborg birk over, at de ved lægningen af skatten var takseret lige så højt som de bønder, der sidder for gårde; de slipper med at udrede halvparten (Kanc. Brevb. 1584-1588 s. 89). - 1624 blev der ved en ren og skær fejltagelse oppebåret dobbelt skat af Bergenhus len. Rentemestrene får ordre til at undersøge dette og erklære sig derom. (Kanc. Brevb. 1624-1626 s.461). - 1626 blev kronens tjenere i Pandum len sat tre gange så højt i månedsskatten til soldaterne i grænsefæstningerne som deres naboer, kronens tjenere i Ålborghus len; dette blev ændret (Kanc. Brevb. 1624-1626 s.690). - 1628 klagede to mænd i Helsingborg len, at de lægges så højt i skat, at de ikke kan betale den. Lensmanden skal indsende erklæring herom til kongen (Kanc. Brevb. 1627-1629 s.534). - 1636 klager en kronebonde over, at lensskriveren på Hald slot har pålagt to selvejergårde i Fly sogn (Fjends h.) højere skat, end der tidligere er gået af dem. Lensmanden Knud Gyldenstjerne skal undersøge sagen og sende erklæring herom til Kancelliet, hvorledes det kan forholde sig hermed, og om den nævnte skriver virkelig har pålagt gårdene højere skat end i hans formands tid (Kanc. Brevb. 1635-1636 s.444f.) - 1637 klager to personer på et helt sogns vegne (Gimsø) over, at sognet besværes med dobbelt skat mere end de andre i Sølvitsborg len (Kanc. Brevb. 1637-1639 s.32).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

139. Dragsholm len. Mdt. 1611.
140. Bøvling len. Mdt. 1611.
141. Nyborg len. Bil. t. mdt. 1624, Martini. Tingsv., Sallinge herred, 1624, 28. sept.
142. Hald len. Rgsk.bilag til 1651-ortsskat. Tingsv., Lund birketing i Mors, 1652, 12. febr.
143. Herom E. Ladewig Petersen: Fra domænestat til skattestat (Odense 1974)s.28f.
144. Koldinghus len. Mdt. 1610 "Forandring på skatten" (afkortn.).
145. Lundenæs len. Mdt. 1635, Martini (afkortn.).
145a. Kanc. Brevb. 1642-1643 s.498 (1643,28. april).
146. Særlig mange af disse sedler er bevaret fra Nyborg len. Se fx. en skrivelse (1618, 23. sept.) fra Mette Bille på Gerskov (Bil. t. mdt. 1618, Martini) om, at tre af hendes ugedagsmænd skal være tiltalt for kongeskat. M.B. beder slotsskriveren om, at de må blive udskrevet af skattebogen og nyde samme ret som de andre godemænds ugedagsbønder.
147. Se fx. løst indlæg, indlagt i mdt. 1620, Martini, Riberhus og Møgeltønder len. - 1631 nægtede præsten i Frørup på Østfyn at betale for sin svend (eller måske opfordrede ham til at lade være med at betale), idet han hævdede, at præstesvende var skattefrie over hele Fyn lige bortset fra Nyborg len, hvilket præsten ikke kunne se nogen rimelighed i (Nyborg len. Mdt. 1631, Martini (afkortn.)). - 1630 blev én Helliggejst hospital i København tilhørende tjener "af misforstand" skrevet for skat (Københavns len. Bil. t. mdt. 1630, Martini).
148. Dronningborg len. Mdt. 1639, 16. marts.
149. En bonde, der af Christian III. har fået livsbrev på en gård i Storvorde uden afgift, klager over, at man desuagtet beskatter ham, og at lægsmændene to gange har pantet ham. Lensmanden får ordre til at drage omsorg for, at han herefter ikke besværes med skat (Kanc. Brevb. 1566-1570 s.565 (1570, 23. marts)). - Indbyggerne i Bosted (Skåne) klager over, at der kræves skat af dem, skønt de har brev på at være frie derfor (Kanc. Brevb. 1584-1588 s.218).
150. I tingsvidnet forekommer flg. interessante passus: ". . . og dersom nogen vil eller kan formene, at han bør bondeskat at betale, formedelst han bor på et ufrit sted, hvorimod han (Jørgen Pors) formente, at intetsteds her i Riget gjorde en adelsperson ufri, men altid personen gjorde stedet frit" (Hald len. Rgsk-bilag t. mdt. 1649).
151. I mdt. 1596, 1. maj, Tryggevælde len, findes flere marginalnoter om personer, "som ikke har været indskrevet forgangen år 1589 udi mandtallet". – Om den allersidste person i Sejlstrup lens mdt. 1631, Martini, hedder det: "NB. som i forgangen års Martiniskat af mandtallet blev udeglemt". På en løs seddel (ikke blandt bilagene) i Roskilde lens mdtr.,pk. 1645-1651, står: "Anlangende Roskildegårds mandtalsregister udi Herlev sogn udi Kattinge, dér bor fem gårdsæder, hvoraf de to (nævnes) er skrevet for skat, og de andre 3 (nævnes) nævnes ikke, hvilket skriveren skal forklare".
152. Kanc. Brevb. 1642-1643 s.501 (1643, 29. april). - Flere eksempler fra *Norge*, se Yngvar Nielsen: Jens Bjelke til Østråt - Norges Riges Kansler (Chria. 1872) s.239 (begået af en foged), og Rolf Fladby: Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged (Oslo 1963) s. 122f. (begået af en bondelensmand).
153. Helsingborg len. Mdt. 1610, Martini. Tryggevælde len: Mdt. 1611.
154. Se fx. Hald len. Rgsk.-bilag t. mdt. 1633, Martini. Tingsv. af Rinds herred 1633, 21. okt.
155. Nyborg len. Bil. t. mdt. 1620, Martini. Brev fra Claus Brockenhuus til Broholm om en mand, der er flyttet fra Tåsinge til Vigstrup. - Ringsted kl. len. Mdt. 1633, Martini (afkortn.) om en mand, der er tilflytter fra Roskildegårds len; til al held kunne manden præstere en kvittering fra skriveren på Roskildegård.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tredie del

SKATTEFORSKÅNSEL

Første afsnit

DE FORSKELLIGE MÅDER HVORPÅ DER FORHVERVEDES FORSKÅNSEL

1. Om tiden 1530-1570 kan ikke siges ret meget mht. de måder, hvorpå forhvervedes forskånsel. Rent faktisk findes der en del kongebreve, hvorved enkeltpersoner, grupper af personer eller lokaliteter forskånedes. Det er imidlertid givet, at forskånsel har fundet sted på anden vis end ved kgl. brev. Her ses bort fra det forhold, at selve lægssystemet muliggjorde forskånsel af enkelte skatteuegnede lægsbrødre uden egentlig provenutab for statsmagten. Det er vel sandsynligt, at lægsmændene i samråd med bønderne og under tilsyn af lensadministrationen har truffet afgørelsen af, hvem der skulle forskånes.
2. Behandles forneden under Forskånsel ved retshjemmel.
3. Emnet behandles forneden (Generelle fritagelser af særlige grupper af ordinært skattepligtige i særlige tilfælde).
4. I Fiskal I, § 3 om fritagelse af de forarmede ved tingsvidne, i Fiskal II, § 5 om restanceregistre, bilagt tingsvidner om forarmelse, § 6 om synsforretning i forbindelse med misvækst og sandflugt og § 9, forbud mod, at adelsmænd forskåner ved seddel.
5. Se CCD.V,561,stk 9. Til lovgivning bør måske også regnes de missiver, hvorved Halland og Blekinge forskånedes med halvskat. Herom mere i stykket om Forskånsel af enkelte geografiske områder.
6. En sådan begæring har ikke været nødvendig i de tilfælde, hvor kongen ved bevilling fritog personer, "ansat" i statsmagtens eller retsvæsenets tjeneste.
7. Se fx. Kanc. Brevb. 1571-1575 s.132 (1572, 14. maj), hvor kongen i et brev til Peder Oxe udtaler, at "han daglig overløbes af folk, der klager over, at de for fattigdoms skyld ikke kunne svare den. . . . . krævede madskat".
8. Blandt bilagene til mdt. 1642, Martini, Christianstad len, findes en skrivelse til kongen fra befolkningen i fire sogne i Gønge herred (dat. 1643, 17. april), hvori man beder sig fritaget for pengeskat og gengærd pga. misvækst. Skrivelsen er stilet direkte til kongen og forfattet i lenets skriverstue, forsynet med påskrift af lensmanden, Ebbe Ulfeldt, der "ikke har kunnet nægte at skrive denne min underdanigste erklæring på deres suplication". - I 1637 ønskede almuen på Gulland skatteforskånsel pga. misvækst og kvægdød, et andragende, der støttedes af lensmanden, Holger Rosenkrans (Kanc. Brevb. 1637-1639 s.214 (1637, 2. okt.).
9. Se Kanc. Brevb. 1566-1570 s.332 (1568, 28. maj) om bønderne i Knardrup, der har begæret forskånsel for madskat; lensmanden får befaling til at undersøge deres forhold, og hvis deres armod er så stor, at de ikke kan svare madskatten, skal han eftergive dem halvdelen. Se endv. Kanc. Brevb. 1571-1575 s.3 (1571, 7. jan.) om skånske bønder, der efter en af lensmanden foretagen undersøgelse kan få nedsættelse til halvskat pga. forarmelse. Se endv. Kanc. Brevb. 1637-1639 s.214 (1637, 2. okt.), sagen foroven om Gulland; lensmanden får befaling til at tage tingsvidner på, hvilken skade *hver enkelt* af bønderne har lidt og så sætte *enhver* i skat i forhold til den skade, han har lidt; dog skal de ganske øde og forarmede være forskånet.
10. Se fx. Kanc. Brevb. 1633-1634 s.77 (1633, 14. marts), miss. til lensmanden på Gulland, der bemyndiges til at bevilge enhver, der overtager en øde gård, nogle års frihed for ægt, arbejde og skat. - Se endv. Visborg len. Bil. t. mdt. 1635, Martini, tingsvidne af 1635, 25. juli, fra Visborg len om dem, der "har slotsherrens frihedsbreve, formedelst de gårdene har vedtaget, da de stod aldeles øde". - En nogenlunde lignende sag vedr. Hald len, se Kanc. Brevb. 1642-1643 s.446 (1643, 16. marts).
11. Den udvalgte prins eftergav bønderne i Pandum len den 3. og 4. fjerdingårsskat til underhold af soldaterne på grænsefæstningerne (Kanc. Brevb. 1624-1626 s.826 (1626, 2. okt.)).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

12. Se Kanc. Brevb. 1627-1629 s.149 (1627, 4. aug.), kgl. konfirmation på et af prinsen udstedt brev, hvorved nogle til en gejstlig institution hørende gårdsæder får bevilling på halv skat.
13. Det drejer sig om bønderne på Samsø. Se miss. 1628, 3. april, fra kansleren og statsholderen til Jørgen Seefeld (Kanc. Brevb. 1627-1629, s.369f.).
14. Se Kanc. Brevb. 1627-1629 s.753 (1629, 8. aug.), s.776f. (1629, 1. okt.), 1630-1632 s.227f. (1630, 10. sept.). - Se også Erslev: Rigsraadet og Stændermøderne II,197f.
15. 1552, 3. febr. (Kanc. Brevb. 1551-1555 s.116) stadfæstedes et brev, udstedt af kong Hans 1500, 21. maj (Repertoriet 2.r. nr. 9084), hvorved bønderne i Nørrevangs herred får tilladelse til at blive ved samme skat som i dronning Margretes, kong Eriks og kong Christians tid. - Om bønderne i Skibby i Horns herred hedder det (Kanc. Brevb. 1551-1555 s.255 (1553, 12. sept.)), at "tidligere konger har forskånet dem for at udgive så meget i almindelig skat som andre undersåtter". Brevet bekræftes af Frederik II i 1572, 8. jan.
16. "Af Arilds tid" - "plejer at være fri" - "har altid været fri" - "hidtil altid er blevet fritagne" - "har i langsommelig tid været forskånet" - "efter gammel sædvane lagt i skat for" og lign. udtryk.
17. Den hallandsk-blekingske halvskatteregel har arildsnatur, selvom den gang på gang bekræftes ved kongebrev.
18. Fx. 40 daler af indbyggerne i Hollænderbyen (Kanc. Brevb. 1593-1596 s.671 (1596, 19. juni)). - 26 gamle dalere af Krone len under Helsingborg slot (Kanc. Brevb. 1580-1583, s.432, 1582, 21. jan.).
19. Ved Frederik II's stadfæstelse 1572, 8. jan., af Skibbybøndernes skatteforskånsel forbeholdt han sig ret til at forandre brevet, hvis bønderne blev så formuende, at de kunne svare hel skat. - 1576, 2. april, udstedtes åbent brev *ad gratiam*, at bønderne i Halland og Blekinge kun skulle give halvskat (CCD.II,8).
20. Mig bekendt findes der ingen forordning el. lign., der lovhjemler forhvervelse af tingsvidner i skatteuegnethedstilfælde.
21. Kanc. Brevb. 1576-1579 s.407 (1578, 29. juni). Stort længere tilbage kan tingsvidneinstituttet næppe være praktiseret i forarmelsestilfælde.
22. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.67.
23. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.146.
24. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.365.
25. *Hvem* der har startet denne praksis med fremlæggelse af tingsvidnehjemmel i forskånselstilfælde, er uvist. Af de tre muligheder: bønderne selv, centralstyrelsen eller lensmanden, vil jeg udelukke den første. Blandt den anden eller tredie mulighed er jeg mest tilbøjelig til at foretrække den sidste. Er det utænkeligt, at gentage antegnelser vedr. mandtallenes afkortninger for forarmede, øde gårde m.m. har bevæget lensmanden til at stille krav til bønderne om fremlæggelse af tingsvidner i sådanne tilfælde? Dem kunne centraladministrationen ikke så godt desavouere. Det er så først *efter*, at lokaladministrationen har fremkaldt denne praksis, at centraladministrationen har stillet krav om dens anvendelse.
26. Dog findes bestemmelsen anvendt om fattige indester og gadehusmænd ved pengeskatteudskrivn. 1633, 22. juni.
27. Fra 1648, 26. juni, udvidet til: "- af lensmanden grangivelig efterset og med egen hånd påskrevet; thi ellers skulle de ikke passere".
28. Nogenlunde samme formulering ved udskrivn. 1657, 28. febr. (månedsskat).
29. I sin *helhed* lyder denne tingsvidnepassus således (1656): "–(og de, som har været fri af Arilds tid), så og de bønder, som således befindes at være forarmet, at de ikke deres landgilde og skat kan afstedkomme, være sig enten kronens eller adelens tjenere, hvilket skal bero på nøjagtige tingsvidner, som vor lensmand selv med egen hånd skal påskrive, at han det således eragtet og befundet har, hvilke tingsvidner bønderne fri og uden udgift skal meddeles".
30. Lægsmænd, på Sjælland af og til sognefogder. Disse har været *forpligtet* til at forhverve tingsvidner i skatteuegnethedstilfælde.
31. Ridefogden eller lensskriveren - eller ridefogden på lensskriverens vegne, delefogden i enkelte tilfælde.
32. Blandt utallige tingsvidner se Korsør len. Bil. t. 1621-mdt. Tingsv. af Slagelse herred

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1621, 26. nov., om "tvende kaldsmænd. . . , som har kaldet (lensmanden) eller hans fuldmægtig (ridefogden) til vidnesbyrd at høre". Hindsgavl len. Bil. t. 1648-mdt. Tingsv. af Vends herred 1649, 6. febr.: to tingstævner (kaldsmænd) havde i dag otte dage været på Hindsgavl slot og kaldt lensmanden mod tingsvidnes beskrivelse. - Bøvling len. Bil. t. 1646-mdt. Tingsv. af Skodborg herred 1646, 14. sept.: to personer var i dag otte dage på Bøvling slot og gjorde lensmanden varsel for dette vidne, (rekvirenten) ville tage her i dag beskrevet.

33. Se fx. Halmstad len. Bil. t. mdt. 1640. Tingsv. af Årstad herred 1640, 8. dec.: en person "beretter at være med øvrigheds bevilling og samtykke, at han måtte føre efterskrevne vidnesbyrd anlangende den gård, han påbor, er ikke bedre end en halvgård". - Kalundborg len. Bil. t. mdt. 1629, Martini. Adskillige tingsvidner slutter: (at N.N. ikke formår at udgive nogen skat), "efterat ham det med øvrigheds bevilling er forundt at føre vidne om". - Helsingborg len. Mdt. 1641, Mikkelsdag. Bemærkning under afkortningerne: "Efterskrevne er af lensmanden. . . . bevilget at må tage tingsvidne".
34. Når lensskriveren på Kalundborg i et tingsv. (Arts herred 1651, 26. april. Bil. t. 1650-mdt.) udtaler, at intet tingsvidne måtte stedes, med mindre det drejede sig om øde gårde, så bygger han på formuleringen i 1649-skattebrevet. - I et tingsvidne af Flakkebjerg herred 1640, 4. juni (Korsør len. Bil. t. mdt. 1640, 24. juni), udtrykker ridefogden på Korsør slot sin betænkelighed over for fogden på Basnæs, der ønskede at føre tingsvidne angående 3 øde gårde på Glænø. Den kgl. ridefoged "svarede, at såfremt det kan blive samtykket på Renteriet, og om det lovligen kan bevises, at samme gårde står øde, vil han samtykke og ellers ikke". Fogden på Basnæs fik sit tingsvidne.
35. Se fx. Helsingborg len. Bil. t. mdt. 1596, Luciedag. Tingsv. Luggude herred 1598, 23. jan. Her er det lægsmændene i de enkelte sogne "såvel som menige herredsmænd, som her tilstede var", der svarede. Se fra samme len tingsv. af Bjerge herred 1598, 21. jan., og af Gønge herred 1598, 30. jan. - Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1596, Philippi-Jacobi. Tingsv. af Stevns herred 1596, 22. april og 27. maj, og Bjæverskov herred 1596, 29. april.
36. Se Froste herred og Helne kirke len. Bil. t. 1610-mdt. Tingsv. af Froste herred 1610, 24. okt., hvor lægsmænd udtaler sig om øde gårde. - Dragsholm len. Bil. t. mdt. 1640, Sct. Hans. Tingsv. af Ods herred 1640, 9. maj. En sognefoged i Højby sogn samt tre sognemænd vidner om de personer i sognet, der er så forarmet, at de ikke kan give skat. - Korsør len. Bil. t. mdt. 1645, Martini og jul. Tingsv. af Slagelse herred 1646, 16. nov. Ridefogden på Korsør slot "har ladet hidkalde menige sognefogder og lægsmænd imod tingsvidnes forhvervelse anlangende en del forarmede bønders forskånsel".
37. Fx. Fjerdings-lensmændene i nogle af de skånske provinser.
38. Se fx. Varberg len. Bil. t. mdt. 1629, påske. Tingsv. af Faurås herred 1629, 16. juli (her er restanceregistrene først læst på sognestævner).- Hammershus len. Bil. t. 1652-mdt. Tingsv. Østerherred 1653, 21. marts. - Halsted kl. len. Bil. t. 1614-mdt. Tingsv. af Lollands Nørre herred 1614, 20. sept. (der var i forvejen givet varsel til en del sognestævner i herredet).
39. Fx. Frederiksborg len. Bil. t. mdt. 1637, 14 dage før jul. Tingsv. af Frederiksborg birk 1637, 30. nov. (sognefogderne samt 3-4 sognemænd). - Korsør len. Bil. t. mdt. 1645, Martini og jul. Tingsv. af Slagelse herred 1646, 16. nov.(sognefogden og lægsmænd). - Nykøbing len. Bil. t. mdt. 1645, Martini og jul. Tingsv. Falsters Nørre Herred 1646, 24. febr. (bønder, fogden og lægsmænd). I et tingsvidne af Falsters Sønder herredsting 1648, 20. febr., kaldes fogderne bønderfogder.
40. Denne praksis er i hvert fald blevet anvendt i Dragsholm len 1654 og 1655. Se Bil. t. 1654-mdt. Tingsv. af Ods herred 1654, 14. okt., og Bil. t. 1655-mdt. Tingsv. af Ods herred 1655, 20. okt.
41. Lovfæstet ved de to fiskalforordninger 1628 og 1635.
42. Se fx. Christianopel len. Bil. t. 1653-mdt. Tingsv. Øster herred 1653, 28. aug. - Dragsholm len. Bil. t. 1653-mdt. Tingsv. Dragsholm birketing 1653, 21. okt. - Åstrup len. Bil. t. 1650-mdt. Tingsv. Vennebjerg herred 1651, 17. marts. - Bøvling len Bil. t.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1646 mdt. Tingsv. Bøvling birketing 1644, 27. sept. - Sejlstrup len. Bil. t. mdt. 1643, Sct. Hans. Tingsv. Børglum herred 1643, 9. maj.

43. I begyndelsen af mandtalsperioden synes det nok så ofte at være selve *tingalmuen* ("menige tingsmænd, som den dag tilstede var") som et udvalgt nævn, der afgav vidnesbyrd.
44. I det mindste hedder det i adskillige tingsvidner til 1653-skatten fra Landskrone len, at de forarmede skal møde til tinget med vederhæftige dannemænd, som ved ed efter loven skal vidne deres sandhed.
45. Se Tryggevælde len. Bil. t. 1652-mdt. Tingsvidne Stevns herred 1653, 22. febr. - Lundenæs len. Bil. t. 1646-mdt. Tingsv. Hammerum herred 1643, 2. dec. (det drejer sig om en herredsfoged). - Stjernholm len. Bil. t. 1610-mdt. Tingsv. Bjerge herred 1608, 19. nov. (en jordegen bonde, der oplader kronen sin gård til fæste).
46. Se Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1642, fastelavn og Sct. Hans. Tingsv. Hjerm herred 1642, 9. febr.
47. Se Lundenæs len, Bil. t. mdt. 1642, Martini. Tingsv. Hjerm herred 1642, 2. nov.
48. Tryggevælde len. Bil. t. 1652-mdt. Tingsv. Stevns herred 1652. 21. dec. (testimoniet er dateret 1652, 21. okt.). - Riberhus og Møgeltønder len. Bil. t. 1641-mdt. Tingsv. Skast herred 1642, 11. jan.
49. Således i Skam herred 1647, hvor skriveren på Odensegård ved en mand fra Bolmerod "irettelagde, lod læse og påskrive efterskrevne tingsvidner, af Skam herredsting udstedt, som han begærede udi et generaltingsvidne meningen af at indføres" (Odensegård len. Bil. t. mdtr. 1644-45. Tingsv. af Skam herred 1647, 1. april).
50. Se fx. Roskildegård len. Mdt. 1646 (afkortn.). Ud for en person i Ramsø herred står et tingsvidnenummer samt bemærkning: "Denne tingsvidne er ikke af lensmanden påskrevet og er skriveren Jens Knudsen igen leveret".
51. Fx. i tingsvidnerne fra Hammershus len efter 1641. - På et tingsv. af Skast herred 1642, 11. jan. (Riberhus og Møgeltønder len. Bil. t. 1641-mdt.), står som lensmandspåskrift blot: Gregers Krabbe, manu propria.
52. Roskildegård len. Bil. t. unionssk. 1641: "Såvidt jeg har kunnet hørt og spurgt, er dette således". - Hagenskov len. Bil. t. 1642 mdt. Tingsv. Båg herred 1643, 12. juni: "at dette således er faret ved forskrevne mænd, bekender jeg Jørgen Brahe, manu propria". - Lundenæs len. Bil. t. 1648-mdt. Tingsv. Ginding herred 1648, 19. okt.: "Er således efter tingsvidnes formelding".
53. Se fx. lensmandspåskrifterne fra Nykøbing len fra 1640'erne. - På hver enkelt af de 265 tingsvidner til 1646-skatten fra Århusgård len har lensmanden, Erik Grubbe, skrevet en lang bemærkning, eller rettere sagt: hans skriver har skrevet den, selv har han blot sat sit navn under. - På adskillige tingsvidner til kornskattemdt. 1644, 1. okt. og 14 dage før jul, har lensmanden på Odensegård, Henning Valkendorf, skrevet: "Hvis omvundet er og dette tingsvidne formelder, har jeg ladet erfare og i sandhed befunden".
54. I en del tingsvidner til mandtallene fra Hald len fra 1640'erne er navne streget ud. - I et tingsvidne fra Knudsker sogn på Bornholm (Hammershus len. Bil. t. 1654-mdt.) om øde og forarmede findes følgende overstregninger og korrektioner: "Hans Hansen formår intet" - alle fire ord er streget ud. "Jens Jensen formår intet" - "intet" overstreget og erstattet med "ikkun hælvten".
55. Se note 34.
56. I sit svar på Rentekammerets antegnelser til 1651-mdt. fra Helsingborg len, hvori Rentekammeret beder lensmanden om at "inquirere", om der kan fås mere af dem, der har tingsvidne på, at de er øde og forarmede, siger lensskriveren, at det er umuligt for lensmanden "at kende hver mands lejlighed udi lenet" - Et tingsvidne af Skovby herred 1632, 31. jan. (Rugård len. Bil. t. 1651- mdt.) har lensmanden, Sten Bille, forsynet med påskrift om, at han ikke ved noget om nogle personers overgang til ugedagsstatus. - I 1643 udtalte lensmanden i Bøvling len, Malte Juel (Bøvling len. Bil. t. mdt. 1642, fastelavn og Sct. Hans. Tingsv. af Skodborg herred 1643, 3. juli) i en tingsvidnepåskrift - lidt bagvendt: "Efterdi jeg ikke kender disse folks lejlighed og vilkår, har jeg inden tinge ladet opkræve 24 af de bedste herredsmænd, som med ed og oprakte fingre herom svoret har".

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

57. Sådanne påskrifter *kan* muligvis findes før ca. 1640, jeg har blot ikke noteret mig nogen. Noget almindeligt fænomen har det i hvert fald ikke været før ca. 1640.
58. Åstrup len. Bil. t. 1646-mdt. På en del tingsvidner husbondpåskrift, der bl.a. anfører, at de pågældende ikke har kunnet betale deres landgilde. - Silkeborg len. Bil. t. 1646-mdt. I tingsvidnepåskrifterne står, at husbonderne har efterladt bønderne deres landgilde. - Se endv. tingsv. Vends herred 1649, 30. jan. (Hindsgavl len. Bil. t. 1648-mdt.): "han formår ikke at give landgilde til K.M. Han bør derfor forskånes for halv skat". - Tingsv. Odense herred 1644, 12. nov. (Odensegård len. Bil. t. kornskattemdt. 1644 1. okt. og 14. dage før jul); her har skriveren på Sct. Knuds kloster anført om en forarmet person, at hans gård ville blive øde hvis han skulle betale skatten. skatten.
59. Odensegård len. Bil. t. kornskattemdt. 1644. Tingsv. Åsum herred 1644, 26. sept. Præsten nævner bl.a., at den pågældende person "har været meget svag på en tre års tid, og også har han en hel hob små børn". - I 1653 har sognepræsterne i Bornholms 15 sogne forsynet tingsvidnerne, ét for hvert sogn, om øde og forarmede med deres testimonium (Hammershus len. Bil. t. 1653-mdt.).
60. Det gælder ikke mindst de fynske tingsvidner. - Fra Silkeborg len er et tingsvidne (Vrads herred 1656, 26. nov.), der er forsynet med delefogdens påskrift.
61. Denne mistillid synes ikke rigtig at komme til orde over for troværdigheden af tingsvidner vedrørende øde og "slet" øde gårde.
62. Om lensadministrationens desavouering af tingsvidnernes forarmelsesdeklaration se endv. Fussing: Stjernholm Len (1951) s.84, hvor lensmændene Frans Powisch og Laurids Ulfeldt fastslog, at nogle i tingsvidnerne fritagne personer i det mindste kunne betale noget af skatten. Fussing nævner også (s.85), at et tingsvidne omtaler, at to bønder ikke har betalt deres landgilde, hvilket de imidlertid havde. - Det bør også nævnes, at i et tingsvidne af Ringsted herred 1647, 7. okt. (Bil. t. 1647-mdt. Ringsted kl. len), udtaler ridefogden på Ringsted kloster på lensmanden, Jørgen Seefelds, vegne om nogle fritagne personer, at "her vindes om en part, som kanske vel kunne give deres skat", hvorpå der nævnes et navn.
63. Se Fjerde Del: SKATTETYNGE.
64. Normativt fastslået i miss. 1637, 26. juni, til Martiniskatten s.å.
65. Se sognevidne 1584, Allehelgensdag, af Pårup sogn, Bjerge herred, Helsingborg len. Bil. t. 1584-mdt.
66. Se sognevidne af Horne sogn 1620, 20. søndag efter Trinitatis. Nyborg len. Bil. t. 1624-mdt.
67. Ovennævnte sognevidne fra Pårup sogn.
68. Ved tingsv. 1657, 1. okt., af Bornholms Vester herred bekræftedes sognevidne 1646, 24. maj, af Nyker sognestævne (Hammershus len. Bil. t. unionsskattemdtr. 1656-57). - Se endv. tingsv. Båg herred 1643, 12. juni (Hagenskov len. Bil. t. 1642-mdt.), sognevidne af "Kierndrup" sognestævne 1641, 10. søndag efter Trinitatis. - Tingsv. Vends herred 1649, 6. febr. (Hindsgavl len. Bil. t. 1648-mdt.). Et sognevidne af Gelsted sogn u.d.
69. Dog er der enkelte herreder, der kan opvise et nogenlunde stort antal domme, fx. Faxe (Tryggevælde len) og Bølling (Lundenæs len).
70. Evt. at en agronomisk enhed ikke er en gård, men kun et bol. - Om fastslåelse af halvgårdsstatus ved dom, se dom af Faxe herred 1641, 17. sept. (Tryggevælde len), af Langelands Nørre herred 1638, 11. okt. (Tranekær len. Bil. t. mdt. 1638), af Øster herred (Lundenæs len. Bil. t. 1632-mdt.) 1632, 15. okt. (kun et bol) og af Bølling herred (samme len. Bil. t. 1646-mdt.) 1647, 24. maj.
71. Se dom af Faxe herred 1641, 17. sept. (Tryggevælde len), hvori omtales et irettelagt tingsvidne af 27. aug. samme år; bl.a. støttende sig til dette dømmer herredsfogden en mand til at betale halvskat, dog - som det hedder - "imeden samme tingsvidne står ved magt". - Se endv. dom af Langelands Nørre herred 1638, 11. okt. (Tranekær len, hvori er optaget et tingsvidne af "20. september næstforleden". Også i dette tilfælde slipper de implicerede med halv skat, "sålænge samme tingsvidne står ved sin fulde magt". - Også fæstebreve og husbondsedler kan være optaget i domsbreve (Se dom af Øster herred 1632, 15. okt., Lundenæs len. Bil. t. 1632-mdt. Dom af Bølling herred 1647, 24. maj (samme len. Bil. t. 1646-mdt.)).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Andet afsnit

DE FORSKELLIGE ARTER AF FORSKÅNSEL

I: GENERELLE FORSKÅNSLER AF ENKELTE KATEGORIER

ADELIGE UGEDAGSMÆNDS SKATTEFRIHED
samt
KONGELIGE UGEDAGSMÆNDS HALVSKAT

1. Om adelige ugedagsmænds beskatningsforhold *før* 1530, se William Christensen: Dansk Statsforvaltning s. 543ff. (gårdsæder) og 546ff.; J.A. Fridericia i Hist. Tidsskr. 6.r.II,567ff. og Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie s. 387f.
2. Se fx. formuleringen i skattebrev 1545, 1. aug. (Sct. Peders dag ad vincula): ". . . og skal ingen være fri for samme skat og hjælp. . . . . uden alene de ugedagsmænd, som adelen selv arveligen tilhører og bygge og bo for adelens egne arvesædegårde, som adelen selv bruger avl. og i de samme sogne, som adelens arvesædegårde ligger udi, og ingen anden regnes for deres ugedagsmænd, og skal ingen må fri nogen sine tjenere uden de ugedagsmænd, som bygge og bo udi samme det *ene* sogn, som deres sædegårde udi ligger".
3. Hist. Tidsskr. 6.r.II,572.
4. Dog må det indrømmes, at der blandt bilagene kan findes en del skattebrevskopier med formuleringen fra før 1603.
5. Indtil og med 1535 medtages også prælaters gårde.
6. Da. Mag. 3.r.V,92.
7. Da. Mag. 4.r.I,129.
8. Hist. Tidsskr. 6.r.II,572.
9. Hist. Tidsskr. 6.r.II,514f. - Jfr. også samme forf.: Adelsvældens sidste Dage s. 46 og 87; på sidstnævnte sted udtaler Fridericia, at man næppe fejler ved at antage, at ved midten af 17. årh. var mindst 1/5 af alle bønderbrug underlagt ugedagshoveri.
10. Herremand og Fæstebonde (1942) s.202.
11. Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1625, Mikkels- og Mortensdag.
12. Kanc. Brevb. 1576-79 s.307 (1578, 28. febr.).
13. Bøvling len. Mdt. 1617, Martini, 9.blad.
14. Silkeborg len. Mdt. 1637, Martini. Interkolumnialt stykke.
15. Se således tingsv. af Bårse herred 1633, 8. okt.: "daglige ugedags til Lekkendegård" (Vordingborg m.fl. len. Bil. t. mdt. 1633, Martini. - En fortegnelse over Sophie Belows tjenere i Bredsten; de "gør ægt og arbejde til Fårupgård" (Koldinghus len. Bil. t. mdt. 1640, Sct. Hans). - Tre gårde er iflg. tingsv. af Tørrild herred 1646, 12. aug., "daglige ugedagstjenere til Skovgård" (ibid. Bil. t. mdt. 1646-47, penge-, korn og kobberskat).- Nogle ugedagstjenere til Skabersøgård bruges så godt som daglig til statholderens (Breide Rantzaus) gård Mogenstrup (Malmøhus len. Mdt. 1613). - To mænd er ugedagstjenere til Skjærumgård og gør ugedage dertil (Åstrup len. Bil. t. mdt. 1639, Mikkelsdag og jul - tingsv. af Vennebjerg herred 1640, 13. jan.). - "gør daglig ugedags- og trælarbejde til N-gård" er et fast udtryk i en hel del tingsvidner fra Lundenæs len til skatterne omkring 1650 (se fx. tingsv. af Bølling herred 1650, 25. nov.).
16. I en dom af Sjællandsfar landsting 1629, 9. sept., vedrørende en ny gård, Nøragergård, som Jørgen Grubbe til Vedbygård havde ladet opbygge, hedder det - med citat fra et i dommen gengivet tingsvidne - at J.G. har "lagt de bønder i Nørager såvel som hans tjenere i Halleby under Nøragergård, og har den gode mand ved samme sine tjenere ladet pløje og så og høste til forne gård, og holder dér tærsker, kvæg og røgter og spiser dem på stedet" (Antvorskov kl. len. Bil. t. mdt. 1629 Martini). - I et tingsv. af Gislum herred 1646, 5. sept., hedder det om nogle mænd i Farsø sogn, at de er ugedagsmænd og "sidder for daglig trældom til Hvamstrup og gør arbejde dertil med plov og vogn og andet, når de tilsiges". (Mariager kl. len. Bil. t. mdt. 1646, Mikkels- og Mortensdag), - I en dom af Stevns herred 1645, 14. okt., hedder det om bønderne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

(i alt 17) i Strøby sogn, at de gør ægt og "ugsværk" til samme (Strøby) ladegård med pløjen, såen, høsten og gærders lukkelse (Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1645).

17. Nyborg len. Mdt. 1621, Martini (afkortn.). Det fremgår dog ikke klart af stedet, om de er ugedagsmænd.
18. Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1625, Mikkels- og Mortensdag.
19. Dog vil jeg indrømme, at når der i mdt. 1613, Martini, fra Malmøhus len, hedder, at nogle til Skabersøgård hørende ugedagstjenere bruges så godt som daglig til statholderens gård Mogenstrup, så kan det indicere, at normen virkelig har været arbejde hver dag (i det mindste i visse perioder af året). - I et afsnit med adelstjenere i mdt. 1633, Martini, Sejlstrup len, står om Niels Lange: "Disse efterskrevne huse har jeg tillagt en ringe ting af byens jord. . . . og ikke gør mig videre arbejde til gården end én dag om ugen". En ugentlig hovdag vurderes altså her som ringe.
20. Arent Berntsen II,156. Sammesteds fortæller han, at der ikke går nogen uge uden, at der af de adelige ugedagsgårde "haves et eller flere bud til hove på arbejde, én dags tid og undertiden 2 eller tre dage tillige".
21. I det mindste den del af statsmagten, der udgjordes af kongen.
22. I. bog s.44 og II. bog s.156.
23. Det drejer sig om selvstændige, som regel nybygte adelsgårde og ikke de til en (gammel) hovedgård hørende avlsbygninger.
24. Se Kanc. Brevb. 1588-1592 s.135, 25. jan.)- Barsøe.
25. Bøvling len. Bil. t. mdt. 1654, 3 uger efter Mikkelsdag. Tingsv. af Vandfuld herred 1655, 24. marts (Rammegård).
26. Tryggevælde len. Bil. t. 1645-skatten. Dom af Stevns herred 1645, 14. okt. (Strøby).
27. Se fx. Skivehus len. Bil. t. mdt. 1637, Martini. Tingsv. af Rødding herred 1638, 3. febr. ("ligger i sognet, som den gode mand selv holder hus"). - Nyborg len. Mdt. 1625, Martini (afkortn.) ("og holder han selv hus, disk og dug i forne Knud Jørgensens gård"). - Halmstad len. Bil. t. mdt. 1630, Martini. Tingsv. Halmstad herred 1630, 8. nov. ("dér at residere og bo"). - Bøvling len. Bil. t. mdt. 1654, 3 uger efter Mikkelsdag. Tingsv. af Vandfuld herred 1654, 11. nov. ("selv residerer og holder hus").
28. Se fx. Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1650, Martini. Tingsv. Bølling herred 1650, 25. nov. ("holder foged og folk, dug og disk"). - Tryggevælde len. Bil. t. 1645-skatten. Dom af Stevns herred 1645, 14. okt. ("holder dér dug og disk for sine folk"). - Riberhus og Møgeltønder len. Bil. t. mdt. 1654. Tingsv. af Nørholm birketing 1655, 25. april ("holder sin foged og folk på med øl, mad, dug og disk"). - Antvorskov kl. len Bil. t. mdt. 1629, Martini. Dom af Sjællandsfar landsting 1629, 9. sept. ("dér opholder sine folk til dug og disk").
29. I flæng kan fremdrages: Malmøhus len. Bil.t. madskattereg. 1583, Midfaste. Tingsv. af "Heruestz" herred 1583, 27, febr. - Sejlstrup len Bil. t. mdt. 1634, Martini, adelsseddel (Malte Sehesteds, dat. 1635, 20. juli). - Kalø len Bil. t. mdtr. 1637, Martini og 14 dage før jul. Tingsv. af Sønder herredsting 1638, 27. febr. - Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1632, Martini. Dom af Volstrup birketing 1633, 11. jan.
30. Malmøhus len. Bil. t. mdt. 1637, Martini. Tingsv. af Ingelstad herred 1637, 11. nov. Muligvis skal kommaerne fjernes mellem "lade", "stalde" og "øxen".
31. Kalø len. Bil. t. mdt. 1637, Martini og 14 dage før jul. Tingsv. af Sønder herred 1638, 27. febr.
32. Tryggevælde len. Bil. t. 1645-skatten. Dom af Stevns herred 1645, 14. okt.

32a. Riberhus og Møgeltønder len. Bil. t. 1654-mdt. Tingsv. af Nørholm birketing 1655, 25.. april.

33. Halmstad len Bil. t. mdt. 1630, Martini. Tingsv. af Halmstad herred 1630, 8. nov. (en adelsdame har begivet sig til sin gård, dér at residere og bo). - Bøvling len. Bil. t. mdt. 1654. Tingsv. af Vandfuld herred 1655, 24. marts (en adelsdame residerer selv og holder hus på en som både sæde- og hovedgård betegnet residens). - Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1634, Martini. Dom af Bølling herred 1634, 20. okt. (en adelsdame er flyttet til en gård i et bestemt sogn og holder avl til gården og besøger sognets kirke). - Åstrup len. Bil. t. mdt. 1637, Martini. Tingsv. af Vennebjerg herred 1637, 30. okt. ("de adelsfolk, som altid har boet på Villerup").

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

34. Mariager kl. len. Bil. t. mdt. 1647, Mikkels- og Mortensdag. Tingsv. Gislum herred 1647, 18. sept. ("og velb. Valdemar Daa også selv undertiden dér holder hus med frue og folk og søger dug og disk"). - Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1625, Mikkels- og Mortensdag. Dom af Viborg landsting 1626, 22. april. I denne interssante dom er omtalt et synsvidne af Hammerum herredsting vedr. syn af en nybygget gårds tilliggender, bygninger samt inventar. Gården (Nygård) ejedes af Gert Rantzau til Breitenburg, hvis initialer fandtes på køkkenredskaberne og brændemærket på kreaturerne. Det siges om G.R., at han "har ladet holde hus dér på samme gård med fogder og folk, og han selv derpå har haft og holdt natteleje". - Antvorskov kl. len. Bil. t. mdt. 1629, Martini. Dom af Sjællandsfar landsting 1629, 9. sept.; heri er citeret et tingsvidne "anlangende at Jørgen Grubbe (til Vedbygård) ikke har holdt hus og disk i Nørager", hvilket efter den sammenhæng, hvori udtalelsen forekommer, må betyde, at man ikke har villet acceptere Nøragergård som en "ret sædegård".
35. Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1625, Mikkels- og Mortensdag. Dom af Viborg landsting 1626, 22. april, ang. den af Gert Rantzau grundlagte gård, Nygård, i Sunds sogn (Hammerum herred). Lensadministrationens repræsentant angreb de af G.R. fremførte bevisligheder (tingsvidner og synsforretninger) og mente, at disse "ikke har underskedet i deres vinde og syn, om det skal være en hovedgård, men alene en nybygget gård" - hvilket sidste lensadministrationens repræsentant hævdede.
36. Dvs. har tilladelse til.
37. Suhms Nye Samlinger I,199.
38. Suhms Saml. I,202. Cfr. Gunnar Olsen s.109.
39. Her taget efter N.D. Riegels: Forsøg til Femte Christians Historie (1792) s.93.
40. Her citeret efter Gunnar Olsen s.67. - Om sædegårdsproblemet i *Norge,* se O.A. Johnsen: Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548-1661. Bd. I (Oslo 1929) s. 329, Yngvar Nielsen: Jens Bjelke til Østråt - Norges Riges Kansler (Kria: 1872)s. 326 og 335.
41. Fx. Helsingborg len. Mdt. 1584, kolumn. Strø sogn, Gønge herred: "ugedagsbonde udi samme sogn med gården".
42. Koldinghus len. Mdt. 1623, Martini, afkortn.- Odensegård len. Bil. t. mdt. 1653, Mikkelsdag. Tingsv. af Odense herred 1653, 20. sept.
43. Vordingborg m.fl. len. Bil. t. mdt. 1633, Martini. Tingsv. af Bårse herred 1633, 8. okt. - Koldinghus len. Bil. t. mdt. penge-, kobber- og kornskat 1646-47. Tingsv. af Tørrild herred 1646, 12. aug.
44. Skivehus len. Bil. t. mdt. 1637, Martini. Tingsv. af Rødding herred 1638, 3. febr.
45. Nyborg len. Bil. t. mdt. 1620, Martini. Tingsv. af Hindsbo ting 1620, 24. okt.
46. Nyborg len. Bil. t. mdt. 1620, Martini. Tingsv. 1620, 24. okt.
47. Roskildegård len. Bil. t. mdt. 1653, Mikkelsdag. Seddel, dat. Roskildegård 1654, 14. april, underskrevet: Niels Trolle.
48. Kanc. Brevb. 1624-1626 s.524 (1625, 17. okt.).
49. Lundenæs len. Bil. t. mdt. 1634, Martini. Dom af Bølling herred 1634, 20. okt.
50. TRAP, Svendborg amt (5. udg.) s.835.
51. Jfr. skattebrevenes bestemmelse om, at lensmanden kunne drages til ansvar, hvis der i hans len skete ulovlig ugedagsfrigørelse.
52. Se fx. antegnelser til Ålholm len, forsk. skatter 1628-1630 ("skal forklares, om samme bønder ligger udi sogn til herregården"). - Rugård len. Antegn. til skattemdtr. 1629-1632 (om ugedagsbønder "ligger udi sognet ved gården"). - Halsted kl. len. Antegn. til mdt. 1637, Martini og jul, og 1638, Sct. Hans ("mangler forklaring på, om ugedagsgodset ligger udi sognet").
53. Danske Mag. 4.r.II,84.
54. Kanc. Brevb. 1551-1555 s.334.
55. Kanc. Brevb. 1566-1570 s.281.
56. 1574, 13. jan. - Kanc. Brevb. 1571-1575 s. 372f.
57. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.713f.
58. Koldinghus len. Mdt. 1610, Mortensdag. "Forandring på mandtal af landskatten 1610, Martini".
59. Halmstad len. Mdt. 1641, 1. marts.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

60. Kanc. Brevb. 1640-1641 s. 577f. Miss. dat. 1641, 14. okt.
61. Kanc. Brevb. 1561-1565 s.32, åb. brev 1561, 7. maj.
62. Kanc. Brevb. 1576-1579 s.262, 1577, 2. nov.
63. Kanc. Brevb. 1576-1579 s.384.
64. Kanc. Brevb. 1561-1565 s.693, 1565, 19. dec.
65. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.55, 1580, 30. marts.
66. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.470.
67. Kanc. Brevb. 1593-1596 s.620, 1596, 28. april.
68. Kanc. Brevb. 1584-1588 s.638, 1587, 5. jan.
69. Kanc. Brevb. 1621-1623 s.678, 1623, 11. sept.
70. Kanc. Brevb. 1624-1626 s.432.
71. Åstrup len. Bil. t. mdtr. 1641, Mikkelsdag, og 1642, Kyndelmisse. - To andre eksempler kan findes fra samme Åstrup len. Fx. i et tingsv. af Vennebjerg herred 1640, 13. jan., udtales: ". . . . og en part af Skorupgårds agerjord, som bruges til gården, ligger udi Skierom sogn". Mændene i Skierom sogn er ugedagsmænd til Skorupgård (som ligger i Tolne sogn, Horns herred, Åstrup len. Bil. t. mdt. 1639, Mikkelsdag og jul). Iflg. et tingsv. af Vennebjerg herred 1639, 17. juni, ligger Villerupgård både i Vennebjerg sogn og i Skallerup (Schalder) sogn, "og den gode mand Hans Wulff Unger søger begge sognekirker og bruger avl til Villerupgård i begge sogne. . . . og har holdt sine tjenere skattefrie i begge sogne" (Åstrup len. Bil. t. mdt. 1639, Sct. Hans).
72. Bøvling len. Bil. t. mdt. 1652, Martini. Tingsv. af Vandfuld herred 1652, 11. nov.
73. Kanc. Brevb. 1571-1575 s.625 (1575, 16. juni), jfr. TRAP (5.udg.), Vejle amt s.964.
74. Kanc. Brevb. 1566-1570 s.622.
75. Kanc. Brevb. 1576-1579 s.318 og 379.
76. Kanc. Brevb. 1624-1626 s.524 (1625, 17. okt.) og 695f. (1626, 30. maj).
77. A.N. Ryge: Peder Oxes. . . . . Levnets Beskrivelse (1765) s.144.
78. Tre Gregers Ulfstand til Estrup tilhørende gårde skulle herefter ligger i Hørnested sogn og bønderne derpå søge Hørnested kirke; dog må bønderne ikke regnes for ugedagsmænd (Kanc. Brevb. 1566-1570 s.266f., 1567, 30. nov.). - Bjørn Kaas' tjenere i Lille Thuern i Skåne, der hidtil har søgt til Ysted kirke, må herefter søge til Hedeskov kirke; dog må disse bønder ikke af denne grund regnes for ugedagsmænd, men skulle svare skat som hidtil (Kanc. Brevb. 1580-1583 s.70, 1580, 27. april).
79. Odensegård len. Mdt. 1623, Martini. Interkolumnialt stykke.
80. Malmøhus len. Mdt. 1613. Notits efter lejebønderne i Bare herred.
81. Ålborghus len. Mdt. 1621. Marginalnote ud for Oluf Tøgersen i Tim vandmølle.
82. Kanc. Brevb. 1561-1565 s.32, 1561, 7. maj.
83. Tryggevælde len. Mdt. 1611, Mikkelsdag og jul. Marginalnote hos to personer, ugedagstjenere til Erikstrup: "Har været fri af Arilds tid". - Bøvling len. Mdt. 1637, Martini. Bemærkning om Harboøre birk: "Summa af. . . Harboør birch, hvor de af Arilds tid ikke har skattet højere end for ugedagstjenere".
84. Hist. Tidsskr. 6.r.II,572.
85. Koldinghus len. Mdt. 1610, Martini. "Forandring på mandtallet 1610, Martini".
86. Antvorskov kl. len. Bil. t. mdt. 1629. Dom af Sjællandsfar landsting 1629, 9. sept.
87. Når herredsfogden i Løve herred har fundet det naturligt at argumentere ud fra arildskriteriet, *kan* årsagen hertil måske være den, at de to af de fire i dommen citerede skattebreve har hentet deres formulering fra tiden før 1603. - For øvrigt kan man langt op i tiden finde skattebreve (som regel kopier) med den "gamle" formulering.
88. Hvordan overgang til status som adelig ugedagsmand er foregået i den første del af perioden, herom vides - såvidt jeg kan se - intet. *Måske* kan den ugedagsfrigørende adelsmand have givet lensskriveren en mundtlig meddelelse herom, hvorefter denne har markeret det i mandtallet på en eller anden måde.
89. "Oluf Pedersen i Horne, Niels Poulsen og Niels Jørgensen, fæstebønder. . . . er. . . i lige måde velb. Jørgen Brahes ugedagstjenere efter præstens seddel" (Nyborg len, afkortn. i mdt. 1633, fastelavn (korn); sedlen findes blandt bilagene).
90. Fx. er en af Claus Brockenhuus til Broholm udstedt seddel af 1624, 30. okt. (Nyborg

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

len Bil. t. mdt. 1624, Martini) vedrørende en af hans ugedagstjenere til Løgismose forsynet med påskrift: "Læst på Sunds herredsting den 20. oktober anno 1624". - I en af Otte Brahe udstedt seddel, dat. Basnæs 1614, 15. nov. (Korsør len. Bil. t. mdt. 1614, Martini) om ugedagsforhold, meddeler O.B., at han lader brevet læse på tinge.

91. Af Faxe herred 1589, 27. febr.; det fremlægges og læses igen på samme ting 1596, 26. nov., og indholdet af det godt 7 år gamle tingsvidne bekræftes af 12 mænd. (Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1596, Luciedag).
92. Se Malmøhus len. Mdt. 1617, Martini, under Torne herred, slutningen af "lejebønder"; her findes flg. notits: "Velb. mand Jens Clausen vil holde fri disse efterskrevne til Bjørnstrup" (de nævnes); i højre margin herudfor står: "Herpå skal straks skaffes tingsvidne, at så i sandhed er". Denne sidste notits er overstreget, hvilket må betyde, at der er præsteret tingsvidne. - Iflg. et tingsvidne 1622, 7. nov., af Lollands Nørre herred lod en fuldmægtig for slotsskriveren på Halsted kloster "læse en seddel, ugedagstjenere anlangende, lydendes som efterfølger: "efterskrevne ugedagstjenere skal skrives tingsvidne på, efterdi ingen kongeskat giver" (Halsted kl. len. Bil. t. mdt. 1622, Martini).
93. Blandt bilagene til mdt. 1618, Martini, Nyborg len, findes en skrivelse, dateret 1618, 12. okt., fra Frans Brockenhuus på fru Karen Brockenhuus' vegne til slotsskriveren Hans Mortensen på Nyborg; i denne skrivelse begæres tre personer fri for skat, da de er rette ugedagstjenere til Mosegård. Skrivelsen slutter: "Og dersom I ville have videre bevis eller tingsvidne derom, vil jeg eder (det) gerne forskaffe, om I ville lade mig vide Eders vilje derudi".
94. En ikke navngiven "hovedgård og herresæde" er "dette år igen blevet besat med bønder, er fordi. . . . . 5 gårde og nu hos fæstebønderne formeret" (Forandring på skatten i Århusgård lens mdt. 1613, Martini). - Efterskrevne gårde, indester og bol udi forme Skodborg herred har tilforn været ugedagstjenere til Vejbjerggård, og efterdi forme gård til en bonde ved navn Jens Joensen er bortfæstet, så han den med sæd, avl og anden fordel nyder, bruger og besidder, har han dette år skattet med fæstebønder, så og efterdi bønderne dette år ingen ugedagsarbejde gør til forme Vejbjerggård, har de udi lige måde denne skat med fæstebønder udgivet". (Bøvling len. Mdt. 1611, Mikkelsdag og jul, bl.9).
95. I et tingsvidne af Faxe herred 1589, 27. febr. (Tryggevælde len. Bil. t. mdt. 1596, Luciedag), siges om Birgitte Rosenkrans til Vallø's tjenere i Faxe sogn, at de "tilforn har været skattefrie og ugedagsmænd til Totterupholm" (som ligger i Faxe sogn); af tingsvidnet fremgår det, at B.R.s mor har boet på Totterupholm, men sædegård for Birgitte Rosenkrans var den i hvertfald ikke. - I 1623-mdt. fra Odensegård len findes et interkolumnialt stykke under Birkende (Bjerge herred): "Disse efterskrevne gårde var forhen Lage Urnes ugedagstjenere til Sellebjerg og er nu Mogens Kaas' tjenere til Støvringgård (M.K. til Støvringgårds tjenere); dog de gør deres hovning til Vejrup".
96. En del fru Talle Ulfstand tilhørende ugedagstjenere til Skabersø blev efter hendes død skattepligtige, da gården blev skiftet mellem arvingerne, hvoraf formodentlig ingen har villet residere på Skabersø (Malmøhus len. Mdt. 1608, Martini, Skabersø sogn. Bare herred).
97. Mdt. 1647. Bemærkning sidst i et stykke med ugedagsmænd.
98. Nedlagt herregård, se TRAP (5.udg.), Odense amt s.503.
99. Se således dom af Slavs herred 1643, 16. nov. (Bil. t. 1646-mdt. Koldinghus len).
100. Se fx. åb. brev 1568, 14. aug. (CCD.I,381), til bønderne i Malmøhus, Landskrone og Helsingborg len, Fers, Gers, Villands og Albo herreder, "hvem de end tjene", om en madskat til knægtene i Lavholm; her er der overhovedet ingen bestemmelse om fritagelse for skatten. Ellers var man meget nøjeregnende mht. at fastslå, hvilke grupper der var skattepligtige.
101. Det drejer sig om en kontribution til Laholm bros bygning 1642 (Laholm len. Mdt. på skat til Laholm bros bygning).
102. Andre forhold end halvskat er uhyre sjældne. Ser man bort fra de meget kaotiske udskrivningsforhold under Syvårskrigen, synes der kun at kunne findes ét tilfælde, nemlig ved 1654-udskrivningen, hvor hver ugedagsbonde betalte 1 rdl, mens fæsternes gennemsnitsydelse var 1 1/2 rdl. Dette synes nærmest at have været en fejltagelse; ved

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

de to sidste udskrivninger af kategoriskat, 1655 og 1656, betaler fæsterne også i gennemsnit 1 1/2 rdl, mens ugedagsmændenes ydelse var sat til 3 ort.

103. En bonde i Nørre Herløv by (og sogn, Frederiksborg birk) ophørte 1638 med at være ugedagstjener, da den store ladegård, hvortil han havde været ugedagstjener, blev bortforpagtet, hvorfor han forskånedes for arbejde. Han regnedes derfor som landbo og landboskat undergivet (Frederiksborg len. Mdt. 1638, Sct. Hans).

104. Kronens bønder i Vinkel sogn, der er lagt under Hald, skal ikke skrives for højere skat end de andre ugedagsmænd, der bor i byen sammen med dem, *da de gør ens arbejde* (Kanc. Brevb. 1576-1579 s.447, 1578, 20. aug.). - Kronens bønder i Vitved sogn forskånedes 1583 for halv madskat, da de har berettet, at de må gøre *samme ægt og arbejde* til Skanderborg slot som bønderne i Ring sogn(=Fruerring, Hjelmslev herred), som "i år" kun er taxeret for at give halv madskat (Kanc. Brevb. 1580-1583 s. 616, 1583, 23. jan.). - Kongen bevilger 1586, at kronens tjenere i Nebbel og Ågård ved Nygård, der er så vel beliggende ved Nygård og den derved liggende ladegård, at de er ved hånden til det daglige arbejde og *bruges som ugedagstjenere,* må nyde samme forskånsel med skat som ugedagsmændene ved kronens andre slotte, klostre og gårde og *indtil videre* kun svare halvskat (Kanc. Brevb. 1584-1588 s. 615, 1586 23. nov.).

105. Kongens bønder under Koldinghus og Nygård anmodede 1581-82 om nogen forskånsel i skatten under henvisning til, at skattebrevene tilsagde ugedagsmænd sådan lettelse, og at de alle *var at betragte som ugedagsmænd,* da de gjorde samme ægt og arbejde som disse. Kongen ville dog ikke indrømme dem nogen forskånsel, men de skulle svare skatten ligesom bønderne til andre slotte og gårde, der måske endog besværedes mere end de (Kanc. Brevb. 1580-1583 s. 421f., 1582, 7. jan.).

106. Eksempler, se foroven under SKATTEPLIGT - ENKELTE KATEGORIER.

107. Herom se behandlingen af "Naturalieskatter" i Første Del: De forsk. former for beskatning.

108. Af 1636, 11. nov., Kanc. Brevb. 1635-1636 s. 732.

109. Almindeligvis optræder i bådsmandsskattemandtallene kun hele og halve gårde.

110. Således i hvert fald på Lolland ved en kontribution til Nakskov fæstnings proviantering 1658 iflg. en skrivelse fra landkommissarierne 1658, 20. og 27. sept., Ålholm len.

II: GENERELLE FRITAGELSER AF SÆRLIGE GRUPPER AF ORDINÆRT SKATTEPLIGTIGE I SÆRLIGE TILFÆLDE

1. Skal behandles forneden under de individuelle fritagelser.
2. Dokumenter hertil er aftrykt i Rockstroh: Den nationale Hær I,453-466.
3. Den nationale Hær I,13.
4. Dog optræder ofte formuleringen: "N.N. er *udskreven* for soldat". - At bønder - især selvejere - er udskrevne til soldater, fremgår af 1617-, 1618- og 1620-mandtallenes summa summarum, der for selvejernes vedkommende ofte kun udviser ganske få personer, sammenlignet med de foregående og efterfølgende mandtaller. Af og til er der givet forklaring på nedgangen: de pågældende er "udskrevne for soldater".
5. En tilsvarende frihed fandtes i *Sverige,* allerede i 1500-tallet (Erik XIV's tid); se Birgitta Odén: Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och Finansförvaltning under senare 1500–talet (Lund 1955), 196.
6. Når der i skattebrevet til sidstnævnte udskrivning hedder: "Så og de, som er udskrevne udi Rigens tjeneste for soldater, hvad enten de selv går eller en anden for sig fremsender, dog ikke at flere end én for en udskreven soldat friholdes" - så kunne dette jo tyde på, at man har gjort forsøg på at friholde både bonden og den karl, han stillede for sig.
7. Ved Krigsordinansen af 1621, 12. april; se Rockstroh s.466-69.
8. Der ses her bort fra de allerhøjeste officerer, obersterne, der var adelige.
9. Her ses bort fra de udskrevne befalingsmænd, der jo havde en gård i forvejen, som de nu i lighed med knægtebønderne - fik fri for landgilde, ægt, arbejde og skat.
10. *Dog* er der fra Ringsted kl. len bevaret et mandtal over rytterskatten 1646, Mikkelsdag: lenet skulle iflg. miss. 1646, 29. aug., (CCD,V,513)holde 7 ryttere i 6 måneder. De bidragspligtige bønder deltes op i læg á 40-50 personer.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

11. Om rytterordningen se Rockstroh I,170f., 177ff. og 182ff.
12. Rockstroh I,208 og 214f.
13. Rockstroh I,204ff.
14. Rockstroh I,222ff.
15. CCD.VI,124-28; jfr. Rockstroh I,227f.
16. I,43f.
17. Atså officerstjenernes pligt til at betale almindelig skat, når sådan blev påbudt.
18. Rockstroh I,43.
19. Rockstroh I,43.
20. Af 24. febr. (bl.a. til Hindsgavl) og 2. april (bl.a. til Odensegård og Lundenæs). - Se også Kanc. Brevb. 1633-34 s.396,(1634,7. jan.),s.470(1634,24.febr.)og s.690f.(s.å.11.juli).
21. Rockstroh I,94.
22. Hvor kostbar den har været for den enkelte bonde, se Rockstroh I,95.
23. Kanc. Brevb. 1635-36 s.594.
24. Om de jyske selvejerindester gælder vistnok, at en del af dem har været pligtig til at lade sig udskrive som soldater. Jfr. i det hele den jyske indests stilling foroven under SKATTEPLIGT. KATEGORIER.

III: GENERELLE FORSKÅNSLER AF ENKELTE GEOGRAFISKE OMRÅDER

1. Ofte fritoges et helt "land" ved, at der sendtes forskånselsbreve til hvert af de len, der udgjorde "landet"; dette gælder fx. Halland.
2. Halland og Blekinge *efter* 1635. - Skatteudskrivningen 1646, 30. maj, gennemførtes ved skattebreve med hele fire forskellige satser: 1) Øerne, 2) Jylland, 3) Skåne og 4) Blekinge.
3. Indtil og med dette år modtog disse "lande" normalskattebreve, der - noget senere end skattebrevets datum - fulgtes af forskånselsmissiver. Se forneden: Halland og Blekinge.
4. Som nævnt ovenfor ofte praktiseret ved, at der ikke udgik skattebrev til det pågældende område.
5. I *Sverige* kendes i hvert fald fra slutningen af Middelalderen "territorialskat", dvs. skat pålagt med et *fast* beløb på et landskab, herred, fjerding, otting, skipslag eller sogn (se Gabriel Thulin: Mantalet I (Sthm. 1890) s.16; jfr. Folke Dovring: De stående skatterna på jord 1400-1600 (Lund 1951) s.96ff.).
6. Halmstad lens ekstraskattemandtaller er bevarede for årene 1603-1646, Varberg len for 1612-1645, Laholm len 1603-1644, Christianopel len 1613-1657 og Sølvitsborg len 1600-1658.
7. *Afvigelser* fra dennne praksis er meget sjældne. Det bør dog noteres, at ved 1617-udskrivningen betalte alle de fem len 3/4-skat, samt at de fra tid til anden, næsten altid i forbindelse med krige, har været *helt fritaget* for skat, dog sjældent alle fem len på én gang.
8. Se fx. miss. 1631, 5. jan., til Christianopel len: "altid har været fri, når skat påbydes, for halv skat" (Christianopel len. Bil. t. mdt. 1630, Martini). Jfr. også Varberg len 1606: "når der påbydes almindelig skat, har de ikke svaret mere end halv skat" (Kanc. Brevb. 1603-08 s.464, miss. 1606, 2. okt.).
9. CCD.III,2.
10. CCD.I,631.
11. Kanc. Brevb. 1627-1629 s. 827f.
12. Sølvitsborg len. Bil. t. 1648-mdt.
13. En sådan formulering er dog på ingen måde gængs i materialet.
14. For naturalieskatternes vedkommende har jeg første gang påtruffet halvskattereglen 1575, men den har givetvis været anvendt *før*.
15. Fx. betaler bønderne i Christianopel len ved kornskatteudskrivn. 1648, Martini, 1/2 rigsmk for det krævede kornkvantum mod 1 rigsmk i den øvrige del af Riget (Gælder også ved de følgende kornskatteudskrivninger).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

16. Mandtaller vedr. rentepengeskat synes kun bevaret fra Sølvitsborg len fra 1652, 1653 og 1654.
17. Mandtal bevaret fra Halmstad len.
18. Mandtallet vedr. månedsskatten 1657 udviser 13 beløbsangivelser; kun det største beløb svarer til helskat. Regnskabet synes kun at kunne gå op, hvis man forudsætter, at der er anvendt halvskattesats.
19. Christianopel len. Bemærkning bag i mdt. 1625, Martini.
20. Se forneden under behandlingen af forskånslen af Jylland 1629 og 1630.
21. Se fx. mandtallene fra Halmstad len 1618, 1626, Martini, Christianopel len 1622, 1625, 1626, 8. maj, og 1628, 1. jan.
22. Se fx. Halmstad len 1618 (gælder nogle embedsmænd uden avl) og Christianopel len 1628, 1. jan. (møllere uden avl).
23. Halmstad len 1621 og 1622; her er anvendt normalsats. I Christianopel len 1622 - 1621-mdt. er ikke bevaret - er anvendt halvskattesats.
24. Undersøgt er perioden 1617-1634 i alle hallandsk-blekingske len.
25. Det gælder missiverne 1629, 10. dec., til Halmstad og Varberg len (vedr. skatten 1629, Martini), 1630, 23. nov., til alle de tre hallandske len (1630, Martini), 1631, 5. jan., til Christianopel len (1630, Martini samt madskatten til jul s.å.), 1631, 9. og 16. dec., henholdsvis Halmstad og Laholm len (1631, Martini) og 1632, 18. nov., til alle hallandsk-blekingske len (1632, Martini).
26. Det gælder skattebrevene til Halmstad og Varberg len 1629 og til Varberg len 1630.
27. I et åb. brev 1575, 25. juni, (Kanc. Brevb. 1571-1575 s.634; jfr. CCD.I,631) begrundedes tilladelsen til at måtte nøjes med halvskat i Blekinge med, at indbyggernes "vilkär med ager, kornsæd og anden brugning ikke er sådanne som andre undersätters her i Riget" (Et lign. brev gik til bønderne i Halland). Iflg. et åb. brev 1596, 5. febr., (CCD.III,2) får indbyggerne i Halland bevilling til halvskat, da de har klaget over *dels,* at deres korn og olden har slået sig for dem på nogle års tid, *dels* at en stor part af deres kvæg er bortdød fra dem, *dels* at de besværes daglig med bygning på Varberg slot og *dels,* at "de har ikke den brug med ager og eng som andre undersätter i Skåne og andetsteds". I 1631 (miss. 1631, 9. dec., Kanc. Brevb. 1630-1632 s.615) fritoges bønderne i 3 sogne i Halmstad herred *helt* for skat, da de havde lidt skade af mus. - Men iøvrigt er den anførte konkrete begrundelse for forskånsel med halvskat ofte den, at man som følge af meget fæstningsarbejde ikke var i stand til at betale fuld skat. Der haves dog også eksempler på, at man blot angiver "armod" eller "fattigdom" som begrundelse (Således miss. 1560, 6. sept., Kanc. Brevb. 1556-1560 s.416, til Laholm len, Miss. 1606, 2. okt., Kanc. Brevb. 1603-1608, s.464, til Varberg len, Miss. 1624, 28. okt., Kanc. Brevb. 1624-1626 s.260, til Halland, Miss. 1628, 20. april, Kanc. Brevb. 1627-1629 s. 389, til Halland og Blekinge, Miss. 1630, 23. nov., Kanc. Brevb. 1630-1632 s.282, til Halland).
28. Danmarks og Norges frugtbare Herlighed. Første Bogs første Part s.84f. (vedrører Halland).
29. Jfr. i denne forbindelse § 6 i Fiskal II, 1635, om syn af bøndernes marker i tilfælde af misvækst. Det hedder heri, at lensmanden skal lade tage syn, mens kornet endnu står på marken, "efterdi at på én mark kornet ofte ulige fremgang har, og bønderne dog ofte lige stor afslag begærer".
30. Kanc. Brevb. 1556-1560 s.273.
31. Åb. brev CCD.II,8; jfr. Kanc. Brevb. 1576-1579 s.29f.
32. Kanc. Brevb. 1624-1626 s.588.
33. Kanc. Brevb. 1630-1632 s.615.
34. Kanc. Brevb. 1635-1636 s.680.
35. Disse oplysninger er taget efter 1636-mdt. fra Varberg len.
36. Se fx. tingsvidnerne fra Koldinghus len til 1629- og 1630-skatten. Se også tingsvidner fra Lundenæs len til samme skatter.
37. Se Rigsrådets betænkning af 5. sept. 1629 i Erslev: Rigsraadet og Stændermøderne II,197f. Jfr. Kanc. Brevb. 1627-1629 s.753, miss.1629, 8. aug., til nogle rigsråder "og andre" om, at de skulle begive sig til lenene i Ribe stift, undersøge forholdene dér og fastsætte, ved hvilke midler bønderne og de gårde, som var øde kunne hjælpes på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fode "ved bygningstømmer, ved fritagelse i nogle år for ægt og arbejde,landgilde og skat, som de eragter det bedst og kronen til mindst skade, så at bønderne kan komme sig så vidt, at de igen kan give og gøre os og kronen den sædvanlige rettighed".

38. Udtrykket er datidens. Se fx. Ålborghus len, notits på 1. blad: "Denne efterskrevne skat er oppebåret efter den *afligning,* som kommissarierne derom har gjort efter enhver deres formue".
39. Erslev: Rigsraadet og Stændermøderne II,215.
40. Danske Kanc. Indlæg til Registre og Tegnelser 1629, sept. - 30.
41. Som 40.
42. Erslev: Rigsraadet og Stændermøderne II,215. Jfr. miss. 1629, 22. okt., til Otte Skel på Bøvling (Kanc. Brevb. 1627-1629 s.809).
43. Jordbogsmaterialet er kun gennemgået i begrænset omfang, nemlig Ålborghus, Koldinghus, Dronningborg, Bøvling, Hald og Kalø len.
44. Sammenligner man 1630-summa summarum med 1629 dito, vil man se, at 1629-summen i % af 1630-summen udgør, for Koldinghus 37 %, Ørum 41 1/2 %, Riberhus og Møgeltønder 80 %, Mariager kl. 49 %, Silkeborg 48 1/2 % og Åkær 46 %.
45. For ikke helt at sprænge rammerne i den deskriptive behandling af nærværende emne har jeg måttet afstå fra en mere omfattende behandling af det glimrende jyske mandtalsmateriale 1629.
46. Fx. findes i Koldinghus len 1629 en art "firesatssystem", idet jordegne bønder betaler pro persona 1 1/2, 1 og 1/2 rigsdaler samt 1 sletdaler, fæstebønderne nøjagtigt det halve (3 ort, 1/2 rdl, 1/2 sletdlr, 1 ort), og jordegne og fæsteindester nøjagtigt det halve af fæstebøndernes satser(1 1/2 ort, 1 ort, 1 mk, 1/2 ort). I Ørum len 1629 er anvendt fem satser: 1 sletdlr, 1/2 rdl, 1/2 sletdlr, 1 ort og 1 mk for fæstere.
47. Holder vi os til kronens fæstere, er der for disse optalt 15 forsk. satser i Ålborghus len (mindste sats 1/2 mk, største sats 1 1/2 rdl), 18 i Mariager kl. len (fra 1 1/2 skill. til 5 ort), 17 i Skanderborg len (fra 1/4 ort til 1 rdl), 16 i Stjernholm len (fra 1/4 ort til 1 1/2 rdl). For kronetjenerne i Vestervig kl. len, som alle var ugedagstjenere, er optalt 14 forsk. angivelser, fra 1/2 mk til 3 ort.
48. Fx. 6 skill. = 1/4 ort, 8 skill. = 1/2 mk, 18 skill. = 3/4 ort, 20 skill. = 1/2 ort og 1/2 mk, 22 skill. = 1 mk og 1/4 ort, 28 skill. = 1 mk og 1/2 ort.
49. En undersøgelse af byer inden for sogne lader sig i adskillige tilfælde foretage, men må nok betragtes som mindre sikker.
50. 1629-skatten var i Jylland en enkeltskat.

50a. For gejstlige institutioners eller adelsbønders vedkommende optræder i mandtallene ofte kun *samlede* beløb for den enkelte gejstlige institution eller den enkelte adelsperson; kun undtagelsesvis er er angivet, hvor mange personer det samlede beløb er betalt af. Men da langt den største del af bilagsmaterialet er bevaret, vil det være muligt ved inddragelse af ligningssedlerne for disse husbondkategorier at danne sig et indtryk af omfanget af forskånslen for hver enkelt gejstlig institutions og for hver enkelt adelspersons tjenere i et givet område. En sådan undersøgelse har jeg dog ment at måtte afstå fra.

51. Gudum, Asmild, Vestervig og Mariager klostre, hospitals-, kapitels-, kannike-, kirke og præstetjenere.
52. Hundredvis af sådanne sedler er bevaret fra alle jyske len.
53. Se Ørum len. Bil. t. 1629-skatten. Ligningssedler om Helvig Kaas til Vestrups bønder i Thy og Anne Lykke til Ryhaves tjenere sammesteds. I Helvig Kaas' ligningsseddel er angivet, hvad enhver af hendes tjenere har avlet ("avlet den tredie, fjerde, femte osv. part"); skatten svarer nøje hertil. - Se endv. Stjernholm len. Bil. t. 1629-skatten. Thomas Juels frues seddel på skat (nr.6); heri beviser en del navngivne personer, at de ikke har sået uden halvparten, fjerdeparten, tredieparten osv. af deres sæd.
54. Se Ålborghus len. Bil. t. 1629-skatten. Mdt. over Sebbergårds tjenere. I forbindelse med afholden synsforretning er der udstedt tingsvidne. - Stjernholm len. Bil. t. 1629-skatten. Thomas Juels frues seddel på skat (se foroven); heri står, at skatten er "lignet og lagt efter bøndernes bekendelse".
55. Adskillige af adsligningssedlerne fra Mariager kl. len 1629 og 1630 er læst på tinge, fx. på Gislum herredsting 1629, 7. nov. og 19. dec., og 1630, 21. febr. - Ålborghus

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

len. Bil. t. 1629-skatten. Frans Lykke til Kokkedals seddel er læst på Han herredsting 1629, 30. nov.

56. Se seddel på Gunde Langes tjenere til Kjølbygård (Ørum len. Bil. t. 1629-skatten). De får alle eftergivet 2/3 af deres landgilde; fæstebønderne betaler 1/2 rdl, 1 ort, 1 mk og 1/2 ort, indesterne 6 skill., 1/2 og 1 mk. Jfr. også Albret Skels brev til sin foged (Dronningborg len), gengivet in extenso under SKATTELIGNING. - Gunde Lange til Bredning og Albret Skel til Fussingø var som bekendt kgl. kommissarier i Ribe stift 1629.
57. Se foroven Mariager kl. len.
58. Se fx. Ålborghus len. Bil. t. 1629-skatten. I Enevold Seefeld til Visborgs seddel hedder det, at han "aldeles ingen rettighed eller landgilde dette år af nogen kan bekomme. . . . . er dog alligevel lagt nogle udi skat, eftersom de kan tåle at udgive". - Mariager kl. len. Bil. t. 1630-skatten. I Helvig Marsvins seddel af 1630, 10. nov., hedder det, at hun har sat to af sine tjenere i skat, hver for 1/2 speciedaler "formedelst deres armods skyld"; thi jeg har selv intet fået af dem". - Se også Stjernholm len. Bil. t. 1629-skatten nr.l.
59. Ørum len. Bil. 1629- og 1630-skatten.
60. Dette gælder ikke alene skatter, men også andre offentligretlige og privatretlige byrder.
61. Selv i sådanne tilfælde korroboreredes forskånslen som oftest ved kgl. breve, udstedt med nogenlunde regelmæssige mellemrum.
62. Andre forhold end halvskat *kan* findes, men de er meget sjældne.
63. Ved miss. 1611, 8. jan., forskånedes kronens bønder og tjenere i Kronborg og Frederiksborg len for den sidst påbudte madskat (Kronborg len. Bil. t. mdt. 1611, påske, mad; jfr. Kanc. Brevb. 1609-1615 s.320). - 1580, 19. febr., fritoges bønderne i Helsingborg len for halvparten af den madskat, de er blevet skrevet for (Kanc. Brevb. 1580–1583 s.30). - 1587, 12. marts, fik Kaspar Markdanner på Koldinghus missive om, at krones bønder i lenet måtte være fri for tredieparten af den sidst påbudte madskat (Kanc. Brevb. 1584-1588 s.680). - Bønderne i Hindsgavl len fritoges 1630, 31. marts, (Kanc. Brevb. 1630-1632 s.127)for den fjerde termin af fireterminsskatten 1627 og for den sidst påbudte madskat. - Almuen i København s len fritoges 1587, 16. juni, for femteparten af den sidst påbudte madskat (Kanc. Brevb. 1584-1588 s.759).
64. Kanc. Brevb. 1635-1636 s.6.
65. Se Kronborg len. Bil. t. madskattemdt. 1611, påske; miss. 1611, 8. jan. Se endv. Kanc. Brevb. 1609-1615 s.297; miss. 1610, 1. nov. (pengeskat).
66. Kanc. Brevb. 1624-1626 s.826.
67. Korsør len. Mdt. 1628 påske/1. juli; første bemærkning i afkortningerne. Antvorskov kl. len, samme mdt., afkortning.
68. Kanc. Brevb. 1551-1555 s.116.
69. Rep. 2.r. nr. 9084.
70. Kanc. Brevb. 1556-1560 s.148.
71. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.432.
72. Kanc. Brevb. 1637-1639 s.746.
73. I 1646 forskånedes bønderne i Elbo herred "lige ved det afslag, som H.K.M. tilforordnede kommissarier dem på deres landgilde gjort har", altså på samme måde som landeforskånslen af Jylland 1629 (Koldinghus len. Mdt. 1646, Bemærkning lige efter summa summarum).
74. I hvert fald 1560, 1624 og 1656; se TRAP (5. udg.) Thisted amt s.660.
75. Under Bøvling len.
76. Bemærkning bl.a. i mdt. 1611, Mikkelsdag og jul, Bøvling len: "Harboøre birk, som er meget fordærvet af sand og vand og folkene derudi forarmede, så de udi lang tid ikke er taxerede højere end for halv skat at udgive lige ved ugedagsmænd, som af forrige mandtal og skatteregister ydermere forfares kan".
77. Øster og Vester Agger samt Thyborøn under Vestervig kl. len.
78. I 1612 og flg. år lagdes bønderne i skat for 12 gårdmænd. I 1624 forundes dem "at yde for ni indester og bolsmænd, og hver at yde efter K.M. brev 1 rigsort 6 skill. ligesom ugedagsindester og -bolsmænd". 1625 kunne af sognet "ikke bekommes mere

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i skat end for 10 ugedagsmænd". Ved udskrivn. 1626, 8. maj, betalte de 8 indester i Thyborøn lige ved 8 ugedagsindester og -bolsmænd (1626, Martini, er tallet fire). Største delen af gadehusmændene betalte ikke skat. Da bådsmandsskatten indførtes 1635, slap Agger sogn herfor; dog er det muligt, at sognet har forpligtet sig til at yde bådsmandshold i stedet for.

79. Den citerede passus samt de følgende hentet fra 1620-mdt.
80. *Dog* måtte adelens tjenere, der var ligeså forarmede som kronens, iflg. miss. 1633, 10. febr., (Kanc. Brevb. 1633-1634 s.28) efter tingsvidner og lensmandens erklæring forskånes for den halve skat, når sådan påbydes.
81. Formuleringen taget fra 1620-mdt.
82. Fra 1620 tilføjet: "og Listø land".
83. Helsingborg len. Mdt. 1584, Bartholomei samt efterflg. mandtaller. Det drejer sig om flg. lokaliteter: Vigen, Høgenæs, Råboder, Torkø, Engelholm og Båstad.
84. Ved miss. af 1624, 24. dec. (Bil. t. mdt. 1624, Christianstad len) får indbyggerne i Oppmanna, Vaanga og Næsum sogne i Villands herred, der har lidt stor skade på sæden af mus, så megen forskånsel i landgilden, som 1624-skatten beløb sig til. - 1643, 17. april, sendte K.M. "underdanigste tjenere" i fire sogne i Gønge herred en skrivelse (Bil. t. mdt. 1642, Martini, Christianstad len) til kongen, hvori man bad sig fritaget for den sidst udskrevne pengeskat og gengærd, da musene havde tilføjet dem skade på deres rug- og bygsæd. - I 1632-madskattemdt. (fastelavn) fra Sølvitsborg len er der sket afkortning for Gimbsøe sogn (Villands herred), som har fået skade af mus på deres sæd efter tingsvidners formelding. - 1631, 9. dec., forskånedes bønderne i 3 sogne i Halmstad herred og 5 sogne i Årstad herred helt for skat, da skovmus har opædt deres korn på markerne (Halmstad len. Mdt. 1631, Martini, samt Bil. t. mdt. 1630, Martini).
85. Bil. t. madskatten 1611, Frederiksborg len; jfr. Kanc. Brevb. 1609-1615 s.317.
86. Bil. t. mdt. 1611, Mikkelsdag og jul, Frederiksborg len.
87. Bil. t. mdt. 1645, 1. marts (mad), Roskildegårds len.
88. Af Falster Sønder herred 1645, 25. april, (Nykøbing len. Bil. t. kornskattemdt. 1644, 1. okt. og 1. dec.).
89. Kanc. Brevb. 1551-1555 s.255.
90. Kanc. Brevb. 1571-1575 s.99.
91. Kanc. Brevb. 1593-1596 s.671.
92. Som det fremgår af mandtallene fra Københavns len 1600-1658.
93. Kanc. Brevb. 1566-1570 s.603.
94. Se mdt. 1610, Martini, kolumnering, Skanderborg og Åkær len.

IV: INDIVIDUELLE FORSKÅNSLER

1. En skovrider i Lundby under Vordingborg m.fl. len (Mdt. 1611, mad, marginalnote) er bevilget fri "for sin tjeneste". I 1622-mdt. fra samme len (afkortn.) er to skovridere skattefrie for de gårde, de bor i, "for deres tjeneste og umage". Marginalt er i afkortningen markeret, at denne afkortning finder sted. hvert år. 1632, 19 juni, får Mads Jensen, skovrider i Koldinghus len, livsbrev (Kanc. Brevb. 1630-1632 s.813) på den gård i Skanderup by og sogn (Anst. h.), som han nu bebor, fri for ægt og arbejde og alle fremtidige skatter til kronen, dog mod at han betaler sædvanlig skyld og landgilde efter jordebogen. Iflg. et bestallingsbrev af 1637, 7 febr., (bilagt bådsmandsskattemdt. 1637, Sct. Hans, Frederiksborg len) fritages en skovrider for al landgilde og anden afgift og slipper også for skat af sin gård i Gerlev på Abrahamstrup len. Hos en person i mdt. 1629, 1. maj og 1630 påske, (mad) fra Hammershus len er marginalnote: "Skovfoged, for alle skatter forskånet". En marginalnote i 1608-mdt. fra Malmøhus len lyder: "Laurids Jensen er K.M. skovgemmer og derfor er fri". Om Laurids Jæger i Haldagermagle (Flakkebjerg herred, Korsør len, mdt. 1612, Mikkelsdag) hedder det: "og har han selv altid været fri og forskånet for skat". 1626, 1. juni, får Jesper Jæger i Haderslev brev (Kanc. Brevb. 1624-26 s.698) på, at han for livstid må være fri for skat og anden kgl. tynge. En dyrevogter i Firgård (Rye birk,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skanderborg og Åkær len,mdtr. på fortifikationsskat 1617, 1618) er fritaget for skat. Ejler Berider under Antvorskov kl. len er fri for skat i 1636-mdt.; det kgl. forskånselsbrev herom er først dateret 1640, 8. jan. (Kanc. Brevb. 1640-1641 s.9).

2 I mdt. 1612 fra Kalø len ("forandringsregister") optræder en Jørgen Christensen, ridefoged til Kalø, som "er daglig udi K.M bestilling og derfor underdanigst begæret at måtte være fri for kongeskat". Om en gård i Malmøhus lens mdt. 1626, Martini, hedder det (marginalt): "Den gård besidder K.M. ridefoged"; han er fri for skat. - Der haves adskillige andre eksempler på, at kgl. ridefogder har været skattefritagne.

3. Således antegnelser til 1629-mdt. fra Malmøhus len.

4. I mandtallene kan man af og til finde marginalnoter: "I K.M. tjeneste" hos skattefritagne personer. Se således 1623-mdt. fra Kalundborg len, bemærkning hos en gårdmand i Ubberup; forholdet bevises ved tingsvidne. Ud for en jordegen bonde i Trelleborg (Skyds h., Malmøhus len, mdt. 1647) er en bemærkning: "Giver ingen skat, for han er i H.M. tjeneste".

5. Kanc. Brevb. 1635-1636 s.766f. (1636, 10. dec.).

6. Kanc. Brevb. 1637-1639 s.740f. (1639, 5. maj).

7. Dragsholm len. Mdt. 1613.

8. Kanc. Brevb. 1584-1588 s.616.

9. Se fx. Kanc. Brevb. 1584-1588 s.670 og 1580-1583 s.616.

10. En marginalnote i mdt. 1628, 1. juli, Christianstad len, lyder: "Er fri, for K.M. folk han spiser". Ud for en række personer i en by i Torne herred (Malmøhus len. Mdt. 1630, påske, mad) er bemærkning: "Er benådet, så de ingen madskat har givet, formedelst de bor på en alfar landevej". Iflg. et tingsvidne af Elbo herred 1654, 19. dec., (Koldinghus len. Bil. t. 1653-mdt.) er de tre mænd i Snoghøj færgested med deres svende fri for skat.

11. Se tingsv. 1656, 1. juli af Galten herred, og 19. juli af Tanum birketing (Dronningborg len. Bil. t.1655-mdt.) om personer, der skattefritages, fordi de kører med posten. I birketingsvidnet henvises til den kgl. forordning herom. Disse bønder er også sluppet for ægt og arbejde, derimod ikke for landgilde.

12. Ved udskrivn. 1653, 12. aug., men åbenbart kun ved denne, er formuleringen: "hverken fogder, herredsfogder, delefogder, skrivere eller andre".

13. Herredsfogden i Faxe herred fritoges 1570, 18. aug., for landgilde, ægt, arbejde, skat og al anden tynge, så længe han var herredsfoged (Kanc. Brevb. 1566-1570 s.613). Herredsfogden i Ods herred må iflg. åb. brev af 1575, 11. aug., (Kanc. Brevb. 1571-1575 s.660) være fri sin livstid for landgilde, skat, ægt og arbejde og al anden tynge for den gård, han bor i. 1588, 13. jan., fritoges delefogden i Vends herred indtil videre for penge- og madskat (Kanc. Brevb. 1584-1588 s.882). En marginalnote ud for en person i Børringe kl. birk under Malmøhus len (Mdt. 1625, Martini) lyder: "Er birkefoged og fri efter K.M. brev".

14. Altså en art "analogiforskånsel". - I afkortningerne i mdt. 1647, Stegehus len, findes en post vedr. landsdommerens gård i Hovedskov, "som han formoder for skat fri at være, eftersom han for samme gård landgilde for hans bestilling fri har". I marginen til denne post står: "Har ingen sådan afkortning været før", og den er ikke med i de flg. mandtaller bortset fra ortskattemdt. 1657.

15. Herredsfogden i Hads herred fritoges 1575, 1. febr., for ægt, arbejde, landgilde, gæsteri og al anden tynge, men ikke for skat, af sin gård (Kanc. Brevb. 1571-1575 s.568). Dette brev bekræftes 1591, 23. febr., (Kanc. Brevb. 1588-1592 s.547). I ortskattemdt. 1657 fra Korsør len findes en marginalnote: "herredsfoged,, hos en person i Frølund (Slagelse h.); af summa latris kan konstateres, at han har betalt skat.

16. At man i lensadministrationen ikke har været uvidende om, at skattefritagelse for herreds- og birkefogder retlig set kun kunne hjemles ved kgl. bevilling, herom vidner en bemærkning bag i mdt. 1634, Martini, Landskrone len om herredsfogden og tingskriveren i Fers herred, der ikke har givet skat, "ej heller derpå at have nogen benådning eller frihed".

17. Det drejer sig om antegnelser til mdt. 1629, Martini, Malmøhus len, for ting-, birke- og delefogder samt (bonde)lensmænd. Det hedder heri, at en evt. fritagelse "vil haves med K.M. bevilling; thi de ikke nogensteds ere frie".

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

18. Se åb. brev 1591, 23. febr. (Kanc. Brevb. 1588-1592 s.547), om herredsfogden i Hads herred, der fritages pga. sit embede og de dermed forbundne udgifter.
19. Se Kanc. Brevb. 1566-1570, s.613 (1570, 18. aug.), 1571-1575 s.568 (1575, 1. febr.) og 1588-1592 s.547 (1591, 23. febr.).
20. Se Kanc. Brevb. 1576-1579 s.484 (1578, 3. okt.); fritagelsen på livstid gælder blot landgilde, ægt og arbejde og al anden kongelig tynge. For skat fritoges han "indtil videre". Se også Kanc. Brevb. 1571-1575 s.660 (1575, 11. aug.). - Der er fundet ét eksempel på skattefrihed (samt frihed for landgilde, ægt og arbejde) for en herredsfogeds efterlevende hustru, så længe hun sidder som enke; dog skulle hun til gengæld holde værelser parat til indkvartering af kongens folk (åb. brev 1588, 16. jan., Kanc. Brevb. 1584-1588 s.883f. Det drejer sig om herredsfogden i Elbo h.).
21. Kanc. Brevb. 1576-1579 s.484 (1578, 3. okt.) og 1584-1588 s.882 (1588, 13. jan.).
22. Kanc. Brevb. 1576-1579 s.496; datoen er 24. okt.
23. Men denne tilføjelse optræder kun denne ene gang. - En forklaring på, at kommissarierne har friholdt disse tjenere, kan hentes ud fra miss. 1628, 8. sept. (Kanc. Brevb. 1627-1629 s.486), hvori det hedder, at disse tjenere har fået breve om, at de skulle være fri for indkvartering; denne frihed skal imidlertid kun gælde indkvartering, ikke den skat, der påbydes. Altså en art "analogiforskånsel".
24. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.34f. (1580, 26. febr). Det drejer sig om en person fra Munkebo (Bjerge herred, Fyn), der selv har tilbudt at afstå sin jordegne bondegård. Han får også frihed for ægt og arbejde i nogen tid.
25. Kanc. Brevb. 1580-1583 s.111 (1580, 19. juli). Dette tilfælde er også fra Fyn (Grindløse, Skam h.); det fastslås, at den nye fæster skal svare landgilde og anden rettighed til Odensegård (Se også Kanc. Brevb. 1580-1583 s.119, om en gård i Nørreby (også Skam h.), der overtages på helt de samme vilkår.).
26. Dette udtales ganske vist ikke direkte i det tingsvidne 1608, 19. nov., af Bjerge herred (Jylland), bilagt mdt. 1610, Stjernholm len, hvori er citeret et kgl. brev af 1608, 30. okt., i hvilket det hedder, at den pågældende må "nyde, bruge og beholde samme gård kvit og fri for årlig landgilde, ægt, arbejde og *al anden tynge*" i 16 år. Men af mdt. fremgår, at man har fortolket ordene "al anden tynge" derhen, at han også skulle fritages for skat.
27. Om frihed for landgilde, se Kanc. Brevb. 1571-1575 s.659 (1575, 7. okt.) og 1576-1579 s.379 (1578, 5. juni). - Om hele dette problem se iøvrigt P.V. Jacobsen: Om Selveiergods og de Maader, paa hvilke denne Art af Eiendom overgik til Fæste under Kongerne Christian den Tredie og Frederik den Anden (i Jur. Tidsskr. XVIII (1831) s.239ff.).
28. Det drejer sig om udtryk som "fattig", "arm", "i armod geråden", "husarm" og "husussel".
29. Forskånsel ved *husbondseddel* anvendtes i nogen udstrækning, især ved forarmede adelstjenere. Selvom denne fremgangsmåde ofte blev suppleret ved tingsvidne i det enkelte tilfælde, blev den som bekendt forbudt ved Fiskal II 1635.
30. Betragter man perioden 1600-1660, kan generelt siges, at oplysninger om forarmede og øde er ret få i tiåret 1600-1610 (største delen af mandtallene har ikke afkortninger). I perioden ca. 1610 - ca. 1615 sker der en betydelig stigning (Kalmarkrigen), derefter et gradvist fald frem til 1626/27; nogle steder forsvinder de helt. Fra 1626/27 er der tale om en stigning, der er særlig markant i årene 1628-1630 (høje skattesatser, høj udskrivningsfrekvens). I 1630'erne er antallet synkende, og i en del len forsvinder oplysninger om forarmede og øde helt eller på det nærmeste. Fra begyndelsen af 1640'erne er tallet igen stigende og når sin absolutte kulmination i hele perioden i årene 1645-1647 (krigen, høje skattesatser). Selvom der er tale om en nedgang 1648-1650, forbliver antallet øde og forarmede dog ret stort perioden ud. - Det må understreges, at dette er en *generel* linie; forholdene kan godt være lidt forskellige fra len til len.
31. Om forarmet- og (især) ødeproblemet i *Sverige*, specielt spørgsmålet, om den i jordebøgerne og skattemandtallene markerede ødetilstand har været virkelig (demografisk øde) eller om brugen af termen "øde" blot betegner skatteuformåenhed (kameral øde), se Birgitta Odén: Kronohandel och finanspolitik 1560-1595 (Lund

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1966) s.202 og (især) Eva Österberg: Gränsbygd under krig (Lund 1971) s.42 og 198f. (spec. s.205: "Det primära syfte - nemlig med at anvende ødedeklarationer - har varit att ange skatteoförmåga".).

32. Rent faktisk forholdt statsmagten sig mere positiv overfor en øde- end en forarmetdeklaration, idet man i højere grad respekterede den første end den sidste.
33. Se fx. tingsv. Sønderlyng herred 1656, 4. marts. Bil. t. 1655-mdt., Dronningborg len. Tingsv. Gislum herred 1632, 17. dec. Bil. t. mdt.1632, Martini, Mariager kl. len. Tingsv. Bjerge Herred (Skåne) 1635, 13. juli. Bil. t. mdt. 1634, Martini, Helsingborg len. Tingsv. Faxe herred 1645, 20. juni. Bil. t. mdt. 1645, påske, Tryggevælde len. Adskillige tingsvidner til fx. mdt. 1650, Martini, Odensegård len.
34. Se fx. tingsv. Burs settingsting 1638, 7. juni. Bil. t. mdt. 1638, Sct. Hans, Visborg len. Tingsv. Øster Lisbjerg 1629, 23. dec. Bil. t. mdt. 1629, Martini, Kalø. Tingsv. Malt herred 1653, 15. jan. Bil. t. mdt. 1652, Martini, Riberhus og Møgeltønder len.
35. Fx. tingsv. Båg herred 1628, 22. dec. Bil. t. mdt. 1628 jul/1629 påske, Hagenskov len. Tingsv. Ringsted herred 1629, 16. april ("en forarmet stakkel og har de fattiges tegn"). Bil. t. mdt. 1628 jul/1629 påske, Ringsted kl. len. Tingsv. Gørding herred 1646, 12. okt. ("så forarmet, at hendes børn går og tigger") Bil. t. kornskattemdt. 1646, Mikkelsdag, Riberhus og Møgeltønder len.
36. Det er en kendsgerning, at forarmelsen ofte er særlig fremtrædende hos "jordløse" kategorier som husmænd, gadehusmænd og indester. Adskillige eksempler herpå kunne anføres; her skal blot nævnes, at 70-80 % af samtlige forarmede i Bøvling len 1640/41 er indester (Bil. t. mdt. 1641, fastelavn). Menneskeligt rørende er de mandtaller på forarmede, som nogle sjællandske præster udarbejdede i forbindelse med hovedskatten 1660 (Se fx. Dragsholm len. Pastor Mads Vig Hansen i Egebjerg sogn).
37. I et tingsv. af Jungshoved birketing 1647, 15. juli, omtales, at personer er 1/3-, 1/2- og 2/3-forarmet, og skatten er sat i forhold hertil. (Bil. t. 1646-mdt., Vordingborg m.fl.len).
38. I afkortningerne til Ålborghus mdt. 1647 optræder adskillige gårde, der er 1/2-, 1/3-, 2/3- og 3/4-øde og forarmede. Se endv. tingsv. Ginding herred 1653, 30. sept., om en gård, som to personer bor på, "stander halvparten deraf ganske øde" (Bil. t. 1653-mdt., Lundenæs len).
39. "Øde, ingen derpå bor" (Tingsv. Stevns herred 1643, 14. nov. Bil. t. mdt. 1643, Martini, Tryggevælde len). "Står øde, ingen den i brug har" (Roskildegård 1632).
40. "Jorden øde, endog manden bor i gården" (Marginalnote i mdt. 1596, Luciedag, Tryggevælde len). "Øde, dog jorden bruges" (Tingsv. Bornholm Nørre herred 1654, 5. juni, vedr. Klemmensker sogn. Bil. t. 1653-mdt., Hammershus len).
41. "N.N.s gård stod øde forgangen sommer og ingen avling der var tilsået", hedder det i flere tingsvidner til 1649-mdt., Lundenæs len. "Var øde, da skatten blev skreven, og ikke heller er pløjet eller sået til ham 1 1/2 år", (Tingsv. Stevns herred 1596, 16(?) nov. Bil. t. mdt. 1596, Luciedag, Tryggevælde len).
42. "Øde og husbonden lader pløje og så til gården", hedder det i mange tingsvidner til mdt. 1644, påske, Roskildegård len. - En person kom til en øde gård, hvor husbonden har ladet pløje og så (Odensegård, mdt. 1644, afkortn.).
43. "Så øde, at der ikke er nogen stolper eller staver på", hedder det i et tingsv. af Stevns herred 1643, 7. nov. (Bil. t. mdt. 1643, Martini, Tryggevælde len). "Afbrudt og lagt øde" (Marginalnote i 1648-mdt. fra Hagenskov len). En gård har altid været øde og er af fruen på Billeskov gjort til et jordløst hus (ibid. 1648, marginalnote). Husene til en gård, der har stået øde i mere end to år, "lå neder og intet korn der var sået dertil" (Tingsv. Skast herred 1646, 13. okt. Bil. t. 1646-mdt., Riberhus og Møgeltønder len). I et tingsv. af Ingelstad herred (Bil. t. mdt. 1608, Martini, Malmøhus len) hedder det om gårde, at de er øde, og at deres jord er blevet lagt til andre gårde under én redsel.
44. "Har altid været øde", er en marginalbemærkning i 1648-mdt. fra Hagenskov len. "Ligget øde så lang tid og regnes ikke i mandtallet" (Landskrone len, mandtalsligger fra 1651). "Har stået øde siden Arilds tid" (Ålholm len. Antegnelser 1632-1634).
45. En gård har stået øde i mere end tyve år, hedder det i et tingsv. af Arts herred 1624, 9. okt. (Bil. t. mdt. 1624, Martini, Kalundborg len). På en øde gård har der ikke været

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

noget hus i 40 år, hedder det i et tingsv. af Ods herred 1625, 16. juli (Bil. t. mdt. 1625, Martini, Dragsholm len).

46. "Øde i fem år" (Tingsv. Stevns herred 1645, 1. juli. Bil. t. mdt. 1645, påske, Tryggevælde len). "Stod øde mere end to år" (Tingsv. Skast herred 1646, 13. okt. Bil.t. mdt. 1646, Riberhus og Møgeltønder len). "Har standet øde en 1 1/2 års tid" (Tingsv. 1640, 20. juli, Vennebjerg herred. Tingsvidner på øde og forarmet gods 1640-41, Åstrup len).
47. "Er øde i dette år" (Afkortn. i mdt. 1622, Vordingborg m.fl.len). "Øde ungefær et halvt år" og "Øde ungefær trekvart år" (Ringsted kl. len. Tingsvidner t. mdt. 1640, Sct. Hans). "Var øde forgangen skat" (Marginalnote i 1611-mdt. fra Tryggevælde len).
48. I stedet for Philippi-Jacobi kan anvendes Valborgsdag. Der kan også være tale om, at en gård står øde vinteren over, fra Mortensdag til Philippi-Jacobi. "Har stået øde fra Martini dag 1637 og til Philippi-Jacobi dag 1638" (Tingsv. Åsum herred 1638, 14. juni, Odensegård 1637).
49. "Øde i de dyre åringer, er nu atter besat og udgiver skat" ("Forandringsregister", mdt. 1606, Roskildegård). En gård, der stod øde forgangen år, er formeret hos fæstebønderne (Århusgård len. Mdt. 1611, afkortn.). "En part af disse gårde, som tilforn var forarmet og øde, er nu igen besat (Summa summarum Mdt. 1610, Martini, Dronningborg len).
50. Se fx. tingsv. af Fjends herred 1637, 10. okt. (En gård er "bevilget øde udi to år, hvorfor der er ingen skat at bekomme"). Bil. t. mdt. 1637, Martini, Hald len. "Øde og forarmet gods, som nylig er fæstet øde og derfor forskånet" (Mariager kl. len, mdt. 1622, Martini, afkortn.). Lensmanden har bevilget en person frihed udi den gård, han ibor, "formedelst han den tog øde og den imidlertid skulle opbygge" (Tingsv. til mdt. 1639, påske, Silkeborg len).
51. Det kan af og til være vanskeligt at skille følge og årsag; hedder det fx. om en person, at han er så forarmet, at han hverken har korn eller kvæg m.m., så kan dette ligeså godt være en årsag til hans forarmelse.
52. I et tingsv. af Gislum herred 1646, 19. sept., hedder det, at gårdmænd er forarmede og øde "formedelst fjendernes plyndring, store skatters udgift, så og hård og streng indkvartering" (Mariager kl. len. Bil. t. 1646-mdt.). Tingsvidnerne til mdt. 1646 fra Ålborghus len rummer en mængde udtryk for fjendens hærgen i Jylland under Torstenssonfejden. I flæng kan nævnes: "Måtte til fjenderne udgive en ulidelig kontribution" - "Fjenderne har frataget ham (dem) både kvæg, klæder, kobber og andet". - "Udskattet og udplyndret af indkvartering". - "Ganske og aldeles ruineret, udplyndret og frarøvet heste, hopper, klæder, korn, kobber, bohave og hvad han ejede".
53. "Givet så meget i skat i disse åringer, så han er slet forarmet, eftersom skatterne er mange om åringerne" (Tingsv. af Stevns herred 1646, 3. marts. Bil. t. mdt. 1645, Mortensdag og jul, Tryggevælde len). "Øde og forarmet for gæld og indkvartering" (Tingsv. af Langelands Sønder herred 1648, 12. febr. Bil. t. mdt. 1645, Mortensdag og jul og 1646, Mikkels- og Mortensdag, Tranekær len). "Ejendommen er så ringe og landgilden er stor, og derfor står øde" (Tingsv. af Bølling herred 1650, 25. nov. Bil. t. 1649-mdt., Lundenæs len). "Øde, eftersom husbonden tog ved Michaeli tide fra ham, så der intet kunne række til gælden" (Roskildegård len 1649).
54. En ganske interessant samtidig opremsning af årsagerne til at skatteydere blev forarmede, er bevaret i form af en marginalnote, som Jørgen Seefeld, lensmand på Ringsted kloster, har forsynet et tingsvidne (Af Ringsted herred 1649, 8. febr. Bil. t. mdt. 1649) med. Han siger her: "En part af forne bønder er formedelst ulykkelig ildebrand, en part formedelst Guds straf med misvækst og utidig vejrlig samt kvægs og fæmons hastige affald og død, en part af kontinuerlige skatter, kontributioner og anden daglig tynge, en part for deres egen uduelighed og høj landgildes skyld således forarmede, at man denne gang ej har kunnet vægre dem tingsvidne at få, at de skatten ej formår til bemeldte tider at udgive".
55. I et tingsv. af Bårse herred 1633, 12. nov., (Bil. t. madskattemdt. 1633, Vordingborg m.fl. len) hedder det om nogle personer, at de er "så forarmede, at de ikke formår

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eller kan give nogen skat i år, med mindre de ikke skulle slet og aldeles blive øde". I et andet tingsv. af Stevns herred 1645, 7. jan., hedder det, at en person er så forarmet, "at dersom han skal udgive denne påbudne skat, da bliver han aldeles øde, så at han aldrig enten pløjer eller sår mere, men må gå fra gården og betle" (Bil. t. kornskattemdt. 1644, 1. okt. og 14 dage før jul, Tryggevælde len). I generaltingsvidnerne af Antvorskov birk og af Løve herred til mdt. 1652, Martini, Antvorskov kl. len, forekommer flg. passus: "da skatten blev skreven, da befandtes efterskrevne ganske forarmet og forskånet for efterskrevne skat, på det de nogenledes kunne blive ved gårdene og ikke blive ganske øde, som endelig på mange steder har sket, om der havde blevet i yderste strenget med dem i denne besværlige dyre tid videre skat at udgive, end som efterfølger. . . . ".

56. Således hedder det i en dom af Faxe herred 1642, 7. jan. (Bil. t. mdt. 1642, fastelavn og Sct. Hans, Tryggevælde len): "Thi anseendes bedre K.M. at bekomme halv skat, end gården skulle stå slet øde, så ingen skat deraf kunne udgives, både K.M. og jorddrotten til skade".

Fjerde del

SKATTETYNGE

1. Jfr. nedenstående bemærkninger om beskatningen i fyrretyveårsperioden 1580-1620 i modsætning til fyrretyveårsperioden 1620-1660.
2. Jfr. L.V. Birck: Rigets offentlige Formaal (1922) s.126.
3. Således C. Christensen (Hørsholm): Agrarhist. Studier I (1886),291f. - Fridericia: Hist.-statistiske Undersøgelser af Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede (Hist.Tidsskr. 6.r.II,587f. (1889-90) og Adelsvældens sidste Dage (1894),94, 132 og 190f. - Fussing: Stiernholm Len (1951), 75f. og 90. - Kersten Krüger: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628 (1970), 200 ("die stabile Steuerkraft Dänemarks und Norwegens bis etwa 1627"). - Jens Engberg: Dansk Finanshistorie i 1640'erne (1972), 172ff. og 214ff.
4. Jens Engberg har gjort opmærksom på (Dansk Finanshistorie s.215), at dobbeltskatten (20 dlr af 10 fæstere) synes at udgøre et maximum for, hvad skatteyderne var i stand til at bære.

4a. Se Suhms Nye Saml. (1792)I,210f.

5. Se III.DEL: SKATTEFORSKÅNSEL - Enkeltforskånsler som følge af skatteuegnethed.
6. Erslev: Rigsraadet og Stændermødernes Hist. I,127. Datoen er 27. aug.
7. Forud for 1595 havde der været udskrivning i 1588.
8. Således i året 1646: "tre skatter til militien og landenes defension, kornskat til flåden, kobberskat til stykker" samt penge til rytterhold, "fast så meget, som fem eller seks skatter kan beløbe" ("skatter" må her stå for "enkeltskatter"; Erslev: Rigsraadet osv. III,307f., se endv. op.cit. II, 502 (20. dec.) vedr. året 1638, hvor Rigsrådet gør opmærksom på, at pålæggene "i det ringeste beløber over halvfemte tønder guld, og er så højt som noget år udi den sidste svenske fejde, da Riget udi åbenbar krig befandtes, var skattet").
9. Erslev: Rigsraadet osv. III,411 (1647, 9. okt.): af adelens memorial til landkommissærerne (pkt.11): "og tit eragtes, at samme skatter hos adskillige sig fast højere end deres landgilde beløber". Jfr. også adelens erklæring af 1642, 4. maj (Erslev: Rigsraadet osv. II,615): "og en part af gårdene udgiver mere til skat, end deres husbonds landgilde kan beløbe". Se endv. Jens Engberg: Det 17. århundredes generelle politiske krise osv. (Fortid og Nutid XXIV,406f.)
10. Rise-Hansen: Rigsrådet og Stændermøderne i Frederik III's tid 1,379 (1650, 13. juli). Se endv. Erslev: Rigsraadet osv. III,398 (1647, 17. juli) om tilstanden før 1625, "dér bønderne var allerbedst ved magt og ikke som nu ved adskillige usædvanlige store skatter, tynge og pålæg udarmede". Under forhandlingerne om udformningen af Frederik III's håndfæstning i foråret 1648 førte adelen klage over de idelige beskat-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ninger. Kansleren svarede hertil, "at Rigens Råd ville lade sig det være angelegent, at skatterne efter denne dag ej så ofte eller så store som hidintil skulle blive påbudne" (Fr. Hammerich: Fire kjøbenhavnske Rigsdage i Nyt Hist. Tidsskr. V,383f.).

11. Således udtaler den jyske rigsråd Christen Thomesen (Sehested) i sit svar af 1633, 3. jan., på en kgl. proposition om yderligere pålæg, at der mange steder "skal være intet uden tingsvidner at bekomme, i hvad man og pålægger" (Erslev: Rigsraadet osv. II,345f.). I 1646, dec., erkender Rigsrådet, at det i de foregående år har bevilget større skatter, end folket kunne tåle, og tilråder kongen, at almuen nu lades i ro mht. pålæg; "thi sålænge lande og riger konserveres, kan Eders Majestæt altid hjælpes" (Erslev: Rigsraadet osv. III,307, datoen er 8. dec.) - en tydelig advarsel om, at hyppige og tunge skattepålæg kunne udmarve befolkningens skatteevne. Se også Erslev: Rigsraadet osv. II, 550, § 5 i Rigsrådets betænkning af 1640, 3. okt., hvori det udtales, at stigende skatter har svækket "handel og formue, at man det ikke skulle tro". Jfr. også Rigsrådets erklæring af 1646, 18. nov. (Erslev: Rigsraadet osv. III,300), om, at de i maj s.å. pålagte skatter kun indkommer ufuldstændigt; fx. kan der i Jylland kun påregnes halvt, i Skåne lidt over halvt provenu. "Udi Sjælland og Fyn..... ville de ikke nær alle (= tre pengeskatter) fylde som tilforn formedelst den idelige kontribution af skatter og andre store pålæg og besværinger, som bønderne jo længere jo mere forarmer".
12. Se Erslev: Rigsraadet osv. III,318, 1646, 29. sept., udtalelse fra de jyske landkommissærer vedr. forslaget om at lade kronens bondegods yde rytterhold. Jfr. også Erslev: Rigsraadet osv. III,411, 1647, 9. okt., og Rise Hansen: Rigsrådet og Stændermøderne i Frederik III's tid 1,58, 1648, 14. jan., hvor den fynske adel udtaler til sine landkommissærer, at den næppe kan bekomme sin rettighed pga. de store og uophørlige skatter.
13. Rise-Hansen: Rigsrådet.... i Frederik III's tid 1,58, 1648, 14. jan.
14. Erslev: Rigsraadet osv. I,127, 1604, 27. aug.
15. Ibidem I,127, II,189, 1629, 30. maj; II,345f., 1633, 3. jan.; III,307f., 1646, 8. dec.
16. Erslev: Rigsraadet osv. I,127.
17. Erslev: Rigsraadet osv. II,155f.
18. Erslev: Rigsraadet osv. III,318.
19. Erslev: Rigsraadet osv. III,307f.
20. I samme udtalelse hedder det, at "almuen har aldrig været så højt graveret og besværet i nogen krig tilforn, som de nu i fredstid findes at være".
21. Erslev: Rigsraadet osv. III,439.
22. Her ses af praktiske grunde bort fra det faktum, at moderne beskatning gennem de offentlige servicetilbud, der netop muliggøres af højere skatter, ipso facto øger den enkeltes levestandard.
23. Om misvækst og dårlige konjunkturer for landbruget, se Gunnar Olsen: Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik 1610-60 (Hist. Tidsskr. 10.r.VI,428ff., især s.476ff.). G.O. udtaler (s.477), at det efter Torstenssonfejden vil være berettiget at tale om faldende konjunkturer og dårlige tider for landbruget. Jfr. Sv. Aa. Hansen: Adelsvældens grundlag (1964) s.112ff., der dog i alt væsentligt bygger på Gunnar Olsen.
24. Her ses for nemheds skyld bort fra eventuelle skatteunddragelser.
25. Der vælges "enkeltskatten": én rigsdaler for én fæster ved en udskrivning.
26. For pengeskatternes vedkommende fra 1548, for naturalieskatterne fra 1571.
27. Kvægligningsskatter, rentepengeskatter, hovedskatter, bådsmandsskat, hartkornskat, tiendeskatter og andre i almindelighed rigsdækkende pålæg.
28. Jyderne skulle jo ikke betale til Københavns befæstning eller sjællænderne til Frederiksoddes.
29. Desuden fremgår det også af skattebrevene til disse len, at pålægget foretages, fordi befolkningen her har været fritaget for den sidste over hele Riget pålagte skat. Forøvrigt var betalingsfristen meget kort: 1565, 20. aug.: 8 dage efter brevets forkyndelse; 1569, 24. sept.: straks; 1572, 2. sept.: til Mikkelsdag; 1573, 31. aug.: med det første.
30. Bådsmandsskatten medtælles for hvert år 1635-1658 = 24 pålæg.
31. For udskrivningerne 1535-1539 fastsattes beløbet til enten 40 eller 80 lod sølv for 20

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

"mænd" eller "bønder". 40 lod sølv svarer til 20 jochimsdaler. For et læg på 10 bliver det til 10 daler = lægsydelsen for 10 fæstere ved en enkeltskatteudskrivning. Benævnelsen "rigsdaler" (in specie) anvendtes konsekvent i skattebrevene først fra 1627, 29. nov. (til 1. jan. 1628). Før den tid brugtes udtrykket "enkende daler"; dog ved udskrivn. 1610, 6. april: "enkende rigsdaler". Krigsskatten 1611-12 og 1613-14 skulle erlægges i "gode rigsdalere, halve rigsdalere og rigsorter og ingen anden mønt".

32. Der tages dog her forbehold mht. de meget forvirrede udskrivningsforhold under Syvårskrigen, hvor bønderne ofte kunne betale med mark klippinge, hvis kursværdi kan være vanskelig at fastslå.
33. I alt 5 gange: 1561, 6. juli, 1579, 16. juli, 1606, 1. april, 1637, 5. nov. og 1638, 24. april.
34. Som det vil være fremgået af det foregående anvendtes betegnelserne "halvskat" og "dobbeltskat" også på de tilfælde, hvor en person betalte halvdelen eller det dobbelte af det, han normalt ydede.
35. Skattebrevet af 1645, 18. sept., taler om tvende almindelige skatter og landhjælp, nemlig en dobbelt og en enfagt.
36. *Dog* ydedes ved udskrivn. 1628, 18. maj, kun rug og malt, én skæppe af hver for en jordegen, samt ved udskrivn. s.å. 21. nov., kun byg eller malt, 2 skpr af hver jordegen.
37. Iflg. CCD.I,497. - Kanc. Brevb. 1571-75, s.97 har som decemberydelse 1/2 td gryn.
38. 1577, 11. jan., 1577, 20. okt., 1579, 16. juli, 1582, 27. nov., 1586, 6. dec. og 1610, 23. okt.
39. Bortset fra ugeskatten 1657 af Skåne samt lokale kontributioner.
40. 1 fjerding oksekød vejer 3 lispund, jfr. udskrivn. 1582, 27. nov.: 10 fæstebønder 1/2 fj. oksekød, som vejer 1 1/2 lispund.
41. 1628, 13. jan, 1628, 8. sept., 1629, 28. marts, 1630, 10. marts, 1630, 21. nov. og 1632, 13. jan.
42. 8 udskrivninger: 1610, 23. okt., 1628, 13. jan., 1628, 8. sept., 1629, 28. marts, 1630, 21. nov., 1632, 13. jan., 1644, 5. dec. og 1653, 12. aug.
43. 1571, 12. febr., 1571, 30. dec., 1574, 24. jan, 1577, 20. okt., 1579, 16. juli, 1582, 27. nov., 1586, 6. dec. og 1610, 23. okt.
44. 1577, 11. jan., ydede 10 jordegne 3 lammekroppe; der ydedes ikke fårekroppe ved denne udskrivning.
45. Foruden ved ovennævnte 8 udskrivninger også ved udskrivn. 1577, 11. jan.
46. Kvæglignings-, rentepenge-, hoved-, bådsmands-, hartkorns- og tiendeskat.
47. For *kvægligningsskatterne* 1566-70 og 1657 gælder det, at der ganske vist er bevaret satser for de enkelte arter af husdyr, men bortset fra Korsør len 1566, ingen oplysninger om besætningernes størrelse. For *rentepengeskatterne* gælder, at de kun er ydet af et fåtal af bønderne. *Hovedskatterne* 1645 og 1660 ville formentlig kunne medregnes, i hvert fald i de dele af Riget, hvor de virkelig præsteredes. Men de betyder så lidt i det samlede tal (For en husstand på fx. fire personer: 2 mk). Og desuden ville man ikke, bortset fra de len, hvorfra er bevaret hovedskattemandtaller, kunne få nøjagtige tal for den enkelte husstands størrelse. Bådsmandsskatterne kan kun medregnes for kronens og gejstlighedens bønder; men også de betyder jo så lidt (12 skill. årlig for en helgård). *Hartkornskatten* 1652 og *tiendeskatterne* lader sig umuligt indregne.
48. Ved sammentællingen af skatterne er regnet efter udskrivningsdato og ikke efter termin.
49. a. (1581-1590) Udskrivn. 1585, 20. okt., er udeladt, da den kun omfattede kronens og gejstlighedens bønder og tjenere. - b. (1601-1610) Udskrivn. 1607, 22. febr., der også kun omfattede kronens og gejstlighedens bønder og tjenere, men kun på den sjæll. øgruppe, er også udeladt. - c) (1611-1620) Der er regnet med *fire* krigsskatter, 1611, 1612, 1613 og 1614, selvom der kun foreligger *to* skattebreve, fra 1611 og 1613. - d. (1621-1630) Udskrivn. 1621, 20. juli, (for to år) af "uvisse personer" har ikke kunnet medtages, da fæsterne ikke beskattedes. - e. (1621-1630) For udskrivn. 1629, 1. okt., og 1630, 10. sept., er regnet med satsen (40 dlr) for Riget ÷ Jylland. - f. (1641-1650) Ved udskrivn. 1646, 30. maj, er regnet med den højeste sats, gældende for øerne. - g. (1651-1656) Satsen for 1653-udskrivn. er taget efter

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

korrektionsmiss. af 19. sept. s.å., der halverede skattebrevets satser for selvejere og fæstere; skatten blev således en enkeltskat for disse kategorier.

50. I "Adelsvældens grundlag" (1964) s.129, har Sv. AA. Hansen udregnet, at bøndernes skat i perioden 1650-58 kan anslås til at være steget til det seksdobbelte af ydelserne i tiåret 1600-09; sættes sidstnævnte årti til index 100, bliver indextallene for de følgende årtier: 1610-19: 376, 1620-29: 257, 1630-39: 324, 1640-49: 548 og 1650-58: 629. Udregningen bygger på de almindelige landeskatter i penge.
51. *Dog* er medregnet udskrivn. 1571, 12. febr., over Riget med undtagelse af Skåne.
52. I kornskattebrevene i de nævnte år: "10 bønder, selvejere og *andre med helgårde*". Med 10 fæstere ækvivalerer 10 *"mænd"* 1571-1577 (frem til 1577, 11. jan.).
53. Ved udskrivn. 1627, 25. marts, er regnet med satsen for Jylland (den højeste); det gælder også for havre.
54. Nemlig 28 mod 9.
55. Det er meget lidt konverteringsmateriale, jeg har fundet fra årene 1571-1586. Nævnes bør miss. 1579, 13. nov., (Kanc. Brevb. 1576-1586 s.765) til en række jyske lensmænd om at forhandle med befolkningen om at give penge for madskatten (16. juli s.å.); i miss. er konverteringssatser for de enkelte species. Det samme gælder også miss. 1580, 15. marts, (Kanc. Brevb. 1580-83 s.44), hvorved bønderne i Koldinghus len fik lov til at betale penge for restancer af madskatten, formentlig ovennævnte fra 1579.
56. Er i hvert enkelt tilfælde anført i UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN.
57. Jens Engberg: Finanshistorie s. 322ff. -Det drejer sig om *brød:* 1 rdl pr. tønde, *gryn:* 2 1/2 rdl pr. tønde, *flæsk:* 10 rdl pr. skippund, *kød:* 5 rdl pr. skippund, *smør:* 14 rdl pr. tønde, *sennep:* 1 1/2 ort for en skæppe.
58. Se Jens Engberg: Finanshistorie s.122 og 159.
59. En rent *teoretisk* udregning af skattebyrden for den enkelte bonde, se Sv. Aa. Hansen: Adelsvældens grundlag (1964) s.129.
60. Sådanne personer er enten ikke talt med i summa latris, eller også er de - i de tilfælde, hvor sidesammentællingen er kategorativt ordnet, opført som forarmede og øde af hensyn til sidesummernes sammentælling til summa summarum.
61. Summa summarum kan også rumme oplysninger om, hvor mange personer af en bestemt kategori der er overgået til status som adelige ugedagsmænd, eller hvor mange der er fritagne som følge af militære forpligtelser. Disse kan selvsagt ikke medtages i en undersøgelse af den rene skatteuformåenhed.
62. Se foroven s. 489 (Mandtalsligger fra Koldinghus len 1651).
63. Se Ladewig Petersen: Fra domænestat til skattestat (Odense 1974) s.28f.
64. Udskrivninger *før* 1610 kan ikke medtages, da mandtalsmaterialet før dette år både er lidet omfattende og særdeles spredt; især mangler der mandtaller fra de jyske len.
65. Altså fx. Nordøstsjælland, Nordvestsjælland, Midtsjælland, Sydøstsjælland, Nord-, Vest-, Midt- og Østjylland.
66. Hvortil kommer, at Halland kun kan følges til 1643-udskrivningen.
67. Fra disse 20 len er bevaret det altovervejende antal af mandtaller vedr. de implicerede udskrivninger. Dog er der enkelte *mangler:* Christianstad len starter først i 1617, og 1620-mdt. er kun et brudstykke, der ikke rummer summa summarum, hvorfor de tre første udskrivninger ikke kan medtages for dette lens vedkommende. - I Koldinghus len fattes 1620-mdt; i stedet for er anvendt enkeltskatteudskrivningen 1618. - I Hagenskov len mangler mdt. til udskrivn. 1637, 14 dage før jul; i stedet for tages halvskatteudskrivningen 1638, Sct. Hans. - I Nyborg len savnes 1650-mdt.; i stedet anvendes det fra 1651. For udskrivningen 1628 jul/1629 påske gælder, at Jylland som følge af den fjendtlige besættelse var fritaget. Selv om hovedsynspunktet har været at få "rigsdækket" alle de valgte udskrivninger, har jeg ment det nødvendigt at medtage denne vigtige udskrivning for de områders vedkommende, hvor den virkelig gennemførtes. Det er jo netop i 1628, at den kraftige stigning i beskatningen sætter ind, hvorfor frafaldet af skatteuformående må formodes at stige ganske betydeligt.
68. Med områder, der støder op til Halland og Blekinge.
69. For naturalie- især kornskatternes vedkommende synes frafaldet som følge af skatteuformåenhed snarere at være større.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

70. En undersøgelse heraf har jeg dog ment at måtte forbigå i nærværende forbindelse.
71a. ÷ 1610, 1613 og 1620.
71b. ÷ 1610.
71c. ÷ 1628 jul/1629 påske.
72. I flæng kan nævnes, at ved udskrivn. 1629 til Martini var i Ringsted kl. len afkortet som følge af forarmelse m.m. 4.4 % fæstebønder, 19 % embeds- og gadehusmænd og 8 % indester. I Kalundborg len var ved 1631-udskrivn. (penge) 3 1/2 % af fæstebønderne forarmede og øde, for husmændene var procenten helt oppe på 38. I Antvorskov kl. len var ved 1634-udskrivn. (penge) 8 % landbobønder og 21 % hus- og gårdmænd til afkortning som følge af forarmelse; ved udskrivn. 1645, påske (penge), var de tilsvarende tal 41-42 % og 82 %. - I Hald len var ved udskrivn. 1626, 8. maj, 6 % fæstegårdmænd og 25-26 % indester til afkortning som skatteuformuende. De tilsvarende tal for Ålborghus len 1646 var for fæstegårde 28 % og for indester og bol godt 67 %. - I Lundenæs len var der ved udskrivn. til Martini 1626 8 1/2 % forarmede fæstebønder, 54 1/2 % forarmede gadehusmænd.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tysk resume

DAS DÄNISCHE STEUERWESEN
1530 - 1660

ERSTER TEIL

Die verschiedenen ausserordentlichen Besteuerungsarten.

Ausserordentliche Steuern, geleistet in Geld oder in Naturalien, waren entweder direkte Auflagen zu Reichs oder Lokalzwecken oder Geldablösung für militärische oder andere öffentlichrechtliche Verpflichtungen.

Eine Gattungsbeschreibung sämtlicher öffentlichrechtlicher Auflagen ergibt, dass es mindestens zehn verschiedene Arten gab (Nr. 9 war eine Sammelgruppe):

1. Die *allgemeine Land* - oder *Geldsteuer;* bei der Ausschreibung wurde die Landbevölkerung in Kategorien mit abgestuften Sätzen aufgeteilt.

2. *Naturaliensteuer* zur Lebensmittelversorgung der Kriegsflotte oder einquartierter Soldaten. Die meisten Ausschreibungen betrafen nur Teile des Reiches oder einzelne Kategorien. Die geleisteten Naturalien waren: a. vegetabilische (Hafer, Gerste, Roggen, Mehl, Brot, Graupen, Erbsen, Senf, Malz, Hopfen, Bier, Heu, Stroh, Häcksel und Streu), b. animalische (Ochsen, Fleisch, Schweine, Speck, Schafe, Lämmer, Gänse, Hühner, Eier, Fische, Butter und Käse) oder c. Verpackung (Säcke und Tonnen). Die geleisteten Mengen der einzelnen Arten von Naturalien waren recht wechselnd. Die Anzahl der Naturalienarten in der einzelnen Naturaliensteuer war wesentlich grösser in den ersten 50-60 Jahren der Periode (bis auf 12 Arten) als später (nur 4 Arten). Eine Art konnte in eine andere oder in Geld umgewandelt werden. Für die Einschätzung (Veranlagung) galt allgemein das Prinzip: "der Reiche helfe dem Armen". Mitunter wurden die Freibauern und die Zinsbauern zusammen eingeschätzt. Die Naturaliensteuern wurden nur von diesen beiden Kategorien geleistet, zuweilen von den königlichen "ugedagsmænd" ("Wochendienstleuten", im allgemeinen königliche Zinsbauern, die verpflichtet waren, einen oder ein paar Tage wöchentlich Fronarbeit zu leisten).

3. *"Viehkopfsteuer"* war eine Besteuerungsart, wobei jedes einzelne Stück Vieh besteuert wurde. Der Steuersatz richtete sich nach der Art des Viehs. Diese Steuer wurde nur sechsmal in den Jahren 1566-70 sowie im Jahre 1657 ausgeschrieben. Auskunft über den Viehbestand des einzelnen Bauern erfolgte durch

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Eigendeklaration. In Verbindung mit den Ausschreibungen dieser Steuern 1566-70 sind einige Misslichkeiten geschehen.

4. *"Zinssteuer"* ist Besteuerung von ausstehenden Zinsen tragenden Vermögen mit Sätzen von 1-3 %. Diese Steuerart wurde 1627-57 neunmal ausgeschrieben. Auskünfte über die Grösse der Vermögen erfolgten durch Eigendeklaration. Zinssteuer sollte nur von demjenigen Betrag bezahlt werden, mit welchem die ausstehenden Forderungen die ausstehenden verzinsten Schulden überstiegen. Diese Steuer ist in einigen Lehen von einer nicht unerheblichen Anzahl von Bauern geleistet worden. Die Zinsen tragenden Kapitalien betrugen meistens von 10 bis 200 dlr (Daler, Taler).

5. *Kopfsteuer* wurde 1645 und 1660 ausgeschrieben. Bei der Ausschreibung wurde die ganze Bevölkerung in 15 Steuerklassen gegliedert, von denen die Bauern mit ihren Frauen, Kindern über 15 Jahren und Dienstleuten die 15. Steuerklasse ausmachten.

6. *"Bootsmann-Steuer"* war eine Ablöseabgabe für die Pflicht, Bootsleute für die Kriegsflotte zu stellen. Sie wurde jedes Jahr am Johannistag, jedoch nur von den Bauern der Krone und der Geistlichkeit bezahlt. Der Betrag war 12 "skilling" (Schilling) für einen ganzen und 6 skill. für einen halben Hof.

7. *"Hartkornskat"*, eine Leistung, die nach dem "hartkorn" (Ausdrück der Bonität) eines Hofes festgesetzt wurde, wurde 1652 denjenigen auferlegt, die freien Grundbesitz besassen, also auch denjenigen Bauern, die (nur zeitweilig) freien Grundbesitz innehatten. Kontributionen zum Festungsbau nach 1647 wurden auch nach "hartkorn" ausgeschrieben.

8. *"Zehnten-Steuer"* wurde von denjenigen Personen (auch Bauern), welche die Zehnten der Krone und der Geistlichkeit gemietet hatten, bezahlt. Sie wurde 1627-57 viermal ausgeschrieben. Der Satz war bei den ersten zwei Ausschreibungen (1625, 1626) 2 dlr vom königlichen und 2 dlr vom kirchlichen Teil; 1647 wurden von jeder Zehnte 4 dlr geleistet, 1657 8 skill. von jeder Tonne.

9. *Andere im ganzen Reich ausgeschriebene Steuern und Abgaben.* Dies ist eine Sammelgruppe, worin die Kupfersteuer 1646, die Reichsort- oder Monatsteuer 1657-58 und die Reiterordungen nach 1646 aufgenommen sind.

10. *Kontributionen* sind - ungeachtet dessen, dass die Bezeichnung von den im ganzen Reich ausgeschriebenen Steuern gebraucht wird - in diesem Zusammenhang öffentlichrechtliche Auflagen auf die Bevölkerung in einem bestimmten Teil des Reiches zu Zwecken, die speziell diesen Reichsteil betreffen. Diese Zwecke konnten Festungsbau, Lieferung von Lebensmitteln und Futter an Festungen und Städte, Besoldung geworbener Soldaten oder Ablösung für die Wachen oder Einquartierungsverpflichtung oder rein zivile Zwecke wie Instandhaltung von Wegen und Brücken sein. Die Leistung war teils Geld, teils Naturalien. Wurde Geld geleistet, war 1 dlr jährlich für einen ganzen Hof eine Art Norm. Im allgemeinen wurden die Kontributionen mit einem festen Betrag auf den Kopf oder auf jeden ganzen oder halben Hof gelegt. "Læglægning" (Zusammensetzung in Steuergruppen von 10 Personen, siehe unten) kam - besonders bei Belieferungskontributionen - vor.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ZWEITER TEIL

Steuerpflicht

1. Steuerkategorien und *Steuerklassen.*

Auflegungen allgemeiner Landessteuern (besonders in Geld) geschahen in der Periode 1530-1660 durch eine Gliederung der steuerpflichtigen Landbevölkerung in verschiedene Kategorien. Diejenigen Kategorien, die denselben Steuersatz bezahlten, können in einer Steuerklasse zusammengefasst werden. Die Anzahl der bei einer Ausschreibung benutzten Kategorien erläutert, wie weit sich die Steuerpflicht erstreckte. Die Anzahl der Klassen und die Satzrelation zwischen diesen enthüllt, wie die Steuerpflicht zwischen den Kategorien abgestuft worden ist. Der Anfang dieser Gliederung der Steuerpflichtigen ist zweifellos auf dem Kopenhagener Herrentag im Juli 1530 geschehen, aber erst von Anfang 1535 an konsequent in Anwendung genommen. Das allgemeine Prinzip der Satzfestsetzung war "die sukzessive Halbierung". Die eigentlichen Bauern ("die Männer") wurden in "læg" (Steuergruppen) von je 20 Personen eingeteilt.

Die steuerpflichtigen Kategorien können aus den Steuergesetzen ersehen werden. Um 1550 wurde ein festes Kategorienmuster mit einem Grundstamm von Kategorien entwickelt, die in allen Ausschreibungen, der einen nach der andern, bis zum Jahre 1656 auftraten: Freibauern, Zinsbauern, Landhandwerker, Dienstleute und königliche "ugedagsmænd". Dieses Stammkategorienmuster konnte dann mit einer oder mehreren Kategorien erweitert werden, wobei neue Kategorienmuster geschaffen wurden. Wurde ein solches Muster mit einer gewissen Regelmässigkeit angewandt, spricht man von einem "Kategorisierungsmodell". Von solchen Modellen gibt es - ausser dem Stammkategorienmuster - drei in der Zeit 1550-1656. Das Stammkategorienmuster ist nur 1603-30 gebraucht, und noch dazu nicht in allen Ausschreibungen. Modell I (= das Stammkategorienmuster samt "indester", Insten, "husmænd", siehe unten, und "pebersvende", Junggesellen) wurde in der Periode 1559-1602 und einigemal später (1631-34), Modell II (Stammkategorienmuster und Junggesellen) 1635-52 und Modell III (= Modell II nebst "gadehusmænd", siehe unten) in den Jahren 1653-56 angewandt. 1611-14 wurde ein "Kriegssteuermodell" verwendet. Einigemal, besonders in den 20er Jahren des 17. Jahrhunderts, wurden abweichende Kategorienmuster, die nicht Modelle genannt werden können, in Anwendung genommen. Zwei Kategorien wurden unterteilt: die Landhandwerker in diejenigen mit und diejenigen ohne Ackerbau, die Dienstknechte in diejenigen mit vollem und die mit nicht vollem Lohn.

Das Kategorienmuster der "skattemandtaller" (Steuerkataster) ist umfassender und differenzierter als das der Steuergesetze. Während die Steuergesetze mit "simplexen" Kategorien arbeiten, treten in den Katastern in grossem Umfang "komplexe" oder unterteilte Kategorien auf. Diesem Kategorienmuster scheint eine örtliche Auslegung der Bestimmungen in den Steuergesetzen zugrunde zu

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

liegen. Die Unterteilung der Katasterkategorien erscheint auf drei Gebieten: 1. Aufteilung auf ganze und halbe Einheiten (ganze und halbe Höfe, volle und halbe Steuer), 2. Differenzierung nach Ackerbau - nicht Ackerbau und 3. Differenzierung der Kategorien nach Frei- oder Zinsbauernstand samt "ugedags" -Stand (z.B. Freibauer–Insten, Zinsbauer-Insten). Diese Form von "Subkategorisierung" scheint auf den Seeländischen Inseln ganz und auf Fünen im grossen und ganzen zu fehlen. Vor allem kam sie in Jütland vor (die grössere Zahl von Freibauern). Die "Subkategorisierung" der Frei- und Zinsbauern konnte mit "ugedags" ("Wochendienst") kombiniert werden. Ein subkategorisierter Steuerpflichtiger leistete die Hälfte des Satzes des "Hauptmannes"; wurde er "ugedags" ("im Wochendienst") gemacht, wurde der Satz nochmals halbiert ("die sukzessive Halbierung").

Die einzelnen Kategorien waren:

a. Freibauern. Im Falle, dass Freibauernhöfe an andere vermietet waren, war die Praxis unklar. Mitunter hat der Freibauer Freibauernsats bezahlt, zuweilen mit teilweisem Regress gegen seinen Zinsbauern, mitunter hat der Zinsbauer im Hofe Zinsbauernsatz geleistet. In einem einzelnen Fall (Langeland) ist sowohl Freibauern- als Zinsbauernsats geleistet. - b. Zinsbauern wurden - wie die Freibauern - in "læg" eingeteilt, im allgemeinen jede Kategorie für sich, zuweilen auch die zwei Kategorien zusammen. - c. "Gårdsæder", "bolsmænd" und schonische "fæster". Diese drei Bezeichnungen von Insassen kleinerer Höfe schliessen in allem Wesentlichen denselben Inhalt in sich und sind geographisch abgegrenzt ("gårdsæder" auf Seeland, "bolsmænd" in Jütland). Sie leisteten den halben Zinsbauernsatz. Der zugehörige Grund und Boden der "gårdsæder" (eigentlich: eine Person, die auf dem Grund eines Hofes "sitzt") ist von recht verschiedener Grösse gewesen; einige von ihnen hatten keinen Ackerbau, andere waren "ugedagsmænd". Die jütländischen "bolsmænd" (Hufner) sassen auf halben Höfen oder kleineren. Sie konnten aber auch Insten sein. - d. Königliche "ugedagsmænd" zahlten gegenüber den Zinsbauern die Hälfte. Mitunter sind Bauern aus verschiedenen Gründen zeitweilig "ugedags", Wochendienstler geworden mit halber Steuer zur Folge. Die Anzahl der königlichen "ugedagsmænd" war recht gering. Ihre Arbeitspflicht ist sicher nicht so belastend gewesen wie die der adligen ugedagsmænd". - e. Landhandwerker und Müller. Die Müller wurden seit Anfang der Periode, die Landhandwerker seit 1553 besteuert. Die Aufteilung der letzten Kategorie 1571-1652 in solche mit und solche ohne Ackerbau deutet darauf hin, dass die Kategorie eine "Affinenzgruppe" gewesen ist (Affinenz zur Zinsbauernkategorie oder zu den Kategorien "husmænd" und "gadehusmænd"). Ihr Steuersatz war mit wenigen Ausnahmen identisch mit dem Zinsbauernsatz. 1571-76 leisteten diejenigen mit Ackerbau jedoch wie die Freibauern; 1611-14 leisteten sie 4/5-, 1639-48 den halben und 1654-56 2/3 des Zinsbauernsatzes. - f. Dienstknechte. Anfangs besteuerte man nur diejenigen Dienstknechte, die Saat hatten, 1578-79 wurde der Geldlohn zur Grundlage der Besteuerung gemacht ("voller Lohn", "nicht voller Lohn"). Diejenigen Bauernsöhne, die bei den Eltern arbei-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

teten, waren bis 1649 steuerfrei. "Dienstlose" Leute mussten von 1654 die doppelte Steuer bezahlen. Doppelsteuer ist auch (von den sogenannten "ungewissen Personen") in den Jahren 1621 und 1622 bezahlt worden. Dienstknechte bei Bauern, die Halbsteuer leisteten, haben zuweilen im Vergleich mit anderen Dienstknechten halb bezahlt. Oft haben Dienstknechte sich der Besteuerung entzogen (z.B. durch Entweichung) oder sind vom Dienstherrn freigehalten worden. Der Steuersatz der Dienstknechte (in einer Eizelsteuer) scheint 1/24 ihres Lohnes (alle Lohnteile mitbegriffen) ausgemacht zu haben. Eine für das Jahr 1626 durchgefürte Untersuchung ergibt, dass die Mehrheit der Dienstleute Saat gehabt haben. Der Dienstherr konnte zur Verantwortung gezogen werden, wenn seine Dienstleute ihre Steuer nicht bezahlten. Vom Jahre 1653 an sollte der Kataster über die Dienstleute vom Pfarrer ausgefertigt werden. Die Zahl der Dienstleute schwankt kräftig in den Katastern. Die Ursache war teils, dass sie als Soldaten (nach 1621) ausgehoben waren, teils dass sie die "mobilste" aller Kategorien ausmachten, teils dass die Bauern oft nicht das Geld gehabt haben, ihre Dienstleute zu entlohnen. - g. Junggesellen, eine selten vorkommende Kategorie, wurden in der ganzen Periode besteuert, im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts jedoch nur vereinzelt, im allgemeinen mit Zinsbauernsats. - h. Die übrigen Kategorien waren: "gårdmænd", "husmænd", "indester" und "gadehusmænd". Sie wurden sozusagen von Anfang an besteuert. Es ist sehr schwierig in unserm Material, diese Kategorien auseinanderzuhalten. Im grossen und ganzen kann die Benennung jeder einzelner dieser Kategorien sinnverwandt mit der Benennung jeder der anderen gebraucht werden. Nur die wenigsten haben Ackerbau gehabt; die meisten sind mit Handwerk, Fischerei, Lohnarbeit, ja Bettelei ausgekommen. Sie machen hinsichtlich Reichtums und Armut eine recht heterogene Gruppe aus. Im allgemeinen bezahlten sie den halben Zinsbauernsatz, einzelne Ausnahmen (bis auf 1/6 des Zinsbauernsatzes) kamen aber vor. Sie sind oft besteuert worden, obwohl sie in den Steuergesetzen nicht erfasst werden. Besonders grosse Kürzung dieser Kategorien infolge Verarmung indiziert, dass ihr Satz generell zu hoch war. - "Gårdmænd" finden sich am meisten auf Seeland und in Schonen. Vermutlich sind sie Personen, die auf dem Hofe gewohnt haben, ohne Teil daran gehabt zu haben. - "Husmænd" haben entweder in besonderen (selbständigen) Wohnungen auf dem Grunde des Hofes oder einfach im Gebäude des Hofes gewohnt. Wie "gårdmænd" scheinen sie keinen Anteil am Hofe gehabt zu haben. - "Indester" (Insten). Augenscheinlich gibt es einen recht grossen sozialen Unterschied zwischen den seeländischen und den jütländischen Insten. Auf Seeland lassen sie sich schwierig von den "husmænd" trennen, in Jütland sind sie Mitbesitzer von Höfen oder Inhaber/Benutzer halber Höfe. - "Gadehusmænd" haben entweder ihre Wohnung auf der *"bygade"* (Grund des Dorfes, nicht des einzelnen Bauern) oder auf dem Grunde der Bauernhöfe gehabt. Einzelne der letzten Gruppe haben Ackerbau gehabt. Sie machen diejenige Kategorie aus, deren Steuersatz am meisten schwankte.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Steuerklassen. - Die Kategorien sind bei den Ausschreibungen 1530-1660 in 2 bis 7 Leistungsklassen (Zwei-, Drei-, Vier-, Fünf-, Sechs- und Siebenklassensystem) eingeteilt worden. Von einer "Klassennorm" wird gesprochen, wenn die Relation zwischen den Sätzen mit einer ausgesprochenen Regelmässigkeit auftritt: die Dreiklassennorm 1548-78 und die Vierklassennorm 1579-1653. Die Relation ergibt sich durch eine einfache sukzessive Halbierung der Leistung ("Normalrelation"). Dieselben Kategorien befinden sich in denselben Klassen bei jeder Ausschreibung ("Normalklassifizierung"). Ausnahmen, was die Satzrelation betrifft, werden "Relationsvarianten", was die Klassifizierung betrifft, "Klassifizierungsvarianten" genannt.

Die Begründung der Klassifizierung muss eine Schätzung der Steuerfähigkeit der einzelnen Kategorie im Verhältnis zu anderen Kategorien sein. Darum ist es sicher interessant über folgende Verhältnisse Auskunft zu bekommen: 1. Zu welcher Klasse eine Kategorie allgemein gerechnet wird? 2. Die Leistungsrelation in einem gegebenen Klassensystem samt Änderungen darin. 3. Klassenwechsel innerhalb eines und desselben Klassensystems und 4. Die Zerspaltung von Kategorien, wenn man von einem System mit wenigen zu einem System mit mehreren Klassen übergeht.

Vieles deutet darauf, dass der Zinsbauer der Ausgangspunkt für die Differenzierung der Steuerpflichtigen in Klassen mit Bezug auf die Grösse des Steuerbetrags gewesen ist. Er ist als eine Art Norm gebraucht worden: diejenige Person, die bei einer Einzelsteuer-Ausschreibung 1 dlr bezahlte. Über dem Zinsbauern tritt dann der Freibauer auf, der (seit 1548) "Doppelsteuer" bezahlt, und unter diesem sind diejenigen Kategorien angebracht worden, deren wesentliches Einkommen von irgendeiner Art von Dienstleitung herrüht oder die zur unbezahlten Dienstleistung verpflichtet gewesen sind. - Die Relationen zwischen den Klassen können durch Indexzahlen ausgedrückt werden. Mit Ausgangspunkt in der Zahl 100 für den Zinsbauern werden sie in der Dreiklassennorm: 200-100-50, in der Vierklassennorm (seit 1579): 200-100-50-25. Ausnahmen von dieser Satzrelation sind selten. Auch Klassenwechsel oder Umklassifizierung ist selten. Die Drei- und Vierklassennormen sind durch eine Zerspaltung von Kategorien, die vorher in derselben Klasse gesteuert haben, entstanden (z.B. werden "Männer" 1548 zu Freibauern und Zinsbauern). Die Zerspaltungsformen, bei welchen die sogenannten "multiklassikalen Systeme" gebildet werden, tauchen erst nach 1600 auf. Sie können eher als Abweichungen der Vierklassennorm betrachtet werden und lassen sich nur in Ausschreibungen mit höheren Sätzen als dem der Einzelsteuer finden. - S. 94-99 werden die einzelnen Klassensysteme behandelt mit Aufteilung der Kategorien auf Klassen. - Die in den Steuerkatastern vorgefundene Klassifizierung ist dadurch beeinflusst, dass die Katasterkategorien oft "komplex" sind. Sie kommt jedoch recht regelmässig vor, indem das Prinzip der sukzessiven Halbierung angewandt ist. Es gibt nur wenige Ausnahmen von dieser Regel.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

2. Steuereinschätzung.

Im Zeitraum 1530-1660 sind hinsichtlich der Einschätzung (Veranlagung) der Steuerpflichtigen drei verschiedene Möglichkeiten benutzt worden: 1. Der Steuerbetrag ist derselbe für jeden Steuerpflichtigen (Kopfeinschätzung). 2. Die Steuereinschätzung gründet sich auf einer genau präzisierten wirtschaftlichen Grundlage (z.B. Viehbestände, Geldvermögen) ocer 3. Die Steuer ist auf "læg", Gruppen von 10 Personen gelegt mit nachgefolgter Subrepartition auf die einzelnen Individuen der Gruppe infolge des Prinzips "der Reiche helfe dem Armen" ("Korpuseinschätzung" genannt). Nur diese letzte Einschätzungsart soll im folgenden näher erläutert werden.

Der Zweck der Korpuseinschätzung ist, die Steuerpflicht nach der Leistungsfähigkeit der einzelnen Person auszugleichen. Dies geschah also dadurch, dass man einen festen Betrag von einem "Korpus" von 10 Personen mit verschiedener Leistungsfähigkeit (Reichen und Armen) forderte. Steuermässige Gerechtigkeit kann mit dieser Einschätzungsart nur innerhalb von 10-Mann-Gruppen erreicht werden. Korpuseinschätzung ist seit 1458 bekannt gewesen. Der Ausdrück: "der Reiche helfe dem Armen" taucht 1507 auf. Die Grösse des Korpus war 1530-1660 10 Mann, anfangs jedoch 20. Nur Freibauern und Zinsbauern wurden in Korpora zusammengefasst.

Auskünfte über die praktische Durchführung der Korpuseinschätzung können aus sowohl normativem Material als auch aus Ausschreibungsmaterial entnommen werden. Dieses Quellenmaterial ist jedoch nicht so beschaffen, dass alle Fragen auf befriedigende Weise beantwortet werden können. Steuergesetze und damit zugleich ausgesandte Begleitschreiben geben die normativen Bestimmungen hierüber. Diese sind aber oft so allgemein gehalten, dass sie für diejenigen, welche die Korpuseinschätzung vornahmen, nur von geringem Nutzen gewesen sein können. Diese Personen haben zweifellos die Bestimmungen der Steuergesetze hinsichtlich Korpuseinschätzung so gedeutet, dass die Einzelperson in einer 10-Mann-Gruppe ein Zenntel des Gruppenbetrags bezahlen solle. Konnte sie dies nicht, waren die anderen im Korpus verpflichtet, ihr zu helfen, damit sie ihr Zehntel bezahlen konnte. Die Differenzierung innerhalb des Korpus geschah also auf Grundlage der Durchschnitts-, nicht der Gesamtleistung, welches ein Vorteil für den Reichen war. Vom Kaiserkriege (1625-29) an, in welchem die Steuerlast kräftig stieg, hat die Staatsgewalt versucht, präzisere Richtlinien bezüglich Korpuseinschätzung zustandezubringen, wobei eine kräftigere Differenzierung zwischen Reichen und Armen stattfinden konnte, eventuell mit der Möglichkeit, dem Armen Steuerfreiheit zu gewähren. Zugleich wurde die Bedeutung der Aufsichtspflicht der Lehensleute hervorgehoben, und der Adel bekam das Recht, eigene Zinsbauern einzuschätzen. Alle diese Bestrebungen, eine gerechtere Steuereinschätzung zu erlangen, hatten jedoch keinen Erfolg. Vielmehr stieg die Zahl der von der Steuer Befreiten, ohne dass der Reiche aus diesem Grunde für den Armen bezahlte. Bargeld und "tingsvidner" (Dingszeugnisse) machten jetzt die Korpusleistung aus. Die Aufsichtspflicht der Lehensleute ist in Anbetracht

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der Misslichkeiten, die ihre Vögte und Lehensschreiber verübten, notwendig gewesen.

Eine Untersuchung über die praktische Durchführung der Korpuseinschätzung muss auf dem Ausschreibungsmaterial fussen. Leider sind die Mehrzahl der "mandtaller" (Personen-Kataster) nicht in Korpora gegliedert. Selbst wo dies der Fall ist, ist es oft wahrscheinlich, dass die Korpora reine "Registerkorpora" (d.h. nur in den Katastern verwendet) sind. Ferner sind bei den einzelnen Personen keine individuellen Beträge angeführt, und wo dies der Fall ist, sind sie nur Durchschnittsbeträge. Anscheinend ist in den meisten Fällen zwischen Reichen und Armen nicht differenziert worden. Doch verraten viele gesammelte "Einzelnotizen", dass manchmal eine Differenzierung stattgefunden hat, ohne dass diese besonders kräftig ist. Diese Einzelnotizen sind: a. Markierung von Korpusgefügen in den Steuerkatastern: die Personen sind in 10-Mann-Blöcken aufgeführt, vielleicht mit Korpusleistung (mitunter individuellen Durchschnittsbeträgen) versehen; die Blöcke können numeriert und addiert sein. Differenzierte, individuelle Beträge sind nur in zwei Katastern betreffs allgemeiner Landessteuer (Landskrone 1628/29) gefunden worden. Hier ist deutlich, dass man mit Ausgangspunkt im Durchschnittsbetrag differenziert hat. Differenzierte Leistungen lassen sich auch in einigen Katastern über Kontributionen finden. Im allgemeinen handelt es sich um eine geringe Differenzierung. Die Steuerziffern der einzelnen Personen sind mit der Grösse ihrer dem Dienstherrn geleisteten Landsteuer verglichen worden. Hieraus ergibt sich, dass zwischen diesen beiden Abgabenformen kein Zusammenhang besteht. Als Schätzungsgrundlage ist also nicht die Landsteuer einer Person angewandt worden. Andere Einzelnotizen sind: b. Äusserungen, dass Korpuseinschätzung stattgefunden habe oder stattfinden solle, c. Auskünfte, dass Personen anderen Personen geholfen hätten oder helfen sollten, d. dass es keine Reichen gegeben habe, die für die Armen in einem Korpus hätten zahlen können. Die Punkte b., c. und d. beziehen sich deutlich auf Abschnitte im normativen Material. e. Erwähnung von "lægsmænd", "lægs- und skattesedler" (siehe unten). "Lægsmænd" werden zum ersten Mal 1511 erwähnt. Sie sind Personen, welche die Bauern in Korpora zusammenlegen. In den Steuergesetzen werden "Lægsmænd" nur zweimal (1568, 1569), und zwar in derselben Funktion erwähnt. In diesem Fall gab es in jedem Korpus (20 Mann) vier "lægsmænd". Im 17. Jahrhundert gab es in einem 10-Mann-Korpus zwei. "Lægsmænd" treten aber auch oft in Verbindung mit Kirchspielen oder Dörfern auf. Im Anfang sind die "lægsmænd" vermutlich gewählt worden; nach 1600 erhielten alle Bauern der Reihe nach den Auftrag. Die Amtsperiode war ein Jahr. Im 17. Jahrhundert waren die primären Aufgaben der "lægsmænd" Einforderung und Pfändung von nicht-bezahlten Steuern nebst Herbeischaffen von Dingszeugnissen für Verarmte. Ferner sind sie als "örtliche Kontrolleure" der Lehensverwaltung aufgetreten. Ob sie im 17. Jahrhundert dabei mitgewirkt haben, die Steuer der einzelnen Bauern festzusetzen, lässt sich nicht mit Sicherheit feststellen, da die Einforderung der Steuer, jedenfalls von den 1620er

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Jahren, auf "lægssedler", Steuerzettel, in der Lehenschreibstube ausgeschrieben, beruhte.

Durch das sogenannte Fiskalgesetz I (1628) bekam der Adel das Recht, eigene Bauern zur Steuer einzuschätzen, welche die Lehensverwaltung dann einforderte. Durch Fiskal II (1635) wurde den Edelpersonen erlaubt, selbst die veranlagten Beträge einzufordern. Die Bestimmung wurde zum ersten Mal bei der Ausschreibung 1629, 1. Okt., gebraucht. Ein guter Teil adliger Einschätzungszettel - besonders aus Jütland 1629 und 1630 - sind bewahrt. Die Zeugnisse von Adelseinschätzung nehmen aber in den 1630er Jahren kräftig ab und scheinen um 1640 verschwunden. Aus anderen Teilen des Reiches kommen diese Zeugnisse nur vereinzelt vor, und Adelseinschätzung scheint keine allgemeine Erscheinung gewesen zu sein. Die Einschätzung wurde von den Vögten oder Schreibern der Edelleute unternommen, zuweilen unterstützt von örtlichen "lægsmænd". Eigentliche Korpuseinschätzung scheint nur ausnahmsweise stattgefunden zu haben. Man hat individuelle Schätzung auf Grundlage des Durchschnittsbetrages angewandt, also eine geringe Differenzierung.

Die Schlussfolgerung dieser Untersuchung über die praktische Durchführung der Korpuseinschätzung: die geringe Differenzierung und die Tatsache, dass die "Einschätzung" nicht auf wirtschaftlicher Grundlage beruhte, ist nicht neu. P. V. Jacobsen ist in seinem Buch (1833) über das Steuerwesen zur Zeit der Könige Christian III. und Frederik II. zu demselben Ergebnis gekommen. Er drückt seine Auffassung klar aus: die Steuer sei auf keinen Fall auf den Landbesitz oder den Ackerbau gelegt worden; eher sei es das "wirkliche Vermögen" der Bauern, d.h. was der einzelne Bauer an Steuer aufzubringen vermöge. Bei der Feststellung des "Vermögens" des Bauern ist der Durchschnittsbetrag zugrundegelegt worden. Deshalb wirkte die Korpusbesteuerung 1458-1660 in der Tat als eine Kopfbesteuerung. Dies wurde ein Übelstand für die Armen im Korpus, die zu hoch besteuert wurden. Als seit der Mitte der 1620er Jahre die Steuerlast stieg, musste man den Armen die Möglichkeit geben, aus den Korpora auszuscheiden. Als der Anteil der Armen am Korpusbetrag von den Reichen nicht übernommen wurde, rief dies 1628-29 die ersten Direktiven für die Korpuseinschätzung hervor. Gleichzeitig stellte die Rentenkammer fest, dass Kürzungen für wüste Höfe und verarmte Personen nicht gutgeheissen werden könnten, da der Reiche ja dem Armen helfen solle. All dieses half aber nichts.

In der Tat markieren die Jahre 1628-29 den Zusammenbruch des Korpussystemes. Diese Jahre sind aber auch in einer anderen Beziehung entscheidend, da eine ganz neue Auffassung von der Grundlage der Besteuerung des einzelnen Bauern sich einbürgert. Die Bauern führen selbst diese Auffassung herbei. Aus einer Besteuerung des "Vermögens" einer Person ändern die Bauern es nach und nach in die Richtung, dass die Grundlage der Besteuerung Eigentum und Ackerbau sein soll. Diese Auffassung kommt in Dingszeugnissen wegen Steuerverschonung hervor, in welchen die Bauern jetzt (ab 1628) anfangen, die landwirtschaftliche Grundlage: "gårdens lejlighed" ("die Beschaffenheit des Hofes") als

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Quelle der Besteuerung anzuführen. Dies konnte auf verschiedene Weise ausgedrückt werden: "Ringe brug og avling" ("Geringer Ackerbau"), "Ringe i ager og eng" ("Gering, was Acker und Wiesen betrifft") und andere Ausdrücke der Bonität. Der Hof konnte auch mit einem anderen Hof derselbe Grösse, der aber halbe Steuer bezahlte, verglichen werden, oder der Hof wurde als ein halber Hof angegeben, dessen Inhaber aber volle Steuer leistete. Äusserungen über die Beschaffenheit des Hofes konnten auch in Ziffern (Zuhöriger Grund und Boden, Aussaat und Landsteuer) angegeben sein. Im Laufe der 1630er und 40er Jahre wurden diese Angaben recht oft durch Lokalbesichtigung bestätigt.

3. Besonderheiten betreffs der Steuerpflicht.

In diesem Abschnitt werden folgende zur Steuerpflicht gehörende Themen behandelt: I. Die Zahlung oder Lieferung der Steuer (Wann - wie - wo), II. Rückstände - Gerichtliche Verfolgung für nicht bezahlte Steuer und III. Unregelmässigkeiten in Verbindung mit den Steuerausschreibungen.

I,1. Die Steuertermine waren allgemein Tage der Heiligen oder kirchliche Feiertage, aber auch Daten sind angewandt. Im Anfang der Periode und während des Siebenjährigen Krieges konnte die Frist 8 oder 14 Tage nach dem Datum oder der Verkündung des Steuergesetzes sein, mitunter "sofort". Diejenigen Tage der Heiligen, die am meisten angewandt sind, waren Johannis-, Michaelis- und Martinstag, jedoch regelmässiger im 17. als im 16. Jahrhundert angewandt. Die Mehrheit der Tage der Heiligen ist nur einmal oder wenige Male verwendet. Von den kirchlichen Feiertagen sind insbesondere Weihnachten, Fastnacht und Ostern in Anwendung genommen. Die Termine der Naturaliensteuern waren bis 1570 auf das ganze Jahr verteilt. Von 1570 bis Mitte der 1640er Jahre lagen sie besonders in den Monaten Februar-März-April, seit 1646 im Oktober-November. Das Terminsmuster vor 1600 weist viele Termine (44, davon 28 nur einmal gebraucht) aus. Die am meisten angewandten sind Weihnachten, Mittfasten, Michaelistag, Martinstag, Ostern, Fastnacht, Pfingsten, Johannistag und Lichtmesse. Nach 1600 sind weniger Termine in Anwendung genommen. Martinstag wird jetzt ganz dominierend, besonders in den Jahren, in denen nur eine Geldsteuer jährlich, zu einem Termin zu zahlen, ausgeschrieben wird. Michaelistag wird erst richtig nach 1638, Weihnachten vor 1630, Fastnacht in der Periode 1638-43 angewandt. Für eine einzelne Steuer konnten (nur im 16. Jahrhundert) zwei (oder drei) geographisch bestimmte Termine festgesetzt sein. Der frühere Termin galt in diesen Fällen im allgemeinen für Seeland, der spätere für Jütland. Ratenweise Bezahlung ist in 15 Fällen (alle im 17. Jahrhundert) geschehen. Die Steuer konnte dann in zwei oder vier Terminen, monatlich, ja wöchentlich entrichtet werden. Es handelt sich auf alle Fälle um Ausschreibungen mit höheren Sätzen als dem der Einzelsteuer (20 dlr für 10 Freibauern). - Die tatsächliche Zahlungsfrist der Bauern war kürzer als diejenige, die aus den Steuergesetzen abgelesen werden konnte (Datum der Ausfertigung - Termin), da die Bauern eine geraume Zeit (vermutlich einen Monat) vor dem Termin des

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Steuergesetzes zahlen mussten. Hierzu kommt noch, dass oft ein Monat oder mehr zwischen dem Datum des Steuergesetzes und dessen Verkündung auf dem Hardesding verging. Eine "nominelle" Steuerfrist von 5-6 Monaten konnte auf diese Weise für die Bauern halbiert werden.

2. Münzmässige Bestimmungen. - Die Staatsgewalt wünschte prinzipiell die Steuern in "daler" bezahlt, gestattete aber Entrichtung in "mønt" ("Münze"), d.h. "mark" und "skilling", für welche in den Steuergesetzen im allgemeinen ein Kurs festgesetzt war. Die Zahl der "mark" auf einen "daler" waren im Anfang 3, von 1580 4 und von 1619 6. Die Zahl der "skilling" auf einen "daler" vergrösserte sich in den Jahren 1602-19 (1625) allmählich von 64 bis 96. Von 1626 an wurde zu dem in "daler" angegebenen Betrag: "eller deres værd" ("oder ihren Wert") hinzugefügt, oder es wurde von "god gangbar mønt" ("guter gangbarer Münze") gesprochen. Untersuchungen scheinen zu zeigen, dass die Bauern in recht grossem Umfang mit "daler" bezahlt haben.

3. Zahlung oder Lieferung der Steuer. - Die Geldsteuern wurden allgemein an Ort und Stelle von örtlichen Erhebungsleuten (sogenannten "lægsmænd") erhoben, die das Geld und die Dingszeugnisse an die Schreibstube des Lehens weitergaben. Der Adel hatte von 1635 das Recht, bei seinen Bauern selbst die Steuer zu erheben. Die Bauern waren verpflichtet, die Naturaliensteuern nach den von dem Lehensmann bestimmten Lieferungsorten zu führen und die Ausgaben in Verbindung hiermit zu bestreiten.

4. Umwandlung jeder Art. - Eine Naturaliensteuer konnte mitunter in Geld ungewandelt werden, eine Geldsteuer in Naturalien. Naturalien konnten aber auch in andere Naturalien umgewandelt werden, so wie Geld durch Edelmetall - und umgekehrt - ersetzt werden konnte. Öffentlichrechtliche Arbeits- und militärische Verpflichtungen konnten auch mit Geld bezahlt werden. Eine im voraus erteilte Genehmigung zur Umwandlung ist erst seit 1628 bekannt ("normative Umwandlung"). Der Preis (in Geld) der Naturalienabgabe ist im Steuergesetzt angeführt, oder Genehmigung gegeben, eine Naturalienart in eine andere umzuwandeln. Vor 1628 sind die vorgefundenen Beispiele von Umwandlung nur geographisch-partielle Einzelfälle, in welchen man offenbar gemeint hat, dass Umwandlung - besonders von Naturalien in Geld - aus verschiedenen Gründen das zweckmässigste sei. Dass die Bauern das Umwandlungsangebot benutzt haben, geht deutlich aus den Katastern über die Getreidesteuern hervor. Die Umwandlung war für das ganze Lehen "kollektiv", was die interessante Problematik aufwirft: Wer hat die Entscheidung getroffen, ob eine Umwandlung stattfinden sollte, die Lehensverwaltung oder die Bauern? Das Ausschreibungsmaterial zeigt, dass es mehrmals notwendig gewesen ist, mit den Bauern über eine Umwandlungsordnung zu verhandeln; desgleichen, dass die Entscheidung in den Händen der Bauern gelegen hat. Die Bauern konnten aber auch die Umwandlung beantragen, ein Antrag, dem die Staatsgewalt nachkommen oder den sie ablehnen konnte. Höchstwahrscheinlich ist die Umwandlung von Naturalien in Geld ein Vorteil für die Bauern gewesen, jedenfalls im 17. Jahrhundert; denn der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Marktpreis der geforderten Naturalien ist grösser als der Umwandlungssatz gewesen.

5. Qualitätsforderungen in Verbindung mit Naturaliensteuern, Gewichtsbestimmungen. - Da die gelieferten Waren oft leichtverderblich waren, war es notwendig, gewisse Forderungen hinsichtlich ihrer Qualität und der Verpackung festzusetzen. Die Gewichtsbestimmungen waren notwendig, weil die Bauern nur selten "autorisierte" Waagen, Tonnen oder Scheffel besassen. Wurde Vieh in geschlachtetem Zustande geliefert, ist es auch notwendig gewesen, das Gewicht der Viehstücke anzugeben, wenn man sichern wollte, dass die Schiffsleuten genug Fleisch und Speck im Vorrat haben.

6. Aufschub bei der Steuerzahlung kam vor, war aber keine allgemeine angewandte Praxis, oft nur einem Teil des Reiches wegen örtlicher Verhältnisse erteilt.

II. Säumigen Steuerzahlern konnte in drei Weisen begegnet werden: Der Steuerbetrag konnte bei den Bauern "stehen bleiben", bis sie imstande waren, ihn zu zahlen, oder Bauern, die mehr auf die Dauer als steuerungeeignet beurteilt wurden, konnten die Genehmigung erhalten, Dingszeugnisse ihres Steuerunvermögens abzugeben, oder man hat steuerfähige, säumige Zahler zur Zahlung des Steuerbetrags vor Gericht zitiert.

1. Rückstande scheinen im 16. Jahrhundert kein grösseres Problem gewesen zu sein, konnten aber während der Kriege im 17. Jahrhundert (und gleich danach) einen besonders grossen Umfang annehmen. Aus diesem Grund ist es auch notwendig gewesen, Verzeichnisse der säumigen Zahler ("restanceregistre") auszuarbeiten. Die Rückstande wurden von der Staatsgewalt als Aussenstände betrachtet, für welche die Bauern einstehen mussten, wenn sie dazu imstande waren.

2. Gerichtliche Verfolgung wegen nicht bezahlter Steuer fand mitunter rein mechanisch statt. Klage und Vorladung vor Hardesgericht wurde auf Veranlassung der Lehensverwaltung durch Lehensschreiber, Lehensvogt oder "lægsmænd" vorgenommen. Die Beklagten bekamen einen Frist (gewönlich 15 Tage), um die Steuer zu "klarieren". Gewöhnlich geschah Klage und Vorladung 14 Tage bis 3 Wochen nach dem in den Steuergesetzen genannten Termin. Dieses Verfahren ist ohne Zweifel als rein vorbeugend betrachtet worden, ein "Druckmittel" mit der Absicht, die Bauern zum Zahlen zu bewegen. Pfändung der nicht bezahlten Steuer konnte nach ergangenem Gerichtsurteil stattfinden und wurde vom Gericht durchgeführt. An der Pfändung nahmen der Hardesvogt oder "lægsmænd" nebst einigen Schätzern teil. Die Schätzer haben vermutlich die Aufgabe gehabt, zu entscheiden, was als Pfand "dienlich" (d.h. was leicht in Geld umgetauscht werden konnte) war. Als Pfand wurden Vieh, Getreide, Möbel und Kleider genommen. Diese Pfandordnung, die rein mittelalterlich war, beabsichtigte, den Bauern zu zwingen, das Pfand einzulösen, weshalb dies vorerst nicht verkauft wurde. Der Bauer hat das Recht gehabt, die Pfänder einzulösen, und die Lehensverwaltung ihrerseits die Pflicht, die Sachen zur Einlösung innerhalb einer gewissen Frist anzubieten.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

III. Einige Unregelmässigkeiten in Verbindung mit den Steuerausschreibungen sind vorgekommen, verursacht entweder von den Steuerzahlern oder den Steuerausschreibungsbehörden. Unter den von den Steuerzahlern begangenen Unregelmässigkeiten können erwähnt werden: Steuerhinterziehung durch Steuerzahler, die sich entweder zur Steuerleistung nicht verpflichtet glauben oder aus irgendeinem Grunde nicht früher Steuer bezahlt haben. Ferner Entweichung (meistens Dienstknechte), Versuch des Steuerpflichtigen, in eine Kategorie mit niedrigerem Steuersatz aufgenommen zu werden, oder den Hof als einen halben Hof anerkannt zu bekommen - oder einfach Berufung auf Verarmung oder Wüstenstand des Hofes. Für eigentliche Steuerhinterziehung gibt es nur wenige Beispiele. Jedoch kann erwähnt werden, dass die Bauern in Verbindung mit den Ausschreibungen von Viehschätzungssteuern 1566-70 das Vieh geschlachtet haben, um die Steuerzahlung zu vermeiden. Von denjenigen Unregelmässigkeiten, die von den Ausschreibungsbehörden begangen sind, können die meisten der Lehensverwaltung zugeschrieben werden. Es gab Klagen darüber, dass die Steuer zu hoch eingeschätzt war, oder dass Personen in eine falsche - zu teuere - Kategorie eingetragen waren. Selbstverständlich ist es schwierig zu entscheiden, ob dies wahr ist. Dasselbe ist auch der Fall, wenn ein Steuerzahler behauptet, sein Hof sei nur ein halber, obwohl er volle Steuer zahle. Mitunter sind adlige "ugedagsmænd" oder Einzelpersonen mit königlichem Steuerfreiheitsbrief besteuert worden. Ferner hat man manchmal Kategorien besteuert, die in den Steuergesetzen nicht erwähnt waren. Oder auch hat man vergessen (vielleicht bewusst), steuerpflichtige Personen in den Kataster einzutragen, so wie dieser Personen enthalten konnte. die sich in Wirklichkeit nicht finden liessen, tot oder von ihren Höfen weggezogen waren. Ein direkter Missbrauch seitens der Lehensverwaltung ist der Umstand, dass der Lehensschreiber Geld dafür genommen hat, die Steuer zu schreiben.

DRITTER TEIL

Steuerverschonung.

Im Dritten Teil werden diejenigen Fälle erörtert, in welchen Steuerfreiheit die Norm (d.h. in der Gesetzgebung festgesetzt) war, oder worin die Steuerpflicht aus verschiedenen Gründen nicht in Anwendung gebracht oder verwirklicht werden konnte (Steuerunvermögen). Das Wort "skatteforskånsel" (Steuerverschonung) ist hier zur gemeinsamen Bezeichnung sowohl für Steuerbefreiung als Steuersenkung gebraucht.

Steuerverschonung wurde durch Gesetz-, Brief- oder Rechtstitel, "aldershævd" (ein von alters her eingebürgertes Recht) und "husbondeseddel" (Zettel vom Dienstherrn) gewährt oder erworben. D.h. dass sowohl Obrigkeit, Gerichtswesen als Dienstherr Steuerverschonung erteilen konnten.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Verschonung durch Gesetztitel fand betreffs adliger "ugedagsmænd" und ausgehobener Soldaten oder Offiziere statt. Verschonung durch Brieftitel wurde in konkreten Sachen angewandt. Es handelte sich um Einzelfälle, die in der Gesetzgebung nicht genannt waren, und immer infolge eines Antrags. Oft (besonders seit den 1620er Jahren) wurden Dingszeugnisse als Voraussetzung für Ausstellung des Verschonungsbriefs gefordert. Verschonungdurch "aldershævd" scheint ein altes und wohlerworbenes Recht für Einzelpersonen, Gruppen von Personen und geographische Gebiete zu sein, ein Recht, das oft durch königliche Briefe gesichert wurde.

Am meisten angewandt war Verschonung durch Rechtstitel: Dingszeugnisse und Urteile. Die Praxis, Dingszeugnisse in Steuerunvermögenheitsfällen zu fordern, scheint auf die 1570er Jahre zurückgeführt werden zu können, gewinnt aber erst Bedeutung von der Mitte der 1620er Jahre. In den Steuergesetzen erscheint eine Bestimmung über Verschonung durch Dingszeugnisse erst mit der Ausschreibung 1627, 1. Mai, und bis zum Jahre 1648 findet sich diese Bestimmung nur in den Naturaliensteuergesetzen. Die Voraussetzungen, unter denen die Staatsgewalt diese Art von Rechtstitel annehmen konnte, wurden in der Zeit um 1650 verschärft (Nur wüste Höfe oder nur diejenigen, die ihre Landsteuer an den Dienstherrn nicht zahlen konnten). Dingszeugnistitel sind auch in den beiden Fiskalverordnungen 1628 und 1635 erwähnt. Dingszeugnisse konnten von den Bauern selbst, ihren Dienstherren (Vögten), lokalen Erhebungsbeamten oder der Lehensverwaltung verlangt werden. Die Lehensverwaltung musste vertreten werden in denjenigen Fällen, wo die Bauern oder ihre Hausherren Dingszeugnisse forderten. Seit der Zeit des Kaiserkrieges musste die Lehensverwaltung die Genehmigung erteilen, Dingszeugnisse fordern zu fürfen. Forderung von Dingszeugnissen durch die Lehensverwaltung geschah nur, wenn viele Personen verschont werden mussten. Gleichzeitig fing man an, Rückstands-Register auszuarbeiten, auf deren Grundlage Dingszeugnisse ausgestellt wurden. Vom Kaiserkriege an fing die Lehensverwaltung auch an, die Steuerunvermögenheit der Bauern durch Lokalbesichtigung festzustellen. Als Zeugnis abgegebende Personen wurden die Nachbarn der Bauern oder die Kirchspielleute angewandt. Einzelne Dingszeugnisse sind einfache Aufgebote von "Beweisbarkeiten" (z.B. königlichen Briefen, Zetteln vom Hausherrn), die vorgelegt, gelesen und vom Gerichte aufgeschrieben werden. Generaldingszeugnisse werden die umfangreichen von der Lehensverwaltung erworbenen Dingszeugnisse genannt; mitunter waren sie eine Zusammenfassung vieler "kleiner" Dingszeugnisse.

Aus einer Untersuchung über die Relation: Dingszeugnisdatum - Steuergesetztermin folgt, dass das Dingszeugnis entweder unmittelbar nach dem Versuch, den Steuerbetrag bei den Bauern einzufordern (3-4 Wochen vor dem Termin) oder nach dem Termin ausgestellt ist. Von etwa 1640 an wurden die Dingszeugnisse mit Aufschriften versehen: vom Jahre 1641 vom Lehensmann, wodurch die Staatsgewalt ihn tatsächlich verpflichtete, für die Richtigkeit der in den Dingszeugnissen mitgeteilten Auskünfte zu bürgen. Dies hat ohne Zweifel viele Lehens-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

leute dazu gezwungen, eine kritischere Einstellung den Dingszeugnissen gegenüber einzunehmen, und die Genehmigung, Dingszeugnisse fordern zu dürfen, sparsamer zu erteilen. Diese Praxis hatte die Wirkung, dass man seitens der Steuerzahler versuchte, den Dingszeugnissen grössere Kraft zu geben durch Attestierung des Dienstherrn, dessen Vogtes oder des Pfarrers, dass der Dienstherr keine Landsteuer bekommen habe oder der Hof wüst werde, wenn der Mann die Steuer zahle. Eine Einschätzung des Wahrheitswerts der Dingszeugnisse lässt sich nicht mit Sicherheit durchführen; dazu sind die angewandten Formulierungen zu ungenau. Seitens der Staatsgewalt ist aber die Rede von einem steigenden Misstrauen gegen diese Dingszeugnis-Einrichtung, welcher die Staatsgewalt selbst ab 1627 Gesetzeskraft gegeben hatte und welche die Bauern wirklich, mit Recht oder Unrecht, auszunutzen vermocht hatten. "Sognevidner" ("Kirchspielzeugnisse") wurden auch in einem gewissen Umfang verwendet und durch Dingszeugnis bestätigt. Urteile wurden vom Hausherrn in denjenigen Fällen erworben, wo dieser wünschte, dauernde Verschonungen (z.B. halbe Steuer) für eine bedeutende Anzahl von Bauern durchzuführen.

Verschonung durch "husbondeseddel" (Zettel vom Dienstherm ausgestellt) wurde von Edelpersonen, die einige ihrer Zinsbauern als "ugedagsmænd" oder Steuerunvermögenden freihielten. praktiziert.

Die Fälle, in denen Steuerfreiheit praktiziert oder Verschonung erteilt worden ist, können in vier Hauptarten von Verschonung gegliedert werden: I. Generelle Verschonungen einzelner Kategorien, II. Generelle Befreiungen besonderer Gruppen in besonderen Fällen, III. Generelle Verschonungen geographischer Gebiete und IV. Individuelle Verschonungen.

I. Eine generelle Verschonung einer einzelnen Kategorie ist die Steuerfreiheit der adligen "ugedagsmænd" (d.h. der adligen Zinsbauern, die zur wöchentlichen Fronarbeit auf dem adligen Gut verpflichtet waren). Aus den Steuergesetzen kann ersehen werden, dass die Staatsgewalt vier Bedingungen gestellt hat, wenn Bauern als adlige, steuerfreie "ugedagsmænd" akzeptiert werden sollten. Die sogenannten "ugedags"-Kriterien sind: das Arbeits-, das "Sædegård/avl"- (adliger Residenzhof mit Ackerbau), das Kirchspiel- und das Alterskriterium. Die Formulierungen der Steuergesetze lassen aber mit Bezug auf Klarheit einiges zu wünschen übrig. Es ist wahrscheinlich, dass eben diese unbestimmte Formulierung den massenhaften Übergang von Bauern zu adligem "ugedags"- Zustand in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts erleichtert hat.

Mit Hilfe des Ausschreibungsmaterials sind wir imstande, den Übergang der Zinsbauern zu "ugedagsmænd" im genannten Zeitraum zu schildern und besonders zu untersuchen, wie die Edelleute die Bestimmungen der Gesetzgebung ausgenutzt haben und wie das Gerichtswesen und die Staatsgewalt sich dazu stellten. Es ist deutlich, dass die Edelleute in ihren Bestrebungen, Bauern als "ugedags"-leistend freizuhalten, von den "ugedags"-Kriterien der Steuergesetze ausgehen. Auf das Arbeitskriterium wird in hohem Masse in Dienstherrnzetteln, Dingszeugnissen und Urteilen hingewiesen. Mitunter finden sich längere Formu-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lierungen, welche die Art der Arbeit präzisieren. Das "sædegård/avl"-Kriterium ist dasjenige Kriterium, das am häufigsten umgangen worden ist. Aus der Formulierung der Steuergesetze im Anfang der Periode kann ersehen werden, dass das Wort "sædegård" in einem spezifischen Sinn gebraucht ist. Es ist jedoch möglich, dass die Zeitgenossen keine klare Auffassung des Begriffs gehabt haben. In seinem Buch "Hovedgård og bondegård" ("Herrenhof und Bauernhof") (1957) erläutert Gunnar Olsen, dass "sædegård" die Bezeichnung desjenigen Hofes sei, auf dem ein Edelmann zu jeder Zeit wohne. Übrigens sei das Wort "sædegård" praktisch identisch mit dem Wort "hovedgård". Dieses Wort wird häufiger als "sædegård" im Ausschreibungsmaterial angewandt nebst Ausdrücken wie "herregård" (Herrenhof) oder "gård" (Hof) unter Hinzufügung des Besitzers oder des Namens des Hofes. Das Katastermaterial benutzt aber auch ganz unverschleiert die Benennungen "avlsgård" (Wirtschaftshof) und "ladegård" (ungefähr dasselbe), die jedenfalls nicht "sædegårde" sein konnten. Das Material wendet jedoch auch längere Formulierungen an, um den Charakter des Hofes anzugeben, z.B. "N.N. holder hus, dug og disk" (d.h. "N.N. hält Haus und gibt Unterhalt"), mitunter erweitert um die Worte: "foged og folk" ("Vogt und Leute"). Ackerbau zu einem "sædegård" wurde mit den Worten: "N.N. bruger avl" ("N.N. betreibt Ackerbau") bezeichnet, vielleicht mit genauerer Präzisierung. Die erwähnten Ausdrücke können aber mit Sicherheit nur indizieren, dass der Hof im Namen eines Edelmannes bewirtschaftet wird, nicht dass dieser Edelmann auf dem Hof residiert. Es gibt andere Formulierungen, die unzweideutiger ein Residenz- oder Domizilverhältnis indizieren (z.B. dass der Edelmann wirklich auf dem Hof wohnt, vielleicht die Pfarrkirche des Ortes besucht). Neben diesen "wirklichen" "sædegårde" finden sich auch "uneigentliche" "sædegårde", d.h. solche Adelshöfe, denen man eben durch die Formulierung als "sædegård" hat bezeichnen wollen. Soweit es aus dem Material festgestellt werden kann, können drei Arten von Adelshöfen, zu welchen in der Untersuchungsperiode "ugedagsmænd" freigehalten worden sind, aufgezählt werden: 1. "rette (richtige) sædegårde" (Erb-"sædegårde" oder neugebaute Domizilhöfe), 2. "uneigentliche" "sædegårde", die für kürzere Zeit dazu hergerichtet sind, einen Edelmann mit Familie zu beherbergen, und 3. andere Adelshöfe (neugebaute), wo man darauf hinweist, dass die Ackerbau-, Arbeits-, und Kirchspielkriterien in Ordnung seien. Es ist unmittelbar einleuchtend, dass die Steuergesetze nur die Möglichkeit gewährten, dass die zur ersten Kategorie gehörenden "ugedagsmænd" freigehalten werden konnten.

Wenn sich die Praxis einbürgerte, dass "ugedagsmænd" aller drei Kategorien von Adelshöfen steuerfrei gehalten wurden, war die Ursache, dass sowohl Gerichtswesen als Staatsgewalt die Augen vor der "sædegårds"-Problematik ganz verschlossen. Man interessierte sic vor allem dafür, dass die Arbeits- und Kirchspielkriterien eingehalten wurden. Es ist bemerkenswert, dass der Bürgerstand (1629 und 1660) sich für die "sædegårds"-Problematik und die tatsächliche Steuerhinterziehung interessiert hat, die aus einer Massenfreimachung von "ugedagsmænd" aller Formen von Adelshöfen erfolgte.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Das Kirchspielkriterium ist in hohem Masse in Dienstherrnzetteln und Dingszeugnissen angewandt, in welchen erklärt wird, dass der steuerfreigehaltene "ugedagsmand" im Kirchspiele desjenigen Adelshofes wohne, für welchen er Arbeit leiste, vielleicht mit Hinzufügung, dass er die Pfarrkirche besuche. Von den "ugedagsmænd" scheinen 90- 95 % im Kirchspiele des Adelshofes gewohnt zu haben.

"Ugedagsmænd" ausserhalb des Kirchspieles sind prinzipiell gerichtlich verfolgt worden (oder auch ihre Dienstherren), anscheinend mehr im 16. als im 17. Jahrhundert. Diese Art von "ugedagsmænd" kann aber auch gesetzmässig freigehalfen sein; z.B. ist es möglich, dass der König einem Edelmann die Genehmigung erteilt hat, "ugedagsmænd" ausserhalb des Kirchspieles freihalten zu dürfen, entweder von einer einzelnen Steuer, mehreren Steuern, künftigen Steuern oder mit den Worten: "bis auf weiteres". Diese Praxis scheint nur im 16. Jahrhundert bekannt. Befreiung von "ugedagsmænd" ausserhalb des Kirchspieles ist vermutlich in denjenigen Fällen Praxis gewesen, wo die Felder eines Adelshofes sich über zwei oder mehrere Kirchspiele erstreckt haben.

Für reine Manipulationen, um die Kirchspielverhältnisse den Forderungen der Steuergesetze anzupassen, gibt es auch Beispiele. Die Kirchspielgrenzen konnten auf solche Weise geändert werden, dass "ugedagsmænd" ausserhalb eines Kirchspieles gestattet wurde, die Pfarrkirche des Adelshofes zu besuchen. Auch der Adelshof konnte zu demjenigen Nachbarkirchspiel "umziehen", in dem der grösste Teil der "ugedagsmænd" des Hofes wohnte.

Erwähnung des "Arilds"-Kriterium im Ausschreibungsmaterial finden wir meistens in denjenigen Fällen, wo adlige "ugedagsmænd" unrechtmässig besteuert worden sind.

Ein adliges "ugedags"-Verhältnis mit Steuerfreibeit zur Folge wurde durch königliche Bewilligung, Dienstherrnzettel, Dingszeugnisse und Urteile eingerichtet. Kgl. Bewilligung wurde nur in Verhältnissen speziellen Charakters und am meisten im 16. Jahrhundert angewandt. Ungeachtet der Tatsache, dass Fiskal II (1635) die Anwendung von Dienstherrnzetteln verbot, finden diese als gesetzlicher Anspruch der Freimachung bis Ende der Periode Verwendung. Dingszeugnis-Titel wird erst seit dem Kalmarischen Kriege verlangt. Urteile wurden am meisten in denjenigen Fällen gebraucht, wo die "ugedags"-Machung einen grossen Umfang annahm. - Ein "ugedags"-Verhältnis sollte prinzipiell aufhören mit Besteuerung zur Folge, wenn eins oder mehrere der "ugedags"-Kriterien ihre Geltung verloren, z.B. wenn ein Adelshof zeitweilig Bauern übertragen wurde, wenn er damit aufhörte, "sædegård" zu sein, oder wenn er den Gläubigern eines Edelmannes zugewiesen wurde. Ferner konnte ein "ugedagsmand" sich von einem Edelmann lösen und auf diese Weise steuerpflichtig werden.

Besteuerung adliger "ugedagsmænd" in Ausschreibungen von allgemeinen Landessteuern ist dreimal (1563, 1570 und 1657) geschehen.

Die "Halbsteuer" der königlichen "ugedagsmænd" muss als eine ständige Steuersenkung betrachtet werden. Mitunter wurden andere Kategorien als königliche "ugedagsmænd" "gebraucht" mit Halbsteuer zur Folge.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

II. Generelle Steuerfreiheit war die Regel in den Fällen, wo Personen militäre Verpflichtungen hatten oder (jedoch nicht konsequent), wenn sie zu militärischen Einrichtungen (nach 1614) mit Geld beitrugen. Laut der Ordnung von 1614 waren es hauptsächlich Freibauern, ergänzt durch königliche Zinsbauern (die Adelsbauern traten erst 1638 dieser Ordnung bei), die gegen Steuerfreiheit Militärdienst leisten sollten. Im allgemeinen stellten die Ausgehobenen einen Knecht für ihre Person. Im Jahre 1621 wurde der Aushebungsmodus geändert: 9 Bauern in einem "læg" (Freibauern und die Zinsbauern der Krone und der Geistlichkeit) sollten den zehnten stellen. Man stellte einen Knecht, der von Steuer befreit wurde, während die "lægs"-Brüder in dieser Beziehung keine Begünstigung erreichten. Die "lægs"-Grösse wurde in der Periode bis 1660 mehrmals geändert. Offiziere und Unteroffiziere waren steuerfrei und bekamen als Gehalt einen Hof (auf dem sie im allgemeinen nicht wohnten), frei von allen Abgaben. Der Bauer blieb auf dem Hof sitzen; er wurde "Offiziersdiener" und leistete seinem Dienstherrn, dem Offizier, die Abgaben des Hofes. Der Bauer war prizipiell steuerfrei, abgesehen von den Jahren 1634-36; es scheint aber, als ob der Bauer (ungesetzlich) seinem Offizier diejenige Steuer bezahlt habe, die er der Staatsgewalt nicht leisten sollte. 1636 wurden die Offiziere auf festes "Traktament" gesetzt, das aus den Offiziershöfen entrichtet und an den Lehensmann bezahlt werden sollte. Anscheinend hat man in mehreren Fällen versucht, z.B. Instleute und Dienstjungen, deren Dienstherr infolge einer militärischen Verpflichtung steuerfrei war, freizuhalten.

In den Jahren nach 1646 sucht man ein nationales Reiterheer zu etablieren, indem Höfe Reitern, die von Steuer (an Staat und Dienstherrn) freigestellt wurden, übertragen wurden. In den Jahren 1652-53 wurde eine Landwehr und eine neue Miliz-Ordnung eingeführt, jedoch ohne Steuerfreiheit für die Teilnehmer.

III. Die letzte Art der generellen Verschonungen sind diejenigen Fälle, wo einzelne grössere oder kleinere geographische Gebiete infolge zeitweiliger oder lange dauernder Steuervermögenheit eine Art "Enbloc-Verschonung" genossen. Das Ziel der Staatsgewalt mit diesen Verschonungen war, die Steuervermögenheit des Gebietes wiederherzustellen, welches auch die Dauer der Verschonung bestimmt hat. Die meisten geographischen Verschonungen sind zeitlich begrenzt gewesen. Jedoch hat es auch Verschonungen zeitlich unbestimmten, ja permanenten Charakters gegeben, die gewissermassen eine Art wohlerworbenes Recht für die Bevölkerung in diesen Gebieten gewesen sind, ein Privileg, das die Staatsgewalt - im allgemeinen vergebens - durch Feststellung des Prinzips vom "individuellen Verarmungskriterium" zu brechen versuchte.

Die verschonten Gebiete waren entweder ganze "Länder" (Jütland, Seeland) oder Lehen, Harden, Kirchspiele, Dörfer oder kleinere Inseln. Die Verschonung wurde entweder durch Steuergesetze mit herabgesetzten Sätzen oder durch königlichen Brief gewährt. Die erteilte Verschonung war entweder totale Befreiung (selten) oder Herabsetzung, in der Regel auf halbe Steuer. Ein kleineres

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gebiet bekam mitunter das Recht, einen festen Steuerbetrag zu zahlen oder eine gewisse Anzahl von "læg" zu bilden.

Die Einwohner der Landschaften Halland und Blekinge zahlten in der ganzen Periode 1530-1660 Halbsteuer im Vergleich zu den Einwohnern im übrigen Reiche. Diese Halbsteuerpraxis galt zunächst für die allgemeinen Landessteuern (in Geld oder in Naturalien) und betraf prinzipiell alle Kategorien. Die Verschonung wurde bis einschliesslich 1634 durch Normalsteuergesetz gewährt, dessen Sätze durch später ausgestellten kgl. Brief über Halbsteuer berichtigt wurden, von 1635 an durch Steuergesetze mit halben Sätzen. Die königlichen Briefe zur Halbsteuer tragen Daten, die entweder nahe am Termin des Steuergesetzes oder nach diesem liegen. Die Steuergesetze müssen mit Ganzsteuersätzen gelesen worden sein; die Steuer ist aber mit halben Sätzen bezahlt worden, obwohl der königliche Brief über Halbsteuer erst nach der Einzahlung der Steuer durch die Bauern angelangt ist. Dies verrät die Stellung der Staatsgewalt der halländisch-blekingschen Enbloc-Verschonung gegenüber: prinzipiell konnte die Staatsgewalt sie nicht anerkennen, in der Tat wurde sie dazu gezwungen, weil sie für ein wohlerworbenes Recht der Bevölkerung in diesen Landschaften angesehen wurde.

Nach der feindlichen Besetzung von Jütland 1627-29 war es notwendig, den Einwohnern des Landes eine zeitweilige Erleichterung ihrer Abgaben zu geben. Dies geschah dadurch, dass die einzelnen Dienstherren die Landsteuer ihrer Bauern herabsetzten, vielleicht für ein Jahr oder mehrere Jahre ganz wegfallen liessen. Die Steuer an den Staat folgte der Landsteuer und konnte wie diese ganz wegfallen. Auf dem Krongut und dem Gut der geistlichen Institutionen wurde die Herabsetzung (bzw. Wegfall) der Landsteuer von ernannten Kommissaren, unterstützt von der Lehensverwaltung samt einzelnen Bauern in jedem Lehen, festgesetzt. Auf dem adligen Gut wandte man vielfach das Recht des Adels (in Fiskal I gewährt) an, eigene Bauern einzuschätzen. Das Resultat dieser Schätzungsarbeit liegt in Gestalt der aus den Jahren 1629 und 1630 erhaltenen Lehensgrundbücher und Steuerkataster vor. Diese Herabsetzungsform scheint die Steuervermögenheit im Laufe dieser zwei Jahre einigermassen wiederhergestellt zu haben. Mit diesem ausgezeichneten Material ist es möglich, eine Reihe von Untersuchungen vorzunehmen: a. Der Grad der Differenzierung ist recht verschieden von Lehen zu Lehen, ja selbst innerhalb des einzelnen Lehens; für die königlichen Zinsbauern scheinen 10-20 verschiedene Sätze angewandt worden zu sein. Man findet in vielen Lehen eine Reihe von "Normalsätzen". - b. Eine Untersuchung der geographischen Unterschiede ist in 9 Lehen durchgeführt und zeigt grosse Unterschiede von einem Lehen zum andern mit Bezug auf den Umfang der Verschonung (von 1/4 bis 3/4 einer "normalen Einzelsteuer"). Eine Hardesuntersuchung ist in Hald und Ålborghus Lehen durchgeführt. Auch diese Untersuchungen zeigen grosse Unterschiede. - c. Durchgeführte Untersuchungen über den Umfang der Verschonung bei den königlichen, den geistlichen und den adligen Bauern scheinen zu beweisen, dass die Bauern der Krone die kleinste

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Herabsetzung erlangt haben. - d. Mit Hilfe der grossen Menge der erhaltengebliebenen Adels-Schätzungszettel kann die Herabsetzung der Landsteuer und Reichssteuer der adligen Bauern im einzelnen verfolgt werden. Die Untersuchung zeigt gute Übereinstimmung zwischen Land- und Reichssteuer. Die Differenzierung der Steuerbeträge ist recht gering.

Die sogenannten "område-" und "lokalforskånsler" sind Verschonungen von kleineren geographischen Gebieten (Lehen, Harden, Kirchspielen, Dörfern und kleinen Inseln). Diese Gebiete sind besonders in den schonischen Landschaften, in West- und Nordjütland konzentriert. Die Ursachen dieser Verschonungen waren entweder rein milieumässiger Art oder sind in verschiedenen den Bauern von der Staatsgewalt auferlegten Formen von Beschwerden und Lasten zu finden. Die milieumässigen Ursachen finden wir besonders in den schonischen Landschaften, in West- und Nordjütland, die zweite Ursachenkategorie im übrigen Teil des Reiches. Diese Verschonungen waren entweder für eine bestimmte Zeit erteilt (die Dauer im Verschonungsbrief angegeben), oder sie waren zeitlich unbestimmt (unter der Formel: "bis auf weiteres" erteilt).

Verschonung von Lehen und Harden ("områdeforskånsel") war recht selten, am meisten angewandt in plötzlich entstandenen Situationen (besonders Naturaliensteuern). Ein grosser Teil der Verschonungen von Kirchspielen, Dörfern und kleinen Inseln ("lokalforskånsler") war zeitlich recht unbestimmt, von milieumässigen Umständen verursacht. In denjenigen Gegenden in Nord- und Westjütland, die am Meere lagen, kann die Ursache kurz als "Sand, Wasser und geringe Fischerei" zusammengefasst werden. Unter den in dieser Beziehung besonders exponierten Gegenden können die Kirchspiele Agger, Thyborøn und Harboøre erwähnt werden. Dasjenige Lehen aber, das die meisten Lokalverschonungen (besonders von Kirchspielen und Inseln) aufweisen konnte, war Riberhus und Møgeltønder. Die durch Auflagen seitens der Staatsgewalt verursachten Lokalverschonungen finden sich am meisten in den Gebieten östlich vom Grossen Belt. Diese Auflagen konnten aus Einquartierung und Speisung von Soldaten samt verschiedenen Formen öffentlichrechtlicher Arbeitsverpflichtungen bestehen.

IV. Die individuellen Verschonungen waren Verschonungen von Einzelpersonen oder Gruppen, meistens mit Namensnennung. - Steuerfrei waren von alters hier Personen im Dienste des König oder der Staatsverwaltung. Meistens hatten diese Personen ihren Aufenthalt in den Städten. Diejenigen, die auf dem Lande wohnten, waren teils Personen, die einen Hof steuerfrei als einen Teil ihres Lohnes oder ihrer Pension bekommen hatten, teils solche Personen, deren Arbeit (z.B. Jagd- und Forstverwaltung) auf dem Lande ausgeführt werden musste. Auch einige königliche "ridefogder" (Lehensvögte) waren steuerfrei. Die Steuerfreiheit umfasste auch solche Personen, die nur zeitweilig dazu beauftragt wurden, irgendeine Arbeit für die Staatsgewalt auszuführen. Personen, die Tätigkeit juristischer Art ausübten (z.B. Gerichtsvögte), waren recht oft, jedoch nicht immer, steuerfrei, ungeachtet des Wortlautes des Steuergesetzes, dass sie nicht frei sein sollten. Wenn ein grosser Teil der Hardes- und anderer Gerichtsvögte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

(vielleicht auch Gerichtsschreiber) in der Praxis steuerfrei gewesen sind, ist dies vielleicht dadurch verursacht, dass ihre Höfe als eine Gegenleistung für ihre Mühe von Landsteuer, Fronfuhren und - arbeit (vielleicht auch "allen anderen Lasten") frei gewesen sind, also eine Art von "Analogieverschonung". Die Steuerfreiheit war im allgemeinen nur so lange gültig, als die betreffenden Personen im Amte waren.

Beim Übergang von Freibauern zu "fæste" (Pacht) gibt es Beispiele (besonders im 16. Jahrhundert), dass der neue Zinsbauer eine, in der Regel zeitlich bestimmte, Steuerverschonung erreicht hat. Doch ist dies keine allgemeine Praxis gewesen.

Die überwiegende Anzahl der Einzelverschonungen betrafen die Fälle, wo normal steuerpflichtige Personen wegen Steuerunvermögenheit entweder Herabsetzung der Steuer erreichten oder ganz steuerverschont wurden. Diese Verschonungen wurden in der Katasterperiode durch Dingszeugnisse gewährt. Die im Material am meisten benutzten Ausdrücke zur Bezeichnung von Steuerunvermögenheit waren: "forarmet" (verarmt, von Personen) und "øde" (wüst, von Höfen). Diejenigen Passus, in denen diese zwei Termini auftraten, konnten die Gestalt einfacher Markierungen (Randbemerkungen in den Steuerkatastern), kurze Aussagen ("so verarmt, dass er keine Steuer geben kann") oder umfassenderer Formulierungen konkretisierender, beschreibender oder charakterisierender Art haben. Zu beiden Termini konnten die Adverbien "ganske", "slet" oder "aldeles" (alle drei Ausdrücke bedeuten: "ganz") hinzugefügt werden, welches in der Praxis für die betreffenden Personen Steuerfreiheit zur Folge gehabt hat.

Welche Wirklichkeit verbirgt sich hinter diesen beiden Termini? Und wie ist das Verhältnis zwischen ihnen? Dass es einen Unterschied gibt, geht aus dem Material klar hervor, obwohl dieser Unterschied nicht immer deutlich ausgesprochen ist. Im allgemeinen bedeutet "forarmet" Steuerherabsetzung, "forarmet" mit hinzugefügtem Adverb "slet" usf. und "øde" (vielleicht mit Adverb) Steuerfreiheit. Wenn man den reellen Inhalt des Terminus "forarmet" und des Terminus "øde" einschätzen will, muss man sich zuerst die Bedeutung des Zusammenhangs klarmachen, in dem sie auftreten, nämlich in einem Material, das dem Zweck diente, normal steuerpflichtige Personen zu verschonen. Ferner muss man sich daran erinnern, das es sich in den meisten Fällen um reine Deklarationen handelt, abgegeben von den Nachbarn des "Verarmten" und in der Tat wenig besagend. Schliesslich kann der Umstand hervorgehoben werden, dass die Staatsgewalt selbst von der Mitte der 1620er Jahre in den Steuergesetzen die Möglichkeit eröffnete, dass Personen durch Dingszeugnis als steuerungeeignet aus den "læg" ausgeschieden werden konnten. Dass unter den als verarmten deklarierten viele wirklich verarmte sind, ist unbezweifelbar, wie eine Verarmungsdeklaration in der Tat auch einfach eine Steuerentziehung sein könnte. Bloss ist es unmöglich, das eine vom andern zu trennen. Ich glaube, dass je mehr eine Verarmungs- oder Wüstdeklaration konkretisiert, präzisiert oder beschrieben wird, um so wahrscheinlicher ist es, dass sie ein reelles Verhältnis beschreibt. Diese Aussagen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

können aber auch ganz bewusst gebraucht werden in der Hoffnung, dass sie die Möglichkeit der Steuermilderung vergrösserten. Generell gesagt enthält eine Wüstdeklaration einen höheren Grad von Wahrheit als eine Verarmungsdeklaration. Die Verarmungs- und Wüstbeschreibungen der Dingszeugnisse in ihrer umfassenderen Form sind recht verschieden. Oft geben sie den Grad oder die Folge der Verarmung an, so wie diese ursächlich erklärt werden kann. In einigen Fällen wird Verarmung als eine bloss vorgestellte (gedachte) Möglichkeit erwäht, wenn Verschonung nicht erteilt wird ("potentielle Verarmung"). Einige Beschreibungen trifft man so oft an, dass sie alt eine Art von "Standardbeschreibungen" betrachtet werden können. Z.B. kann eine Person so verarmt sein, dass sie: a. dem Dienstherrn seine Landsteuer nicht zahlen kann oder b. kein Getreide, Vieh u.a.m. hat oder c. betteln geht. Diese Passus scheinen verwendet zu sein, weil man die Erfahrung hatte, dass sie erfolgreich waren.

Im allgemeinen kann aber eine Schätzung aller Aussagen des Kameralmaterials betreffend Verarmung nur zu der Auffassung führen, dass die Ausdrücke sehr flexibel sind und alles enthalten können - von einfacher Steuerentziehung bis zur tiefsten menschlichen Erniederung.

Obwohl der Terminus "øde" auch im Material bloss deklarierend gebraucht wird ("so wüst, dass er keine Steuer ausgeben kann"), ist es eine Tatsache, dass der Wüst-Terminus in weit höherem Grade konkretisiert und präzisiert wird als der Verarmungs-Terminus. Unter anderem erfährt man, wie dieser Terminus aufgefasst werden soll (z.B. dass der Hof nicht gebraucht wird, dass er abgebrochen oder baufällig ist, dass der Acker nicht oder vom Dienstherrn bebaut wird). Ferner können Auskünfte über die Dauer des Wüstzustandes, vielleicht das Aufhören desselben mitgeteilt werden, so wie es erwäht sein kann, dass eine Person einen wüsten Hof gemietet habe, den er sich wiederaufzubauen verpflichtet, weshalb er steuerfrei gemacht wird. Die Ursachen des Wüstzustandes können im grossen und ganzen in drei Kategorien eingeteilt werden: milieumässige (z.B. Missernte, Sandtreiben, Viehseuche), fiskalische (hohe Steuern) oder persönliche Umstände (Krankheit, hohes Alter). Auskünfte über Wüstzustand als eine nur gedachte Möglichkeit, wenn Steuerverschonung nicht erreicht wird, lassen sich auch finden. Oft sind es diejenigen Bauern, die Verschonung beantragten, welche im Interesse der Gegenseite (des Dienstherrn oder der Staatsgewalt) argumentiert haben mit der Aussage, dass es besser sei, der König bekomme einen niedrigen Steuersatz (z.B. halbe Steuer) vom Hofe, als dass dieser - dem Dienstherrn und dem König zum Schaden - wüst werde.

VIERTER TEIL

Steuerlast.

Der letzte Teil enthält eine Untersuchung der Steuerlast im Zeitraum 1570-1660, sowohl der normativen - d.h. der auf den Steuergesetzen beruhenden - Steuerlast,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

die die seitens der Staatsgewalt gewünschte Steuerleistung der Bauern ausdrückt, als auch der mittels des Ausschreibungsmaterials ermittelten wirklichen Steuerkraft.

Wie erwähnt sind die letzten 30-40 Jahre der Untersuchungsperiode durch eine stark steigende Steuerlast gekennzeichnet, eine Auffassung, die von den Gelehrten, die sich mit diesem Zeitraum beschäftigt haben, geteilt wird. Man hat u.a. auf den verminderten Ertrag der Steuern hingewiesen, einen Umstand, der die höheren Steuersätze in dieser Periode verursacht haben kann. Vor 1620/25 kann man von keiner eigentlichen Steuerlast reden, teils weil ausserordentliche Steuern ausserordentlicher Natur waren, teils weil die wirtschaftlichen Verhältnisse gut waren, jedenfalls im Vergleich zu der Zeit nach 1625.

Auch den Zeitgenossen war dies Problem klar. Man findet es in Äusserungen der einzelnen Reichsräte, des Adels, des Bürgerstandes, der Pfarrer, ja sogar der Bauern. Von diesen Aussagen sollen insbesondere diejenigen der Reichsräte und des Adels hervorgehoben werden. Sie kommen sozusagen nicht vor 1620/25 vor und finden sich insbesondere gegen Ende des Kaiserkrieges und im Zeitraum 1645-50. Der Inhalt dieser Äusserungen besteht aus kürzeren oder längeren Beschreibungen über die Grösse der Steuerlast, die Häufigkeit der Ausschreibungen, oder die Steuer wird mit der Landsteuer zum Dienstherrn hinsichtlich der Grösse verglichen. In der Periode 1645-50 wurden auch Vergleiche mit der Steuerlast jetzt und früher angestellt. Auch die Folgen der grösseren Steuerlast wurden hervorgehoben: steigende Steuerlast konnte das Vermögen der Bauern, die Steuern zu zahlen, schwächen, die Bauern verarmen lassen und Bauernhöfe wüstlegen. Im Ausmalen der Folgen der steigenden Steuerlast sind der Reichsrat und der Adel so weit gegangen, dass man den Bauernaufstand als ein Schreckbild beraufbeschwor.

Die Steuerlast einer bestimmten Periode ist teils durch die Anzahl oder Häufigkeit und die Grösse der Ausschreibungen, teils durch das wirtschaftliche Vermögen, die Steuern zu tragen, bedingt. Insbesondere letzteres ist von fundamentaler Bedeutung. In hochindustrialisierten Staaten ist, wie bekannt, infolge steigender Einkünfte die Steuerfähigkeit zusammen mit der grösseren Besteuerung gestiegen. Die wirtschaftlichen Verhältnisse in den ersten 80-100 Jahren der Periode waren recht gut. Nach 1620/25 gab es einen Stillstand, später einen Rückgang. Und gerade in den letzten 35-40 Jahren der Periode war die Besteuerung am stärksten.

Zählt man alle Steuerbeträge (in Geld) under Steuerquanten (in Naturalien) einer gegebenen Periode zusammen, kann man einen Eindruck der Steuerlast der Periode gewinnen. Dies lässt sich in allem Wesentlichen nur in bezug auf die allgemeinen Landesteuern durchführen, und die ausgerechnete Zahl ergibt nur, was man die "normative Steuerlast" nennen kann, nicht, was die Bauern tatsächlich zu zahlen vermocht haben. Dies kann nur durch Auskünfte über die aus den Lehen faktisch eingekommenen Steuersummen illustriert werden. Die Kürzungen der Lehen für verarmte Personen und wüste Höfe machen also den "Abfall" in

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der "nominellen' Steuersumme des Lehens aus. Wird diese nominelle Steuersumme mit der Kürzungssumme verglichen, erhält man einen Prozentsatz, der angibt, einen wie grossen Teil der nominellen Steuersumme das Lehen zu zahlen vermocht hat. Dies lässt sich sowohl für Ausschreibungen mit verschiedenen als für Ausschreibungen mit derselben Satzhöhe im Laufe der gegebenen Periode durchführen. Auch der geographische Aspekt muss in dieser Untersuchung berücksichtigt werden.

Auf Grundlage des Ausschreibungsverzeichnisses wurde eine Zählung der Gesamtzahl der Ausschreibungen von Steuern und anderen öffentlichrechtlichen Angaben 1530-1660 vorgenommen. Die Gesamtzahl ist 475. Diese Zahl ist aber für uns recht wertlos. Darum ist eine Aufzählung der Ausschreibungen gemäss den vier Hauptkategorien vorgenommen worden (Die Zahl der Ausschreibungen in Klammern): 1) Allgemeine Landessteuern in Geld (140), 2. in Naturalien (96), 3. andere im allgemeinen im ganzen Reich ausgeschriebene Steuern (86), 4. örtliche Kontributionen (153). Die Ausschreibungsfrequenz kann durch eine Teilung der 130 Jahre in kleinere Zeitabschnitte festgestellt werden. Ich habe eine motivierte Periodeneinteilung mit abgerundeten Jahrzehnten gewählt: 1530-60 (Zeitraum vor dem Siebenjährigen Kriege), 1561-80 ("Die Periode des Siebenjährigen Krieges"), 1581-1620 ("Die stabile Periode") und 1621-60 ("Die steuergrassierende Periode"). Werden obengenannte in Klammern angeführte Ziffern auf diese vier Zeitabschnitte verteilt, erscheinen die auf Seite 234 angeführten Ziffern. Hieraus ergibt sich, dass mehr als die Hälfte aller Ausschreibungen innerhalb eines Zeitraumes, der weniger als ein Drittel der Untersuchungsperiode beträgt, vorgenommen worden ist.

Bei allen Ausschreibungen allgemeiner Landessteuern in Geld sind im Zeitraum 1548-1656 acht verschiedene Sätze für 10 Freibauern gebraucht worden: 10-20-25-30-40-50-60 und 70 dlr. Jeder dieser Sätze ist als eine "skattetynge" (Steuerlast) zu betrachten (Halb-, Einzel- und Doppelsteuer). Die Sätze der in Naturalien ausgeschriebenen allgemeinen Landessteuern sind recht wechselnd für die einzelne "species" (Die einzelne Art von Naturalien) (S. 235), bei einigen Ausschreibungen 5-10-mal so gross wie bei anderen.

Wie oben erwähnt lässt sich eine Ausrechnung der "normativen Steuerlast" nur mit den allgemeinen (in Geld oder Naturalien bezahlten) Landessteuern durchführen. Zusammenhängende Untersuchungen für das ganze Reichsgebiet können mit gutem Erfolg erst nach dem Jahre 1571 beginnen. Vor diesem Jahr gibt es Probleme, jedenfalls für die 1530er und 1540er Jahre. Als Grundlage der Periodeneinteilung sind "beliebige", kleinere und abgerundete Perioden angewandt, die beliebig zu grösseren zusammengefasst werden können. Verwendet sind 10- und 5-jährige Perioden. Die Kategoriengrundlage sind Zinsbauern in "læg" von zehn Personen. Ausgerechnet ist, wie viele Ausschreibungen in jeder Periode stattgefunden haben, wie viele davon Einzelsteuern, der gesamte Steuerbetrag jeder Periode sowie der Durchschnitt für jede Ausschreibung und jedes Jahr. Die Aufstellung (S. 237) zeigt niedrige Durchschnitt-Ziffern pro Jahr in der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Zeit bis zum Kalmarischen Kriege; ferner, dass das Jahrzehnt 1611-20 von der "Kriegssteuer" 1611-14 stark beeinflusst ist, endlich dass die stärkste Steigung erst mit dem dritten Jahrzehnt (1621-30) kommt, wo Ausschreibungen ausserordentlicher Steuern ein jährliches Phänomen wird. Besonders hoch ist die Zahl für die Steuerlast in den 1640er Jahren. Setzt man 1620 als ein "Scheidejahr" zwischen den beiden 40-jährigen Perioden 1581-1620 und 1621-1660, ergibt sich, dass der Durchschnitt pro Jahr in der ersten Periode nur 6 dlr ist (überwiegend Einzelsteuer), während er in der zweiten Periode 20 dlr ist (Die Einzelsteuern in der Minderheit). Eine Aufstellung mit Jahrfünften 1571-1655 (S. 238) zeigt deutlich die Steuerlast während der drei Kriege: Des Kalmarischen, des Kaiser- und des Torstenssonkrieges.

Die "normative Steuerlast" wird durch Zusammenlegung der in den einzelnen Jahrzehnten geleisteten Naturalienquanten, jedes Quantum nach seiner Art, ausgerechnet. Nur allgemeine Landessteuern, im ganzen Reiche ausgeschrieben, sind berücksichtigt. Kategoriengrundlage sind 10 Zinsbauern (oder 10 ganze Höfe). Zusammenrechnung der einzelnen Naturalienarten in den einzelnen Jahrzehnten 1571-1660 findet sich S. 239f. Wenn man diese "zusammengesetzten Naturaliensteuerlasten" in einer Zahl (Ziffer) für jedes Jahrzehnt auszudrücken wünscht, ist es notwendig, sie in Geld umzurechnen. Dies lässt sich mit Sicherheit nur in den letzten vier Jahrzehnten (1621-60) tun, weil Umrechnung vor 1620 (im 16. Jahrhundert) eine seltene Erscheinung ist, während sie oft - jedenfalls von 1635 an für die Getreidesteuern - in der letzten Periode die Norm war. Als Grundlage der Naturalien-Umrechnung sind die in den Steuergesetzen erwähnten Umrechnungssätze für Getreideleistungen verwendet. In allen anderen Fällen ist der "Renteritakst" (Geldumrechnungskurs für Naturalien) 1633-1661 gebraucht worden. Die Ziffern der Umrechnung der Naturalien in Geld finden sich S. 241 unten. An derselben Stelle findet sich auch eine Aufstellung der Ziffern, verglichen mit den Steuerlastziffern der allgemeinen Geldsteuern.

Die Ursachen für die kräftige Steigung der Steuerlast müssen in zwei wesentlichen Umständen gesucht werden: 1. dem erhöhten Bedarf der Staatsgewalt an Geld und 2. in schwankenden Staatseinnahmen dadurch, dass immer mehr Personen aus verschiedenen Gründen aus dem Besteuerungssystem herausfielen. Grössere Staatsaufgaben haben höhere Steuern erfordert, welches bei den Steuerzahlern eine grössere Neigung, ganz oder teilweise aus dem System herauszukommen, hervorgerufen hat. Dabei verminderten sich aber die Einnahmen des Staates. Dieser wurde deshalb gezwungen, Steuern häufiger und mit höheren Sätzen auszuschreiben, was wiederum noch mehr Personen angeregt hat, sich steuerfrei zu machen, mit absinkenden Steuereinnahmen zur Folge u.s.w.

Wie oben erwähnt muss eine Untersuchung über die Steuerfähigkeit der Bauern auf die Auskünfte über steuerungeeignete Personen im Kürzungsabschnitt der Steuerkataster aufgebaut werden. In denjenigen Fällen, wo die Kataster keine eigentlichen Kürzungen zeigen, ist es auf Grundlage der Auskünfte in der Summa Summarum über steuerunvermögende Personen notwendig gewesen,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kürzungen zu "rekonstruieren". Diese Untersuchung betrifft die Jahre 1610-60 (1656), weil nur aus dieser Periode eine für die Durchführung der Untersuchung ausreichend grosse Anzahl von Katastern erhalten geblieben sind.

Als Untersuchungsmaterial sind 13 Ausschreibungen allgemeiner Landessteuer ausgewählt, über die Periode 1610- 56 (S. 244) auf eine solche Weise verteilt, dass sämtliche acht Steuersätze vertreten sind und dass eine ausreichende Anzahl von Einzelsteuerausschreibungen und Ausschreibungen unter Kriegsverhältnissen aufgenommen sind. Für jede dieser 13 Ausschreibungen sind Kataster aus 20 Lehen behandelt worden. Diese Lehen umfassen das ganze Reich (mit Ausnahme von Halland und Blekinge) (S. 245). Für jede einzelne Ausschreibung in jedem einzelnen der berücksichtigten Lehen ist der Abfall (in Geld) infolge Steuerunvermögenheit dadurch ausgerechnet, dass die Kürzungssumme wegen Steuerunvermögenheit im Verhältnis zu der "nominellen Steuersumme" (= Summa Summarum) des Lehens gesetzt wird, wonach der Kürzungsprozentsatz ausgerechnet ist. Die Aufstellung dieser Untersuchung findet sich in den Beilagen.

Werden die Summa Summarum- und die Kürzungsbeträge für verarmte Personen in jeder Ausschreibung in allen 20 Lehen zusammengelegt, erhält man die S. 245 angeführten Zahlen. Aus der Aufstellung geht hervor, dass die Verarmungs–Kürzungen in der Zeit bis 1625 sehr klein sind (weniger als 2 %, abgesehen von der Kriegssteuer 1613), während des Kaiserkrieges stark steigen, in den 1630er Jahren absinken, jedoch auf einem höheren Niveau als in der Periode 1610-25 liegen. Die grösste Steigung kommt aber erst nach dem Torstenssonkriege (1647). Der Zusammenhang zwischen Steuersatz und Kürzungsprozent ist deutlich, insbesondere im Zeitraum nach 1625. Die Tendenz kann verdeutlicht werden, wenn die Untersuchungsperiode 1610-56 in drei gleich lange Zeitabschnitte aufgeteilt wird: 1610-25, 1626-40 und 1641-56, eine Dreiteilung, durch welche die "ruhige" Periode vor 1625 und die "steuergrassierende" Periode nach 1640 erhellt werden. Der Verarmungsprozentsatz wird dann für jede der Perioden 1,7 %, 6 % bzw. 20,5 % - also eine Verzwölffachung in letzterer, verglichen mit der ersten Periode. Diese Verarmungsprozente für 15-jährige Perioden können mit der normativen Steuerlast (185, 328 bzw. 340 dlr) in denselben Perioden verglichen werden. Es zeigt sich dann (Aufstellung S. 247), dass einigermassen gute Übereinstimmung zwischen der Steigung in der normativen Steuerlast und dem Vararmungsprozent in den zwei ersten Perioden besteht. In der dritten Periode aber gibt es einfach keinen Zusammenhang zwischen der tatsächlich gleich grossen Steuerlast in der zweiten und dritten Periode und der Verdreieinhalbfachung des Verarmtenprozents. Dies macht deutlich, dass von einem kräftigen Rückgang der Steuerfähigkeit in der Zeit nach 1640 die Rede ist. Dasselbe kann auch eine Aufstellung der Zahlen der 5 Einzelsteuerausschreibungen (1610, 1620, 1635, 1643 und 1650), die in der Untersuchung berücksichtigt sind, illustriert werden. Man sieht (S. 248), dass die 1650-Einzelsteuer eine Verarmungs-Kürzung zeigt, die 12-13 mal grösser ist alt diejenige, die in Verbindung mit der 1610-Ausschreibung auftritt. Berücksichtigt man den geographischen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Aspekt durch Gesamtzahlen für die 3 schonischen, die 7 seeländischen, die 3 fünischen und die 7 jütländischen Lehen, wird deutlich, dass Schonen den höchsten Verarmungsprozentsatz (etwa 12 1/2) hat; Seeland und Jütland haben beide etwa 9 %, während Fünen am niedrigsten liegt (4 %). Es gibt jedoch grosse Schwankungen von Lehen zu Lehen mit Hagenskov Lehen (1.7 %) und Landskrone Lehen (18.1 %) als Extremfällen. Die geographische Aufstellung kann mit der oben genannten Dreiteilung der Periode 1610-56 kombiniert werden, welches u.a. zeigt, dass die fünische Kürzung markant niedrig war in der ersten Periode und dass Schonen, Seeland und Jütland etwa dieselbe Kürzung in der zweiten Periode haben.

Kürzungen wegen Steuerunvermögenheit verteilen sich einigermassen gleichmässig auf die einzelnen Kategorien. Doch scheint der Kategorienkomplex: "hus-", "gård-" und "gadehusmænd" samt "indester" etwas grössere Kürzungen als die übrigen Kategorien zu haben.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bilag

Nyborglen-undersøgelsen vedr. *ugedagsering 1610 - 57.*

ANTAL UGEDAGSEREDE VED DE ENKELTE UDSKRIVNINGER
(Hvor intet er anført = alm. pengeskat)

UDSKRIVNINGER:	KATEGORIER:				
	Jord-egne	Fæstere	Møllere og landhåndv.	Andre[x)]	I alt
1610 Martini		21			21
1611 Påske, mad		8			8
1611 Mikkelsdag, jul	1				1
1612 Mikkelsdag, jul		2			2
1613 Martini		8			8
1614 Martini		11			11
1617 Martini		24	2	6	32
1618 Martini		8			8
1620 Martini		14		4	18
1621 Martini		1			1
1622 Martini	3	11			14
1623 Martini		50	2	3	55
1624 Martini		12		3	15
1625 Martini		44	1	16	61
1626 8. maj		12		3	15
1626 Martini		8			8
1627 1. maj (firetermins)		4		4	8
1628 jul, korn		5			5
1628 jul/1629 påske				3	3
1629 Martini		12		4	16
1630 Martini	6	16	1	12	35
1631 Martini		10	1	4	15
1632 Fastelavn, mad		10			10
1632 Martini		12		6	18
1633 Fastelavn, korn		25		1	26

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

	Jord-egne	Fæstere	Møllere og landhåndv.	Andre[x)]	I alt
1633 Martini		8		9	17
1634 Martini		15			15
1635 Martini		6	1		7
1636 Kyndelmisse, korn		6			6
1636 Martini		1			1
1637 Martini		7		1	8
1637 14 dage før jul		*Ingen*			
1638 Sct. Hans		17			17
1639 Påske		31			31
1639 Mikkelsdag, jul		1			1
1640 Sct. Hans	1	33			34
1640 Martini	2	26			28
1641 Fastelavn		5			5
1641 1. marts, korn		4			4
1641 Mikkelsdag	1	21		1	23
1642 Fastelavn		*Ingen*			
1642 Sct. Hans, bådsm.		8			8
1642 Sct. Hans	4	21	2		27
1642 Martini		*Ingen*			
1643 Sct. Hans	7	17	4		28
1643 Martini		*Ingen*			
1644 Påske		*Ingen*			
1645 Martini, jul		*Ingen*			
1646 Mikkelsdag, jul		*Ingen*			
1647 og 1648 Mikkels- og Mortensdag (I ét mandtal)		22	2		24
1649 14 dage efter Mikkelsdag		48 ?			48?
1651 Martini		5			5
1652 Martini		13	2		15
1653 Mikkelsdag		2	1		3
1654 3 uger efter Mikkelsdag		17			17
1655 3 uger osv.		5		2	7
1656 3 uger osv.	9	1			10
I alt	34	668	19	82	803

x) Kolumnen "Andre" rummer: husmænd, indester, gadehusmænd samt én tjenestedreng.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nyborglen-undersøgelsen vedr. *ugedagsering 1610 - 57.*

ANTAL UGEDAGSEREDE I DE ENKELTE SOGNE i perioden 1610 - 57

Sogn:	Jord-egne	Fæstere	Møllere og landhåndv.	Andre[x)]	I alt
Vindinge herred					
Flødstrup		2			2
Skellerup		9	1	7	17
Kullerup		1			1
Vindinge		7	1		8
Ørbæk		3			3
Ellested		9			9
Herrested		11		2	13
Søllinge		3		1	4
Hellerup			1		1
I alt		45	3	10	58
Gudme herred					
Ringe		38			38
Ryslinge		5			5
Gislev	1	26	2		29
Svindinge			1		1
Langå		2			2
Oure		8	1		9
Vejstrup		16		1	17
Gudme		22		2	24
Gudbjerg	12	8			20
I alt	13	125	4	3	145
Sunds herred					
Skårup	3	69		5	77
Egense		4			4
Stenstrup	7	12			19
Kværndrup		15			15
Thurø		11		11	22
Brejninge		13		1	14
Landet	2				2
I alt	12	124		17	153

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sogn:	Jord-egne	Fæstere	Møllere og landhåndv.	Andre[x)]	I alt
Sallinge herred					
Diernæs		10	1	7	18
Vester Åby	1	11	1	1	14
Åstrup		4			4
Ulbølle		11			11
Hundstrup		12		2	14
Krarup		1	1		2
Herringe		4			4
Gestelev		5		1	6
Espe		23		3	26
Allested		18			18
Vejle		13		10	23
Nørre Broby		38		8	46
Sønder Broby		26		1	27
Hillerslev		16			16
Jordløse		17	1	4	22
Håstrup		2			2
Svanninge		20	1	2	23
Horne		50		4	54
I alt	1	281	5	43	330
Båg herred					
Hårby		32		5	37
Åsum herred					
Sønder Nærå		6			6
Bjerge herred					
Viby		5			5
Mesinge	1				1
Stubberup		11		4	15
I alt	1	16		4	21

x) Kolumnen "Andre" rummer: husmænd, indester, gadehusmænd samt én tjenestedreng.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ANTAL UGEDAGSEREDE TIL DE ENKELTE ADELSGÅRDE
i perioden 1610 - 57

ADELSGÅRD (I parantes: sogn)	Jord-egne	Fæstere	Møllere og landhåndv.	Andre[x)]	I alt
Vindinge herred					
Rørbæksgård (Flødstrup)		2			2
Hindemae (Skellerup)		2		1	3
Juulskov (Kullerup)		8	1	6	15
Ellensborg (Vindinge)		7	1		8
Ørbæklunde (Ørbæk)		3		2	5
Lykkesholm (Ellested)	1	34	2		37
Ravnholt (Herrested)		11			11
Hellerup (Søllinge)		1			1
Gudme herred					
Boltinggård (Ringe)		17			17
Rynkebygård (Ringe)		9			9
Lammehave (Ringe)		3			3
Tøjstrup (Ryslinge)		6			6
Krumstrup (Ryslinge)		1			1
Glorup (Svindinge)			1		1
Rygård (Langå)		2			2
Tiselholt (Vejstrup)		12			12
Vejstrupgård (Vejstrup)		3		1	4
Broholm (Gudme)		39	3	5	47
Mullerupgård (Gudbjerg)	12	8			20
Sunds herred					
Klingstrup (Skårup)	3	74	1	2	80
Hvidkilde (Egense)		4			4
Skjoldemose (Stenstrup)		6			6
Løgtved (Stenstrup)	7	5			12
Egeskov (Kværndrup)		16			16
Kærstrup (Brejninge) (fra 1636: Valdemars slot)	2	24		12	38

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ADELSGÅRD (I parantes: sogn)	Jord-egne	Fæstere	Møllere og landhåndv.	Andre[x)]	I alt
Sallinge herred					
Findstrup (Diernæs)		11	1	7	19
Brændegård (V. Åby)		12		1	13
Nakkebølle (Åstrup)	1	8			9
Rødkilde (Ulbølle)		11			11
Flintholm (Hundstrup)		11		2	13
Fjellebro (Herringe)		4			4
Nordskov (Gestelev)		9		1	10
Skovsgård (Espe)		21		3	24
Vejlegård (Vejle)		13		10	23
Lundegård (Nørre Broby)		41		8	49
Brobygård (Sønder Broby)		20		1	21
Ølstedgård (samme)		6			6
Gelskov (Hillerslev)		8			8
Nybøllegård (samme)		5			5
Mosegård (samme)		3			3
Damsbo (Jordløse)		15	1	4	20
Søbo (samme)		1			1
Østrupgård (Håstrup)		2			2
Stensgård (Svanninge)		21	1	2	24
Hvedholm (Horne)		55		4	59
Båg herred					
Løgismose (Hårby)		29		4	33
Højsgård (samme)		2		1	3
Åsum herred					
Torpegård (Sdr. Nærå)		6	1		7
Søby Søgård (Nr. Nærå)		17			17
Bjerge herred					
Hverringe (Viby)	1	5			6
Eskebjerg (Stubberup)		11		4	15

x) Kolumnen "Andre" rummer: Husmænd, indester, gadehusmænd samt én tjenestedreng.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Undersøgelse af SKATTEEVNE på grundlag af mandtallenes afkortninger (Generalopstilling)

UDSKRIVNING:	1610	1613	1620	1625	1628 jul/ 1629 påske	1632	1635	1637 14. d. før jul	1640 St. Hans	1643 St. Hans	1647	1650	1656
SATS:	10	25	10	12 1/2	30	20	10	5	20	10	35	10	15
SKÅNE:													
Christianstad				4.402	9.048	5.990	2.864	1.413	5.544	2.878	8.745	2.515	3.791
				0	1.248	276	69	28	109	150 ?	3.867	400 ?	1.125 ?
				0%	13.79%	4.61%	2.41%	1.98%	1.97%	5.21%	44.22%	15.90%	29.67%
Landskrone	2.073	4.685	1.800	2.251	4.768	3.135	1.673	798	3.070	1.517	5.098	1.446	2.193
	33	339	83	102	437	204	63	19	202	59	3.080	699	936
	1.59%	7.24%	4.61%	4.53%	9.16%	6.51%	3.76%	2.38%	6.58%	3.89%	60.41%	48.34%	42.68%
Malmøhus	5.775	11.090	4.471	5.786	12.057	8.390	4.177	1.863	6.623	3.491	10.759	3.256	4.133
	67	327	160	199	831	269	106	70	785	123	2.370	451	1.024
	1.16%	2.94%	3.57%	3.44%	6.89%	3.21%	2.54%	3.76%	11.85%	3.52%	22.03%	13.85%	24.78%
SJÆLLAND:													
Dragsholm	1.050	2.512	1.001	1.353	3.135	2.025	1.002	461	1.814	899	2.793	817	1.254
	0	7	2	39	242	59	0	3	160	127	629	206	493
	0%	0.28%	0.20%	2.88%	7.72%	2.91%	0%	0.65%	8.82%	14.13%	22.52%	25.21%	39.31%
Frederiksborg	1.154	2.263	1.044	1.222	2.449	2.024	976	446	1.550	820	2.607	793	1.368
	6	71	3	43	545	29	7	18	79	55	899	57	149
	0.52%	3.14%	0.29%	3.52%	22.25%	1.43%	0.72%	4.03%	5.10%	6.71%	34.48%	7.19%	10.89%
Korsør		2.686	1.117	1.327	2.955	1.975	1.013	451	1.804	843	2.371	689	938
		10	8	6	33	42	20 ?	8	42	47	669	40	233
		0.37%	0.72%	0.45%	1.12%	2.13%	1.97%	1.77%	2.33%	5.57%	28.21%	5.80%	24.84%
Roskildegård	2.809	6.119	1.788	2.029	4.652	2.941	1.347	623	2.545	1.367	4.588	1.179	2.060
	32	130	30	66	174	87	20	18	108	52	636	107	193
	1.14%	2.12%	1.68%	3.25%	3.74%	2.96%	1.48%	2.89%	4.24%	3.80%	13.86%	9.07%	9.37%
Vordingborg	2.119	4.355	1.669	2.179	4.773	3.046	1.444	693	2.698	1.320	4.584	1.365	1.904
	58	148	37	91	515	102	14	21	106	130	1.608	35	725
	2.74%	3.40%	2.22%	4.18%	10.79%	3.35%	0.97%	3.03%	3.93%	9.85%	35.08%	2.56%	38.08%
Stegehus	627	1.472	651	861	1.925	1.283	641	318	1.210	589	1.999	614	834
	3	15	7	3	1.024	0	0	0	46	41	448	10	134
	0.47%	1.02%	1.07%	0.35%	53.19%	0%	0%	0%	3.80%	6.96%	22.41%	1.63%	16.07%
Ålholm	1.825	4.131	1.769	2.313	5.143	3.348	1.636	807	2.861	1.527	3.415	1.535	2.352
	4	0	30	24	495	48	11	14	450	205	1.663 ?	125	269
	0.22%	0%	1.69%	1.04%	9.62%	1.43%	0.67%	1.73%	15.73%	13.42%	48.70%	8.14%	11.44%

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIV-NING:	1610	1613	1620	1625	1628 jul/ 1629 påske	1632	1635	1637 14. d. før jul	1640 St. Hans	1643 St. Hans	1647	1650	1656
SATS:	10	25	10	12 1/2	30	20	10	5	20	10	35	10	15
FYN:													
Hagenskov	1.100	2.314	1.000	1.412	1.443	2.138	909	435	1.688	879	2.638	712	1.316
	0	0	0	6	169	0	1	0	20	7	88	10	5
	0%	0%	0%	0.42%	11.71%	0%	0%	0%	1.18%	0.80%	3.33%	1.40%	0.38%
Nyborg	3.154	6.596	3.181	4.216	3.948	5.532	2.394	1.121	4.014	1.727	6.110	2.183	3.032
	31	21	12	18	53	140	8	19	94	65	942	255	ca. 800
	0.98%	0.32%	0.38%	0.43%	1.34%	2.53%	0.33%	1.69%	2.34%	3.76%	15.42%	11.68%	26.38%
Rugård	646	1.283	620	882	811	1.266	626	286	1.066	501	1.675	501	812
	0	10	0	0	42	2	0	0	17	23	266	38	47
	0%	0.78%	0%	0%	5.18%	0.16%	0%	0%	1.59%	4.59%	15.88%	7.58%	5.79%
JYLLAND:													
Ålborghus	3.418	7.505	3.043	3.522		5.439	2.779	1.215	5.288	2.502	9.031	2.805	5.320
	0	0	0	0		569	90	0	0	0	3.472	133	495
	0%	0%	0%	0%		10.46%	3.24%	0%	0%	0%	38.44%	4.74%	9.30%
Århusgård	984	2.307	711	949		1.351	665	337	1.455	706	2.496	741	1.091
	3	0	3	0		33	0	2	6	9	1.603	63	130
	0.30%	0%	0.42%	0%		2.44%	0%	0.59%	0.41%	1.27%	64.22%	8.50%	11.91%
Dronning-borg	1.914	4.576	1.701	1.928		2.849	1.137	1.105	2.209	1.171	4.110	1.247	1.955
	0	418	130	ca. 25		72	24	33	74	61	2.415	130	168
	0%	9.13%	7.64%	1.30%		2.58%	2.11%	2.99%	3.35%	5.21%	58.76%	10.42%	8.59%
Koldinghus	2.415	5.604	1.847	2.705		3.801	2.130	816	3.539	1.943	6.162	1.954	2.807
	7	3	0	13		60	0	0	104	45	835	42	650
	0.29%	0.05%	0%	0.48%		1.58%	0%	0%	2.94%	2.32%	13.55%	2.15%	23.16%
Lundenæs	1.699	4.183	1.573	1.880		2.870	1.429	765	3.312	1.733	5.458	1.680	2.473
	47	103	46	82		571	154	69	801	198	942	83	455
	2.77%	2.46%	2.92%	4.36%		19.89%	10.78%	9.02%	24.18%	11.42%	17.26%	4.94%	18.40%
Riberhus og Møgeltønder	2.194	5.304	1.971	2.564		3.954	1.981	984	3.880	1.932	6.717	1.994	3.019
	0	0	0	0		494	295	3	19	13	163	33	174
	0%	0%	0%	0%		12.49%	14.89%	0.30%	0.49%	0.67%	2.43%	1.65%	5.76%
Silkeborg	837	1.790	676	707		1.252	560	296	1.401	699	1.976	769	1.180
	12	45	12	1		248	15	8	105	32	776	20	87
	1.43%	2.51%	1.77%	0%		19.81%	2.68%	2.70%	7.49%	4.58%	39.27%	2.60%	7.37%
ALLE 20 LEN	35.793	80.775	31.633	44.488	57.107	64.609	31.383	15.233	57.571	29.044	93.332	28.795	43.832
	303	1.647	563	718	5.808	3.305	897	333	3.327	1.442	27.371	2.937	8.292
	0.86%	2.04%	1.78%	1.61%	10.17%	5.11%	2.85%	2.18%	5.77%	4.96%	29.32%	10.19%	18.91%

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

FORTEGNELSE over UDSKRIVNINGER 1530 - 1660

1. I UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN er medtaget: *Alle ekstraordinære, offentligretlige pålæg i penge eller penges værd* (dvs. naturalier), udskrevet i årene 1530-1660 på den ufri del af landbefolkningen over hele Riget eller større eller mindre dele af dette. Medtaget er også sådanne pålæg af naturalieydelser (altid under krige, især 1657-60), for hvilke der loves betaling en gang i fremtiden, "når Gud giver bedre tilstand", idet man jo ikke kan vide, om bønderne virkelig har fået pengene.

Medtaget er endvidere sådanne *offentligretlige arbejdsforpligtelser* (mest fæstningsbyggeri eller -reparation), der enten *er konverteret* eller *kan konverteres til penge* (eller penges værd).

Medtaget er endelig også de *militære forpligtelser* (udbud, bådsmands- og ryttерhold samt militsordninger, hvor læg af forskellig størrelse betaler til en soldat), der *afficerer bønderne økonomisk*, uagtet de efter deres natur ikke er ekstraordinære.

Ikke medtaget i UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN er de offentligretlige arbejdsforpligtelser, der er udført in natura. Det gælder først og fremmest virkelig udført fæstningsarbejde. Dog må det understreges, at det ofte kan være vanskeligt at afgøre, om et sådant arbejde er udført in natura, eller om der er betalt penge herfor. Under alle omstændigheder har de bønder, der sendte karle til fæstningsbyggeri, skullet underholde dem i et bestemt angivet tidsrum.

Ikke medtaget er endvidere de direkte indkvarteringer hos bønderne under Karl Gustavkrigene 1657-60 samt (i samme tidsrum) de former for tilførsel til de i fæstninger og byer indkvarterede soldater, hvor der overhovedet ikke i kildematerialet er angivet omfanget af indkvarteringen, dvs. hvilke species der skal ydes og størrelsen af disse. Slige indkvarteringer ordnedes altid rent lokalt af lensmænd, kvarterkommissarier eller andre former for kommissarier. En gennemgang af en væsentlig del af de militære regnskaber i Rigsarkivet har intet afsløret vedr. den faktiske byrde for den *enkelte* bonde. Dog er medtaget missive af 1657, 18. marts, hvori kongen beder rentemesteren om at udarbejde overslag over, hvor meget ethvert lens bønder skal betale til soldaternes indkvartering, og efter hvilke principper det skal foregå.

2. Oplysningerne i UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN er for langt de fleste posters vedkommende hentet fra trykte kildesamlinger: Danske Magazin, 3. og 4. rk. (forkortet: DM, for tiden 1530-1549), Kancelliets Brevbøger (KB, for årene 1551-1645) og Corpus Constitutionum Daniæ (CCD, for tiden 1559-1660). Dog har det været nødvendigt at supplere med værker, der beskæftiger sig med et sagligt afgrænset område, fx. K.G. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Danmark I (1909), om de forskellige milits- og rytterordninger. Eller med værker eller kildepublikationer, der beskæftiger sig med et geografisk afgrænset område, fx. Hübertz: Bornholm (1852), O. Nielsen: Kjøbenhavns Diplomatarium (om graverskat til Københavns befæstning) og Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under Svenskekrigene 1557-60 (1973). Enkelte andre trykte kildepublikationer eller værker er stedvis benyttet.

For de sidste 15 år af undersøgelsesperioden er der kildemæssige problemer, idet perioden 1646-1660 ikke i tilstrækkelig grad foreligger dækket i trykte kildeværker. Især har det været lidt af en belastning for udarbejdelsen af denne del af fortegnelsen, at Kancelliets Brevbøger indtil nu (sommeren 1976) ikke er nået længere end til og med året 1645. Da opgaven har været såvidt muligt at få registreret *alle* offentligretlige pålæg af ekstraordinær natur, er den hjælp, man har kunnet have af Corpus Constitutionum Daniæ (Sechers Forordninger) kun ringe, idet denne kildesamling så godt som ikke medtager lokale kontributioner. Mht. graverskatterne til Københavns fortifikation 1647ff. findes oplysning om de fleste i Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. V. Pålæg på Fyn i årene 1657-60 er godt belyst hos Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under Svenskekrigene.

Denne mangel på tilstrækkelig fyldestgørende kildepublikationer i tiden efter 1646 har nødvendiggjort en gennemgang af Rigsarkivets "Registre" og "Tegnelser" for de enkelte "lande", en række andre arkivfonds især fra Danske Kancelli samt Militære regnskaber (herunder fæstningsregnskaber). God nytte har også kunnet drages af en del blandt ekstraskattemandtallene bevaret stof. Der er - selvsagt - anvendt ganske megen tid på dette indsamlingsarbejde i det lønlige håb, at UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN skulle blive så fuldstændig som menneskeligt muligt. Og jeg mener også, at intet væsentligt er udeladt. *Dog* tør jeg ikke indestå for, at alt er medtaget. I hvert fald tør jeg ikke hævde, at *alle* de lokale kontributioner har fundet optagelse i fortegnelsen.

3. UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN giver følgende oplysninger:

a. *Året* for udskrivningen, *datoen* for det åbne brev eller missive, der udgør hjemmel for udskrivningen, og den *termin,* hvortil skatten skal være betalt eller pålægget præsteret. - *Dog* findes der en hel del tilfælde, hvor kildematerialet ikke meddeler termin, ligesom der er tilfælde, hvor man nok kender termin, men ikke udskrivningsdato. I ganske enkelte tilfælde kendes hverken udskrivningsdato eller termin.

b. *Skatteart.* Herom se I. DEL: DE FORSKELLIGE FORMER FOR BESKATNING. I parantes herunder er anført nummeret på den hovedkategori af offentligretlige pålæg (1. Almindelige lande(kategori)skatter i penge - 2. Alm. landeskatter i naturalier - 3. Andre i almindelighed rigsdækkende pålæg - 4. Lokale kontributioner), som udskrivningen er henregnet under ved optællingen af pålæg i IV. DEL: SKATTETYNGE.

c. Det *område,* hvorover skatten er udskrevet.

d. I denne kolumne er meddelt, *hvad* der skal ydes ved det pågældende offentligretlige pålæg (penge, naturaliepersiller) og *hvor meget,* beregnet for enkeltper-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

soner, gårde (hele eller halve) eller grupper af personer (læg, evt. befolkningen i et større eller mindre geografisk område). Medtaget er også de tilfælde, hvor der fx. ved en naturalieydelse kun er angivet persil, men ikke kvantum, samt de tilfælde, hvor det blot omtales, at bønderne skal yde naturalier (fx. til forsyning af hvervede tropper), men ikke hvilke og hvor meget (fx. "gengærd til udspisning af krigsfolk" i 1535). - Vedrører posten en udskreven almindelig landeskat i penge eller naturalier, er der (med romertal) foretaget *klassificering* og *kategorisering,* og alle de i skattebrevet nævnte kategorier er medtaget i opstillingen (Se II. DEL. SKATTEPLIGT, 1. Kategorier og klasser). Hver post afsluttes med *kildehenvisning.*

Som det vil ses, rummer fortegnelsen også sådanne poster (gælder især krigsårene 1657-60), hvorved en eller flere personer, som regel kommissarier, *bemyndiges* til at foretage nødvendig pålæg til aflønning og underhold af hvervede og allierede tropper, og poster, hvor befolkningen får ordre til at adlyde befalinger fra sådanne personer (Fx. Vendsyssel).

Da materialet ikke er fuldkomment og langtfra altid dateret så godt, som man kunne ønske det, må man vistnok regne med muligheden af, at der kan forekomme "dobbeltposter".

Anvendte *forkortelser* i UDSKRIVNINGSFORTEGNELSEN - ud over DM, KB og CCD (se foroven): Kontr. = kontribution. td(r) = tønde(r). skp = skæppe(r). dlr = daler, rigsdaler. mk = mark. skill. = skilling.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1530	juli	Penge (1)	Riget	4 mand: 4 mk. Alle landgildesmøller (undtagen de, som ligger for gode mænd gårde): 1 mk. Alle husmænd: 1 mk el. 1/2 el. 4 skill., "som de ere formuendes til". Alle skræddere, skomagere, pebersvende og alle andre, som ikke tjener bonden for helt el. halvt års tjeneste: 1 mk el. 1/2 el. 4 skill. "efter deres formue". Alle bønder, i præstegårde bor, 1 mk. DM 4.r.VI,18-20.
1535	8/4	Kontr. (4)	Gotland	Gengærd til udspisning af de krigsfolk, der i nærmeste fremtid skal sendes til Gotland (uden angivelse). DM 3.r.V,28.
1535	april ?	Kontr. (4)	Bygholm len	= et brev til Otte Gyldenstjerne om at sørge for, at madskatten af Bygholm len kommer til Århus. DM 3.r.V,36.
1535	maj ? Inden 8 el. 10 dage	Sølv (1)	Riget ?	= måske blot en rykning for en tidligere udskreven skat (kaldet: sølvskat af almuen). DM 3.r.V,39.
1535	juli ?	Fetalje (2)	Sjælland	10 mænd landboer: 1 okse, 10 lam, 20 høns, 10 gæs, 5 tdr øl, 3 tdr brød, 1 fj smør, 10 tdr havre, 3 læs hø (m. konverteringssatser). DM 3.r.V,65.
1535	20/8	Gengærd (2)	Skåne	30 mænd: 5 tdr brød, 5 pd smør, 10 tdr øl, 4 sider flæsk, 20 tdr havre, 10 læs hø, 10 lam, 1 okse. DM 3.r.V,90.
1535	20/8	Sølv (1)	Skåne	I: 20 mænd: 80 lod sølv - II: 20 ugedagsmænd: 40 lod sølv - III: Gårdmænd og pebersvende: hver 1 lod sølv. Møllere skulle sættes efter hver deres formue. DM 3.r.V,92.
1535	24/8 Mikkelsdag	Sølv (1)	?	I: 20 mænd "bønder og landbo": 80 lod sølv - II: 20 ugedagsmænd: 40 lod sølv - III: Hver gårdmand og pebersvend: 1 lod sølv. Møllere efter deres formue (Måske identisk m. den 20/8 udskrevne skat). DM 3.r.V,252f.
1535	28/8 "straks med det første"	Fetalje (2)	Sjælland	20 mænd: 1 okse, 10 sider flæsk, 20 lam, 20 tdr øl, 10 tdr brød, 20 tdr havre, 20 høns. DM 3.r.V,95.
1535	28/8	Fetalje (2)	Lolland, Falster	10 mænd: 1 okse, 10 sider flæsk, 1 fj smør, 10 lam, 20 høns, 10 gæs, 20 tdr havre, 2 læster øl, 1 læst brød, 2 tdr ærter. DM 3.r.V,96f.
1535	okt. ?	Kontr. (4)	Bygholm, Skanderborg, Ålborg og Kalø len.	Hver bonde: 1 td havre. DM 3.r.V,106.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1535	okt. ?	Fetalje (2)	Faxe og Stevns hh.	20 mænd: 1 okse, 10 sider flæsk, 20 lam, 20 tdr øl, 10 tdr brød, 20 tdr havre, 20 par høns. DM 3.r.V,119.
1535	okt. ?	Sølv (1)	Møn, Lolland, Falster	I: Hver mand: 4 lod sølv - II: Gårdsæder: 2 lod sølv - III: Pebersvende og gårdmænd: 1 lod sølv. DM 3.r.V,127.
1535	okt. ?	Sølv (1)	Sjælland	I: 20 mænd: 80 lod sølv - II: 20 ugedagsmænd og 20 gårdsæder: 40 lod sølv - III: 20 pebersvende: 20 lod sølv. DM 3.r.V,132.
1535	okt. ?	Sølv (1)	Jylland	Samme klassificering og kategorisering som i brevet til Sjælland, men med halve satser (40, 20, 10). DM 3.r.V,132.
1535	4/11 "14 dage efter at dette brev er kundgjort"	Sølv (1)	Sjælland, Møn, Lolland, Falster	Helt som udskrivn. 1535, 24/8, både hvad klassificering, kategorisering og ydelser angår. DM 3.r.V,255f.
1535	4/11 Som foregående	Sølv (1)	Jylland	I: 20 mænd, "bønder og landbo": 40 lod sølv - II: 20 ugedagsmænd: 20 lod sølv. Hver gårdmand og pebersv. 1 lod sølv. Møllere efter deres formue. DM 3.r.V,257f.
1535	dec. ?	Fetalje (2)	Jylland	10 mænd: 5 sider flæsk, 10 fede gæs, 5 tdr øl, 100 tørre hvillinger el. anden fisk, 1 fj smør, 1 fj gryn, 5 fårekroppe, 1 okse, 5 tdr brød, 1/2 vorde kabelå el. anden tør fisk, 2 tdr havre. DM 3.r.V,276f.
1535	dec. ?	Fetalje (2)	Fyn, Langeland, Lolland, Falster	Samme ydelser som Jylland. Dog Fyn og Langeland: 1/2 læst øl og 6 sider flæsk i st. f. fisk, Lolland: 1/2 td ærter derudover. DM 3.r.V,278.
1536	18/3 "strax inden Kiere søndag næstkommende"	Sølv (1)	Sjælland	I: 20 mænd: 20 lod sølv og 60 mk udi mønt - II: Hver pebersvend: 1 lod sølv. DM 3.r.V,289f.
1536	14/4	Sølv (1)	Skåne	20 mænd: 40 lod sølv. DM 3.r.V,303.
1536	aug. ?	Penge (1)	Skåne, Halland, Blekinge, Sjælland, Lolland, Falster	20 bønder: 100 mk i rund mønt. DM 3.r.VI,33f.
1536	20/11	Penge (1)	Riget	Hver bonde og almuesmand: 1 rh. gylden el. 1 jochimsdaler el. 2 lod sølv el. 7 mk danske. Hverken husmænd, pebersvende eller andre skulle være fri. Arbejdskarle, som tjener for helt "leen", giver halvdelen deres "leen". DM 3.r.VI,100.
1537	juli ? "14 dage efter at K.M. brev er læst og forkyndt"	Sølv (1)	Gotland	Hver mand, som sidder for hus og gård: 4 lod sølv. DM 3.r.VI,144f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1537	juli ?	Sølv (1)	Riget	"Hver 20 bønder og landbo skal svare efdenne forme koncepts lydelse" (Ikke fundet, men sandsynligvis svarer de 20 bønder 80 lod sølv). DM 3.r.VI,147.
1538	3/10 "14 dage efter at dette brev er læst for eder"	Penge (1)	Riget	I: 10 mænd: 20 mk danske - II: Hver kgl ugedagsmand: 1 mk dansk. DM 3.r.VI,152f.
1539	5/6 St. Knud Konges dag	Penge (1)	Riget	I: Hver "besidden" bonde: "10 mk udi dansk mønt, både udi klippinge, markstykker og anden mønt" - II: Kgl ugedagsmænd: hver 5 mk - III: Alle husmænd, gadehusmænd, tjenestedrenge, som har kornsæd, og pebersvende: hver 3 mk. DM 3.r.VI,221f. og 223f.
1539	31/8	Penge (1)	Bornholm	Hver 1 rhinsk gylden i guld el. 1 jochimsdlr el. 2 lod stemplet sølv. DM 3.r.VI,277 - Hübertz: Bornholm (1852) s.100.
1541	6/5 Søndagen Exaudi	Kontr. (4)	Gydinge, Villands, Gers og Albo hh.	Gengærd. 20 mænd: 1 okse, 4 pd smør 5 sider flæsk, 10 lam, 20 høns, 80 æg, 20 skp malt, 5 skp humle, 4 tdr brød, 4 skp gryn, 40 skp havre, 4 læs hø, 4 læs halm. DM 3.r.VI,286f.
1541	26/6 "3 uger næst efter at brevet læst og forkyndt er"	Penge (1)	Riget	I: 20 bønder: 20 guldgylden, jochimsdlr el. derfor 60 mk danske - II: Hver 20 gårdsæder: 10 gylden, daler el. 30 mk. Hver pebersvend, gårdmand el. tjenestedreng, som kornsæd har: 1/2 dlr el. 1 1/2 mrk danske. Hver møller efter sin formue. DM 3.r.VI,295f.
1541	o. 15/8	Kontr. (4)	Lyster h.	20 mænd: 10 gode læs hø, 4 læs halm, 4 tdr brød, 4 tdr øl, 10 tdr havre. DM 3.r.VI,306.
1541	o. 15/8 3 dage efter at brevet er læst	Kontr. (4)	Lykå len	20 mænd: 1 okse, 10 lam, 20 høns, 4 pd smør, 10 pd flæsk, 400 spegesild, 1 td saltet torsk, 4 tdr øl, 4 tdr brød, 80 æg, 4 pd oste, 40 skp havre. Hver mand så meget hø og halm, som kan føres på to heste. DM 3.r.VI,307.
1542	27/7	Penge (1)	Bornholm	I: 20 bønder: 20 daler - II: Hver gårdmand og pebersvend: 1/2 daler. DM 3.r.VI,355.
1542	11/9 14 dage efter Martini	Penge (1)	Riget ÷ Skåne	I: 20 bønder: 20 jochimsdlr el. så mange rhinske gylden i guld - II: Alle husmænd, gårdmænd, pebersvende og tjenestedrenge, som har kornsæd: hver 1/2 dlr el. 1/2 rh. gylden i guld. 20 kgl. ugedagsmænd: 10 jochimsdlr el. så mange rh. gylden i guld. DM 3.r.VI,347ff.
1542	26/11	Fetalje (2)	Skåne	20 mænd: 1 okse, 10 får, 1 fj smør, 20 sider flæsk, 5 tdr brød, 10 tdr øl, 1 td oste, 1 td gryn, 20 gæs. DM 3.r.VI,351f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1542 ?		Kontr. (4)	Hids og Lysgård hh.	De to herreder skal underholde knægtene én nat, og alle herredsmændene betaler dem, som holder, med hver: 1 td øl: 22 skill., 1 pd smør: 2 mk, lam: 6 skill., høns: 1 skill., 4 brød: 1 alb., 1 ol æg: 8 alb., 1 mk flæsk: 1 skill., 1 "bra" kokød: 8 alb., 1 mk ost: 1 skill., skæppe havre: 4 alb., én nats hø: 1 skill. DM 3.r.VI,334.
1542 ?		Kontr. (4)	Vrads og Tøsting hh.	Helt som brevet til Hids og Lysgård hh. DM 3.r.VI,334.
1543	21/3 (el. 28/3)	Mad (2)	Lolland, Langeland	Hver 20 bønder: 2 tdr saltet oksekød og fårekød, 10 sider flæsk, 1 fj smør, 1 td ærter, 5 tdr øl. DM 4.r.I,1.
1543	4/11 Jul (el. Kyndelmisse, se DM 4.r.I,18)	Fetalje (2)	Sjælland, Lolland, Falster, Møn (måske Skåne)	20 bønder og landbo: 5 tdr tvebakker, 10 tdr øl, 20 sider flæsk, 20 gæs, 1 levende okse, 10 levende får, 1 fj smør, 5 skp gryn. I Lolland og Falster hvert læg 10 skp ærter. Hver møller efter sin evne udi daler eller mønt, hver gårdmand, pebersvend og tjenestedrenge med sæd: 1/2 dlr (Selve skattebrevet s.18 har ydelserne, der er anført for Skåne). DM 4.r.I,11 og 18.
1543	11/11 Jul (el. måske: 14 dage efter at brevet er læst og forkyndt)	Penge (1)	Jylland, Fyn, Langeland	I: 20 bønder og landbo: 20 dlr el. 3 mk danske f. hver dlr - II: Hver af kronens, klostres, kapitlers og stifters gårdsæder: 1/2 dlr. Hver pebersvend, gårdmand og tjenestedreng som kornsæd har eller fiskeri: 1/2 dlr el. 24 skill. DM 4.r.I,11 og 16.
1543	4/11 Jul (el. Kyndelmisse)	Fetalje (2)	Skåne, Bornholm, Halland, Blekinge, Vigen og Bohus len	10 bønder: 1 levende okse, 5 pd smør, 10 får, 10 sider flæsk, 10 gæs. DM 4.r.I,12 og 18.
1545	juli	Penge (1)	Kongerigske Enklaver	20 mænd: 20 daler - II: Hver indest, pebersvend og lejedreng samt rette ugedagsmænd: 1/2 dlr. DM 4.r.I,126.
1545	1/8 Alle Guds Helgens dag	Penge (1)	Riget	I: 20 mænd, "bønder og menige almue", 20 jochimsdlr - II: Hver kgl ugedagsmand: 1/2 dlr el. 1 rhinsk gylden i guld. Alle gårdmænd, husmænd, som ikke sidder for avl, alle pebersvende og alle lejedrenge, som har kornsæd eller bruger fiskeri: 1/2 dlr. DM 4.r.I,129.
1546	okt. ?	Kontr. (4)	Malmøhus, Kbhvns, Roskilde, Krogens len	10 bønder og tjenere: 1 okse, 5 lam, 5 gæs. DM 4.r.I,236.
1547	?	Kontr. (4)	Fyn	Brev 1551, 6/11 til Eiler Rønnov, Jørgen Broe og Hans Johansen, at de skulle være

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					Frantz Brockenhus behjælpelig med at udkræve de penge, som adelen i Fyn for *fire* år siden bevilgede, at deres tjenere skulle give til den bygnings og befæstnings behov om Nyborg, hver 1 mk danske. KB 1551-55 s.93 (Jfr. Vilh. Lorenzen, Vore Byer I (1947) s.230).
1548	29/3	Pinsedag	Penge (1)	Riget	I: 20 bønder, som frit jordegods har: 40 jochimsdaler - II: 20 bønder, der ikke frit jordegods har: 20 jochimsdlr. DM 4.r.II,72.
1548	10/5		Penge (1)	Fyn, Smålande, Sjælland, Skåne	Skat af pebersvende, husmænd og møllere (÷ ydelse; kun en bemærkning om fremførsel af breve vedr. skat af disse kategorier). DM 4.r.II,80.
1548	7/6		Penge (1)	Riget ? (her taget efter et brev til Malmøhus len)	Pebersvende, møllere, gårdmænd og de tjenestedrenge, der ikke tjener bonden for helt års løn eller halvt: hver 1/2 dlr. DM 4.r.II,89f.
1549	10/3		Penge (1)	Kongerigske Enklaver	I: 20 mænd: 20 dlr - II: 40 ugedagsmænd: 20 dlr. Hver pebersvend el. møller: 1/2 dlr. DM 4.r.IV,96.
1549	11/11	Juledag	Penge (1)	Riget	I: 20 bønder m. frit jordegods: 20 dlr - II: 20 bønder, som ikke har frit jordegods: 10 dlr - III: Hver indestmand, pebersvend og tjenestedreng m/kornsæd: 1 mk da. 20 kgl ugedagsmænd: 20 mk danske. DM 4.r.IV,363f.
1551	24/6		Kontr. (4)	Lolland	Gengærd af krone- og kirketjenere til kgl. jagt, "efter som de tilsiges af lensmanden" (Uden ydelse). KB 1551-55 s.50.
1553	22/7	Martini	Penge (1)	Riget	I: 20 jordegne: 40 dlr - II: 20 fæstere: 20 dlr. Hver landhåndværker og møller: 1 dlr - III: Hver indestmand, pebersvend og tjenestedreng m/sæd: 1/2 dlr. KB 1551-55 s.242.
1555	18/2	Påskedag	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 20 dlr - II: 20 fæstere: 20 dlr. Hver landhåndv. og møller: 1 dlr - III: Hver indestmand, pebersvend, husmand og tjenestedreng m/sæd: 1/2 dlr. KB 1551-55 s.364.
1557	10/10	Juledag	Penge (1)	Riget	Ydelser, klassificering og kategorisering som 1555 18/2. KB 1556-60 s.133.
1559	17/4	Sct.Hans	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 20 dlr - II: 20 fæstere: 20 dlr. Hver landhåndv. og møller: 1 dlr - III: Hver indestmand, pebersvend, husmand, tjenestedreng m/sæd og kgl ugedagsmænd: 1/2 dlr. KB 1556-60 s.272f - CCD I,51f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1559	2/10		Fetalje (2)	Smålande, Sjælland, Møn, Falster, Lolland, Skåne	1 svin pro persona ("hjælpesvin"). KB 1556-60 s.317 - CCD I,75f.
1560	25/7	Martini	Penge (1)	Riget	Ydelser, klassificering og kategorisering som 1559 17/4. KB 1556-60 s.436 - CCD I,84.
1561	6/7	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 10 dlr - II: 20 fæstere: 10 dlr. Hver landhåndv. og møller, hver kgl ugedagsmand: 1/2 dlr - III: Hver indestmand, pebersvend, husmand, tjenestedreng m/sæd: 1 ort. KB 1561-65 s.48f. - CCD I,168.
1562	6/2	Påske	Fetalje (2)	Riget	10 jordegne: 1 okse, 1 fj smør, 10 sider flæsk, 10 fårekroppe, 10 gåsekroppe. KB 1561-65 s.102f. - CCD I,180.
1562	4/12	Fastelavn 1563	Penge (1)	Riget	Ydelser, klassificering og kategorisering som 1559 17/4 (Dog tilføjet til "møller": "selv om de ikke bruger avl"). KB 1561-65 s.195f. - CCD I,205f.
1563	13/4		Kontr. (4)	Varberg len	Gengærd til knægtene i Varberg efter Hans Holcks anvisning (÷ ydelse). KB 1561-65 s.243 - CCD I,214.
1563	14/6	Mikkelsdag	Penge (1)	Jylland, Fyn	I: 10 jordegne: 40 dlr. - Hver landhåndv. og møller: 4 dlr - II: 20 fæstere: 40 dlr. Hver landhåndv. og møller "endog de ikke bruger avl": 2 dlr - III: Hver indestmand, hver pebersvend, hver husmand, hver tjenestedreng m/sæd samt adelens og kronens ugedagsmænd: 1 dlr. KB 1561-65 s.270f. - CCD I,223f.
1563	24/7	"med det allerførste"	Fetalje (2)	Skåne, Halland og Blekinge	20 mænd giver: 20 skp mel, 20 skp malt, 5 pd flæsk, 5 lam, 1 levende okse, 3 (KB har: 4) pd smør (el. 1 fj), 4 pd oste, 10 skp havre, 5 sække, hver på 1 tønde. KB 1561-65 s.292 - CCD I,225.
1563	30/7	(som 24/7)	Fetalje (2)	Lolland, Falster	Ydelserne de samme som Skåne 1563 24/7. KB 1561-65 s.299 - CCD I,228f.
1563	7/9		Fetalje (2)	Århus stift	Gejstlighed, borgere og bønder skal yde så meget, som de kan blive til ens med lensmanden om. KB 1561-65 s.328 - CCD I,231.
1563	19/11	Jul	Ægtafløsn. (3)	Fyn, Jylland	Bøndernes forpligtelse (iflg. brev af 1563, 16/10) til at stille heste til transport af fetalje afløses: hver 20 bønder 30 dlr el. 2 lod sølv for hver dlr. KB 1561-65 s.358 - CCD I,236.
1563	24/12		Ægtafløsn. (3)	Riget	Som foregående. KB 1561-65 s.369 - CCD I,238.
1563	24/12	Fastelavn 1564	Fetalje (2)	Lolland	Hver jordegen: 1 godt fedt svin el. 2 sider flæsk. Hver kronetjener: 1 side flæsk. KB 1561-65 s.369f. - CCD I,237f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1563	27/12		Fetalje (2)	Viborg stift	20 bønder, hvem de end tilhører: 1 fed okse, 1 fj smør, 5 sider flæsk, 10 fårekroppe, 6 tdr brød. KB 1561-65 s.371 - CCD I,238f.
1563	28/12		Kontr. (4)	Skånske len	Befaling til bønderne i nogle skånske len om at gøre tilførsel til Malmø til krigsfolkene mm. af hø, havre, stråfoder og anden fetalje. KB 1561-65 s.373.
1564	25/3	16. april	Fetalje (2)	Riget ÷ Jylland og Skåne	20 bønder: 1 okse, 1 fj smør, 10 sider flæsk, 20 gåsekroppe. KB 1561-65 s.411f. (jfr. s.407, 20/3) - CCD I,243.
1564	17/5	Bodilsdag	Fetalje (2)	Sjælland	20 bønder: 20 tdr øl. KB 1561-65 s.446 - CCD I,249.
1564	8/6	Vor Fruedag.Visitationis	Fetalje (2)	Falster, Ålholm, Ravnsborg len	20 bønder: 20 tdr øl. KB 1561-65 s.456f. - CCD I,249.
1564	8/6	St. Olufsdag	Fetalje (2)	Jylland	20 bønder: 1 levende okse, 1 fj smør, 10 sider flæsk. KB 1561-65 s.456 - CCD I,250.
1564	17/6	St. Jacobsdag	Penge (1)	Bornholm	I: Hver fri bonde, som har frit jordegods: 6 dlr - II: Hver fæstebonde: 3 dlr - III: Hver landhåndv.: 2 dlr - IV: Hver pebersvend, hver husmand, hver ledig karl: 1 dlr. KB 1561-65 s.462f. - CCD I,250 - Hübertz: Bornholm s.294.
1564	19/6		Udbud (3)	Skåne og Sjælland	9 mænd udruster den 10. med harnisk og værge. Udbudsmændene skal af udrustningsmændene have "tæring og anden nødtørft" (Et miss. s.å. 24/6 til lensmænd i Sjælland påbød at hver 9 mænd til den tiendes underhold skulle give 18 mk i en måned). KB 1561-65 s.464 - CCD I,251.
1564	21/7		Fetalje (2)	Fyn	20 bønder: 20 tdr øl. KB 1561-65 s.476 - CCD I,253.
1564	25/7		Udbud (3)	Fyn	9 mænd udruster den 10. med harnisk og god værge og m. to måneders tæring. KB 1561-65 s.481 - CCD I,253f.
1564	3/8		Udbud (3)	Skåne	4 mænd udgør den 5. m. våben og værge og underhold på en måneds tid. KB 1561-65 s.484 - CCD I,254f.
1564	25/8		Udbud (3)	Riget vest f. Sundet	Da "vi endnu behøver et antal folk mod vore fjender", skal hver 9 mænd udgøre den 10. med våben, værge og underhold på to måneders tid. KB 1561-65 s.492 - CCD I,255.
1564	1/9	Martini	Penge (1)	Jylland, Fyn, Sjælland, Smålande	I: 10 bønder, jordegne bønder, kronens bønder, adelens bønder: 40 mk i klippinge (Iflg. CCD; KB har: 60 mk i klippinge). Landhåndværkere m/avl: hver 6 mk - II: Indestemænd, pebersvende, husmænd,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					tjenestedrenge m/sæd, landhåndv. og møllere, "selvom de ikke bruger avl", ugedagsmænd: hver 3 mk. KB 1561-65 s.496 - CCD I,255.
1564	3/9		Kontr. (4)	Varberg len	"Tilbørlig gengærd til krigsfolket i Varberg" (uden ydelse). KB 1561-65 s.499 -
1564	26/11		Udbud (3)	Horns, Han og Vennebjerg hh.	9 mænd skal udrede 10 mk danske til den 10.s underhold. KB 1561-65 s.527 - CCD I,259.
1564	15/12	Kyndelmisse 1565	Udbud (3)	Riget	Hver 9 skal udlægge til den 10.s underhold for 3 måneder: 30 mk da. KB 1561-65 s.537 - CCD I,274f.
1564	15/12	Midfaste 1565	Fetalje (2)	Riget	10 bønder: 1 okse, 1 fj smør, 5 sider flæsk, 10 tørre gæs, 5 fårekroppe, 30 skp malt, 20 skp humle, 10 tomme tønder. KB 1561-65 s.536f. - CCD I,275f.
1565	21/2		Kontr. (4)	Varberg len	Afgift til underhold af krigsfolket i Varberg, eftersom de bliver enige med Hans Holck. KB 1561-65 s.563 - CCD I,281.
1565	22/3	Påske	Penge (1)	Skåne	I: Hver mand, som sidder for gård, jordegne bønder, kronens tjenere og adelens egne tjenere: 10 mk i klippinge - II: Kronens ugedagsmænd, pebersvende, gårdmænd, landhåndv. og møllere, tjenestedrenge: hver 5 mk i klippinge. KB 1561-65 s.579 - CCD I,283.
1565	17/5		Penge (1)	Riget m. undtagelse af Skåne	I: Hver gård: 6 mk danske. Hver landhåndv. og møller: 6 mk da. II: Kgl ugedagsmænd, pebersvende, husmænd, tjenestedrenge m/sæd: hver 3 mk danske. KB 1561-65 s.606f. - CCD I,286.
1565	13/6	St. Olufsdag	Fetalje (2)	Sjælland, Smålande	Hver bonde og landbo: 1 td dansk øl. KB 1561-65 s.619 - CCD I,289.
1565	20/8	8 dage efter brevets forkynd.	Penge (1)	Kbhvns, Krogens, Frederiksborg, Roskildegård og Abrahamstrup len	I: Hver mand, som sidder for gård og bruger avl, liden eller stor: 10 mk i klippinge - II: Hver landhåndv. og møller: 6 mk klippinge - III: Hver kgl ugedagsmand: 3 mk klippinge. KB 1561-65 s.649 - CCD I,291.
1565	1/9	straks	Penge (1)	Malmø, Landskrone, Helsingborg, Gladsaxe len. Fers, Froste og Villands hh.	Hver mand: 5 mk klippinge. KB 1561-65 s.654 - CCD I,292.
1565	28/9	14 dage efter brevets forkyndelse	Penge (1)	Jylland, Sjælland, Fyn, Smålande	I: 10 mænd, jordegne bønder og andre, 10 landhåndværkere og møllere: 100 mk klippinge - II: Hver indestmand, hver husmand, hver pebersvend og hver tjenestedreng m/sæd: 5 mk klippinge (De kgl ugedagsmænd er ikke nævnt; men der står den sædvanlige passus om, at ingen skulle være fri uden adelens ugedagsbønder). KB 1561-65 s.666 - CCD I,293.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1565	5/10		Mad (2)	Kbhvns, Frederiksborg, Roskilde, Krogen, Abrahamstrup len	10 mænd kronetjenere: 1 okse, 5 sider flæsk, 5 fårekroppe, 1 fj smør, 10 gæs, 10 tdr godt øl, 5 tdr brød. KB 1561-65 s.670 - CCD I,294.
1565	21/11	Inden førstkomm. mandag el. tirsdag (26-27/11)	Penge (1)	Samme len som 1565 5/10 og Hørsholm birk	Hver mand kronetjener, som sidder for gård: 12 mk klippinge. KB 1561-65 s.685 - CCD I,299.
1566	22/1	Midfaste	Fetalje (2)	Riget ÷ Skåne	Ydelserne helt som ved udskrivn. 1565 5/10 (Kbhvn m.fl.len). KB 1566-70 s.5 - CCD I,301.
1566	14/3	Torsd. næst eft. Sønd. Oculi (21/3)	Penge (1)	Samme len som v. udskrivn. 1565 1/9 samt Gers h.	Hver mand: 15 mk klippinge. KB 1566-70 s.28 - CCD I,306.
1566	1/4 (28/4 i Fyn)	Pinsedag Sjælland	Penge (1)	Riget ÷ Skåne	I: Hver jordegen bonde: 2 dlr el. 6 runde mk - II: Hver kronbonde, hver landhåndv. og møller, hver indestmand, hver bolsmand, hver pebersvend, hver tjenestedreng m/sæd: 1 dlr - III: Hver kgl. ugedagsmand: 1/2 dlr. KB 1566-70 s.32 - CCD I,306f.
1566	10/6	straks	Penge (1)	Som v. udskrivn. 1565 1/9	I: Hver mand, som sidder for gård og bruger avl. Hver landhåndv. og møller: 1 dlr - II: Hver tjenestedreng m/sæd, hver pebersvend: 1/2 dlr (÷ ugedagsmænd; se under 1565, 28/9). KB 1566-70 s.61 - CCD I,309f.
1566	31/7		Fetalje (2)	Kalundborg len	24 mænd: 12 tdr øl, "når fogden på Kalundborg tilsiger dem". KB 1566-70 s.71 - CCD I,311.
1566	24/8	inden 14 dage	Kontr. (4)	Skåne	Hver 20 mænd udgør en karl m. økse, hakke eller spade til skansegravning samt kost til 1/2 måned og 10 runde mk danske penge. KB 1566-70 s.78 - CCD I,311.
1566	26/8	St. Dionysiidag	Penge (1)	Riget ÷ Skåne	I: Hver jordegen bonde: 2 dlr - II: Hver fæstebonde, hver møller, vejrmøller el. vandmøller, hver landhåndv.: 1 dlr - III: Hvert gadehus, hver gårdmand, hver indest el. husmand, hver pebersvend, hver tjenestedreng m/sæd, hver kgl. ugedagsmand: 1/2 dlr. KB 1566-70 s.79f. - CCD I,312f.
1566	21/9	straks	Mad (2)	Sjælland	10 bønder: 1 okse. KB 1566-70 s.86 - CCD I,314.
1566	14/10		Havre (2)	Skåne	Af præster og bønder: det havre og fetalje, de kan undvære (÷ ydelse). KB 1566-70 s.94 - CCD I,316.
1566	20/10	uopholdeligt	Mad (2)	Riget mellem Sundet og Lillebælt	Det brød og havre, bønderne kan undvære (÷ ydelse). KB 1566-70 s.95 - CCD I,316.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1566	20/11	Fastelavn 1567	Kvæglign. (3)	Riget	4 skill. af hver okse, 4 sk af hver ko, 2 sk af hvert ungnød, 1 sk af hver kalv, 1 sk af hvert får, 1 sk af hver ged, 1 sk af hvert svin over 1 år gl., 4 sk af hver hest, 2 sk af hvert øg, 1 sk af hver fole el. føl, ikke et år gl. KB 1566-70 s.108 - CCD I,317f.
1567	25/2	Påskedag	Fetalje (2)	Riget ÷ Skåne	10 mænd: 1 fj smør, 5 sider flæsk, 5 fårekroppe, 10 gåsekroppe, 10 tdr øl, 5 tdr. brød. KB 1566-70 s.147 - CCD I,329.
1567	21/4		Udbud (3)	Gers, Villands, Froste, Albo og Fers hh.	I stedet for hver 5. mand udgør bønderne et antal skytter med rør og andre gode værger. KB 1566-70 s.186 - CCD I,336f.
1567	22/5	straks	Kontr. (4)	Smørum og Ølstykke hh.	10 mænd: 6 sider flæsk el. lige så meget kød, 1 fj smør, 2 skp gryn, 4 tdr brød, 10 tdr øl og 4 1/2 mk at købe sild og anden fisk for. KB 1566-70 s.200 - CCD I,338f.
1567	14/6	1)	Kvæglign. (3)	Riget	Ydelserne helt som 1566 20/11. KB 1566-70 s.228f. - CCD I,339f.
1567	19/8	Mikkelsdag	Mad (2)	Riget	10 mænd: 1 god okse. KB 1566-70 s.234 - CCD I,341f.
1567	27/8	senest i dag 14 dage	Udbud (3)	Landskrone, Malmø len, Villands, Gers, Fers og Albo hh.	Lensmændene skal udtage karle og sende dem til Helsingborg slot. De, der bliver hjemme, skal lægges i læg og give hver af de udskrevne 10 mk penge og så megen mad, som han kan bære, samt skaffe ham en god økse m. et langt skaft. KB 1566-70 s.237.
1567	16/10	inden 1. nov.	Mad (2)	Skåne	Hver mand: 1 td brød og 1 td havre. KB 1566-70 s.251 - CCD I,345f.
1567	19/11	straks	Kontr. (4)	Kær herred	4 mænd giver 1 læs hø og 1 læs strøelse. KB 1566-70 s.264 - CCD I,346f.
1567	7/12	14 dage efter at skatten er skrevet	Kvæglign. (3)	Bornholm	Ydelserne som v. udskrivn. 1566, 20/11. KB 1566-70 s.268 - CCD I,347. Jfr. Hübertz: Bornholm s.318.
1567	9/12	Kyndelmisse 1568	Kvæglign (3)	Riget	Ydelserne som 1566 20/11. KB 1566-70 s.269 - CCD I,349.
1568	18/2		Udbud (3)	Villands, Gers og Albo hh.	Hver 10 mand i de næste 6 mdr.: 10 mk til at besolde en hageskytte for. KB 1566-70 s.286 - CCD I,350.
1568	4/3		Fetalje (2)	Riget?	10 mænd: 5 sider flæsk, 5 fårekroppe, 10 gåsekroppe, 1 fj smør, 5 tdr brød, 10 tdr øl, 3 skp gryn. KB 1566-70 s.293 - CCD I,351f.
1568	10/4	Hver måned	Kontr. (4)	Villands, Gers, og Albo hh.	10 mænd betaler 10 mk hver måned f. fritagelse f. at holde vagt mm. KB 1566-70 s.311.
1568	10/4		Udbud (3)	Skåne	Hver fire mænd skal udgøre den femte og udruste ham m. rør og andre gode værger og skaffe ham fetalje. KB 1566-70 s.311 - CCD I,354f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1568	11/4		Kontr. (4)	Frederiksborg len	"Dalerhjælp": 8 skill. af hver gl. el. ny daler af jordegne bønder, pebersvende, tjenestedrenge m/sæd, skræddere, smede, skomagere, murmestre, tømmermænd, keltringer og møllere (Kun kendt fra en kvittering 1568 18/9, hvori nævnes "regnskab for den til sidste palmesøndag, 11/4, påbudne dalerhjælp"). KB 1566-70 s.386. Jfr. Jacobsen: Skattevæsen s.90.
1568	1/5	Hver måned	Udbud (3)	Riget	20 mænd hver måned 20 mk ét år igennem til at besolde krigsfolk med. KB 1566-70 s.317 - CCD I,359.
1568	10/8	Mikkelsdag	Mad (2)	Jylland, Fyn, Sjælland, Lolland, Falster	10 mænd: 1 god okse. KB 1566-70 s.368f. - CCD I,380.
1568	14/8	uforsømmelig	Gengærd (2)	Malmø, Landskrone, Helsingborg len, Fers, Gers, Villands og Albo hh.	20 mænd: 1 okse, 1 fj smør, 2 tdr øl, 2 tdr brød, 1 pd ost. KB 1566-70 s.370f. - CCD I,381.
1568	25/8	straks	Havre (2)	Malmø, Landskrone, Gladsaxe len, Fers, Gers, Villands og Albo hh.	Hver bonde: 1 td havre. KB 1566-70 s.375f. - CCD I,382.
1568	24/11	Jul	Penge (1)	Riget	I: Hver jordegen bonde, hver møller: 3 dlr - II: Hver fæstebonde, hver landhåndværker, som ikke sidder for gård og giver landgilde: 2 dlr - III: Hvert gadehus, hver gårdmand, hver indest, hver husmand, hver pebersvend, hver tjenestedreng m/sæd, hver ugedagsmand: 1 dlr. KB 1566-70 s.407 - CCD I,387ff.
1569	4/2	8 dage efter at dette brev er læst	Havre (2)	Sjælland	Kronens og gejstlige institutioners bønder: hver 1 td havre. KB 1566-70 s.421 - CCD I,391.
1569	15/2	straks	Kontr. (4)	Viske og Fjære hh.	20 mænd: 5 sider flæsk, 10 pd smør, 10 pd oste. KB 1566-70 s.424 - CCD I,391.
1569	26/2	Midfaste Søndag (Jylland: Palmesøndag)	Fetalje (2)	Riget	10 mænd: 5 sider flæsk, 5 fårekroppe, 10 gåsekroppe, 1 fj smør, 5 tdr brød, 10 tdr øl, 3 skp gryn. Hver mand: 1/2 td havre. KB 1566-70 s.429f. - CCD I,392.
1569	19/3	Palmesøndag (3/4)	Fetalje (2)	Frederiksborg len	10 mænd: 1 okse, 10 sider flæsk, 10 fårekroppe, 10 gåsekroppe, 1 fj smør, 5 tdr brød, 5 tdr øl. KB 1566-70 s.436 - CCD I,392f.
1569	2/6	25. juli	Penge (1)	Riget vest for Storebælt	I: Hver jordegen: 4 dlr - II: Hver møller: 3 dlr - III: Hver fæstebonde, hver landhåndv., der ikke sidder for gård og giver landgilde: 2 dlr - IV: Hvert gadehus,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					hver indestmand, hver husmand, hver pebersvend, hver tjenestedreng m/sæd, hver ugedagsmand: 1 dlr (KB har også: Gårdmænd). KB 1566-70 s.466f. - CCD I,399f.
1569	2/6	Sct. Hans	Penge (1)	Resten af Riget	Som brevet til Riget vest for Storebælt s.d. KB 1566-70 s.467 - CCD I,400f.
1569	30/6	straks	Kontr. (4)	Viske og Fjære hh.	Hver mand en gærd, eftersom høvedsmanden på Elfsborg tilsiger dem. (uden ydelse). KB 1566-70 s.476 - CCD I,404.
1569	22/7	8. sept.	Mad (2)	Riget	10 mænd: 1 god okse. KB 1566-70 s.484 - CCD I,406f.
1569	30/7	Mikkelsdag	Mad (2)	Frederiksborg og Krogens len, Hørsholm birk, Abrahamstrup len	Kronens bønder og tjenere: 10 mænd 1 god okse. KB 1566-70 s.485 - CCD I,407.
1569	25/8 efter datum	14 dage dette brevs	Penge (1)	Fyn, Sjælland, Smålande	I: Hver 10 mænd: 20 dlr. Hver møller: 2 dlr - II: Gårdmænd, pebersvende, landhåndv., tjenestedrenge m/sæd: 1 dlr. (Kgl ugedagsmænd ikke nævnt). KB 1566-70 s.494 - CCD I,412.
1569	25/8	med det allerførste	Mad (2)	Skåne	Hver mand: 1/2 td brød, 1 td havre. KB 1566-70 s.494f. - CCD I,412f.
1569	8/9	med det allerførste	Havre (2)	Riget mellem Sundet og Lillebælt	Af kronens og gejstlige institutioners bønder: hver 1 td havre. KB 1566-70 s.501 - CCD I,416f.
1569	9/9	Martini	Kvæglign. (3)	Jylland	Ydelser som ved udskrivn. 1566, 20/11. KB 1566-70 s.502 - CCD I,417f.
1569	16/9		Kontr. (4)	Helsingborg len, Froste, Villands og Gers hh.	Bønderne skal lægges i læg og give hver af dem, der er udtaget til skansegravning for Helsingborg slot, 14 dages kost, 3 mk penge og en god økse. KB 1566-70 s.503.
1569	24/9 (KB: inden 8 dage)	straks	Fetalje (2)	Kbhvns, Roskilde, Tryggevælde og Skjoldenæs len	Kronens og gejstlige institutioners bønder: hver bonde 1 td øl. KB 1566-70 s.507 - CCD I,421.
1569	30/10		Kontr. (4)	Fjære h.	Hver gård: et godt slagtenød. KB 1566-70 s.518.
1569	21/11 (CCD: med det allerførste)	straks	Kontr. (4)	Fjære h.	Bønderne må forskånes for at stille skytter mod at betale 1000 dlr. KB 1566-70 s.525 - CCD I,425.
1569	21/11	Nytårsdag 1570	Kvæglign (3)	Riget mellem Sundet og Lillebælt	Ydelser som ved udskrivning 1566, 20/11. KB 1566-70 s.525 - CCD I,425f.
1570	7/1	straks	Mad (2)	Malmø, Landskrone, Gladsaxe, Helsingborg len, Froste og Fers hh.	Hver bonde: 1 td brød og 1 td havre. KB 1566-70 s.535f. - CCD I,426.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1570	27/1	Midfaste Søndag (5/3)	Fetalje (2)	Riget vest for Sundet	10 mænd: 1 fj smør, 5 sider flæsk, 5 fårekroppe, 10 gåsekroppe, 5 tdr brød, 10 tdr øl. KB 1566-70 s.544 - CCD I,430.
1570	1/2	26. febr.	Kvæglign. (3)	Tåsinge	Ydelser som ved udskrivn. 1566, 20/11. KB 1566-70 s.545 - CCD I,431.
1570	12/3 (Sjæll.), 14/5 (resten af Riget)	9. april	Penge (1)	Riget vest for Sundet	Af hver *adelig* ugedagsmand, som pløjer og sår: 2 dlr, halvt i dalere, halvt i mønt. KB 1566-70 s.559f. - CCD I,435f.
1570	12/3	(som foregående)	Kvæglign. (3)	Riget vest for Sundet	Ydelser som ved udskrivning 1566, 20/11. KB 1566-70 s.559f. - CCD I,435f.
1570	2/4	Pinsedag	Penge (1)	Bornholm	I: Hver jordegen bonde: 4 dlr - II: Hver mand på sædegård, hver vorned: 2 dlr - III: Hver pebersvend, hver møller, hver ugedagsmand, hver hospitalsbonde: 1 dlr. KB 1566-70 s.569 - CCD I,439. Jfr. Hübertz: Bornholm s.359f.
1570	22/5	Sct. Hans	Penge (1)	Riget vest for Sundet	I: Hver jordegen: 7 mk da. - II: Hver fæstebonde, hver landhåndv. og møller: 3 1/2 mk da. - III: Hver indestmand, hver husmand, hver tjenestedreng m/sæd: 2 mk da. (Kgl ugedagsmænd ikke nævnt). KB 1566-70 s.586f. - CCD I,445.
1570	3/6 (Sjæll. 16/7)	22. juli	Fetalje (2)	Riget mellem Sundet og Lillebælt	10 mænd i læg: 2 1/2 side flæsk, 2 1/2 fårekrop, 5 gæs, 1 otting smør, 1 1/2 skp gryn, 2 1/2 td brød, 5 tdr øl. KB 1566-70 s.590 - CCD I,448.
1570	3/7		Kontr. (4)	Sdr. Halland	Hver 4 mand: 4 pd flæsk el. et godt slagtenød, 2 pd smør, 2 pd brød. KB 1566-70 s.598 - CCD I,449.
1570	4/7	St. Laurids dag (10/8)	Kvæglign. (3)	Skåne	Ydelser som ved udskrivn. 1566, 20/11. KB 1566-70 s.599 - CCD I,449f.
1570	4/8	Mikkelsdag	Mad (2)	Frederiksborg og Krogen len og Hørsholm birk	Kronens bønder: 10 mænd 1 par staldøksne. KB 1566-70 s.607 - CCD I,450.
1570	10/8	Mikkelsdag	Kvæglign. (3)	Riget vest for Sundet	Ydelser de *dobbelte* af 1566-udskrivningens. Todalerskat af pebersvende, tjenestedrenge m/sæd og landhåndv. KB 1566-70 s.609 - CCD I,452f.
1570	11/8	Bartholomei	Penge (1)	Skåne ?	Hver pebersvend, gårdmand, tjenestedreng og landhåndv. og møller: 2 dlr el. 6 mk danske. KB 1566-70 s.610 - CCD I,453f.
1570	12/8	14. sept.	Mad (2)	Riget vest for Sundet	10 mænd: 1 god okse. KB 1566-70 s.611 - CCD I,454.
1570	8/10	straks	Gengærd (2)	Korsør, Kalundborg, Tryggevælde, Skjoldenæs, Roskilde, Holbæk, Dragsholm, Vordingborg len, Sorø birk, Alsted h.	10 bønder: 2 1/2 side flæsk, 5 lam el. lige så meget kød, 1/2 fj smør, 1 pd ost, 2 1/2 td brød og 5 tdr øl. KB 1566-70 s.632f. - CCD I,460.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1570	12/10	straks	Gengærd (2)	Fyn	10 bønder i læg: 5 sider flæsk, 5 fårekroppe, 1/2 fj smør, 2 pd oste, 5 tdr brød, 5 tdr øl. KB 1566-70 s.634 - CCD I,460f.
1570	18/12	25. dec.	Kvæglign. (3)	Skåne	Ydelserne som ved udskrivn. 1570 10/8 (dobbelte satser). Todalerskat af landhåndværkere. Endalerskat af gadehuse, gårdmænd, husmænd, pebersvende og tjenestedrenge. Hver møller: 3 dlr. KB 1566-70 s.653f. - CCD I,468f.
1570	18/12 (Sjæll. - Fyn) Helligtrekonger (Jyll.)	Jul	Penge (1)	Riget	I: Hver jordegen: 4 dlr - II: Hver møller: 3 dlr - III: Hver fæster, hver landhåndv.: 2 dlr - IV: Hver gadehusmand (KB har også: gårdmand, husmand), hver pebersvend, hver tjenestedreng: 1 dlr. (Kgl. ugedagsmænd ikke nævnt). KB 1566-70 s.654 - CCD I,469f.
1571	12/2 (Sjæll. - Fyn) 25. marts (Jylland)	4. marts	Fetalje (2)	Riget vest for Sundet	10 mænd: 5 sider flæsk, 5 fårekroppe, 10 gåsekroppe, 1 fj smør, 5 tdr brød, 10 tdr øl, 3 skp gryn. KB 1571-75 s.8f. - CCD I,471.
1571	13/3	Philippi-Jacobi	Penge (1)	Bornholm	I: Hver jordegen: 4 dlr - II: Hver mand på sædegård, hver vorned: 2 dlr - III: Hver ugedagsmand, hver landhåndv. og møller, hver hospitalsbonde, hver pebersvend: 1 dlr. KB 1571-75 s.15f. - CCD I,474f. Jr. Hübertz: Bornholm s.366.
1571	4/4		Penge (1)	Riget	7-årig pengeskat af adelens bønder: 1 dlr el. 2 lod sølv af hver. (Intet egl. skattebrev bevaret, kun en revers til adelen). KB 1571-75 s.24 - CCD I,479f.
1571	23/8	Juledag	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 20 enkende daler. Hver landhåndv. og møller m/avl: 2 dlr - II: 10 fæstebønder: 10 enkende dlr. Hver landhåndv. og møller u/avl, hver pebersvend, hver tjenestedreng m/sæd: 1 dlr - III: Hver husmand, hver indest, hver ugedagsmand: 1/2 dlr. KB 1571-75 s.65 - CCD I,488.
1571	30/12 Søndag	Midfaste 1572	Fetalje (2)	Riget	10 mænd i læg (I slutn. af brevet står: "ingen skal være fri for skatten, som har frit, jordegent bondegods"): 1 okse, 10 sider flæsk, 5 fårekroppe, 20 gæs, 1/2 td smør, 1/2 td gryn (CCD har: 1 td), 8 tdr brød, 20 tdr øl. KB 1571-75 s.97 - CCD I,497.
1572	19/8	Juledag	Penge (1)	Riget	Helt som 1571 23/8. KB 1571-75 s.166 - CCD I,520.
1572	2/9	Mikkelsdag	Fetalje (2)	Frederiksborg, Krogen og Hørsholm len	10 bønder (kronens): 1 okse. 5 møllere og landhåndv. m/avl og 10 u/avl: 1 okse. 10 tjenestedrenge m/sæd, pebersvende og husmænd: 1 okse. KB 1571-75 s.168f. - CCD I,521.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1573	31/8	"med det første"	Fetalje (2)	Kalundborg, Holbæk, Dragsholm, Tryggevælde len	Kronens og gejstlige institutioners bønder: hver mand 1 td øl, 1/2 td brød, 1/2 skp gryn. KB 1571-75 s.318 - CCD I,552.
1573	21/9	Juledag	Penge (1)	Riget	Helt som 1571 23/8. KB 1571-75 s.330 - CCD I,556.
1574	24/1 (18/3 - Skåne)	Midfaste - Sjæll., Påske (Jyll. og Fyn)	Fetalje (2)	Riget	10 bønder: 2 1/2 side flæsk, 2 1/2 fårekrop, 5 gåsekroppe, 1 otting smør, 1 fj gryn, 2 1/2 td brød, 10 tdr øl. Hver 20 mænd: 1 okse. KB 1571-75 s.379f. - CCD I,566f.
1574	16/5	Sct.Hans	Mad (2)	Frederiksborg, Krogen og Hørsholm len	Hver 5 jordegne, hver 10 fæstere (kronetjenere), hver 5 møllere og landhåndv. m/avl og hver 10 u/avl samt hver 10 tjenestedrenge m/sæd og hver 10 pebersvende og husmænd: 1 okse. KB 1571-75 s.439 - CCD I,575f.
1574	3/7		Udbud (3)	Riget	Hver 40 bønder, der sidder for gård, underholder og besolder en skytte. KB 1571-75 s.469f. - CCD I,585.
1574	30/8	13. dec.	Penge (1)	Riget	Helt som 1571 23/8. KB 1571-75 s.512 - CCD I,602f.
1575	20/8	25. nov.	Penge (1)	Riget	Helt som 1571 23/8. KB 1571-75 s.662f. - CCD I,642.
1575	8/10		Fetalje (2)	Skåne, Sjælland, Fyn, Lolland, Falster	Af kronens og gejstlige institutioners bønder: 1 levende oldensvin af hver jordegen og hver 2 fæstebønder. KB 1571-75 s.679 - CCD I,647.
1576	2/4	Juledag	Penge (1)	Riget	Som 1571 23/8, men med *dobbelte* satser. KB 1576-79 s.29 - CCD II,6f.
1577	11/1	Midfaste 1578	Fetalje (2)	Riget	10 bønder, som sidder for gårde: 1 td brød, 2 tdr øl, 2 sider flæsk, 1/2 fj nødekød, 1 1/2 lammekrop, 5 gåsekroppe, 1 otting smør, 1 otting gryn. Hver 10 jordegne dobbelt så meget. KB 1576-79 s.128 - CCD II,45f.
1577	20/10 (Sjæll.)	Kyndelmisse - Midfaste (Skåne, Lolland, Falster) Påske (Jyll. Fyn)	Fetalje (2)	Riget	10 bønder, der sidder for gårde: 1 td brød, 2 tdr øl, 3/4 nødekrop, 4 fårekroppe, 10 gåsekroppe, 1 otting smør, 1 otting gryn. 10 jordegne dobbelt så meget. KB 1576-79 s.250f. - CCD II,74f.
1578	1/6	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 20 dlr - II: 10 fæstere: 10 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl, hver pebersvend: 1 dlr - III: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver husmand, indeste og tjenestedreng, som tjener for løn, hvad heller han har kornsæd eller ej, hver ugedagsmand: 1/2 dlr. KB 1576-79 s.366f. - CCD II,95f.
1579	16/7	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 10 dlr - II: 10 fæstere: 5 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl, hver pebersvend: 1/2 dlr - III: Hver land-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					håndv. og møller u/avl, hver husmand, indeste, hver tjenestedreng, som tjener for fuld løn, hvad enten han har kornsæd eller ikke, hver ugedagsmand: 1 ort - IV: Hver tjenestedreng, som ikke tjener for fuld løn: 1/2 ort. KB 1576-79 s.682 - CCD II,137.
1579	16/7 (Sjæll.) (Jyll.)	Fastelavn Pinsedag 14 dage før Påske	Fetalje (2)	Riget	10 bønder, som sidder for gårde: 1 fj smør, 5 sider flæsk, 5 fårekroppe, 1/2 oksekrop, 10 gåsekroppe, 5 tdr brød, 10 tdr øl, 5 skp gryn. 10 jordegne dobbelt så meget (Jfr. miss. 1579 13/11 om ret til konvertering, KB 1576-79 s.765). KB 1576-79 s.683 - CCD II,138.
1580	18/1		Mad (2)	Nørvang h.	Miss. til Tyge Kruse og Laurids Skram om straks at forkynde "vedlagte brev om madskat" for bønderne (Hvilken skat ?). KB 1580-83 s.15f.
158i	12/11	Philippi-Jacobi	Penge (1)	Riget	Som udskriv. 1579 16/7, men *enkeltskat*. KB 1580-83 s.387f. - CCD II,227f.
1582	27/11 (Sjæll.) (Skåne, Fyn, Jyll.)	Fastelavn Midfaste	(Fetalje (2)	Riget	10 fæstebønder: 1 td 1/2 fj brød, 1 lispund smør, 1 lispd flæsk, 1/2 fj oksekød, som vejer 1 1/2 lispd, 1 fårekrop, 1/2 otting gryn, 1 gåsekrop, 3 tdr øl (kan konverteres, 1 dlr tønden). Hver 10 kgl ugedagsmænd halvt så meget. Hver 10 jordegne dobbelt så meget. KB 1580-83 s.578 - CCD II,321f.
1584	10/1	Bartholomei	Penge (1)	Riget	I: 20 jordegne: 40 dlr - II: 20 fæstere: 20 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl, hver pebersvend: 1 dlr - III: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver husmand og indeste, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver kgl ugedagsmand: 1/2 dlr - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1 ort. KB 1584-88 s.9 - CCD II,344f.
1584	6/11		Kontr. (4)	Roskilde og Kbhvns len	Kronens og kirkelige institutioners bønder: Hver leverer godvillig 1 godt læs ho til Kronborg. KB 1584-88 s.196 - CCD II,370.
1585	20/8	Jul	Penge (1)	Riget	Af kronens jordegne og fæstere samt gejstlige institutioners bønder. Samme ydelse, klassificering og kategorisering som ved udskrivn. 1584 10/1. KB 1584-88 s.367f. - CCD II,698f.
1586	31/5	Fastelavn	Penge (1)	Riget	Samme ydelse, klassificering og kategorisering som v. udskrivn. 1584 10/1, dog med 10-mandslæg af jordegne og fæstere. KB 1584-88 s.519 - CCD II,699.
1586	6/12	16. april	Fetalje (2)	Riget	Af kronens og gejstlige institutioners bønder. 10 fæstere: 6 tdr øl, 2 1/2 td brød, 2 1/2 side flæsk (hver side 1 lispd), 1 fj røget oksekød, 2 1/2 fårekroppe, 2 1/2 gåsekroppe, 1 otting smør, 1 skp gryn

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					(I Lolland, Falster og Langeland: 2 skp ærter for hver skp gryn). 20 ugedagsmænd lige så meget. 10 jordegne dobbelt så meget. KB 1584-88 s.624 - CCD II,700f.
1586	24/12	(CCD har 14/12)	Kontr. (4)	Kronborg len	Til broernes og vejenes fuldførelse: Hver møller og landhåndv., der ikke sidder for fuldredselsgårde, hver pebersvend mm.: 1/2 dlr, hver tjenestedreng m/sæd: 1 ortsdlr. KB 1584-88 s.632 - CCD II,458f.
1588	15/11	Midfaste Søndag	Penge (1)	Riget	Samme ydelse, klassificering og kategorisering som v. udskrivn. 1586 31/5. KB 1588-92 s.113f. - CCD II,524.
1595	16/10	1. maj	Penge (1)	Riget	Som 1586 31/5, dog med pebersvende i III. klasse til 1/2 dlr. KB 1593-96 s. 546. (Ikke i CCD)
1596	28/9	13. dec.	Penge (1)	Riget	Som 1586 31/5. Dog tales iflg. CCD ikke om skat af pebersvende, husmænd og indester. KB 1596-1602 s.19 - CCD III,37.
1600	9/7	Martini	Penge (1)	Riget	Som 1586 31/5. KB 1596-1602 s.509 - CCD III,115.
1602	16/8	Martini	Penge (1)	Riget	Som 1586 31/5 (CCD dog som 1596 28/9). KB 1596-1602 s.766 - CCD III,156.
1603	12/7	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 20 dlr - II: 10 fæstere: 10 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl: 1 dlr - III: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver kgl ugedagsmand: 1/2 dlr - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1 ort. KB 1603-08 s.60 - CCD III,161.
1604	23/8		Kontr. (4)	Vissinge, Askær, Krogerød, Drengsrød og Gunderup sogne i Årsted h.	Bønderne i disse sogne må give penge i stedet f. det v. åb. brev 1598 27/9 pålagte arbejde på Halmstads befæstning: årlig 1 dlr af hver helgård og 1/2 dlr af hver halvgård. KB 1603-08 s.186 - CCD III,168.
1606	1/4	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 10 dlr - II: 10 fæstere: 5 dlr - III: Hver landhåndværker og møller m/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1 ort - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1/2 ort. KB 1603-08 s.404 - CCD III,198f.
1607	22/2	Pinse	Penge (1)	Sjælland, Lolland, Falster	Kronens og gejstlige institutioners bønder til Københavns befæstning. Som 1586 31/5 (enkelt). KB 1603-08 s.527 - CCD III,225.
1607	14/5		Kontr. (4)	Ingelstad herred	En afgift til vedligeholdelse af Nybro ved Ystad: 1 skp korn af hver bonde hvert 5. år. KB 1603-08 s.576 - CCD III,229f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1608	4/7	Martini	Penge (1)	Riget	Som 1603 12/7, både hvad angår ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1603-08 s.718f. - CCD III,247f.
1610	6/4	Martini	Penge (1)	Riget ÷ Halland	Som 1603 12/7, både hvad ydelse, klassificering og kategorisering angår. KB 1609-15 s.229 - CCD III,275.
1610	23/10	Påskedag 1611	Fetalje (2)	Riget	10 fæstere: 6 tdr øl (el. 1 mk pr. td), 2 1/2 lispd flæsk, 1/4 nod, 2 1/2 fårekroppe, 5 gåsekroppe, 1 otting smør, 2 1/2 skp gryn (Bønderne i Lolland og Falster ærter i st.f. gryn). 20 kgl ugedagsmænd: lige så meget. 10 jordegne: dobbelt så meget. KB 1609-15 s.293 - CCD III,286f.
1611	4/3	"så hurtigt som muligt"	?	Gulland	Miss. til Brostrup Gjedde m. et åb. brev om skat af bønder og menige almue (Måske madskat, se KB 1609-15 s.362). KB 1609-15 s.338.
1611	10/4	Mikkelsdag og jul	Penge (1)	Riget	I: Hver jordegen: 5 dlr - II: Hver fæstebonde: 2 1/2 dlr - III: Hver landhåndv. og møller m/avl, hver ågerkarl og pebersvend: 2 dlr - IV: Hver ugedagsmand: 5 ort - V: Hver landhåndv. og møller u/avl: 1 dlr - VI: Hver præstedreng, degnedreng og bondedreng f. fuld løn, hver husmand og gadehusmand: 3 ort - VII: Hver dreng f. ikke fuld løn: 1 1/2 ort (Udskrevet med disse satser for den tid, krigen måtte vare; almindeligvis kaldt: "Krigsskat"). KB 1609-15 s.355 - CCD III,379f.
1611	23/6		Kontr. (4)	Gønge h.	Bønderne skal give af hver gård 1/2 dlr til underhold af grænsevagten. KB 1609-15 s.389 - CCD III,384.
1611	3/7		Kontr. (4)	Villands h.	Som 1611 23/6 til Gonge h. KB 1609-15 s.394f. - CCD III,386f.
1612	18/4 og Mikkalsdag	Sct.Hans	Kontr. (4)	En del len i de skånske landskaber	Til lønning af vagtmandskab ved grænsen: Hver jordegen og fæster: 3 dlr "for denne sommers vagt". Halve gårde: 1 1/2 dlr. "Hver, som sidder i et gadehus eller til huse og bruger jord i marken", og hver pebersvend: 1 dlr. Den, der ikke bruger *jord i marken: 1/2 dlr.* KB 1609-15 s.494f.
1612		Mikkelsdag og jul	Penge (1)	Riget	Som 1611, 10/4 (1612-skatten er udskrevet ved dette skattebrev).
1613	19/6	Martini	Penge (1)	Riget	Helt som 1611 10/4 (Udskrevet for årene 1613 og 1614). KB 1609-15 s.608 - CCD III,411f.
1614		Martini	Penge (1)	Riget	Helt som 1611 10/4 (Udskrevet ved skattebrev 1613 19/6).
1615	10/5		Kontr. (4)	Bjerge h. i Skåne	Bønderne i dette herred, hvem det er pålagt at gøre arbejde til Laholm slot med deres heste og vogne, begærer at måtte give 2 dlr i stedet til at leje vogne for, da

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					det falder dem besværligt at rejse så lang en vej frem og tilbage. Kongen imødekommer deres begæring. KB 1609-15 s.798.
1616	3/12		Kontr. (4)	Lister, Froste, Albo og Villands hh.	Af kongens og kapitlets bønder: Hver bonde 20 læs store og 10 læs små kampesten til den nye bygning i Christianstad (foruden det ved, som de hidtil har ført til teglovnen). KB 1616-20 s.101 - CCD III,488.
1617	18/2	"når bønderne derom bliver tilsagte"	Kontr. (4)	Skanderborg len	Af jordegne bønder og kronens fæstere til Skanderborgs befæstning. Udgiften hertil er udregnet til 1670 dlr, som skal reparteres på bønderne efter evne. KB 1616-20 s.140 - CCD III,494 (Se også KB s.143f. (21/2), hvoraf fremgår, at adelens bønder er fri).
1617	22/3	Sct.Hans og Martini	Kontr. (4)	Bregne, Medelstad og Øster hh. i Blekinge	Til Kristianopels befæstning yder hver fuldgård 2 dlr, hver halvgård 1 dlr og hver fjerdingsgård 1 rigsmark (Kaldet *stenpenge* iflg. mandtallene 1617-21). KB 1616-20 s.160 - CCD III,494f.
1617	24/6	Martini	Penge (1)	Riget	Helt som 1603 12/7 både hvad angår ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1616-20 s.211f. - CCD III,501.
1618	28/3	"ved allerførste lejlighed"	Kontr. (4)	Skanderborg og Åkjær len	Til yderligere befæstning af Skanderborg slot: Kronens bønder skal yderligere bidrage 840 dlr til arbejdet. KB 1616-20 s.354.
1618	1/4		Kontr. (4)	Halmstad	Fortsættelse af Halmstads befæstning. De, der resterer med arbejde, skal give penge i stedet for. Da dette imidlertid ikke vil strække til, skal det resterende beløb pålægges kronens, adelens og gejstlighedens bønder at kontribuere enhver efter sin formue. KB 1616-20 s.359f.
1618	4/7	Martini	Penge (1)	Riget	Som 1603 12/7 både hvad angår ydelse, klassificering og kategorisering (I Varberg len er skatten af indester og tjenestedrenge først betalt til 1619, Martini). KB 1616-20 s.426 - CCD III,546.
1618	22/10		Kontr. (4)	Bjerge h. i Skåne	Bønderne i dette herred får et års respit mht. kontributionen til Engelsholms og Laholms bros bygning. KB 1616-20 s.475f.
1619	30/11		Kontr. (4)	Halmstad len	Bønderne i dette len skal yderligere udrede 1000 dlr til Halmstads befæstning. KB 1616-20 s.728.
1620	12/9	Martini	Penge (1)	Riget	Som 1603 12/7 både hvad angår ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1616-20 s.899f.
1621	12/4		Militsordn. (3)	Riget	9 bønder skal underholde én soldat, som skal tjene en af bønderne. Denne soldat

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					(der er skattefri) skal af de 9 bønder have til et par sko, krudt og lunte 5 mk kurant og 6 skill. årlig, så længe han er under fanen. Soldaten skal selv have denne sum i to terminer årligt. Under excercering skal lægget udstyre karlen med proviant og en skill., to eller tre til øl. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær . . . . I(1909)s.466ff.
1621	20/7	Martini	Penge (1)	Riget	"Den sædvanlige landeskat" af møllere, tjenestekarle og -drenge, pebersvende, landhåndværkere, gadehusmænd og indester ("Uvisse personer"). Skatten, der var en enkeltskat, udskrives for *to* år. KB 1621-23 s.127 - CCD III,657f.
1622		Martini	Penge (1)	Riget	Se 1621 20/7.
1622	5/7	Martini	Penge (1)	Riget	Helt som 1603 12/7 både hvad angår ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1621-23 s.386 - CCD IV,18.
1623	4/10	Martini	Penge (1)	Riget	Helt som 1603 12/7 både hvad angår ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1621-23 s.689f. - CCD IV,106.
1624	10/2		Kontr. (4)	Len i Skåne?	Lensmændene i hvert len skulle gøre den anordning, at bønderne skulle gøre gærd af de species, som de kunne tilvejebringe, til underhold af adelsburser (Det vides ikke, om det er mod betaling). KB 1624-25 s.35.
1624	20/2		Kontr. (4)	En del skånske hh.	Til vedligeholdelse af veje og broer og gader til og i Christianstad. - Af adelens bønder i Skåne (undtagen dem i Lister, Villands, Gønge, Gers, Froste, Albo og Fers hh.): 4 skill. årligt af hver fuldgård, 2 skill. af hver halve gård og adelens ugedagsmænd. KB 1624-26 s.46.
1624	8/8	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 25 dlr - II: 10 fæstere: 12 1/2 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl: 5 ort - III: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver kgl ugedagsmand: 2 1/2 ort - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1 ort 6 skill. KB 1624-26 s.219 - CCD IV,170f.
1624	21/10		Soldaterlønnings (3)	Riget	Til underhold af soldaterne i landsbyerne: 4 sletmk for 8 dage for en gemen soldat, 5 sletmk f. 8 dage f. en adelsburs el. korporal, 7 sletmk f. 8 dage f. en sergent, 2 1/2 sletdlr f. 8 dage f. en løjtnant. KB 1624-26 s.248f.
1625	28/2 sidst i førstkomm. høst, 2. halvdel til Martini	1. halvdel	Penge (1)	Riget	Helt som 1624 8/8, både hvad angår ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1624-26 s.344f. - CCD IV,209.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1625	28/2	Sct.Hans	Tiende (3)	Riget	Alle, der har kronens og kirkens tiender i fæste: 2 dlr af kronens og 2 dlr af kirkens part. KB 1624-26 s.344f.
1625	3/3		Soldater-lønnings (3)	Jylland, Fyn? 2)	Til lønning af soldaterne i grænsefæstningerne. Ingen ydelse el. angivelse af, hvorledes den skulle pålægges (Ved miss. 1625 31/7, CCD IV,330f., forlængedes soldaterlønningsskatten med yderligere to fjerdingår). KB 1624-26 s.349 - CCD IV,211f.
1625	6/5		Kontr. (4)	Bornholm	Bønderne på Bornholm skal lønne to, der skal anføre dem. Hver bonde skal betale 8 el. 10 skill., mere eller mindre, eftersom gårdene er til. KB 1624-26 s.407.
1626	14/3	8. maj	Penge (1)	Riget	Helt som 1603 12/7, både hvad angår ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1624-26 s.609f. - CCD IV,338.
1626	14/3	8. maj	Tiende (3)	Riget	Alle, der har kronens og kirkens tiender i fæste: 2 dlr af kronens og 2 dlr af kirkens part. KB 1624-26 s.610 -
1626	28/9	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 30 dlr - II: 10 fæstere: 15 dlr. Hver landhåndv. og møller: 1 1/2 dlr - III: Hver tjenestedreng f. fuld løn m/sæd: 1 dlr - IV: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn u/sæd, hver ugedagsmand: 3 ort - V: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn m/sæd: 1/2 dlr - VI: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn u/sæd: 1 1/2 ort. KB 1624-26 s.823 - CCD IV,350f.
1627	25/3		Rente-penge (3)	Riget	Rentepengeskat: 2 % af de penge, enhver har stående på rente ud over deres (forrentede) gæld. Dog går de første 500 dlr fri. KB 1627-29 s.41f. - CCD IV,366f.
1627	25/3	Til fire terminer (begynd. 1/5)	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 30 dlr - II: Hver landhåndv. og møller m/avl: 2 dlr - III: 10 fæstebønder: 15 dlr - IV: Landhåndv. og møllere u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1 dlr - V: Hver husmand: 3 ort - VI: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1/2 dlr. KB 1627-29 s.41f. - CCD IV,366f.
1627	25/3		Korn (2)	Riget	Hver jordegen bonde i Sjælland, Skåne og Smålandene: 2 skp malt, 1 skp rug, 2 skp havre. I Jylland: 2 skp malt, 2 skp rug, 3 skp havre. Fæstere halvt så meget. KB 1627-29 s.41f. - CCD IV,366f.
1627	31/10		Kontr. (4)	Tåsinge	Til rytterhold: Hver bonde: 3 rigsort, 4 skp havre, 1/2 læs hø og 1/2 læs halm om ugen (Udskrivningsbrevets datum

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					kendes ikke. Her taget fra et miss. til kvarterkommissærerne i Fyn. Bønderne anmoder om at måtte forskånes herfor, hvilket kongen afslår). KB 1627-29 s.237.
1627	29/11	1. jan. 1628	Penge (1)	Riget ÷ Jylland	I: 10 jordegne: 20 dlr - II: 10 fæstere: 10 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl, hver pebersvend, hver tjenestedreng f. fuld løn: 1 dlr - III: Hver husmand og indest, hver landhåndv. u/avl, hver ugedagsmand: 1/2 dlr - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1 ort. KB 1627-29 s.253 - CCD IV,385f.
1627	30/11		Kontr. (4)	Anholt	Til underhold af soldater, henlagt på Læsø (÷ydelse). KB 1627-29 s.258.
1627	29/12		Kontr. (4)	Antvorskov, Korsør og Sæbygård len	Til underhold af hoffanen i Slagelse. Iflg. miss. af 29. dec. (se også ordinans af 8. nov., CCD IV,383f.) skal bønderne udgive, hvad der bliver pålagt dem af de tilforordnede kommissarier. Det fra Antvorskov len bevarede mandtal viser, at de har ydet penge, byg, havre, hø og strøelse i 17 uger. Ved betaling af pengeydelsen er sket læglægning, og gennemsnittet pro persona er 18 skill. i de tilfælde, hvor lægget kun betaler penge, ikke naturalier. KB 1627-29 s.273 - CCD IV,392. Mdt. fra Antvorskov kl. len.
1627	30/12		Kontr. (4)	Riget ÷ Jylland	Til rytteres og soldaters underhold: "Ordinans og takst (daleren beregnet til 64 skill. da.), hvorledes ryttere og soldater skal dem have efter at rette med, hvis vore bønder til dem skal kontribuere for besoldning og anden underholdning. Sjællands mål og vægt: 1 skp rug for 26 1/2 skill. 1/2 alb. - 1 skp byg 19 skill. 1 alb. - 1 skp havre 10 1/2 skill. 1 alb. - 1 skp boghvedegryn 1 dlr - 1 skp byggryn 1 dlr - 1 skp havregryn 1 dlr - 1 skp ærter 1/2 dlr - 1 mark flæsk 2 1/2 skill. - 1 skålpund flæsk 5 skill. - 1 slagtet okse 5 dlr - 1 får 1 dlr - 1 lam 3 mk - 1 "gielde veirj" 6 mk - 1 fed gås 28 skill. - 1 par høns 12 skill. - 1 fjerding smør 5 1/2 dlr - 1 skålpd smør 5 1/2 skill. - 1 læs godt hø 1 dlr - 1 læs tjenlig strøelse 2 sletmk - 1 snes æg 8 skill. - 1 tønde 2 skillings øl 3 dlr, kanden 3 skill. - 1 tønde skillings øl 6 mk, er kanden 1 1/2 skill. - 1 skålpd oste 3 skill. - 1 kande eddike 4 skill. - 1 mark saltet fisk 3 skill. - 1 mark tør "bergefisk" 2 skill. - 1 mark tør g(r)aaaseier 1 1/2 skill. KB 1627-29 s.275 - CCD IV,393f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1628	13/1	Fastelavn	Mad (2)	Skånske landskaber, Gulland, Sjælland, Smålande	Hver jordegen: 1 td brød, 1/2 td byggryn, 2 lispd flæsk, 2 lispd kød. Hver fæstebonde halvt så meget. To halve fæstegårde = en hel. KB 1627-29 s.296 - CCD IV,396f.
1628	24/1		Kontr. (4)	Skåne, Halland og Blekinge (Gælder formentlig også Sjælland, Fyn og Smålande)	Hvis den til 1. jan. 1628 bevilgede alm. landeskat ikke slår til til besoldning af 7000 mand, skal bønderne lægges i læg og hver måned el. hver 8. dag til folkets lønning og underhold give penge og varer, som de bedst kan afstedkomme, efter den for Fyn udgivne takst (1627, 30/12). KB 1627-29 s.307f.
1628	18/2	1/2 til påske, 1/2 til 1/7	Penge (1)	Sjælland, Skåne, Lolland, Falster	I: Hver jordegen bonde: 6 dlr 1/2 ort 6 skill. - II: Hver helgårds fæstebonde, hver pebersvend, hver landhåndv. og møller m/avl: 3 dlr 9 skill. - III: Hver halvgårds fæstebonde og bolsmand, hver ugedagsmand, hver indest, husmand og gadehusmand, hver landhåndv. u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn: 1 1/2 dlr 4 1/2 skill. - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 3 ort 2 skill 3 den. KB 1627-29 s.333 - CCD IV,402f.
1628	3/5	Inden 21. maj	Kontr. (4)	Fyn	Lensmændene på Fyn skal skaffe en måneds proviant "efter vedføjede fortegnelse" til nogle ryttere og soldater, der skal sendes fra Fyn til København, hvor de skal være 21. maj. KB 1627-29 s.411 - Mdt. fra Rugård len (Pakken 1610-31).
1628	18/5	Sct.Hans	Korn (2)	Sjælland, Lolland, Falster, Skånske landskaber	Hver jordegen: 1 skp rug, 1 skp malt. Hver hel fæstegård: 1/2 skp rug, 1/2 skp malt. Hver halvgård: 1/4 skp rug, 1/4 skp malt. KB 1627-29 s.427 - CCD IV,414.
1628	14/6		Kontr. (4)	Sjælland, Skåne (I hvert fald: Helsingborg, Landskrone og Malmøhus len)	Lensmændene skal tilholde bønderne i deres len, der bor i helgårde, og hver to halvgårdsbønder, at de undsætter kongen med en god øltønde, hvorimod lensmændene skal lade dem få udvist tømmer til en øltønde i lenets skove. KB 1627-29 s.444.
1628	28/8		Kontr. (4)	Fyn	Af adelens tjenere til fæstningsanlæg: hver helgård om ugen 8 skill., hver halvgård 4 skill., hvert bol 2 skill. KB 1627-29 s.471.
1628	8/9	1/2 til jul 1628, 1/2 til påske 1629	Penge (1)	Fyn, Sjælland, Smålande, Skånske landsk., Gulland	I: Hver jordegen: 6 dlr (CCD har: 5 dlr i mont) - II: Hver helgårdsfæstebonde, hver pebersvend, hver embedsmand og møller m/avl: 3 dlr - III: Hver halvgårdsfæstebonde og bolsmand, hver ugedagsmand, indest, husmand, gadehusmand, hver embedsmand og møller u/avl, hver tjeneste-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					dreng for fuld løn: 1 1/2 dlr - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 3 ort (Fyn forskånes for halv skat). KB 1627-29 s.484 - CCD IV,424.
1628	8/9	Jul	Mad (2)	Samme områder	Hver jordegen: 6 lispd brød, 2 lispd kød el. flæsk, 4 skålpd smør. Hver fæstebonde: halvt så meget. KB 1627-29 s.484 - CCD IV,425.
1628	21/11	Jul	Korn (2)	Samme områder	Hver helgårdsfæstebonde: 1 skp byg el. malt. Hver halvgårdsfæstebonde: halvt så meget. Jordegne hele og halve gårde: dobbelt så meget. KB 1627-29 s.563 - CCD IV,437f.
1628	8/12		Kontr. (4)	Ålholm, Nykøbing, Maribo, Halsted kl. len	Kontribution "med gravning, vagt, officerers kostpenge. . ." (÷ ydelse - "hvad kommissarierne befaler dem"). KB 1627-29 s.581f.
1629	28/3	Philippi-Jacobi	Mad (2)	Sjælland, Fyn, Smålande, Skåne	Hver jordegen: 2 lispd flæsk el. kød. Hver fæstebonde og 2 halve gårde: 1 lispd flæsk el. kød. KB 1627-29 s.675 - CCD IV,755.
1629	27/7		Kontr. (4)	Lolland, evt. Falster	*Rykning* for en kontribution til Nakskov by's befæstning. 3) KB 1627-29 s.736.
1629	1/10	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 40 dlr - II: 10 fæstere: 20 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl: 2 dlr - III: Hver tjenestedreng f. fuld løn: 1 1/2 dlr - IV: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver ugedagsmand: 1 dlr - V: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 3 ort. - I Jylland ydedes halvdelen af disse satser, altså enkeltskat; men denne lignedes efter landgilden. 3/11 fik ejendomsbønderne på Lolland lov til at "nyde det på en enfægtig skat", som de skulle udgive til Nakskovs befæstning (KB 1627-29 s.823). KB 1627-29 s.774. - CCD IV,483f.
1630	10/3	Påske	Mad (2)	Riget ÷ Jylland	Hver jordegen bonde: 1 lispd kød. Hver helfæstegård: 1/2 lispd kød. Hver halvfæstegård: 1/4 lispd kød. KB 1630-32 s.86 - CCD IV,511f.
1630	10/9	Martini	Penge (1)	Riget ÷ Jylland	Helt som 1629 1/10, både hvad angår ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1630-32 s.226 - CCD IV,518.
1630	10/9	Martini	Penge (1)	Jylland	I: 20 dlr - II: 10 dlr, 1 dlr - III: 3 ort - IV: 1/2 dlr - V: 1 1/2 ort (Klassificering og kategorisering som 1629 1/10. Skat i forhold til landgilden). KB 1630-32 s.226 - CCD IV,519.
1630	21/11	Jul	Mad (2)	Riget	Hver jordegen: 1 lispd kød el. flæsk. Hver fuld fæstegård: halvt så meget. Hver halv fæstegård: 1/4 så meget. KB 1630-32 s.279 - CCD IV,521.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1631	31/1		Bådsmands (3)	Riget	Miss. til lensmændene i Danmark om, at kronens bønder på de steder, hvor der bruges sejlads og fiskeri, kan forskånes for udskrivning af bådsmænd i freds- og fejdetid, hvis de vil betale en årlig skat i stedet (Rigsrådet foreslog i sin betænkning af 1631 16/1, Erslev: Rigsraadet osv. II,274f., årlig af hver helgård: 1/2 dlr, hver halvgård: 1 ort, sejlende karle: 1 dlr, tjenestedrenge, som tjener f. fuld løn ved søkanten: 1/2 dlr. *Intet* i mandtalsmaterialet tyder på, at denne skat er blevet opkrævet). KB 1630-32 s.367 (Se også CCD IV,526 sub dato 28/1).
1631	31/1		? (3)	Riget	Efterskrift til ovenstående miss.: Der tilsendes lensmændene 2 åbne breve om en kontribution til opførelse af huse til kongens bådsmænd (Gælder det bønderne?).
1631	22/7	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 20 dlr - II: 10 fæstere: 10 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl, hver pebersvend: 1 dlr - III: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver husmand og indest, hver ugedagsmand: 1/2 dlr - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1 ort. KB 1630-32 s.524 - CCD IV,545f.
1632	13/1	Fastelavn	Mad (2)	Riget	Hver helgård: 1 lispd kød, 1/2 lispd flæsk. To halve gårde = en hel. Jordegne dobbelt. KB 1630-32 s.657 - CCD IV,566.
1632	23/4		Kontr. (4)	Skåne, Halland, Blekinge	I stedet for at arbejde på fæstningerne i disse tre landskaber må bønderne (både adelens, gejstlighedens og kronens) betale 12 skill. da. for hver dag, de er pligtige at arbejde (Nemlig 8 dage om året i tre år). 4). KB 1630-32 s.741f. (se også s.841).
1632	23/4		Kontr. (4)	Lolland	I stedet for at arbejde på Nakskovs befæstning må bønderne på Lolland (både kronens, gejstlighedens og adelens) betale 8 skill. hver dag, de er pligtige at arbejde (Nemlig 4 dage om året i tre år). KB 1630-32 s.743f. (se også s.841f).
1632	23/4		Kontr. (4)	Området 8 mil omkring Ålborg	I stedet for at arbejde på Ålborgs befæstning får bønderne (adelens, gejstlighedens og kronens) i en radius af 8 mil omkring Ålborg lov til at betale 12 skill. for hver dag, de er pligtige at arbejde (Nemlig 8 dage om året i tre år). KB 1630-32 s.744f.
1632	27/6	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 40 dlr - II: 10 fæstebønder: 20 dlr. Hver pebersvend, hver landhåndv. og møller m/avl: 2 dlr - III: Hver

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand, hver husmand og indest: 1 dlr - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1/2 dlr. KB 1630-32 s.843 - CCD IV,575f.
1633	28/1	Fastelavn	Korn (2)	Riget	Hver jordegen: 1/6 td rug, 1/3 td byg. Hver helfæstegård: 1/12 td rug, 1/6 td byg. En halvgård halvt så meget. KB 1633-35 s.18 - CCD IV,584.
1633	14/3	"senest nu til foråret"	Kontr. (4)	Skåne	Til reparation af fæstninger: hver bonde 12 skill. danske i 8 dage hver år (se 1632 23/4). KB 1633-35 s.76.
1633	22/6	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 20 dlr - II: 10 fæstere: 10 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl, hver pebersvend: 1 dlr - III: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1/2 dlr - IV: Hver gadehusmand el. indest, "som sidder til huse hos bønderne og nærer sig hos dem af deres tjeneste", hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1 ort. KB 1633-35 s.160 - CCD IV,587f.
1633	12/10		Kontr. (4)	Halland samt Bjerge og Nr. Asbo hh. i Skåne	1 rigsmark af hver hel- og 1/2 rigsmark af hver halvgård til udgravning af Stensåen. KB 1633-35 s.278.
1634	3/6	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 40 dlr - II: 10 fæstere: 20 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl, hver pebersvend: 2 dlr - III: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver husmand og indest, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1 dlr - IV: Hver gadehusmand og indest, "som sidder til huse hos bønderne og nærer sig hos dem af deres tjeneste", hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1/2 dlr. KB 1633-35 s.631 - CCD IV,607f.
1634	27/10		Kontr. (4)	Skåne	Til reparation af landsdommerbolig: 1 1/2 sletmk af hver af kronens og gejstlighedens bønder. KB 1633-35 s.786.
1635	14/2		Kontr. (4)	Skåne	Kommissarierne i Skåne får - da de 3 års kontribution, som kronens og adelens bønder har lovet at betale, ikke er tilstrækkelig til fæstningernes reparation - ordre til at forhandle med adelen i Skåne om at bevilge, at dens bønder må kontribuere endnu i 3 år, for at fæstningerne kan komme i deres rette stand. (Er der blevet ydet arbejde el. penge?). KB 1635-36 s.49f.
1635	23/3	Sct.Hans *hvert år*	Bådsmands (3)	Riget	Bådsmandsskat: 1/2 ortsdaler af hver af kronens og gejstlighedens bønder (Betaltes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					sidste gang - før 1660 - i 1658). KB 1635-36 s.80 - CCD IV,627f.
1635	29/4	Martini	Penge (1)	Riget	Som 1633 22/6, både hvad ydelse, klassificering og kategorisering angår. KB 1635-36 s.137 - CCD IV,639.
1635	20/8		Kontr. (4)	Høgs, Bjerge og Asbo hh.	Til udgravning af Stensåen: 1 rigsmk af hver hel-, 1/2 rigsmk af hver halvgård. KB 1635-36 s.200.
1635	7/11		Spinde-penge (3)	Riget?	Miss. til en del lensmænd, at kronbønderne i år i spindepenge skal give 4 skill. af hver hel- og 2 skill. af hver halvgård. KB 1635-36 s.312 - CCD IV,649.
1635	19/12	Kyndel-misse	Korn (2)	Riget	Som 1633 28/1, dog med konvertering: 3 rigsort for den jordegne ydelse. KB 1635-36 s.377 - CCD IV,653.
1636	14/4		Kontr. (4)	Se noten 5)	Penge oppebåret for brødbagning: i stedet for hver tønde brød 10 skill. KB 1635-36 s.465f.
1636	9/6	Martini	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 25 dlr - II: 10 fæstere: 12 1/2 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl, hver pebersvend: 5 ort - III: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 2 1/2 ort - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1 ort 6 skill. KB 1635-36 s.569 - CCD IV,670f.
1636	28/6		Kontr. (4)	Sølvitsborg len	Hver bonde et skålpund salpeter årligt (Betaltes iflg. mandtallene i hvert fald indtil 1639). KB 1635-36 s.590.
1636	2/10	Kyndel-misse 1637	Korn (2)	Riget	Som 1635 19/12 med samme konverteringssats. KB 1635-36 s.627 - CCD IV,673.
1636	16/11		Kontr. (4)	Skåne?	Til istandsættelse af St. Peders kirke i Lund: Hver af kronens og gejstlighedens bønder: 1/2 sletmk. KB 1635-36 s.744.
1637	26/6	Martini	Penge (1)	Riget	Klassificering og kategorisering som 1636 9/6, men med flg. satser: I: 20 dlr - II: 10 dlr, 1 dlr - III: 1/2 dlr - IV: 1 ort. KB 1637-39 s.183 - CCD IV,702f.
1637	5/11	14 dage før jul	Penge (1)	Riget	Helt som 1637 26/6, men med halve satser (halvskat). KB 1637-39 s.222 - CCD IV,705f.
1638	24/4	Sct.Hans	Penge (1)	Riget	Helt som 1637 5/11. KB 1637-39 s.348 - CCD IV,714.
1638	6/7	Mikkels-dag	Penge (1)	Riget	Helt som 1637 26/6, både mht. ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1637-39 s.439 - CCD IV,717.
1638	9/9		Rente-penge (3)	Riget	Rentepengeskat: 2% af hver 100 dlr på rente. KB 1637-39 s.470 - CCD IV,728f.
1639	18/1	16. marts	Korn (2)	Riget	Hver jordegen: 1/2 td korn eller 3 rigsort. Hver helfæstegård: halvt så meget. Hver

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					halvfæstegård: fjerdeparten så meget. KB 1637-39 s.607f. - CCD V,2f.
1639	19/1	Påske	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 20 dlr - II: 10 fæstere: 10 dlr. Hver pebersvend: 1 dlr - III: Hver landhåndv. og møller m/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1/2 dlr - IV: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1 ort. KB 1637-39 s.606 - CCD V,4f.
1639	12/6	Mikkelsdag og jul	Penge (1)	Riget	Klassificering og kategorisering som 1639 19/1, men med flg. satser: I: 30 dlr - II: 15 dlr, 1 1/2 dlr - III: 3 ort - IV: 1 1/2 ort. KB 1637-39 s.849 - CCD V,41.
1639	26/12		Kontr. (4)	Varberg len	Lensmanden (Iver Krabbe) skal lade adelens bønder i de nærmeste ved fæstningen Varberg liggende herreder tilsige til arbejde på fæstningen (de er pligtige at arbejde på fæstningens reparation mellem høst og vår i 3 dage årlig i 3 år); af dem, der ikke kommer, skal der tages 1 dlr. KB 1637-39 s.964.
1640	7/4	Set.Hans	Penge (1)	Riget	Klassificering og kategorisering som 1639 19/1, men med dobbelte satser. KB 1640-41 s.68 - CCD V,51.
1640	6/7	Martini	Penge (1)	Riget	Som 1639 19/1, både mht. ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1640-41 s.223 - CCD V,61.
1640	18/11	Fastelavn 1641	Penge (1)	Riget	Som 1639 19/1, både mht. ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1640-41 s.300 - CCD V,65.
1640	18/11	1. marts 1641	Korn (2)	Riget	Som 1639 18/1 med samme konverteringssats. KB 1640-41 s.302.
1641	17/5	Mikkelsdag	Penge (1)	Riget	Som 1640 7/4, både mht. ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1640-41 s.484 - CCD V,87.
1641	17/11	Fastelavn, Set.Hans 1642	Penge (1)	Riget	Som 1640 7/4, både mht. ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1640-41 s.654 - CCD V,94f.
1641	17/11	Kyndelmisse 1642	Korn (2)	Riget	Som 1639 18/1 med samme konverteringssats. KB 1640-41 s.657 - CCD V,95f.
1642	7/5		Kontr. (4)	Halland	Til Laholms bros bygning: Af hver hel jordegen el. fæstegård (både kronens, adelens og gejstlighedens) 1 dlr. Hver halve gard: 1/2 dlr. Hver fjerdingsgard: 1 rigsort. KB 1642-43 s.121.
1642	16/6	Martini	Penge (1)	Riget	Som 1640 7/4, både mht. ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1642-43 s.189 - CCD V,114f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1642	22/7	Jul	Hartkorn og rentep. (3)	Riget	Hartkorns- og rentepengeskat: 1/2 rigsort af hver td hartkorn samt 1 rdl af hver 100 dlr på rente (Vedrører alle dem, der har frit jordegods ved indførsel el. i andre måder. - Rentepengeskatten er i hvert fald betalt af nogle bønder i Dragsholm len). KB 1642-43 s.208 - CCD V,118f.
1642	16/12	Fastelavn 1643	Korn (2)	Riget	Som 1639 18/1 med samme konverteringssats. KB 1642-43 s.340 - CCD V,120.
1642	21/12		Kontr. (4)	Lolland	Miss. til Just Frederik von Pappenheim om, at han skal afgive erklæring om, hvor mange penge han har i forråd til fortsættelse af Nakskovs befæstning, og hvem der har kontribueret til Nakskovs fortifikation (med mandtal). 6) KB 1642-43 s.347f.
1642	29/12	Sct.Hans 1643	Penge (1)	Riget	Som 1639 19/1, både mht. ydelse, klassificering og kategorisering. *Desuden* af hver jordegen 1 rigsort og af hver fæster 1/2 rigsort "til anden Rigens nødtorft". 7) KB 1642-43 s.364 - CCD V,120.
1643	30/8	Martini	Penge (1)	Riget	Som 1640 7/4, både mht. ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1642-43 s.573f. - CCD V,387f.
1643	14/12 8)	Fastelavn 1644	Korn (2)	Riget	Som 1639 18/1 med samme konverteringssats. KB 1642-43 s.638f. - CCD V,395f.
1644	22/1	Påske	Penge (1)	Riget	Som 1640 7/4, både mht. ydelse, klassificering og kategorisering. KB 1644-45 s.14 - CCD V,424.
1644	5/3		Kontr. (4)	Sjælland (vel også Lolland og Falster; se KB 1644-45 s.129, 29/9)	Soldaterlønningsskat: Ni bønder holder to soldater hver; de skal hver dag give soldaterne 6 skill. hver (Iflg. mdt. fra Antvorskov kl. len gælder det for perioden 1/3 - 15/8 1644). KB 1644-45 s.40 (Jfr. også s.129).
1644	13/6	juni, juli, aug.	Penge (1)	Fyn	Skat af den fynske adels bønder: Hver jordegen: 4 dlr om måneden i juni-juli-august 1644. Hver hel fæstegård: 2 dlr, hver halvgård: 1 dlr. En embedsmand med avl: 1 dlr, en u/avl: 1/2 dlr. En pebersvend: 2 dlr. En dreng f. fuld løn: 1 dlr, og en f. halv løn: 1/2 dlr. "Dog med den kondition, at kronens og gejstlighedens tjenere ligesådan skat måtte udgive, og adelens tjenere imidlertid for alle andre skatter være forskånet, såfremt ej større skat i andre provinser imidlertid påbydes".(Kun ét mdt. vedr. denne skat er bevaret, nemlig fra Rugård len). Erslev: Rigsraadet og Stændermøderne III,27.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1644	31/8	juni, juli, aug.	Penge (1)	Jylland	Vistnok tilsvarende bevilling af de jyske bønder (Se også 1644, før 13/9 og Aktstykker, udg. af Fyens Stifts literaire Selsk. II,114). Erslev: Rigsraadet osv. III,28.
1644	2/9	1/2 til 1. okt., 1/2 til 14 dage før jul	Korn (2)	Riget ÷ Jylland	10 bønder, "selvejere og andre med helgårde": 10 tdr byg, 10 tdr rug, 10 tdr havre, el. 9 mk for hver td rug el. byg, 4 1/2 mk for hver td havre (Kaldet: "Den store kornskat"). KB 1644-45 s.112 - CCD V,434f.
1644	før 13/9 el. 23/9		Penge (1)	Jylland	Den jyske adel bevilger skat af sine bønder: Hver helgård: 2 dlr, hver halvgård: 1 dlr. Hver tjenestedreng f. fuld løn: 2 dlr, f. halv løn: 1 dlr. Hver pebersvend og landhåndv.: 2 dlr el. "des" værd (Her taget efter en revers til adelen, der i KB har datoen 13/9, i CCD 23/9. - Skatten er næppe pålagt, idet Jylland var blevet besat af Torstenssons tropper allerede i jan. 1644. Der er intetsomhelst vidnesbyrd fundet herom i mandtalsmaterialet). KB 1644-45 s.118 - CCD V,436.
1644	28/10	"Tremåneders-skat"	Kontr. (4)	Fyn	Af adelens bønder og tjenere "til soldateskens underholdning" (som den 6/11 af kronens og gejstlighedens bønder pålagte skat). - I den fynske adels bevilling, dat. Odense den 29. dec. 1644 er i pkt. 1 omtalt, at den fynske adel 28. okt. sidstforleden "udlovede" en hjælp på 1 rdl af hver helgård og 1/2 rdl af hver halvgård. 29/12 forlængedes denne bevilling med yderligere to måneder: jan-febr. 1645. Hindsgavl len. Ekstraskattemdtr. 1643 46, Odensegård len. Ekstraskattemdtr. 1644-46 (Ikke i KB).
1644	6/11	"Tremåneders-skat"	Kontr. (4)	Fyn	Månedsskat "til soldateskens underhold". Månedlig 9) af kronens, gejstlighedens og borgerskabets bønder og tjenere: af hver helgård: 1 dlr, af hver halvgård: 1/2 dlr, halvdelen i penge og halvdelen i "gode betjenlige viktualier". 10) KB 1644-45 s.145f.
1644	19/11		Kontr. (4)	Christianstad len	Miss. til Christoffer Ulfeldt om at tilholde menige mand omkring Christianstad at indføre proviant i fæstningen (I miss. hedder det, at det skal blive *"betalt* i fremtiden, når Gud Allermægtigste giver bedre tid"). Skånske Tegn. 1643-48 bl.60.
1644	5/12	1. marts 1645	Mad (2)	Sjælland, Lolland, Falster, Bornholm, Gulland	Hver helgård: 1 1/2 lispd flæsk, 2 lispd kød og 3 skålpund sennep (KB har: smør). Hver halvgård: halvt så meget. KB 1644-45 s.163f. - CCD V,436f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1644	-	Fra 24/12 til 24/3	Kontr. (4)	Halsted kl. len (måske hele Lolland)	"Indtægt kontribution af Halsted kl. len. Annammet resten af den kontribution, som efter. . . .HFN prinsens. . . .ordre bevilget blev at skulle kontribueres af bønderne i Nørre herred udi Halsted kl. len, på de 3 måneder til de 1000 gevorbne soldaters underholdning under HFN prinsens livregiment, som angik fra den 24. december 1644 og til den 24. marts 1645" (Jfr. Fyn 1644, 28/10 og 6/11). Militære regnskaber IVd. 1645-61. 4. Lollandske kommissarieregnskaber 1645-60.
1644	29/12		Kontr. (4)	Fyn	Forlængelse i to måneder (jan.-febr.) af den 1644 28/10 af den fynske adel bevilgede skat af sine bønder (se 28/10). Hindsgavl len. Ekstraskattemdtr. 1643-46, Odensegård len. Ekstraskattemdtr. 1644-46 (Ikke i KB).
1644	29/12		Kontr. (4)	Fyn	Af adelens bønder: Af hver to hele gårde: 1 td øl, 1 td mel, 1 god side flæsk og 6 skalpd ost. 4 halve gårde og 8 bol lige så meget. Møllere i lige måde efter "advinant". Gælder for jan. og febr. 1645. (Som foregående).
1644	?		Kontr. (4)	Varberg len	Madskat (påbudt af lensmanden) til Varberg fæstnings proviantering (Byg, brød, smør, ost, kød, gryn). Varberg len. Ekstraskattemdtr. 1643-45.
1644	?		Kontr. (4)	Sølvitsborg len	"Madskat til de blekingske soldaters underholdning udi fejdetid" (Brød, kød, gryn). Sølvitsborg len. Ekstraskattemdtr. 1636-44.
1644	?		Kontr. (4)	Nykøbing len	"Godvillig kontribution". - Månedlig af hver gård: 36 skill., af hver gårdsæde, gadehus, indest: 16 skill. Nykøbing len. Ekstraskattemdtr. 1643-45.
1645	23/1	Påske	Penge (1)	Sjælland, Lolland, Falster, Bornholm, Gulland	I: 10 jordegne: 40 dlr - II: 10 fæstere: 20 dlr. Hver pebersvend: 2 dlr - III: Hver landhåndv. og møller m/avl, hver husmand, der ikke er håndværksmand, og indeste, der ikke har avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1 dlr - IV: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1/2 dlr. KB 1644-45 s.191ff. - CCD V,438f.
1645	2/3		Kontr. (4)	Sjælland	Hver helgård: 1 sæk, hver halvgård: 1/2 sæk. KB 1644-45 s.240.
1645	4/3		Kontr. (4)	Sjælland	Soldaterlønningsskat. Til underhold af de udskrevne soldater, som skal ligge på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					vagt, skal af hver helgård månedlig oppebæres 3 mk danske. Denne kontribution skal "således kontinuere, indtil. . . .kommissarierne gør anden anordning" (Er iflg. mdt. fra Antvorskov kl. len betalt i perioden 15/3 - 21/8 1645). KB 1644-45 s.241f.
1645	22/5	Sct.Hans	Hovedskat (3)	Sjælland, Lolland, Falster, Halmstad og Laholm len	"Hovedskat og mandtalspenge": 8 skill. af hver person af bondestanden over 15 år gammel (Adelens bønder deltog ikke i udredelsen af hovedskatten, men adelen betalte for sine bønder et beløb, der svarede til, hvad de skulle betale i hovedskat). - Blev iflg. KB 1644-45 s.361 samt bevarede mandtaller også ydet i Halland, i hvert fald i Halmstad og Laholm len. KB 1644-45 s.325ff. (Jfr. s.303) - CCD V,458f.
1645	5/6		Kontr. (4)	Lolland, Falster	Kommissarierne i Lolland skal på kongens vegne skrive og begære af adelen, at den til underhold og lønning af de i Lolland og Falster indkvarterede hest- og fodfolk i nogen tid bevilger af hver gård fire mk danske (vel: månedlig) "eller være betænkt på andre midler" (Er den betalt?). KB 1644-45 s.344.
1645	3/7		Kontr. (4)	Møen	Bønderne i Møen skal komme borgerskabet i Stege til hjælp med hø og strøelse (Kvantum for den enkelte bonde el. læg af bønder ikke angivet) til rytternes underhold. KB 1644-45 s.372.
1645	6/7		Kontr. (4)	Københavns len	Bønderne i Københavns len må give penge i stedet for at arbejde på det "butenværk, som er begyndt ved Vartov". Lensmanden (Niels Vind) skal oppebære 160 rdl af bønderne, 1 rdl af hver bonde. KB 1644-45 s.376 - Jfr. Kjøbenhavns Dipl. V,284.
1645	12/7		Kontr. (4)	Sjælland	Bønderne skal efter kommissariernes anvisning lægges i læg på 9 personer, den rige hjælpe den fattige, der skal skaffe to ryttere hø og strøelse, nemlig til hver rytter om måneden: et godt læs hø, 4 sjæll. alen langt, 2 alen til "hafnerne" og 3 alen bred, og strøelse efter den derom gjorte ordinans, og når havren bliver indhøstet, 4 tdr månedlig på hvert læg. Lensmændene skal forhandle med adelsmændene om, at deres bønder måtte blive lagt i læg med de andre. KB 1644-45 s.384.
1645	18/9	Jul 11)	Penge (1)	Sjælland, Lolland,	I: 10 jordegne: 60 dlr - II: 10 fæstere: 30 dlr. Hver pebersvend: 3 dlr - III: Hver

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
				Falster, Møen og Fyn	landhåndv. og møller m/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1 1/2 dlr - IV: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 3 ort. KB 1644-45 s.455f. - CCD V,481f.
1645	25/9		Kontr. (4)	Malmøhus len og Jerrested herred	Bønderne her skal kontribuere til de i Malmø, Ysted, Lund og Trelleborg indkvarterede krigsfolk, "eftersom Tage Tott, embedsmand på Malmøhus, sætter og taxerer enhver, hvilket de straks har at udlægge i korn eller penge". KB 1644-45 s.466.
1645	25/9		Kontr. (4)	Sølvitsborg len	Som foroven til Malmøhus og Jerrested h. - "dog at udgive penge alene". KB 1644-45 s.466.
1645	29/9		Kontr. (4)	Kristianopel len	"Godvillig kontribution" af "en del bønder i Christianopel len" til soldaterne i fæstningen dér 29. sept. 1645. - Ydelser: byg: 1-2 skp, flæsk: 1/2 lispd, torsk: 1 fjerding, 1 otting, kød: 1/2 og 1 pund. Penge: individuelle ydelser fra 10 skill. til 1 dlr. KB 1644-45 s.471 (Ydelser dog efter mdt.; i miss. står blot "det proviant, de kan tilvejebringe").
1645	20/10		Kontr. (4)	Antvorskov kl len (måske flere len)	Lensmand Ventzel Rotkirch skal til aftakning af et kompagni oppebære så meget som muligt, både af borgerskabet i Slagelse og hos bønderne på landet, som hidtil har kontribueret rugfoder og andet til samme kompagni (Se også KB 1644-45 s.512, 1645 29/10; her drejer det sig om penge, som skal betales i stedet for rugfoder "og andet"). KB 1644-45 s.498.
1645	8/12		Kontr. (4)	Odensegård og Nyborg len	Bønderne skal komme borgerne i Odense (der har indkvartering, især af ryttere) til hjælp med hø, strøelse og havre (Se næste notits). KB 1644-45 s.531.
1646	21/1		Kontr. (4)	Fyn	Bønderne på Fyn skal hjælpe købstæderne ibid. med hø, strøelse og havre til de indkvarterede rytteres underhold. Fynske Tegn. 1639-48 bl.363.
1646	2/4		Kontr. (4)	Frederiksborg len	Spindepenge: 1 mk af hver hel- og 1/2 mk af hver halvgård. CCD V,496 - Sjæll. Tegn. 1646-48 bl.26.
1646	30/5	Mikkels- og Mortensd.	Penge (1)	Sjælland, Smålande, Fyn, Langeland	I: 10 jordegne: 60 dlr - II: 10 fæstere: 30 dlr. Hver pebersvend: 3 dlr - III: Hver landhåndv. og møller m/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1 1/2 dlr - IV: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 3 ort. CCD V,504.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1646	30/5	(som foroven)	Penge (1)	Jylland	Kategorisering og klassificering som i brevet til Sjælland mm.; dog med flg. satser: I: 40 dlr - II: 20 dlr, 2 dlr - III: 1 dlr - IV: 1/2 dlr. CCD V,504.
1646	30/5	Martini	Penge (1)	Skåne	Se foroven: I: 20 dlr - II: 10 dlr, 1 dlr - III: 1/2 dlr - IV: 1 ort. CCD V,505.
1646	30/5	Mikkels- og Mortensd.	Penge (1)	Blekinge	Klassificering og kategorisering som foroven, dog med flg. satser: I: 30 dlr - II: 15 dlr, 1 1/2 dlr - III: 3 ort - IV: 1 1/2 ort. CCD V,505.
1646	30/5	3 uger efter Mikkelsdag	Korn (2)	Riget	Hver helgård (selvejer el. fæster): 1/4 td byg og 1/6 td rug. Hver halvgård halvt så meget. CCD V,506.
1646	30/5	Mikkelsdag	Kobber- og tin (3)	Riget	Helgårde: 4 skålpd keddelkobber. Halve gårde: 2 skålpd. Tin ydes ikke af bønderne. CCD V,506f.
1646	29/8		Kontr. (4)	Sjælland, Lolland, Falster	Kronens bønder skal underholde de i byerne indkvarterede ryttere med de varer, som rytterne behøver, "anslagen efter den i fejdetid forordnede takst, om bonden ej penge kan tilvejebringe, eller penge gives, så meget som ni rigsdaler, hvormed rytterne skal lade sig nøje" (Hver måned skal regnes til 32 dage). CCD V,513 (med fodnoteangivelse af, hvor mange ryttere der skal underholdes i hvert len).
1646	11/11	12)	Kontr. (4)	Jylland	Kongen har erfaret, at rytteriet i Jylland ikke kan underholdes efter den anordning, der er gjort af Rigsrådet i Jylland. Lensmændene skal derfor tilholde bønderne, som er lagt til at holde rytteriet i Jylland, at de lader det, der er pålagt dem, fremkomme. Jyske Tegn. 1643-48 bl.250.
1646	12/12		Soldaterlønnings (3)	Riget	5 bøndergårde i læg (i stedet f. tidligere 9) skal underholde én soldat. Lægget skal opsætte et hus til soldaten "eller i andre måder bekomme til soldaternes næring"; hertil skal gives én skæppe land i hver mark, et halvt læs hø, tørv til ildebrændsel samt hver (i lægget) 1 rdl. Sjæll. Tegn. 1646-48 bl.113-14.
1646	12/12		Rytterhold (3)	Sjælland	Af hver 400 tdr hartkorn krongods skal udlægges en gård til en rytter. Indtil en gård bliver ledig, skal rytteren have 4 1/2 dlr månedlig i underhold. 13) Sjæll. Tegn. 1646-48 bl.112-13.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1646	15/12		Rytterhold (3)	Jylland	Se Sjælland. Jyske Tegn. 1643-48 bl.270.
1646	15/12		Rytterhold (3)	Fyn	Se Sjælland. Fynske Tegn. 1639-48 bl.420.
1646	15/12		Rytterhold (3)	Skåne	Se Sjælland. Skånske Tegn. 1643-48 bl.138-39.
1646	15/12		Rytterhold (3)	Lolland, Falster	Se Sjælland. Smålandske Tegn. 1596-1648 bl.582. 14)
1647	20/5		Kontr. (4)	Sjælland	Graverskat til Københavns befæstning: én karl af hver 200 tdr hartkorn iflg. jordebogens summarum i 3 måneder. I stedet for en karl kan betales 1 dlr om ugen. Kjøbenhavns Dipl. V,303ff. og 306f.
1647	27/5		Kontr. (4)	Lolland	Graverskat til Nakskovs befæstning: Af adelens bønder: af hver 200 tdr hartkorn én karl i tre måneder (med nødtørftig underholdning) eller 1 dlr om ugen i stedet. Smålandske Tegn. 1596-1648 bl.596-97 (Jfr. C.C. Haugner: Nakskov Købstads Historie I (1934) s.245f.).
1647	31/5	Mikkels- og Mortens-dag	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 70 dlr - II: 10 fæstere: 35 dlr. Hver pebersvend: 3 1/2 dlr - III: Hver landhåndv. og møller m/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 7 ort - IV: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 3 1/2 ort. CCD V,531f.
1647	maj? 15)	For 3 år	Kontr. (4)	Landskrone, Christianstad, Kristianopel og Sølvitsborg	Graverskat til Landskrones, Christianstad og Kristianopels befæstning. - Må være udskrevet på samme måde som graverskatten til Københavns befæstning, altså: én karl af hver 200 tdr hartkorn el. i stedet f. en karl 1 dlr om ugen (Iflg. rgsk. over "fæstningsreparationpenge" af Blekinge blev det til 1 dlr af hver hel- og 1/2 dlr af hver halvgård). Kildehenv., se note 15).
1647	3/6	3 uger efter Mikkels-dag	Korn (2)	Riget	Som 1646 30/5. CCD V,533.
1647	13/6	Martini	Tiende (3)	Riget	De, som har kronens og kirkens tiender i fæste, 4 dlr af hver tiende. CCD V,533f.
1647	15/6		Kontr. (4)	Sjælland	Graverskat til Københavns befæstning. Som miss. af 20. maj; dog tales her om, at adelen har bevilget at holde arbejdskarlene i fire måneder.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					Lassen: Kiøbenhavns Befæstnings Historie (1855) s.148; jfr. Erslev: Rigsraadet og Stændermøderne III,326. (Ikke i Kbhvns Dipl.)
1647	31/7	1. dec.	Rente-penge (3)	Riget	2 % af hver 100 dlr på rente. CCD V,536.
1647	8/8		Kontr. (4)	Jylland, Fyn	Af hver 200 tdr hartkorn (kron- og adelsgods) skal udgøres en karl til at arbejde på fæstningerne i Jylland, eller i stedet for en karl 1 dlr om ugen. Jyske Tegn. 1643-48 bl.358.
1648	10/7		Rejse-penge (3)	Riget	Bønderne skal give deres fuldmægtige til hyldingen i København rejsepenge (En fuldmægtig fra hvert herred, som skal have, "eftersom ret kan være og efter billig opskrift på fortæring"). Sjæll. Tegn. 1648-50 bl.1.
1648	20/7		Kontr. (4)	Sjælland	Graverskat til Københavns befæstning (Som 1647, 15. juni, altså for 4 måneder - Både adelens og kronens bønder). Kbhvns Dipl. V,320ff.
1648	26/7	Mikkels- og Mortensd.	Penge og korn (1) (2)	Riget	I: 10 jordegne: 40 dlr - II: 10 fæstere: 20 dlr. Hver pebersvend: 2 dlr - III: Hver landhåndv. og møller m/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1 dlr - IV: Hver landhandv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1/2 dlr. - *Korn:* 10 bønder (selvejere og fæstere): 1 td rug el. byg, el. af hver helgård 1 rigsmk. To halve garde = en hel. CCD V,580.
1649	19/7		Kontr. (4)	Skåne	Rådet i Skåne skal forhandle med adelen sammesteds om en bevilling af dens bønder til istandsættelse af den lange bro ved fæstningen Christianstad. Når kongen erfarede, hvor meget adelen ville bevilge dertil, ville han anordne, at kronens bønder skulle give lige så meget. Skånske Tegn. 1648-56 bl.51f. Jfr. Rise Hansen: Rigsrådet og stændermøderne i Frederik III's tid (1959) I, s.318.
1649	27/8		Rytterhold (3)	Riget	Af hver 400 tdr hartkorn på kronens gods skulle udlægges en gård (på 8-10 tdr korn) til en rytter. Kan rytteren ikke få en gård med det samme, skal han dog nyde afgiften af den. Sjæll. Tegn. 1648-50 bl.122. Jfr. Rise Hansen: op.cit. s.268 (fodnote).
1649	1/9	14 dage efter Mikkelsdag	Penge (1)	Riget	I: 10 jordegne: 20 dlr - II: 10 fæstere: 10 dlr. Hver landhåndv. og møller m/avl, hver pebersvend: 1 dlr - III: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1/2 dlr -

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1 ort. CCD V,607f.
1650	24/9		Rytterhold (3)	Riget	"For nogle år siden" (= dec. 1646, jfr. 1649 27/8) blev besluttet, at der blandt dem, som skylder 400 tdr korn (på krongodset), skulle udlægges en gård til en rytter, som skulle have gårdens landgilde. For at kronen ikke skulle miste sin landgilde, skal denne fordeles mellem de bønder, som skylder 400 tdr korn. Sjæll. Tegn. 1648-50 bl.398.
1650	15/10	Martini	Penge (1)	Riget	Helt som 1649 1/9. CCD V,650f.
1650	27-30/12		Kontr. (4)	Jylland	Graverskat til Frederiksoddes befæstning: Af hver 200 tdr hartkorn (kronens og adelens bønder) skal sendes en karl i 4 måneder, eller også betales 1 dlr om ugen. Jyske Tegn. 1648-51 bl.307-10. Jfr. Rise Hansen: Rigsrådet og stændermøderne i Frederiks III's tid 1,490.
1651	5/8	Martini	Penge (1)	Riget	Helt som 1649 1/9. CCD VI,32. (med forkert dato: 1/8).
1652	10 og 17/1		Kontr. (4)	Sjælland	Graverskat til Københavns befæstning (som 1648, 20. juli). Kbhvns Dipl. V,347ff.
1652	17/1	"Inden februar måneds udgang"	Hartkorn og rentepenge (3)	Riget	Af hver td hartkorn: 8 skill. Af hver 100 rdl på rente 1 sletdlr - at betale tre år i træk (Hartkornskatten af dem, der har frit jordegods). CCD VI,80f.
1652	april maj 16)	For 3 år	Kontr. (4)	Landskrone (m. Froste h.), Malmøhus, Christianstad	Graverskat til fæstningernes reparation - Missiverne indeholder ingen bestemmelser om graverskattens størrelse; men den er givetvis udskrevet efter samme principper som graverskatten til Københavns befæstning (En karl af hver 200 tdr hartkorn el. 1 dlr om ugen i stedet for, i 3 el. 4 måneder). Skånske Tegn. 1648-56, bl.227, 233-236 og 245-46.
1652	1/5		Sognerytterordn. (3)	Riget	To sogne - et større og et mindre - skal tilsammen underholde to ryttere. Til hver sognerytter skal bønderne i sognene indkøbe 1 sadel, to pistoler og 1 degen samt 1 hest, "der skulle betales og tages i brug i krigstid". Otto Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie I (1872) s.16 og Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær 1,206.
1652	30/9	Martini og 1. nov. (korn)	Penge (1) og Korn (2)	Riget	I: 10 jordegne: 20 dlr - II: 10 fæstere: 10 dlr. Hver pebersvend, hver landhåndv. og møller m/avl: 1 dlr - III: Hver landhåndv. og møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1/2 dlr - IV: Hver

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					tjenestedreng f. ikke fuld løn, hver gadehusmand, hver som er "til huse hos bonden og ej har fæstet, men har tjent i år og endnu er i tjeneste, være sig i dage, uger eller måneders tal": 1 ort. - Dertil 1 ort af gadehusmænd og tjenestefolk til flådens fornødenhed. - 8 helgårde (selvejere og fæstere): 1 td rug, byg el. hvede el. 4 slette daler. CCD VI,114.
1652	4/12		Kontr. (4)	Helsingborg og Herrisvad kl. len	En karl af hver helgård skal - med fornøden underholdning - arbejde ved Helsingborg fæstning. (I miss. står intet om, at der kan gives penge i stedet. Men i det mindste nogle af bønderne kan have betalt penge i stedet for; jfr. rgsk. over graverskat 1653 1/5 - 1655 1/5 i mandtalsmaterialet). Skånske Tegn. 1648-56 bl.227.
1653	"Inden febr. måneds udgang"		Rentepenge (3)	Riget	Se 1652 17/1.
1653	21/2		Sognerytterordn. (3)	Jylland	Enhver af de udtagne sogneryttere skal årlig have 10 slette dlr i penge til uniform og støvler og 1 dlr til krudt samt til forplejning hver gang, han møder til mønstring. Disse penge skal udredes af bønderne i soldaterlæggene med 11 mk 4 skill. pr. læg el. 2 mk 4 skill. pr. hel gård. Rockstroh: Den nationale Hær I,214f.
1653	27/2		Sognerytterordn. (3)	Sjælland	Som Jylland 21/2. Rockstroh I,214f.
1653	19/3		Kontr. (4)	Helsingborg len	Kontribution af bønderne til de soldater, der arbejder ved Helsingborgs befæstning. Af hvert læg gives om ugen til underhold 16 skill. eller "des" værd i proviant "eller andet". Skånske Tegn. 1648-56 bl.303f.
1653	26/3	3 år	Kontr. (4)	Landskrone len	Knud Ulfeldt skal tilskrive adelen i sit len - i overensstemmelse med dens bevilling om, at dens bønder skal arbejde på fæstningen i tre års tid - at de skal tilholde deres bønder, at de (sammen med kronens) arbejder på fæstningen el. giver penge i stedet for. Skånske Tegn. 1648-56 bl.306-07; jfr. også bl.227, 1652 5/4, og bl.251-52, 1652 16/8.
1653	22/4		Sognerytterordn. (3)	Skåne	Som Jylland 21/2. Rockstroh I,214f.
1653	5/5		Landmilitsordn. (3)	Riget	Hver soldat skal ("foruden hvad han af bonden for tjeneste bekommer") gives årlig af sin lægsmand til et par sko, krudt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					og lunte 5 mk kurant og 6 skill. da. foruden noget i hans knapsæk med 5 eller 6 skill. til øl, når han exerceres. Gøde: Forordninger 1643-1664, afsnittet 1643-60 s.131-34 (Jfr. Rockstroh I,227-29).
1653	4/7		Kontr. (4)	Fyn	Graverskat til anlæg af Stribsodde fæstning. Af hver 100 tdr hartkorn 1 karl i to måneder eller 1 dlr om ugen for hver karl. Fynske Tegn. 1648-60 bl.145-46.
1653	14/7		Rytter-ordn. (3)	Sjælland	Generalkommissarierne i Sjælland skal handle med adelens bønder om noget til deres sognerytteres underhold (". . .at deres bønder udi sognene for deres anpart måtte give enhver sognerytter noget vist til løn. . . .og hestens underhold"). Sjæll. Tegn. 1651-53 bl.562.
1653	12/8	Mikkels-dag	Penge (1) korn og flæsk (2)	Riget	I: 10 jordegne: 20 dlr 17) - Hver pebersvend, hver møller m/avl: 2 dlr - II: 10 fæstere: 10 dlr 17). Hver landhåndv., hver møller u/avl: 1 dlr - III: Hver tjenestedreng f. fuld løn, hver gadehusmand, hver ugedagsmand: 1/2 dlr - IV: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1 ort. - 10 selvejere: 10 tdr rug, 10 tdr byg og 10 lispd flæsk. 10 fæstere og møllere m/avl: halvt så meget. Ugedagsmænd: halvdelen af fæsterydelsen. CCD VI,138f.
1653	12/12		Kontr. (4)	Skanderborg len	Lenets bønder må for de 150 favne ved, de er forpligtet til at yde på Provianthuset i København, betale 200 dlr. Jyske Tegn. 1652-56 bl.234-35.
1653	19/12		Kontr. (4)	Kristianopel len	I stedet for det resterende ved til Københavns slot må bønderne give 150 dlr. Skånske Tegn. 1648-56 bl.370.
1654		"Inden februar måneds udgang"	Rente-penge (3)	Riget	Se 1652 17/1.
1654	14/7	3 uger efter Mikkels-dag	Penge (1) og korn (2)	Riget	I: 10 jordegne: 30 dlr - II: Hver pebersvend: 2 dlr - III: 10 fæstere: 15 dlr. Hver møller m/avl: 1 1/2 dlr - IV: Hver landhåndv., hver møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn, hver ugedagsmand: 1 dlr - V: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1/2 dlr - VI: Hver gadehusmand: 1 ort. - 10 jordegne og 10 fæstere: 5 tdr rug og 5 tdr byg. Hver ugedagsmand: 1/2 td rug eller byg. CCD VI,166f.
1655	8/3		Kontr. (4)	Sjælland	Graverskat til Københavns befæstning (som 1652). Kbhvns Dipl. V,384f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1655	1/6	For 3 år	Kontr. (4)	Skåne og Blekinge	Graverskat: adelens og kronens bønder skal i 3 år arbejde på de skånske og blekingske fæstninger eller give penge i stedet for. (Iflg. mdtr. bl.a. fra Helsingborg len blev det 1 dlr årlig for hver jordegen el. fæstebonde, 1/2 dlr f. halve gårde). Skånske Tegn. 1648-56 bl.421-22. Jfr. Rockstroh I,238. Endv. mandtalsmateriale.
1655-57		Fra Philippi-Jacobi til årsdagen	Kontr. (4)	Helsingborg	"Fyrretømmer, ubeslagne hjulbarrer og lægter, udgivet og leveret af kronens bønder i Helsingborg len til bemeldte slots og bys defensions bygnings fortsætnings fornødenhed". Helsingborg len. Ekstraskattemdtr. 1651-57.
1655	10/8	3 uger efter Mikkelsd.	Penge (1) og korn (2)	Riget	I: 10 jordegne: 30 dlr - II: Hver pebersvend: 2 dlr - III: 10 fæstere: 15 dlr. Hver møller m/avl: 1 1/2 dlr - IV: Hver landhåndv., hver møller u/avl, hver tjenestedreng f. fuld løn: 1 dlr - V: Hver ugedagsmand: 3 ort - VI: Hver tjenestedreng f. ikke fuld løn: 1/2 dlr - VII: Hver gadehusmand: 1 ort. Korn som i 1654. CCD VI,180f.
1655	12/8		Kontr. (4)	Øster h. i Blekinge	Bønderne her må forskånes for den påbudte rigsdaler i tre år i stedet for at arbejde på fæstningen (Kristianopel). Skånske Tegn. 1648-56 bl.453.
1655	21/8		Rytterhold (3)	Skåne	Herefter skal 32 gårde (i stedet for 40) holde en rytter. Skånske Tegn. 1648-56 bl.456.
1655	3/11	"forestående vinter"	Kontr. (4)	Gønge h.	Kronens bønder i Gønge herred: Hver mand forskaffer til Helsingborg fæstning en hjulbør og to 12-alens fyrretømmer (Jfr. foroven Helsingborg len 1655-57). Skånske Tegn. 1648-56 bl.476-77.
1655	25/12		Kontr. (4)	Jylland	Graverskat til Frederiksoddes befæstning: Af hver 200 tdr hartkorn - adelens og kronens bønder - en karl at arbejde 4 måneder (med nødtørftig underhold), eller også, "om de det hellere gør", 1 dlr om ugen. Jyske Tegn. 1652-56 bl.445.
1656	22/2		Kontr. (4)	Sjælland	Graverskat til Københavns befæstning (som 1648). Kbhvns Dipl. V,393f.
1656	1/9	3 uger efter Mikkelsdag	Penge (1) korn (2)	Riget	Helt som 1655 10/8 (Både hvad angår penge og korn). CCD V,290ff.
1656	2/9		Kontr. (4)	Øster h. i Blekinge	Herredets bønder skal til gengæld for forskånsel af den rigsdaler, som de skulle give for arbejdet på Kristianopel fæstning

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					arbejde på fæstningen. Skånske Tegn. 1648-56 bl.542.
1656	23/12	Påske 1657	Korn (2)	Riget	Af hver jordegen og hver hel fæstegård: 2 skæpper havre el. 14 skill. for hver skp. Af hver halvgård 1 skæppe. CCD VI,303.
1657	10/1	"straks"	Kontr. (4)	Skåne	Af hver af adelens gårde til Helsingborg fæstning: 6 palisader "fem kvarter tykke omkring og fem alen lange". Skånske Tegn. 1657-60 bl.2.
1657	28/1		Kontr. (4)	Helsingborg len	Kronens bønder i lenet skal til fæstningen skaffe så mange tørv, som "uforbigængeligheden" behøves. Skånske Tegn. 1657-60 bl.9.
1657	10/2		Kontr. (4)	Sjælland	Graverskat til Københavns befæstning (som 1648). Mandtalsmateriale fra alle sjæll. len (Ikke i Kbhvns Dipl.).
1657	28/2	Hver måned 1 år igennem	Rigsorts- el. månedssk. (3)	Riget	Hver helgård og to halve gårde: 1 rigsort om måneden ét år igennem, den rige hjælpe den fattige (Starter 1. marts - 25/3 skal betales for de første 3 måneder). CCD VI,310f.
1657	28/2	Sct.Hans	Rentepenge (3)	Riget	3 % af hver 100 dlr på rente. CCD VI,310f.
1657		1/3	Kontr. (4)	Ålborghus len (i det mindste)	"Rgsk. . . . . .af bevilget kontribution til landets defension. . . .passeret ved Ålborghus og Hals skanse, beregnet fra 1. marts 1657 og til Philippi-Jacobi 1658" (Hvilken kontribution? - Måske månedsskatten). Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1657	18/3		Indkvartering (3)	Riget	Miss. om *retningslinier* for *indkvartering* i hele Riget. - Rentemesteren får befaling til at udarbejde rigtigt overslag på, "hvor meget ethvert lens bønder efter skattemandtallene. . . . .med rette kan tilkomme at underholde, kronens, gejstlighedens og hospitalernes for sig, og adelens, som ikke er ugedagstjenere, for sig". - Beregningen skal foretages på basis af 1000 mand til hest og 1000 mand til fods. Sjæll. Tegn. 1657-58 bl.28-29.
1657	26/5		Kontr. (4)	Christianstad len	Madskat til armeen: 20 gårde (kronens, adelens og gejstlighedens) i læg skal give et voksent slagtenød, to gæs og fire høns. Christianstad len. Ekstraskattemdtr. 1654-57.
1657	21/7	Bartholomei	Kvæglign. (3)	Riget	Kvægligningsskat: Af en hest, ko el. kvie over ét år: 8 skill., af et 1 år gl. svin: 1 skill., af en ged, hvor de må holdes: 2 skill.,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					af en bistok: 3 skill, af et får, vædder, lam el. bede: 1 skill. CCD VI,329f.
1657	21/7		Tiende (3)	Riget	"Af tiender, kronens eller kirkens anpart, giver den, som har fæstet, af hver tønde dens afgift, enten kronen eller kirken det nyder, 8 skill." (To tønder havre regnet mod én tønde "korn" - rug el. byg). CCD VI,329.
1657	30/7	ugentlig	Gengærd (2)	Skåne	Af hver helgård ugentlig: 1 1/2 lispd brød, bagt af 1/8 skp mel, 1 skp malt, 1 skp havre, 1 fj-kar humle, 1 lispd sul af kød, flæsk, smør el. ost. I stedet for sul giver 12 bønder et godt nød. To hele gårde én gang for alle: 1 tom øltønde, samt 1 rigsort af hver helgård. CCD VI,335f.
1657	juli-aug.		Kontr. (4)	Fyn	Til de i byerne indkvarterede ryttere skal bønderne gøre tilførsel: Hver fire ryttere om ugen: 1 1/2 skp mel, 2 skp malt, 1 td havre, 28 skålpd kød, 1 skp humle, 1/2 læs hø og 1/2 læs halm; ugedags halvt. Officererne skal af bønderne have høns, lam, gæs og æg. Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under Svenskekrigene 1657-60 (1973) s.87.
1657	26/8		Kontr. (4)	Fyn	Bønderne skal forsyne Frederiksodde med nødtørftig øl, brød og fourage "efter den anordning, som derom gjort er". Fynske Tegn. 1648-60 bl.299.
1657	2/9		Kontr. (4)	Fyn, Lolland, Falster	Sivert Urne, Henning Påvisch m.fl. fik brev om at besøge stænderne i Fyn, Lolland og Falster ("enhver af adelen såvel som andre stænder her i landet. . . ., som med gode middel velsignede er") om, at de forstrækker kongen, "enhver efter sin formue", med "rede penge, guld eller sølv, som udi penge kan gøres eller møntes" 18). Fynske Tegn. 1648-56 bl.301.
1657	6/10		Kontr. (4)	Halmstad og Varberg len	Bønderne her skal "handle" med Jens Mouridsen, krigsproviantskriver, om "gengærd og brandskat til armeen". De, som fremviser seddel på, at de har leveret gengærden, slipper for "al videre plyndren og overlast af armeen". Skånske Tegn. 1657-60 bl.84.
1657	26/10		Kontr. (4)	Fyn	Oversekretær Erik Krag anmoder om at udvirke en kgl. ordre til de fynske lensmænd om levering af en kornsæk af hver 3 hele el. 6 halve gårde (Se også 1658 7/1). Blomberg: Fyns vilkår . . .1657-60 s.155 (Jfr. Koncepter og indlæg til Fynske Tegn. 1657, 26/10).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1657	16/11		Kontr. (4)	Skåne (Muligvis også Sjæll. se 1657 17/12)	Bønderne skal gøre tilførsel til rytterne i byerne (Helt som brevet til Fyn 1657, juli-aug.) Skånske Tegn. 1657-60 bl.99-100.
1657	18/11		Kontr. (4)	Fyn	Hver 6 bønder (kronens, adelens og gejstlighedens) i læg leverer til Odense: 1 okse el. 1 ko, 1 får el. 1 lam (Skal afkortes i kvægligningsskatten). Fynske Tegn. 1648-60 bl.331-32. Jfr. Blomberg: op.cit. s.156.
1657	17/12		Kontr. (4)	Sjælland, Møn, Lolland, Falster, Skåne	Lensmændene skal indfordre "den pålagte kontribution" (vel den 16/11 udskrevne) til rytteriet. Nogle af bønderne vil hellere give penge end proviant, hvilke penge lensmændene skal modtage "efter den derom gjorte takst". Sjæll. Tegn. 1657-58 bl.281-84.
1657	Efteråret		Kontr. (4)	Hindsgavl, Rugård, Hagenskov, St. Knuds kl., Dalum og Odense provstis len	Hver helgård ugentlig: et læs hø og 1 td havre på Stribsodde. Blomberg: op.cit. s.113.
1657		Leveret 10., 12. 20. nov.	Kontr. (4)	Lolland	"Kødskat, som efter landkommissariernes anordning er oppebåret af Ålholm og en del Halsted klosters bønder og tjenere samt og gejstlighedens tjenere. . . . . .til K.M. skibsflådes fornødenhed". Af hver 10 hele gårde gives én tønde saltet kød. Bemærkning om "hvis en del af adelen for deres bønder og tjenere her i lenet har ladet levere år 1657". Mdt. - Ålholm len. Ekstraskattemdtr. 1657-61 (Ikke i Smålandske Registre el. Tegnelser).
1658	7/1		Kontr. (4)	Fyn	Af hver fire hele el. otte halve gårde (kronens, adelens el. gejstlighedens): 1 god kornsæk. Af hver præst og "gejstlig bosiddende": to gode øltønder (Se også 1657 26/10). Fynske Tegn. 1648-60 bl.353.
1658	8/1		Kontr. (4)	Sjælland	Rytterhold: Til én rytters underhold lægges fire fulde gårde, kronens og adelens ugedagstjenere derudi beregnet. Sjæll. Tegn. 1657-58 bl.319-20.
1658	11/2		Kontr. (4)	Christianstad len (måske hele Skåne)	"Nødeskat til Christianstad garnisons fornødenhed": enhver præst, foged el. hel bondegård et nød, i det ringeste af vægt otte lispund. Christianstad len. Ekstraskattemdtr. 1654-57 (Jfr. måske Skånske Tegn. 1657-60, bl.133, 11.febr.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1658	4/9	Martini	Kontr. (4)	Lolland, Falster	Landkommissarierne på Lolland og Falster udskriver af hver helgård 1 td rug el. byg. To halve gårde = en hel. Den rige skal hjælpe den fattige (I lokalmissivet udtaler landkommissarierne, at de i øjeblikket ikke kan få ordre af kongen i København). Halsted kl. len. Ekstraskattemdtr. 1657-61.
1658	18/9	20 og 27/9 (penge) senest 27/9 (proviant)	Kontr. (4)	Lolland, Falster	Penge- og proviantskat, udskrevet af landkommissarierne på Lolland og Falster 19) til Nakskov garnisons behov og fæstningens proviantering (af kronens, adelens og gejstlighedens bønder). *Penge:* Hver jordegen, fæste- el. ugedagsbonde: 1 dlr, halve gårde el. gårdsæder det halve, at betale med halvdelen til 20. sept. og den anden halvdel til 27. sept. Den rige hjælpe den fattige. *Proviant:* Af hver hele gård (jordegen, fæste- el. ugedags): 1 td rug, 1/2 td byg, 1 td havre. Hver 10 bønder: 1 slagtenød, så godt som 14 lispd kød. Hver 10 bønder: et svin el. 3 lispd flæsk. Hver fire bønder: 1 lam og 20 lispd hø. Ålholm og Halsted kl. len. Ekstraskattemdtr. 1657-61.
1658	27/9		Kontr. (4)	Jylland	7 personer 20) skal "gøre fornøden anordning til den brandenburgske armés underholdning". Alle - af hvad stand de end måtte være - skal efterkomme "hvis anordning som (de nævnte personer) i så måder. . .gørendes vorder under militærisk exekution". Jyske Registre 1657-60 bl.93. Jyske Tegn. 1657-60 bl.154-55.
1658	3/11		Kontr. (4)	Lolland, Falster, Møn	Lensmændene skal sørge for, at bønderne straks udtærsker alt det korn, de ikke uforbigængeligen behøver og fremskikker det til København 21). Smålandske Tegn. 1648-60 bl.198. (Jfr. muligvis bl.200-01).
1658	4/11		Kontr. (4)	Lolland, Falster, Møn	6 rytterkompagnier skal fordeles på Lolland, Falster og Møn og underholdes af såvel kronens som adelens bønder. Smålandske Tegn. 1648-60 bl.199-200.
1658	13/11		Kontr. (4)	Vendsyssel, Mors, Salling, Thy	Miss. til Christen Skel Jørgensen, at han til hvervning og underhold af Hans v. Ahlefelds regiment af de nævnte områder tilvejebringer indtil 20.000 dlr, "hvorimod forme lande for al videre indkvartering, forplejning og underhold skal være forskånet". Jyske Tegn. 1657-60 bl.161.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1658	25/11		Kontr. (4)	Lolland, Falster	Til Københavns proviantering, udskrevet ved miss. af landkommissarierne, dog efter kgl. befaling (måske kun kronens og gejstlighedens bønder): Hver jordegen, fæste- el. ugedagsbonde: 2 tdr korn. Hver 10 fulde gårde: 1 td saltet oksekød. Husmænd, indester og håndværksfolk betaler dertil salt og tønder. Den rige hjælpe den fattige. Hver hel gård: 10 lispd hø og 6 tdr hakkelse. Halve gårde halvt. (det bevarede mdt. fra Halsted kl. len har herudover: "Hver hele gård 1 lispd flæsk"). Miss. i Ålholm len. Ekstraskattemdtr. 1657-61 (Ikke i Smålandske Tegn. el. Reg.).
1659		12/1	Kontr. (4)	Vendsyssel	Kontribution til militiens underholdning, som Christen Skel Jørgensen til Estrup, da K.M. . . . . kommissarie over Vendsyssel anno 1659 påbød at udgive til den 12. januar. - Iflg. udskrift på mdt. yder en helgård: 2 dlr penge, 1/2 td rug el. mel, 1/2 td malt el. byg, 2 skp gryn el. 4 skp byg, 1 td havre, 1 lispd flæsk, 2 "phd" tør kød, 6 skålpd smør. Ligesåmeget af 1/2 gård el. bol (sic!). 1 møller: 2 dlr. 1 pebersvend: 2 dlr. 1 håndværksmand: 1 dlr. 1 tjenestekarl: 1/2 dlr. 1 tjenestedreng: 1 ort. Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1659		Febr. Marts	Kontr. (4)	Vendsyssel	"*Tvende* kontributioner (påbudt af Christen Skel Jørgensen), den *ene* i februar af alle skattebønder til K.M. militie - den *anden* i marts til "de allerte kejserlige og brandenburgiske armeer påbudt af adelens gårde og bønderne i sognene uden undersked, formedelst landet for deres indkvartering blev forskånet" (Jfr. miss. af 1658, 13/11, foroven). - Hvert sogn taxeret for bestemte pengebeløb og kvanta af byg, rug, brød, havre og øl. Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1659	31/3		Kontr. (4)	Vendsyssel, Thy og Mors	Miss. til Christen Skel Jørgensen, at han fra de tre nævnte områder skal skaffe "al hvis korn og proviant, som mest muligt er, som her til magasin at anrette kan forbruges". Jyske Tegn. 1657-60 bl.173-74.
1659		april?	Kontr. (4)	Lolland?	"Godvillig udlovet skat" af adelen, gejstligheden og bønderne i Halsted kl. len (med angivelse af, hvor meget der blev til restans 19. april 1659). Ydelser af hvede, byg, rug, ærter, gryn, malt. Det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					angives, hvad hver enkelt bonde skal give. Bønderne må give rug for byg, rug for hvede og hvede for rug "og således". Halsted kl. len. Ekstraskattemdtr. 1657-61.
1659	16/4		Kontr. (4)	Jylland	Undersætterne i Jylland får befaling til at hjælpe Otte Powisch, der skal "forordne alt, hvis som til magasins oprettelse og militiens underholdning kan gøres fornøden". Jyske Tegn. 1657-60 bl.178-79.
1659	31/5		Kontr. (4)	Vendsyssel ?	En kontribution, påbudt af Christen Skel Jørgensen, til de allierede armeer, "stående den tid for Frederiksodde". - Ydelser af rug, mel og byg (se flg.) Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1659	maj		Kontr. (4)	Vendsyssel ?	Kornskat, påbudt af Christen Skel Jørgensen, kommissarius over Vendsyssel, 1659 i maj, "til de allierede kejserlige og brandenburgske armeer, da for Frederiksodde stående". Hver sogn taxeret for et bestemt kvantum af rug el. byg (mon ikke 31/5 ?). Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1659	29/6		Kontr. (4)	Jylland ?	Miss. til Henrik Rantzau om proviant og underhold til Frederiksodde skanse. Han skal "forordinere" nogle landsbyer at kontribuere til garnisonens underhold. Jyske Tegn. 1657-60 bl.184-85.
1659	aug.		Kontr. (4)	Vendsyssel	Kontribution, påbudt af Christen Skel Jørgensen. . . . .anno 1659 i august, til K.M. militie og skibsflådes fornødenhed. Hvert sogn er taxeret for et bestemt kvantum af rug, byg, flæsk, kød, smør. Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1659	aug.		Kontr. (4)	Vendsyssel	Pengekontribution, Otte Powisch til geværs betaling af alle sognene i Vendsyssel lod påbyde i august anno 1659. Hver sogn taxeret for et beløb i penge. Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1659	17/10			Vendsyssel	Sten Rodsten og Jørgen Kruse, kommissarier i henholdsvis Thy og Vendsyssel, får fuldmagt til at gøre anordning "udi hvis til vores og kronens tjeneste dér sammesteds udfordres og fornøden eragtes, være sig med indkvartering, kontributioners pålæg til militiens underholdning og andet, som i disse tider til landets defension og bedste forfalde kan". Jyske Reg. 1657-60 bl.109-10.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS-ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE-ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
1659			Kontr. (4)	6 herreder af Ålborghus len	"Indtægt af de kontributioner og månedlig pengeskat", påbudt af sal. . . . . Jens Kås til Krabbesholm, da K.M. bestalter kommissarius over Viborg stift, af de seks herreder af samme stift, under Ålborghus len er beliggende". Hver sogn taxeret for et bestemt beløb i penge og bestemte kvanta af rug, byg, kød, flæsk, smør, ost, sild. Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1659			Kontr. (4)	Vendsyssel	Pengeskat, påbudt af Christen Skel Jørgensen, kommissarius. . . .1659 til oberst Johan Brockenhuus' og oberst Hans Friis' regimenter, da udi Vendsyssel stående. Af hver helgård: 2 dlr, af et bol el. en halvgård: 1 dlr. Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1659 og 1660			Kontr. (4)	Kalø len ?	Mandtal på magasinkorn, som er annammet, førend polakkerne blev indkvarteret anno 1659, så og for anno 1660 var påbøden at udgives (m. angivelse af, hvor meget havre, flæsk, kød, smør, rug, byg, brød, mel, ost, enhver skal yde. Kontributionen er ydet iflg. generalkommissarius Mogens Friis' ordre). Kalø len. Ekstraskattemdtr. 1654-60.
1659 og 1660			Kontr. (4)	Vendsyssel	Tomme tønder og sække, som til underskellige tider efter kommissariernes påbud er blevet leveret af Vendsyssel 1659 og 1660. (Rgsk. med sognesummer). Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1660			Kontr. (4)	Frederiksborg len	Penge for brødbagning. Frederiksborg len. Ekstraskattemdtr. 1655-62.
1660	sommeren		Rejsepenge (3)	Riget	Rejsepenge at betale til de deputerede til stændermødet i København sept. 1660: For en helgård: 24 skill., for en halvgård: 12 skill., for et bol: 6 skill., et hus: 3 skill. Blomberg: Fyns vilkår. . . .1657-60 s.498f.
1660	5/11	Jul	Hovedskat (3)	Riget	Som 1645 22/5. Skattebrev til Odensegård len (Orig. kgl. reskripter 1654-61).
1660			Kontr. (4)	Vendsyssel	Af møllerne i Vendsyssel, påbudt af Jørgen Kruse til Ryomgård, K.M. landkommissarius. Ydelser af rug og byg. Opstilling efter møller. Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.
1660			Kontr. (4)	Vendsyssel	Kontribution, som Jørgen Kruse, landkommissarius, påbød alle sognene i Vendsyssel at udgive anno 1660. Af en hel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UDSKRIVNINGS- ÅR	DAG	TERMIN	SKATTE- ART	OMRÅDE	YDELSE, KLASSER OG KATEGORISERING - KILDEHENVISNING
					gård: 1 td rug el. byg, 1/2 td havre. Af en halvgård el. bol halvt så meget. Og af hvert sogn en stud el. 10 skippund (?) og 5 pund smør (Rgsk. med sognesammentælling). Ålborghus len. Ekstraskattemdtr. 1655-61.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1. 14/6: Sjælland: Knud Konges dag. Jylland, Fyn, Smålande: St. Lauridsdag. Skåne: Bartholomei.
2. Missiver om denne soldaterlønningsskat er sendt til alle lensmænd i Danmark; men mandtalsmaterialet synes at indicere, at den kun er oppebåret i Jylland og Fyn. (Se også 1625, 31/7). Fra Vestervig kl. len er bevaret et rgsk. på fjerdingsårsskatten 1626-27 ("til soldaternes underholdning, på grænsefæstningerne er indlagt"), beregnet fra 1/5 1626 til 1/5 1627.
3. Hvilken? - Se KB 1627-29 s.430f. sub dato 1628, 21/5, og s.437, 1628, 27/5; her får man nærmest indtrykket af, at det drejer sig om arbejde in natura. Jfr. også foroven 1628, 8/12, KB 1627-29 s.581f.
4. Der findes fra Øster herred i Kristianopel len et "Register og mandtal på. . . .*sandpenge*, som bønderne anno 1632 og 1633 udgivet har efter K.M. brev".
5. Missiver til følgende len: Københavns, Roskilde, Vordingborg, Antvorskov kl., Korsør, Kalundborg, Dragsholm, Frederiksborg, Kronborg, Nyborg, Skanderborg, Århus, Ålborghus, Koldinghus, Hald, Dronningborg, Silkeborg og Kalø.
6. Miss. herom ikke fundet; men det må anses for at være sandsynligt, at bønderne har deltaget i denne kontribution.
7. I KB 1642-43 s.258 er sub dato 29.okt., 1642 indført et brev om alm. landeskat; det må være brevet af 29/12. En orig. til Ålborghus len bærer også tinglæsningspåskrifter: 13/2, 14/2, 22/6 og 23/6 1643.
8. Måske er udskrivningsdato: 4/12; det er i hvert fald datoen på det store flertal af skattebrevskopierne i mandtalsmaterialet.
9. I miss. står intet om, i hvor mange måneder skatten skulle betales.
10. Skatten blev oppebåret i tre måneder: nov.-dec. 1644 og jan. 1645 - eller: dec. 1644, jan.-febr. 1645. - Som udskrift på mdt. fra Rugård len tales om "den påbudne 3 måneders skat". Og i kornskattemdt. 1644, 1 okt. og 14 dage før jul, fra Hindsgavl len om "den bevilgede 3 måneders skat, forfalden december 1644, i januar og februar 1645".
11. Iflg. skattebrevet til Odensegård len skal 2/3 betales til Martini, 1/3 til jul.
12. Er en *rykker*, formentlig for en ydelse, svarende til den 29/8 i Sjælland mm. udskrevne. Brevet til Jylland synes ikke indført i Jyske Tegn. Se også Rockstroh: Den nationale Hær i Danmark I,178f.
13. For rigsråd Jørgen Brahes tjenere til Engelsholm blev det for hver helgård i 12 mdr. 1 rdl 6 skill. 2 alb. J.Br. tilbyder dog selv at holde disse ryttere (Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse, udg. af Vedel-Simonsen, Odense 1845, s.87).
14. Rytterhold må også være ydet af *adelens* bønder; se Erslev: Rigsraadet og Stændermøderne III,275f., 283f., 286 og 290 (30/6, 11/7, 14/7 og 21/7).
15. Datoen (datoerne) for udstedelsen af missive(r) ikke fundet, men må sikkert ligge i maj 1647 (Jfr. miss. om Københavns befæstn. af 20. maj og Nakskovs af 27. maj). 31. maj foreligger både fra Landskrone og Sølvitsborg len (indlagt i mandtalspakkerne) miss. om indsamling af det, der er bevilget til fæstningerne. Et "mandtal på den bevilgede fæstningsreparationspenge af Christianopel len" fortæller, at disse penge er beregnet fra Philippi-Jacobi dag 1647 og til årsdagen 1648.
16. Til 1652-graverskatten i de nævnte len foreligger der flg. missiver: 5.april til Knud Ulfeldt om arbejde på Landskrone fæstning "af de midler, som vores og kronens såvel som kapitels med adelens bønder efter deres bevilling dertil gøre kunne" (for 3 år). - Miss. af 27.april til Otte Thott på Malmøhus og Henrik Lindenov i Christianstad om, at de skal advare adelen, at den skal tilholde sine bønder at arbejde på de skånske fæstninger eller give penge i stedet. Sluttelig miss. af 20.maj om, at kronens bønder i Malmøhus

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

len skal arbejde på fæstningen i 3 år el. give penge i stedet. - Fra Landskrone len findes i mandtalsmaterialet et regnskab på Graverskat til Landskrone fæstnings reparation 1648 1/5 til 1653 14/12, samt fra 1653 14/12 til 1656 1/3.

17. Satserne iflg. korrektionsmissive af 19. sept. I åb. brev af 12. aug. er satserne dobbelt så høje.
18. Noget i formuleringen kunne tyde på, at det fra kongens side betragtes som et lån.
19. I kommissariernes miss. af 18. sept. henvises til kgl. missiver af 10. og 11. sept. "næstforleden". - Muligvis identisk med Smålandske Tegn. 1648-60 bl.187; her tales om, at kongen vil *betale* for de forstrakte naturalier, "når Gud giver bedre tider".
20. Otte Powisch i Ribe stift, Mogens Friis i Århus stift, Jens Kås i Viborg stift, Sivert Brockenhuus i Mors, Christen Skel Jørgensen i Vendsyssel, Franz Brockenhuus i Vendelbo stift og Hans Arnfeld i Thy.
21. De får *muligvis* betaling for kornet, "når Gud giver bedre tilstand"; jfr. Smålandske Tegn. 1648-60 bl.200-01 sub dato 5. nov.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kilder og litteratur:

1. Utrykte kilder

a. *RIGSARKIVET*, København

DANSKE KANCELLI:

B 17. 1467-1533, 1535-46. Register over alle lande nr. 1
B 18. 1467-1533, 1535-46. Register over alle lande nr. 4
B 20. 1523-58. Koncepter til åbne breve
B 22. 1523-33, 1536-58. "Adskillige Registre"
B 33. (1523-58) Koncepter til missiver
B 38 og 44. Indkomne breve og indlæg 1481-1571 (årene 1532-35)
B 46. (1481-1571) Diverse A-D, nr. 1-163
B 47. (1481-1571) Diverse originale kongebreve
B 48. Skånske registre (1646-60)
B 51. Skånske tegnelser (1646-60)
B 54. Sjællandske registre (1646-60)
B 57. Sjællandske tegnelser (1646-60)
B 64. Fynske registre (1646-60)
B 67. Smålandske registre (1646-60)
B 72. Fynske tegnelser (1646-60)
B 75. Smålandske tegnelser (1646-60)
B 78. Jyske registre (1646-60)
B 81. Jyske tegnelser (1646-60)
B 160. 1572-1650. Indlæg til registre og tegnelser (året 1629)
B 164. (1572-1660) Diverse breve, dokumenter og akter, sagligt ordnede:
IV: Møntvæsen, finans- og regnskabsvæsen samt skattevæsen
B 173. (1572-1660) Originale åbne breve og kgl. missiver til kommissarier
B 182. 1635-52 "Registeer Boeg offuer Schatte-Breffue"
B 186. 1635-50. Oluf Daas optegnelsesbog
B 188. (1588-1660) Diverse til efterretning og oplysning I-III
B 215. (1588-1660) Diverse efterretninger, overslag og beregninger samt regnskabsbilag og andre dokumenter vedk. Rigens og Kongens indtægter og udgifter.
III: Indtægt og udgift af skatter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Registrant 108A

31a. Forskellige stykker kongelige indtægtsregnskaber fra kong Hans' tid
34. (1513-33) Adskillige stykker kongelige indtægtsregnskaber fra Kristian II's og Frederik I's tid
40. Skatter i Kristian III's tid.

LENSREGNSKABER

a. Regnskaber og b. Jordebøger

b.	Kalø len	1629-30. Jordebog med vedtegninger om kommissærernes afslag.
b.	Kalø len	1630-31. Fortegnelse over kommissariernes afslag på landgilden. Jordebog med vedtegning om kommissariernes afslag.
b.	Ålborghus len	1629-30. Mandtal på hver mands navn og afkortning, som kommissarierne har gjort i jordebogen.
b.	Bøvling len	1629-30. Fortegnelse på afkortning på grund af sand og vand. Afkortning, beregnet af kommissarierne Albret Skeel og Gunde Lange i henhold til kgl. befaling af 1/10 1629.
b.	Bøvling len	1630-31. Fortegnelse over kommissariernes afkortning i landgilden.
b.	Dronningborg len	1629-30. Afkortning på jordebogen, foretaget af to kgl. kommissærer. Afslag, som bønderne har fået på landgilden.
b.	Dronningborg len	1630-31 Afslag på bøndernes landgilde.
b.	Hald len	1629-30. Jordebog med den afkortning, som de kgl. kommissærer har gjort.
b.	Hald len	1630-31. Fortegnelse på øde gods 15/4 1631. Fortegnelse på bønder, der på grund af armod har fået afslag i landgilden.
b.	Koldinghus len	Jordebog 1629-30.
b.	Koldinghus len	Jordebog 1630-31.
a.	Koldinghus len	

1. Indtægtsregnskab med jordebog 1629-30.
2. (1629-30) Register på den afkortning, som kommissærerne, hr. Albret Skeel og Gunde Lange har bevilget bønderne i Koldinghus len.
3. Synsforretning af Gunde Lange og Albret Skeel, kgl. kommissærer, ang. afkortninger i jordebogens indkomst 1/10 1629.
4. (1630-31) Register på den afkortning, som kommissærerne Gunde Lange og Tønne Friis har gjort i Koldinghus len.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

b. Vestervig kl. len. Jordebog 1625-26.
b. Landskrone len. Jordebog 1622-23.
b. Antvorskov kl. len. Jordebog 1627-28.
b. Ringsted kl. len. Jordebog 1652-53.
c. *Ekstraskattemandtaller* (1566)-1583-1660
Ca 400 pakker. Det hele er gennemgået.

MILITÆRE REGNSKABER

IVd. 1645-61, særlig krigene 1657-61

1. Danske skatteregnskaber 1645-57.
2a Sjællandske kommissarieregnskab 1647-59.
2b Skånske landkommissærers regnskaber 1647-58.
1d Skånske krigskommissærers regnskaber 1645-47.
3. Fynske kommissarieregnskaber 1647, 1649-51, 1655-58.
4. Lollandske kommissarieregnskaber 1645-60.
5. Jyske kommissarieregnskaber 1645-61.
11. Generalkrigskommissær Otto Pogwischs regnskab
(i funktion hos de allierede) 29/9 1659 - 29/4 1662.

XI. Fæstningsregnskaber 1600-1763

Helsingborg fæstningsregnskaber 1652-58.
24. Regnskaber for Hals skanse 1653-54, 1656-57.

LANDSARKIVET FOR FYN, Odense

Originale kongelige reskripter til Odensegård len 1629-32, 1633-38 og 1654-61
Næsbyhoved birks tingbog 1632-36 og 1650-53
Lunde herreds tingbog 1636-38
Agernæs birks tingbog 1642-47

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

2 Trykte kilder og litteratur

Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv II, 1856-60.

Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid I-III, udg. v. Kr. Erslev, 1883-90.

Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid 1, udg. v. C. Rise Hansen, 1959.

Aktstykker, for største Delen hidtil utrykte, til Oplysning især af Danmarks indre Forhold i ældre Tid. Samlede og udgivne af Fyens Stifts literaire Selskab I-II, Odense 1841-45.

C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV, 1870.

Erik Arup: Danmarks Historie II, 1932.

T. H. Aschehoug: Statsforfatningen i Danmark og Norge indtil 1814, Chria. 1866.

Thomas B. Bang: Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde, Fortid og Nutid I, 1914.

Thomas B. Bang: Gaardsæder, Fortid og Nutid IV, 1923.

Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed, 1650-56.

L. V. Birck: Rigets offentlige Formaal og Indtægter i Middelalderen og under Adelsvælden, 1922.

Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under Svenskekrigene 1657-1660, Odense 1973.

Bidrag til Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse, udg. af L. Vedel-Simonsen, Odense 1845.

C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier I. Danske Landboforhold førend Enevælden, 1886.

William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede, 1903.

Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve I-VIII, udg. v. C. F. Bricka, J. A. Fridericia og Johanne Skovgaard, 1887-1947.

Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I, 1908.

Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende I-VI, udg. v. V. A. Secher, 1887-1918.

Danmarks Historie. Udgivet af Historikergruppen ved Joh. Hvidtfeldt, Ib Koch Olsen, Axel Steensberg I, 1950 (Perioden 1536-1660, v. C. Rise Hansen).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Danmarks Riges Historie 3 og 4, A. Heise, W. Mollerup og J. A. Fridericia.
Dansk Biografisk Leksikon.
Det danske Folks Historie IV og V, Hans Lund, Povl Engelstoft, M. Mackeprang, Knud Fabricius, Hans Jensen, Th. A. Müller, 1928-29.
Danske Kancelliregistranter 1535-1550, udg. af Kr. Erslev og W. Mollerup, 1881-82.
Danske Magazin, 1745ff. (især 3. og 4. række).
Danske Vider og Vedtægter eller gamle danske Landsbylove og Byskraaer I-V, udg. af Poul Bjerge, Thyge Søgaard og Aug. F. Schmidt, 1904-38.
Folke Dovring: De stående skatterna på jord 1400-1600, Lund 1951.
Jens Engberg: Det 17. århundredes generelle politiske krise og striden mellem det danske rigsråd og landkommissærerne 1647-9, Fortid og Nutid XXIV, 1970.
Jens Engberg: Dansk finanshistorie i 1640'erne (Aarhus 1972).
Rolf Fladby: Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged, Oslo 1963.
Hans Forsell: Sveriges inre Historia från Gustaf den Förste, Sthm. 1869.
Hans Forsell: Sverige 1571, Sthm 1872.
Kong Frederik den Førstes danske Registranter, udg. af Kr. Erslev og W. Mollerup, 1879.
J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser af Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede, Hist. Tidsskr. 6.r. II,469-622, 1889-90.
J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's Død til Enevældens Indførelse (1648-1660), 1894.
Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk Landbrugshistorie omkring 1600, 1942.
Hans H. Fussing: Stiernholm Len 1603-1661. Studier i Krongodsets Forvaltning, 1951.
Frederik den Andens Statshusholdning, oplyst af utrykte Kilder ved Joh. Grundtvig, 1876.
Joh. Grundtvig: Peder Oxes Finantsstyrelse. Et Forsvar mod Dr. Troels-Lund, 1876.
Forordninger, som ere udgangne siden Recessen anno 1643, 8. Mart. oc til 1666, Kbhvn. hos Henr. Gøde, 1667.
Fr. Hammerich: Fire kjøbenhavnske Rigsdage (1645, 1648, 1650), Nyt Hist. Tidsskr. V, 340-414, 1854.
C. Rise Hansen: Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden ca. 1560-1660, Hist. Tidsskr. 10. r. VI, 140-76, 1942-44.
Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag. Studier fra Københavns Universitets økonomiske Institut, 1964.
C. C. Haugner: Nakskov Købstads Historie I, 1934.
A. Heise: Bidrag til den københavnske Herredags Historie, Danske Magazin 4. r. VI,1-43.
A. Heise: Herredagen i Kjøbenhavn 1533, Hist. Tidsskr. 4. r. III,222-517.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

A. Heise: Bondeopgør i Jylland i Frederik den Førstes Tid, Hist. Tidsskr. 4. r. V, 269-332.

Herlufholms birks tingbog 1616-19 og 1630-1633, udg. af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie ved Karen Marie Olsen, 1954-55.

Andreas Holmsen: Norges Historie fra de eldste tider til 1660, 1964.

J. R. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, 1852.

P. V. Jacobsen: Om Selveiergods og de Maader, paa hvilke denne Art af Eiendom overgik til Fæste under Kongerne Christian den Tredie og Frederik den Anden, Juridisk Tidsskr. XVIII, 193-260, 1831.

P. V. Jacobsen: Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III. og Frederik II., 1833.

O. A. Johnsen: Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548-1661 1, Oslo 1929.

Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 6. oplag, 1974.

Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog, 1881-1907.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1645, udg. ved C. F. Bricka, L. Laursen, E. Marquard, Gunnar Olsen og Johan Jørgensen, 1885-1968.

Kjøbenhavns Diplomatarium, udg. af Oluf Nielsen, V, 1882.

J. L. A. Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love IV, 1824.

Kersten Krüger: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte, 1970.

Lars-Olof Larsson: Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500-1640. Lund 1972.

Aksel Lassen: Fald og Fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960, Aarhus 1965.

G. F. Lassen: Documenter og Actstykker til Kjøbenhavns Befæstnings Historie, 1855.

Gösta Lext: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860, Göteborg 1968.

Vilh. Lorenzen: Vore Byer I, 1947.

Håkon Bennike Madsen: Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved len 1511, Hist. Tidsskr. 11. r. VI, 313-357.

Håkon Bennike Madsen: Næsbyhoved lens bønder 1502-1510. En analyse af fem lensregnskaber, Fynske Årbøger 1963, 121-179.

Mønt, Nordisk Kultur XXIX, Sthm. 1936.

Mål og vægt, Nordisk Kultur XXX, Sthm. 1936.

Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948.

Yngvar Nielsen: Jens Bjelke til Østråt - Norges Riges Kantsler, Kria. 1872.

Nye Danske Magazin I-VI, 1794-1836.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Birgitta Odén: Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och Finansförvaltning under senare 1500-talet, Lund 1955.

Birgitta Odén: Kronohandel och finanspolitik 1560-1595, Lund 1966.

Gunnar Olsen: Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik 1610-60, Hist. Tidsskr. 10. r. VI, 428ff.

Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774, 1957.

Ostersson-Weylle: Glossarium Juridicum, 1641.

E. Ladewig Petersen: Fra domænestat til skattestat, Odense 1974.

Politikens Danmarkshistorie 6 og 7 (1533-1660), Svend Cedergreen Bech og Svend Ellehøj, 1963-64.

Repertorium diplomaticum regni Danici Mediævalis 2. r. I-IX, udg. ved William Christensen, 1928-1939.

N. D. Riegels: Forsøg til en Femte Christians Historie som en Indledning til Fierde Friderichs ved Etatsraad Høyer, 1792.

K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede I, 1909.

H. L. Rydin: P.M. Angående det svenska skatteväsendets utveckling (i "Skattereglerings-komiténs Promemorier" Nr. 41. 1882-83).

A. N. Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse, 1765.

Schultz Danmarkshistorie II og III (1533-1660), Hans Lund, C. O. Bøggild Andersen og Knud Fabricius, 1941-42.

Skast herreds tingbog 1637, udg. af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie ved Poul Rasmussen, 1955.

Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Indeste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800, 1940.

Fridlev Skrubbeltrang: Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik, Hist. Tidsskr. 11. r. I,245-88, 1945.

P. F. Suhm: Samlinger til den Danske Historie I-II, 1779-84.

P. F. Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie I-IV, 1772-95.

Arthur Thomsen: Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809-1866. Ett bidrag till Lantmannapartiets Förhistoria, Lund 1923.

Gabriel Thulin: Om mantalet I-II (Sthm. 1890, 1935).

TRAPS DANMARK, 5. udg.

Troels-Lund: Om Peder Oxes Finantsstyrelse. Et Svar til Hr. Contoirchef Joh. Grundtvig, 1876.

Otto Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie I, 1872.

J. Wilcke: Møntvæsenet under Christian IV. og Frederik III. i Tidsrummet 1625-70, 1924.

Eva Österberg: Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska Sjuårskriget, Lund 1971.

Åsum herreds tingbøger 1640-48, udg. af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, 1955-62.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1. Navneregister

(Bønder er ikke medtaget, med mindre de udfører specielle funktioner. Adelspersoner er kun anført med deres blotte navn; ét navn kan således dække flere adelspersoner).

Abrahamstrup len 127,270,272,300,355f.,359.
Agedrup sogn, Bjerge herred (Fyn) 281.
Agernæs birk 400.
Agger sogn, Refs h. 215,299f.
Ahlefeldt, Ditlev 282.
Ahlefeldt, Hans 391.
Albo herred 294,350,357f.,366f.
Allen, C.F. 269,401.
Aller, Borris sogn, Bølling h. 185.
Allerup (? Ravnholt, Fyn) 188.
Allerup (? Jerslev h.) 261.
Allerup, Bare h. 188f.
Allested sogn, Sallinge h., 340.
Alrø sogn, Hads h. 211.
Alsted herred 360.
Alsønderup sogn, Strø h. 217.
Amager 217.
Amrum 216f.
Andersen, C.O. Bøggild 404.
Anholt 280,369.
Annisse sogn, Holbo h. 66.
Anst herred 300.
Antvorskov birk 78.
Antvorskov kl. len 51,78,119f.,146,191f.,214,256f.,262,265f.,270,277,280,290ff.,293,299, 301,305,309,369,376,379f.,396,400.
Arnfeld, Axel 131.
Arnfeld, Hans 397.
Arts herred 66,87,127,266,274,287,303.
Aschehoug, T. H. 283,401.
Askær sogn, Årstad h. 364.
Asmild kloster, Nørlyng h. 211,298.
Asminderup sogn (Frederiksborg len) 69.
Asmindstorp, Merløse h. (?) (Sorø len) 124.
Arup, Erik 56,269,401.
Bagenkop, Magleby sogn, Langelands Sønder h. 260,266.
Ballum birk 216.
Bang, Thomas B. 18,65f.,260,401.
Bare herred 188,293f.
Barit el. Barrit sogn, Bjerge h. (Jyll.) 190.
Barsøe (?) 291.
Basnæs, Tjæreby sogn, Flakkebjerg h. 131,287,294.
Basserup sogn, Onsø h. 188.
Bech, Sv. Cedergren 404.
Beck, Jochim 144.
Beck, Sten 277.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Below, Henrik 153.
Below, Sophie 290.
Bergenhus len 283.
Berntsen, Arent 69,87,180f.,205,262,267,271,291.
Bild, Niels 188.
Bilde el. Bille, Anders 277.
Bilde, Jørgen 277.
Bille, Mette 284.
Bille, Per 282.
Bille, Sten 260,263,265f.,281,288.
Billeskov, Kerte sogn, Båg h. 303.
Bing, Anders 151.
Birck, L. V. 16,305,401.
Birkende, Birkende sogn, Bjerge h., 294.
Bjelke, Jens 284,292,403.
Bjergager sogn, Hads h. 211.
Bjerge, Poul 272,402.
Bjerge herred, Fyn 154,274,281,294,302,340,342.
Bjerge herred, Jylland 288,302.
Bjerge herred, Skåne 52,152,287,289,303,365f.,373f.
Bjæverskov herred 78,264,267,274f.,282f.,287.
Bjørnstrup, Torne h. 293.
Blangstedgård, Odense h. 179.
Blekinge 25,42,51,174,201ff.,203ff.,214,244,249,256,276,283,285f.,308,349,351,353,366, 370,372,378,382f.,387.
Blomberg, Aage Fasmer 18,255,346,389f.,394,401.
Bodsted, se: Båstad.
Bohus len 351.
Bolmerod, Skamby sogn, Skam h. 288.
Boltinggård, Ringe sogn, Gudme h. 341.
Bornholm 40,42,62,81,146,157ff.,233,260,265,278,280,288f.,346,350,351,354,357,360f., 368,377f.,403.
Borris sogn = Sdr. Borris s., Bølling h. 185f.
Borup sogn, Ramsø h. 260.
Brade (Brahe), Lauge 187.
Brahe, Jørgen 288,293,396,401.
Brahe, Otte 131,136,294.
Brahe, Sofie 273.
Brahe, Sten 151.
Bredning = Brejninggård, Brejning sogn, Bølling h. 299.
Bredsten, Bredsten sogn, Tørrild h. 290.
Bregne herred 204,366.
Brejninge sogn, Sunds h. 339,341.
Brendtued = Bregentved, Voldborg h. 131.
Bricka, C. F. 401,403.
Brobygård, Sdr. Broby sogn, Sallinge h. 342.
Brockenhuus, Claus 191,284,293.
Brockenhuus, Frans 294,352,397.
Brockenhuus, Jacob 144.
Brockenhuus, Johan 394.
Brockenhuus, Karen 294.
Brockenhuus, Oluf 188.
Brockenhuus, Sivert 397.
Broe, Jørgen 351.
Broholm, Gudme sogn og h. 186,191,284,293,341.
Bromme sogn, Alsted h. 66.
Brændegård, V. Åby sogn, Sallinge h. 342.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Brænderød herred 282.
Burs Settingsting (Gotland) 303.
Bygholm len 348.
Bøgvad, Johan, kongens fiskemester 218.
Bølling herred 289,291f.
Bølling sogn og h. 129.
Børglum herred 272,275,283,288,290,304.
Børringe kl. birk 271,301.
Bøvling birk 260,288.
Bøvling len (slot) 75,78,85,160,212,255f.,259f.,263,266f.,273,284f.,287f.,290f.,298f.,303, 399.
Båg herred 145,274,288f.,303,340,342.
Bårse herred 290,292,304.
Båstad, Bjerge h., Skåne 284,300.
Christensen (Hørsholm), C. 16,269,305,401.
Christensen, Jørgen, ridefoged på Kalø 301.
Christensen, William 269,290,401,404.
Christian I 215,286.
Christian III 13,15,26,33,133,269,282,284,302,399,403.
Christian IV 14,20,26,133,144,149,204,276,283,401f.,404.
Christian V 255,292,404.
"Christian V", den udvalgte prins (død 1647) 66,166.
Christianopel el. Kristianopel len 37,51,81,204,206,214,257f.,265,274,287,296f.,366,380, 382,386f.,396.
Christianstad (Kristianstad) len 122,245,248f.,254,256f.,265,271,278f.,281f.,285,300f.,308. 343,366f.,377,382f.,384,388,390,396.
Christiern II 55f.,399.
Christoffer af Oldenburg 56.
Clausen, Jens til Bjørnstrup 294.
Clemmensen, Jørgen i Agedrup, delefoged i Åsum herred 281.
Daa, Valdemar 292.
Dalum kl. len 390.
Damsbo, Jordløse sogn, Sallinge h. 342.
Dannemare sogn, Lollands Sdr. h. 217.
Diernæs sogn, Sallinge h. 340,342.
Dovring, Folke 296,402.
Dragsholm birk 274,287.
Dragsholm len 44,46,66,74,76,245,248,256ff.,259f.,260,264ff.,272ff.,277,280,284,287, 301,303f.,343,360,362,376,396.
Dragør 217.
Draverup, Granløse sogn, Merløse h. 188.
Drengsrød sogn, Årstad h. 364.
Dronningborg len 68,74f.,154,161,245,249,259,262,264,270f.,274,284,298f.,301,303f., 344,396,399.
Dueholm kloster, Sdr. herred, Mors 211.
Dybe sogn, Vandfuld h. 189.
Egense sogn, Sunds h. 339,341.
Egeskov, Kværndrup sogn, Sunds h. 341.
Ejby, Rye sogn, Voldborg h. 185.
Ejler Berider, Antvorskov kl. 301.
Elbo herred 299,301f.
Elfsborg, Sverige 254,359.
Ellehøj, Sv. 404.
Ellensborg, Vindinge sogn og h. 341.
Ellested sogn, Vindinge h. 186,188,339,341.
"Elsse" (?), Sønderlyng h. 128.
Endelave, Nim h. 218,283.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Engberg, Jens 17f.,305,308,402.
Engelholm (Helsingborg len) 300.
Engelsholm (Helsingborg len) 396.
Engelsholm bro (Helsingborg len) 152,396.
Engelstoft, Povl 402.
Erik af Pommern 215,286.
Eriksholm, Eriksholm sogn, Onsø h. 188.
Erikstrup, Fuglse h. 293.
Erslev, Kr. 255,270f.,276,281,286,297f.,305f.,372,376f.,383,396,401f.
Eskebjerg, Stubberup sogn, Bjerge h., Fyn 185,342.
Espe sogn, Sallinge h. 340,342.
Espergærde, Egebæk sogn, Lynge h. 217.
Estrup, Sønderhald herred 293,392.
Fabricius, Knud 402,404.
Falling sogn, Hads h. 211.
Falster 217,233,354,380.
Fanø 216f.
Farsø sogn, Gislum h. 290.
Farup sogn, Kalslund (Nu: Ribe) h. 216.
Fauràs herred 280,282,287.
Faxe sogn 294.
Faxe herred 137,255,265,274f.,289,294,301,303,305,349.
Fers herred 80,83,117,133,294,301,355ff.,358f.,367.
Findstrup, Diernæs sogn, Sallinge h. 342.
Firgård, Dover sogn, Rye birk 300.
Fjellebro, Herringe sogn, Sallinge h. 342.
Fjends herred 210,283,304.
Fjære herred 358f.
Fladby, Rolf 284,402.
Flakkebjerg herred 136,275,287,300.
Fleskum herred 210.
Flintholm, Hundstrup sogn, Sallinge h. 342.
Fly sogn, Fjends h. 283.
Flødstrup sogn, Vindinge h. 339,341.
Fløjstrup, Vindelev sogn, Nørvang h. 189.
Folkvardsdatter, Anne 179.
Forsell, Hans 254,268,402.
Frederik I 55f.,257,399,402f.
Frederik II 13,15,19,26,133,204,217,269,282,286,302,402f.
Frederik III 14,23,26,133,165,175,185,276,305f.,401,404.
Frederiksborg slot 87,214,216f.
Frederiksborg birk 287,295.
Frederiksborg len 69,105,151,214,216,245,248,256,260,262,278,280,287,295,299f.,343, 355f.,358ff.,361f.,380,394,396.
Frederiksodde 51,53,233,278,306,384,387,389,393.
Fridericia, J.A. 16f.,65f.,176ff.,191,260f.,290,305,401f.
Friis, Christian 191.
Friis, Dorte 185.
Friis, Hans 394.
Friis, Johan 273.
Friis, Mogens 394,397.
Friis, Niels 265.
Friis, Tønne 399.
Frisland 78.
Froste herred 128,145,281,287,355ff.,359,366f.,384.
Froste herred og Helne kirke len 128,150,155,272f.,279,281,283,287.
Fruerring sogn, Hjelmslev h. 295.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Frølund, Tårnby sogn, Slagelse h. 266,301.
Frørup, Frørup sogn, Vindinge h. 264,284.
Fultofte, Froste h. 187.
Fur, Harre h. 167,201,218.
Fussing, Hans H. 17,179,289,305,402.
Fussingø, Sønderlyng h. 299.
Fyn, fynske len 14,18,33,37,40,42,51f.,60,64f.,77,79,84,95,123,125,129,132,141,147f., 170,173,178,192,202,214,229,233,244f,,249f.,253,255f.,260f.,264,268,271f.,278f., 284,296,302,306,343,346,349,351ff.,354ff.,358f.,361ff.,368ff.,371,376ff.,380,382f., 386,389f.,396,401.
Fyns stift 126.
Fynske øgruppe 51,213,356,359f.
Færøerne 56.
Før (frisiske øer) 216f.
Fårevejle sogn, Ods h. 218.
Fårupgård, Jelling sogn, Tørrild h. 187,191,290.
Galten herred 301.
Gamborg birk 275.
Gelsted sogn, Vends h. 289.
Gelskov, Hillerslev sogn, Sallinge h. 342.
Gerlev, Gerlev sogn, Horns h. 300.
Gers herred 294,350,356ff.,359,367.
Gerskov (Nyborg len) 284.
Gestelev sogn, Sallinge h. 340,342.
Gevninge, Gevninge sogn, Voldborg h. 217.
Gimsø (Gimbsøe) sogn, Villands h. 283,300.
Ginding herred 63,260,288,303.
Gislev sogn, Gudme h. 186,339.
Gislum herred 290,292,298,303f.
Giøe (Gøje), Eskil 131.
Gjedde, Brostrup 365.
Gladsaxe len 126,355f.,358f.
Glimager sogn, Gønge h. 81.
Glorup, Svindinge sogn, Gudme h. 180,341.
Gluslunde (Gloslunde) sogn, Lollands Sdr. h. 217.
Glænø, Ørslev sogn, Flakkebjerg h. 287.
Gosmer sogn, Hads h. 211.
Gotland 225,260,348f.
Granløse sogn, Merløse h. 188.
Grejs sogn, Nørvang h. 189.
Griis, Erik 188.
Grindløse sogn, Skam h. 302.
Grubbe, Erik 288.
Grubbe, Jørgen 191f.,290,292.
Grubbe, Knud 133,273.
Grundtvig, Johan 254,402,404.
Grønholt sogn, Lynge h. 69,217.
Gudbjerg sogn, Gudme h. 339,341.
Gudbrandsdalen, Norge 283.
Gudme sogn og h. 191,339.
Gudme herred 186,191,274,339,341.
Gudum kloster, Gudum sogn, Skodborg h. 228.
Gulland = Gotland 233,285,365,370f.,377f.
Gunderup sogn, Årstad h. 364.
Gundsømagle, Gundsømagle sogn, Sømme h. 66.
Gurre, Tikøb sogn, Lynge h. 217.
Gydinge herred 52,350.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gyldenstjerne, Karine 190.
Gyldenstjerne, Knud 207,283.
Gyldenstjerne, Mogens 280.
Gyldenstjerne, Otte 348.
Gylling sogn, Hads h. 211.
Gøde, Henr. 386,402.
Gøje, Falk 74.
Gøje, Henning 187.
Gøje, Mogens 187.
Gønge herred 81,145,282,285,287,292,300,365,367,387.
Gørding herred 303.
Haderslev 300.
Hads herred 188,220,301f.
Hagenskov len 75,77,192,194,214,245,248f.,256,260,266f.,269f.,274,278,281,288f.,303, 308,344,390.
Hald len 44,63,68,85,160,162,194,208ff.,211,255f.,260,262,266f.,272f.,281f.,283ff.,288, 295,298,304,309,396,399.
Haldagermagle, Krummerup sogn, Flakkebjerg h. 300.
Halland 25,52,174,201ff.,203ff.,214f.,244,249,255f.,280f.,285f.,295ff.,308,349,351,353, 365,370,372f.,375.
Halleby, Buerup sogn, Løve h. 192,290.
Halling sogn, Hads h. 211.
Halmstad 145,364,366.
Halmstad herred 291,300.
Halmstad len 51,59,126,150,187,205f.,255,265,267,272,287,291f.,296f.,300,366,379,389.
Hals birk 210.
Hals herred 276.
Hals skanse 388,400.
Halsted kl. len 42,46,132,150,196,217,256,279,282,287,292,294,371,378,390ff.,393.
Hammerich, Fr. 306,402.
Hammers herred 275.
Hammershus len 44,157,222,282,287ff.,300,303.
Hammerum herred 179,273,288,292.
Han herred 274,299,355.
Hans, konge 63,177,215,286,399.
Hansen, Mads Vig, præst i Egebjerg sogn, Dragsholm len 303.
Hansen, Sv. Aa. 17,306,308,402.
Hansen, C. Rise 18,254f.,305f.,383f.,401f.
Harboøre birk 293,299.
Harboøre sogn 215.
Hassing herred 281f.
Haugner, C.C. 382,402.
Hedegård, måske: Rakkeby sogn, Børglum h. 261.
Hedeskov kirke (sogn), Herrested h. 293.
Heise, A. 275.,402.
Hellelille, Hellemagle sogn 190.
Hellemagle (Herlufmagle) sogn, Tybjerg h. 190.
Hellerup, Søllinge sogn, Vindinge h. 339,341.
Hellum herred 272.
Helne kirke len, se: Froste herred og Helne kirke len.
Helsingborg len 144f.,152,155,259f.,262,265f.,270,274,278f.,281ff.,286ff.,289,292,294, 299f.,303,355f.,358f.,370,385,387f.
Helsingborg slot 144,286,357,359,385,387f.,400.
Helsingør 69.
Hr. Hendrich, præst i Frørup 264.
Hennetved, Lindelse sogn, Langeland Sdr. h. 190.
Herlev sogn, Sokkelund h. 284.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Herlufholms birk 403.
Herløv sogn, Lynge h. 69,217.
Herrested herred 127,271.
Herrested sogn, Vindinge h. 339,341.
Herringe sogn, Sallinge h. 340,342.
Herrisvad kl. len 385.
Hertugdømmerne 50,56.
"Heruestz" (Herrested ?) herred 291.
Hids herred 351.
Hillerslev sogn, Vindinge h. 340,342.
Hillested herred 86.
Hindemae, Skellerup sogn, Vindinge h. 341.
Hindsbo ting, Nyborg len 185,292.
Hindsgavl len og slot 77,214,256,259f.,266,275,287,289,296,299,377f.,390,396.
Hindsted herred 210.
Hing herred 260.
Hjelmslev herred 295.
Hjelmsøgård, Tybjerg sogn og h. 190.
Hjerm herred 288.
Hiulbjerg, Årstad h. 187.
Ho sogn, Vester Horne h. 216.
Holbo herred 66.
Holbæk len 145,188,255,257,272,274f.,360,362.
Holck, Ditlev 276.
Holck, Hans 189,355.
Holck, Kristian 207.
Hollænderbyen, Amager 217,286.
Holmands herred 266f.
Holmsen, A. 283.
Holstebro 207.
Holsten 78.
Horbelev sogn, Falsters Sdr. h. 217.
Horne sogn, Sallinge h. 158,289,340,342.
Horns herred, Sjælland 217,286.
Horns herred, Jylland 293,355.
Hornum herred 210.
Hove sogn, Vandfuld herred 189.
Hovedskov, Stege landsogn, Mønbo h. 301.
Hovedstrup = Rodstenseje, Odder sogn, Hads h. 188.
Huitfeldt, Henrik 149,273.
Humble, Humble sogn, Langelands Sdr. h. 185,190.
Hundslund sogn, Hads h. 211.
Hundstrup sogn, Sallinge h. 340,342.
Hüberts, J. R. 282,346,350,354,357,360f.,403.
Hvamstrup, Gislum h. 290.
Hvedholm, Horne sogn, Sallinge h. 342.
Hverringe, Viby sogn, Bjerge h., Fyn 342.
Hvetbo herred 210.
Hvidkilde, Egense sogn, Sunds h. 341.
Hvidtfeldt, Joh. 401.
Hvilsted sogn, Hads h. 211.
Högenæs, Luggude h. 300.
Høgs herred 52,374.
Højby sogn, Ods h. 160,287.
Høgsholt, Tommerup sogn (?), Odense h. 194.
Højsgård, Hårby sogn, Båg h. 342.
Højgård, Grejs sogn, Nørvang h. 189.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hørnested sogn, Horns h., Jylland 293.
Hørsholm birk 356,359f.
Hørsholm len 105,361f.
Høstentorp el. Høsten Torp, Terslev og Freerslev sogne, Ringsted h. 87.
Hårby, Hårby sogn, Båg h. 194,340,342.
Håstrup sogn, Sallinge h. 340,342.
Illerup, Raklev sogn, Arts h. 67.
Indslev, Indslev sogn, Vends h. 219.
Ingelstad herred 271,291,303,364.
Jacobsen, P. V. 13ff.,16,133,261,265,269,278,281f.,283,302,358,403.
Jelling birk 266f.
Jensen, Hans 402.
Jensen, Mads, skovrider i Koldinghus len 300.
Jerlev herred 264.
Jerrested herred 271,380.
Jerslev herred 137,261,275.
Johansen, Hans 351.
Johnsen, O. A. 292,403.
Jordløse sogn, Sallinge h. 340,342.
Juel, Axel 187.
Juel, Malte 288.
Juel, Thomas' frue 298.
Jungshoved birk 303.
Jungshoved len 260.
Juulskov, Kullerup sogn, Vindinge h. 186,341.
Jylland, jyske len 25,34f.,37,39ff.,42,51,58,60f.,63ff.,67,77,79,83f.,86,95,105,123,131f., 140f.,148,153,159,166,170,185,197,202,205,206ff.,227,229,233,242,244f.,249f.,253, 256f.,259f.,261,268,275f.,279f.,296f.,298f.,304,306ff.,343,349,351,353f.,355,358f., 363,368f.,371,377,381ff.,384f.,387,391,393,396,403.
Jæger, Jesper i Haderslev 300.
Jæger, Laurids i Haldagermagle 300.
Jørgensen, Johan 403.
Jørgensen, Poul Johs. 16,269,290,403.
Kalkar O. 83,403.
Kalmar 52.
Kalslund (nu: Ribe) herred 216.
Kalundborg len 66f.,77,79,87,105,127,145,256f.,259ff.,262,264,266,272,274,277,287,301, 303,309,355,360,362,396.
Kalø len 35,261,263f.,268,275,280,291,298,301,303,348,394,396,399.
Karine, Anders Gøjes enke 188.
Karl (IX), hertug, senere konge af Sverige 228f.
Karl X Gustav, konge 48.
Kattegat 215.
Kattinge, Herlev el. Herslev sogn, Sømme h. 284.
"Kiernndrup" = Kærum sogn, Båg h. 289.
Kjeldstrup, Errindlev sogn, Fuglse h. 188.
Kjølbygård, Hundstrup sogn, Hillerslev h. 299.
Klemmensker sogn, Bornholms Nr. h. 303.
Klingstrup, Skårup sogn, Sunds h. 341.
Knardrup, Ganløse sogn, Ølstykke h. 285.
Sct. Knuds klosters len 390.
Knudsen, Jens, skriver på Roskildegård 288.
Knudsen, Niels, herredsfoged i Løve h. 192.
Knudsker sogn, Bornholms Vester h. 288.
Kokkedal, Torslev sogn, Han h. 274,299.
Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. 403.
Koldinghus len 44,47,60,85f.,149,158,160,191,200,208f.,221,245,249,256,259f.,262ff., 265ff.,273,277f.,282,284,290,292ff.,295,297ff.,300f.,308,344,396,399.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Komdrup, Komdrup sogn, Hellum h. 272.
Kongeriget 50.
Kongerigske Enklaver 105,157ff.,216,351f.
Korsør len og slot 40,51,73,76ff.,82,84,131,146,214,245,248,256f.,259f.,267,272f.,274, 275f.,277,280,286f.,294,299ff.,307,343,360,369,396.
Krabbe, Gregers 288.
Krabbe, Iver 375.
Krag, Erik 389.
Krarup sogn, Sallinge h. 340.
Krogens len 105,351,355f.,359ff.,362.
Krogerød sogn, Årstad h. 364.
Kronborg len 66,71,124,214,216,256,260f.,271,299,364,396.
Krone len, Nørre Asbo h. 215,286.
Krüger, Kersten 17,305,403.
Krumstrup, Ryslinge sogn, Gudme h. 341.
Kruse, Gabriel 187.
Kruse, Jørgen 189,393f.
Kruse, Tyge 363.
Kullerup sogn, Vindinge h. 339,341.
Kværndrup sogn, Sunds h. 339,341.
Kær herred 36,210,270,276,357.
Kærsgård, Tornby sogn, Vennebjerg h. 189.
Kærstrup, Brejning sogn, Sunds h. 341.
Kærstrup, Fuglse sogn og h. 188.
København 17,45f.,55,69,87,110,134,145f.,150,184,195,218,233,258,276ff.,284,346,370, 383,386,391f.,394.
Københavns befæstning 51,53,257,306,346,364,379,382ff.,386ff.,396,403.
Københavns len 256,260,262,266,270,272,284,299f.,351,355f.,359,363,379,396.
Københavns Universitet 273.
Kaas, Bjørn 293.
Kaas, Helvig 274,298.
Kaas, Jens 394,397.
Kaas, Mogens 207,294.
Kaas, Otte 194.
Laholm bro 52,152,294,366,375.
Laholm len 152,255ff.,265,294,296f.,379.
Lammehave, Ringe sogn, Gudme h. 341.
Landet sogn, Sunds h. 339.
Landskrone len 80,83,116ff.,120,122,124,130ff.,133,145,149,220,245,248f.,258,273,277, 279,288,294,301,303,343,355ff.,358f.,370,382,384f.,396f.,400.
Lange, Gunde 161,207,299,399.
Lange, Niels 291.
Langeland, Nr. og Sdr. herred 40,60,63,65,185,190,260,266,283,289,304,349,351,364,380.
Langå sogn, Gudme h. 339,341.
Larsson, Lars-Olof 254,403.
Lassen, G. F. 393,403.
Lassen, Aksel 255,403.
Laugholm, Lavholm = Laholm.
Laursen, L. 403.
Lekkendegård, Ø. Egesborg sogn, Bårse h. 290.
Lengerød, Basserup sogn, Onsø h. 188.
Lext, Gösta 257,264,403.
Lillebælt 132.
Lillerød sogn, Lynge h. 69,217.
"Lille Thuern" = L. Twern, Herrested h. 293.
Limfjorden 215,218.
Lindelse kirke (sogn), Langelands Sdr. h. 190.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lindenov, Hans 110,132f.,145,276.
Lindenov, Henrik 187,396.
Lindholm birk 271.
Lisbeth, s. Oluf Rosensparres 133.
Lister = Lyster herred 366.
Listø land (List) 300.
Liunits herred 271.
Lolland, Lolland-Falster 35f.,40,42,45,51f.,131,151,185,187,233,245,255,283,295,348f., 351ff.,358,362,364f.,370ff.,376f.,378f.,381f.,389ff.,392.
Lollands Sdr. herred, se: Sønder herred, Lolland.
Lomborg sogn, Skodborg h. 189.
Lorenzen, Vilh. 352,403.
Luggude herred 274,287.
Lund 380.
Lund, Sct. Peders kirke 52,374.
Lund birk, Mors 160,284.
Lund, Hans 402,404.
Lundby, Lundby sogn, Hammer h. 300.
Lunde herred 275,400.
Lundegård, Nørre Broby sogn, Sallinge h. 342.
Lundenæs len 44,63,75,122,148,160,200,209,245,249,255f.,259,267f.,273f.,280,283,287, 289f.,291f.,296f.,303f.,309,344.
Lustrup birk 216.
Lykke, Anne 298.
Lykke, Frans 133,274,299.
Lykkesholm, Ellested sogn, Vindinge h. 186,341.
Lykå len, Blekinge 206,350.
Lynge herred 66.
Lynge sogn 66.
Lysbjerg herred = Lisbjerg h.
Lysgård herred 189,209,351.
Lyster herred 204,350.
Løgismose, Hårby sogn, Båg h. 294,342.
Løgtved el. Løjtved, Stenstrup sogn, Sunds h. 273,341.
Løve herred 192,293,305.
Mackeprang, M. 402.
Maddum sogn, Ulfborg h. 267.
Madsen, Haakon Bennike 269,403.
Malmø 145,354,380.
Malmøhus len 122,187,215,245,248,271f.,290f.,293f.,300f.,303,343,351f.,355ff.,358f., 370,380,384,396.
Malt herred 303.
Manø = Mandø sogn, Ribe h. 216f.
Margrete, dronning 215,286.
Mariager kl. len 85,209,211,256,258,265,267,274,290,292,298f.,303f.
Maribo kl. len 371.
Marie Magdalene sogn, Sønderhald h. 189.
Markdanner, Kasper 187,191,299.
Marquard, E. 403.
Marsvin, Else 133.
Marsvin, Else, Enevold Kruses enke 189.
Marsvin, Helvig 299.
Medelsom = Middelsom herred 210,273.
Medelstad herred 277,366.
Mejlby, Mejlby sogn, Ø. Lisbjerg h. 88.
Merløse herred 136,188,275.
Mesinge sogn, Bjerge h., Fyn 340.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Midtjylland 308.
Midtsjælland 308.
Mikkelborg, Hørsholm sogn, Lynge h. 217.
Mogenstrup, Oxie h. 191,290f.
Mollerup, W. 402.
Mols herred 87,263f.
Mortensen, Hans, skriver på Nyborg slot 294.
Mors 160,211,391f.,397.
Mosegård, Hillerslev sogn, Sallinge h. 294,342.
Mouridsen, Jens, krigsproviantskriver 389.
Mullerupgård, Gudbjerg sogn, Gudme h. 341.
Munkebo, Munkebo sogn, Bjerge h., Fyn 302.
Müller, Th. A. 402.
Møgeltønder len 216,282.
Møn 42,45,245,349,351,352,379f.,390f.
Mårup, Merløse 136.
Nakkebølle, Åstrup sogn, Sallinge h. 342.
Nakskov - by og fæstning 51ff.,132,278,295,371f.,376,382,391,402.
Nanderupgård, V. Nebel sogn (?), Brusk h. 194.
Nebbel "ved Nygård" = V. Nebel (?) 295.
Nielsen, Helge 16,268,403.
Nielsen, O. 346,403.
Nielsen, Yngvar 284,292,403.
Nielstrup, Våbensted sogn, Musse h. 190.
Nivå, Karlebo sogn, Lynge h. 217.
Nonnebo, Birkende sogn, Bjerge h., Fyn 132.
Norby, Kirsten 190.
Nordfyn 136.
Nordjylland 51,213,215,308.
Nordsjællandske len 39,264.
Nordskov, Gestelev sogn, Sallinge h. 342.
Nordvestsjælland 308.
Nordøstsjælland 308.
Norge 56,159,161,185,283f.,292,401,403.
Nyborg len 76,123,158,178,186,192,214,245,248,256,259f.,264,266,273f.,284,289,291ff., 308,337ff.,344,380,396.
Nyborg slot 273,294,352.
Nybro ved Ystad 364.
Nyby ladegård, København 69.
Nybøllegård, Hillerslev sogn, Sallinge h. 342.
Nygård, Ø. Starup sogn (?), Brusk h. 295.
Nygård, Sunds sogn, Hammerum h. 179f.,292.
Nyker sogn, Bornholms Vester h. 289.
Nykøbing len 53,84,149,255f.,260,262,266,270,273,278f.,287f.,300,371,378.
Nyråde = Nyord (?), Mønbo h. 263.
Næsbyholm, Næsby sogn, Tybjerg h. 136.
Næsbyhoved birk 271,400.
Næsbyhoved len 113,118,121,252,270,403.
Næsum sogn, Villands h. 300.
Nølev sogn, Hads h. 211.
Nørager, Nøragergård, Buerup sogn, Løve h. 187,191f.,290,292.
Nørholm birk 291.
Nørlyng herred 210.
Nørre Asbo herred 52,215,373f.
Nørre Broby sogn, Sallinge h. 340,342.
Nørreby, Klinte sogn, Skam h. 302.
Nørrehalland 188.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nørre Herløv, Herløv sogn, Lynge h. 295.
Nørre herred, Bornholm 303.
Nørre herred, Falster 287.
Nørre herred, Hald len 267.
Nørre herred, Langeland, se: Langeland.
Nørre herred, Lolland 151,287,294.
Nørre herred, Mors 210.
Nørrejylland 142,278f.
Nørre Nærå sogn, Åsum h. 342.
Nørrevangs, Nørvang herred 158,189,214,286,363.
Nånæs (Skåne) 187.
Odder sogn, Hads h. 188,211.
Odén, Birgitta 295,302,404.
Odense 43,48,179,198,377,380,390,400.
Odense herred 132,271,289.
Odense provstis len 390.
Odensegård len 76,132,137,154,262ff.,265f.,271,273f.,275,280,282,288f.,292ff.,295,302ff, 377f.,380,394,396,400.
Ods herred 160,272f.,287,292,301,304.
Oksby sogn, Vester Horne h. 216.
Olsen, Gunnar 17,181ff.,292,306,403f.
Olsen, Ib Koch 401.
Olsen, Karen Marie 403.
Oppmanna sogn, Villands h. 300.
Ostersson-Weylle 83,87,181,404.
Oure sogn, Gudme h. 339.
Overby, Rom sogn (?), Skodborg h. 85.
Oxe, Peder 190,254,285,293,402,404.
Oxe, Sidsel, Erik Podebusks enke 190.
Pandrup sogn, V. Horne h. (?) 266.
Pandum len 283,285.
v. Pappenheim, Just Frederik 376.
Parsberg, Ingeborg, s. Jesper Juels til Villesten 273.
Pax, Christoffer 188.
Pax, Mogens 145.
Pedersborg sogn, Alsted h. 66.
Petersen, E. Ladewig 18,284,308,404.
Podebusk, Erik 190.
Pors, Jørgen 161,284.
Powisch, Frans 289.
Powisch, Henning 389.
Powisch, Otte 393,397,400.
Pårup sogn, Bjerge h., Skåne 289.
Ramløse sogn, Holbo h. 66.
Ramme sogn, Vandfuld h. 189.
Rammegård, Ramme sogn 189f.,291.
Ramsø herred 66,261,274f.,288.
Randlev, Randlev sogn, Hads h. 188.
Randlev sogn 211.
Randers 207.
Rantzau, Breide 276,290f.
Rantzau, Frantz 149.
Rantzau, Gert 179,292.
Rantzau, Henrik 282,393.
Rask, Hans, kongens odderfanger 218.
Rasmussen, Poul 404.
Ravnholt, Herrested sogn, Vindinge h. 188,341.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ravnsborg len 150,354.
Regnemark, Borup sogn, Ramsø h. 263.
Resen sogn, Fjends h. 259.
Reventlow, Magdalene, Hans Holcks enke 189.
Ribe 159.
Ribe stift 207,282,297,299,397.
Riberhus len 47,148,216.
Riberhus og Møgeltønder len 75,78,85,209,212,214ff.,245,249,258f.,264ff.,280,284,288, 291,298,303f.,344.
Riegels N. D. 255,292,404.
Riget vest for Storebælt (Fyn, Jylland) 49,81,268,358.
Riget vest for Sundet (Sjælland, Fyn, Jylland) 33,40f.,275,354f.,360f.
Riget øst for Storebælt (Sjælland, Skånske landskaber) 51,79,216,359.
Riget øst for Sundet (De skånske landskaber) 33f.,37,51,60,64,67,81,84,131,170,187,213, 260,269,365,370f.
Rinds herred 63,161,210,260,282,284.
Ring sogn = Fruerring sogn, Hjelmslev h.
Ringe sogn, Gudme h. 339,341.
Ringkøbing 272.
Ringsted (i Frederiksborg len) 217.
Ringsted herred 85,131,275,282,289,303f.
Ringsted kl. len 44,48,71,74,77,84f.,105,120,153,255ff.,259,264,266ff.,273ff.,280,282, 284,289,295,303f.,309,400.
Rockstroh, K. G. 49,196ff.,256,295f.,367,384ff.,387,396,404.
Rodsteen, Sten 393.
Rosenkrans, Axel 133.
Rosenkrans, Birgitte 294.
Rosenkrans, Erik 282.
Rosenkrans, Gunde 187.
Rosenkrans, Holger 190,285.
Rosenvold, Stouby sogn, Bjerge h., Jylland 190.
Roskildegård len 66,85,131,245,248,260f.,263,267,274f.,281,284,288,292,300,303f.,343, 351,355f.,359f.,363,396.
Rotkirch, Ventzel 380.
Rud, Jørgen 187.
Rugård len 42,123,127,245,248,260,271f.,281,288,292,343,370,376,390,396.
Rye birk 300.
Ry el. Rye sogn, Voldborg h. 185.
Ryberg, Mads 41.
Rydin, H. L. 254,264,404.
Ryge, A. N. 293,404.
Rygård el. Ryegård, Rye sogn, Voldborg h. 185.
Rygård, Langå sogn, Gudme h. 341.
Ryhave (Thy) 298.
Rynkeby, Rynkeby sogn, Bjerge h., Fyn 263.
Rynkebygård, Ringe sogn, Gudme h. 341.
Ryomgård, Marie Magdalene sogn, Sønderhald h. 189,394.
Ryslinge sogn, Gudme h. 339,341.
Rødding herred 291f.
Rødkilde, Ulbølle sogn, Sallinge h. 342.
Rømø 216.
Rønninge Søgård, Rønninge sogn, Åsum h. 191.
Rønnov, Eiler 351.
Rørbæksgård, Flødstrup sogn, Vindinge h. 341.
Råboder (Helsingborg len) 300.
Sabro herred 261.
Saksild sogn, Hads h. 211.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Salling herred, Jylland 160,391.
Sallinge herred, Fyn 158,284,340,342.
Salsbæk = Saltbæk (?), Arts h. 67.
Samsø 46,121,286.
Sandberg, Ulrik 122.
Scharolt = Skarholt, Froste herred 133.
Schmidt, Aug. F. 402.
Secher, V. A. 401.
Sebbergård, Sebber sogn, Slet h. 298.
Seefeld, Enevold 299.
Seefeld, Jørgen 131,283,286,288,304.
Seem sogn, Lustrup birk 216.
Sehestederne 186.
Sehested, Kristen Thomesen 207,306.
Sehested, Malte 291.
Sehested, Sten Maltesen 145.
Sejlstrup len og slot 74,119,122,128,132,256,259,261,263,268,271ff.,274f.,280,283f.,288, 291.
Sejrø 278.
Sellebjerg, Birkende sogn, Bjerge h., Fyn 294.
Sild 216.
Silkeborg len 40,87,167,209,245,249,256,259,267,289f.,298,304,344,396.
Sjælland, sjællandske len 33,36f.,40,42,56,60f.,65,67,77,79,81,84,86f.,95,120,131,136, 140f.,151,170,185,218,225,233,243,245,249f.,254f.,260,268,272,275,278,280,286, 306,343,348f.,351ff.,354ff.,358f.,362ff.,368,370f.,376ff.,380ff.,386ff.,390,396.
Sjællandsfar landsting 192,290ff.,293.
Sjællandske øgruppe 39,51,60f.,65,67,84,86,213,244,249f.,262,296,307,356,359f.
Skabersøgård, Skabersø sogn 191,290f.,294.
Skabersø sogn, Bare h. 191,294.
Skallerup (Schalder) sogn, Vennebjerg h. 293.
Skam herred 288,302.
Skanderborg birk 283.
Skanderborg by og slot 51,257,295,366.
Skanderborg len 47,51,261,266,295,298,348,366,386,396.
Skanderborg og Åkær len 209,256,261,267,300f.,366.
Skanderup, Skanderup sogn, Anst h. 300.
Skarresø sogn, Lysbjerg h. 189.
Skast herred 122,272,275,282,288,303f.,404.
Skel, Albret 110,122f.,207,214,299,399.
Skel, Christen 228,391ff.,394,397.
Skel, Jørgen 207.
Skel, Otte 132,207,298.
Skellerup sogn, Vindinge h. 339,341.
Skibby, Horns h., Sjælland 217,286.
Skier, Basserup sogn, Onsø h. 188.
Skivehus len 44,86,256,259f.,267,278,291f.
Skjern birk 85.
Skjoldemose, Stenstrup sogn, Sunds h. 341.
Skjoldenæs = Skjoldenæsholm, Valsølille sogn, Ringsted h. 261.
Skjoldenæs len 359f.
Skjærumgård, Skjærum (Skierum) sogn, Horns h., Jylland 290,293.
Skodborg herred 179,189,260,287f.,294.
Skorupgård, Tolne sogn, Horns h., Jylland 293.
Skovby herred 288.
Skovgaard, Johanne 401.
Skovgård, Humble sogn, Langeland 185,190.
Skovgård, Kallerup sogn, Tørrild h. 290.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skovgård, Espe sogn, Sallinge h. 342.
Skovsgård (Hagenskov len) 194.
Skram, Laurids 363.
Skram, Maren 187,189,191.
Skrubbeltrang, Fridlev 18,65f.,83f.,86f.,254,260f.,267,404.
Skyds herred 301.
"Skyggebjerg" = Skydebjerg by og sogn, Båg h. 266.
Skærbæk (Jylland) 153.
Skåne 25,34,36,38,40,42,49,51f.,87,105,140ff.,148,173,187,197,202,215f.,233,235,244f., 249f.,253ff.,255,258,268,275f.,279,284f.,287,293,296,306ff.,343,348f.,350f.,352ff., 357,359ff.,367f.,370ff.,381ff.,385,387ff.,396.
Skånske fæstninger 51.
Skånske herreder 52,367.
Skånske landskaber, se: Riget øst for Sundet.
Skånske len 53,61,354.
Skårup sogn, Sunds h. 339,341.
Slagelse 51,105,119,214,257,270,369,380.
Slagelse herred 84,266,272f.,286f.,301.
Slaugs el. Slavs herred 267,294.
Slesvig (Hertugdømmet) 105,157,159,282.
Slet herred 210.
Smakkerup, Viskinge sogn, Skippinge h. 67.
Smidstrup, Blistrup sogn, Holbo h. 217.
Smørum herred 357.
Smålandene 95,148,268,279,352ff.,355,359,368,370f.,380,396.
Snoghøj færgested, Erritsø sogn, Elbo h. 301.
Sonnerup, Højby sogn, Ods h. 160.
Sorø birk 360.
Sorø kl. len 124,256,266.
Spegel, Hans 126.
Steensberg, Axel 401.
Stege 379.
Stegehus len 44,155,245,248f.,256,265,272,280,301,343.
Stensgård, Svanninge sogn, Sallinge h. 342.
Stenstrup sogn, Sunds h. 339,341.
Stensåen (Skåne) 52,373f.
Stevns herred 127f.,255,272f.,287f.,290f.,303ff.,349.
Stjernholm len 17,47,124,267,271,273,277,279,288f.,298f.,302.
Storebælt 216.
Storvorde, Storvorde sogn, Fleskum h. 284.
Stouby kirke (sogn), Bjerge h., Jylland 190.
Strandlenet (under Holbæk len) 188.
Stribsodde befæstning, Vends herred 386,390.
Strø sogn, Gønge h. 292.
Strøby ladegård, Strøby sogn, Stevns h. 291.
Strøby sogn, Stevns h. 291.
Stubberup sogn, Bjerge h., Fyn 340,342.
Støvringgård, Støvring sogn og h. 294.
Suhm, P. F. 292,305,404.
Sundby = vel: Nørre Sundby 124,129.
Sundet 132,215.
Sunds herred 293,339,341.
Sunds sogn, Hammerum h. 179f.,292.
Svanninge sogn, Sallinge h. 340,342.
Svenstrup (Roskildegård len) 261.
Sverige 16,104,228f.,252ff.,257,264,268,295f.,302,402f.
Svindinge sogn, Gudme h. 339,341.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sydøstsjælland 308.
Sæby sogn, Løve h. 192.
Sæbygård len 265,369.
Søbo, Jordløse sogn, Sallinge h. 342.
Søby Søgård, Nørre Næråa sogn, Åsum h. 342.
Søgaard, Thyge 272,402.
Søllinge sogn, Vindinge h. 339,341.
Sølvitsborg len 44,51,69,149,203,206,255,262,278f.,283,296f.,300,374,378,380,382,396.
Sømme herred 275.
Sønder Broby sogn, Sallinge h. 340,342.
Sønder Hald herred 137,189,266f.
Sønder Halland 270,360.
Sønder herred, Falster 217,287,300.
Sønder herred, Kalø len 291.
Sønder herred, Langeland, se: Langeland.
Sønder herred, Lolland 151,282.
Sønder herred, Mols 210.
Sønderlyng herred 128,273,303.
Sønder Næråa, Åsum h. 277,340,342.
Såderup, Skellerup sogn, Vindinge h. 123.
Tanum birk 301.
Thalbitzer, Victor 16,268,403.
Thomsen, Arthur 254,404.
Thott, Otte 188,396.
Thott (el. Tott), Tage 187,282,380.
Thulin, Gabriel 16,269,296,404.
Thurø sogn, Sunds h. 339.
Thy 298,391f.,393,397.
Thyborøn sogn, Vandfuld h. 215,299f.
Tim Vandmølle (Ålborghus len) 293.
Tiselholt, Vejstrup sogn, Gudme h. 341.
Tolne sogn, Horns h., Jylland 293.
Torkø (Helsingborg len) 300.
Tornby sogn, Vennebjerg h. 189.
Torne herred 294,301.
Torpegård, Sønder Næråa sogn, Åsum h. 342.
Torstensson, Lennart 377.
Torupskov, Sandager sogn, Båg h. 267.
Tott, Tage 133,215.
Totterupholm, Faxe herred 294.
Tovskov, Sommersted sogn, Gram h. 282.
Tranderup, Slagelse h. 84.
Tranekær len 46,63f.,71,75,122,200,260,262,266,289,304.
Trelleborg, Skyds h. 301,380.
Troels-Lund, Troels 254,402,404.
Trolle, Niels 292.
Tryggevælde len 48,66,75,77f.,192,255f.,259f.,262f.,264ff.,267,272ff.,282ff.,287ff.,291, 293f.,303ff.,359f.,362.
Trøjborg len 282.
Tune herred 85,281,283.
Tureby birk 87,131,274.
Turebygård (Ringsted kl. len) 267.
Tuse herred 127,274.
Tvenstrup (nu: Odder) sogn, Hads h. 211.
Tybjerg sogn og h. 190.
Tøjstrup, Ryslinge sogn, Gudme h. 341.
Tørrild herred 191,290,292.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tørrild sogn og h. 211.
Tøsting herred = Tyrsting h. 351.
Tårnby sogn, Slagelse h. 266.
Tåsinge 40f.,284,360,368.
Ubberup, Tømmerup sogn, Arts h. 301.
Ugerup (Urup), Axel 188.
Ugilt sogn, Vennebjerg h. 261.
Ulbølle sogn, Sallinge h. 340,342.
Uld sogn, nu i Odder sogn, Hads h. 211.
Ulfborg herred 260,267.
Ulfeldt, Christoffer 377.
Ulfeldt, Ebbe 285.
Ulfeldt, Knud 385,396.
Ulfeldt, Laurids 289.
Ulfstand, Gregers 293.
Ulfstand, Hack 187.
Ulfstand, Talle 294.
Unger, Hans Wulff 293.
Urne, Christoffer 148.
Urne, Frederik 131.
Urne, Lage 294.
Urne, Sivert 389.
Vaanga sogn, Villands h. 300.
Valdemars Slot, se: Kærstrup.
"Kong Valdemars Indgift" (Varberg len) 206.
Valkendorf, Christoffer 126,148ff.,167,272.
Valkendorf, Henning 180,288.
Wallenstein, Albrecht v. 280.
Vallø, Valløby sogn, Bjæverskov h. 294.
Vandfuld herred 189,260,291,293.
Vange (Sejlstrup len) 274.
Varberg len 52,124,136,149,151ff.,155f.,200,205f.,256,258,261f.,265,274,276,278ff.,283, 287,296f.,353,355,366,375,378,389.
Varberg slot 281,353,355,375,378.
Vartov ved København 379.
Vaupell, Otto 384,404.
Vedbygård, Ruds Vedby sogn, Løve h. 191f.,290,292.
Vedel-Simonsen, L. 396,401.
Vejbjerggård, Skodborg h. 179,294.
Vejle sogn, Sallinge h. 340,342.
Vejlegård, Vejle sogn, Sallinge h. 342.
Vejrup, Hårslev sogn (?), Skovby h. 294.
Vejstrup sogn, Gudme h. 339,341.
Vejstrupgård, Vejstrup sogn 298,341.
Vendelbo stift 207,397.
Vends herred 145,219,266,287,289,301.
Vennebjerg herred 189,261,273,276,287,290f.,293,304,355.
Vennebjerg sogn og h. 293.
Vendsyssel 37,347,391ff.,394,397.
Vesterskov el. Vestenskov sogn, Lollands Sdr. h. 217.
Vester Agger, Agger sogn, Refs h. 299.
Vesterhavet 215.
Vester herred, Bornholm 289.
Vester Horne herred 216,266.
Vesterlandsfør 167,201,216.
Vestervig birk 255,298.
Vestervig kloster 211f.,298.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Vestervig kl. len 119f.,260,299,396,400.
Vester Åby sogn, Sallinge h. 342.
Vestjylland 148,213,215,278.
Viborg 184,218.
Viborg landsting 179f.,292.
Viborg stift 207,354,394,397.
Viby sogn, Bjerge h., Fyn 340,342.
Vidstrup sogn, Vennebjerg h. 189.
Vigen (Helsingborg len) 300,351.
Vigstrup = Vejstrup (sogn) 284.
Wilcke, J. 276f.,404.
Villands herred 52,154,294,300,350,355ff.,358f.,365ff.
Villerup el. Villerupgård, Skallerup sogn, Vennebjerg h. 291,293.
Villesten (Ålborghus len) 233.
Vind, Iver 63.
Vind, Jørgen 150,277.
Vind, Niels 379.
Vindelev sogn 189.
Vinderslevgård, Vinderslev sogn, Lysgård h. 179.
Vindinge sogn og h. 339,341.
Vindinge herred 186,339,341.
Vindinge sogn, Tune h. 85.
Vinkel sogn, Middelsom h. 295.
Visborg len (Gotland) 225,276,285,303.
Visborg, Visborg sogn, Hindsted h. 299.
Viske herred 358f.
Vissinge sogn, Årstad h. 364.
Vitved sogn, Hjelmslev h. 295.
Voldborg h. 217.
Vorde birk 273,283.
Vordingborg m.fl. len 220,245,248,256,260,262f.,267,275,280,290,292,300,303f.,343,360, 396.
Volstrup birk 291.
Vrads herred 289,351.
Værløse, Faxe sogn og h. 265.
Ystad el. Ysted 145,293,364,380.
Ødum (Sejlstrup len) 273.
Ølstedgård, Sønder Broby sogn, Sallinge h. 342.
Ølstykke herred 357.
Ørbæk sogn, Vindinge h. 339,341.
Ørbæklunde, Ørbæk sogn 341.
Ørting sogn, Hads h. 211.
Ørum len 155,209,212f.,256,267,273,281f.,298f.
Øster Agger, Agger sogn, Refs h. 299.
Österberg, Eva 303,404.
Øster herred = Ingelstad h. (?) 278.
Øster (Horne) herred (Lundenæs len) 289.
Øster herred, Blekinge 287,366,387,396.
Øster herred, Bornholm 287.
Øster Lisbjerg herred 88,303.
Østdanmark 216.
Østjylland 213,308.
Østrupgård, Håstrup sogn, Sallinge h. 342.
Ågård (Ålborghus len) 191.
Ågård ved Nygård, Brusk herred 295.
Åkær len 210f.,298.
Ålborg by og befæstning 372.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ålborghus len 35f.,52,75,87,124,161,209ff.,245,249,254,256,263,269,272ff.,283,293, 298f.,303f.,309,344,348,372,388,392ff.,395f.,399.
Ålholm len 36f.,53,66,85,132,148,188,245,248,256f.,260f.,266f.,270,278,280,292,295, 303,343,354,371,390ff.
Årby, Årby sogn, Arts h. 66.
Århus 207,348.
Århus stift 207,353,397.
Århusgård len 67,85,209,245,249,256,258f.,267,288,294,304,343,396.
Års herred 210.
Årstad el. Årsted herred 187,274,287,300,364.
Åstrup len 76f.,126,256,260f.,264,272f.,275f.,287,289f.,291,293,304.
Åstrup sogn, Sallinge h. 340,342.
Åstrup sogn, Sønder herred, Falster 217.
Åsum herred 154,264,274,277,280ff.,289,304,340,342,404.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

2. Sagregister

(Ikke medtaget er *"Skat"* (nævnt i al almindelighed), *"Skattebrev"* (til en bestemt udskrivning) og *"Udskrivning(en)"* (med vedføjet år og udskrivningsdato)).

Accise 31.
Adel, adelen 13,42f.,47,49,50,64,92,130ff.,151,163,176,181,184ff.,189,195,197f.,227,229, 255,305,352,361,373,378f.,382f.,385,389f.,392,396, - må ligne egne tjenere (fra 1628) 19f.,22,24,42,108,110,123,130ff.,134,145,169,172,207,212, - må oppebære deres tjeneres skat (fra 1635) 24,49,130,145.
Adelens bønder og tjenere (fæstere) 25,42,55,118,120f.,130ff.,145,158,168,172,174,178, 184,187,188ff.,198,207,209,211f.,216,227,255,257,261,264,268,273,286,290f.,298ff., 302,352,354,361,366f.,372f.,375-88,390f.,396, - "egne arvetjenere" 177.
Adelens memorial til landkommissærerne (1647) 121,305.
Adelens skattefrihed 17.
Adelige domicil- el. residensgårde, se: Sædegårde, - nybyg 291f., - ugedagsmænd, se: Ugedagsmænd, adelige.
Adelsbreve 157.
Adelsburser 197ff.,200,367, - adelsbursegårde 197ff.
Adelsfogder og -skrivere 25,29,45,130ff.,145,161,169,171f.,192,213,287,292,299.
Adelsgods 52,118.
Adelsgårde (se også: Sædegårde) 157,176ff.,180ff.,192,194,261,290f.,341f., - bortfæstes el. overdrages til bønder 179,193,294, - "flytter" til nabosognet, se: Sognegrænser, - funderet på nedlagte bøndergårde 183, - "kommet til andet herskab" 194, - i Nyborg len 1610-57 341f., - pantsættes 191,194, - med tilliggender i flere sogne, se: Sognekriteriet, - udlagt til kreditorerne 194.
Adelskontribution, fri- el. godvillig 15,42f.,46f.,50,55,151,281.
Adelsligning af egne tjenere 17,49,110,117,130ff.,212f.,273,277,298f., - almindeligvis ringe differentiering 132f.,212, - ved foged el. skriver 132f.,299, - geografisk udstrækning 131f., - almindeligvis individuel taxering 132,274, - ved medvirken af lægsmænd 131ff.,273f., - vidnesbyrd herom i udskrivningsmaterialet 130f.,212f.,273f.,298f. (Se også: Skattenedsættelsen i Jylland 1629,1630).
Adelsligningssedler 114,123,125,130ff.,136,208,212,273f.,298f., - læst på herredsting 132, 212,298f.
Adelsmandsseddel på fattigdom o.l. 130,169,171.
Adelsmænd må ikke "befri nogen fra forrige gammel skattelæg" ved sin seddel 130,169,285.
Adelsmøder 227f.
Adelspersoner 20,25,45,47f.,55,85,130,132f.,145,160f.,169,173,179,181,183ff.,187f., 190ff.,207,213,272,280,284f.,291,293,295,298, - underkendes 157.
Adelssedler, se: Husbondsedler.
Adelsskab påberåbes (Bornholm), se: Skatteunddragelse.
Adgratiam-forskånsel ("indtil videre"), se: Forskånsel.
Afbrændte gårde 86,128,213,220ff.,242,245,304.
Afdragsvis skattebetaling 21.
Affinens-grupper 71,79.
Afkortede personer "forbliver i mandtallet" 243.
Afkortninger, afkortningsregistre el. -afsnit i mandtaller 14f.,26ff.,46,66f.,76,78,80,84ff.,122, 127,130f.,135,152ff.,160f.,167,171,178,182,186,191,197,199f.,203,217f.,221f.,231, 242ff.,253,255,257,260f.,263f.,266f.,269,271,274,277,279ff.,284,287f.,291,293,299ff., 343f.,399, - administrative 29, - for forarmede mm. i henseende til kategorier 80, - personelle 29, - for øde og forarmede godtgøres kun mod tingsvidner 135,167.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Afkortningsmetoden 242f.
Afkortningsprocent 231,246ff.,343f., - i forhold til skattesats 231, - for forskellige kategorier 250, - i forhold til ideel summa summarum 231,245,343f.
Afkortningssum for skatteuformuende 231,245ff.
Afkortningsundersøgelsen (for at finde forarmelsesprocent) 231ff.,244ff.,343f.
Afligning, se: Landgildeafligning.
Aftægt, aftægtsfolk, -ydelse 80ff.,86,266.
Agronomiske enheder 59,65,136,243,289.
"Al tynge", "Al anden tynge", "Anden tynge" 197f.,218f.,225,300ff.
Alderdom (som forarmelsesårsag) 225,265.
Aldershævd, se: Arild, Arildskriteriet.
Allehelgensdag (som termin) 275,282,289,351.
Allierede armeer (el.: "Allerte kejserlige og brandenburgiske armeer" 1657-60) 347,391ff., 400.
Almue, almuesmænd 22,95,104,203,229,276,285,299,348.
Analogiforskånsel 301f.
Analyse af materialet, se: Mandtals-, Missive- og Skattebrevsanalyse.
Andre i almindelighed rigsdækkende pålæg 32,48f.,231ff.,306.
Animalske produkter el. species 34,36f.,52,235,254.
Annexgårde 75.
Annoteringer = Antegnelser.
Antegnelser (fra Rentekammeret) 25,29f.,46,77,111,114,171,184f.,187,193,196,218f.,253, 270,288,292,301,303.
Arbejde 91,136f.,147,176f., - in natura 13,278,345,396, - på kongelige slotte mm. 68f.,195, 213f.,216f.,219,297,365, - midlertidigt for statsmagten 195,218 (Se også: Ægt og arbejde, Fæstningsarbejde).
Arbejdsforpligtelser, offentligretlige 13,52.
Arbejdskarle (til fæstningsarbejde) 72,257,278,345,349,382-87.
Arbejdskriteriet, se: Ugedagsarbejdskriteriet.
Arbejdspenge (til fæstningsbyggeri), se: Graverskat.
Arild, "fri af arild" 20,101,164,168,176f.,187f.,191f.,196,286,293.
Arildsforskånsel 28,164,166f.,175,214f.,218,286,293,296, - bekræftet ved kgl. breve 166.
Arildskriteriet 176ff.,181,191ff.,196,293, - adelsmands protest mod dets anvendelse 191f., - anvendelse heraf el. henvisning hertil efter 1603 191f.,293, - formulering i skattebreve 177, - omtale i udskrivningsmateriale 178.
Arm, armod 144,151,169,223,259,265,297,299,302.
Ar(r)e, se: Havre.
Arter af pålæg, se: Klassifikation af pålæg.
Artilleri 48,50,149,305.
Arv, forordning om 25.
Arvegårde, arvesædegårde, se: Sædegårde.
Avl/ikke avl(Sæd/ikke sæd) 58f.,60ff.,64ff.,70ff.,76,79f.,82,87ff.,91ff.,100f.,105,135,176f., 180ff.,187,216,258f.,261ff.,265ff.,290,293f.,297,350-56,358-65,367-78,380, 382-84, 386f., -"N.N. bruger (el. holder) avl" 182f.,293.
Avlingsarbejde, -hoveri 68,152,180.
Avlsbygninger 291, -gårde 179,181f.,185, -karle 266.
Badskærere 262.
Bakkemænd og -stuer (Halland) 265.
Bartholomei (dag) (som termin) 42,139,254,300,360,388,396.
Beder (får) 42,389.
Befalingsmænd 197,199f.,295.
Behusning (og bespisning) af kongens folk på rejse 213,216,219,301.
Bemyndigelsesbreve, kgl. 164, -forskånsel 165,285.
Benævnelserne for skatterne og pålæggene 26,32f.,49,51.
Berider (skattefri) 301.
Beskatning 13,15,17,22f.,25,33f.,39ff.,55ff.,69,72,75,78ff.,88,91,95,100,102,109,142,194f., 201f.,215,219,227,229f.,241,251,253f.,257,268,270,290,305f.,308, - af bortfæstede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

selvejergårde 62, - af ejendom og brug, se: Gårdens lejlighed og Ligning, - af gårde med to indehavere, se: Hovedmand, - af kategorier, ikke nævnt i skattebrevet, se: Fejlbeskatning, - af personer, der ikke tidligere har betalt skat 158, - efter bøndernes "virkelige formue" (P.V. Jacobsen) 133, - undlades 157, - Beskatningssystemet 16,241,246.
Bestallingsbrev 300.
Besværingsforskånsel, se: Forskånsel, forårsaget af offentligretlige besværinger.
Besætning (kvægbestand) 32,102,137,159,307.
Betaling af skatten 14,17,21f.,129,138ff.,144ff.,151,171,193,252,258,273,281, Betalingsfrist 142,232f.,255,281,306, -interval (faktisk betalingsfrist) for bønderne 142.
Bevillingsmagt 19,23,108,110, -breve, kgl. (kongebreve) 54,164,170,174,189,192,202f.,213ff., 217,219,285f.,299,301, -forskånsel 54,165.
Bilag til skattemandtaller 25,29,44,82,84f.,115,120,122,125,127,129,131f.,153,168f.,178f., 203,208f.,211,217,221,256,271,273,280f.,290,294,298,300.
"Billigere" kategori, se: Kategorier.
Birkefogder 44,113,219,301, -ting 78,85,131,136,152,154,160,170,193,209,214,216,220, 275,284,291,299,301,303.
Biskopper 45.
Bistokke 42,389.
Blindhed (som forskånselsårsag) 225.
Bodilsdag (som termin) 354.
Boghvedegryn 369.
Bol 59ff.,129,136f.,160f.,171,259,261,267,274,289,294,309,378,392,394f.
Bolsindester 60,212, -mænd 39f.,46,58ff.,64,67,79ff.,84,100,212,250,258f.,261,265,268, 299,356,371.
Bomænd, bofaste mænd 53,136,158.
Bomærker 256.
Bondedrenge 258,365.
Bondeejendom 260, -fogder 170, -gadehus 268, -gods (bøndergods) 55,64,229, -gård 18,181, 183f.,199, -husmand, se: Jordegen husmand, -lensmænd 284,301, -oprør 228f.,257, -skat 283f., -stand 44f.
Bonitet (jord, eng) 133,136.
Borgere, borgerstand 13,44,48,159,184f.,277,353,379f., - borgerlig tynge 218, borgerskabets bønder og tjenere 377.
Borgmestre 45.
Boskab 111,169,223,275, - udvurderes, se: Udvurdering.
Brandskat 389.
Bredøkser (taget som pant) 155.
Brevbøger (Registre og Tegnelser) 33,106,193.
Brevhjemmel 101,164,175,285, brevhjemmelsforskånsel 28f.,165f.,175,200,202,213f.,285, 301.
Brevmateriale, brevstof 15,19,25,82,153,157,166f.,188,196,200,213.
Brobygning (kontribution) 52,364,366,373ff.,377,383.
Brug 135.
Brugspart i gård (indester) 83,85f.
Bryder 260, brydieskat = fæsterskat.
Brændemærke (på kreaturer) 292.
Brændevin 42, brændevinsbrændere 42.
Brændsvin 137.
Brød 34,52,150,235,239,253f.,278f.,308,348-51,354,356-63, 370f.,374,378,389,392,394.
Brødbagningspenge (kontribution) 374,394.
Budolfidag (som termin) 275.
Butenværk, "som er begyndt ved Vartov" (1645) 379.
Byg 33f.,38,47,105,119,137,141,150,235,239f.,253f.,258,261f.,277ff.,369,371,373,377f., 380f.,383,385f.,389,391-95.
Bygger (Skåne) 265.
Byggryn, se: Gryn.
Bygningsarbejde, se: Arbejde, Fæstningsarbejde.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bylav 127.
Byråd 45.
Bøde for skatteunddragelse, se: Skatteunddragelse.
Bønder = Selvejerbønder 37.
"Bønder og landboer", "Bønder og menige almue" 20,22,42,47,95,349,348-51,355,365.
Bønderdøtre 45, -hustruer 45, -sønner 23,45,74,197.
Bønderfogder 287.
Bøndergårde nedlægges 241.
Bønderne har selv lagt skatten den imellem, se: Læglægning, bøndernes andel.
Bønderne taxerede, eftersom de har været formuende, se: Ligning.
Børnegods 255, -penge (= Rentepenge) 43,255.
Bøsser (taget som pant) 155.
Bøsseskytter 217.
Bådsmandshold, bådsmænd 13,32,45f.,149,217,300,345,372.
Bådsmandsskat, bådsmandshverveskat 13,26,31f.,45f.,68,102,123,139,147,149,158,178, 196,204,252,256f.,295,300,306f.,338,373f., - helskat i Halland og Blekinge 204,256.
Caputskat, se: Hovedskat.
Caputligning, se: Kapitalligning.
Centraladministration, -magt, -myndighed 24,26,29,49,113,139,148,150,159f.,165f.,171f., 193,200,279,286.
"Central satsnorm" 91.
Corpus Constitutionum Daniæ, se: Sechers Forordninger.
Dalere 21f.,120,138,142f.,195,209,276f.,307,350-52,356,359-61, - enkende 21f.,142ff.,263, 276,307,361, - slette 120,209.
Dalerens skillingskurs 1600-25 142f.
Dalerhjælp (Frederiksborg len 1568) 358.
"Danmarckis og Norgis fructbar Herlighed" (A. Berntsen) 87,297.
Dannemænd 288.
Danske Kancelli 258,346,398f.
Danske Magazin 55,345.
Datoer (som termin) 139,275.
Decenniumsskattetynge 273ff.
Defensionsskat, se: Bådsmandsskat.
Degen (kårde til sognerytteren 1652) 384.
Degne 45,86, -bol 260, -drenge 75,258,365.
Deklarationer om øde og forarmede 29,128,159,172f.,221f.,242,303. (Se også: Ødedeklarationer og Forarmeldesdeklarationer).
Delefogder 78,113,154f.,170,219,267,281,286,289,301.
Demografisk øde, se: Øde.
Designation, se: Selvangivelse (Rentepengeskat).
"Detailhandel" 79.
Differentiering af skattebeløbene 55f.,59,89,103,105,108ff.,113f.,117ff.,122,128,132f.,205, 208f.,212,270. (Se også: Individuelle skattebeløb).
Differentieringsprincip 89,119, -skala (for provster og præster) 110.
Dilation, se: Udsættelse med skattebetalingen.
Dobbeltbeskatning 63,94, - af "uvisse personer" 74.
Dobbelthalvering, se: Successiv halvering.
Dobbeltskat 40f.,94,97,114,207,234,244,246,264,269f.,276,283,307,360-62,372,375, - som max. for, hvad en skatteyder kan bære (Jens Engberg) 305, - oppebåret ved en fejltagelse 283, - af selvejere (fra 1548) 39,63,91,234,236, - af tjenesteløse folk 23,74,264.
Dobbeltskatteudskrivninger 40,95,97,269f.,276.
Dobbelt-subkategorisering 61.
Domicilgårde, se: Sædegårde.
Domme 29,86,114,127,131,137f.,152,155,167,169,173,178ff.,187,190ff.,253,281,283,289f., 293, - anvendt i skatteforskånselssager 137,167,173,289, - vedr. ugedagsforhold 173.
Dommere 173.
Domænestat 18,284,308.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Drenge, se: Tjenestefolk.
"Dug og disk" ("holder dug og disk", evt. "foged og folk") 182f.,290ff. (Se også: Sædegårde).
Dyrevogtere 218,300.
Døvhed (som forskånselsårsag) 225.
Eddike 369.
Egendeklaration, se: Selvangivelse.
Ejendom og brug som beskatningsgrundlag, se: Beskatning og Ligning.
Ejendomsbolsmænd, se: Jordegne bolsmænd.
Ejendomsbønder 260,371.
Ejendomspart i en gård (indester); jfr. Brugspart i en gård 83,85f.
Ekstrakter (over indtægter og udgifter) 29.
Ekstraordinære skatter og pålæg, ekstraskatter 13,16f.,19,24,31,49f.,54,109,114,123,146, 216,219,227,231f.,246,252,270,296,345f.
Elfsborgs lösen (1571) 254.
Emballage, emballagepersiller 32,34,37,52,150,232,253.
Embedsforskånsel, se: Forskånsel af personer i kongens.....tjeneste.
Embedsmænd, -folk, se: Landhåndværkere.
"Embryonisk" periode 1535-48 94,106.
Enbloc-forskånsel 166,201f.,206, (Se også: Hallandsk-blekingske enbloc-forskånsel).
Endalerskat (1570) 361.
Enemærke 180.
Enevælden 15,19,22f.,31,33,42,46,56f.,73,94,130,185,241,242f.,251.
Enfagskat, enfægtig skat (= enkeltskat) 234,371.
Engbjergning 189.
Enkeltforskånsler, se: Individuelle forskånsler.
Enkeltnotitser i mandtalsmaterialet (vedr. korpuslign.) 107,114,121.
Enkeltskat, enkeltskatteudskrivning(er) 41,46,69,76,89,91,94,106,108,114,116,129,141, 207,209f.,215ff.,228,231,234,236,238,244,246,270,276,298,305ff.,308,363f.,367,371.
Enkende daler, se: Daler.
Enker 84.
Erhvervsøkonomisk grundlag for beskatningen 82,87,135,213,215.
Exercering af soldater 198,367,386.
Fastelavn (som termin) 132,139ff.,191,261,268,270,272,274ff.,282,288,293,300,303,305, 337f.,353,357,370,372f.,375f.
Fattige, fattigdom (se også: Forarmede, Forarmelse) 40,103,109,110f.,115,119,121,123, 129,144,207,223,265,297,302, - særlig hensyntagen til disse i læggene, se: Forskånsel, - i lægget må forskånes, hvis der ikke i lægget findes rige, der vil betale for dem 123f.,134, - for hårdt beskattet i lægsskatter 110f.,134, - fattiges anpart af en lægsydelse skal ikke pålægges nogen anden (1637) 22,124,134.
Fejlagtig afkrævet skat to steder 162.
Fejlbeskatning 157,284, - af en adelsperson 161,284, - af folk med kgl. bevillingsbrev på frihed 161,284, - af generelt skattefrie (Kategorier, grupper el. enkeltpersoner) 161,284, - af hospitalstjenere 284, - af kategorier ikke nævnt i skattebrevet 39,59,62,80,88,161, - af landhåndværkere (1639) 161.
Femkategorimønster 57.
FEM-klassesystemet 89,94,96,97,100.
Fenrikker 197,199.
Fetalje 139,149f.,275,279,377, -hjælp, -skat 33,239,275,348-51,353-62,365.
Finanshistorie 17f.
Fireklassenorm 89,92f.,97f.,268, -FIRE-klassesystemet 72,89,92ff.,96f.,100,268.
"Firesatssystem" (Koldinghus len) 298.
Fireterminsskat (1627) 141,143,154,273,276,278,280,299,337,368.
Fisk 36f.,148,254,349,357,369.
Fiskalforordningerne 1628 og 1635, 24,108,165,172,271,287, - Fiskal I (1628) 20,24,110, 112,124,130f.,134ff.,169,207,285, - Fiskal II (1635) 24,112,130,146,169,193,285,297, 302.
Fiskale årsager til forarmelse og ødegårdstilstand, se: Ødegårdsager.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fiskemester, kongens 218.
Fiskerbønder 215.
Fiskere 82,87,260,266.
Fiskerhuse 82,266.
Fiskeri 80,86f.,213,215f.,372, - ulovlig 218, - dets vilkår 213,215.
Fiskerlejer, se også: Lokalforskånsler 278.
Fjerdedelsskat 60,212.
Fjerdingsbol 59,261, -gårde 52,59,66,136f.,261,366,375.
Fjerdingslensmænd (Skånske landskaber) 287.
Fjerdingårsskat (1625) 122,285,396.
Flere bønder på én gård (Hovedmand-indest) 57,61,83,85f.,210.
"Flerelandsbasis" for skatteudskrivninger (Jfr. Rigsbasis) 140.
"Flytning" af en hel landsby til et andet sogn, se: Ændring af sognegrænsen.
Flæsk 32,35ff.,38,52,150f.,235,239,254,278f.,308,348-51,353-58,360-63,365,369-72,377f., 380,386,391-94. Flæskeskat 31f.,386.
Flåden, se: Krigsflåden.
Fodfolk 196,379,388.
Fogder 20,22,41,43,45f.,112f.,145,161,172,182f.,218,258,284,287,292,299,301,356,390, - må ikke forskånes i skatten 112f.,218f.,301.
Foler 41,357.
"Folkelige" bestillingsmænd (=lægsmænd) 271.
Forandringsregister (=Afkortningsregister) 301,304.
Forarmet, forarmede 20,27ff.,110,112,124,128f.,135,137,150,167ff.,172f.,207,216f.,220ff., 231,242,244ff.,256,259,261,263,265,272,285,287ff.,299f.,302ff.,308f., - skal møde til tinget med vederhæftige dannemænd, som....skal vidne deres sandhed 288, - må udskilles af læggene, se: Forskånsel, - gadehusmænd 87,124,129,259,286,309, - husmænd 83,86, 250,265ff.,309, - indester 86,286,309, - i praksis: delvis skatteformåenhed 222,224, - så at han hverken har korn, kvæg eller boskab 223,275,304, - så at han ikke kan betale landgilde (og skat) 168f.,172,223,286, - så han går rundt og tigger 223,303, - at han ikke kan udgive skatten 168,172,221ff.,282,286f.
Forarmelse 29,111,145,153,159,163,169,171f.,174,206,214,222f.,228f.,242f.,249,252f., 266f.,280ff.,285f.,289,302ff.,309, - betragtet som en blot midlertidig foreteelse 152,174, 243, - kan føre til ødegårdstilstand 222f.,225,289.
Forarmelsesdeklaration, se: Deklaration om øde og forarmede.
Forarmelsesområder 101.
Forarmelsesprocent(er) 243ff., - geografisk aspekt 244f.,248f., - i de tre perioder 1610-25, 1626-40 og 1641-56 246f., - stigning gennem fem enkeltskatteudskrivninger 246ff.
Forarmelse, påberåbelse heraf = skatteunddragelse (se denne).
Forarmelsesårsager 223,225.
Forarmetbeskrivelse i udskrivningsmaterialet 221ff.,225,302ff., - standardbeskrivelse 223.
Forarmetdeklaration(er) 159,172f.,221ff.,226,242,283,289,303, - afgivet af grander og sognemænd 170,222, - underkendes af lensadministrationen 159,289, - verifikationsproblemet 221ff.,242.
Forarmetdeklarerede personer udstreges i tingsvidner 159,283,289.
Forarmet gods 168,221,261,304.
Forarmet og øde, vurdering af udtrykkene 221ff., forarmet- og ødedeklarationerne; statsmagtens stilling hertil 289, forarmet- og ødemarkeringerne i tingsvidnerne 221f.
Forbud mod udlæg i bøndernes korn, se: Udlæg.
Forlægning af troppekontingenter 51.
Former for beskatning 232.
For'mue, formåenhed (evne til at skatte) 90,110,112,133ff.,206,274,348-51.
Formuer 82,266.
Formuesdeklarationer (Rentepengeskatter), se: Selvangivelse.
Formuesskat 42.
Formål med skatteudskrivningerne, se: Skatteudskrivninger.
Forordninger 19,24,75f.,165,185,198,276,301.
Forplejning til sognerytteren (hver gang han møder til mønstring) 385.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Forprangshandel 22,79,112,264.
Forskningsberetning 15ff.
Forskånsel, skatteforskånsel (se også: Skattefrihed og Skattefritagelse) 14f.,27,32,54,59,62, 101,111,121,128,135,138,151ff.,158,160,163ff.,171,173ff.,189,195,201ff.,207ff.,213ff., 220ff.,228f.,243,252,256,264f.,269,271ff.,283,285ff.,295ff.,299ff.,305,376,387, - med aldershævdkarakter 101,163,175,202,206,215,217f.,286, - ved brevhjemmel, se: Brevhjemmelforskånsel, - af byer, se: Lokalforskånsler, - af fattige i et læg 22,106,110f.,119, 124,169,173,222,270, - af fiskerlejer, se: Lokalforskånsler, - i forhold til den skade, enhver har lidt 166,206,214,220,285, - under formlen: "indtil videre" (ad gratiam Regis, på K.M. nådigste behag) 174,206,214,216f.,219,286,302, - for fremtidige skatter 174, - af husmænd m.m. (best. i skattebreve) 80,250,265, - af personer, der udfører juridiske funktioner 113,219f.,301f., - ved kgl. bevilling gøres afhængig af forhvervet tingsvidne 166, - af personer i kongens el. statsmagtens tjeneste ("for sin tjeneste") 113,196,218,285,300f., - som følge af krigshandlinger 213, - af dem, der er så forarmede, at de ikke kan betale deres landgilde 23,172, - af geografiske områder, se: Geografiske forskånsler, - af len og herreder, se: Områdeforskånsler, - ved lovhjemmel 164,175, - gennem selve lægssystemet 285, - meddelt af adelige husbonder 173ff.,302, - af kongens kansler og statholder 166, - af retsvæsenet 175, - af den udvalgte prins 166, - af øvrighed 173ff., - normativ 164f., - forårsaget af offentligretlige besværinger 213ff.,225,297,301f., - ved retshjemmel 167ff., 175,220,229,285, - pga. "sand, vand og ringe fiskeri" 215,299, - ved overgang fra selveje til fæste 220,302, - som følge af konstateret skatteuegnethed 24,111,163f.,167,220ff., 285, - af sogne, se: Lokalforskånsler, - ved sognevidne 167, - fordi sæden er angrebet af mus 206,216,297,300, - uden tidsangivelse 174,202, - betragtet som en velerhvervet rettighed 163,166f.,202,217, - af øde gårde el. af dem, der overtager øde gårde 111,166, 285,304, - af dem, der er så øde, at husbonden intet nyder 169, - af øer, se: Lokalforskånsler.
Forskånselsarter (dvs. de tilfælde, hvori der forskånedes) 175ff.,290ff., - -begæring 165f., 285, -begæring sendt direkte til kongen 165,285, - el. gennem lensadministrationen 165, - lensmanden skal undersøge de påberåbte forhold 165, -hjemmel 164,168,171, 193, -missiver om halvskat (Halland og Blekinge) 204f.,296, -måder 15,164ff.,174f., 226,285ff.,302, -proceduren i Halland og Blekinge 204f., -ret 167, -ret inddrages 167, -tilfælde, praksis ved bevillingsbreve 165f.,167,175, -årsager, miljøbestemte 166, 213ff.
Forskånsler, generelle, se: Generelle forskånsler, - individuelle, se: Individuelle forskånsler.
Forskånslernes temporære omfang 174.
Fortifikationsskat, se: Graverskat.
Forsvarsordninger 198.
Fourage 51,389.
Frafald i "nominel" skattesum pga. skatteuformuenhed 243.
Fragt for naturalieskat, betalt af bønderne 145.
Frihedsbreve 285.
Frihold for skat (tjenestefolk) 73,75.
Friknægte (Gefrejter) 197,200.
Frimænd, -bønder (Bornholm) 158f.
Frit jordegods 32,47,60,62,64,157,201,256,354,361,376,384.
Fritagelse for ægt og arbejde 197.
Fritagelse på livstid 220.
Frivillig kontribution, se: Adelskontribution.
Frælsebönder (Sverige) 268.
Fuld gård, se: Helgård.
Fuld løn/ikke fuld løn (tjenestefolk) 27,58,73ff.,89,92ff.,96ff.,100,204,259,263f.,269,362-65,367-78,380,382-87.
Fuld skat 28,59,66,136f.,161,171,195f.,204ff.,210,263,267,274f.,297.
Fuldredselsgårde 364.
Fyrretømmer (kontribution) 387.
Fæ 25,208,304.
Fæster (Skåne) 46,53,59f.,62,64,67,100,117,260,271.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fæstebolsmænd 60,194, -bondegårdsmand el. -gårdmand 60,81,212,260,263,309.
Fæstebreve 170,289.
Fæstebønder, -gårde, fæstere 20,26ff.,35ff.,44,46,52ff.,57ff.,61,64ff.,70ff.,75,80,83,85,88, 90ff.,100,102,104ff.,108,114,116f.,122,132,137,156ff.,160f.,178f.,187,191,194,196, 198f.,210f.,220,234ff.,239f.,244f.,247,250,253ff.,257ff.,265,267ff.,283,293ff.,298f., 304,307ff.,337ff.,352-54,356,358,360-76,378-88,391f.
Fæstegods 61,259,270, -husmænd 60f.,100, -indester 40,60f.,85,100,194,298, -mål (officersgårde) 197f., -mål (tjenestefolk) 73, -seddel 137, -ugedagsindester 61, -ugedagsmænd 269.
Fæstersats, -ydelse, -skat 63,66,68,71f.,75,78ff.,88,91f.,94,96,100,195,262f.,265,267,298, 307, - af bortfæstede selvejergårde 63,260.
Fæsterstatus 52f.,59f.
Fæsteren som norm ved fastsættelsen af ydelsesrelationer 90ff.
Fæstninger, fæstningsarbejde, -reparation, -reparationspenge 13,31,34f.,47,50f.,53,139f., 216,233,257,278,295,297,306,345f.,352,357,364,366,370-73,375f.,379-81,383-85, 387f.,391,396f. (Se også: Graverskat).
Fæstningsregnskaber 346,400.
Fødenød 137.
Føl 41,357.
Får, fårekroppe 36f.,41f.,149,151,235,239,254,266,278,307,349-51,353-58,360-63,365, 369,389f.
Gadehuse, gadehusmænd 20,27,53,58,60,62,65,67,70f.,73,75,79ff.,84ff.,92ff.,98ff.,106, 129,136f.,168,178,216,250,258ff.,263,265ff.,286,300,303,309,337f.,350,356,358,361, 365,367,370,373,378,385-87,394, - beskatningsforhold 53,88, - "bruger embede" 71, - forarmede 80,124,129, - særbeskattes 1652, se: Særbeskatning.
Gamle 84.
Garnisoner 52,390f.,393.
Geder 41f.,357,388.
Gefrejter, se: Friknægte.
Gejstligheden 43,45,50,55f.,151,286,358,392.
Gejstlige institutioners bønder og tjenere (fæstere) 36,39,46,49,52,105,120,145,149,196f., 207ff.,211ff.,232,257,264,298,307,358f.,362-64,366,372-77,388,390-92, - ugedagstjenere 68.
Gengærd, gærd, gengærdsudskrivning 33f.,38,52,105,141,276,285,300,347f.,350,352f.,355, 358-61,367,389.
Generalkommissarier (-kommissærer), generalkrigskommissærer 220,386,394,400.
Generalopstilling vedr. skatteuformåenhed i 20 udvalgte len 245,248,343f.
Generaltingsvidner 171,288. (Se også: Tingsvidner).
Generelle forskånsler (fritagelser) 15,175,206f.,213ff.,217,225,285,305, - af geografiske områder, se: Geografiske forskånsler, - af grupper ("militære forskånsler") 161,164f.,175, 196ff.,256,285,295f.,308, - af kategorier (adelige ugedagsmænd) 68,163f.,168,174ff., 181ff.,188ff.,241,252f.,261,284,290ff.,355,388.
Gennemsnitsydelse el. -beløb (= 1 rdl for én fæster ved en enkeltskatteudskrivning) 114,117, 129,132ff.,216,234,274.
Geografiske forskånsler 15,166,175,201ff.,206f.,213ff.,273,285,296ff., - baggrund og sigte (fiskalt) 201, - tidsmæssig udstrækning 201f.,213ff., - årsager (miljømæssige, besværinger fra statsmagtens side) 213. (Se også: Hallandsk-blekingske halvskatteregel, Landgildeafligning i Jylland 1629, 1630, Skattenedsættelsen i Jylland 1629, 1630, Lokalforskånsler, Områdeforskånsler).
Geografisk-partielle udskrivninger 33f.,49,64,105,140,231f.,236,270.
Geværer ("Pengekontribution til geværs betaling") 393.
Gildeshusmænd (Bornholm) 265.
Gildesøl (tjenestefolk) 73.
Gildet vædder, se: Vædder.
Glossarium Juridicum (Ostersson-Weylle) 83,87,181.
Godvillig kontribution, se også: Adelskontribution 257.
Grander 136,170,173,222,274.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

"G(r)aaseier" ? 369.
"Grassate" (el. "vanskelige") periode (1625-60) 233f.,238.
Graverskat 47,49,51ff.,102,119,132,147,233,257,271,278,301,346,371,382-88,396f.
Grevens og Skipperklementsfejden 142,229.
Grundjord 136.
Gruppeydelse (=Korpusydelse) 134.
Gryder (taget som pant) 155f.
Gryn 34f.,52,169,235,239,254,307f.,349-51,357f.,360-65,369f.,378,392.
Grænsefæstninger 214,233,283,285,368,396.
Grænsernes forsikring 22,50,214.
Grænsevagt 214,365.
Græsgang 266, græsningsret for kreaturer 66.
Guds Legemsdag (som termin) 204.
Guld 305,350,389.
Gylden, rhinske 142,146,276,349-51.
Gæld, se: Rigets gæld.
Gæs, gåsekroppe, -kød 36f.,52,137,149,235,239,254,257,278,348-51,353-58,360-63,365, 369,388f.
Gæsteri 301.
Gård(e), gården fri for al tynge, se: Forskånsel af personer i kongens tjeneste, - fragår adelsgård, hvorved ugedagsmænd bliver skattepligtige, se: Ugedagsmænd, adelige, - udlagt til betaling af Rigets gæld 46, - øde, hvis skatten skal betales, se: Øde, - ikke god (for at bære skat af en bestemt størrelse) 135.
Gårdens lejlighed 121,135ff., - fastslået ved synsforretning 136, -udtrykt ved tilliggender, udsæd el. landgilde 121,136. (Se også: Ringe brug mm.).
Gårdfæste forbrudt 277.
Gårdmandsskat (= fæsterskat) 263.
Gårdmænd (se også: Fæstegårdmænd) 27,40,60,62,70,73,78,79ff.,85f.,95,106,117f.,128f., 209,250,258,260,262,265,267,272,299,301,304,309,348-52,355f.,358-61.
Gårdmænd (Bornholm) 81.
Gårdsparter (Hovedmand og indest) 81,83,85f.
Gårdsæder 39f.,46,53,55,59f.,62,64ff.,68,70,79ff.,95,100,106,160,171,177,188,250,254, 258,260f.,263,271,284,286,290,349-51,378,391, - daglige 176, - erhvervsøkonomisk grundlag 65, - størrelsen af deres gårde 66.
Gårdværingsmand (Sjælland) 265.
Gåsekød, se: Gæs.
Hageskytter 357.
Hakkelse 34,36,392.
Halland og Blekinge i erhvervsøkonomisk henseende 205.
Hallandsk-blekingske halvskatteregel, -praksis, -privilegium 25,202ff.,214,256,285f.,296f., -har aldershævdkarakter ("plejer at forskånes") 203ff., - forsøg på at bryde privilegiet (ved fastslåelse af det individuelle forarmelseskriterium) 206, - gælder ikke bådsmands- og rentepengeskat 204,296f., - forskånselsmissivernes datum i forhold til skattebrevenes udstedelsesdatum el. termin 205, - hjemmel: indtil 1634: Normalskattebrev med efterflg. miss. om halvskat. Fra 1635: Halvskattebrev 204f.,214,282,296, - gjaldt principielt alle kategorier 204, - statsmagtens stilling hertil 205f., - tinglæsning af forskånselsmissiver 205, - en velerhvervet rettighed 204ff.
Hallandsk-blekingske enbloc-forskånsel 202,205.
Halm 34,36,350,368,389.
Hals- og håndsret 158.
Halve enheder (gårde, bol mm.) 46,59,243.
Halve gårde, halvgårde 23,27,29f.,32,37ff.,46,48f.,52f.,59,64ff.,80,84f.,100,105,122,136f., 158,160f.,171,194,206,233,243,252,257ff.,261,263,274,287,295,347,364,366f.,370-78, 380-83,387-92,394f., - beskattes som hele 274.
Halvgårdsbrug 274, -mænd 85f.,261, -problemet (Bøndernes bestræbelser for at få deres gårde anerkendt som halve gårde) 59,160, -status 158,173,289.
Halv løn (tjenestefolk) 27,73ff.,92,100,259,264.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Halv skat, halvskat 25,28f.,46,59f.,66,68f.,75,80,88,101,124,135ff.,160f.,163f.,167,171, 173,195f.,202ff.,208,212,214ff.,219,224f.,234,243f.,256,258f.,261,263,267,270f.,274, 276,285f.,289f.,294ff.,299f.,305,307ff.,371,374.
"Halvskatter" (folk, som yder halvskat) 75,243.
Halvskattelen, -områder 44,244,249.
Halvskatteret ophæves (1636: "Kong Valdemars indgift") 206.
Halvværinger (Sjælland) 265.
Harnisk og værge 354.
Hartkorn 47,49,53,66,117,119,137,198,376,381-84,386f.
Hartkornskat 32,46f.,102,119,256,306f.
Havre 33f.,37,47,119,137,141,235,239,254,277ff.,308,348-51,353f.,356-59,368f.,377,379f., 388-92,394f., -gryn 369, -skat 33,241,253,277,308.
Hele enheder (gårde, bol mm.) 46,59.
Hele gårde, helgårde 32,36ff.,48f.,52,59,64ff.,100,105,136,146,148,160f.,233,235,239,243, 252,254,257ff.,270,274,295,308,347,366f.,392,364-66,370-83,385,388-92,394f.
Helgendage (som terminer) 139,275.
Helligtrekonger (som termin) 139.
Hel løn (tjenestefolk), se: Fuld løn.
Hel skat, se: Fuld skat.
Helskattebreve, se: Normalskattebreve.
Herligheden af officersgårde 197,199.
Herredage 55f.,195,258.
Herredsfogder 48,113,154,191f.,219,281,288f.,293,301f., -herredsfogeds enke skattefri 302.
Herredsforskånsler, se: Områdeforskånsler.
Herredsmænd, menige 170,287,351.
Herredsskrivere 48,219,301.
Herredssummarum 26f.
Herregårde 181f.,283,292, -sæde 182,185,294.
Heste 25,41f.,208,278,304,357,365,384,386,388.
Hestfolk, se: Ryttere.
Hjemmel for skatteudskrivningerne, se: Skatteudskrivninger.
Hjemmel for forskånsel, se: Forskånselshjemmel.
Hjulbarrer, -bører (kontribution) 387.
Hjulmænd 88,264.
Hjælp (= alm. landeskat) 32,176.
"Hjælpeskat" 134.
Hjælpesvin 353.
Hof 218.
Hoffane, kongens 51,105,119,214,257,270,369.
Hofsinder 219.
Hopper 25,208,304.
Hospitaler 158,179,211, Hospitalsbønder (Bornholm) 360f.
Hospitalstjenere, -bønder 158,211,284,298,388.
Hovarbejde, hovning, hoveriarbejde 179ff.,183,274,291,294.
Hovedgård(e) 18,88,181f.,185f.,188ff.,291f.,294. (Se også: Sædegårde).
Hovedmand ("den bedste i gården bor") 60ff.,83,85f.,100,119,122,210,265ff.
Hoved- og mandtalspenge (= Hovedskat).
Hovedskat (caput- el. kopskat) 18,29,32,45,74,102,155,196,204,255f.,281,303,306f.,379, 394, - urigtig angivelse af alder 45.
Hovedskatteklasser 45.
Humle 34,36,149,235,254,279,350,355,389.
Husarbejde 180.
Husarm, husussel 302.
Husbonder, adelige 164,169,173f.,185,191,203,221,225,228f.,261, - for tjenestetyende 45, 75ff.,204,264.
Husbonds ansvar for tjenestetyendets skat 41,76f.,264.
Husbondforskånsel 173f., -fuldmægtig (fx. ridefoged) 174,221, -kategorier (fx. kron- og adelsbønder) 208,211,213,298, -påskrift på tingsvidner 172,289.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Husbondsedler 25,29,114f.,125ff.,137,164,171,173,175,178,180,182,185f.,253,265,274, 284f.,289,291,293f.,302.
Husdyr 40,307, -skat, se: Kvægligningsskat.
Husfolk, forarmet 267.
Husindester 60,85,266f.
Husmænd 18,20,27,39ff.,53,55,58,60,62,64ff.,70f.,73,75,78,79ff.,84,87,92f.,95ff.,99f., 102,106,117f.,144,162,167,178,200,218,250,255,258,260ff.,265f.,267,269,280,282, 303,309,337ff.,348-56,358-65,368-70,373-74,378,392, - "i huse" 81,83,266f., - hos knægtebønder og officerstjenere 200, - i kongens arbejde 87, - som socialgruppe 81f., - "til huse" 81,83,87,266f.,365,385.
Huspenge 267, -værelse 74,83,87.
Hvede 35,105,239,385,392f.
Hvillinger 37.
Hylding 383.
Hynder (taget som pant) 155.
Hærordninger 196,198,295f.
Hævd 181.
Hø 34,36,137,257,270,278,282,348,350f.,354,357,363,368f.,379-81,389-92.
Høns 36f.,52,137,257,278,348-51,369,388f.
Håndfæstninger 19,22,165,175,192,305.
Håndværk 79ff.,86,93, håndværksfolk, se: Landhåndværkere, håndværkshusmænd 71.
"Ideel" (el. "nominel") skattesum 231,243ff.,248.
Ikke-normativt materiale, se: Kameralmateriale.
Ildebrande 166,225.
Indbogenstande (udvurderes) 155.
Indester, indestmænd 18,20,27,39f.,53,57f.,60ff.,64f.,67,70f.,73,75,79ff.,83ff.,92,96f.,100, 102,106,119,129,152,178,200,206,209f.,212,215f.,250,258ff.,263,265ff.,283,286,294, 296,299f.,303,309,337ff.,351-56,358-64,366f.,369f.,372f.,378,392, - jyske 80,83ff.,296, - hos knægtebønder 200, - sjællandske 84f., - Skrubbeltrangske klassifikation 83f.
Indesthuse 87, -skat 85.
Indextal 17,92,94ff.,247.
Individuelle forarmelses- el. skatteuegnethedskriterium 166,172,202,206,215,220.
Individuelle forskånsler 166,175,213,218ff.,225,295,300ff.,305.
Individuelle skattebeløb el. -ydelser 27,38,88,91,103,107,113f.,116ff.,133f.,143,208,234, 257,380, - differentierede 103,107f.,113,116ff.,133, - gennemsnits- 27,107f.,114,116, 131.
Indkvartering 33f.,45,47,51,213f.,216f.,225,229,302,304,345,379-81,389,391-94, - retningslinier herfor (1657, 18. marts) 345,388.
Indløsning af panter, taget af lægsmænd 25.
Indplacering i skatteydelsesrammer 90,97,100.
Inne 13, -bønder 131.
Instruks om udskrivning (til lensmand), se: Udskrivning.
Interkolumniale stykker 26,28,124,290,293f.
Invalider 84.
Jagt 218,352.
Jernvæger (= kiler, taget som pant) 155.
Jochimsdaler 91,142,146,276,307,349-52.
Jord udvurderes, se: Udvurdering.
Jordebogsafgifter 13.
Jordebøger 53,66f.,87,113,118ff.,137,208,260f.,267,282,298,300,302,382,399f.
Jordegen status 52f.,59f.,100.
Jordegent gods 61,63,200,270.
Jordegne (se også: Jordegne bønder) 13,20,26f.,28,34ff.,46,53ff.,57f.,95ff.,102,117f.,141, 158,196ff.,202,220,232,236f.,250,253ff.,257ff.,268,271,276,283, - bolsindester 60, - bolsmænd 60,211,259f., - bønder (gårde) 17,62ff.,68,72,75,83,85,91ff.,104ff.,108,114, 116,122,158,160,178,211,216,234f.,260,262,267,269f.,283,288,295,298,301f.,307f., 337ff.,352-56,358,360-88,391f., - fæstere (dvs. bortfæstede selvejergårde) 62ff.,260, -

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gårdindester 259, - gårdmænd 60, -husmænd 60,86,100, - indester 60f.,85f.,100,259,296, 298, - ugedagsfæster (Skåne) 271, - ugedagsindester 61,269, - ugedagsmænd 269.
"Jordløse" kategorier 67,83,303.
Jordskatter (Sverige) 296.
Jordskyld 143.
Jul, juleaften, -dag (som termin) 45,58f.,69,74,83,85,116f.,122f.,130,139ff.,155,244,261f., 264,266,270,272f.,275,281f.,287f.,290ff.,297,299f.,303f.,308,337f.,351-53,358,361f., 365,370f.,375-77,379,396.
Jus patronatus 47.
Jyske borgerskabs besværinger over adelen 1629, 9. aug. 184.
Jyske skattemandtaller 1629, 1630 208.
Jægere 218,300.
"Jævnførselsmateriale" (til godtgørelse af skattepligtiges rig- eller fattigdom) 114.
Kabliau 37,349.
Kaldsmænd 287.
Kalmarkrigen 52,77,93f.,115,141,143,153,170,193,238f.,275,302.
"Kalmarkrigsmodellen" 57f., "Kalmarkrigsnorm" 93,269.
Kalve 41,357.
Kameralmateriale 19,25ff.,49,223.
Kameral øde, se: Øde.
Kancelliet (Danske Kancelli) 166,187,207f.,283.
Kancelliets Brevbøger 14,82,167,255,345f.
Kanniketjenere 34,211,298.
Kanoner, se: Artilleri.
Kanonikater 211.
Kapitaler, opsparede 44,82f.,266.
Kapitalligning (Caputligning) 102.
Kapitalspengeskat (Hovedskat) 255.
Kapitelstakst 149.
Kapitler 43,68,159,207,218,351,366. - Kapitelstjenere 159,298,396.
Kaptajner 197.
Karle, se: Tjenestefolk, - én karl hos hver præst skattefri (iflg. Kirkeordinansen) 75,264.
Karl Gustavkrigene 1657-60 18,25,33,37,51,141,194,198,255,280,345f.
Kategoribasis 237, -benævnelser 265.
Kategori(er) 13ff.,18,20,26ff.,31ff.,37,39,41,46,53ff.,65,67f.,70ff.,75,77,79ff.,84,87ff., 92ff.,99ff.,106,112,117,122ff.,128f.,132,134,138,158ff.,164,175,178,194f.,200,203ff., 212,230,232,242f.,250,252,254f.,257ff.,265f.,268f.,273,290,295f.,303,308,347,352, - "billigere" 129,158,215, - "dyrere" 160, - indplacering i klasser 54,88f., - komplexe 59, 61,100, - simplexe 59,61,100, - opstilling i mandtaller 26, - underdeling af kategorier 59, 100, - forspørgsel til tinge om antal personer inden for bestemte kategorier 77f., - Åstedskategorier 57.
Kategorimønster 57f.,95,97, -satser 100.
Kategori-partielle udskrivninger 34,39,233.
Kategorisering 14,16,18f.,27,55ff.,89,96,100,138,196,200,233,258,268,347,349,352f.,363-68,371,374-76,380, - Kategoriseringsmodeller (I-III) 57f.,97,258, -mønster 57,258.
Kategoriskatter 56f.,59,61,81,88,99,101,234,236,295,346.
Kategorisummer 27f.
Kaution (for udleverede pantede genstande) 156.
Kavringer 35,253,279.
Kedelkobber, se: Kobber.
Kedelkroge (taget som pant) 155.
Kejserkrigen 19,27,29,33f.,57f.,77,81,93f.,102,109,119,123,129,134f.,141,146f.,155,164f., 167,169f.,173,198f.,202,204,206,223,228f.,233,238ff.,242,246.
Keltringer 70,358.
Kirkebønder (Sverige) 268.
Kirkelige festdage (som terminer) 139.
Kirkestævne, se: Sognestævne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kirketjenere 34,55,298,352.
Klarering af lægssedler 145, - af mandtaller, se: Mandtalsklarering, - af restancer, se: Restancer.
Klasser 16,54ff.,72,86,88ff.,99,138,254,257,265,268ff.,364.
Klasseskifte 89,92,94,268, -systemer 89f.,94ff.,100, -ydelser 89,94.
Klassificering 14,89f.,94ff.,100,161,347,349,352f.,363-68,371,374-76,380.
Klassificering af mandtallenes "enkeltnotitser" om læglægning 107f.,114.
Klassificeringsmønster 94,97ff., -varianter 89f.,92,94.
Klassifikation af pålæg 14,31,34,48,204,232,253,346.
Klassevis opstilling i mandtallenes summa summarum 100.
"Klasskat" (Sverige) 257.
Klippinge 106,142f.,269,307,350,354-56.
Klokker 261.
Klostre 21,67f.,195,211f.,261,289,295,298,351, - Klostertjenere 34,211.
Knud Kongesdag (som termin) 254,275,350,396.
Knægte, knægtebønder (soldaterbønder) 152,197,200,295,351,353, - deres indester og tjenestedrenge 152,200.
Kobber 25,48,148,304, - Kobberskat 32,48,50,149,152,253,256,280,290,292,304,381.
Kodifikation af praksis (fx. læglægning) 125.
Kokke 262.
Kolumnering i mandtaller 26ff.,58,62,64,70f.,79,81f.,84,113,115f.,122,125,158,162,221, 242,261,263,265ff.,272ff.,300.
Kommissariater 207, - indberetning om landgildeafligning i Jylland 1629, 1630 166,207.
Kommissarier, kommissærer 120,123,277,299,302,348,369,371,373,379,392-94,397, - i Jylland 1629, 1630 166,207f.,213,267,298f.,399.
Kommissarieoptegnelser i Jylland 1629, 1630 208.
Kommissarieregnskaber 378,400.
"Kommissarietjenere" friholdes for skat 220,302.
Kompagnier (milit.) 197,380.
Komplexe kategorier, se: Kategorier.
Kongelige betjente (København) 24,218.
Kongens kansler og statholder 166.
Kongerigske Enklavers beskatningsforhold 157ff.,216,282.
Kongeskat (= alm. landeskat) 69,78,157,187ff.,220,224,264,273,282,284,294,301.
Konsumptionsskat 31,45,253.
Kontributioner 18,31ff.,35ff.,47ff.,102f.,105,113,119ff.,130,152,169,195f.,214,216,231ff., 236,239,247,252,254ff.,269f.,276,278,294f.,304,306f.,346,348,350-60,364-96, - til broers og vejes vedligeholdelse 52,152,294,364,366,373ff.,377,383, - godvillige, se: Adelskontributioner, - hvem ydede dem? 53, - pålagt af besættelsestropper 206f.,225,272,304.
Kontributionsmandtaller 29,103,116f.,119f., -mandtallet fra Antvorskov kl. len 1627 (vedr. kongens hoffane) 105,119f.,270.
Konvertering af enhver art 13,26,38,138,143f.,146ff.,204,239ff.,252,254,271,277f.,308, 363,374,386, - baggrunden herfor 147, - på begæring af bønderne 148f.,278, - en fordel for bønderne? 149, - ved forhandling med bønderne 148ff.,240,308, - af forpligtelse til at transportere fetalje, se: Transport af naturalieskatter, - hvem har bestemt, om k. skulle finde sted? 147f., - af militære forpligtelser 15,31,147, - normativ 26,146f., - af offentligretlige arbejdsforpligtelser til penge 13,31,138,146ff.,345, - til penge af naturalier påbudt (1649) 38,138,146,148.
Konverteringsbestemmelser 143,277, -muligheder 146f., -materiale 240,308, -ret 146,278, -satser el. -takster 26,146,149,204,240,278,308,348,374-77,385f.,388, -tabel el. -takst (for naturalier til penge) 147,149f.,270, -tvang (lokal el. central) 147f.
Kopligning (Caputligning) 102.
Kopskat (Caput- el. hovedskat) 134,255.
Korn 33,47,52,59,70,147,149,151,169,217,223,235,239f.,254f.,261,266,273,276ff.,282, 293,297,304,364,374,380,383,387,389,391f.
Kornavl 18,278, -handel 22, -handelspolitik 18, -landgilde 67, -læst(en) 279, -priser 18.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kornskat, kornskatteudskrivninger 26,31ff.,35,39f.,48,50,59,66,105f.,131f.,140f.,145ff., 163,168,217,239f.,258,261,275,276ff.,288ff.,292f.,296,300,303,305,308f.,337f.,368, 370f.,373-77,381-84,386-88,393,396.
Kornskæppe (autoriseret) 150, -tønde (autoriseret) 150,279.
Korporaler 197,367.
Korpus (Skattelæg) 103, -ligning 102f.,113,117,133ff., -beskatning 107,118,134, -ydelse 103,128,133f.
Korroborering, se: Tingsvidner.
Kreaturer, se: Kvæg.
Krigsflåden 22,33,45,50,140,150,232,278,305,385,390,393, -folk 45,50,56,139,197,229, 232,253,257,347,348,354f.,358,380, -handlinger 153,166,206f.,213,225,304, -ordinanser 163,165,197,199,295, -proviantskriver 389.
Krigsskatterne 1611-14 72,80,88,237,264,270,307,365.
Krigsskattemodellen, se: Kalmarkrigsmodellen.
Kronens afgifter 24.
Kronens bønder og tjenere (fæstere) 34,36,39,46,49,52,55,105,118,120,145,149,168,178, 195ff.,200,206,209f.,211f.,216ff.,220,232,257,264,268,270,283,285,295,298ff.,306f., 351-54,356,358-64,366,372-77,383-88,390-92,396.
Kronens regnskaber 24.
Kronisk syge 80.
Kronobönder (Sverige) 268.
Krudt og lunter 367,385f.
Krudtmagere 262.
Kræmmere 262.
Kvalitetsbestemmelser ved naturalieskatter, se: Naturalieskatter.
Kvantumsangivelser ved naturalieskatter, se: Naturalieskatter.
Kvartalsskat, se: Fireterminsskat.
Kvarterkommissarier 345,369.
Kvartskat 206.
Kvier 42,388.
Kvittanser 26,29,114,144,153.
Kvittering for mandtaller 29.
Kvæg, kreaturer 25,32,40f.,82,91,102,137,149,151,159,169,182,207,223,225,263,275,278, 290,304, - udvurderes, se: Udvurdering.
Kvægligningsskat, kreaturligningsskat 18,29,31f.,40ff.,47,76,82,121,149,159,204,236,254, 266,278ff.,306f.,357,359-61,388-90, - begrundelse herfor 40,109,121, - bønderne slagter deres kreaturer for at slippe for skatten 159, - urigtig opgivelse og straf herfor 41,159, - uregelmæssigheder 41,159.
Kvægskatter, se også: Kvægligningsskat 40.
Kvægsyge og -død 166,213,215,225,285,297,304.
Kyndelmisse (som termin) 139f.,275,293,338,351,355,357,362,374f.
Kære Søndag (som termin) 275,349.
Københavns bys proposition til Hans Kgl. Majestæt 1660, 30. okt. (om sædegårdsproblemet) 185.
Købstæder 42f.,45f.,55f.,74,123,207,227,272,277,380, - købstadsskat 24.
Kød 33,35f.,52,150,235,239,254,257,279,308,351,357,360,370-72,377f.,380,389-94, -skat 390.
Køer 40ff.,266,357,388,390.
Kålhave, kålgårdssted 87f.
Ladegård 69,152,181f.,185,195,291,295, ladegårdsfoged 184, ladefoged 182.
Lam, lammekroppe 36f.,42,52,137,239,278,307,348-51,353,360,362,369,389-91.
Landboer, landbobønder (Jfr. fæstebønder) 37,53,66,69,124,187,236,258ff.,266,295,309, 348. - Landbohusmænd (Jfr. fæstehusmænd) 259.
Landbrug 71,86,91, landbrugsarbejde 182, -konjunkturer 306.
"Lande" (Jylland, Sjælland mm.) 25,34,50f.,140f.,202,213f.,296.
"Lande"-pålæg 48,233.
Land(e)hjælp 22,32,40,55,56,104,134,159,307.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Landekister 146.
Land(e)skat, almindelig 13f.,20,26,32,49f.,52,54,56,62,75,89,102ff.,106,109,116f.,120,131, 134,175f.,177,187,194,197,200,204,230ff.,236f.,239,252,255f.,257,262,292,307f., 346f.,367,370,396.
Landeværn (1652/53) 198.
Landgilde 49,66f.,71f.,91,121,123,135ff.,143,166,169,172,174,188,197ff.,203,207f.,212, 214,218ff.,223f.,228f.,261,266f.,270f.,274f.,286,289,295,298,300ff.,304f.,358,371, 384, - angivelse heraf i forskånselstingsvidner 136f.,172.
Landgildeafligning i Jylland 1629, 1630 123,131,166,207ff.,212,298f.,399f., - "efter bøndernes bekendelse" 298, - ved forlig med bønderne 212, - selve proceduren (Holstebrobrevet 1629, 4. okt.) 207f. (Se også: Skattenedsættelsen i Jylland 1629, 1630). - Landgildeafligning i Elbo herred 1646 299.
Landgildefrihed 219,224,295,298.
Landgildesmøller 55,70,348.
"Landgildesvares-Takst" (Arent Berntsen) 271.
Landgildetynge 113,118,120.
Landhåndværkere 20,27,39,41,54,57ff.,64,67,70ff.,78,80,82,87,89,91ff.,101,105f.,161, 178,204,258,262f.,265ff.,297,309,337ff.,352-56,358-65,367-78,380,382-84,386f.,392, - som socialgruppe 71,265, - deres skattesats 71,101.
Landkommissarier, -kommissærer 42,121,187,200,220,229,295,306,390-92,394,400.
Landmilits 198,385f.
Landsdommere 63,187,219,283,301.
Landsknægte 33,56.
Landsting 192f.
Langægter 68f.
Leding 13.
"Leen" (embede? løn?) 72,263,349.
Leer (taget som pant) 155.
Lejebønder (Skåne) 67,117f.,133,260,274,293f., -drenge 351, -gårde 133,260, -fæster 117f., 133.
Lejet kvæg (Kvægligningsskat) 41.
Lejetropper 51.
Lejeugedagsbønder (Skåne) 118.
Lensadministration, lokaladministration 29,40,77,109,111,114,125,127f.,139,142,144f., 147f.,150,152ff.,159ff.,165,169ff.,186f.,192ff.,200,208,279,285f.,289,292,301.
Lensbønder 146,212,280.
Lensjordebøger 208,298.
Lensmanden forpligtet til årlig "at forfare om adelens bønders skat" 130, - el. dennes frue "hjælper" en person i skatten 123, - har ikke kendskab til "hver mands lejlighed" 288, - ligner sognepræster (sammen m. bisp og provster) 23, -hans rolle ved udskrivningerne 21, 103,106, - personlig tilstedeværelse ved udskrivningerne 21f.,24,111ff., - tilsynspligt ved skrivning og læglægning af skatterne 21,103,106,108,110ff.,126.
Lensmænd modtager skattebreve til købstæderne 23.
Lensmændenes efterladenhed ved skatteopkrævningen (Fiskal I) 110.
Lensregnskaber 18,399f.
Lensskrivere 28,30,38,41,111f.,116,123,129,137,145,154,170f.,178,193,208,271,273,279, 282ff.,286f.,288,293. (Se også: Skrivere).
Levering af skatten (især naturalieskatter) 14,21f.,23,29,138,139ff.,144ff.
Leveringsfrist 233.
Levnedsmiddelskatter 33f.,232.
Ligning 14,16,23,28,38,51,56,101,106f.,110,116f.,119ff.,129,138,144f.,160,173,207,212, 251f.,254,256,269ff.,274,277,299, - baseret på et fixeret økonomisk grundlag 102,118f., 133, - efter brugets størrelse (1643: den rige skal give, eftersom han har brug og den fattige efter sit brug, - 1647: eftersom bønderne har brug i marken til) 121, - "efter formue" (evne) 55,70,104,106,123,130,262,298,348,366, - efter gårdens lejlighed, se: Gårdens lejlighed, Ringe brug mm., - af naturalieskatter 38, - ud fra lægs- el. skattesedler, se: Lægssedler.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ligningsgrundlag 73f.,102,119,135,222, -principper 102,119f.,125,133, -procedure 107,112, -sedler, adelige 298.
Lispund 35f.,48,235,254,307.
Lokalforskånsel, -forskånsler 202,213ff.,219,225, - lokaliteternes størrelse 202,213ff., - sigtet hermed, se: Geografiske forskånsler, - tidsmæssig udstrækning, se: Geografiske forskånsler, - årsager, se: Geografiske forskånsler.
Lokalmissiver 114f.,125,272,391.
Lovhjemmel 164,175,204.
Luciedag (som termin) 262,267,272,275,287,294,303.
Læg (i fiskal henseende) 20,26,36,38,55f.,62,64,70,88,91,99,102f.,103ff.,114,117,119f., 122ff.,132f.,167,173,196,203,214,216,230,236f.,239,254,257,262,264,269ff.,307,347, 360f.,363,369,379,388,390, - "gøres lige" 124, - ikke kategoristruktueret 104, - medtager øde og forarmede, se: Øde, - som oppebørselsgrupper 114,116, - "perforerede" 111, - "socialt skæve" 109, - ved soldaterlønningsskatten 1644 (Ringsted kl. len) 120. - Lægget skal blive fuldt 115,122,129.
Læg (i militær henseende) 197f.,257,295,345,357,359,370,381,385,390, - der skal holde og udruste én soldat 197,257,345, - ved udskrivning af rytterskat 198,295.
Læglæggere 108.
Læglægning, læglægningsinstituttet (fiskalt) 16f.,21,27,38f.,46,53,55f.,62,64,68,103ff.,173, 196,233,251,254,257,262,263f.,269f.,283,359,369, - bøndernes andel heri 114,119,122, 125,128f.,251,271f.,298, - direktiv herom 109,111,115,134,270, - en folkelig institution? 104,125, - grander og naboer har ikke været i stand til at hjælpe (i lægget) 124, - historisk fremstilling (siden 1458) 104f.,269, - instruks (Albret Skel) 122, - i henseende til kategorier 104ff.,263f., - klager over læglægningens virkninger 109, - lægsstrukturerne i Landskronemandtallene 1628/29 116ff., - normative bestemmelser 104,107,108ff.,114,118,121, 270, - oplysninger om, at der ikke er rige personer i et læg 115,122,129, - oplysning (i mdtr.) om, at personer skal hjælpe - el. har hjulpet - andre personer 115,122ff., - praktisk gennemførelse 107f.,269, - Rentekammeret: den rige skal hjælpe den fattige 115,135, - af selvejere og fæstere under ét 64, - sigtet hermed 103f., - udtalelser om, at læglægning har fundet sted 107,115,122, - udtalelser fra rigsråder om læglægningens virkninger 110ff., - som åstedsforretning 108,113ff., - vidnesbyrd i udskrivningsmaterialet 26,28,105,107, 114ff.,121ff.,271, - virkninger (i almindelighed) 109f.,124,133f.
Lægsbeløb 1530-1660 234f., -blokke 115f., -brødre 22,107f.,113f.,116,118f.,124f.,127f., 197f.,272,285, -indikationer i udskrivningsmaterialet 28,105,107,114ff.,121ff., -kolonner 105,270, -ligning, se: Korpusligning.
Lægsmænd 28,66,104,107,114ff.,121f.,124ff.,144,154f.,160,170,193,255,270ff.,277,281f., 284f.,287, - "antegner" (sammen med bønderne) bønderne for skat 122,272, - adelige, se: Adelsligning af egne tjenere, - afgiver på tinge vidnesbyrd om skatteuegnethed 287, - deres antal (i læg, by el. sogn) 126f., - best. herom i skattebreve 1568 og 1569 125f.,270, - funktioner 125ff.,285, - funktionsperiode (ét år) 126f.,272, - evt. ligningsfunktion 125ff., 132, - som "lokale kontrollanter" (af forhold af betydning for den enkeltes skat) 127f., 272,287, - måden, hvorpå de tilsættes (tilskikkes, udnævnes, vælges, off. ombud) 126f., 270,272, - i Næsbyhoved len 1511 (personer "skal lægge") 125, - omtalt i forordninger 1645 og 1660 125, - omtalt i udskrivningsmaterialet 28,107,114ff.,125ff.,272, - opkræver skat og skatterestancer 127,129,144f.,154,160,277, - panter og udvurderer for skat 126f.,155,270,272,281f.,284, - udtaler sig om overensstemmelse mellem mandtal og åstedsforhold 128, - og sognefogder tingkaldes for at udtale sig om sognebørns forarmelse 170,287, - deltager i synsforretninger 128,155, - forhverver tingsvidner, se: Tingsvidner, - udlægger skat (her: kontribution til svenskerne) 25,272. - Lægsmandsinstitutionen og dens oprindelse 125ff.
Lægsnummerering 28,115ff.,133, - sammentælling 28,115ff.
Lægssedler 24,29,114f.,125,129,144f.,154,208,266,271ff.,277, - personer evt. glemt i disse 272f., - adelige 273f., - adelige, læst på tinge 274.
Lægsskat 107f., -strukturer i mandtaller, se: Mandtalslæg, -størrelse (i skattebreve og mandtaller) 104f.,117, -systemet 109ff., -systemets kollaps 1628/29 134.
Lægssystem ved militære ordninger 197f.
Lægsydelse, -beløb 22,28,38,55,103,105,107f.,109,111,115ff.,119f.,124f.,134,143,230,307.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lægter (kontribution) 387.
Løjtnanter 197,200,367.
Løn til folk i statsmagtens tjeneste 218.
Løngoder (tjenestefolk) 73,75f.
Lønnet arbejde 79f.,82.
"Løse" karle og drenge, se: Dobbeltbeskatning af tjenesteløse folk.
Løst arbejde 82.
Madskat, madskatteudskrivninger 22f.,24,33f.,39,42,50,66ff.,87,104ff.,112,123f.,127,145f., 148ff.,153,158,168f.,217,239f.,258,261,268,270ff.,274,276ff.,282,285,291,294f.,297, 299f.,301f.,304,308,337,348,351,356-60,362-63,365,370-72,377f.,388.
Magasiner 33,50,140,146,148,253,392f., - magasinkorn 50,394.
Mageskifter 64.
Malt 34,36,52,150,235,239f.,254,278f.,307,350,353,355,368,370f.,389,392.
Mandhelg 187.
Mandtal(ler), mandtalsregistre, -materiale 14f.,17f.,25ff.,38ff.,42,44ff.,51,54,57,59ff.,64ff., 68,70,74ff.,78f.,81ff.,89,99ff.,103,106,111ff.,118ff.,125f.,130ff.,138,152ff.,157ff.,164, 166f.,169,171,178,183f.,191,193,196ff.,203f.,208ff.,213,216,219ff.,242ff.,253,255ff., 259ff.,268ff.,276,278f.,283f.,288,292f.,295ff.,308,338,343f.,346,366,369,372,374,376-79,387f.,390-94,396f.,400, - med opstilling efter adelens tjenere 117,131,133,291, - over tjenestefolk, udarbejdet af sognepræsten 23,77,264, - oplæses til tinge, se: Tinglæsning, - vedr. soldaterlønningsskat 1644 120, - uoverensstemmelser mellem mandtal og åstedsforhold 157. - Årsagen til, at en person forsvinder ud af mandtallet, skal meddeles 169.
Mandtalsanalyse 15,18,26ff., -forstandere (1511) 125, -føring (uoverensstemmelser) 128, 157,161f.,284, -indlevering i Rentekammeret 26,171, -kategorier 58f.,67,100, -kategorisering 57ff., -kladde (1511) 113, -klarering i Rentekammeret 171,279, -klassificering 90, 99f., -korpus'et 60, -ligger 26,221,303,308, -læg 105,107,113,115ff.,120f.,270, -penge (= Hovedskat) 255, -registrering af gårdmænd, husmænd, gadehusmænd og indester 79, 262,265,268, -renskrift (1511) 113.
Marginalklammer, -noter 26ff.,66,75,84,115ff.,123,125f.,131,158,162,194,197,199,208, 217,221,242,253,261,263,266f.,271f.,284,293,300f.,303f.
Mark danske, markstykker 21,142f.,209,276f.,348-52,355f.
Markedspris for naturalier 150.
Martini, se: Mortensdag.
Materiale-analyse, se: Skattebrevs-, Missive- og Mandtalsanalyse.
Materialet til undersøgelsen, se: Normativt, Kameral- og Brevmateriale.
Matrikulen 185.
Maximering af tjenestefolks løn (1606,1619,1655) 73.
Mel 34f.,52,278,353,378,389,392-94.
Menige almue, se: Almue.
Merkantilisme 241.
Middelalderen 16.
Midfaste (som termin) 139f.,275,291,355f.,358,360-362,364.
Mikkelsdag (som termin) 48,56,69,85,105,139ff.,148,244,261ff.,266,268,271ff.,275ff., 281ff.,287,290ff.,295,299f.,303f.,306,337f.,348,353,357-61,365,374f.,380-83,386f.
Militien 45,305,392f.
Militsordninger 13,198,345f.,366f.
Militær eksekution 391.
Militære byrder el. forpligtelser 13,16,31,146f.,196,256,308,345, - forskånsler, se: Generelle forskånsler, - ordninger 196, - regnskaber 345f.,378.
Militærvæsen 241.
Miljømæssige årsager til forarmelse el. ødegårdstilstand, se: Ødeårsager og Forarmelsesårsager.
"Miniblokke' (til periodisering) 237.
Misligheder ved skatteudskrivningerne, forårsaget af lensfogder og -skrivere 112.
Missiver (herunder skattebrevsmissiver) 19,22f.,29,33,42,47,103,108ff.,112,121,124,129, 134,145,149ff.,163ff.,167,169,172,184,187,196,199f.,202ff.,215,217,219,255ff.,262, 269,277,279f.,285,296,308,346,369,384,392,396f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Missiveanalyse 15,21ff.
Misvækst, misvækstår 18,24,151,166,213,225,228,278,285,297,304,306.
Mortensdag (som termin) 47,58,66,68,76,78,81,84,101,116ff.,122,124,131,139ff.,151ff., 178,205,244,261ff.,270ff.,279ff.,287ff.,296f.,300f.,303f.,309,337f.,350,352-54,359, 362,364-68,371-76,380-84,391,396.
Multiklassikale systemer 72,80,89f.,93,95,97,268.
Munkelandboer (Gotland) 260.
Murmestre 70,261,263,358.
"Mænd", "mænd, bønder og lanboer" 55f.,65,68,70,72,88,91,95,104,236,239,258,355f., 362f.
Møllere 41,55,58,60f.,65,67,70ff.,91ff.,95ff.,101,105f.,124,178,212,255,258,261ff.,268f., 297,337ff.,348-53,355f.,358-65,367-75,378,380,382-84,386f.,392,394, - "i gårdsædelæg" 65,71,261, - "i landbolæg" 71.
Mølleri 86.
Mønt 143,195,276,307,350f.,360, - "adskillig" mønt 144,276f., -afsat 277, - dårlig, slet 142, 144, - fremmed 144,276, - gangbar (god, gangbar) 144,277, - ikke accepteret i Rentekammeret 144, - "rund" 142f.,349,356.
Møntens beregning ved skatter og landgilde 25f.,143.
Møntforordninger 143,276, - af 1625, 4. maj 143.
Møntmæssige bestemmelser 21,142ff.,377.
Møntsort efter bøndernes valg 142,146.
Møntsorter specificeres 144,277.
Mål og vægt 151,369.
Månedsdag, se Dato (som termin).
Månedskontribution 1644 53.
Måneds- el. rigsortsskatten 1657/58 32,48f.,141,169,195,204,252,256f.,272,276,280,284, 286,297,301,388, - halvskat i Christianopel len 204.
Nam, namordning 156,281f.
Nationale hær (efter 1614) 196,198,345.
Naturaliepersiller el. -species 26,33ff.,38,52,139,230ff.,235,239f.,254,271,278,308,345,347, 369,397.
Naturalieskatter 13,26,29,31ff.,46,48ff.,53f.,59,64,68,103f.,105f.,117,138f.,141,144ff., 168,175,178,196,204,214,230ff.,233f.,236f.,239ff.,252f.,255,257,269f.,278,295f.,306, 308,345ff., - samlet antal udskrivninger 33,231f.,254, - antal species i den enkelte udskrivning 38, - hvem ydede dem? 39, - kvalitetsbestemmelser 23,25,33,138,150f.,279, - kvantumsangivelser 34,230f.,234f.,239,394, - undervægt og mål 150f.,279, - vægtbestemmelser for slagtede kreaturer 25,150f.
Naturalieskattespecies vejes, måles og synes 146,150.
Naturalieskattetynge 1571-1660 239ff.
Nedsættelse til halvskat = skatteforskånsel 243.
"N.N. holder hus, dug og disk", se: Dug og disk.
"Nominel" (el. "Ideel") skattesum, se: Ideel skattesum.
Norm 19,57,89f.,93f.,165,175,268, - skabt på basis af praksis (fx. tingsvidnehjemmel i forarmelsestilfælde) 165.
Normalavl 92.
Normalbeskatning 174,201, -klassesystemerne 80,89f.,92f.,97,268, -klassificering 89,96, -læg 38, -sats 91f.,202ff.,209,269,297, -skattebeløb 202, -skatteydelse 92,99.
Normalskattebrev 202,204f.,296.
Normativ skattetynge, se: Skattetynge.
Normativ skattetynge og forarmelsesprocent i tre perioder (1610-25, 1626-40 og 1641-56) 247.
Normativt materiale 19ff.,49,107,121,125f.
Nyborglen-undersøgelsen vedr. ugedagsering 1610-57, se: Ugedagseringen i Nyborg len 1610-57.
Nævningetog 220.
Nød, nødekød el. -kroppe 36,41,105,149,235,239,257,266,357,359f.,362,365,388-91, - Nødeskat 390.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Oberster 295,394.
Odderfanger 218.
Offentligretlige byrder og pålæg 29,31,33,48f.,52,54,146,151,156f.,197,214ff.,225,227, 230ff.,242,299,345f. (Se også: Ekstraordinære skatter og pålæg).
Officerer 25,52,197ff.,295,389.
Officersbønder 28, -gårde (og deres beskatning) 165,197ff.,295, -hold ("N.N. holder en officer") 25,29,165,197ff., -husbonder 197ff.
Officerers løn, kostpenge og underhold 197ff.,296.
Officerstjenere 197ff.,296, - betaler skat (ulovligt) til deres husbond 199f., - deres indester og drenge skattefriholdes (ulovligt) 200.
Okser, oksekød, -kroppe, øksen 22,36,40f.,53,149,151,182,235,239,263f.,277,307,348-51, 353-63,369,390,392.
Olden, oldensvin 36,297,362.
Oldermand 127.
Omklassificering af kategorier 89f.,92,268.
Omregningstabel el. -takst (ved konvertering af naturalier til penge), se: Konverteringstabel.
Områdeforskånsel, -forskånsler 201ff.,213f.,217,225, - hjemmel herfor 201f.,214, - hvilke kategorier forskånedes? 203f., - lokaliteternes størrelse (len og herreder) 202,213ff., - sigtet, se: Geografiske forskånsler, - tidsmæssig udstrækning, se: Geografiske forskånsler, - som en velerhvervet rettighed 202f. (Se også: Geografiske forskånsler, Lokalforskånsler).
Områder forskånes med at betale et fast beløb ("ikke skrives for mandtal") 167,202,214ff., 286,296, - eller får lov til at udgøre et bestemt antal læg 167,203,214,216,218.
Omstruktuering af ydelse 93f.
Omvurdering af en kategoris skatteevne 90.
Onera, offentligretlige 15,102,231. (Se også: Ekstraordinære skatter og Offentligretlige byrder og pålæg).
Opgæld 143,276.
Opkrævning af skatterne, se: Betaling af skatten.
Oppebørselsmænd 76,142,144,159,161,169f.,173,193f.,272ff.,276f.
Opsplitning af kategorier 72,90,93f.,268.
Ordinanser, jfr. forordninger 147,165,197,199,264,369,379.
Ordinære skatter 13,16,24,31,253,272.
Orlogsflåden, se: Krigsflåden.
Ortsdaler, se: Rigsort.
Ost 35ff.,52,254,350f.,353,358,360f.,369,378,389,394.
Ottingsgårde 66,136.
Oversekretær 389.
Palisader (til fæstningsbyggeri) 388.
Palmesøndag (som termin) 139,358.
"Panikudskrivninger" 1563-70 34,51,64.
Pant, pantning, udpantning 41,47,126,128,138,153ff.,270,281, - de pantede genstande 155f., 281. (Se også: Udvurdering).
Pantegods opbydes til løsen, se: Udvurdering for skat.
Pantsat gods 25,49,191.
Pantsatte tiender 48,256.
Papir (til mandtaller og lægssedler) 29,273.
Partialkolumner 27,79,115,117,265.
Patronymika (til belysning af forholdet: Hovedmand-indest) 74,267.
Pebersvende 20,39,41,55,58,60f.,73,78f.,91ff.,98f.,102,106,255,258,264f.,268f.,273,348-56,358-65,367,369f.,372-80,382-84,386f.,392, - deres antal i mandtallene 78f., - erhvervsøkonomisk grundlag 79, - deres skattesats 78.
Pengeformuer, -kapitaler 32,42ff.,255.
Pengeskatter (almindelige), pengeskatteudskrivninger 26,29,31f.,38,40,42,46,48ff.,57f.,89, 96,99,103ff.,110,117,122,126,131ff.,138,140f.,144ff.,151,153,161,168,175,178,230ff., 236f.,241,244,247,252,263,270,275,280f.,285,290,292,299ff.,306,308f.,337ff.,346f., 348-56,358-82,384,386f.,391,394.
Pengeskattetynge (Årlig) for én selvejer 270.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pengetransport (af skat) 142,276.
Pengeøkonomi 150.
Pension til folk i statsmagtens tjeneste 218f.
Periodisering (udskrivningsfrekvens) 233f.
Periodiske skattetyngetal, se: Skattetynge.
Philippi-Jacobi (som termin) 58,262,282f.,287,304,361,371,387,396.
Pinse (som termin) 139f.,152,352,356,360,364.
Pistoler (til sognerytteren 1652) 384.
Platgårde, "som ej har været gamle herresæder" (1660) 185.
Plovjern (taget som pant) 155.
Plyndringer 166,206,213,225,304,389.
Polakker 394.
Postbudsunderhold (betaltes sammen med bådsmandsskatten) 46.
Postkørsel; gårde henlagt hertil skattefrie 219,301.
Pontentiel skattebeløb ("ideel" summa summarum) 243f., - skatteuegnethed, se: Skatteuegnethed, - ødegårdstilstand, se: Ødegårdstilstand.
Pottemagere 262.
Praksis 19,25,29,63,100,104,107,154,165,206,218,222,286f.
Privatretlige byrder 213,225,299.
Produktionsstigning 230.
Professorer 43,45,273.
Propositioner, kgl. 110.
Provenu af skatterne 16,41,215,227,230f.,241f.,251,306.
Proviant 46,147f.,150,278f.,367,370,377f.,380,385,390-93.
Proviantering 33,35,53,295,347f.
Provianthuset i København 145f.,150,386.
Proviantskat 51,151,391.
Proviantskriver 145.
Provster 43,106,111,390.
Prælater 68,177,290, - prælatetjenere 34,68.
Præster 43,45,48,77,106,111,207,211,213,264,266,284,303,356,390, - sætter (i lighed med adelen) deres bønder i skat 213.
Præstedrenge el. -svende 75,258,264,284,365, -sedler 77,293, -tjenere 34,55,211,298,348.
Puder (taget som pant) 155.
Pålæg af alm. landeskat 103,109,393.
Pålæggenes antal 230ff.,236,247,306, - hyppighed 230, - størrelse 230,305.
Påske (som termin) 31,38,58f.,69,74,83,101,116f.,122,124,130,139f.,146f.,214,220,239, 244,262,264,270,273,275f.,278f.,281,299ff.,303f.,308f.,337f.,352f.,355,357,362,365, 370f.,375f.,378.
Quinenniumsskattetynge 237ff.
Rammebemyndigelse 166.
Ratevis betaling af en og samme skat (17. årh.) 141,276.
Ratevis indbetaling af lenets skattesum i Rentekammeret 29,171,253,279.
Recesser 19,24,170,192,252.
Reformationen 251.
Regimenter 378,391,394.
Registerkategorisering 62,65ff., -læg 116.
Registre (Rigsarkivet) 255,346,398f.
Registrering af ting til udvurdering 155, - af udgåede breve 56.
Rejsepenge til bøndernes fuldmægtige 1648 og 1660 383,394.
Relationsfastsættelse 90, -mønster 95,97ff., -norm 98, -varianter 89f.,92,268.
Rentekammeret, Renteriet 26,29f.,77,111,114f.,135,138,141f.,144,148,158f.,169ff.,184, 186f.,193,196,200,218f.,222,253,255,259,279,287f.
Rentemesterregnskaber 17,255.
Rentepengebeløb 44,102.
Rentepengeskatter 29,32,42ff.,47,102,204,255,257,306f.,368,374,376,383-86,388, - antal bønder, der har betalt r. 44,307, - kapitalernes størrelse 44, - beregning heraf 43, - helskat (?) i Halland og Blekinge 204, - procentsatserne 43.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Renteritaksten 1633-61 240f.
Rentiers 82.
Repartering af skattebeløb på enkeltpersoner 22,48,102,119,173,257,366.
Residere (Sædegårde), residensgårde, residenssogn 182ff.,194,291,294.
Reskripter 400.
Respons i udskrivningsmaterialet på skattebrevenes bestemmelser 74,76,115,121,123f.,126, 129,179f.,185,191,193.
Restancer, restanter 24,127,138,147,152ff.,167,169f.,225,255,277,280ff.,308,392, - eftergives 153,167,174,285, - klareres 153,280, - skal betales 153, - tidsfrist for betaling af disse 153f.
Restanceregistre 24,153f.,169f.,221,267,280f.,285,287, - oplæses på sognestævne 281,287, - tinglæses, se: Tinglæsning.
Restaurering af landsdommerresidens (kontribution) 52,373.
Retablering af skatteevne 201,213f.,298.
Restforfølgelse for ikke-betalt skat, se: Sagsøgning for ikke-betalt skat.
Retshjemmel 29,32,101,153,164,166f.,175.
Retsvæsen 24,49,138,153f.,164,193,219,285.
Revers 46,195,361,377.
Revision 138,186,196. - Revisionspåtegn. på mandtaller 26,100,259.
Ridderskab 45,55,195.
Ridefogder 42,113,122,154,170f.,208,218f.,286f.,289,301. (Se også: Fogder).
(den)"Rige hjælpe(r) den fattige" 16,18,21,22,30,38,46,53,64,103f.,106,108ff.,112,118f., 122f.,126,130,132,262,269f.,274,277,380,388,391f.
"Rigens nødtørft" 50,140,257,376.
Rigets (Rigens) gæld 46,50,256.
Rigsbasis for skatteudskrivninger 13f.,32,34,40,48,69,140,232,234,236,240.
Rigsdaler, se: Daler.
Rigsort 49,85,100,123,142f.,146,148,168,209,254,265,277,307,353,364,368.
Rigsortsskat, se: Månedsskat.
Rigsråder 108,110,166,227f.,258.
Rigsrådet 20,23,47,55f.,110,125,151,187,195f.,207,227ff.,276,297,305f.,372,381,383, - lover færre og lavere skatter (1648) 306, - råder til at lade almuen i ro mht. pålæg (1646) 229,306.
Rigsrådsmøder 110,134.
Ringe brug, ringe brug og avling, ringe gårds brug, ringe i ager og eng, ringe sæd og avling, 67,69,121,130,135f.,169,213,217,274,297, - udtrykt ved relation til el. sammenligning med andre gårde (fx. halve gårde, der skatter som hele) 136f.,274f. (Se også: Gårdens lejlighed).
Rode, se: Læg. Rodesedler, se: Lægssedler.
Rostjeneste, adelens 198, -takst 47.
Rov (krigshandling) 207,213.
Rug 33ff.,38,47,105,137,141,150,235,239f.,253f.,258,262,277ff.,307,368-70,373,377,381, 384-86,389,391-95.
Runde penge, rund mønt, se: Mønt.
Ryttere 49,105,120,196,198,219,295,369f.,379-84,387f.,396.
Ryttergårde 49,165,198,381ff., -heste 46, -hold 29,229,305f.,345,368f.,379,381-84,386f., 390f.,396, -holdskat 105, -hær 198, -kompagnier 391, -ordninger 13,48f.,256,296,346, -skat 49,119f.,256,295, -skattemandtallet fra Ringsted kl. len 1646 120.
Røgter 290.
Rømning (bl.a. for at unddrage sig skatten) 158,225,282f.
Rør (geværer) 357.
Røverier (bl.a. af kreaturer) 166,225.
Sadel (til sognerytterhesten 1652) 384.
Sagsøgning for ikke-betalt skat 138,152f.,154ff.,280f.
Salpeter 374.
Salt 53,279,392.
Sandemænd fritages for skat og landgilde 220, sandemændstog 220.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sandflugt 24,166,213,216,225,285.
Sandpenge 51,257,396.
Sankthansdagsskat = Bådsmandsskat.
Satsafvigelser 80, - med aldershævdkarakter 101, satsfastsættelsesprincipper 61,100, -relationer (mellem kategorier) 54,100,268, -ændringer 72,101,231,263. (Se også: Skattesatser).
Sechers Forordninger 14,345f.
Seddel i forbindelse med kvægligningsskat 41.
Seddelviser 29,128,193.
Sedler vedr. ugedagsforhold 161.
Seksdobling af bøndernes skat 1600-09 til 1650-58 (Sv. Aa. Hansen) 308.
SEKS-klassesystemet 89,94,97f.,263,269.
Selvangivelse (egendeklaration) i forbindelse med kvæglignings- og rentepengeskatter 41ff., 102.
Selvejer-, se: Jordegen, jordegne.
Selvejerbolsmænd, se: Jordegne bolsmænd, -drenge 259, -gods 198,270,302, -gårde, bortfæstede, se: Jordegne fæstere, -indester, se: Jordegne indester, -procent 117,259, -sats el. -ydelse 41,62f.,72, -skat 63f., -status, se: Jordegen status, -tal 60f. - Selvejere med flere gårde 62f.
Sennep 34,36,239,308,377.
Sergenter 197,199f.,367.
Settingsting (Gotland) 225,303.
Sidesammentælling, se: Summa latris.
Sild 254,278,357,394.
Simplexe kategorier, se: Kategorier.
Skanser 388,393, - skansegravning (20 mand stiller én karl) 356,359.
Skat betalt i dalere (helst) 138, - efter brugets størrelse, se: Ligning, - "efter formue", se: Ligning, - ekstraordinær, se: Ekstraordinære skatter og pålæg og Landeskatter, - godvillig 392, - pålagt gårde 119, - sammenlignet med landgilden 118ff.,305, - nedsættes i forhold til landgildens nedsættelse, se: Landgildeafligning i Jylland 1629, 1630 (1646) og Skattenedsættelsen i Jylland 1629, 1630, - ordinær 13, - af pantsat gods, se: Pantsat gods, - = privilegeret krav i dødsbo 25.
Skatteadministration, se: Skatteforvaltning.
Skattearter, se: Klassifikation af pålæg.
Skattebeløb (penge, sølv) 17,27,46,48,52,67,90,101f.,113f.,117ff.,129,132f.,135,139,142ff., 152,156,167,172f.,202,205,212,214f.,217,222,230,234f.,243,297,349,351-53,356f., 359-61,363-69,371,374-76,386,393. (Se også: Skattesatser).
Skattebeløbet "bliver stående" hos bønderne 152. - Skattebeløb som fast kanon på en person 114.
Skattebevilling 19,55f.,252.
Skattebog (= mandtal) 161,193,261,284.
Skattebreve forkyndes på herredsting, se: Tinglæsning, - kommer for sent ud 159, - til købstæderne 23, - modtagelse i lenets skriverstue 142,276, - ikke udsendt til et område 160, 283, - uklare 101,107.
Skattebrevsanalyse 15,20ff.,32, -datum (i forhold til termin) 18,26,142, -formular 15,19,22, 63,106, -frist, se: Skattebrevsdatum, -kategorier 59, -kategorisering 57,100, -kopier 29, 142,290,293,396, -missiver, se: Missiver, -originaler 142,205,276.
Skattebyrde 17,109,111,134,173,198,228,230,242,269f., - dens stigning i perioden 1600-60 17,241f., - i tiden efter 1645, sammenlignet med tiden før Kejserkrigen 225,228,305, - for en enkelt bonde (Sv. Aa. Hansen) 17,308, - for en enkelt bonde, sammenlignet med landgildens størrelse 305f.
Skattebønder (= 1) jordegne bønder, 2) bønder, der betaler skat) 260,392.
Skattebönder (Sverige) 264,268.
Skatteevne, -formåenhed 14ff.,54,72,74,80,90f.,103,110,113,117f.,120,133,152,166,172f., 205,213,217,222,224,227ff.,242ff.,246f.,252f.,280,306,343f., - skatteevnens svigt efter ca. 1640 246f.,306.
Skatteforlindring, se: Forskånsel, -forskning 15ff.
Skatteforskånsel, se: Forskånsel.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skatteforvaltning, skatteforvaltningsmyndighed 13f.,16f.,43,127,252,268.
Skattefrihed (Se også: Forskånsel og Skattefritagelse) 27,68,163,167,175,218ff.,225,284, 295,300ff.,366, - for kategorier, se: Generelle forskånsler, - for personer, udsat for særlig besværing fra statsmagtens side 68,218f.,301f., - ophører med ophør af ugedagsarbejde, se: Ugedagsarbejde, - ved overtagelse af øde gårde, se: Øde gårde bortfæstes..., - "for sin tjeneste", se: Forskånsel af personer i kongens....tjeneste, - for udskrevne soldater 197ff.
Skattefritagelse, skattefritagne 15,19,157,163,170,175,196ff.,207f.,215,218ff.,222,242,253, 265,294,296,298f.,301f.,306, - af særlige grupper af ordinært skattepligtige (militære forskånsler), se: Generelle forskånsler, - ved indkvartering, se: Indkvartering, - for personer med juridiske funktioner, se: Forskånsel, - for bøndergårde, udlagt til at køre med posten, se: Postkørsel, - ændres til halvskat (af lensadministrationen) 288, - af øde gårde, se: Forskånsel.
Skattehistorie 15ff.,251.
Skatteinddrivelse, hurtig (8, 14 dage, straks o.l.) 139f.,275,306.
Skattekategorier, se: Kategorier, -klasser, se: Klasser, -korn 145, -kvanta, se: Naturalieskatter, -ligning, se: Ligning, -lovgivning 19,23,25,30,108f.,157,165, -læg, se: Læg, -lægning (sammen m. skatteskrivning) 21f.,108,111f.,144f., -mandtaller, se: Mandtaller, -mandtalsanalyse, se: Mandtalsanalyse, -mandtalskladde, se: Mandtalskladde, -mandtalsrenskrift, se: Mandtalsrenskrift.
Skattemæssig retfærdighed 103.
Skattenedsættelse, se: Forskånsel.
Skattenedsættelsen i Jylland 1629, 1630 (Se også: Landgildeafligningen i Jylland 1629, 1630) 123,131,166,203,205ff.,297,371,399f., - adelens ligning af egne tjenere 131,209, 212f.,298, - forskelle i henseende til husbondforhold (Kronens, gejstlige institutioners og adelens bønder) 208f.,211f.,298, - geografiske el. lokale forskelle 208f.,298, - satsmønstret 208f.,298.
Skattenægtelse, se: Skattevægring.
Skatten sat for højt 160,283.
Skattepligt 14,19f.,32,38,46,54ff.,68,88,104,138,163,194f.,253f.,256ff.,295f.,348, - skattepligtige glider ud af beskatningssystemet 241f.
Skatteprivilegier 63.
Skattepålæg 15,175,228f., - som årsag til skatteuegnethed 228f.
Skatteregnskaber 400.
Skatterestancer, -restanter, se: Restancer.
Skattesatser 20,28,39,41,47,52,54,56,61,66,68,79ff.,88f.,94f.,97,100f.,110,114,117f.,141, 160,196,202,204f.,208f.,212,221,225,227f.,236,241ff.,247,258,261f.,269ff.,296ff.,302, 307f.,365,371,374f.,381,397, - skattesats - provenu (sammenhæng) 18,227,231, (Se også: Skattebeløb).
Skattesedler, se: Lægssedler.
Skatteskrivning (sammen m. skattelægning) 21f.,108,111f.,139,144f.
Skattesnyderi, se: Skatteunddragelse, - i forbindelse med kvægligningsskatterne 1566-70 159.
Skattestat 18,284,308.
Skattestigningen i 17. århundrede, se: Skattetrykket.....
Skattesystem, se: Beskatningssystem.
Skatteterminer (nominelle og reelle) 21,26,47,112,138,139ff.,152,160,171,205,239,252, 254,275f.,280ff.,346. (Se også: Termin).
Skattetryk 15,134,227,230,305f., Skattetrykket i 17. århundrede 18,227ff.,241f.,304, - bøndernes opfattelse heraf 227f., - udtalelser fra adelen som stand 227f.,306, - udtalelser fra borgerstanden 227f., - udtalelser fra gejstlige personer 228 - udtalelser fra rigsråder (Se også: Rigsrådet) 18,227ff., - samtidens opfattelse 227ff. - Skattetrykkets følger 228f., 304ff.
Skattetynge 14f.,32f.,113,118,134,222f.,230ff.,235ff.,252f.,289,305ff.,346, - for 10-mandslæg af fæstere 18,237, - geografisk aspekt 231, - for den enkelte bonde, 17,113,228f., - normativ 15,228,230ff.,235ff.,247.
Skattetyngetal, periodiske 230,236,241,247, - for fyrretyveårsperioderne 1581-1620 og 1621-60 238,305.
Skattetyngeudregninger 1571-1656 231,236ff.,241f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skattetynger = otte forskellige beløbsstørrelser for læg af 10 jordegne 234.
Skatteudskrivninger, administrative aspekt 13, - fiskale aspekt 13, - formål 20, - hjemmel 20, 26. (Se også: Udskrivning af skat).
Skatteuegnede (forarmede) 27,110,158,170,172f.,243,285, - permanent 152.
Skatteuegnethed (forarmelse) 127,154,163,165,167f.,170,218ff.,222,225,228,286,305, - fastslået ved synsforretning, se: Synsforretning, - potentiel 223,305.
Skatteuformåenhed, - uformuenhed, 15,16,29,54,135,164,170,172f.,201,222f.,230f.,242ff., 246ff.,302f.,308f.
Skatteuformåenhedsprocent, se: Afkortningsprocent.
Skatteunddragelse 41,102,157f.,184,222f.,242,280,306, - ved påberåbt adelsskab 157, - ved påberåbt forarmelse el. ødegårdstilstand 158,222f.,242, - ved fastslåelse af halvgårdsstatus 158,160, - ved kvægligningsskatter 41f., - ved at en person ønsker sig anbragt i en "billigere" kategori, se: Kategorier, - ved rømning, se: Rømning, -straffes med bøder 157.
Skattens forsendelse 17.
"Skatten ret lagt", se: Revisionspåtegning.
Skatter på adelen, se: Adelskontribution, - på bondestanden 15, - på gejstlige institutioner 15, - på købstæderne 15.
Skatternes hyppighed, se: Udskrivningsfrekvens.
Skattevægring 157,159,280,283.
Skattevæsen 13ff.,16,18,24f.,133,218.
Skibsfolk (bådsmænd) 149.
Skilling 142f.,209,276, - lybsk 143.
Skindere 262.
Sko (til sognerytttere og soldater) 367,385.
Skolelærere 45.
Skomagere 55,70,262,266,348,358.
Skovfogder 218,300, -gemmer 300, -ridere 44,218,300, -væsen 218.
Skrivere (Se også: Lensskrivere) 20,22,24,43,45f.,86,101,112,123,158,161,172,208,218f., 271,282,284,288,301, - beskatningsforhold for herreds- og landstingsskrivere 219,301, - må ikke forskånes i skatten 20,112,218,220,301.
Skriverpenge forbudt 21,24,162, - skriverpenge og foræring 24,112.
Skriverstue (lenets) 26,44,123,129,142,144f.,273,276,285, -drenge 24,112.
Skræddere 55,70,87,262f.,348,358.
Skrøbelighed (som forarmelsesårsag) 225.
Skyld, se: Landgilde.
Skytter 357,359,362.
Skøde 67.
Skørter (taget som pant) 155.
Slagtenød, se: Nød.
Sletmark 150.
Slotsskriver = lensskriver 78,279ff.,284,294.
Smede 70,218,262f.,266,358.
Smør 33,35ff.,52,235,239,254,266,278,308,348-51,353-63,365,369,371,377f.,389,392-95.
"Små huse" 82,266.
Småmønt (mark, skilling) 142ff.,276, - "små penge" 21,143.
Snapsting 123.
Snedkere 262.
Sognebeløb (ved kontribution) 392-95.
Sogne"flytning" af en adelsgård, se: Ændring af sognegrænsen.
Sognefogder 78,160,170,255,272f.,286f., - sognefogder og herreds- el. sognemænd vidner (på tinge) om forarmelse 170.
Sognegrænser, se: Ændring af sognegrænsen.
Sognekriteriet 176ff.,183ff.,193,196,290ff., - adelsgårde med tilliggender i flere sogne 186, 189,192,293, - dispensation til friholdelse af udensognske ugedagsmænd, se: Ugedagsmænd, adelige, - formulering i skattebreve 177,290, - sognekriteriet og lensadministrationen 184, - og Rentekammeret 184,186ff.,292, - respons i udskrivningsmaterialet 178,185, 291f., - tilføjelse af sognekirken, som adelspersonen søger 183,185,293, - formuleringer

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

herom i tingsvidnerne 185f., - udstrækningen af adelsgårdens tilliggender - ikke beliggenheden af bygningskomplekset - afgørende for friholdelse af adelige ugedagstjenere 179, 186,189.
Sognemandtaller (ved landeværn) 198.
Sognemænd 48,77,103,110,124,170,222,256,287, - sognemænd og præster skulle taxere enhver efter sin formue 110.
Sognenævn afgiver vidnesbyrd om forarmelse 170,173.
Sognepræster 45,77,173,183,186,190,192,221,228,256,264f., - disses påskrift på tingsvidner 172,228,289, - og testimonier 29,114,171,288f.
Sognerytterinstitutionen (1652/53) 49,198,384ff.
Sognesummarum 26f.
Sognestævne 142,173,281,287,289, -vidner 29,114,167,171,173,274,289.
Soldater (udskrevne el. hvervede) 25,29,47,50,52,78,159,163f.,196ff.,214,216f.,219,253, 257,264,283,295,345,348,366ff.,376,378,380,385,391,396.
Soldaterbønder, se: Knægtebønder, -hold ("N.N. holder soldater") 161,165,197f.,369,376-79, -læg (fra 1621), 197f.,345,381,385.
Soldaterlønning, soldaterlønningsskat, -penge 48,50ff.,119f.,233,271,283,378f.,381,396, - 1625 51,233,271,283,367, - i Vestervig kl. len 119f.
Soldateske 52,377.
Sommerskat, jfr. Vinterskat 13,252.
Speciemønt 276f.
Spegesild 37.
Spillemænd 262.
Spindepenge 374,380.
St. Dionysiidag (som termin) 275,356.
St. Hans (som termin) 46f.,62,78,139f.,244,246,257,267f.,270,272f.,276,287f.,292f.,295, 300,303ff.,338,352,359f.,365f.,368,370,373-76,379,388.
St. Hansdagsskat = bådsmandsskat 256.
St. Jacobsdag (som termin) 275,354.
St. Lauridsdag (som termin) 254,275,360,396.
St. Olufsdag (som termin) 275,354f.
"Stabile periode" (før 1620/25) 233f.,238.
"Stakler" 80.
Staldøksne, se: Okser.
Stamkategorier 57f.,258,268, -kategorimodel 57f.,97,258, -kategorimønster 57,258.
Standardbeskrivelse (i forarmelsestingsvidner) 223.
Statsindtægternes svigten 241f.
Statsmagten 13,38,54,56,75,90f.,103f.,109,111f.,125,134,138,145ff.,152f.,157,161f.,171ff., 177,179,184f.,190f.,196f.,199ff.,205ff.,213ff.,218f.,222,225f.,227ff.,240,242,257,272, 285,291,303, - dennes behov for penge 229,241f.
Stedselsbønder 67,122,260, -gårde 206,260.
Stempelskat 31.
Sten til fæstningsbyggeri 366.
Stengrund 136.
Stenpenge 51,366.
Stifter 68,126,207f., - stiftsgodstjenere 34, - stiftsskrivere 41.
Store Reces 1643 24.
Straf for urigtig angivelse af alder (hovedskat) 45, - kvæg (kvægligningsskat) 41,44,159, - udestående pengeformuer (Rentepengeskat) 43f.
Strafafsoning (som forarmelsesårsag) 225.
Strandhuse 80,82,266.
Strandvagt 217.
Strøelse, stråfoder 34,36,257,270,354,357,369,379f.
Stud ("inne, stud og leding") 13.
Stude 156,395.
Studenter 45.
Stænder 389, -møder 43,45,48,184,198,292,383f.,394.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stævning mod adelspersoner, der friholder udensognske ugedagsmænd el. mod disse 187f., - af restanter 154f.,281 (Se også: Sagsøgning for ikke-betalt skat), - som "pressemiddel" 155, - af skatterestanter - hvor hurtigt efter skattens forfaldsdato? 154, - af skatterestanter, foretaget af lensadministrationen (skriver, foged), delefoged el. lægsmænd 154.
Støvler (til sognerytteren) 385.
Subalterne øvrighedspersoner 170.
Subkategorisering, subkategoriserede grupper (jordegen-, fæster-, ugedags-) 59ff.,100,195.
Successive halvering(s princip) 55f.,62,72,89,96.
Sul (af kød, flæsk, smør el. ost) 254,389.
Summa latris 26f.,70,117,301,308.
Summa summarum 26ff.,40,44,58ff.,62,64,66,70f.,74,79,84,89,100f.,115,122,147,187,194, 200,203,208f.,221,231,242f.,245,248f.,262,266f.,271,295,298f.,304,308, - med poster for forarmede og øde 28,242, - kategorivis ordnet 26,89,242,308.
Svenskekrigene 1657-60, se: Karl Gustavkrigene 1657-60.
Svin 36,41f.,266,353,357,388,391.
Sygdom (som forarmelsesårsag) 225.
Syldøkser (taget som pant) 155.
Syn af nybygt adelsgård 292, - i tilfælde af misvækst og sandflugt 297.
Synsforretninger 24,110,128,135ff.,155,170ff.,212,222,225,285,297f.,399, - kræves som forudsætning for udstedelse af tingsvidne i forarmelsestilfælde 24,110,135ff.,285,292.
Synsmænd (ved synsforretninger) 136,170,172,225,272, -vidner 272,292.
Syvklassenorm 94, - SYV-klassesystemet 72,89,93f.,97,99,267,269.
Syvårskrigen 19,33f.,36f.,51,58,64,72,92,94ff.,97,106,109,114,125f.,140f.,143,153,176, 194,233,236f.,258,262,268ff.,276,294,307.
Syvårskrigens periode (1561-80) 233.
Sæd/ikke sæd, se: Avl/ikke avl.
Sædegårde (Bornholm) 360f.
Sædegårde, adelens 157,176f.,179f.,181ff.,185,187,190,192,194,196,261,290f.,294, - definition (Gunnar Olsen) 181f., - formulering i skattebreve 177, - forordning af 1682, 16. dec. 185, - ordet anvendt specifikt 180f., - præcisering heraf ved oplysning om kirkelige forhold 183,291,293, - "rette" 182ff.,292, - "sløring" af begrebet 177,179,181, - "uegentlige" 183,292, - præcisering af begrebet ved oplysning om, at adelspersonen virkelig bor på gården 183,291.
Sædegårdskarakter, givet adelsgård 181ff.,185,291f., -kriteriet (Sædegård/avl-kriteriet) 176ff., 183ff.,290f., -problematikken (herunder retsvæsenets, borgerstandens og statsmagtens stilling) 18,177,179,181f.,184,186,292, -rettigheder 182, -sogn 20,30,179,183ff.,187. (Se også: Adelsgårde, Hovedgårde, Herregårde).
Sække som naturaliespecies 37,52,353,378,389f.,394, - taget som pant 155, - til pengetransport 29.
Særbeskatning 268, - af jordegne bønder og kronefæstere, evt. gejstlige institutioners fæstere 34, - af tjenestefolk og gadehusmænd "til flådens fornødenhed" (1652) 75, - af "uvisse personer" (1621, 1622), se: Uvisse personer.
Sølv, lod sølv, sølvvægt 91,95,142,146,262,276f.,306f.,348-50,353,361,389.
Sølvskat 348-50.
Søndagen Exaudi (som termin) 275,350.
Søndagen Misericordia (som termin) 275.
Søndagen Oculi (som termin) 275,356.
Såbonde 85.
Takst for varer 278,390.
Taxering el. vurdering af skattepligtige 41,55f.,114,119,122,130,133,217,255,283,295,299, 380,392-94, - "efter formue", se: Ligning.
Teglovne 69,217,366.
Tegnelser (Rigsarkivet) 346,398f.
Termin - faktisk indbetaling (forholdet) 141f., - flere geografisk bestemte terminer 141, - terminerne for præstation af naturalieskatterne 140, - terminsmønster 140. (Se også: Skatteterminer).
Territorialskat (Sverige) 296.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Testimonium paupertatis 256.
Tiender, kronens og kirkens 47,256,368,382,389, - fæstet af bønder 48,256, - pantsatte 48, 256.
Tiendeskat 29,31f.,47f.,102f.,204,256f.,306f.,368,382,389, -mandtaller 29,47,256.
Tiggere, tiggeri, betleri, tiggertegn ("de fattiges tegn") 71,80,82,223,256,303,305.
Tilførsel af levnedsmidler til fæstninger og byer 51ff.,140,295,345,354f.,377f.,380,389-93.
Tilførsel til fjendens tropper 213.
Tilliggender, anført i forskånselstingsvidner 66,136.
Tin 25,48,381, -skat 48,149,253,280,381.
Ting, "tjenlige" at udvurdere for skat, se: Udvurdering.
Tingalmue ("menige tingmænd") 78,170,267,288.
Tingbøger 77,264,281f.,400.
Tingfogder (Skånske landskaber) 155,281,301.
Tinglysning af "bevisligheder" i forskånselstilfælde 170f.
Tinglæsning af mandtalsregistre 42,128, - af restancer og restanceregistre 152ff.,170,280, 287, - af skattebreve 22,44,77,139,142,205,275f., - af sognevidner 167,171,173.
Tinglæsningsdatoer på skattebreve 142,205, -påskrift på skattebreve (originaler) 142,205, 396.
Tingridere 142.
Tingstævner, se: Kaldsmænd.
Tingsvidner 17,20,21ff.,26f.,29f.,44,49,59,66f.,71,74,81,83ff.,87f.,110f.,114f.,121f.,124ff., 129,131f.,134ff.,145,152ff.,156ff.,160f.,164ff.,167ff.,178ff.,184ff.,189,192f.,202, 204ff.,213f.,217,219ff.,224ff.,228ff.,242,252f.,255,263ff.,267,269,271,273f.,280f., 283ff.,288ff.,294,297f.,300ff.,306, - på forarmelse 109ff.,153,158,164,167ff.,229f., - på forarmelse, rekvireret af lensadministrationen 168, - skal - i forarmelsestilfælde - føres på en persons bo (sæd, korn, boskab, kvæg) 110,124,169, - skal - i forarmelsestilfælde - føres på, at ingen i de nærmest liggende byer er så rig, at han bekvemmelig kan hjælpe 110, 124,169, - "for mange....indkommer" 172, - godtgøres på Renteriet 169, - ønsket af bønder, deres husbonder, oppebørselsmænd el. lensadministrationen 169f., - på hver enkelts skade (individuelle forarmelseskriterium) 172, - hvornår forhvervedes de? (Dato i forhold til termin) 171, - korroboreres (af husbond el. sognepræst) 172,228,289, - skal meddeles bønderne "fri uden udgift" 168,286, - mistillid til deres troværdighed fra statsmagtens side 168,171f.,289, - "rigtige" el. "nøjagtige" 168f., - skal påskrives af lensmanden 22f.,30, 168,171f.,286,288, - redigeres sammen til generaltingsvidne 171,288, - at rettigheden ikke er at bekomme, med mindre godset skal blive øde 169, - returneres til lenet for at blive underskrevet 171,288, - som bevis på skatteuformåenhed; jfr. også Forarmelse, Øde 219,220,230,242,285f., - som bilag til mandtallene, se: Bilag til skattemandtaller, - kun på det, som er "slet øde" (skattebreve) 168,172, - "tages beskrevet" i overværelse af en repræsentant for lensadministrationen 169f.,287, - lensadministrationen meddeler tilladelse til at føre tingsvidne på skatteuformåenhed 152,154,170f.,280,287, - vedr. ugedagsforhold, se: Ugedagsforholds etablering, - i ugedagstilfælde kræves af lensadministrationen 193, - forhvervet af el. udstedt til lægsmænd 127f.,144,252, - underkendes 171, - vurdering af deres sandhedsværdi 158,168,172, - vedr. øde gårde, ødestatus 109,111,159,224ff., 287.
Tingsvidneanalyse 168.
Tingsvidneforskånsel 167ff.,173, -hjemmel 163,168f.,242, -navne udstreget (af lensmand) 171f.,288, -numre i mandtaller 27,29,221,242,288, -omtale i skattebreve, missiver og lovgivning i øvrigt 168, -påskrifter af lensmand, husbond el. præst 171f.,221,281,288f. (Se også: Tingsvidner korroboreres).
Tingsvidnesbyrd føres "med øvrigheds bevilling og samtykke", se: Lensadministrationen meddeler tilladelse til at føre tingsvidner.
Tingsvidnesmænd (Grander, sognemænd) 170,274.
Tjenestefolk, -tyende (drenge, karle) 20,23,26f.,39ff.,45f.,57f.,60f.,72ff.,82f.,89,91ff.,96ff., 100ff.,106,152,158,196ff.,204,250,255,258f.,263ff.,268f.,282f.,337ff.,350f.,353,355f., 358-64,366-75,377f.,380,382-87,392, - med fiskeri 72f.,351, - med kreaturer 40,73, - deres markering i mandtallene 26f.,74ff.,264f., -pengeløn som beskatningsgrundlag 73f.,263, - hos knægtebønder og officerstjenere, se: Knægtebøndernes indester og tjenestedrenge, - bort-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

rømte 41,75ff.,158,264,283, - hos dem, der betaler halvskat 75, - bortflyttede 23,76, - skattefriholdes, se: Tjenestefolks skatteunddragelse, - uden løn betaler ikke skat 74,78, 263, - særbeskattes (1652) til flådens fornødenhed, se: Særbeskatning, - udskrevne som soldater, se: Soldater.
Tjenestefolks antal og svingninger i dette 17,77,128,283, - deres løn 45,73,91,98, - mobilitet 75,78, - skatteunddragelse 75.
Tjenesteløse folk betaler dobbeltskat, se: Dobbeltskat.
Tjenestepiger 45, - fri for alm. landeskat 74.
Tjenesteydelser, lønnede og ulønnede 91f.
Todalerskat 41,360f.
TO-klassesystemet 89f.,93,94f.
Told 31, - toldere 24.
Tolvskillingsskat = bådsmandsskat 256.
Torper (Skåne) 265.
Torsk 37,278,350,380.
Torstenssonfejden el. -krigen 34,37,49,51,77,81,119,229,233,238f.,280,304ff.
Toterminsskat 130,141,276.
Totrediedelsgårde 59,117, -skat 60,212.
Traktement til officerer 200.
Transport af naturalieskatter 38,145ff.,277f., - af personer i statsmagtens tjeneste (bøndernes medvirken hertil) 219.
Trediedelsskat 60,212.
Tredingsgårde 59,66,136.
Trediveårskrigen 144.
Trefjerdedelsgårde 59,66,117,136, -skat 212,296.
Treklassenorm 89,92ff.,268, - TRE-klassesystem 89,92ff.
Tremånedersskat (1644/45) 52,377,396.
Trommeslagere 197.
Trælarbejde, trældom, trældomsarbejde (= almindeligvis ugedagsarbejde) 69,180,217,290.
Tvebakker 35,351.
Tærepenge 29, -regnskaber 276.
Tæring og anden nødtørft (til udbudsmænd) 354.
Tærsker 290.
Tømmermænd 70,358.
Tønder 37,52f.,105,150,253f.,279,355,370,389f.,392,394.
Tørre gæs, se: Gæs.
Tørv 381,388.
Udbud, udbudsmænd 257,345,354f.,357f.,362, -penge 48,257.
Udbyggere (Bornholm) 81,265.
Udenrigspolitik 241.
"Udgift" (stykke i mdt.) 28,146,279.
"Udgiften lignet mod indtægten" (i mdtr.) 26,28f.
Udgiftsverifikation 276.
Udlæg f. skat, se: Udvurdering, - forbud herimod i bøndernes korn 25.
"Udneffn"-skat = bådsmandsskat.
Udpantning 225,281, - uden forudgående dom 281. (Se også: Pant, Pantning, Udvurdering).
Udpantningsforretning 282, -myndighed 281.
Udrustningsmænd (som udruster udbudsmænd) 354f.,357.
Udskrevne soldater, se: Soldater.
Udskrivning af skat; instruks til lensmand 21f., - kun af bestemte kategorier, se: Særbeskatning.
Udskrivningerne ud fra et finanssociologisk synspunkt 15, - kamerale aspekt 15.
Udskrivningsdato i forhold til termin 139,346, -fortegnelse 13,15,231f.,256f.,308,345-97, -frekvens 15,134,176,228,230,233ff.,241f.,302,306, -hullet 1530-35 56,232,236, -materiale 15,58,64ff.,74,77,79,87,107,113f.,121, -materialets registrering af skatteuegnede (Marginalnoter, summa summarum, afkortninger) 242f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Udskrivningssystem (Soldater) 197f.
Udspisning, se: Proviantering.
Udsæd angivet i forskånselstingsvidner 66,136f.
Udsættelse med skattebetalingen 48,138,151f.,256,279f., - pga. misvækst 151, - pga. offentligretlige arbejdsforpligtelser 151f.
Udvurdering for skat (Se også: Pant, Pantning, Udpantning, Udlæg) 25, 128,138,152,154ff., 158,281ff., - "i gods og formue", "rørendes eller urørendes" 155, - "i gods, kvæg og fæmon" 155f.,282, - "i kvæg, boskab og korn" 155f., - i indbogenstande 155, - i jord 155f., - for landgilderestancer 156,282, - opbydning til løsen, indløsning, evt. salg af udvurderede genstande 156,282, - af ting, "tjenlige" til at tages som pant 155,282.
Udvurderingsmyndighed 155.
Ugedage, gør ugedage, ugedags 69,75,91f.,167,176,179f.,184ff.,290,389f.
Ugedagsarbejde 69,176f.,180f.,189f.,191,261f.,290f., -arbejdet ophørt, bønderne betaler skat 179,294, -arbejdet specificeres 180,290.
Ugedagsarbejdskriteriet 176,178ff.,184,196,290f., - formuleringerne i skattebrevene 176f., 290, - i udskrivningsmaterialet 179ff.
Ugedagsbolsmænd 299f., -drenge, -tjenestedrenge 75,101.
Ugedagsforhold, midlertidigt 68,295, - etablering (ved kgl. bevilling, seddel, tingsvidne el. dom) 179f.,192f.,293, - ophør (ved at et el. flere af ugedagskriterierne ophørte med at have gyldighed) 179,187,194,294, - ophør (ved ændring af besiddelsesforholdene) 194, 294, - ophør (når en gård ophørte med at være sædegård) 194,294.
Ugedagsfrigørelse 182ff.,187,192f.,293, - lensmanden drages til ansvar for ulovlig ugedagsfrigørelse 184,292, - ved seddel forbydes (1635) 193,302.
Ugedagsfrigørelses-paragraffen i skattebrevene og adelsmændenes udnyttelse af den 179f., 181,193.
Ugedagsfriholdelse, ulovlig el. uretmæssig 186ff.,191f.,294.
Ugedagsfæste (Skåne) 271, -gadehusmænd 265, -gods 283,292, -hoveri, se: Ugedagsarbejde, -husmænd 259,265f., -indester 40,100,260,299f.
Ugedagskriterierne (Arbejds-, Sædegård/avl-, Sogne- og Arilds-) 176ff.,191,193f.,196,290.
Ugedagsmænd, -bønder, -tjenere, *adelige* 16,20,30,52,65,68,88,161,164,168,173ff.,220,241, 252f.,258,261f.,267,273,284,290ff.,308, - deres antal (iflg. Fridericia) 16,69,178,290, - beskattes (1563, 1570 og 1657) 24,42,49,175,194f.,353,360,390, - beskattes uretmæssigt el. fejlagtigt 161,191,194, - bliver skattepligtige ved, at deres gårde fragår adelsgård 194, - i henseende til lokale kontributioner 52,195,294f.,367, - "efter præstens seddel" 293, - indensognske 30,177,185f.,190, - skattefrie indensognske bliver skattepligtige udensognske (ved overdragelse af adelsgård til anden) 190f.,294, - "indtagne" 177,192, - omfanget af deres arbejde 69,180,290f., - rette 177, 185,188,294,351, - skattefrie, se: Generelle forskånsler, - deres skattefrihed kodificeret i håndfæstningen 1648 23,165,175, - til adelsgård, overladt kreditorerne, bliver skattepligtige 194, - til adelsgårde med tilliggender i flere sogne 186,189,192. - Vurdering af skattebrevenes passus om de adelige ugedagsmænds skattefrihed 177f., - udensognske (herunder tilladelse til at friholde sådanne) 186ff.,191f.
Ugedagsmænd, kirkens og gejstlige institutioners 95,290.
Ugedagsmænd, -bønder, -tjenere, *kongelige* 20,26f.,35ff.,39ff.,46,53,56f.,59,61,65,67,68f., 71,91ff.,96ff.,100,105f.,116,119,160,175,180,195f.,215,219,237,250,254,257ff.,261f., 268f.,271,290,294f.,298ff.,348-53,355f.,358-65,367-74,378,380,382-84,386f.,391f., - deres antal (konstant) 69,196, - omfanget af deres arbejde 69,180, - beregbet "kgl. ugedagsmand" 69,195, - intet krav om overholdelse af ugedagskriterierne 196, - i henseende til bådsmandsskat 46,68,196, - i henseende til kontributioner 53,196,257, - betaler fuld skat 195, - betaler halv skat (permanent skattenedsættelse) 68,75,91,175,180,195f.,295, - registerkategoriserede 68f.,195, - skattefrie (1553, 1555, 1557) 68,195,258,261.
Ugedagspligt 180.
Ugedagsproblematikken (herunder statsmagtens og retsvæsenets stilling hertil) 16,30.
Ugedagsering, ugedagsere, gjort ugedags 18,61f.,64,68,101,178,241, - omfanget heraf 178, - i Nyborg len 1610-57,178,337-42, - ugedagseringsprocessen 177ff.
Ugedagssedler 192f., - tinglæst 193.
Ugedagsstatus, adelig 27,29f.,59ff.,100,128,130,173f.,177f.,185,192f.,194,242,288,308.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ugedags-subkategorisering 61,100.
Ugedagstjenestedrenge, se: Ugedagsdrenge.
Ugeskat (Skåne 1657) 49,141,276,307.
"Ugsværk" = ugedagsarbejde 291.
Uklarheder i skattebrevenes formulering, se: Skattebreve.
Underdeling af kategorier, se: Kategorier.
Underofficerer 197ff., - deres gårde 197ff.
Undervægt og -mål, se: Naturalieskatter.
Undladelse af beskatning, se: Beskatning.
Ungnød, se: Nød.
Uniform og støvler (til sognerytteren 1653) 385.
Unionen mellem Hertugdømmerne og Kongeriget 50.
"Unionens efterkommelse" 22,50.
Unionsskatter 22.
Universitetet i København 273, - får ret til at ligne egne tjenere (1658) 25,273.
Uoverensstemmelser mellem mandtal og åstedsforhold, se: Mandtaller, - mht. skattebeløbene i skattebreve og mandtaller 101.
Uregelmæssigheder i forbindelse med skatteudskrivningerne 14,62,138,156ff.,199,284, - begået af skatteyderne 138,157ff.,284, - begået af udskrivningsmyndighederne 138,157, 159ff.,284.
"Uvisse personer" (1621, 1622) 58,74,85,88,112,204,252,264,307,367, - disses beskatningsforhold i Halland og Blekinge 204.
Vagthold 51,216f.,257,357,371, -mandskab (løn) 51f.,87,365,378f., -skat 49,51ff.,257.
Valborgsdag (som termin) 304.
Valgfrihed (møntsorter og naturaliespecies) 34f.,36,38,142,235,254,277,383.
Vandflod 166,213, - vandfloden 1634 214f.
Vandløbsregulering, kontribution hertil 52,373f.
Vandmøller 191,293,356.
Vanførhed (som forskånselsårsag) 225.
Vange 67.
Ved (som kontribution) 386.
Vedermål (genmæle) 170.
Vegetabilske produkter 34,38,52,235,254.
Vejbygning (kontribution) 52.
Vejning og måling af naturaliepersiller, se: Naturalieskatter.
Vejning af de som skat modtagne dalere 277.
Vejrmøller 356.
Velerhvervede rettigheder 181,202,205,217.
Verifikation (forarmelsestingsvidner) 222f.
Videbrev 272, - vider og vedtægter 271.
Vikarietjenere 34.
Viktualier, se: Fetalje.
Vinterskat; jfr. Sommerskat 13,252.
Vognleje (kontribution) 365.
Voldskat, -penge, se: Graverskat.
Vor Frue dag Visitationis (som termin) 204,275,354.
Vorneder (Bornholm) 260,360f.
Vurdering af en kategoris skatteevne 90.
Vurderingsmænd (ved udvurderning for skat) 155f.,281f.
Væddere 42,369,389.
Vægtbestemmelser for slagtede kreaturer, se: Naturalieskatter.
Værested 137,259,261,274.
Vævere 262.
Våben og værge (til udbudsmænd) 354,357.
Ydelser, individuelle, se: Individuelle skattebeløb.
Ydelsesklasser 88ff.,94, -rammer 88,90, -relationer 90,92,95f., - og ændringer i disse 90.
Æg 36f.,350f.,357,369,389.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ægt, ægt og arbejde (samt afløsning herfor) 69,180,197,199,214,218ff.,285,290f.,295,298, 300ff.,353.
Ændring af satsen, pludselig, se: Satsændringer.
Ændring af sognegrænsen 190, - for at udensognske ugedagsmænd kunne blive indensognske 190,192, - tilladelse til at søge nabosognets kirke 190, - adelsgård "flytter" til nabosognet 190, - "flytning" af en hel landsby til et andet sogn 190.
Ærter 34f.,52,348f.,351,364f.,369,392.
Øde 27ff.,111,135,153,168,172,195,220,221ff.,229,231,242,244ff.,261,281,285,288f., 302ff.,308f., - afbrudt og lagt øde 303, -beskrivelse, se også: Forarmetbeskrivelse 221ff., 225, - bygningerne ned- el. afbrudt 224,303, -deklarationer ("så øde, at han ikke kan udgive skat") 128,159,221ff.,226,242,303, - demografisk 302, - øde og forarmede medtages i længgene 105,117, - gadehuse 87, - gårde 27,29,128f.,163,207,220ff.,228f.,242,256, 285,287,289,297,303f., - gårde bortfæstes mod landgilde- og skattefrihed 224f., - gård gjort til et jordløst hus 303, - gårde, der er opbygget, skatter 225, - gårde synes, for at man kan se, om skatteevnen er retableret 225, - gårdens bygninger brøstfældige 224,303, - halvdelen, trediedelen el. fjerdedelen af en gård 224,303, - husbonden lader pløje og så 224,303, - så øde, at husbonden intet nyder 169, - hvis skatten skal betales, se: Ødegårdstilstand, potentiel, - ikke bygninger på gården 224, - ikke tilsået, ikke avlet el. høstet 224, - ingen bor på gården 224,303, - ingen den i brug har 24,303, - jorder 261, - dog jorden bruges 224,303, - jorden ligger øde, bygningerne bruges 224, - jorden øde, endog manden bor på gården 224,303, - jorden taget fra gården 224, - jorden lagt til andre gårde 303, - kameral 159,223,302, - i lang tid, "regnes ikke i mandtallet", se: Ødegårdstilstand, permanent, - "N.N. er øde" 221, - siden Arilds tid, se: Ødegårdstilstand, permanent, - så at han ikke kan udgive skat 224, - da skatten blev skrevet 224,303f., - hvis skatten skal betales 172,201,225.
Øde(gårds)tilstand 111,145,158,222ff.,302, - datering 224,304, - bragt til ophør 224, - permanent el. meget lang 224,303, - potentiel (som en tænkt mulighed) 201,222,225,304f., - blot temporær 224,304, - dens varighed 224,303f.
Ødeårsager (miljømæssige, fiskale og personlige) 172,213,223,225,304.
Øer 203,214,216, - erhvervsøkonomiske vilkår 217f., - skatteforskånes 203.
Øg 41,275.
Øgede statsopgaver (efter 1625) betyder øgede skatter 242.
Økonomiske vilkår for bondestanden 18,134,153,227,230,247,254,306.
Økonomisk vækst 230.
Øksenskat 39.
Økser (taget som pant) 155.
Øl 34,36,52,105,147ff.,182,217,235,239,253f.,278f.,291,348-51,354-63,365,367,369,378, 386,389,392.
Øltønder, se: Tønder.
Øvrighed 164,213,215,219,287.
Åbolæst, åbomål 105,279.
Ågerkarle 22,58,99,112f.,264,365.
Årlig skatteydelse af en jordegen bonde 17.
Årsagerne til, at en person glider ud af mandtallet, skal angives 23.
Årsagerne til skattestigningen i 17. århundrede 241f.
Åstedsforretning, se: Synsforretning.
Åstedskategorier, se: Kategorier.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Odense University Studies in History and Social Sciences

(The prices do not include the Danish sales tax)

1: Anders Bjørnvad: *De fandt en vej. Den allierede overflyvning af Danmark under besættelsen . . .* 1970. 205 pp. Dan.kr. 40.00.
2: Jørn Henrik Petersen: *Aspekter af den økonomiske problematik i en centraldirigeret økonomi.* 1971. 311 pp. Dan.kr. 90.00.
3: Aage Trommer: *Jernbanesabotagen i Danmark under Den anden Verdenskrig.* 1971. 323 pp. Dan.kr. 30.00.
4: Henning Bregnsbo: *Kampen om skolelovene af 1958.* 1971. 236 pp. Dan.kr. 28.00.
5: Jørn Henrik Petersen: *Socialpolitisk teori. Bind I.* 1972. 135 pp. Dan.kr. 30.00.
6: Mikael Venge: *Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar–februar 1523.* 1972. 218 pp. Dan.kr. 60.00.
7: Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland . . .* 1973. 515 pp. Dan.kr. 90.00.
8: Klaus Jørgensen: *Atomvåbnenes rolle i dansk politik.* 1973. 173 pp. Dan.kr. 20.00.
9: Erik Gørtz: *Measures of the Effects of Economic Policy.* 1973. 75 pp. Dan.kr. 30.00.
10: Leif Szomlaiski: *Yngre Sjællandske Krønike. Baggrund, tilblivelse og værdi.* 1973. 118 pp. Dan.kr. 40.00.
11: Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår under Svenskekrigene 1657–60.* 1973. 698 pp. Dan.kr. 100.00.
12: Ole Nørskov Nielsen: *Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820–1840.* 1973. 200 pp. Dan.kr. 40.00.
13: Niels Chr. Knudsen: *Production and Cost Models of a Multi-Product Firm.* 1973. 302 pp. Dan.kr. 50.00.
14: Jørn Henrik Petersen: *Socialpolitisk teori. Bind II.* 1974. 448 pp. Dan.kr. 120.00.
15: Erik Beukel: *Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952–53.* 1974. 72 pp. Dan.kr. 20.00.
16: Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660.* 1974. 166 pp. Dan.kr. 30.00.
17: Tage Kaarsted: *Storbritannien og Danmark 1914–1920.* 2. udgave. 1975. 249 pp., ill. Dan.kr. 60.00.
18: Erling Ladewig Petersen: *'Alī and Mu'āwiya in Early Arabic Tradition.* Repr. 1974. 264 pp. Dan.kr. 60.00.
19: H. V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene.* 1974. 393 pp. Dan.kr. 100.00.
20: Erling Albrectsen: *Fyn i oldtiden.* 1974. 152 pp. Dan.kr. 40.00.
21: E. Ladewig Petersen: *Veritas et honor regis.* 1974. 100 pp. Dan.kr. 25.00.
22: Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede.* 1975. 211 pp. Dan.kr. 60.00.
23: *Uppsalaoverenskomsten 1520.* Af Lizzie Wie Andersen [m. fl.] 1975. 208 pp. Dan. kr. 60.00.
24: Per Chr. Andersen: *Kristen politik. Kristeligt Folkeparti 13. april 1970 – 21. september 1971.* 1975. 128 pp. Dan.kr. 30.00.
25: Emanuel Halicz: *Partisan Warfare in 19th Century Poland: The Development of a Concept.* 1975. 220 pp. Dan.kr. 70.00.
26: Zygmunt Tkocz: *Klassestruktur og sociale forandringer i Østeuropa.* 1975. 194 pp. Dan.kr. 60.00.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

27: Eric S. Einhorn: *National Security and Domestic Politics in Post-War Denmark.* 1975. 108 pp. Dan.kr. 30.00.
28: Finn Petersen: *Grønlandssagens behandling i FN 1946–54.* 1975. 130 pp. Dan.kr. 30.00.
29: Thelma Jexlev: *Fra dansk senmiddelalder. Nogle kildestudier.* 1976. 128 pp. Dan. kr. 30.00.
30: Hans Kryger Larsen: *Erik Arup. En historiografisk undersøgelse . . .* 1976. 72 pp. Dan.kr. 20.00.
31: Jørgen Grundt Larsen: *Modstandsbevægelsens Kontaktudvalg i Stockholm 1944–1945.* 1976. 184 pp. Dan.kr. 40.00.
32: Hans Chr. Johansen: *Studier i Dansk Befolkningshistorie 1750–1890.* 1976. 214 pp. Dan.kr. 35.00.
33: Thorvald Ringsmose: *Rantzausholm Gods før og efter Svenskekrigene 1657–60.* 1976. 88 pp. Dan.kr. 20.00.
34: Jørgen Hæstrup: *Den 4. våbenart. Hovedtræk af de europæiske modstandsbevægelsers historie 1939–45.* 1976. 542 pp. Dan.kr. 120.00.
35: Jørgen Hæstrup: *Secret Alliance. A Study of the Danish Resistance Movement 1940–45. Vol. 1.* 1976. 326 pp. Dan.kr. 80.00.
36: Arne Bonvig Christensen: *Invasion i Danmark?* 1976. 200 pp. *Out of print.*
37: Jørgen Hæstrup: *Secret Alliance. A Study of the Danish Resistance Movement 1940–45. Vol. 2.* 1976. 398 pp. Dan.kr. 80.00.
38: Chr. Bo Hansen: *Retssystemet. En retssociologisk analyse.* 1976. 143 pp. Dan.kr. 40.00.
39: Sven Erik Larsen: *Militærnægterproblemet i Danmark 1914–1967.* 1977. 112 pp. Dan.kr. 30.00.
40: Klaus Jørgensen: *Hjælp fra Danmark. En studie i dansk u-landspolitik 1960–71.* 1977. 443 pp. Dan.kr. 80.00.
41: Jørgen Hæstrup: *Secret Alliance. A Study of the Danish Resistance Movement 1940–45. Vol. 3.* 1977. 422 pp. Dan.kr. 80.00.
42: Hans Snitker: *Det illegale Frit Danmark – bladet og organisationen.* 1977. 192 pp. Dan.kr. 45.00.
43: Per Kristensen: *Bønder og bebyggelse. 1977.* 246 pp. Dan.kr. 60.00.
44: Vello Helk: *Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa.* 1977. 335 pp. Dan.kr. 80.00.
45: Emanuel Halicz: *Danish Neutrality during the Crimean War (1853–1856).* 1977. 251 pp. Dan.kr. 70.00.
46: Thomas Riis: *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100–1332.* 1977. 397 pp. Dan.kr. 90.00.
47: Mikael Venge: *Når vinden føjer sig. Spillet om magten i Danmark marts–december 1523.* 1977. 179 pp. Dan.kr. 80.00.
48: Knud J. V. Jespersen: *Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540–1650.* 1977. 330 pp. Dan.kr. 110.00.
49: Henning Nielsen: *Dansk udenrigspolitik 1875–1894 med særligt henblik på beslutningsprocessen.* 1977. 215 pp. Dan.kr. 40.00.
50: Jytte Jensen: *Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'rne og 1640'rne.* 1977. 101 pp. Dan.kr. 40.00.
51: Hanne Eriksen: *Partiet De Uafhængige 1953–1960.* 1978. 197 pp. Dan.kr. 40.00.
52: *Chance and Change. Social and economic studies in historical demography in the Baltic Area.* Ed. by David Gaunt et al. 1978. 294 pp. Dan.kr. 100.00.
53: Haakon Bennike Madsen: *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660.* 1978. Ca. 450 sider. Dan.kr. 80.00.
54: Per Sundbøl: *Dansk Islandspolitik 1913–1918.* 1978. 156 pp. Dan.kr. 40.00.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK